NÉMETH ISTVÁN

CSÁSZÁRSÁGBÓL DIKTATÚRÁBA

Németország a 20. század első felében

L'Harmattan

1998

NÉMETH ISTVÁN

CSÁSZÁRSÁGBÓL DIKTATÚRÁBA

Németország a 20. század első felében

NÉMETH ISTVÁN

CSÁSZÁRSÁGBÓL DIKTATÚRÁBA

NÉMETORSZÁG A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

TANULMÁNYOK

L'Harmattan
URÁNIA ISMERETTERJESZTŐ ALAPÍTVÁNY
Budapest, 2017

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

ISBN 978-963-414-277-5

© L'Harmattan Kiadó, 2017
© Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány, 2017
© Németh István, 2017

Borítófotó: *Members of the Ruhr Red Army*. Ruhr, Dortmund, 1920
A tördelés és a tipográfia Csernák Krisztina munkája.
A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte, felelős vezető Kecskeméthy Péter.

TARTALOM

I. MITTELEUROPA ÉS PÁNEURÓPA

Julius Wolf Közép-európai Gazdasági Egyesülete (1904–1918) 9
A közép-európai gazdasági szövetség az első világháború alatt (1915–1918) 27
Közép-Európa: német feladat? A Német–Osztrák–Magyar Gazdasági Szövetség tevékenysége (1913–1918) 37
Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1914–1916) 27
Richard N. Coudenhove-Kalergi Európa-értelmezése 71
Hantos Elemér közép-európai alternatívája az 1920–1930-as években 87

II. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ

Német gyarmatpolitika a 19–20. század fordulóján 107
Német tervek a szövetséges területek „forradalmasítására" (1914–1917) 171
A keleti német impérium kiépítése 1918 első felében 203
Az I. világháború *„elfeledett"* keleti frontja 221
A Mackensen-hadsereg hazatérése (1918–1919) 265
Az I. világháború – újragondolva 279
Európa újjárendezése a Párizs-környéki békekonferenciákon (1919–1920) 297

III. WEIMAR – A NÁCIZMUS „MELEGÁGYA"

Császárságból köztársaságba – rendszer-transzformáció a birodalomban (1918–1919) 309
A normalitás látszata (1924–1929) 331
Német Közép- és Délkelet-Európa-tervek (1919–1933) 351
A dunai térség rendezésének tervei a világgazdasági válság éveiben (1929–1933) 361
A köztársaság bukása (1930–1933) 377

IV. A „HARMADIK BIRODALOM"

A nemzetiszocialista uralmi rendszer 395
A népi birodalom álma a *„Harmadik Birodalomban"* 409
Nemzetiszocialista Délkelet-Európa-tervek (1933–1939) 427
A Molotov-Ribbentrop paktum a német külügyi iratokban (1939) 433
A Német Birodalom 1945-ben 445
A német konzervativizmus és a német nemzeti újjáépítés (1940–1946) 457

Időrendi áttekintés 471
Irodalom 493
Életrajzi ismertetés 527

I.

MITTELEUROPA ÉS PÁNEURÓPA

JULIUS WOLF KÖZÉP-EURÓPAI GAZDASÁGI EGYESÜLETE (1904–1918)

A XIX. század végén a német iparnak két Európa-stratégiai tábora alakult ki, amelyek egymástól független propagandaeszközzel és szervezettel rendelkeztek. Az első csoportot túlnyomórészt a nehézipar által meghatározott vonulat képviselte, amely az Össznémet Szövetség *(Alldeutscher Verband – ADV)*[1] 1891. évi megalakulásával jelentkezett a politikai közvéleményben. A szervezet elnöke Karl von der Heydt (1891. április 9.–1893. július 5.) Ernst *Hasse* (1893. július 5.–1908. február 9.) és Heinrich Claß (1908. február 9.–1939. március 13.), a rajna-vesztfáliai alapanyagipar szószólói voltak. Programja szerint a kezdetben *Allgemeiner Deutscher Verband*-nak (Általános Német Szövegség) nevezett szervezetet *„a bel- és külföldi német-nemzeti érdekek támogatására"* hozták létre, amelynek feladata

„1. a hazafias öntudat felélesztése és küzdelem minden, a nemzeti fejlődéssel szembehelyezkedő irányzat ellen.

2. A német-nemzeti törekvések ápolása és támogatása minden országban, ahol a népünkhöz tartozóknak harcolniuk kell német sajátosságukért, s minden német elem összefogása a földön e célok érdekében.

[1] 1890. szeptember 28-án Alfred Hugenberg kezdeményezésére Frankfurt am Mainban találkozót tartottak az 1886-ban Carl Peters által alapított *Allgemeiner deutscher Verband zur Förderung überseeischer deutsch-nationaler Interessen* (A tengerentúli német-nemzeti érdekek támogatására alakult általános német szövetség) képviselői és az 1890. június 28-i, a Nagy-Britanniával 1890. július 1-jén kötött Helgoland-Zanzibar szerződés (Anglia megkapta a Nilus forrása körül fekvő Ugandát és más kisebb fontosságú területeket, Zanzibár pedig protektorátusa alá került; az Északi-tenger partján fekvő Helgoland pedig Németország tulajdona lett) elleni tiltakozó felhívás kezdeményezői és aláírói, hogy megtárgyalják az együttesen alakítandó közös nemzeti szövetség ügyét. A szervezet 1891. április 9-én Berlinben *Allgemeiner Deutscher Verband* (Általános Német Szövetség) néven alakult meg, s 1894. április 12-én (1894. július 1-jei érvényességgel) *All-Deutscher Verband*-ra (Össz-Német Szövetség) változtatta nevét. (A magyar történetírás terminológiájában két szóhasználat, az össznémet, illetve a pángermán kifejezés honosodott meg. Tanulmányomban az össznémet kifejezést használom – NI). 1891. június 1-jétől megjelentette a *Mitteilungen des Allgemeinen Deutschen Verbandes* című közleményét, amelynek címét 1894. július 1-jétől előbb Alldeutsche Blätter. Mitteilungen des Allgemeinen Deutschen Verbandes-re, majd 1894. július 1-től Alldeutsche Blätter. Mitteilungen des All-Deutschen Verbandes-re változtatták. A szervezetet 1895. január 6-ától Alldeutscher Verbandnak nevezték. OPITZ, Reinhard (Hrsg.): *Europastrategien des deutschen Kapitals 1900–1945.* Pahl Rugenstein Verlag, Köln, 1977. 100.) A pártok feletti, befolyásos nacionalista szervezet a népies (völkisch) és imperialista célokhoz kapcsolódva a német nemzeti tudat erősítését, határozottabb gyarmati politikát és gyors flottaépítést sürgetett, amellyel a leghatásosabban demonstrálható a német világhatalmi pozíció. A radikálisan soviniszta, a fajilag indokolt antiszemitizmust képviselő szövetség taglétszáma viszonylag alacsony (40 000 fő) maradt, de befolyásos kapcsolatokkal rendelkezett a kormányhoz és a császár tanácsadóihoz (MÜLLER, Helmut M.: *Schlaglichter der deutschen Geschichte.* Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1994. 203.).

3. Erőteljes német érdekpolitika támogatása Európában és a tengeren túl, kiváltképpen azért, hogy a német gyarmati mozgalom gyakorlati eredményekre vezessen."[2]

A másik irányzatot túlnyomórészt az új ipari tőke képviselte, amelyet a Deutsche Bankhoz, s akkori elnökéhez, Georg von Siemenshez kötődő vegyi- és elektroipari konszernek képviselői (a politikában Hans Delbrück, Julius Wolf, Paul Rohrbach, Friedrich Naumann, a gazdasági vezetők körében az AEG-elnök Walter Rathenau, a Bagdad-vasút építését finanszírozó Siemens-utód Arthur von Gwinner, az elektroipari konszern-tulajdonos Robert Bosch és a hajózást kézben tartó Hapag-igazgató Albert Ballin) alkották. Ez a csoport alapította meg 1904-ben a Közép-európai Gazdasági Egyesületet (*Mitteleuropäischer Wirtschaftsverein).*[3]

JULIUS WOLF EGYESÜLETE (1904–1914)

Julius Wolf breslaui közgazdász és államjogász 1901-től dolgozott a közép-európai államok közös gazdasági érdekeit támogató terven. Cikkeiben kimutatta, hogy ha Németország,

[2] *Alldeutsche Blätter,* 1894. január 1. In: TOKODY Gyula: *Ausztria–Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világuralmi terveiben (1890–1918).* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 40. Céljai miatt a külföldi sajtó a szervezetet rövidesen a német soviniszta és területszerző politika egyik legfőbb támogatójának tekintette. Történetéhez lásd többek között: BONHARD, Otto: *Geschichte des Alldeutschen Verbandes.* Berlin, 1920, Mildred WERTHEIMER: *The Pan-German League 1890–1914.* New York, 1924, Eckhart KEHR: *Schlachtflottenbau und Parteipolitik 1894–1901: Versuch eines Querschnitts durch die innenpolitischen, sozialen und ideologischen Voraussetzungen des deutschen Imperialismus.* Berlin, 1930, ill. uő: *Soziale und finanziellen Grundlagen der Tirpitzschen Flottenpropaganda,* in: WEHLER, Hans-Ulrich (Hrsg.): *Der Primat der Innenpolitik: Gesammelte Aufsätze zur preussisch-deutschen Sozialgeschichte im 19. und 20. Jahrhundert.* Frankfurt am Main, 1965, CLAß, Heinrich: *Wider der Strom.* Leipzig, 1932, WERNER, Lothar: *Der Alldeutsche Verband 1890–1918.* Berlin, 1935, WEHNER, Siegfried: *Der Alldeutsche Verband und die deutsche Kolonialpolitik der Vorkriegszeit.* Diss. phil. Greifswald, 1935, KRUCK, Alfred: *Geschichte des Alldeutschen Verbandes 1890–1939.* Wiesbaden, 1954, Jürgen KUCZINSKY: *Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus, Band II. Propaganda-Organisationen des Monopol Kapitals.* Berlin, 1950, HANS-ULRICH WEHLER: *Das Deutsche Kaiserreich 1871–1918.* Göttingen, 1973, Michael PETERS: *Der Alldeutsche Verband am Vorabend des Ersten Weltkrieges (1908–1914): Ein Beitrag zur Geschichte des völkischen Nationalismus im spätwilhelmischen Deutschland.* Frankfurt am Main/Bern/New York/Paris, 1992. Az ADV magyarellenes, agresszív tevékenységét igyekezett bizonyítani HANGAY Oktáv: *A nagynémet vagy pángermán egyesületek és működésük.* Kolozsvár, 1901, ill. uő: *Az Alldeutsch Szövetség (All-deutscher Verband).* Kolozsvár, 1903. Az ADV és a magyarországi németség kapcsolatához lásd Ingomar Senz: *Die „deutschnationale" Bewegung in Südungarn vor 1914.* In: *Süddeutsches Archiv* Bd. XV/XVI. 1972–73, 115–190, ill. uő: *Die nationale Bewegung der ungarländischen Deutschen vor dem ersten Weltkrieg im Spannungsfeld zwischen „Alldeutschtum" und ungarischer Innenpolitik.* Diss. phil, Erlangen-Nürnberg, 1976, Günter SCHÖDL: *Ungarns „Deutsche Bewegung" und mitteleuropäische Politik am Vorabend des Ersten Weltkrieges.* In: *Südostdeutsches Archiv,* Bd. XXII–XXIII. 1974–1975, 108–129, ill. uő: *Alldeutscher Verband und deutsche Minderheitenpolitik in Ungarn 1890–1914. Zur Geschichte des „deutschen extremen Nationalismus".* Erlangen Historische Studien, Bd. 3. Frankfurt am Main/Bern/Las Vegas, 1978, uő. (Hrsg.): *Land an der Donau. Deutsche Geschichte im Osten Europas.* Bd. 5. Berlin, 1995. A fenti feldolgozásokat részlegesen értékeli: FLÓDUNG János: *Az Alldeutscher Verband létrejötte és ideológiai orientációja (Hozzászólás az ADV történetéhez).* In: A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére. University Press, Pécs, 2001, 86–91.

[3] Opitz: 30–31.

Ausztria–Magyarország, Svájc, később talán Hollandia és a Balkán államai, még később pedig Olaszország, Franciaország és Belgium gazdaságilag közelednek egymáshoz gazdasági önrendelkezési joguk teljes megőrzésével, akkor az ilyen összefogásból valamennyi ország pozíciójának növekedésével, nyertesként kerülhet ki. Eközben persze sok bizalmatlanságot kell eltávolítani az útból. A kétkedők megnyugtatására kifejtette, hogy nem gondol a vámok megszüntetésére, s a vámunió megvalósíthatatlan; a tervezett gazdasági egyesület semmiféle politikai agitációt vagy hangulatkeltést nem folytat; nem tervezi a részt vevő országok gazdasági önrendelkezésének csorbítását; az egyesületnek kifelé nincs semmiféle offenzív szándéka s tevékenységében a kereskedelempolitikai feladatok nem az egyedüliek és meghatározók.[4]

Az egyesület programját Németország, Ausztria és Magyarország vezető politikai és kereskedelempolitikai körei feltétel nélkül elfogadták, s megkezdődtek a tárgyalások, valamint az egyesület megalakításának előzetes munkálatai. Wolf azonban folyamatosan érzékeltette, hogy a gazdaságpolitikát egyre jobban érinti a dinamikus amerikai verseny, amely folyamatosan csökkenti piaca felvevőképességét; Nagy-Britanniában pedig a korábban ártalmatlan Fair-Trade-mozgalom a *„chamberlainizmussal"* a várakozásokat messze meghaladva hatalmi tényező lett, s az ország elzárkózásán dolgozva veszélyezteti az oda irányuló exportot. Ezért elérkezett a Közép-európai Gazdasági Egyesület megalakításának pillanata.[5]

1903 márciusában azonban visszalépett a korábban favorizált vámuniós gondolattól. Kissé elkeseredetten állapította meg, hogy a közép-európai vámunió huszonöt éve napirenden lévő gondolata nem valósult meg, pedig a nehézségek nem áthidalhatatlanok. A kétkedőknek a Német Vámszövetség példáján kimutatta, hogy a hozzá csatlakozó államok egykor szintén hasonló aggályokat fogalmaztak meg. Bajorország és a Rajna-vidék különböző fejlettségi szintje – ipari állam és agrárállam –, mégsem akadályozta meg a Vámszövetség megalakítását. Miért akadályozná meg a vámuniót most Európa szívében?

A nagy gazdasági terület – írta Wolf – mindig fölényben van a kisebbel szemben. Észak-Amerika ipari előnye Európa felett azzal is magyarázható, hogy rendkívül nagy és igényes, egységes értékesítési területtel rendelkezik s e gazdasági terület kartelljei lemondtak a drágán termelő üzemekről. Termelésüket helyi szinten összpontosítják, ahol alacsonyabb költségekkel működnek. A nemzetközi kartellek ugyanezt tehetnék Európában, de a vámhatárok kizárják őket.

Szerinte a közép-európai vámunió csak Németország és Ausztria–Magyarország gazdasági föderációjából indulhat ki. Azt hihetné az ember – méltatlankodott –, hogy az együttműködés legenergikusabb híve a német ipar, amely erősebb, mint az osztrák és a magyar. A tények azonban megcáfolják a várakozásokat: a német ipar nem akar tudni az *„unióról"*. A 35 ezer közvetlen és közvetett taggal rendelkező, túlnyomórészt nehézipari orientáltságú Német Iparosok Központi Szövetsége (*Centralverband deutscher Industrieller*) – amely a német ipari munkások hét tizedét foglalkoztatta –, elutasította a dél-német vám-

[4] WOLF, Julius: *Materialien betreffend einen mitteleuropäischen Wirtschaftsverein.* Breslau, 1903. december. Opitz: i. m. 137–138.

[5] Uo.

unió gondolatát, mint az amerikai veszély elleni fellépés eszközét. Osztrák részről pedig a nem német nemzetiségek elutasítják a Német Birodalommal kötendő gazdasági uniót, jóllehet az szláv és félig szláv tartományok – csehek, morvák, galíciaiak – a németeknél is nagyobb nyertesei lennének az összefogásnak.[6]

Ezért a továbbiakban már nem számolt közép-európai vámunióval. Helyette más formában, a közép-európai gazdasági egyesület alakításával igyekezett megmenteni a gazdasági unió egészséges és értékes gondolatát. Kezdetben, az egyesület szervezeti előkészületének szakaszában az egyesület célját is megfogalmazta elnevezésében (Egyesület a közép-európai államok közös gazdasági érdekeinek támogatására). Ha csak Németország és Ausztria–Magyarország jut egyezségre, súlyuk (57+47 millió = 104 millió lakos) akkor is jelentősebb lesz, mintha egyenként lépnének fel.[7] Wolf rendkívül óvatosan látott munkához. Az egyesület alapító felhívása elutasított minden politikai célt, s az álláspontokat rendkívül toleránsan kezelve az ellentétek érvényesítését és képviseletét sem kívánta zavarni. Elutasította a közép-európai vagy az európai vámunió eszméjének propagandáját, s abból indult ki, hogy a közép-európai államok a korábbiaknál jobban boldogulhatnak, ha

1. egyenlően szabályozzák gazdaságuk és gazdasági jogaik bizonyos ellentéteit,
2. kölcsönösen egymás rendelkezésére bocsátják különböző intézményeiket (pl. határőrizeti szolgálat, az export és import ellenőrzése, clearing egyik országból a másikba),
3. előnyösen kezelik, vagy legalábbis megkülönböztetett figyelemben részesítik a vámokról, vasúti tarifákról folytatott népgazdasági megállapodásokat, stb.
4. folyamatosan vizsgálják e terület lehetőségeit az eddigi tárgyalásokra való korlátozás helyett, amelyek csak tízévenként esedékesek és gyors végrehajtást igényelnek,
5. a távoli országokban közös szerveket állítanak fel érdekeik képviseletére,
6. összehangolják álláspontjukat az ezen országokkal folytatott tárgyalásokon,
7. állandó döntőbíróságot állítanak fel a gazdaság, s főleg a vámügyek nemzetközi vitáinak elsimítására.

Egyértelműen kijelentette, hogy a valamennyi területen folyó szisztematikus munka esetén valamennyi állam nyertes lesz anélkül, hogy az államok gazdaságpolitikai, illetve politikai önrendelkezési jogát a legkisebb mértékben is érintené. A szervezettől idegen az agresszív vagy agitációs tevékenység; egész tevékenységében és végcéljaiban is a békét erősítő elem kíván lenni.[8]

1903. május 19-én az alsó-ausztriai mezőgazdasági társaság vitaestet rendezett a közép-európai államok gazdasági összefogásának kérdéseiről. Az iparosok és a mezőgazdaság képviselői nézeteltéréseik ellenére baráti körülmények között igyekeztek megtalálni a politikai és gazdasági élet kompromisszumának arany középútját. Karl Auersperg herceg, a mezőgazdasági társaság elnöke bevezetőjében kifejtette, hogy az ipart és a mezőgazdaságot elválasztó viták nem öncélúak, hanem a nagyobb mozgási lehetőség keresése

[6] WOLF, Julius: *Ein mitteleuropäischer Wirtschaftsverein*. In: *Neue Freie Presse*, 1903. március 3. Opitz: i. m. 139–140.
[7] Uo. 140–141.
[8] Uo. 141–142.

vezeti a munka védelme és a munkalehetőségek érdekében, nem csak a műhelyekben és a gyárakban, hanem a földeken és az erdőkben folyó munkák esetében is.

Wolf referátumában az amerikai ipari és mezőgazdasági konkurencia bemutatására és az európai ellenlépések szükségességére helyezte a hangsúlyt. A kereskedelempolitikai helyzet kulcsának a történelemben példátlan amerikai fejlődést tekintette, amely úgy alakult ki, hogy Amerika semmit sem tett exportja megszervezése és a külföldi piacok megszerzése érdekében. E vonatkozásban a változások csak most kezdenek kibontakozni. A rendkívüli fellendülés oka elsősorban a hallatlanul nagy és azonos igényű felvevőpiac léte.

Az európai gazdaságpolitika nagy feladata – folytatta –, hogy Európa gazdasági teljesítőképességét legalább az amerikai felére növelje. A növekedés érdekében Európában is egyetértésre kell jutni abban, hogy valamely ország ipara milyen speciális területeket hagy nyitva a másik ország számára. A munkamegosztásban – az eddigi gyakorlattal szakítva – engedményekre van szükség. A termelési költségek csökkentése érdekében szakítani kell a régi sokoldalúsággal, sőt a gazdaság mindenoldalúságával, amely megnehezíti és megdrágítja a termelést. Európa mezőgazdasága ugyan nem valósíthatja meg az amerikai búza- és kukoricatermelő farmok rendszerét, de ahol lehetséges, az üzemágakat korlátozni kell. Mindez a különböző országok viszonyára is érvényes; e vonatkozásban is ajánlatos az országok közötti munkamegosztás létesítése, s a kereskedelmi szerződések rendszerének reformja.

A legnagyobb kedvezmény rendszerének híveként nem látta be, helyes-e a rendszer, amely a legnagyobb kedvezményt valamennyi országnak egyaránt biztosítja; az egyik a német árukat 50%-os vámmal sújtva piacát gyakorlatilag elzárja előlük, a másik, miként Anglia, pedig szabad bejutást enged számukra. Az ésszerűség a legnagyobb kedvezmény felmondását diktálná, de a vámháborút és az értékesítési piacok elvesztését egyik állam sem kockáztatja.

Wolf az egyesület céljaként az egyes országok ipari és mezőgazdasági specializálódását jelölte meg. Félő azonban, hogy a szakosodáskor Ausztria számára kevés termelnivaló marad. Ezért az osztrák termelők elsőrendű feladata a hazai piac megtartása, s csak másodsorban az Amerika elleni védekezés. Wolf és az agráriusok képviselői nem tervezték az Oroszországhoz való közeledést, s zárszavában hozzáfűzte, hogy az egyesület hivatalos programja az érintett országok gazdasági- és vámpolitikai autonómiája miatt nem tartalmaz korlátozásokat, hacsak az érintett állam azt nem kéri. A jövő nagy kérdése azonban a világpiacért folyó harc lesz.[9]

A német külügyminisztérium *(Auswärtiges Amt – AA)* 1903. szeptember végén véleményezte a birodalmi kancellária számára a Közép-európai Gazdasági Egyesület *(Mitteleuropäischer Wirtschaftsverein)* küszöbönálló megalakítását. Az utóbbi időben több helyről jelentkezett a szándék – írták –, hogy a közép- és nyugat-európai államokat vám- és gazdasági szövetségbe (európaiba vagy csak közép-európaiba) tömörítve egyenjogúak legyenek az orosz birodalom, az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia – gyarmataikat és birtokállományát is magában foglaló – nagy gazdasági térségeivel. Az elképzelést azonban jelenleg és a távolabbi jövőben is kivitelezhetetlennek ítélték, mert

[9] Wolf: *Materialien betreffend...* i. m. V–VII, 7–12, 50–56. Opitz: i. m. 142–145.

szerintük a politikai és gazdasági érdekellentétek, a nemzetiségek és kormányformák különbözőségei áthidalhatatlanok.

A nehézségekkel Wolf teljesen tisztában volt, ezért Közép-európai Gazdasági Egyesülete nem vámszövetséget, hanem csupán az államok gazdaságpolitikai közeledését igyekezett megvalósítani, s együttműködésüket lépésről lépésre előkészíteni. Mindazonáltal az egyesület programjában felbukkant azon célkitűzés is, amely a közép-európai államoknak kölcsönös vámelőnyöket biztosítana. Ezzel szerintük Wolf egyesülete is a többi külföldi ország ellen fordult.

A külügyminisztérium úgy ítélte meg, hogy a közép-európai országok kölcsönös vámkedvezménye az adott pillanatban megvalósíthatatlan, s ütközik a birodalom politikájával, amely elvben szilárdan ragaszkodik a legnagyobb kedvezmény rendszeréhez. Wolf nézetei miatt külföldön még nem nyugtalankodnak – jelezte a külügyminisztérium –, mert azokat csak tudományos szempontból kezelik. Másként állna azonban a dolog, ha egyesületének élére a birodalom államfőjéhez közel álló német herceg lépne, amely azonnal felkeltené a külföld érdeklődését. Arra gondolnának, hogy az egyesület terveit a legfelsőbb helyről támogatnák. Mindezt Németország elleni hangulatkeltésre lehetne felhasználni, főleg Nagy-Britannia részéről, ahol kirobbant a küzdelem a gazdasági imperializmusra és a vámvédelemre való áttérés körül, s ahol Chamberlain pártja minden alkalmat örömmel megragadna, hogy gazdasági ellentétet szítson Németországgal szemben. A külügyminisztérium ezért óvatosságból azt javasolta, hogy Ernst Günter zu Schleswig-Holstein herceg ne fogadja el Julius Wolf felkérését az elnöki posztra.[10]

A Közép-európai Gazdasági Egyesület több éves előkészület után 1904. január 21-én alakult meg a berlini Építészetek Házában. Julius Wolf főreferátumában elmondta, hogy az egyesület megalakításával még az eltérő pártállásúak is egyetértettek. Külön kiemelte Georg von Siemens személyét, aki még röviddel halála előtt hozzá írt levelében is méltatta a különböző érdekek összefogására irányuló törekvését.[11] Emlékeztetett Herbert Bismarck herceg nyilatkozataira, aki a közép-európai vámszövetség gondolatát annyira egészségesnek tekintette, hogy nem kételkedett megvalósulásában. Kudarc esetén a régi kontinens gazdasági jövőjének nem sok jót jósolt. Különösen értékesnek tekintette a német Reichsbank elnöke, von Bilinski, s az Osztrák–Magyar Bank kormányzója, Dr. Koch támogatását. A porosz, az osztrák és a magyar kereskedelmi miniszter szintén támogatta a szervezet alakítását, miként Tisza István magyar miniszterelnök és Arthur Goluchowski gróf 1897. november 20-i történelmi nyilatkozata jelezte.[12]

Ernst Günther zu Schleswig-Holstein herceg az elnöki pozíció átvételekor az egyesületben tömörült államok közös érdekének tekintette a tengerentúli termelés elleni védekezést. Konkurenseiket néhány területen rendkívül erősnek tekintette, ezért kifelé közös érdekeik képviseletét – kereskedelmi szerződések formájában – sürgette. Az elnökségével

[10] ZtsA, Potsdam, AA, Nr. 7557, Bl. 33, ill. *Weltherrschaft im Visier*, Berlin, 1975. 57–58. (4. dokumentum). Äußerung des Auswärtigen Amts an die Reichskanzlei über den „Mitteleuropäischen Wirtschaftsverein". Opitz: i. m. 146–147.

[11] Aus dem Bericht über die konstituierende Versammlung des Mitteleuropäischer Wirtschaftsvereins im Architektenhaus zu Berlin (1904. január 21.). Opitz: i. m. 150.

[12] Uo. 151.

megalakult egyesület igazgatósági tagja lett Otto Freiherr von Manteuffel titkos tanácsos, a porosz felsőház első elnökhelyettese, Hermann Paasche titkos kormánytanácsos, a berlini Reichstag második alelnöke, Julius Wolf, Max Roetger, az esseni Krupp-cég igazgatóságának elnöke, Bödiker titkos kormányfőtanácsos, a birodalmi biztosító egykori elnöke, Hans von Schwerin gróf, a német mezőgazdasági tanács elnöke, Richard Vopelius kohótulajdonos, a Német Ipar Központi Szövetségének elnöke és Hermann Hecht, a berlini exportcégek egyesületének elnöke.[13]

A Közép-európai Gazdasági Egyesület 20 paragrafusból álló szabályzata[14] elutasította a politikai tevékenységet, s a kormányok figyelmét a gazdasági körülményekre irányítva a közös érdekek kialakítására törekedett. Eközben érintetlenül hagyta az egyes államok gazdasági és politikai önrendelkezési jogát. A gazdasági vonatkozásokat az eddigieknél egységesebben igyekezett szabályozni, miközben az államok kölcsönösen egymás rendelkezésére bocsátják intézményeiket, egymáshoz közelednek s figyelembe veszik népgazdaságaik sajátos viszonyait, vám- és vasúti szállítási tarifáit, lehetőségeiket kiaknázzák, egységesen lépnek fel a távol-külfölddel folytatott tárgyalásokon, a nemzetközi viták, különösen a vámügyek elsimításakor.

Eszközük főleg a publicisztika, az információgyűjtés tagjaik számára, eljárás a hivataloknál és a nemzetközi kapcsolatokban, külföldi jogigényük támogatása, az érdekcsoportok közösen folytatott tárgyalásai különböző államokban, s nyilvános rendezvények, kongresszusok, stb. rendezése.

Az egyesület tagjai lehettek kereskedelmi- és iparkamarák, gazdasági, műszaki, kereskedelemi vagy tudományos célokat folytató egyesületek és hasonló szervezetek, szakmai szövetkezetek, községek, ipari társaságok és tulajdonosaik és mindazok, akik legalább három éves tagdíj fizetését vállalják. Az éves tagdíj testületek és nagyüzemek számára 50, középüzemek és tulajdonosaik számára 20, kisüzemek és mások számára 10 márka.[15]

Az egyesület szerve a bizottság, a direktórium és a közgyűlés. A legalább 30 fős bizottságot a közgyűlés három évre választja, s tagjainak egyötödével már határozatképes. A bizottság üléseinek összehívását a direktórium dönti el, amely számára javaslatot dolgoz ki az egyesület éves bevételéről és kiadásairól. Az egyesületet kifelé a 8–12 fős direktórium képviseli. Végrehajtja a bizottság és a közgyűlés határozatát, s felhatalmazása van minden intézkedésre, amelyet szükségesnek tart az egyesület céljainak érdekében. Az egyesületi tagok összessége alkotja a közgyűlést, amelyet a direktórium hív össze. Ha más államokban is megalakulnak szervezeteik, a direktórium velük egyetértésben az összeköttetés fenntartására nemzetközi irodát állít fel.[16]

1904. január 21-én a túlnyomórészt nehézipari orientációjú Német Iparosok Központi Szövetsége *(Zentralverband Deutscher Industrieller)* az Iparosok Szövetségével *(Bund der Industriellen)* együtt – amelyhez többek között a szász iparvidék, a Robert Bosch AG és a

[13] Uo. 152.
[14] Uo. 153–156.
[15] Uo. 153–154.
[16] Uo. 154–155.

jénai Carl Zeiss konszern is tartozott, s rövidesen Gustav Stresemann képviselte őket – a Közép-európai Gazdasági Egyesület korporációs tagja lett.[17]

Az ipar szervezetei között azonban hiányzott az összhang. A főleg új iparágakat tömörítő Iparosok Szövetsége ellenezte a mezőgazdasági körök védővám-politikáját, s Németország ipari állammá válását követelte. Úgy vélték, hogy az amerikai prohibitív (védővám)-rendszer mintájára kiépített védővám-politika sajnálatos módon az európai államok kereskedelmi kapcsolatainak eltolódását eredményezte. A Német Birodalom a századfordulón kötött hét új kereskedelmi szerződése az európai államok egymás közötti védővám-harcának terméke. A német mezőgazdaság diadalmasan hirdette, hogy győzelmet aratott Caprivi kancellár (1890–1894) *„Németország ipari állam"*-ról vallott tanításai felett. Szerintük a kormány engedett az agrárius érdekeknek és feladta az ipari érdekek képviseletét.

Pedig a német kormány feladata a baráti és szomszédos országokkal szembeni vámsorompók leépítése lenne a közép-európai, lehetőleg azonban európai vámunió létrehozásával, amely az egykori német szövetségi államok Vámszövetségének mintájára egyesítenék erőiket Nagy-Britannia és Amerika konkurenciájával szemben. A kontinentális világgazdaság jövője a nagyobb stílusú vámegyesülésben rejlene.

Bonyolította a helyzetet, hogy a Német Iparosok Központi Szövetsége a mezőgazdaság oldalára állt, s 1901-ben kiadott nyilatkozata a gabonavámok felemelését, valamint a német ipar egyesülését sürgette a Német Ipartanács *(Deutscher Industrierat)* keretében. Ezáltal olyan magas követelményeket támasztottak a német exportiparnak, hogy csak az új bázisú exporttámogatással működhet.

Az Iparosok Szövetsége ezért 1905. áprilisi felhívásában azt követelte, hogy a Bülow kancellár (1900–1909) vezette kormány a Reichstag határozata értelmében bocsásson jelentős összeget az évek óta tervezett *„birodalmi kereskedelmi szervezet"* és a *„porosz tartományi iparhivatal"* rendelkezésére. Az ipar szétforgácsoltságának elkerülésére a 2300 tagot és 45 egyesületet tömörítő Iparosok Szövetsége összefogást sürgetett a *„Harc az ipari államért"* jelszóval.[18]

1906. január elején II. Vilmos jelentést kért a Közép-európai Gazdasági Egyesület tevékenységéről. Von Posadowsky-Wehner belügyi és von Tschirschky külügyi államtitkár 1906. január 23-i jelentésükben kifejtették, hogy a közép-európai államok közös érdekeinek támogatására alakult egyesület főleg a nagy gazdasági területtel rendelkező *„távoli országokkal"* fennálló kereskedelmi kapcsolatok szabályozására törekszik. Ezek a termelés univerzalitása nyomán, magas vámokkal távol tartják az európai versenyt, miközben az ipari tömegtermelés révén folyamatosan növelik európai exportjukat. Az egyesület ilyen zárt gazdasági térségnek tekintette az Amerikai Egyesült Államokat és a brit birodalmat, s azzal a lehetőséggel számolt, hogy a jövőben Oroszország és Kelet-Ázsia is zárt gazdasági térséget alakíthat ki.[19]

[17] Uo. 145–146.

[18] Aus dem Aufruf des Bundes der Industriellen *„Kampf um den Industriestaat!"*. Zentrales Staatsarchiv Potsdam, Reichsamt des Innern, Nr. 7533, Bl. 162. és sk. o, ill. *Weltherrschaft im Visier*, i. m. 61. és sk. Opitz: i. m. 157–158.

[19] Bericht des Staatssekretärs im Reichsamt des Innern, v. Posadowsky-Wehner, und des Staatssekretärs

A közép-európai államok közös érdekeinek további támogatására az egyesület számos gazdasági és jogi természetű feladatot határozott meg: a vámeljárások egyszerűsítését, vámügyi döntőbíróság felállítását, a gazdasági jogok egyszerűsítését, stb. Nem törekszik vámunióra, s érintetlenül kívánja hagyni az egyes államok gazdasági és kereskedelempolitikai önállóságát. Célját inkább *„kereskedelempolitikai szövetségek"* révén igyekszik megvalósítani. Azzal érhet el jobb feltételeket, hogy a közösen cselekvő államok csak azoknak adják meg a legnagyobb kedvezményt, amelyek vámtételei nem lépnek át bizonyos határokat, illetve a legnagyobb kedvezmény elvéért cserében ellenkoncessziókat követelnek. Arra az esetre, ha az amerikai államok, vagy Anglia és gyarmatai kölcsönös előnyben részesítik egymást, kilátásba helyezték, hogy a közép-európai államok is kölcsönös előnyöket biztosítanak egymásnak.

Az államtitkárok szerint az egyesület eddig két vonatkozásban fejtett ki pozitív tevékenységet: emlékiratok kidolgozásával támogatja a birodalom pillanatnyi kereskedelempolitikai feladatait, s azt meghatározott irányba igyekszik terelni. Élesen bírálja a birodalmi vezetésnek az Amerikai Egyesült Államokkal szembeni magatartását, de a vele folytatandó tárgyalások során tárgyszerű, szakmailag megalapozott anyagai hasznosak lehetnek számukra, jóllehet ezek lényegesen nem térnek el más gazdasági egyesületek (főleg a gazdasági kamarák, nagy szakmai egyesületek) véleményétől.

Az egyesület megkísérelte, hogy a többi közép-európai országban is megalakítsa szervezeteit, s célját a külföldi egyesületekkel összefogva valósítsa meg. Törekvései eddig csak Ausztria–Magyarországon jártak sikerrel; az egyesület alapítása Svájcban bizonyos fenntartásokkal fogadták, Franciaországgal pedig – amelynek bevonása pedig fontos lenne – még nem jöttek létre kapcsolatok.

Megállapították, hogy az egyedüli, Ausztria–Magyarországgal létrejött megállapodás nem erősítette lényegesen a németek tengerentúli – főleg az Egyesült Államokhoz fűződő – kereskedelempolitikai pozícióit. A Német Birodalom tengerentúli kereskedelmi forgalma tízszeresen meghaladja Ausztria–Magyarország ide irányuló kereskedelmi forgalmát. Svájcban főleg azért maradt sikertelen az egyesület eszméje, mert az alpesi ország az Egyesült Államokkal fennálló ellentéteit az autonóm módon nyújtott legnagyobb kedvezménnyel oldotta fel, anélkül, hogy kísérletet tett volna a Németországgal közös cselekvésre.[20]

A jelentés nem számolt azzal, hogy Franciaország belátható időn belül érdeklődik az egyesület céljai iránt, főleg akkor, ha e szándékok német részről indulnak ki. Franciaország megnyerésének kilátástalanságát az államtitkárok nem annyira az ottani hangulatban, hanem inkább objektív akadályokban látták. Rámutattak, hogy Franciaország évek óta olyan kereskedelempolitikát folytat, amely a gyarmataival folyó kereskedelmet a francia kereskedelemnek tartja fenn, s nem várható, hogy a jövőben közeledne más hatalmak hasonló törekvéseihez. Jóllehet a jelenlegi gazdasági és politikai viszonyok között nincs remény arra, hogy az egyesület befolyásolja az európai kormányok kereskedelempolitikai

des Auswärtigen Amtes, v. Tschirschky, an Kaiser Wilhelm II. (1906. január 23.) Zentrales Staatsarchiv Potsdam, Auswärtiges Amt, Nr. 2499, Blatt 5–10. Kivonatosan lásd *Weltherrschaft in Visier*, i. m. 64–65. Opitz: i. m. 159.

[20] Uo. 160.

intézkedéseit, de a közép-európai államok összefogásának jogossága mégsem vitatható el az önmagukban zárt, nagy gazdasági térségekkel – főleg az Amerikai Egyesült Államok és egy esetleges brit vámszövetség – szemben.

Az egyesület céljainak megvalósulását jelenleg áthidalhatatlan akadályok gátolják – írták jelentésükben. A szóba jöhető államok érdekei annyira eltérnek egymástól, hogy összefogásukat teljesen kizártnak tartották. Ha valamely közép-európai ország komolyabb gazdasági nézeteltérésbe bonyolódna az Egyesült Államokkal, a többi ország a konfliktusból különalku révén azonnal pillanatnyi gazdasági és politikai előnyökre törekedne. A közép-európai államok közös védekező intézkedéseivel csak akkor lehetne számolni, ha a nagy zárt gazdasági térségek Közép-Európára gyakorolt nyomása annyira erősödne, hogy általános szükségállapottól kellene tartani. Ilyen fenyegető jelek azonban jelenleg még nem léteznek. Ez a helyzet csak akkor fordulhatna elő, ha az észak-amerikaiaknak a Közép- és Dél-Amerikával kötött vámegyezményekkel sikerülne kikapcsolniuk az európai versenyt az újvilágban, s ha a brit világbirodalom szintén elzárkózna a világforgalomtól.[21]

Jóllehet az egyesület céljainak megvalósulását a jelentés megvalósíthatatlannak tartotta, azt azonban egyértelműen hasznosnak ítélte, hogy a közép-európai államok közös kereskedelempolitikai fellépésének ébrentartása bizonyos hatást gyakorol az amerikai és brit törekvésekre. Ezek veszítenek vonzerejükből, ha kiderül, hogy céljaik elérése végül is a közép-európai államok gazdasági összefogásával járhat. A birodalmi közigazgatásnak ezért nincs oka fellépni az egyesület tevékenységével szemben, amíg az nem zavarja a kereskedelempolitikai intézkedéseit. Másrészt el kellene kerülni az egyesület hivatalos támogatását, amely azt a látszatot kelthetné, hogy a német kereskedelempolitika támogatja az egyesületi célokat; az egyesület külföldi tevékenységének sem használna, ha a német kormányt sejtenék mögötte. Más közép-európai államok befolyásos köreinek megnyerése szigorúan csak magánegyesülések révén történhet. Ezért nem ajánlották, hogy a külföldi német követek külön utasítást kapjanak az egyesület törekvéseinek támogatására.[22]

Az alldeutsch körök támogatták a Közép-európai Gazdasági Egyesület megalakítását, hiszen a németség egyesítése programjuk központi része volt, s a közép-európai vám- és gazdasági terület előnyei is egyértelműnek tűntek,[23] de fenntartásaikat is megfogalmazták. Hasse az osztrák alldeutsch Paul Samassa és a német Theodor Reismann-Grone elnökségi tagok taktikai javaslatát igyekezett követni, hogy a csatlakozni szándékozó tagok engedékenységre szorítása érdekében velük szemben a lehető legnagyobb kereskedelmi- és közlekedéspolitikai nehézséget támasszák. Ezzel szemben a gazdasági egyesületek a vámegyüttműködés közvetlen útját hirdették, amellyel megelőzték az össznémeteknek későbbi kibékülését a két monarchia politikai szövetségével.[24]

[21] Uo. 161.

[22] Uo. 162.

[23] ANGELOW, Jürgen: Interessenidentität und Mächtekonkurrenz im Zweibund. Wirtschaftsräumliche, handelspolitische und militärstrategische Ziele im „Mitteleuropa"-Konzept zu Beginn des 20. Jahrhunderts In: Helmut RUMPLER und Jan Paul NIEDERKORN (Hrsg.): *Der „Zweibund" 1879. Das deutsch–österreichisch–ungarische Bündnis und die europäische Diplomatie. Historikergespräch Österreich–Bundesrepublik Deutschland.* Akademie der Wissenschaften, Wien, 1994. 319.

[24] Uo.

Az alldeutschok emlékeztettek rá, hogy az egyesület megvalósulását mindeddig politikai hátsó gondolatok, fiskális vagy egyéb aggodalmak gátolták. Úgy vélték, hogy korábban hiányzott a külső kényszer az ellentétes érdekek leküzdésére, mivel nem alakult ki olyan szükséghelyzet, amelyben az összefogást egyedüli gyógyeljárásként alkalmazták volna. Álláspontjukon azonban végig húzódtak a magyarokkal szembeni erős fenntartások

Kifejtették, hogy Karl Bruck osztrák kereskedelmi miniszter – a lépés politikai célszerűségén túlmenően – már az 1850-es években felismerte Ausztria csatlakozásának szükségességét a német Vámszövetséghez. 1870-ben Bismarck is hasonlót fontolgatott, s a német-osztrák kettős-szövetség előzetes tárgyalásain érintette is az ügyet, de Andrássy Gyulánál állítólag nem talált megértésre, mert ebben a magyarság hatalmi pozíciójának veszélyeztetését látta.[25]

Szerintük az 1880-as években a közép-európai vámunió tudományos megalapozásában kiemelkedett a Rajna-vidéki Alexander von Peez, aki fiatal közgazdászként Ausztriába költözött, s az ottani gazdasági életben politikai és történelmi iskolázottságát e cél kimunkálásának szentelte. 1901-ben Philippovich bécsi közgazdászprofesszor kiadványában főleg gyakorlati emberek jutottak szóhoz, akik a vámegységet kilátástalannak tartották, s helyette az érintett gazdasági térség megkönnyített és megnövelt közlekedési forgalmát helyezték. Ezt az álláspontot képviselte egyébként Julius Wolf is, amikor újságcikkeiben Közép-európai Gazdasági Egyesület megalakítását sürgette.[26]

Az alldeutschok a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország kiemelkedő politikai személyiségei, közgazdászai, stb. részvételével megalakuló egyesülettel kapcsolatban figyelmeztettek a tevékenysége kapcsán jelentkező veszélyekre és határozott tanácsokat adtak működésére vonatkozóan.

Ezek között leszögezték, hogy a Német Birodalomnak földrajzi helyzete, fogyasztói ereje, gazdasági szervezete, gazdagsága, stb. miatt szükségszerűen a legerősebb hatalmi tényezőnek kell lenni a közép-európai vámterületen belül. Mindezt szemléletesen mutatja az Ausztria–Magyarország és a Német Birodalom közötti kereskedelmi forgalom alakulása. Ezzel természetesen tisztában vannak Ausztriában és Magyarországon, miként azzal is, hogy a gazdasági függőség politikai függőséggel jár, ezért ellenállnak mindennel szemben, amely a gazdasági függőséget erősíti. Másrészt azonban a vámegységhez vezető út éppen az erősebb hatalmának kihasználása révén érhető el; mindezt a Német Vámszövetség története is igazolja legutolsó fejezetéig, Hamburg bekebelezéséig. Bismarck is a gabonavámok emelésével kényszerítette Ausztriát kereskedelmi szerződésre. A közép-európai vámszövetség létrejöttében döntő körülmény lesz, hogy a Német Birodalom hajlandó lesz-e messzire tekintő, céltudatos gazdaságpolitikára, amely a közeli előnyökre való tekintett nélkül, határozottan alkalmazza a korbács és a mézesmadzag politikáját.[27]

További tanácsként megemlítették, hogy manapság már nem elégséges a kizárólag vámokkal folytatott gazdaságpolitika. Fontos tényező lett a közlekedéspolitika is; Magyarország számára például az Oderberg–Berlin közötti porosz vasúti szállítási tarifa

[25] *Alldeutsche Blätter*, Nr. 3. Januar 1904, ill. *Zwanzig Jahre deutsche Arbeit und Kämpfe*. Hrsg. von der Hauptleitung des Alldeutschen Verbandes. Leipzig, 1910. 224–226. Opitz: i. m. 147.

[26] Uo. 148.

[27] Uo.

tízszer fontosabb, mint bármilyen vámtétel. Ismeretes az állategészségügyi rendelkezések hatása is. Ezért félő – folytatták –, hogy például a Közép-európai Gazdasági Egyesület magyar tagjai ezeket különösebb szégyenlősség nélkül megkísérlik érvként felhasználni, ha a magyar urak fájlalják a Német Birodalom gazdaságpolitikai érdekében valamilyen behozatalt nehezítő intézkedéseket. E törekvésekkel határozottan szembe kell szállni. Figyelmeztettek arra, hogy az egyesületben a Német Birodalomnak meg kell őriznie a szellemi vezetést, s a gazdasági közeledés jelszava nem vezethet meggyengüléséhez és a messze gyengébb partner erősödéséhez. Mindezt már az egyesület megalakulásakor tudatosítani kell.

Egyértelműen kijelentették, hogy a közlekedés javítását és az áruforgalom növelését nem tekintik *„legbelsőbb, kívánatos"* céljuknak; *„számunkra a gazdasági viszonyok is csupán a célhoz vezető eszközök, természetesen az életben jelentős eszközök népiségünk támogatására és erősítésére."*[28]

A Közép-európai Gazdasági Egyesület fokozatosan kiépítette szervezeteit és bővítette nemzetközi tevékenységét. Az aktuális gazdasági témákról rendezett közgyűlései, vitái és publikációi pedig élénk visszhangot váltottak ki a két monarchia közéletében. 1906. júliusban a felső-sziléziai Bánya- és Kohászati Egyesület közgyűlési határozattal csatlakozott Wolf Közép-európai Gazdasági Egyesületéhez, felhatalmazva elnökségét, hogy lépjen kapcsolatba Németország nagyiparának többi képviselőivel az egyesület minimum tíz évre történő finanszírozásának ügyében.[29]

1906 novemberében Németország és Ausztria–Magyarország közép-európai gazdasági egyesületei Bécsben megrendezték első közös konferenciájukat. A vezető államférfiakat és a gazdaság első vonalbeli képviselőit az egyesület alelnöke, Max Roetger, az esseni Krupp-cég igazgatóságának elnöke köszöntötte, s találkozásukat mérföldkőnek tekintette a közép-európai gazdasági élet megjavításáért folyó nagy, közös munkájukban. Az osztrák szervezet elnöki tisztét Ernst Edler von Plener, a közös legfelsőbb számvevőszék elnöke, a felsőház tagja, a magyar szervezetét pedig Wekerle Sándor miniszterelnök, a felsőház tagja látta el.[30]

A németországi szervezet 1907 májusában Drezdában rendezett első közgyűlésén újraválasztották az igazgatóság és a bizottság tagjait. A nyolcfős igazgatóságot tizenkét fősre bővítették, s közülük tizenegyet választottak meg. Tagjai lettek: Ernst Günther herceg, a porosz felsőház tagja, Hermann Paasche, titkos kormánytanácsos, a Reichstag első alelnöke, Max Roetger, a Krupp-cég igazgatóságának elnöke, az esseni kereskedelmi kamara elnöke, Julius Wolf, az államtudományok professzora, Hans von Schwerin gróf, a Német Mezőgazdasági Tanács elnöke, Reichstag- és porosz képviselőházi képviselő,

[28] Uo. 149.

[29] A felső-sziléziai Bánya- és Kohászati Egyesület közgyűlési határozata (Katowice, 1906. július 6.) Zentrales Staatsarchiv, Potsdam (ZstA), Auswärtiges Amt, Nr. 2499, Blatt 49., ill. *Weltherrschaft im Visier*, i. m. 64–65 (Dok. 9). Opitz: i. m. 163.

[30] Mitteleuropäische Wirtschaftsvereine in Deutschland, Österreich und Ungarn. Verhandlungen der ersten gemeinsamen Konferenz in Wien 1906 (Veröffentlichungen der Mitteleuropäischen Wirtschaftsvereine, zugleich Heft III. der Veröfentlichungen des Mitteleuropäischen Wirtschaftsvereins in Deutschland), Wien und Berlin, 1907, S. 6/7. Opitz: i. m. 163–164.

Richard Vopelius kohótulajdonos, a német iparosok Központi Szövetségének elnöke, a porosz felsőház tagja, Hermann Hecht, az exportcégek egyesületének elnöke, Henry von Boettinger titkos kormánytanácsos, a Bayer festékgyárak igazgatója, a porosz képviselőház képviselője, Conrad von Schubert vezérőrnagy, a Reichstag- és a porosz képviselőház képviselője, Jakob Rießer titkos jogtanácsos, jogászprofesszor, a Német Bank- és Bankárszakma Központi Szövetségének elnöke, H. Semlinger kereskedelmi tanácsos, a délnémet gyapotiparosok egyesületének igazgatósági elnöke. Rajtuk kívül megválasztották az igazgatóság hat póttagját és a bizottság 42 tagját is.[31]

1908 szeptemberében az egyesület németországi szervezetének Mannheimben rendezett második rendkívüli közgyűlésén módosították alapszabályukat, s a szervezet önálló jogi személy lett. Neve Közép-európai Gazdasági Egyesület Németországban lett, amely a politikai célok elutasításával *„a gazdasági és jogi kapcsolatok közelítésére"*, a gazdasági viszonyok és jog azonos kezelésére, a nemzetközi érdekek lehetőleg közös vagy azonos érvényesítésére törekszik, elsősorban vám- és vámtarifaügyekben, valamint a nemzetközi viták rendezésében. Kifelé és befelé képviseli az ipar, a kereskedelem és a mezőgazdaság közös igényeit, főleg a gazdasági törvénykezés és igazgatás területén, s közvetít az érdekeltérésekben.[32]

A két monarchia gazdasági egyesületeinek elképzelése szerint a kereskedelempolitikai megállapodások nemcsak Németországot és Ausztria–Magyarországot érintenék, hanem kiterjednének az egész közép-európai térségre. 1909-ben ugyan Belgiumban megalakult az egyesület, de Franciaország, Svájc és Hollandia tervezett bevonása már meghiúsult, így nem került sor az exportorientált német ipar remélt *„nagy közép-európai"* vámegyüttműködésére. Az Ausztria–Magyarországgal létrejött *„kis közép-európai"* megoldás kevésbé volt vonzó, így az a passzív kereskedelmi mérleg miatt 1905 táján, a kereskedelmi szerződések megújításakor alárendelt szerepet kapott. A Balkánon, valamint a Közel- és Közép-Keleten egyre bővülő gazdasági kapcsolatok és beruházások mégis betagolódtak a közép-európai – a világhatalmi pozíció magjaként – német gazdasági hegemónia elképzelésébe. Németország csak a közép-európai koalíció vezetőjeként – amely később hidat képezne az egész Közép-Európát átfogó német hatalmi blokk számára – nőhetett volna fel *„az egész világkereskedelem szabályozójává"* a három világhatalom mellett.[33]

A Közép-európai Gazdasági Egyesületek – már Belgiummal kibővülve – 1909. májusban Berlinben rendezett negyedik közös konferenciájukon a munkaerőpiac szervezetét vitatták meg, ahol nyolc referátum hangzott el. Mischler professzor, az osztrák munkaközvetítő intézet elnöke az egységes közép-európai munkaerőpiac megszervezésére kidolgozott irányelveiben a munkaközvetítést a közigazgatás feladatává tette, s a munkaközvetítő

[31] Bericht über die Erste Generalversammlung des Mitteuropäischen Wirtschaftsvereins in Deutschland (Dresden, 27. Mai 1907.) *Veröffentlichungen des Mitteuropäischen Wirtschaftsvereins in Deutschland.* Heft IV, Berlin, 1907. 50–55. Opitz: i. m. 165–168.

[32] Bericht über die Zweite (außerordentliche) Generalversammlung des Mitteuropäischen Wirtschaftsvereins in Deutschland (Mannheim, 15. September 1908.) *Veröffentlichungen des Mitteuropäischen Wirtschaftsvereins in Deutschland.* Heft IV, Berlin, 1908. 115. ff. Opitz: i. m. 168–169.

[33] BÖHME, Helmut: *Deutschlands Weg zur Großmacht. Studien zum Verhältnis von Wirtschaft und Staat während der Reichsgründungszeit 1848–1881.* Köln–Berlin, 1966. 603–604. Lásd: Angelow: i. m. 319–320.

hivatalok számára paritásos összetételű bizottságokat javasolt. Javaslatát elsőként Max Friedmann osztrák nagyiparos, az Osztrák Iparosok Szövetségének küldötte ellenezte. Mischler munkaközvetítési rendszerét bírálta H. A. Bueck, a Német Iparosok Központi Szövetségének főtitkára és igazgatósági tagja is, aki elutasította a munkaadók és munkavállalók közös szervezetének felállítását.[34]

A gazdasági és a politikai érdekek szoros összefonódásáról és a német iparosok külpolitikai tájékozottságáról is tanúskodott A. Stapffnak, a Türingiai Iparosok Szövetsége jogtanácsosának beszéde a Közép-európai Gazdasági Egyesület németországi szervezetének 1911 októberében Münchenben rendezett harmadik közgyűlésén. Azon túlmenően, hogy külpolitikai elemzését bármely külügyminisztériumi tisztviselő megirigyelhette volna, a beszéd arról tanúskodott, hogy a világhatalmak ellenállása miatt a német ipar köreiben egyfajta visszaorientálódás indult meg Európa irányába.

Stapff a marokkói válságot követő németországi vitából két következtetést vont le. Egyrészt örvendetesnek tekintette, hogy a német népben rendkívül erős azon eszmék dinamikája, amely az országot világgazdasági expanzióra készteti nyersanyagforrások szerzése és a német termékek értékesítési piacainak politikai biztosítása érdekében. Ugyanakkor hiányolta, hogy a német közvélemény nem ismeri pontosan a német világpolitika szükségszerű céljait. Nevezetesen azt a sajnálatos körülményt, hogy a jövőt illetően Németország világpolitikai helyzetére és világgazdasági pozíciójára nézve – a gyarmati területek bővítésére tett erőfeszítései ellenére – kedvezőtlen tendenciákkal kell számolnia. Nagy-Britannia szorítása mellett Japán, az Egyesült Államok és Oroszország érdekterületeik elzárásával és azok belső kiépítésével szinte behozhatatlan előnyre tett szert. Németország helyzete annál kedvezőtlenebb lesz, minél jobban sikerül ezen országkomplexusoknak belső szabad piacaik bővítése és felvevőképességük növelése.

Szerinte Németország jövője azon múlik, hogy a világpolitikai expanzió gyarmati útjától eltérően – amely természetesen továbbra is szükséges a nyersanyagellátás érdekében – sikerül-e *„iparcikkeink számára egy nagyobb, politikailag biztosított piacot szerezni. E módszer csak akkor válhat valósággá, ha magában Európában teremtjük meg magunknak a minél nagyobb belső, szabad értékesítési piacokat."*[35]

Ezért a német külpolitika céljai találkoznak a Közép-európai Gazdasági Egyesület végcéljával, mégpedig a kontinentális Európa államai között sajnálatosan növekvő ellentétek elsimításában. A kontinentális államok belső gazdasági okokból indokolt közeledését – Oroszország nélkül – semmi sem veszélyeztetheti jobban, mint Franciaország és Németország kapcsolatának romlása, sőt fegyveres összetűzése. Hiszen *„ezek az államok belső viszonyaik kényszeréből összetartoznak és közös frontot kell alkotniuk Angliával és az Egyesült Államokkal szemben."* E célok kereskedelempolitikai megvalósításának legnagyobb akadálya a legnagyobb kedvezmény elve; az ettől való megszabadulás a jövő legnagyobb feladata. Ezért Stapff támogatta H. A. Buecknek a *Tag*-ban megjelent javaslatát a hagyományos német vámtarifák módosításáról és jelentős emeléséről. A kanadai-amerikai

[34] Verhandlungen der Mitteuropäischen Wirtschafts-Konferenz in Berlin (17. und 18. Mai 1909). *Veröffentlichungen des Mitteuropäischen Wirtschaftsvereine* (zugleich Heft VIII. der Veröffentlichungen des Mitteuropäischen Wirtschaftsvereins in Deutschland), Berlin, 1909. 87–89. Opitz: i. m. 172–174.

kölcsönösségi szerződés kapcsán – amely olyan kedvezményeket helyezett kilátásba a két ország kereskedelmében, amelyeket a legnagyobb kedvezménnyel rendelkező országok nem rendelkeztek – pedig felvetette azon javaslat megfontolását, hogy a közép-európai államok vonatkozásában kedvezményes vámtarifakötésekkel mérsékeljék a legnagyobb kedvezmény elvéből fakadó károkat. [35]

1912 elejére a német gazdasági (és politikai) irányváltás szükségessége – a világpolitika helyett vissza Európába – már általánossá vált a sajtóban. Az Iparosok Szövetségéhez közelálló, haladó néppárti Kurt von Mangold a *Berliner Börsen-Courier*-ban a *„rendkívüli hatalompolitikai ellenállás"* miatt a tengerentúli gyarmatpolitika revízióját sürgette. Nem lebecsülve az innen érkező nyersanyag, illetve a késztermékek értékesítésének szükségességét, úgy vélte, hogy belátható időre más országok sokkal fontosabbak Németország számára. Az acélipar számára Svédország és Kelet-Franciaország érctartalékai, a textilipar számára Észak-Amerika déli államai, a gabonaellátást illetően pedig Argentína és Oroszország sokkal fontosabb, mint amit a jelenlegi és jövőbeli tengerentúli gyarmatok kínálhatnak. Ezek az országok azonban a későbbiekben – részben vámkülföldként való kezelésük, részben a távolság miatt, stb. – nem elégíthetik ki a német iparnak a biztos belső értékesítési piac megnövelése iránti sürgős igényét, és nem biztosítja azt a súlyt, amelyet a más országokkal kötendő kereskedelempolitikai megállapodások során a mérleg serpenyőjébe helyezhetnénk. Nemzeti vonatkozásokban a nagyvonalú és sikeres tengerentúli gyarmatpolitika talán többet ígérne, de nyitva hagyná nagy nemzeti kérdésünk megoldását, nevezetesen a keleti területeinken, Ausztria–Magyarországon, az európai Délkeleten és Elő-Ázsiában élő németség biztosítását és erősítését.[36]

Mangoldt Németország európai pozíciójának kibővítését és megváltoztatását sürgette. E cél elérését nem hódítások, s az 1864, 1866 és 1870. évi háborúk mintájára képzelte el, hanem a kereskedelempolitika, a kultúrpolitika és az államok közötti közeledés modern eszközei révén. Elsősorban az Ausztria–Magyarországgal kötendő vámunióra gondolt; a szétszakíthatatlan szövetséggel egyidejűleg egységes, belső vásárlóerővel rendelkező, a világban is jelentős súlyú kereskedelempolitikai terület alakulna ki. E nagy egységes területhez szoros politikai szövetség és vámunió révén a Balkán államai is csatlakoznának, fontolóra véve Törökország későbbi belépését is. Egyidejűleg észak-európai országok is csatlakozhatnának a központi európai vámszövetséghez: Dánia, Svédország, Norvégia, Hollandia, sőt idővel Svájc is, valamennyien az egyenjogúság alapján.

Tervezete megvalósulására egy emberöltőt szánt, amely mindenkinek előnyös lenne. Gazdaságilag olyan terület alakulna ki, amelynek a nyerstermékek, a tőkeerő, a biztosított belső értékesítési piac nagyságát és más államokkal szembeni pozícióját illetően nem kellene szégyenkeznie a világ nagy államaival szemben. Nemzeti vonatkozásban pedig rendkívüli előnyökkel járna a németségre nézve. Biztosítaná és erősítené az Ausztria–Magyarországon és az egész Délkeleten élő németség helyzetét; a gyéren lakott területekre pedig *„a magasabb kultúra hordozóiként és támogatóiként"* néhány millió német költözhetne. *„Az egész területet német kereskedők, kézművesek, iparosok, mérnökök, munkások, tudósok özön-*

[35] Uo. 175.
[36] Uo. 175–176.

lenék el. Az ország-komplexumban német lenne a kereskedelem, a közlekedés és a kultúra nyelve. Hatalompolitikailag pedig az ily módon egyesült államok belátható időre olyan képződményt alkotnának, amely állná a versenyt a világ bármely nagy államával."[37]

A kétkedőket azzal nyugtatta, hogy tervezete megvalósításának már számos feltétele teljesült. Létrejött a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország szövetsége, a politikai barátság Romániával és Törökországgal, a kereskedelmi szerződések rendszere, a Közép-európai Gazdasági Egyesület Németország és Ausztria–Magyarország tervszerű közeledésére irányuló tevékenysége. A kis államok a nagyobb területhez való gazdasági csatlakozást igénylik, Törökország politikailag közeledik, s a kevésbé fejlett országok esetében jelentős tőke- és szakemberigény jelentkezik a föld értékének növelésére. Mivel a modern világ állami életében is mindinkább a nagyüzem törvénye érvényesül, Németország vezető szerepe egy ilyen műben rendkívüli előnyökkel járna számára.[38]

1912. július 12-én Walter Rathenau, az AEG konszern igazgatótanácsának elnöke Bethmann Hollweg kancellárral (1909–1917) folytatott megbeszélésén is a német gazdasági célok között említette az Ausztriával, Svájccal, Olaszországgal, Belgiummal, Hollandiával, stb. kötendő vámuniót, s egyidejűleg lazább társulások létrehozását.[39]

1913-ban pedig Rathenau *Német veszélyek és új célok* című tanulmányában fejtette ki elképzeléseit a gazdasági teendőkről. Németország gazdasági viszonyait elsősorban az észak-amerikaival vetette össze, amelyet a nyersanyag-ellátottságot illetően *„ma a legboldogabb országnak"*, Németországot pedig ipara terjeszkedését illetően a *„legszerencsétlenebbnek"* nevezett.

Rathenau nem értett egyet a gyarmatok szerepének csökkentésével. Korábban az volt az elképzelés – írta –, hogy a gyarmatok megsarcolt államként, a túlnépesedés lerakodóhelyeiként, vagy felvevőpiacként hasznosak lehetnek számukra. Ma azonban sokan úgy vélik, hogy a gyarmatok többe kerülnek, mint amennyi hasznot hoznak; a kivándorlás már nem kívánatos, s a gyarmati értékesítést is vitatják. Kissé hajlanak a tengerentúli birtokállomány alábecsülésére. Pedig rövidesen rádöbbennek majd, hogy a Föld minden darabja értékes, s valamely nyersanyag, még ha közvetlenül nem is használható fel, csereként értékes lehet. Gazdasági felismerésből fájlalta, hogy az utóbbi száz évben felosztott világból Németország semmit sem kapott. Pedig *„egy emberöltőn keresztül nem tudunk százmillió németet fél millió négyzetkilométer hazai föld és egy afrikai parcella termékéből ellátni és foglalkoztatni, s nem akarunk a világpiac áldozatává válni. A Földből részesednünk kell. Nem akarjuk egy kulturális nemzettől sem elvenni a sajátját, de a jövőbeli felosztás során annyit kell kapnunk, mint megközelítőleg szomszédjaink, akik jóval kevesebb munkáskézzel és jóval több természeti javakkal rendelkeznek."*[40]

A nemzetközi politika példátlan esete a Monroe-elv, amely egy félreértett elnöki üzenet alapján ellenszolgáltatás és ellenkötelezettség nélkül már száz éve elzárja a déli

[37] MANGOLDT, Kurt von: Wo hinaus? Eine Betrachtung über deutsche Auswärtige Politik, in: *Berliner Börsen-Courier*, Nr. 12 vom 9. Januar 1912. Opitz: i. m. 176–177.

[38] Uo. 178.

[39] Uo. 178–179.

[40] RATHENAU, Walter: *Tagebuch 1907–1922*. Herausgegeben und kommentiert von Hartmut Pogge und von Strandmann. Düsseldorf, 1967. 168–170. Opitz: i. m.179–180.

kontinenst az észak-amerikai kontinens előnyére, miközben az Egyesült Államoknak lehetővé teszi, hogy az egész világon befészkelje magát. Ennek helyébe a gazdaságilag szükséges és igazságos tannak kell lépnie: valamely hatalom nem sajátíthatja ki tartósan és egyedül a Föld egy területét sem.

Mivel Németország elszalasztotta a nagy szerzések idejét, s erőszakos újrafelosztásra nem vágyakozhat, meg kell barátkozni a gondolattal, hogy belátható ideig és nagy méretekben kényszerűségből vásárló s szükségből cselekvő nemzet marad. Így kettős veszélynek van kitéve: a vásárlás megnehezülése mellett a fizetés megnehezülésének, illetve a fizetőeszközök és a kiviteli javak elértéktelenedésének. Anglia kivételével valamennyi gazdasági állam a vámsorompónak hódol, s akadályozza az áruforgalmat. A népek megtanulták tőlünk és Amerikától, hogy vámfalakat állítsanak az országhatárok mentén s azokat évente emeljék. *„A nemzetek e békés háborúja Németország jövőre nézve súlyosabb veszélyeket rejt, mint bármely fegyveres fenyegetés. Elértéktelenîti pénzünket, s tartósan drága vásárlásra és olcsó eladásra kényszerît bennünket, hogy ezzel ingyenes munkát végezzünk a külföld számára. Ellenfeleink kétségtelenül tisztában vannak ezzel a helyzettel, mivel támogatnak minden nacionalista, importellenes kampányt, szűkítve a gazdasági bekerítettség hálóját, miután a politikai bekerítettség elszakíthatatlanná vált."*[41]

Nem kell visszatérni a szabad kereskedelemhez, hanem le kell bontani a vámfalakat. Különben valamennyi előnyt Amerika fog élvezni, amelynek nincs szüksége vásárlásra és fizetésre. Németországban e szabad mozgás legnagyobb akadályát az agrárpolitika védővámjai jelentik, amelyek egyúttal a porosz feudalizmus egyik alapját jelentik. Nálunk ugyanis azon nézet uralkodik – fejtegette Rathenau –, hogy a hegemón állam csak a nagybirtokosok bevonásával biztosíthatja vezető erejét és védelmét, s ezért azon feladat előtt áll, hogy a jelenlegi világversennyel lépést tartani képtelen mezőgazdasági nagyüzemnek törvényhozói úton biztosítsa tulajdona megőrzését. Mindez a valamennyi agrártermékre kiterjedő vám- és behozatali szabályozással történik, s gyakorta ezek elérik a külföldi ár felét. A nagybirtokosok érdekeit képviselő s a porosz kormány támogatását élvező védővámok így hozzájárulnak a gazdasági fojtogatáshoz.

Mindössze egy lehetőség maradt számunkra: a közép-európai vámszövetség, amelyhez a nyugati államok is csatlakoznának. *„A gazdasági szabadság kialakítása európai övezetünk országai számára nehéz, de nem megoldhatatlan feladat. Azonos gazdasági törvénykezésre, a szindikátusok kártalanítására, a fiskális vámbevételek felosztására és a kiesés pótlására van szükség; a cél olyan gazdasági egység létrehozása lenne, amely egyenértékű, sőt fölényben lenne az amerikaival szemben, s a szövetségen belül megszűnnének az elmaradt, fékező s nem termelékeny országrészek."*[42]

Ausztria–Magyarország számára a Közép-Európa-gondolat a Németországgal terhesnek tekintett gazdasági konkurencia megszűnését, valamint az Oroszországgal és a balkáni államokkal szembeni erőteljesebb gazdasági és politikai elhatárolódást ígérte, amelyben elsősorban Magyarország volt érdekelt. Így már a *„kis-közép-európai"* megoldás is mérsékelte a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország szövetségi, illetve gazdasági

[41] RATHENAU, Walter: Deutsche Gefahren und neue Ziele (1913). In: uő: *Gesammelte Schriften.* In fünf Bänden, Bd. I. Berlin, 1918. 267–278. Opitz: i. m. 204–205.

[42] Uo. 206.

és kereskedelmi politikája közötti ellentmondást és szövetségpolitikailag erős integráló funkciót töltött be.[43]

A szövetség ezen funkciója egyébként már a Közép-európai Gazdasági Egyesületek 1910. októberi budapesti konferenciáján is kiderült, ahol Ernst von Plener, az osztrák egyesület elnöke a két monarchia politikai-katonai kapcsolatának értékét hangsúlyozta. Pohárköszöntőjében utalt arra, hogy Európában két tábor áll egymással szemben, s határozottan sürgette a közép-európai államrendszer politikai eszméjének megvalósítását.[44]

A két monarchia szövetségi viszonyát 1914-ig a gazdasági és kereskedelempolitikai megfontolások csak részben befolyásolták, s továbbra is elsősorban a kül- és biztonságpolitika dominált. 1909 előtt Bernhard Bülow kancellár (1900–1909) kifejezetten szkeptikusan és elutasítóan viszonyult a Közép-Európa tervekhez, főleg a Közép-európai Gazdasági Egyesületek reklámszerű, Amerika-ellenes tevékenységéhez.[45] A boszniai válságban (1908–1909) Bülow elsősorban a Német Birodalom elszigetelődésének veszélye miatt állt ki kettősszövetségi partnere mellett. Így egyértelművé vált, hogy Ausztria-Magyarország hídfőt alkot a német vezetésű, jelentős mértékben Délkeletre bővülő Közép-Európa számára, amely semmiképpen nem omolhatott össze.

A német birodalmi vezetés viszonya a Közép-Európa-tervekhez csak a *„közép-európaian"* gondolkodó Bethmann Hollweg kancellársága alatt változott meg. Németország és Ausztria–Magyarország gazdasági-strukturális különbségei azonban 1914-ig megakadályozták, hogy a két fél vámuniója vagy vámkedvezményes viszonya létrejöjjön. A monarchiával való szerves kapcsolatával Berlin nem kívánt annak belpolitikai felelősségéből részt vállalni. Így az első világháború kitöréséig a *„nagy-közép-európai"* gazdasági blokk – Franciaország, Svájc és a Benelux országok részvételével – békés eszközökkel való megteremtésének kilátástalansága végül is meggátolta a birodalmi vezetés világos elképzeléseinek kidolgozását.

(Megjelent az *Acta Acad. Paed. Agriensis, Sectio Historiae XXXV (2008)*, 149–169)

[43] Uo. 207.
[44] Angelow: i. m. 320.
[45] Uo.

A KÖZÉP-EURÓPAI GAZDASÁGI SZÖVETSÉG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ALATT (1915–1918)

A nemzetközi politikában a századfordulótól kezdve új államrend kezdett formálódni: ezt bizonyította a britek és az oroszok ázsiai érdekszféráinak elhatárolásáról 1907. augusztus 31-én aláírt egyezmény. Németország mellett kialakult egy szerteágazó kapcsolatokkal rendelkező szövetségi rendszer, s a birodalom nem utolsó sorban saját hibájából elszigetelődött. A Német Birodalom orientális politikája miatt a Boszporusz térségében – az angolok helyébe lépve – az oroszok új ellenfelévé vált, mivel a Földközi-tenger keleti medencéjében húzódó német birodalmi védelmi vonalukat 1895-től Konstantinápolyból Egyiptomba helyezték át, illetve a két évvel később megindított flottaépítéssel frontális kihívást intézett Nagy-Britannia ellen. A német orientális- és flottapolitika tovább erősítette a világhatalmak megegyezési törekvéseit, amely Európára is kiterjedt.

Az 1904–1905. évi orosz–japán háború után a hatalmak visszafordultak az európai kontinens felé. Németország mozgástere összeszűkült, s szinte észrevétlenül elkezdett összezáródni a hatalmak közötti olló. Bethmann Hollweg birodalmi kancellár az 1914. júliusi boszniai válság politikai, szükség esetén akár a nagy háborúig fokozandó offenzívaként való kihasználását tűzte ki célul, hogy lazítson a birodalom elviselhetetlennek tűnő bekerítésén. Döntését elősegítette, hogy árulás révén tudomást szerzett az 1914 nyarán folytatott brit–orosz haditengerészeti tárgyalásokról. Úgy tűnt, hogy e tárgyalások egységbe fogják a Németországot körülvevő szövetségek láncolatát és a nagyhatalmak szövetségre lépnek a birodalommal szemben.

Julius Wolf, a Közép-európai Gazdasági Szövetség alapítója 1915. június 19-én a szövetség tanácskozásán önkritikusan elismerte, hogy korábban a két monarchia kereskedelmi közeledését a kedvezményes vámok bázisán képzelték el, amely egy 15–20%-os vámcsökkentéssel jár, s a fennmaradó 80–85%-nyi vámleépítés pedig a vámunió útját egyengeti. Politikailag és gazdaságilag a két birodalom szorosabb együttműködését ajánlotta. A vámunió Ausztria–Magyarországot kivonná gazdaságpolitikai elszigeteltségéből s növekvő teljesítményével a világpiacba emelné. A Monarchiának most arról kell döntenie, hogy fejlődésében visszamarad-e más országokhoz viszonyítva, vagy pozícióját kifelé gazdaságpolitikailag is megszilárdítja; vagyis befelé fordulás vagy expanzió.[1]

Előadásában kifejtette, hogy céljuk megvalósulását most jóval közelebb érzik, mint egyesületük alapításakor. Németország és Ausztria–Magyarország kereskedelempolitikai közeledése napi feladat lett, mivel a háborúban egymásra vannak utalva. Az összefogás

[1] WOLF, Julius: *Ein deutsch–österreichisch–ungarischer Zollverband*. A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1915. IV.

lehetőségei közül előbb csak a reciprocitás elvét hangsúlyozta, a legnagyobb kedvezmény érvényesítését, miként 1830–1860 között Európában érvényesült. A reciprocitás rendszere lehetővé tette harmadik államok differenciálását, majd az előnyben részesítés rendszerének alkalmazását.[2]

Az 1871. évi frankfurti békeszerződés 11. cikke Franciaországnak örök időkre biztosította a legnagyobb kedvezmény elvét, s ezzel kizárta Ausztria–Magyarország előnyben részesítését, ha abba Franciaországot nem óhajtották bevonni. Ezért rámutatott, hogy a frankfurti békeszerződés az első világháború kitörésének pillanatában hatályát veszítette, s ezzel szabaddá vált a pálya Ausztria–Magyarország és Németország viszonyának újjárendezésére a kölcsönös előnyben részesítés bázisán.[3]

Előadása további részében eljutott a német–osztrák–magyar vámszövetség gondolatáig, amely *„egy sokkal nagyobb és egységesebb piac létrehozását szolgálja"*, mint amivel eddig Németország és Ausztria–Magyarország rendelkezett. Érveivel főleg osztrák–magyar tagjai számára igyekezett attraktívvá tenni a vámszövetség gondolatát és annak előnyeit.

A több mint 120 millió lakost (68 + 53 millió) tömörítő piac már nagyobb – folytatta –, mint az Amerikai Egyesült Államoké. Mivel a német piac két-háromszor nagyobb felvevő erővel rendelkezik, mint az osztrák–magyar, a vámunió jóval nagyobb piacot nyit az osztrák–magyarok számára, mint a németeknek. Eddig a német kivitelnek mindössze 11%-a irányult Ausztria–Magyarországra (7–8%-a Ausztriába, 3–4%-a Magyarországra). Természetesen nem lehet alábecsülni, hogy a német értékesítés még növelhető, de az is igaz, hogy Ausztria–Magyarországon a gazdasági termelékenységnek, a lakosság műszaki és képzési lehetőségeinek szintén további, óriási fellendülési lehetőségei kínálkoznak.[4]

Érvelése szerint senki sem vitathatja, hogy az osztrák–magyar és a német ipar a legszélesebb értelemben egymás mellett létezhet. A vámszövetségben az osztrák ipar kilátásai jobbak, mint a német iparé az osztrák piacon. A mezőgazdaság területén pedig – mivel Ausztria–Magyarország túlnyomórészt nyersanyagokat szállít Németországnak –, ez nem mérvadó a nagy nemzeti kérdés megítélésekor. S a vámszövetség megvalósulásakor az osztrák–magyar mezőgazdaság sem tartozna a vesztesek közé. A két császárság vámpolitikájának legnagyobb eseménye az egységes külső vámok kialakítása lenne. A vámközösséget nem kötnék a pénznemek korábbi egységesítésének német javaslatához.[5]

Végkövetkeztetése szerint a két partner hasznot húzhat a vámszövetségi házasságkötésből. Ausztria–Magyarország *„a német tőke általi megtermékenyítésre, német fegyelemre, német józanságra, német határozottságra és szívós német munkára vágyik."*[6]

Wolf 1915. július 23-i berlini beszédében arra hivatkozott, hogy a létéért küzdő két monarchia élet-halálharcában már végleg elvetette a vámelőnyök rendszerét, s egyértelműen a vámszövetség mellett tette le voksát.[7] Továbbra is fő gondja Ausztria–Ma-

[2] WOLF, Julius: *An der Wiege Mitteleuropas.* Dritte Auflage der Schrift „Ein deutsch–österreichisch–ungarischer Zollverband." A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1917. 7–8.
[3] Uo. 10.
[4] Uo. 15.
[5] Uo. 18–20.
[6] Uo. 21–22.
[7] Uo. 23.

gyarország gazdasági köreinek megnyerése maradt. Friedrich Naumannhoz hasonlóan a két monarchia gazdasági együttműködésének előnyeit igyekezett attraktívvá tenni. A vámszövetség révén a Monarchia ismét betagolódna a világgazdaság konszernjébe, amelyet másképpen nem képes elérni – vélekedett. Hiszen a Monarchia oly mértékben eltávolodott a világgazdaságtól, amely sem a német, sem az osztrák közvélemény előtt nem ismert. Ezt két adattal támasztotta alá: Ausztria–Magyarország hat dél- és középamerikai országba, három kelet-ázsiaiba és négy autonóm angol gyarmatra 60 millió márka értékben exportált, miközben Németország 1214 millió márka értékben, tehát több mint húszszor többet.[8]

Érvelésébe beemelte a lakossági kivándorlás szomorú fejezetét is. Ausztria–Magyarországról 1912–1913-ban 255 000 személy vándorolt ki: Ausztriából 137 000, Magyarországról pedig 118 000 személy, akik az országon belül nem találtak munkát, vagy nem olyat, mint korábban. Mivel a születési többlet nem érte el az 500 000 főt, ennek fele a kivándorlással elveszett. Minél kisebb az áruexport, annál nagyobb az emberek *„exportja"*– vonta le a következtetést. A jövő biztosítása érdekében nélkülözhetetlen az osztrák–magyar népgazdaság újjászervezése.[9]

A háború sodra a mértéktartó gazdasági szakembert is elragadta. 1915. december 10-én a Birodalmi-német Fegyverbaráti Egyesületben *(Reichsdeutsche Waffenbrüderliche Vereinigung)* azt állította: senki sem kételkedik abban, hogy mi fogjuk megnyerni ezt a háborút. Ezért ki kell dolgozni a jövő programját.

A háború elhúzódása azzal magyarázható – folytatta –, hogy az emberek és az eszközök túlerejével állnak szemben. A központi hatalmak 150 milliós emberállománya (Németország 68, Ausztria–Magyarország 53, Törökország 22, Bulgária 5 millió) küzd a több mint 300 milliós antanttal (180 millió orosz, 40 millió francia, 48 millió brit, 36 millió olasz, 6 millió szerb és montenegrói). A háború kezdetén három orosz katona jutott egy osztrák–magyarra.[10]

E hallatlan lakosságbeli fölény felőrlése több évet igényel – vélekedett Wolf –, de ezen túlmenően a jövőre nézve is fenyegetettséget jelent. Ezért a győzelem utáni időszakra irányvonalakat kell kidolgozni a népek kapcsolatainak újrarendezésére. A háború után olyan helyzetbe kell kerülnünk, hogy sakkban tarthassuk a brit világbirodalmat, hogy megszűnjön a bennünket fenyegető veszély.[11]

Barátainkhoz és szövetségeseinkhez fűződő viszonyunk minden nappal bizalmasabb és bensőségesebb lesz. Kialakulóban van a közép-európai gazdasági- és kulturális szövetség. A kor hangulatát azonban ki kell használni a jövő új szervezetének megalapozására. Megítélése szerint ennek érdekében eddig nem tettek meg mindent, pedig most évszázadokra egy új történelmi korszak alapjait kellene megvetni.[12]

1916. december 12-i budapesti beszédében kifejtette, hogy a két nagy központi hatalom szövetségének gazdasági megalapozása az egyenlőség és a kölcsönösség alapján valósít-

[8] Uo. 27.
[9] Uo. 28.
[10] Uo. 41–42.
[11] Uo. 42.
[12] Uo. 43.

ható meg. Ausztria–Magyarországnak erősen passzív a kereskedelmi mérlege: 1913-ban a Monarchia 2,75 milliárd korona (2,3 milliárd márka) értékben exportált (Franciaország 5,5, Németország, Anglia és az Egyesült Államok egyenként 10 milliárd márka értékben), tehát négyszer többet. Az osztrák–magyar kivitel alig előzte meg az olaszt (2 milliárd), s jelentősen elmaradt a belgától (3 milliárd márka). A német exportgazdaságban 13 millióan, míg Ausztria–Magyarországon csak 2 millióan dolgoztak.[13]

Ausztria–Magyarország ipari kivitele meglepően alacsony számokat mutat, s azért tette mellé a német számokat, hogy Ausztria–Magyarország exportkivitele idővel visszaszerezze azt a rangját, amely megfelel ipari ereje, bankjai, munkásai és nyersanyagbázisa teljesítményének.[14] Ausztria–Magyarország az Egyesült Államokkal 17 millió dolláros forgalmat bonyolított le a 163 milliós német forgalommal szemben. Brazíliával mindössze 7 millió dolláros forgalma volt, míg Németországnak 79 milliós.

Az egységes kereskedelmi politika biztosítékot jelentene arra is, hogy a nem szerződő államokkal külön árban állapodnának meg. Legfőbb érve azonban a Monarchia gazdasági emberei számára az volt, hogy a közös gazdaságpolitika révén Ausztria–Magyarország olyan export-területeket szerezne meg, ahova eddig nem volt bejárása. Közéjük sorolta a kelet-ázsiai és dél-amerikai piacokat, amelyekkel Ausztria–Magyarország újabb világot hódíthatna meg. Vagyis a háború után újjáépítés és új virágzás kezdődik.[15]

*

Julius Wolf víziói és tanácsai a német–osztrák–magyar politikai és gazdasági kapcsolatok szorosabbra fonásáról és vámszövetségük létrehozásáról végül is nem váltak valóra. A két monarchia viszonyát mindinkább a német katonai vezetés egyre agresszívabb, hatalompolitikai megfontolásokból táplálkozó álláspontja határozta meg, amely félresöpörte a közép-európai összefogás gazdasági érveit és megállapodásait. Az egyes országok katonai megszállásakor nem volt szükség gazdasági szerződésekre. Folytonos súrlódásaik miatt a háború végéig mindössze a két monarchia szövetségi szerződésének aláírásáig jutottak el, amelynek megvalósulását és esetleges közép-európai kiterjesztését 1918. október–novemberben azonban már elmosta a két császárság összeomlása.

Politikailag a két monarchia elsősorban a közösen megszállt Lengyelország jövőjének ügyében ütközött össze. 1916 februárjára Németország végleges fordulatot hajtott végre Lengyelország ügyében: kifejtették, hogy Ausztria–Magyarország nem biztosította az 1914. évi ausztro-lengyel megoldás Németország által követelt garanciáit, ezért a német politika célját egy Németországhoz szorosan kötődő lengyel állam alapításában határozták meg, a lengyel hadsereget pedig konvenció révén betagolnák a német hadseregbe. A két monarchia Lengyelország sorsa körüli huzavonája végigkísérte az első világháború menetét.

Az Osztrák–Magyar Monarchiának állandóan védekeznie kellett a különböző német helyekről érkező nyomások ellen. Hindenburg tábornok, a német nagyvezérkar főnöke 1916

[13] Uo. 30.
[14] Uo. 32.
[15] Uo. 34–35.

szeptemberében az osztrák–magyar katonai közigazgatás alá tartozó Lublin átengedését kérte a német katonai közigazgatás számára. Akciótervét a német külügyminisztérium is támogatta és offenzívát indított megvalósítása érdekében. Hindenburg nyomására Bethmann Hollweg kancellár is elfogadta a lengyelországi osztrák–magyar közigazgatás felszámolására irányuló terveket. A német lépés Bécsben keserűséget, értetlenséget és csalódottságot váltott ki. Attól tartottak, hogy a Hindenburg körüli katonai vezetés félreviszi a közép-európai összefogás ügyét. A bécsi kormány jegyzékben utasította el a német követelést. Az 1917. január 12-i osztrák–magyar közös minisztertanácson megállapodtak az 1915 nyarán felállított lublini katonai kormányzóság fenntartásában. A háború alatt elvetették az önálló lengyel állam felállítását, *„mivel hadseregünk hátában nem lehet állami képződményt létrehozni."* A németek végül ejtették az ötletet, s a felek megállapodtak, hogy a lengyel kérdést a háború végéig nyitva tartják.

1917 tavaszára már teljesen nyilvánvalóvá vált a két monarchia vezetésének alapvetően eltérő helyzetmegítélése: Ausztria–Magyarország mindenáron békét szeretett volna kötni, befejezni a háborút, s ennek érdekében messzemenő területi engedményekre is hajlott, hogy a német hadvezetést rávegye a békekötésre. A megegyezéses békére nyugaton, vagyis Franciaország esetében (lemondás Elzász-Lotaringiáról) látott lehetőséget, s 1917 februárjában (Sixtus-levél) saját kezdeményezést is tett. Békekötési javaslatait II. Vilmos fennhéjazóan visszautasította, pedig (I.) IV. Károly már jelezte, hogy az antant mellett a belső forradalom söpörheti el rendszereiket.

A megmerevedett német vezetés az Oroszországgal kötendő különbéke révén igyekezett keleti hódításait elismertetni, és nyugaton csak minimális engedményre hajlott. Előbb kioktató, gőgös hangú válaszban utasította el a Monarchia vezetésének 1917. április 12-i memorandumát, majd májusban, a kreuznachi hadicél-konferencián pedig kiszorítani tervezte a Monarchiát Lengyelországból, s kárpótlásul a Monarchiának ígérte Romániát. (Majd 1917. november elején a német vezetés ismét visszakozott, s az ausztro-lengyel megoldás felmelegítését szorgalmazva magának igényelte a tavasszal a Monarchiának ígért Romániát.) Az egyre mértéktelenebb német követeléseket jelezte II. Vilmos 1917. május 13-i személyes hadicélprogramja is, amelyben már Oroszország, Franciaország, sőt az Egyesült Államok legyőzőjének tekintette magát. Gátlástalan fantáziájára jellemző a *„minimális követelésnek"* tekintett jóvátételek: az Egyesült Államoktól 30 milliárd dollárt, Franciaországtól 40 milliárd frank, Olaszországtól 10 milliárd lírás jóvátételt remélt.

Ilyen körülmények között a németek egyáltalán nem foglalkoztak a május közepén Bad Kreuznachba érkező Ottokar Czernin osztrák–magyar külügyminiszter békejavaslataival, s azokról nem is tárgyaltak. Az elkeseredett miniszter azt mondta környezetének: *„Németország világhatalomra tör, Oroszországot illetően nem hallgathatunk béketörekvéseikre és erről egyáltalán nem is tárgyaltak velünk."*

A Német Birodalom és Ausztria–Magyarország politikai, katonai és vámuniós együttműködésének terve kétévi stagnálás után 1917 nyarán vetődött fel ismét, de a tárgyalások lassan haladtak. Szövetségi szerződésük terve csak 1918 kora tavaszára körvonalazódott. 1918. május 12-én Károly meglátogatta Spa-i főhadiszállásán II. Vilmost, ahol a nyugati hadjárat német sikerei nyomán emelkedett hangulat uralkodott. Jóllehet a szigorúan titkos szövetségi szerződés tervezete már készen állt, a lengyel kérdés eltérő megítélése miatt

aláírására mégsem került sor. A két császár, valamint Hertling kancellár és Burián külügyminiszter mindössze egy megállapodást írt alá arról, hogy felgyorsítják kormányaik ilyen értelmű munkáját, hogy megvalósuljon a két császárság védelmét és biztonságát szolgáló politikai szövetség, a fegyverszövetség, valamint a vám- és gazdasági szövetség, amelynek végcélja a felek közötti vámmentes forgalom. A fentiek megvalósulásának feltételéül azonban a lengyel kérdésben történő megállapodást szabták.

1917–1918 fordulóján ideiglenesen úgy tűnt, hogy a Német Birodalom számára látszólag kedvező történelmi pillanat köszöntött be. Olyan egyedülálló, kedvező alkalom körvonalazódott, amikor maguk mögött hagyhatták a meghaladott nagyhatalmi politika kötelező kategóriáit, sőt az európai hegemónia politikáját is. Kecsegtetően felsejlett előttük a kontinentális keleti impérium berendezésének hallatlan lehetősége, amely a nyugati katonai győzelem feltételét is magában hordozta. A birodalomban nagystílű európai és tengerentúli hódítások és csábító világhatalmi álmodozások keringtek.

1918. február 6-án a két monarchia már régóta esedékes berlini konferenciáján igyekeztek áthidalni időközben felmerült nézeteltéréseiket, de a szövetségesek közel kerültek a szakításhoz. Czernin ugyanis figyelmeztette a németeket, hogy a Lengyelországhoz való ragaszkodásukkal megbuktatják a Közép-Európa tervezetet, s azzal fenyegetőzött, hogy a háború után felmondja Németország és Ausztria–Magyarország szövetségét. Csak a breszt-litovszki taktikai cselekvésben jutottak egyetértésre: kihasználják a szentpéterváriak és az ukránok nézeteltérését, s különbékét kötnek Ukrajnával, hogy az ellátás biztosításának közvetlen céljával egyidejűleg diplomáciai nyomást gyakoroljanak a bolsevikokra.

Az 1918. március 3-án aláírt breszt-litovszki békeszerződés területi határozatai értelmében Németország annektálta Lengyelországot, Litvániát, Kúrföldet, Livóniát, Belorusszia és Észtország jelentős részét. Szovjet-Oroszországnak ki kellett ürítenie Kelet-Anatóliát, Ardagan, Karsz és Batumi vidékét. A pénzügyi egyezményben Oroszországot 6 milliárd márka hadisarc fizetésére kötelezték Németországnak, ebből 1,5 milliárdot aranyban és bankjegyekben, 1 milliárdot árukban, 2,5 milliárdot speciális hitel formájában, 1 milliárd sorsáról pedig később szándékoztak dönteni. Szovjet-Oroszország hozzávetőleges 780 ezer km²-nyi területet veszített, kb. 56 millió lakossal. E területek voltak az ország legiparosodottabb részei: itt folyt a vastermelés 73%-a, s termelték ki a szén 79%-át. Az eredményt német részről – II. Vilmos dicséretét zengve – a világtörténelem *„legnagyobb sikerének"* tekintették, amelynek jelentőségét majd igazán az unokák értékelik.

Az 1918. március 7-én aláírt német–finn szerződésekkel megkezdődött Finnország bevonása Németország politikai és gazdasági érdekszférájába. A politikai szerződésben – a békeállapot és a függetlenség, a háborús kiadásokról való lemondás, valamint a magánjogi és pénzügyi viszonyok szabályozása mellett – mindenekelőtt Finnország kötelezettségeit ismerték el: nem enged át területet harmadik hatalomnak s német hozzájárulás nélkül nem szövetkezik más hatalommal.

A német–finn kereskedelmi szerződés előirányozta, hogy a két ország személyei és kereskedelmi szervezetei azonos jogokkal rendelkeznek, amely a két ország közötti jelentős gazdasági eltérések miatt egyértelműen Németországnak kedvezett. A német áruk vámmentesen érkezhettek Finnországba, miközben Németország vámokkal sújthatta a finn árukat. Így Finnország Lengyelországgal együtt Németország ipari értékesítő piaca lett.

A gazdaságvédelmi övezet mellett a titkos katonai pótegyezményben Finnország kötelezettséget vállalt, hogy nem engedélyezi területén idegen hatalmak katonai támaszpontjainak létesítését a háború alatt és azután, Németország azonban jogosult haditengerészeti támaszpontok, valamint egy hírszerző támaszpont létesítésére Torneoban.

II. Vilmos 1917. szeptemberi romániai látogatását követően a Lengyelország iránti német érdeklődés áttevődött a kőolajban és gabonában gazdag Romániára, amelyet von Mackensen tábornok, a romániai német főparancsnok is támogatott. II. Vilmos hajlott arra, hogy Ausztria–Magyarország érdektelenségét Románia iránt az ausztro-lengyel megoldással vásárolja meg. A német legfelső hadvezetés azonban szembeszállt ezzel a megoldással, mert inkább egy nagy-bolgár megoldást támogatott, illetve Lengyelországgal szemben ragaszkodott a lehető legszélesebb határszakaszhoz. Másrészt továbbra is fenntartotta igényét a román kőolajra és gabonára, valamint Constanzára és a Cernavoda–Constanza vasútvonal német birtoklására.

Ezzel szemben II. Vilmos határozott román megoldást sürgetett, amely az országot a koronagyarmat szerepébe, vagy egy német herceg dómíniumává alakította volna. A döntést végül Bethmann Hollweg és a külügyminisztérium állásfoglalása hozta meg: a birodalom politikai vezetése a román problémát Közép-Európa axiómájából kiindulva kezelte: Ausztria–Magyarország és Bulgária kielégítése oly módon, hogy a területi elszakítások ne gyengítsék túlságosan Romániát, s egyúttal Németország abba a helyzetbe kerüljön, hogy Constanza birtoklásával és romániai hegemóniájával fenntartsa a Balkán államai (Románia, Bulgária, Görögország, Törökország) közötti egyensúlyt s biztosítsa vezető szerepét.

Mivel Romániát földrajzi helyzete miatt nem lehetett bevonni a közvetlen német érdekszférába – Ukrajnához, majd rövidesen az orosz délkeleti államokhoz hasonlóan –, ennek helyébe a vazallusi kapcsolat modern formája lépett, amely eltért a hagyományos annexiós, sőt a *„főkormányzósági"* modelltől, s politikai újdonságként teljesen a gazdasági kötelékekre koncentrált. *„Romániát, a központi hatalmak gyarmatát nem megnyomorítani"*, hanem tartósan *„teljesítő képessé"* igyekeztek alakítani. Német tőketúlsúllyal *„Közép-európai kőolajtársaság"* alapítását, bányafelségjogot, korlátlan kisajátítási jogot, kereskedelmi monopóliumot terveztek. Constanzát fekete-tengeri német támaszponttá akarták alakítani, amelyet a Duna-torkolat lerövidítése érdekében csatorna kötne össze Cernavodával, s átvenni szándékoztak a román vasutakat is. A túlságosan nagy német befolyás (az állami kőolajterületek elszakítása, a vasutakra, valamint a gabonafeleslegekre kiterjesztett német igény) miatt Károly császár 1918. február közepén II. Vilmoshoz írt saját kezűleg írt levélben fogalmazta aggályait.

A kőolajtársaságban a román állam csak 20%-al részesedne, miközben a fennmaradó 80%-nyi (70:30 arányban) nyersanyagot Németországba és Ausztria–Magyarországra exportálná. E kereskedelmi monopólium, amely egyidejűleg uralná a román tőkepiacot, ellenőrizte a román gazdaságot és kevésbé feltűnő formában biztosította Németország többségi részesedését a román kőolajtermelésből. Románia pedig megőrizte a szuverenitás látszatát.

Az 1918. februárban kidolgozott gazdasági egyezmény értelmében az 1918. és 1919. évi, valamint azt követően hét évig a teljes román mezőgazdasági termésfelesleg Németor-

ságba és Ausztria–Magyarországra irányulna. Ennek biztosítására Romániának kiviteli tilalmat kellett elrendelnie, amelyet csak akkor oldhatott fel, ha már maradéktalanul kielégítette a német és osztrák–magyar igényt. A német szándékok végső célja Románia bekapcsolása volt a közép-európai vámunióba. Német részről közvetlen katonai megállapodást is sürgettek, hogy Romániát bevonják a visszaszorított Szovjet-Oroszország elleni védőgyűrűbe.

Az 1918. május 7-én aláírt bukaresti békeszerződésben a szerződő felek (Németország, Ausztria–Magyarország, Bulgária és Törökország egyfelől, s Románia másfelől) kijelentették, hogy a jövőben békében és barátságban élnek egymással. Intézkedtek a román haderők leszereléséről, s Románia területi engedményeiről. Egész Dobrudzsa Bulgáriához került, amely területi gyarapodásáért katonai konvenció aláírásával fizetett. Lemondott újonnan szerzett területei gazdasági előnyeiről s Németországnak is gazdasági befolyást kellett biztosítania a szerb-macedón bányavidéken. Románia Cernavoda-Constanzán keresztül kereskedelmi útvonalat kapott a Fekete-tengerhez. Stratégiai határkorrekció révén Magyarországhoz csatoltak egy keskeny, 2–10 km-es sávot, ahol 23 ezer ember élt. Megtarthatta viszont a Szovjet-Oroszországtól 1918 januárjában megszerzett Besszarábiát. A szerződő felek kölcsönösen lemondtak háborús költségeik megtérítéséről, rendelkeztek a megszállt román területek később megállapítandó időpontban való kiürítéséről. A megszállás ideje alatt a megszálló haderők legfeljebb hat hadosztályt tehettek ki, nem számítva közéjük a gazdasági termelés szolgálatában álló alakulatokat. Szabályozták a dunai hajózást, biztosították a vallásegyenlőséget. A záró rendelkezések kijelentették, hogy a szövetséges hatalmak és Románia közötti gazdasági kapcsolatokat külön megállapodások szabályozzák. Végül öt mellékletében rögzítették Románia kőolaj-szállítási, gazdasági, hajózási, pénzügyi és jogi kötelezettségeit.

A bukaresti béke után a német katonai vezetők kiterjedt határövezet követelésével annyira megnehezítették az ausztro-lengyel megoldást, hogy Ausztria–Magyarország a Lengyelországról és a Közép-Európa-tervről való lemondást fontolgatta. A német politikai vezetés azonban ezt mindenképpen el akarta kerülni. A keleti területekre vonatkozó katonai és politikai elképzelések élesen ütköztek egymással. Kühlmann államtitkár a német érdekek védelmében szükségesnek tartotta, hogy a német–osztrák–magyar együttműködés ne hiúsuljon meg a porosz tábornokok katona-technikai szűklátókörűségén. De a tábornokok nem voltak hajlandók katonai-stratégiai céljaikat feláldozni a politikai Közép-Európa elképzelések oltárán. A határ-közeli nyersanyag- és termelési központok megszerzésével nem csak Lengyelországot és Ausztria–Magyarországot, hanem Franciaországot és Belgiumot is német függőségbe igyekeztek hozni.

Az 1918. március 13-i koronatanácson Beseler lengyelországi német kormányzó elemezte a lengyel kérdést. Eszerint katonailag Lengyelország *„ékként"* nyúlik be a németek által uralt orosz peremállamok (Finnországtól Ukrajnáig húzódó) gyűrűjébe, ezért német függőségben kell maradnia. Mivel azonban az erőteljes határváltoztatások politikailag tartós elégedetlenséget szülnének, a lengyelekkel kötendő *„államszerződésnek"* bizonyos fokig az önkéntesség jellegét kellene öltenie. Ilyen körülmények közepette az ausztro-lengyel megoldás szerinti Közép-Európa megvalósítása kilátástalanná vált. Németország megkísérelte a két célt elválasztani egymástól és mindegyiket engedmények nélkül elérni.

Czernin 1918. áprilisi lemondása azonban fontos külpolitikai partnerétől fosztotta meg a lengyel és a Közép-Európa-kérdésben a német vezetésben mindinkább elszigetelődő Kühlmannt.

A német vezetésben végül is a *„kemény vonal"* hívei kerültek többségbe, akik Lengyelország és *„Közép-Európa"* ügyét Ausztria–Magyarországra való tekintet nélkül, német értelemben kívánták megvalósítani. Ausztria–Magyarországot hármas szerződéssel, Lengyelországhoz és Szovjet-Oroszországhoz hasonlóan gazdaságilag tervezték uralni.

1918. június elején úgy tűnt, hogy a nyugati német offenzíva ismét elérhető közelségbe hozza Németország győzelmét, ezért a keleti és nyugati célokat azonosan kezelték: Lengyelországot és Belgiumot egyaránt német kliensállamként említették. Hertling kancellár – elfogadva Roedern, a birodalmi kincstári hivatal államtitkárának és Stein hadügyminiszter érvelését – úgy vélekedett, hogy Lengyelországon és Románián túlmenően az Oroszország feletti gazdasági uralom megteremti a biztosítékot a nyugati hatalmakkal szemben várható gazdasági háborúban. S ha az orosz piacot uralják, akkor nincs szükség lengyel vámhatárra sem, s Ausztria–Magyarországot el kell távolítani Lengyelországból. Kühlmann német–osztrák-magyar szövetség létrehozására irányuló terve – Anglia és dómíniumai példáján – a legkevésbé sem győzte meg Hertlinget, Roedernt, Wallrafot, Steint és híveit.

1918. július elején, négy éves előkészület után Salzburgban megkezdődött Németország és Ausztria–Magyarország vám- és gazdasági konferenciája. A német bizottságot von Koerner valódi titkos tanácsos, az osztrák-magyart pedig Gratz Gusztáv vezette. Az első megbeszélések jegyzőkönyve szerint a vámuniót nem fokozatosan, hanem a háború végén egy csapásra tervezték létrehozni. Német részről a forgalom teljes szabadságát kívánták, amelyet a Monarchia csak egyes árukra nézve fogadott el. Viták folytak a vámtételek körül is.

A magyar ipari körök a gazdasági szövetséggel szemben tartózkodóan viselkedtek. A bécsi német követ szerint *„a magyarok Wekerle és Szterényi ellenére a velünk kötendő gazdasági szövetséggel elutasítóan állnak szemben"*; az osztrák ipari körök pedig úgy érveltek, hogy nem kell elsietni a dolgot, mert a háború után Ausztria előnyös gazdasági kapcsolatokat építhet ki az antanttal. Ezért a *„Közép-Európa Egyesület"* 1918. július 20-ára tervezett megalakulásán a német kormány szövetségesei érzékenysége miatt nem vett részt, mindössze referenseket küldött felszólalási jog nélkül.

A bizottságok roppant fáradságos aprómunkával előbb a közös vámtarifa-tervezetet egyeztették; az első olvasattal októberre végeztek. Német javaslatra a közbülső vámokat majdnem mindenütt megszüntették és megállapodtak a külső vámtételekben is. Ahol fennmaradtak a közbülső vámok, általában a korábbinál jelentősen alacsonyabb tételeket állapítottak meg. Októberben pedig az országok szakértői megállapították, hogy a két ország nincs abban a helyzetben, hogy országaik szükségleteit saját erőből fedezzék, ezért külföldi behozatalra szorulnak. Ennek érdekében elkészítették a közbülső vámtarifák tervezetét.

IV. Károly 1918. október 2-án II. Vilmoshoz küldött levelében még mindig úgy vélte, hogy a lengyelek az egyre súlyosbodó körülmények közepette is a központi hatalmak *„előőrsei"* legyenek. Az antant-hatalmak győzelmével azonban a lengyel területek mindin-

kább a *„cordon sanitaire"* láncszemét jelentették a forradalmi Oroszország és Németország kapcsolatának elszigetelésében.

Az elhúzódó tárgyalások 1918. október 11-én a katonai helyzetre való tekintettel végérvényes megállapodások nélkül befejeződtek. Október–novemberben a központi hatalmak katonai összeomlásával végül lezárult a Közép- és Délkelet-Európa feletti uralom német álma, anélkül, hogy a németek többsége elbúcsúzott volna az európai kontinens centruma feletti hegemónia gondolatától. A háborús évek sokrétű fejleményei egyértelműen jelezték, hogy a közép-európai viszonyok hegemón ellenőrzése csak a délkelet-európai térség feletti ellenőrzéssel valósulhat meg.

A háború befejezése egyúttal a délkelet-európai térség évtizedes rendező hatalmának tekintett Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását is jelentette. Nem jelentette azonban a német nagyhatalmi pozíciók megszűnését, mivel a győztes hatalmak eltérő véleményük ellenére egyetértésre jutottak abban, hogy politikai rendező tényezőként a német nagyhatalmi pozícióval is számolnak, nem utolsó sorban az oroszországi forradalmi eseményekre, valamint a hatalmi vákuumra és a gazdasági nehézségekre való tekintettel, amelyek meghatározták a közép-kelet- és délkelet-európai viszonyokat.

(Megjelent az *Acta Acad. Paed. Agriensis, Sectio Historiae XXXV (2008)*, 169–180.)

KÖZÉP-EURÓPA: NÉMET FELADAT? A NÉMET–OSZTRÁK–MAGYAR GAZDASÁGI SZÖVETSÉG TEVÉKENYSÉGE (1913–1918)

A KÖZÉP-EURÓPA GONDOLAT FUNKCIÓI 1814–1945 KÖZÖTT

A *„Közép-Európa"* fogalom politikai értelmezése a bécsi kongresszuson (1814–1815) alakult ki, s résztvevői Németországra, Ausztriára s Oroszország nyugati részeire gondoltak, beleértve a későbbi államokat: Lengyelországot, Csehszlovákiát és Magyarországot is.

A mindinkább külpolitikai doktrínává formálódó német Közép-Európa-tervek – amelyek 1814–1945 között voltak érvényben – az egyes korszakokban különböző célokat és törekvéseket szolgáltak. A Közép-Európa politika legfontosabb, változó történelmi funkciói az alábbiak szerint alakultak:

– biztonságpolitikai alternatíva a Kelettel szemben: 1814-ben Knesebeck porosz tábornok a *„szilárd közép-európai blokkal Európa katonai biztosítását tervezte Oroszországgal szemben."* Ez a motívum végig a Közép-Európa-politika kimondott vagy kimondatlan célja maradt; az első világháborúban hadicél lett (*„Oroszországot a lehető legtávolabbra szorítani a német határoktól"*), a második világháború megnyerése esetén pedig a keleti területek az SS tulajdonába kerültek volna, s germanizálásukra különböző tervek születtek;

– a nagynémet eszmeiség megvalósítása: Friedrich List a 19. század közepén *„Poroszország és Ausztria, a két német nagyhatalom szoros szövetségén nyugvó, Hamburgtól Triesztig terjedő, német vezetésű Közép-Európára"* esküdött. Jelszavai: vámegység, szabad kereskedelem s az összmémet vasúthálózat kiépítése;

– Anglia békés gazdasági versenyben való legyőzése: erre épültek az osztrák Karl von Bruck kereskedelmi miniszter tervei 1848–1850-ben: Németországot előbb gazdasági egységgé alakítani, majd közép-európai egyesüléssé kiépíteni, Ausztriát és Poroszországot harmóniában szövetkezni. A gazdaságilag erős Közép-Európa – az Északi- és Keleti-tenger, valamint a Földközi-tenger kikötőivel tengeri hatalommá válva – legyőzheti Angliát, s a *„történelemben ismeretlen nagyságú kereskedelmi terület politikai súlya rövidesen azt is megszerzi, ami világtörténelmi feladatának betöltéséhez még hiányzik..."*;

– Az európai béke konszolidálása: a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország 1879. évi kettősszövetsége: senki se veszélyeztethesse Németország és Ausztria-Magyarország belső együttműködését, s szerződésük alkalmas legyen az 1878. évi berlini kongresszus révén létesített európai béke konszolidálására;

– *„Közép-európai föderáció"* Bismarck kis-német megoldásával, s az Egyesült Államok és Oroszország túlsúlyával szemben. Az elképzelés 1883-ban Constantin Frantz-nál jelent meg, s a német és az osztrák császárság felbonthatatlan véd- és dacszövetségét, kölcsönös öröklést szorgalmazott. A két birodalom államszövetségének létrehozása az első világháború éveiben folyamatos cél maradt.

– a közép-európai német népiség nemzeti összefogása: az alldeutschoknál (össznémetek) 1895 körül öltött konkrét formát. Közép-európai vámszövetség létrehozására, s végül Nagy-Németország helyreállítása irányult, amely a világhatalmi pozíció megszerzésének feltétele;

– 104 milliós (57+47 millió) zárt gazdasági térség létrehozása Németország és Ausztria-Magyarország összefogásával: a Julius Wolf vezette Közép-európai Gazdasági Egyesület (1904-től) terveiben jelentek meg, ekkor még a gazdasági közeledés önrendelkezési jogának megőrzésével; Közép-Európa a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország által győztesként megszerzett országrészekkel együtt egységes gazdasági területet alkot: az 1914. szeptemberi német katonai sikerek nyomán fellángoló annexiós hullám keretében Heinrich Class, az Össznémet Szövetség elnöke is ezzel a megoldással számolt.

– a *„Közép-Európával"* megerősödött Németország világhatalommá válása Nagy-Britanniához, az Egyesült Államokhoz és Oroszországhoz hasonlóan. Walter Rathenau 1912–1913. évi tervei, aki a Közép-Európához vezető utat a Franciaországgal való kiegyezésben, illetve az Ausztria–Magyarországgal megvalósítandó teljes vámegységben látta;

– a német hegemóniával megvalósítandó Közép-Európa-eszme: a német birodalmi kormány 1914. *„szeptemberi programja"* teljesen ebbe az irányba fordult, mivel a remélt „győztes béke" következtében javulnának *„Nagy-Közép-Európa"* kilátásai. A program a háború előtt a vezető német bankárok és iparosok körében is mind népszerűbbé vált.

– Az *„új Közép-Európa"* azért küzd – állították 1917-ben a szép számban megjelenő írások –, hogy megakadályozza kizárását a világgazdaságból és majd gyarmati birodalomként is felléphessen. Jövőbeni célja, hogy a háborús együttműködés a vámunió révén állandó szövetséggé bővüljön.[1]

– A weimari köztársaság éveiben (1919–1933) a német Mitteleuropa-tervek nem merültek feledésbe. A birodalmi kormányok egyik legfontosabb feladata előbb rendezett politikai viszonyok helyreállítása volt, amely a gazdasági kapcsolatok javulásának nélkülözhetetlen feltételét jelentette. Az 1920-as évek elején a német Délkelet-Európa politikában elsődlegesen a külkereskedelmi kapcsolatok domináltak, különösen azokkal az államokkal és térségekkel, amelyekkel már a háború előtt is jó kereskedelmi kapcsolatok álltak fenn. Második feladatként Gustav Stresemann irányításával rövidesen aktív német kisebbségi politika bontakozott ki, amely egyúttal aktív német keleti politikát is jelentett, s az 1920-as évek közepétől szisztematikus tevékenységével alapvetően hozzájárult a közép- és délkelet-európai térségben a német befolyás helyreállításához. Berlin 1926–1929 között csupán a status quo megőrzésén fáradozott, hogy a régió országai ne tömörüljenek a birodalom nélküli, vagy azzal ellenséges föderációba. A világgazdasági válság pusztító hatásai a német gazdaságra, valamint a szinte egyidejűleg beterjesztett Briand-terv (1930) világossá tette a birodalom számára 1926 óta követett politikájának törékeny alapjait. Párizs ragaszkodott ahhoz, hogy a gazdasági egyesítés minden lehetőségét szigorúan a biztonsági kérdések határozzák meg, amely a német politikusok számára elfogadhatatlan volt. A politikai vitáktól függetlenül a német gazdaság az 1930-as évek elején ismét fel-

[1] NÉMETH István: *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918).* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009. 9–10.

fedezte a délkelet-európai térséget és elhatározta, hogy a politikával ellentétben konkrét és mérhető eredményt ér el.[2]

– 1933. január 30-a után a Hitler-kormány külpolitikai tevékenysége a weimari kormányok revíziós követeléseihez kapcsolódott, céljaiban és módszereiben ugyanakkor teljesen eltávolodott attól. Arra törekedett, hogy szakaszos revízióval megszerezze Közép-Kelet- és Délkelet-Európát, majd a Szovjetunió meghódítása után az európai kontinentális impérium élére kerüljön, amelyben az addigi hegemón Franciaországot legyőzte, vagy pedig a gyengébb partner szerepébe kényszerítette.

A vilmosi német külpolitika világhatalomra törekvő irányvonala a külpolitikai, gazdasági és pénzügyi apparátusokban tovább élt, mert sem 1918–1919-ben, sem 1933-ban nem került sor tisztogatásra a bürokratikus elit soraiban. Érintetlenek maradtak a vilmosi korszak közép-európai kontinentális hegemóniára irányuló tervei is, amelyek elvezettek a hitleri közép-európai kontinentális hegemónia, a gazdasági nagytér-gazdaság gondolatához (Délkelet-Európa súlyponttal), a tengerentúli gyarmatszerzés, valamint a Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal való egyenjogú világhatalmi státusz ábrándjához. A németek által uralt Közép-Európa, gazdaságilag és hatalompolitikailag kiegészülve a Duna-Balkán térséggel, minden más külpolitikai koncepciónál alkalmasabb volt arra, hogy folytonosságot alkosson a 19. század végétől az első világháborún és a weimari köztársaságon keresztül a náci élettér-gondolkodásig. A polgári-nemzetikonzervatív tábor a kontinentális hegemóniában öncélt látott, míg Hitler ugródeszkát és kiindulási bázist a *„keleti élettér"*, valamint a *„bolsevizmus és zsidóság"* elleni faji megsemmisítő háború számára.[3]

A KÖZÉP-EURÓPAI GAZDASÁGI ÖSSZEFOGÁS TERVE A NEGYEDIK VILÁGHATALOMMÁ VÁLÁSÉRT AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT ÉS ALATT

A németek 1871. évi birodalomalapításukkal megvalósították az európai politikai gondolkodásban akkor uralkodó nemzetállami eszmét. Majd az Ausztria–Magyarországgal megkötött kettősszövetséggel (1879. október 7.) és az Olaszország bevonásával létrehozott hármasszövetséggel (1882. május 20.) olyan nagynémet variációt teremtettek, amely nem alkotott ugyan zárt államrendszert, de tartós szövetségen nyugodott. A szövetség idővel a német–osztrák *„nibelungi hűség"* propagálásával különleges érzelmi töltést kapott.

Az egyre gyakrabban felbukkanó különböző Mitteleuropa-terveket ekkor már erősebben áthatotta a geopolitikai felfogás és a kereskedelmi-gazdaságpolitikai tartalom. Az 1870-es évek végén a védővám-politikára való áttéréssel pedig a német közgazdászok a Mitteleuropa-elképzelést kiegészítették a *„világbirodalmak"* elmélettel, amelynek alapgondolata a közép-európai államok gazdasági összefogásának szükséglete volt. Az elképzelés szerint a jövőben a világot gazdaságilag továbbra is három világbirodalom –

[2] NÉMETH István: *Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001. 253–255, 258–259.

[3] Uo. 355.

Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és Oroszország – uralná, ha Németországnak nem sikerülne Mitteleurópát vámpolitikai vezetése alatt egyesíteni. Ebben a Közép-Európa koncepcióban elsősorban az exportorientált és kereskedelmi szerződésekkel privilegizált német készáruipar képviselői tömörültek abban a reményben, hogy szembeszállhatnak a gazdasági térségek szűkülésével fenyegető angol ambíciókkal, amelyek 1903-tól nyíltan jelentkeztek a preferált vámokról folytatott vitákban, illetve konkrét kereskedelempolitikai intézkedésekben.

A Mitteleuropa-tervek hívei autark gazdasági térség létrehozását javasolták, hogy az új világ-munkamegosztásban azt Németország javára kamatoztassák. Így a Mitteleuropa-koncepció offenzív összetevője az ipari növekedés dinamikájából levezetett német világhatalmi pozíciót az európai kontinensen gazdasági hegemóniával igyekezett biztosítani. Ausztria-Magyarországon a Mitteleuropa-gondolat kezdetben erősítette a Németországhoz közeledést – amelyre gazdaságilag és politikailag egyaránt rá voltak utalva –, valamint az orosz agrárexporttal szembeni elzárkózást, amely a transzlajtai agráriusok célja volt. Már a századforduló táján több gazdasági szervezet alakult a közép-európai térség összefogására, majd a gomba módra növekvő és alakuló szervezetek alátámasztására az első világháború előtt és alatt rendkívül élénk publicisztikai tevékenység bontakozott ki; brosúrák és emlékiratok tucatjai árasztották el a könyvpiacot és a hivatalokat.

A Német Birodalom erős politikai, katonai, gazdasági és tudományos potenciálja Szentpéterváron az orosz Európa-politika hosszú távú átorientálódását indította el. Anglia és Franciaország is érintve érezték magukat. Mitteleuropa ezáltal megszűnt olyan térség lenni, ahol az európai nagyhatalmak politikai erőviszonyai szerződésben rögzített módon metszik egymást és garantálják Európa belső egyensúlyát. Kirajzolódott a bécsi európai békerendszertől való eltávolodás az első világháborús szövetség irányába. Bismarck bonyolult külpolitikájával igyekezett késleltetni és hatástalanítani e folyamatot. Szerződési rendszere azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy az európai szerződéses megegyezés helyébe olyat alkosson, amelybe a birodalomalapítás is beágyazódik. Már akkor kérdéses volt, megvalósítható-e szerződéses rendszerben Európa teljes újjárendezése; s éppen ez alkotta Mitteleuropa és Németország állami szervezetének európai problémáját.

A két monarchia szövetségi viszonyát 1914-ig a gazdasági és kereskedelempolitikai megfontolások csak részben befolyásolták, s elsősorban a kül- és biztonságpolitika dominált. 1909 előtt Bernhard Bülow kancellár (1900–1909) kifejezetten szkeptikusan és elutasítóan viszonyult a Közép-Európa tervekhez, főleg a Közép-európai Gazdasági Egyesületek reklámszerű, Amerika-ellenes tevékenységéhez.[4] A boszniai válságban (1908–1909) Bülow elsősorban a Német Birodalom elszigetelődésének veszélye miatt állt ki kettősszövetségi partnere mellett. Egyértelművé vált, hogy Ausztria–Magyarország hídfőt alkot a német vezetésű, Délkeletre bővülő Közép-Európa számára, amely semmiképpen nem omolhatott össze.

A két monarchia szoros gazdasági együttműködését – a három világbirodalomról

[4] ANGELOW, Jürgen: Interessenidentität und Mächtekonkurrenz im Zweibund. In: Helmut RUMPLER und Jan Paul NIEDERKORN (Hrsg.): *Der „Zweibund" 1879. Das deutsch–österreichisch–ungarische Bündnis und die europäische Diplomatie.* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1996. 321.

szóló tézishez kapcsolódva – a Julius Wolf breslaui közgazdász 1904 elején megalakult Közép-európai Gazdasági Egyesületek népszerűsítették Németországban, Ausztriában és Magyarországon. Főleg az új iparágak képviseletében a meglévő piacok biztosítását és a közép-európai államok kölcsönös előnyökön nyugvó együttműködését a *„távol-külföld"* felé irányuló egyfajta *„kereskedelempolitikai szövetségben"* látták biztosítottnak.

Kijelentette, hogy a valamennyi területen folyó szisztematikus munka esetén valamennyi állam nyertes lesz anélkül, hogy az államok gazdaságpolitikai, illetve politikai önrendelkezési jogát a legkisebb mértékben is érintené. Ha csak Németország és Ausztria-Magyarország jut egyezségre, súlyuk (57+47 millió = 104 millió lakos) akkor is jelentősebb lesz, mintha egyenként lépnének fel. A szervezettől idegen az agresszív vagy agitációs tevékenység; egész tevékenységében és végcéljaiban is a békét erősítő elem kíván lenni.[5]

A német külügyminisztérium *(Auswärtiges Amt – AA)* 1903. szeptember végén nem tartotta megvalósíthatónak a közép- és nyugat-európai államok vám- és gazdasági szövetségbe (európaiba vagy csak közép-európaiba) tömörítését, hogy így egyenjogúak legyenek az Orosz Birodalom, az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia – gyarmataikat és birtokállományát is magában foglaló – nagy gazdasági térségeivel. Az elképzelést *„jelenleg és a távolabbi jövőben is"* kivitelezhetetlennek ítélték, mert szerintük áthidalhatatlanok a politikai és gazdasági érdekellentétek, a nemzetiségek és kormányformák különbségei. A külügyminisztérium úgy ítélte meg, hogy a közép-európai országok kölcsönös vámkedvezménye az adott pillanatban megvalósíthatatlan, s ütközik a birodalom politikájával, amely elvben szilárdan ragaszkodik a legnagyobb kedvezmény rendszeréhez.[6]

A német birodalmi vezetés viszonya a Közép-Európa-tervekhez csak a *„közép-európaian"* gondolkodó Bethmann Hollweg kancellársága (1909–1917) alatt változott meg. Németország és Ausztria–Magyarország gazdasági és strukturális különbségei azonban 1914-ig megakadályozták, hogy a két fél vámuniója vagy vámkedvezményes viszonya létrejöjjön. Berlin nem kívánt részt vállalni a monarchia belpolitikai felelősségéből.

A német kormány 1914. szeptemberi hadicél-elképzelések negyedik pontja középeurópai gazdasági szövetség megalakítását tűzte ki vámmegállapodások révén, még a környező országok meglehetősen széles körének részvételével. A közös alkotmányos vezetés nélküli szövetség azonban *„kifelé a tagok egyenjogúságát mutatja, valójában német vezetés alatt áll és stabilizálnia kell Németország gazdasági hegemóniáját Közép-Európa felett."*[7]

1915 nyarán a német-osztrák viszony szorosabbra fonásának hívei váratlanul támogatást kaptak Ausztriából. A bécsi *Die Information* című lap 1915. március 29-én a két birodalom területi nagyságára és népességére hivatkozva (Németország: 541 000 km² és 65 millió lakos, Ausztria–Magyarország 676 000 km² és 51 millió lakos, összesen 116 millió fő) sürgette gazdasági egységüket. Julius 17-én Münchenben osztrák kezdeményezésre a

[5] OPITZ, Reinhard (Hrsg.): *Europastrategien des deutschen Kapitals 1900–1945.* Pahl Rugenstein Verlag, Köln, 1977. 141–142. Az 1904–1918 között fennálló egyesület tevékenységéről lásd NÉMETH István: Julius Wolf közép-európai gazdasági egyesülete (1904–1918). In: *Acta Acad. Paed. Agriensis, Sectio Historiae XXXV (2008),* 149–180.

[6] Uo. 146–147.

[7] NÉMETH István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990).* Aula Kiadó, Budapest, 2004. 71.

német Reichstag 12 képviselője és 11 német-osztrák politikus nem hivatalos eszmecseréjén szorosabb gazdasági és politikai együttműködésről tárgyaltak.[8]

1915. szeptember elején Heinrich Friedjung professzor, Michael Hainisch tanácsos, Eugen von Philippovich professzor és Hans Übersberger bécsi professzorok *Emlékirat Német-Ausztriából* címmel megküldték Bethmann Hollweg kancellárnak 104 oldalas, bizalmas kéziratként Lipcsében kinyomtatott munkájukat olyan nagy közép-európai gazdasági térség alakításáról, amely a kongresszusi Lengyelországra is kiterjedne.[9]

1915 októberében Bethmann Hollweg a német minisztériumokkal és a hadvezetéssel szemben keresztülvitte a Németország és Ausztria–Magyarország gazdasági, politikai és katonai együttműködésének bázisán nyugvó, újjáalakítandó Európa tervét, amelyet nyugaton a szövetséges Belgium, keleten pedig új észak-keleti határaival a szövetséges Lengyelország biztosít.[10] *„Mitteleuropa"* tiszta gazdasági egyezmény, a kevésbé feltűnő vámszövetség formájában Németország háborús célja lett. A csökkenő közbülső vámok bázisán működő gazdasági térség létesítésével – amelyet kifelé a *„legnagyobb kedvezménynyel"* lepleztek – a német gazdasági erő világos hatalmi viszonyok nélkül befolyása alá vonná az európai térséget.[11] Bethmann Hollweg és Burian osztrák–magyar külügyminiszter 1915. november 11-i berlini konferenciáján a német kormány határozott kísérletet tett Mitteleuropa-tervének keresztülvitelére Ausztria-Magyarországgal szemben. A német kancellár az 1878–1879. évi bismarcki terveken túlmutató szövetség új formáját az antanthatalmak tartós fenyegetésével indokolta, amelyek vereségük után is ellenségek maradnának. Németországot a három ellenség új támadásától *„csak az áthatolhatatlan közép-európai blokk alakítása"* óvná meg, amely a biztos békekorszak *„valamennyi fejlődési lehetőségét"* is megnyitná.[12]

Friedrich Naumann 1915 nyarán megjelent *Mitteleuropa* című könyvében Közép-Európa magját a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország közösségében látta, amely szövetséges Olaszországgal, az Oszmán Birodalommal és lehetőleg a skandináv és Benelux országokkal is. A közép-európai államszövetség *„elkerülhetetlensége"* mellett érvelve külpolitikai indokai között kifejtette, hogy a kis államoknak nincs egyéb választásuk; Ausztria–Magyarország nem állhat meg önmagában, s Németország természetes szövetségese; a terv megvalósulása megmentené Magyarország területi integritását a nemzetiségek elkülönülési törekvéseivel szemben, Magyarországnak biztosítaná a világhatalomban való részvételt. Gazdasági érvei szerint Németország biztosítja Ausztria–Magyarország gabonafelvételét, a német tőke beáramlása pedig meggyorsítja a nagyipar kialakulását. Ily módon az elmaradt magyar mezőgazdasági termelést hamarosan európai színvonalra lehet emelni. Az államszövetség megszünteti a kivándorlást, s munkalehetőséget teremt az agrárproletariátusnak. Javaslatai a két monarchia közös újoncozását, katonai ellenőrzést, külpolitikát, vasúti- és folyamszabályozást tartalmaztak. Azonos pénz- és

[8] Németh: *Európa-tervek 1300–1945*... i. m. 161–162.
[9] Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn – PA AA (B), R 2592. Németh: Európa-tervek 1300–1945... i. m. 175–179.
[10] Németh: *Európa-tervek 1300–1945*... i. m. 161.
[11] Uo. 163.
[12] Uo. 163–164.

mértékrendszert, bank- és kereskedelmi jogot, s arányos katonai teherviselést helyeztek kilátásba. Kölcsönösen szavatolnák az államadóságot, azonos vámok és közös vámhivatal működne, s megegyezne a munkásvédelmi- és egyesülési jog is.[13]

Friedrich Naumann mind aktívabb lett a Közép-Európa-tervezésben és annak népszerűsítésében, s közvetlen kapcsolatot tartott a Külügyi Hivatallal és a kancellárral. 1916 augusztusában elkészítette *Bulgária és Közép-Európa* című tanulmányát, majd 1917 májusában *Közép-Európa és Lengyelország1* című emlékiratát. Egyúttal aktív tanácsadója lett az időközben megalakult a 22 fős *Arbeitsausschuß für Mitteleuropa*-nak (Közép-Európa Munkabizottság), amely Bethmann Hollwegnek is megküldte a Lengyelországról szóló emlékiratot. Ebben a német területek megnövelésével igyekeztek biztosítékot teremteni az 1914. évihez hasonló támadásokkal szemben. Hozzáfűzte, hogy rövid időn belül a közép-európai valuta kérdésében is emlékiratot juttatnak el a birodalmi hivataloknak.[14] A Munkabizottság 1917. évi szórólapján azt hangsúlyozta, hogy a *„központi hatalmak... mint örökké összetartozók, s a békében is együtt masíroznak, vagy bizalmatlan szerződő partnerként elválnak egymástól... A jövő béketárgyalásain is zártan, egységesen lépnek fel."*[15]

A NÉMET–OSZTRÁK–MAGYAR GAZDASÁGI SZÖVETSÉG TEVÉKENYSÉGE (1913–1918)

1913. szeptember 12-én Lipcsében a szász királyi kormány különleges támogatásával megalakult a Német–Osztrák–Magyar Gazdasági Szövetség *(Deutsch–Österreichisch–Ungarischer Wirtschaftsverband – DÖUW)*, azzal a céllal, hogy az áruforgalmukban, a valutaingadozásban, a vámkérdésekben, stb. jelentkező kisebb-nagyobb nehézségeket megoldja, s a két szövetséges birodalom szálait szorosabbra fonja. Kezdetben egyfajta aprómunkával igyekeztek enyhíteni az 1902–1904 közötti vámtarifa-megállapodások hatását s csökkenteni a kereskedelmi szerződés hátrányos hatásait. Később, az első világháború éveiben különböző közép-európai gazdasági elképzeléseket, terveket és teendőket, a hadigazdaságból a békegazdaságba való átmenet intézkedéseit, a békegazdaság gazdaságpolitikájának arculatát, a közép-európai nagy vízi közlekedési útvonal létesítésének részleteit, stb. vitatták meg.

Tagjai lehettek testületek, de magánszemélyek is. A testületek között a szászországi és türingiai ipari és kereskedelmi testületek voltak többségben, de az ország többi részének gazdasági élete is képviseltette magát.[16] A szövetség elnöke Dr. Paasche, a német Reichstag első alelnöke lett; az osztrák szövetség vezetője Max Friedmann lett. Magyarországon majd csak 1917 elején alakult meg a Magyar–Német Gazdasági Szövetség Dr. Madarassy-

[13] Uo. 164–165.

[14] PA AA (B), R 2592. Geheime Akten. NAUMANN, Friedrich: *Mitteleuropa und Polen.* 11. pp. (Berlin, 1917. május 21.)

[15] Uo. R 2597. Geheime Akten. Friedrich Naumann levele Zimmermann külügyi államtitkárhoz (1917. május 24.)

[16] Stenographischer Bericht über die Verhandlungen des Deutsch–Österreichisch–Ungarischen Wirtschaftsverbandes am Montag, den 29. November 1915 in Dresden betr. die zukünftigen wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Deutschland und Österreich–Ungarn in Anwesenheit zahlreicher Industrieller und Wirtschaftspolitiker aus Österreich und Ungarn. Berlin, 1916. 7–8.

Beck Gyula[17] elnökletével. A három ország önállóan szerveződő és egymással szoros kapcsolatban lévő szervezetei először 1917 júniusában Budapesten tanácskoztak. Az 1917. novemberi hamburgi tanácskozás idejére a Szövetség taglétszáma ezer fölé emelkedett.

Dr. Kobatsch, a Német–Osztrák Gazdasági Szövetség ügyvezetője az 1915. novemberi drezdai tanácskozáson három általános axiómát fogalmazott meg, amelyet szem előtt kell tartaniuk:

– a külpolitika manapság jellegét illetően gazdaságpolitika; ezt igazolják a háború gazdasági okai, az ellenfél által alkalmazott gazdasági fegyverek és az ökonomizálódási folyamat,

– a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország politikai-katonai szövetsége a háború után is első számú politikai szükségszerűség lesz,

– az egymással szoros politikai-katonai szövetségben álló államok többé nem folytathatnak tartósan elkülönülő kereskedelmi- és gazdaságpolitikát, hanem e téren is szövetkezniük kell. A gazdasági kapcsolatok szabályozása a politikai szövetség fenntartásának legfontosabb feltétele.[18] Úgy vélte, hogy a 120, s az újabb szövetségesekkel együtt esetleg 140 milliós egységes gazdasági terület kereskedelempolitikai vonzereje a térséget a legnagyobb gazdasági hatalmak sorába emeli. További előnye még a gazdasági munkamegosztás lehetősége, a javak termelésének specializációja, a meglévő és majdan fejlesztendő vízi és szárazföldi közlekedési eszközök gazdaságosabb kihasználása, a tőkefelesleg szövetséges országokban való felhasználása, az élelmiszerekkel és nyersanyagokkal való jobb ellátottság, valamint egy közös, ezért sokkal gazdaságosabb tartalékgazdálkodás kialakítása.[19] Az egész kereskedelempolitikai terv a kifelé folytatott közös, egységes kereskedelmi politikára, vagyis az egységes külső vámtarifára épült. A drezdai tanácskozás megerősítette a szövetség korábbi határozatát, amely a két központi hatalom gazdasági szövetségét s hosszú távra biztosított közös kereskedelmi politikáját sürgette. Egységes, külső vámtarifa-megállapodást szorgalmaztak, amelynek vámtételei még eltérnek a két területen; a gazdasági fejlettség eltéréseit pedig kiegyenlítő vámokkal oldanák fel.[20] A szövetség igényt tartott nagy ipari, kereskedelmi, kisipari és mezőgazdasági szervezeteinek részvételére a két monarchia jövendő gazdasági kapcsolatairól folyó tárgyalásokban, német szövetségeseivel együtt.[21]

A küldötteknek Dr. Gratz Gusztáv[22] magyar parlamenti képviselő, a Gyáriparosok

[17] Madarassy-Beck Gyula, báró (1873–1939): bankár, nagytőkés. Ügyvédi oklevéllel 1899-ben a Magyar Agrár- és Járadékbank Rt. szolgálatába lépett. 1900-tól a Magyar Jelzálog–Hitelbank Rt. vezértitkára, majd vezérigazgatója, 1917-től 1925-ig elnök-vezérigazgatója. 1910-től 1918-ig nemzeti munkapárti programmal országgyűlési képviselő, 1920–1939 között a Magyar–Olasz Bank alelnöke, a Magyar Kereskedelmi Csarnok elnöke. 1906-ban báróságot kapott.

[18] Stenographischer Bericht über die Verhandlungen des Deutsch–Österreichisch–Ungarischen Wirtschaftsverbandes am Montag, den 29. November 1915 in Dresden... i. m. 21.

[19] Uo. 24.

[20] Uo. 25. és 30.

[21] Uo. 30–31.

[22] Gratz Gusztáv (1875–1946): magyar publicista, politikus. 1917-ben magyar pénzügyminiszter. Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását követően 1921-ben a független Magyarország külügyminisztere. 1924–1938 között a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület elnöke.

Országos Szövetségének elnöke ismertette a gazdasági összefogás magyarországi helyzetét és legújabb fejleményeit. A különböző szövetségeket képviselő magyar résztvevők egyetértenek azzal – mondta –, hogy lehetőleg létre kell hozni Németország és Ausztria–Magyarország belső közösségét, de megítéléseik eltértek a hozzá vezető utakról. Ezért csak azt ígérhette meg, hogy tudomásul veszik a határozati javaslatot, ismertetik a magyar szövetségekkel, s azon lesznek, hogy megvalósuljon a határozatok szelleme. Kifejezte reményét, hogy rövidesen megalakul a magyar–német gazdasági szövetség is.

Cáfolta a Németországban széles körben elterjedt véleményt, miszerint főleg Magyarország gördít akadályt a két szövetséges központi hatalom közeledésének nagy gondolata elé. E véleményt teljesen alaptalannak tartotta. Hiszen Magyarország messze legerősebb termelési ágazata a mezőgazdaság, s e fórumon nem tudnak olyan közeledési javaslatot kidolgozni, amelyet a magyar mezőgazdaság pusztán saját gazdasági érdekéből ne támogatna. De ez a feltételezés a magyar ipar érdekéből nézve sem áll meg. A magyar ipar részben mezőgazdasági ipar, ezért rá szintén a mezőgazdaságra vonatkozó megállapítások érvényesek. A mezőgazdasághoz nem kapcsolódó iparágakat pedig levédik az osztrák ipar megfelelő ágai. A különbség csak az, hogy a magyar ipar hozzászokott a nála nyolcszor erősebb osztrák iparral folytatott szabad konkurenciához, miközben az osztrák ipar erősebb konkurensével, a német iparral szemben vámvédelemben részesül.[23]

Megállapította, hogy a Németországból származó behozatal több viszonylatban növekedett, miközben a magyar kivitel csökkent. Így összességében a Németországgal folytatott kereskedelmi forgalom Magyarország számára kedvezőtlen irányba tolódott el. A termelési feltételek kiegyenlítését és saját termelésünk olcsóbbá tételét Gratz a nagyobb piacban látta, amely csak úgy érhető el, ha megélhetési költségeinket megfelelő szintre csökkentjük; adórendszerünket Németországhoz hasonlóan összhangba hozzuk a terhelhetőséggel; a nyersanyagok árát megfelelően csökkentjük; ügyes és nagyobb teljesítményre képes munkásságot teremtünk.

Elismerte, hogy Németország és Ausztria–Magyarország gazdasági közeledése feltehetően rendkívüli előnyöket kínál Ausztria és Magyarország ipari és mezőgazdasági érdekei számára. Ugyanakkor leszögezte, hogy a termelési feltételek kiegyenlítése hosszabb átmeneti időt vesz igénybe, mialatt az osztrák és magyar ipar védővámrendszerét fenn kell tartani.

Gratz konkrét, alapos, szakszerű javaslatokat és bírálatot tett, s megértést kért a magyar álláspont iránt. A két monarchia gazdasági egyesítésére az alábbi javaslatokat tette:

1. egységes vámtervezet kidolgozásával egyetértésre kell jutni a különböző vámtörvényeket illetően, megteremtve azokat a kereteket, ahol aztán fokozatos közeledéssel megindul a két gazdasági terület közelítése egymáshoz,

2. arra kell törekedni, hogy a vámtarifából kikapcsolják azokat a vámokat, amelyek nem védenek tényleges termelési érdekeket,

3. szerződésben rögzítendő a Németország és Ausztria–Magyarország közötti kölcsönös előnyben részesítés ügye is,

[23] Stenographischer Bericht über die Verhandlungen des Deutsch–Österreichisch–Ungarischen Wirtschaftsverbandes am Montag, den 29. November 1915 in Dresden... i. m. 33.

4. a Németország és Ausztria–Magyarország gazdasági életét és gazdasági törvénykezését érintő kérdések nemzetközi jogi szabályozása,

5. a közös kereskedelmi politika jellegének és módjának kereskedelmi szerződésben való rögzítése.[24]

A drezdai Gustav Stresemann, a Nemzeti Liberális Párt (*Nationalliberalische Partei*) Reichstag-képviselője előbb méltatta Friedrich Naumann éppen megjelent, rendkívül szellemesen, élvezetesen megírt, a német nyelv minden szépségét megcsillantó *Mitteleuropa* című könyvét, amelynek elolvasását valamennyi résztvevőnek ajánlotta.[25] Feltételezte, hogy a világháború után új világgazdasági képződmények jönnek létre, s a jövőben meg kell tanulni földrészekben gondolkodni. A létrehozandó gazdasági blokkot annak a tagadhatatlan ténynek állította be, hogy ellenfeleik – még ha nem is folytatnak a jövőbe mutató közös kereskedelmi politikát –, már most elég nagyok és erősek, hogy hatalmas gazdasági területeket állítsanak a központi hatalmakkal szemben. Először Angliát említette, amely gyarmataival a világ nagy részét uralja, s kétségtelenül tovább akarja szilárdítani a gyarmataival meglévő politikai és kereskedelempolitikai kötelékeket. A nagy orosz birodalom kereskedelmi szerződéseiben már békeidőkben bizonyos autarkiás előkészületeket tett, s növelni szándékozik a vámfalakat. Franciaországot és gyarmatait azért ugrotta át, mert azok a német értékesítés számára korábban jelentéktelenek maradtak. Harmadik nagy, új világgazdasági alakulatként már a háború alatt a gazdasági pánamerikanizmus jelentkezett. Utalt arra, hogy a Julius Wolf által már 1904-ben megalakított Közép-európai Gazdasági Szövetség tevékenysége is az amerikai veszély elleni európai nagyállami összefogásra irányult. Kétségtelen – mondta –, hogy a háborúban meggyengült Európának a béke éveiben minden erejére szükség lesz, hogy a világháborúban az Anglia mellett a kolosszális mennyiségű kereskedelmi felesleggel rendelkező Egyesült Államokkal felvegye a versenyt.[26]

Lehetséges, hogy európai ellenfeleink is egyesítik gazdasági erejüket – folytatta –, s a politikai gyűlölet gazdasági bojkottá alakul. Ez a háború gazdasági háború, ahol a hadseregek harcai mellett törvénykezési harcok, blokádharcok, bojkott-harcok is folynak ellenünk, amelyet ellenfeleik a háború után is folytatni kívánnak. Végzetes hibának tartotta, ha tétlenül szemlélnék, ellenfeleik miként hozzák létre gazdasági tömörülésüket. Szükségesnek tartotta a semleges országok megnyerését is, s azt tanácsolta, ajánlják fel nekik 120 milliós fogyasztási területüket. Azt javasolta, hogy a kedvezményes vámok (az osztrák és magyar szóhasználatban preferenciális vámok) gondolatát váltsák fel a gazdasági szövetség és a közös kereskedelmi politika gondolatával.

Stresemann szerint már most plasztikusan kirajzolódik egy nagy, hatalmas gazdasági terület, amely a háborúban is független Angliától. *„Nem gondolunk arra, hogy valamikor is feladjuk a világpiacért folyó harcot. Amikor az első német kereskedelmi gőzös elhagyja Bremerhavent vagy Cuxhavent, megkezdjük a harcot Angliával Észak- és Dél-Amerikáért, s az egész világért. Ha*

[24] Uo. 36–37.
[25] Uo. 43–44.
[26] Uo. 44–45.

nem ezt tennénk, ha nem ez lenne az akaratunk, akkor a világháborút katonailag megnyernénk, de gazdaságilag elveszítenénk."[27]

A Gazdasági Szövetség 1917. februárban Berlinben tartott ötödik ülésén elfogadta a vám- és gazdasági szövetség elveit, s különös figyelmet fordított a kereskedelempolitika közös vonásaira. Ezek jellegükben megegyeztek az 1917 közepén folyó német–osztrák-magyar kereskedelempolitikai tárgyalások alapgondolataival.

A Gazdasági Szövetség hatodik ülését 1917. június 23–24-én Budapesten tartották, s témája az átmeneti gazdaság közös és egységes eljárásainak megvitatása volt. Olyan körülmények között, amikor *„egy közeli béke áldásáról"* még semmit sem tudtak, s a központi hatalmak számos reményükben csalatkoztak – fejtegette az első ülésen báró Dr. Madarassy-Beck Gyula, a német–magyar szövetség elnöke.[28] Az oroszországi változásokról még nem volt világos képük, a nyugati fronton tovább tartott az antant elkeseredett offenzívája, s április 6-án az Egyesült Államok is hadat üzent Németországnak. Az antant mesterkedései közé sorolta Németország diplomáciai elszigetelésének *„török mestermunkáját"* a háború előtt, a központi hatalmak hermetikus elszigetelését az angol blokád és a semleges országok hallatlan zsarolása révén, valamint elszigetelési törekvéseik harmadik lépését a párizsi konferencián, Németország és Ausztria–Magyarország gazdasági bojkottját a békekötés után s teljes kikapcsolását a világkereskedelemből. Önkritikusan elismerte, hogy lebecsülték Anglia hallatlan energiáit, s egyenlőtlen gazdasági küzdelem folyik, mert az ellenfelek lakosságuk létszámában és országaik kiterjedésében nagy fölényben vannak. A rendkívül megerősödött Egyesült Államokkal szemben előkészületeket kell tenni: főleg az erőket kell egyesíteni.

A két monarchia gazdasági szövetkezésének szükségszerűsége megköveteli, hogy az új békegazdaság kialakításában a legteljesebb egyetértésben cselekedjenek és közösen rögzítsék a hadigazdaság leépítésének elveit. Ennek középpontjában a hadsereg demobilizálása, a munkáskérdés, a nyersanyagellátás és a pénzügyi kérdések álltak. A nyersanyagellátás ügye jóval kisebb jelentőségű volt Magyarország esetében, mint Németországot és Ausztriát illetően, de a pénzügyi kérdéssel együtt csak teljes egyetértésben lehet kielégítő megoldást találni rá.[29]

Lánczy Leó, a Budapesti Ipari- és Kereskedelmi Kamara elnöke azt fejtegette, hogy az átmeneti gazdaság rendszerének rögzítése a békegazdaság definitív helyreállításának alaköve. Ennek a legrövidebb idő alatt meg kell történnie, s végcélja a kereskedelmi szabadság helyreállítása és az ipari termelés szabadsága. Mindez állami érdeket is szolgál, s lehetővé teszi a lakosság millióinak kielégítő ellátását.[30]

Dr. Paasche, a hármas gazdasági szövetség német elnöke is abból indult ki, hogy a békekötés után azonnal meg kell szüntetni a gazdasági küzdelmet, de ez kemény harcot

[27] Uo.

[28] Stenographischer Bericht über die Verhandlungen des Ungarisch-Deutschen Wirtschaftsverbandes, des Deutsch–Österreichisch-Ungarischen Wirtschaftsverbandes und des Österreichisch-Deutschen Wirtschaftsverbandes am 23. und 24. Juni 1917 in Budapest, betr. Das gemeinsame Vorgehen in Fragen der Übergangswirtschaft. Budapest, 1917. 14–15.

[29] Uo. 14–15.

[30] Uo. 21–22.

jelent majd a váratlanul erősnek és gátlástalannak mutatkozó Angliával szemben.[31] Max Friedmann, az Osztrák–Német Szövetség elnöke sem fukarkodott Anglia felemlegetésével, és ismét megerősítette a közép-európai összefogás tényleges élét: *„Az általunk tervezett Közép-Európa nem öncélúan alakul meg, hanem egész Európa kultúrájának szükségszerűségeként, amely védekezik Albion tartósan hitszegő terveivel, s a hitszegő Albion méltó szövetségesével, Amerikával szemben."*[32]

Gustav Stresemann referátumában referátumából aggodalom áradt a jövőt illetően. Ugyan a mielőbbi békekötést kikényszerítő tényezőnek nevezte, hogy a központi hatalmakat katonailag még a földgolyó koalíciója sem képes legyűrni; a korlátlan tengeralattjáró háború meghirdetésével az offenzíva gazdasági vonatkozásban is kezükbe került; az oroszországi nagy történelmi átalakulás nyomán ott véget ér majd a háború. Az átmeneti gazdaság már nevében is jelzi – folytatta – egész gazdasági életünk forradalmasítását, hiszen lehetetlennek tűnik a korábbi viszonyok egyszerű helyreállítása.

Az átmeneti gazdaság kereskedelempolitikai viszonyait csak ideiglenesen rögzítené, s a végleges döntést csak néhány év után hozná meg. Ő is felemlegette Angliát, amely mindent elkövet majd Németország gyengítésére. A párizsi gazdasági konferencia, s azt megelőző interparlamentáris konferencia anyagairól elmondta, hogy Anglia, Franciaország és Olaszország képviselői mindenütt hangsúlyozták: védekezniük kell Németország és szövetségeseivel szemben. Idézett egy francia küldöttet, aki szerint *„tisztában kell lennünk azzal, hogy a németek a béke első napján milliárdos nagyságrendben dobnák át áruikat a határon."* Egy másik francia résztvevő szerint Németország állítólag 7,5 milliárdnyi árut halmozott fel, amelyet a béke pillanatában olcsón átdob a határon.[33]

Kétségtelenül sokkal komolyabban kell venni azonban a jövőben megerősödő Angliát, amely hatalmas gyarmatbirodalmával közös hadsereget állít fel, közös pénzügyi és vámpolitikát folytat, amely Németország ellen irányul. Számolni kell azzal is – ismételte meg a régi félelmeket –, hogy a háború után a gazdaságilag és pénzügyileg kivérzett Európa egy gazdaságilag még inkább megerősödött Amerikával áll szemben. *„Számolnunk kell azzal, hogy a nagy világpiacon, ahol Amerikával kell versenyeznünk, a nagy, milliós üzletek során a megbízó egyidejűleg a vállalkozó pénzügyi biztosítékát is kéri, ahol gyengébbek leszünk, mint a múltban..."* Kétségtelenül gyengülnek exportunk lehetőségei, ha elvágnak bennünket gazdasági kapcsolatainktól. Ezt még valuta- és nyersanyag-problémák is tetézhetik. Összefoglalóan e kérdéskörről csak annyit mondhatott: gazdaságilag nagyon súlyos csomaggal nézünk az új idők elé, s az országok ne várjanak a békekötésig, hanem kölcsönösen enyhítsenek egymás terhein.

A szociálpolitikai teendőket csak röviden érintette, mert e vonatkozásban szerinte az ellentétek egyáltalán nem jelentősek, sem a kormányok, sem a kormányzottak között. Sokkal nagyobb gondot jelenthet majd a munkaerőhiány. Az államosított üzemektől és *„az export birodalmi szintű államosításától"* azonban nagyon óvta a jelenlévőket.[34] A gazdaságot

[31] Uo. 26.
[32] Uo. 27.
[33] Uo. 31.
[34] Uo. 33.

ért háborús rombolás ellenére mégis azt remélte, hogy *„a jövőnkért, népeinkért és államainkért vállvetve folytatott harcból erősebben és szabadabban kerülünk ki, mint egykor voltunk."*[35]

A Szövetség 1917. november 16–17-én Hamburgban rendezett hetedik tanácskozásán már több száz küldött vett részt: Magyarországról 45, Ausztriából 80, Németországból 250 résztvevő érkezett.[36] A tanácskozás hangulatán és programján érződött a katonai helyzet javulása, amely bizonyos optimizmusra adott okot. Még akkor is, ha az antant országok párizsi gazdasági konferenciájának határozatai szerint *„meg akarják tagadni tőlünk a legnagyobb kedvezmény elvét; nem akarnak az iparunk számára annyira szükséges nyersanyagot szállítani; közlekedésünket, kereskedelmünket és hajózásunkat különleges előírások és felügyelet alá kívánják helyezni."*[37] Max Friedmann az osztrák delegáció nevében örvendezett *„az osztrák Adria biztosításának"*, s a Boszporusz *„kéz a kézben"* történő korábbi felszabadításának; *„így a szövetségesek kezei már Hamburgtól és a Keleti-tengertől Triesztig és Konstantinápolyig érnek!"*[38]

Madarassy-Beck Gyula azért aggódott, hogy *„a háborúban rendkívül megerősödött az állam hatalma, s az egész gazdasági élet, a termelés, a kereskedelem és a fogyasztás nagy részben kezébe került. Itt Hamburgban jelentsük ki határozottan, hogy ezen állami imperializmus csak addig tarthat, amíg a közjó abszolút kényszerítő indokai ezt igazolják, s hogy mi államaink erőteljes, regenerálódó gazdasági fejlődését az állami beavatkozás leépítése után csak a magánvállalkozási szellem teljes szabadságától várjuk."*[39] Lehetséges, hogy még sokáig és keményen kell a békéért küzdenünk. Gyakorta úgy érzi magát az ember – mondta –, mint a babiloni tornyot építő népek. Mi és ellenségeink egy nyelvet beszélünk, de kölcsönösen nem érthetjük meg egymást. Amit odaát mondanak, szinte mindig csak ökölbe szorított kézzel hallgatjuk. Olyan, mintha a Riga és a Fekete-tenger, s a Fekete-tenger és Ostende és Velence közötti frontokat nem azonos típusú emberek, hanem különböző égitestek lakói választanák el egymástól. *„De minden nap sokasodnak a jelek, hogy ezúttal mégis másként lesz. Oroszországban parttalan forradalom bontakozik ki, Olaszország demoralizálódott győztes hadjáratunk hatására. Tovább kell harcolnunk, míg a kijózanodás e pszichózisból napvilágra kerül, s előkészítjük a háború utáni gazdaságunk újjászületésének nagy munkáját."*[40]

Itt vitatták meg az Elba–Odera–Duna nagyhajózási útvonal kiépítésének tervét is. A német vízi utak kiépítéséről és a hajózási adók növeléséről Németországban már 1911. december 24-én birodalmi törvény született. A számos elképzelés közül igazából két terv állt az előtérben: a nyugat-keleti kapcsolatot létesítő Rajna–Majna–Duna vízi út, valamint a Közép-Európa északi részét a délkelettel összekötő Elba–Odera–Duna vízi út terve. A Majna hajózhatóvá tételének folytatása és a Majna–Duna-csatona révén a rajnai hajózás mélyen benyulna Németország déli részeibe s ott kapcsolódna a dunai vízi úthoz.

[35] Uo. 36.

[36] Stenographischer Bericht über die Verhandlungen des Deutsch–Österreichisch-Ungarischen Wirtschaftsverbandes in Berlin mit dem Österreichisch–Deutschen Wirtschaftsverbande in Wien und dem Ungarisch–Deutschen Wirtschaftsverbände in Budapest am Freitag, den 16. November 1917 und Sonnabend, den 17. November 1917 in Hamburg (7. gemeinsame Sitzung), Berlin, 1918. 15–16.

[37] Uo. 44.

[38] Uo. 49.

[39] Uo. 10.

[40] Uo. 17.

1917 februárjában Bajorországban végül törvényjavaslat készült a Rajna–Majna–Duna nagyhajózási útvonal létrehozásáról. A lépés fő célja *„Amszterdam, Rotterdam és Antwerpen kikötők gazdasági befolyásának kibővítése"*, vagyis a német tengeri kikötők összekapcsolása volt a Dunával. Az Északi-tengert a Fekete-tengerrel összekötő projektre 650 millió márkát szántak.

A nagy hajózási tervről a hamburgi tanácskozáson többen referáltak. Otto von Schneller bécsi udvari tanácsos abból indult ki, hogy a háború után várható világpiaci konkurencia-harc, az állami igazgatás növekvő pénzszükséglete (rokkant- és munkásellátás, újjáépítés, stb.) a központi hatalmak erőit arra kényszerítik, hogy új bevételi forrásokkal erősítsék a népgazdaságot és növeljék a népgazdaság vagyonát. Erre három lehetőséget említett: a hazai ipar erősítését, hogy megőrizze versenyképességét a világpiacon; a meglévő természeti kincsek jobb kihasználását, valamint a mezőgazdaság termelési és építési feltételeinek könnyítését; eddig kevésbé számításba vett ősi termelési területek bekapcsolását és felzárkóztatását, amelyek iparukat – amennyire lehet – függetlenítik a tengerentúli piacoktól. Vagyis a termelés olcsóbbá tételéről, a föld elfekvő kincseinek felértékeléséről, a hazai ipar számára szükséges nyersanyagok új lelőhelyekről történő, lehetőleg gazdaságos beszerzéséről van szó. Eközben fontos szerephez jut a szállítási költségek csökkentése, amely a tömegcikkek esetében alapvető fontosságú. További feladat új közlekedési útvonalak létrehozása az újonnan csatlakozó termelési helyekhez, elsősorban a Közel-Kelethez.[41]

A vasút azért nem tudja megoldani ezeket a közlekedési feladatokat, mert a vasúti tarifa és egyéb tarifák érzékeny áremelése olyan megterhelést jelent az ipar számára, hogy kénytelenek az eddigi szállítási útvonalak kiegészítését keresni teheráruik számára. A háború azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a vasút a kiemelten kezelt katonai szállítások mellett képtelen megfelelni a polgári teherforgalom elvárásainak. A szállítási költségeket egyedül a vízi szállítás csökkentheti, amelynek kiépítését nélkülözhetetlennek tekintette.[42]

Az Elba–Odera–Duna vízi út létrehozása abból a felismerésből indult ki, hogy a dunai hajózásból hiányzanak a völgyeket összekötő szállítások; az új vízi úton nagy mennyiségben lehetne szállítani a felső-sziléziai, a morva-ostravai és a galíciai medence szenét és kokszát, a vasipari termékeket, cinket, ólmot, valamint a sziléziai ipar áruit. A völgyeket összekötő forgalom növekedése mérsékelné a dunai szállításokat, s a vízi úton közelebb kerülnének Steiermark nagy vasérctartalékai az osztrák és német ipari területekhez.[43]

A kiépítendő vízi utak teljes hossza 566 km, szintkülönbsége 506 méter lenne, amelyet 84 zsilipkamrával (1,7–10 méter mély) egyenlítenének ki. Általánosan használatos hajótípusnak a dunai hajózásban különösen bevált, ún. 670 tonnás hajót (63,1 m hosszú, 8,24 m széles, 1,8 m mély merülésű) fogadták el. A hajótársaságok uszályhajóinak többsége megfelelt e típus műszaki jellemzőinek.[44]

A Kelettel és a Közel-Kelettel összekötő vízi útvonalak bővítésre is lehetőséget kínálnak: a Duna–Odera csatornát folytatni lehet a Visztula irányába, amely az osztrák Morvaország

[41] Uo. 19.
[42] Uo. 19–20.
[43] Uo. 55–56.
[44] Uo. 56.

és Szilézia kiterjedt szénmezőit összekötné a Monarchia szívével, s az osztrák csatornák így Németország számára is átmenő forgalmat biztosítanának.[45]

Vágó József, a budapesti Kereskedelmi- és Iparkamara titkára méltatta a projektet, majd a magyarországi vízi közlekedés hosszabb múltra visszanyúló helyzetét elemezte. Eközben ünneprontásnak is felérően kifejtette, hogy a vízi közlekedés politikáját össze kell kapcsolni a központi hatalmak külkereskedelmi politikájával, különben árt Magyarország gazdasági érdekeinek. E csatornák ugyanis erősítenék a magyar mezőgazdaságnak konkurenciát jelentő balkáni államok agrártermékeinek német piacra jutási lehetőségét. Sérülnének ipari export-céljaik is. Németország számára az egész világpiac nyitva áll. A magyar, de az osztrák ipari termékek számára csak a Balkán, *„csak egy egészen kicsiny hely maradt a nap alatt."* Eddig bizonyos mérvű előnyt élveztek, hogy a Dunán valamivel olcsóbban szállíthatták ipari termékeiket a térségbe, mint Németország vasúton. A német vízi utak összekapcsolása a Dunával azonban megszüntetné még ezt a kis előnyt is.[46] A tanácskozás elnöke megjegyezte, hogy a beszámoló első felével egyetért, második részében azonban Vágó „egy kis vermutot töltött a borba, és sokak véleményétől eltérően" beszélt.[47]

A második tárgyalási napon megérkezett II. Vilmos császár üdvözlő távirata, aki biztosította a tanácskozást, hogy a közös gazdasági és közlekedéspolitikai érdekek támogatásában kormányával együtt örömmel részt vesz.[48] Majd a tanácskozás elfogadta az alábbi határozatot: *„A Német–Osztrák-Magyar Gazdasági Szövetségek hangsúlyozzák, hogy a háború után haladéktalanul meg kell kezdeni a Németország és Ausztria–Magyarország közötti hatékony vízi összeköttetés helyreállítását. Gazdaságilag legfontosabb és legsürgősebb összeköttetésként az Elba–Odera–Duna és a Rajna–Majna–Duna csatorna jön számításba."*[49]

Második nagy témakörként a központi hatalmak tengeri érdekeit vitatták meg. Dr. Johann Auspitzer, az Österreichischer Lloyd igazgatója a háború utáni idők első követelményének a világforgalomba való ismételt visszatérésüket tekintette. Németországgal összevetve egyébként lenne mit fejleszteni: a német külkereskedelem értéke 70 millió lakosnál Koronában számítva 25 milliárd volt, míg Ausztria–Magyarországé 50 millió lakosnál 6 milliárd.[50] Előkészületeket kellene tenni az export-szervezet létrehozására, s a békeszerződésekben el kell érni a közlekedés elvi szabadságát. Pontosítani kell azt is – vetette fel –, mit is értünk igazából az átmeneti gazdaság fogalmán.

Dr. Kovács József, az Adria magyar hajózási részvénytársaság igazgatója tájékoztatta a résztvevőket a magyar hajózás alapvetően eltérő jellegéről és törekvéseikről. Magyarország csak egyetlen jelentősebb kikötővel, Fiuméval rendelkezik, amely kívül esik a világforgalomtól. Az ország belsejével való összeköttetés rendkívül nehézkes, mert nem áll rendelkezésre elegendő vízi út és megfelelő vasúti összeköttetés. Ezért tengeri hajózásunkat mesterségesen hozták létre és tartják életben, s így állami támogatásra szorul.[51]

[45] Uo. 34–35.
[46] Uo. 64.
[47] Uo. 67.
[48] Uo. 80–81.
[49] Uo. 81.
[50] Uo. 94.
[51] Uo. 113.

A háború kizárta hajózásunkat a világforgalomból, s reményei szerint a béketárgyalások ismét visszaadják szabadságát. Abból indult ki, hogy a békekötés felszámolja a nemzetközi hajózási forgalom valamennyi akadályát. Kérte, ne engedjenek *„az átmeneti gazdaság tudósainak"*, s feleslegesen ne verjék béklyóba a hajózást. A békefeltételekben rögzíteni kell, hogy az export és az import a háború befejeződése után legfeljebb egy évig álljon nemzetközi bizottság felügyelete alatt, amely az áruk igazságos felosztását felügyeli. Ez a bizottság lenne a népek ligájának első szuper-nacionális autoritással rendelkező szerve, amely megmenti Európát a fenyegető szenvedéstől. További fontos kérdés lenne kereskedelmi flottánk rekonstruálása és bővítése. Magyarország jóval nehezebb helyzetben van Németországnál és Ausztriánál. Nem rendelkezik megfelelő hajóépítő iparral, ezért e vonatkozásban Ausztria közeledő álláspontjával számolnak. Azt remélte, hogy a háború után nagymérvű visszavándorlás indul meg az országba, s ezek a német hajótársaságok (Hamburg–Amerika-Linie és a Norddeutscher Lloyd) járatain térnek vissza régi hazájukba.[52]

B. Huldermann, a Hamburg–Amerika-Linie hajózási társaság igazgatója bevezetőben megemlítette, hogy a háború előtt a német kereskedelmi flotta legvirágzóbb konjunktúrája csúcsán állt, amelyet a háború sohasem látott mélységekbe taszított. A nemzetközi erőviszonyok eltolódása miatt megfogyatkozott német hajózás a pénzügyileg megerősödött semleges államok hajózásával áll szemben. Messzemenően meggyengült a tengerentúli kereskedelem. A háború miatt teljesen összeomlott a világméretű forgalom. Attól tartott, hogy további nehézségeket okoz majd az átmeneti gazdálkodás és a népgazdaság helyreállítása is, mert tartalékaik erősen megcsappantak. *„Hozzá kell szokni a gondolathoz, hogy a háború után nem lesz lehetséges apáink nyomán tovább vándorolni és a szétszakított szálakat egyszerűen ismét összekötni, hanem kereskedelmünk és közlekedésünk számára teljesen új orientációt kell keresnünk."*[53]

A tanácskozás végén elfogadott határozat *„a központi hatalmak lehetőleg szoros egyesülését sürgeti a közlekedés, különösen a hajózás terén;"* az újjáépítés kölcsönös támogatását célzó másik határozat pedig kimondta, hogy *„az átmeneti gazdaság kérdései kölcsönös egyetértésben oldandók meg és mielőbb megnyílik a szabad gazdasági tevékenység."*[54]

A KÖZÉP-EURÓPA TERVEK MEGHIÚSULÁSA

A Közép-Európa tervek a német–osztrák–magyar politikai és gazdasági kapcsolatok szorosabbra fonásáról és vámszövetségük létrehozásáról végül is nem váltak valóra. A két monarchia viszonyát mindinkább a német katonai vezetés egyre agresszívabb, hatalompolitikai megfontolásokból táplálkozó álláspontja határozta meg, amely félresöpörte a közép-európai összefogás gazdasági érveit és megállapodásait, s a Monarchiát szinte vazallusi szerepbe szorította. Az egyes országok katonai megszállásakor pedig már nem volt

[52] Uo. 117.
[53] Uo. 125–126.
[54] Uo. 130–131, 140, 146–147.

szükség gazdasági szerződésekre. Folytonos súrlódásaik miatt a háború végére mindössze a két monarchia szövetségi szerződésének aláírásáig jutottak el. De ennek megvalósulását és esetleges közép-európai kiterjesztését 1918. október–novemberben a központi hatalmak balkáni katonai összeomlása és azt követően pedig a két császárság összeomlása, majd a Párizs környéki békék (1919–1920) meghiúsították.

Politikailag a két monarchia elsősorban a közösen megszállt Lengyelország jövőjének ügyében ütközött össze. 1916 februárjára Németország végleges fordulatot hajtott végre Lengyelország ügyében: kifejtették, hogy Ausztria–Magyarország nem biztosította az 1914. évi ausztro-lengyel megoldás Németország által követelt garanciáit, ezért a német politika célját egy Németországhoz szorosan kötődő lengyel állam alapításában határozták meg. A két monarchia Lengyelország sorsa körüli huzavonája végigkísérte az első világháború menetét. Az Osztrák–Magyar Monarchiának állandóan védekeznie kellett a különböző német helyekről érkező nyomások ellen.

1917 tavaszára már teljesen nyilvánvalóvá vált a két monarchia vezetésének alapvetően eltérő helyzetmegítélése: Ausztria–Magyarország mindenáron békét szeretett volna kötni, befejezni a háborút, s ennek érdekében messzemenő területi engedményekre is hajlott, hogy a német hadvezetést rávegye a békekötésre. A megegyezéses békére nyugaton, vagyis Franciaország esetében (lemondás Elzász-Lotaringiáról) látott lehetőséget, s 1917 februárjában (Sixtus-levél) saját kezdeményezést is tett. Békekötési javaslatait II. Vilmos fennhéjazóan visszautasította, pedig (I.) IV. Károly már jelezte, hogy az antant mellett a belső forradalom söpörheti el rendszereiket.

IRODALOM

Berend T. Iván – Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században.* Budapest, Gondolat, 1976.

Berend T. Iván – Ránki György: *Európa gazdasága a 19. században.* Budapest, Gondolat, 1987.

Borodziej, Wl. – Duchhardt, H. – Morawie, M. und Romsics, I. (Hrsg.): *Option Europa. Deutsche, polnische und ungarische Europapläne des 19. und 20. Jahrhundert.* Bd. I–III. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2005.

Charmatz, Richard: *Österreich–Ungarns Erwachen (Der deutsche Krieg).* Stuttgart, 1914.

Diehl, Karl: *Zur Frage eines Zollbündnisses zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn.* Jena, Verlag von Gustav Fischer, 1915.

Diószegi István: *Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 1998.

Duchhardt, Heinz – Németh, István (Hrsg.): *Der Europa-Gedanke in Ungarn und Deutschland in der Zwischenkriegszeit.* Mainz, Verlag Philipp von Zabern, 2005.

Elvert, Jürgen: *Mitteleuropa! Deutsche Pläne zur europäischen Neuordnung (1918–1945).* Stuttgart, Franz Steiner, 1999.

Fischer, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918.* Sonderausgabe. Düsseldorf, Droste Verlag, 1967.

Galántai, József: *A Habsburg-Monarchia alkonya. Osztrák–magyar dualizmus 1867–1918.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985.

Galántai, József: *Magyarország az első világháborúban.* Budapest, Korona Kiadó, 2001.

Geiss, Imanuel: *Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Ersten Weltkrieges.* München-Wien, Carl Hanser Verlag, 1978.

Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. I–II. kötet.* Budapest, 1934.

Gürtler, A.: *Österreich–Ungarn ein Schema für Mitteleuropa.* Graz, 1916.

Haselsteiner, Horst: Mitteleuropa und das Gestaltungsprinzip Föderalismus. In: Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan, Anna M. Drabek und Birgitta Zaar (Hrsg.): *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts.* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1995. XIX-XXVII.

Hildebrand, Klaus: *Reich – Großmacht – Nation. Betrachtungen zur Geschichte der deutschen Außenpolitik 1871–1945.* Historische Zeitschrift 259. 1994.

Hillgruber, Andreas: *Deutsche Großmacht- und Weltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert.* Düsseldorf, Droste Verlag, 1977.

Irinyi Károly: *Mitteleuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai közgondolkodás.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.

Irresberger, Carl: *Das Deutsch–Österreichisch–Ungarische Wirtschafts- und Zollbündnis. Eine Studie mit besonderer Berücksichtigung des österreichisch–ungarischen Standpunktes.* Berlin, Verlag von Julius Springer, 1916.

Komjáthy Miklós: *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichische-Ungarischen Monarchie (1914–1918).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.

Meyer, Henry Cord: *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815–1945.* The Hague, Martinus Nijhoff, 1955.

Naumann Frigyes: *Középeurópa.* Budapest, Politzer Zsigmond és fia, 1916.

Németh István: *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918).* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2009.

Oncken, Hermann: *Das alte und das neue Mitteleuropa. Historisch-politische Betrachtungen über deutsche Bündnispolitik im Zeitalter Bismarcks und im Zeitalter des Weltkrieges.* Gotha, Verlag Friedrich Andreas Perthes, 1917.

Rumpler, Helmut und Niederkorn, Jan Paul: *Der „Zweibund" 1879. Das deutsch-österreichisch-ungarische Bündnis und die europäische Diplomatie.* Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1996.

Plaschka, Richard G. – Haselsteiner, Horst – Suppan, Arnold u. a.: *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunders.* Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995.

Riedl, Richard: *Die Industrie Österreichs während des Krieges.* Wien, 1932.

Romsics Ignác (szerk.): Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején. In: uő. (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 1997.

Szokolay Katalin: *Az osztrák–magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.

Wolf, Julius: *Ein deutsch–österreichisch–ungarischer Zollverband.* Leipzig, A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung, 1915.

(Megjelent a *Limes* 2012/1. számában, 7–24.)

NÉMET ÉS OSZTRÁK–MAGYAR KÖZÉP-EURÓPA TERVEZÉS (1914–1916)

NÉMET HADICÉLOK ÉS A KÖZÉP-EURÓPA-TERVEK FORMÁLÓDÁSA (1914. SZEPTEMBER – 1915. SZEPTEMBER)

Bethmann Hollweg kancellár egyik legszorosabb munkatársa, Kurt Riezler 1914. augusztus 19-én este Koblenzben, a nagy főhadiszálláson hosszú beszélgetést folytatott kancellárjával Lengyelország s más államok, illetve a birodalom laza összekapcsolásának lehetőségéről, vagyis egy differenciált vámrendszerű közép-európai rendszerről. Riezler naplójában ekkor bukkant fel először Közép-Európa, mint hadicél tervezése. Olyan Nagy-Németországra gondolt, amelyet Belgium, Hollandia és Lengyelország szoros, Ausztria–Magyarország pedig laza védőállamként vesz körül. Szeptember 1-jei megbeszélésükről pedig ezt jegyezte fel: *„Belgium miatt nem tudtam többet mondani, minden még a távoli jövő titka, mivel Anglia biztosan kitart. De körülöttünk egy nagy közép-európai gazdasági rendszernek, valamint a véd- és dacszövetségek laza szövetségének kell kikristályosodnia. Ez a lényeg."*[1]

A Nyugaton elért kezdeti katonai sikerek után Németország érdekcsoportjai különböző programokban fogalmazták meg hadicéljaikat,[2] de kezdetben megtiltották ezek nyilvános megvitatását, hogy ne zavarják meg a háború lakossági támogatását.

A német háborús kiadásokat az ellenfél jóvátételeiből tervezték fedezni. Kiadásaikat nem a háborús nyereségek megadóztatásából, hanem hadihitelekből finanszírozták, úgy gondolván, hogy visszafizetésük majd a legyőzött ellenfél dolga lesz. Az Össznémet Szövetség *(Alldeutscher Verband)*, a Hazafias Párt *(Vaterlandspartei)* és más nacionalista szervezetek versengtek az irreális hadicélok megfogalmazásában. A német nagyiparosok és vezető katonák asszisztálásával a német határok Calais-tól Szentpétervárig való kiterjesztéséről álmodoztak. A csaták istenét későbbi demokrata német költők és gondolkodók – közöttük Thomas Mann és Alfred Kerr – is méltatták és a háborút nemzeti tisztító tűznek állították be. Protestáns lelkészek és nemzeti-liberális professzorok az ellenséget a sátán megtestesítőjének, a „világégést" világbíróságnak, a német népet pedig az isteni akarat végrehajtójának nevezték.

Walter Rathenau, a hadügyminisztérium hadianyag-ellátási osztályának szervezője 1914. szeptember 7-én küldte meg Bethmann Hollweg kancellárnak a hadicélokat tartalmazó

[1] RIEZLER, Kurt: *Tagebücher, Aufsätze, Dokumente*. Eingeleitet und hrsg. von K. D. Erdmann. Göttingen, 1972. 198. és 204. Lásd: OPITZ, Reinhard (Hrsg.): *Europastrategien des deutschen Kapitals 1900–1945*. Pahl-Rugenstein Verlag, Köln, 1977. 305. Erdmann szerint a Közép-Európa tervet Delbrück és Bethmann Hollweg már a Koblenzbe történő elutazás előtt megbeszélte, s a kancellár ismerte Rathenau közép-európai elképzeléseit is.

[2] NÉMETH István: *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918)*. L'Harmattan, Budapest, 2009. 134–155.

emlékiratát, amelynek magvát már 1911-ben és 1913-ban kifejtette. Szerinte a háborúban nem várható Anglia megsemmisítő veresége. Ezért Franciaországot meg kell nyerni az önkéntes béke számára, amely *„teljesen megváltoztatná a helyzetet tulajdonképpeni ellenségünkkel, Angliával szemben. Ez megfelelne az 1866. évi békepolitikának. A végcél olyan állapot lenne, amely egyedül teremtené meg Európa jövendő egyensúlyát: Közép-Európa német vezetés alatti egyesítése, politikailag és gazdaságilag megszilárdítva, egyrészt Angliával és Amerikával, másrészt Oroszországgal szemben. Az áldozat, amelyeket hoznánk, a francia területekről való lemondásból és a mérsékelt jóvátételekből állna".*[3]

Bethmann Hollweget lenyűgözte Rathenau gondolatvilága és feltétel nélkül átvette tőle a *„nagy közép-európai"* vámszövetség tervét, s beépítette háborús céljaiba. 1914. szeptember 9-én a koblenzi főhadiszállásról megküldte helyettesének, Clemens von Delbrück belügyi államtitkárnak hadicél-elképzeléseit. Eszerint a háború általános célja: a Német Birodalom belátható időre való biztosítása Nyugaton és Keleten. Ezért Franciaországot annyira meg kell gyengíteni, hogy ismételten ne jelentkezhessen nagyhatalomként, Oroszországot pedig a lehető legtávolabbra kell szorítani a német határoktól, és meg kell törni hatalmát a nem-orosz népek felett. Hadicél-elképzeléseinek negyedik pontja pedig így hangzott: *„Közös vámszerződésekkel elérhetőnek tűnik egy közép-európai vámszövetség létrehozása Franciaország, Belgium, Hollandia, Dánia, Ausztria–Magyarország, Lengyelország, valamint elméletileg Olaszország, Svédország és Norvégia bevonásával. Ezen szövetségnek közös intézményi vezetés nélkül, tagjainak látszólagos egyenjogúságával, ám valójában német vezetéssel a német gazdaság Közép-Európa feletti uralmát kell biztosítania."*[4]

A kancellár Delbrücköt bízta meg a negyedik gazdasági térségnek szánt Közép-Európa tervezet kidolgozásával, mert *„Közép-Európa gazdasági viszonyainak újjáalakítását"* titokban akarta tartani, hogy a különböző érdekcsoportok ne veszélyeztessék a *„nagy ügyet"*. Delbrückkel néhány nap alatt egyeztették elképzeléseiket. Az államtitkár tájékoztatta a birodalmi belügyi hivatal reszortvezetőit a közép-európai gazdasági egyesülés tervéről, akik azt meglepetéssel fogadták. Delbrück tisztában volt azzal, hogy a terv kidolgozásában csak olyanokra számíthat, akik hisznek megvalósíthatóságában. Ezért bizalmas munkatársként a belügyi hivatalba hívta Albrecht von Rechenberg bárót, Centrum-párti Reichstag-képviselőt, egykori varsói német főkonzult és Német Délkelet-Afrika kormányzóját, aki a Szász-Morva Portland cementgyár igazgatósági tagja is volt; Wahnschaffe államtitkár-helyettest a birodalmi kancelláriából; Karl Helfferichet, a Deutsche Bank igazgatóját. Részlegesen bekapcsolódott a terv kidolgozásába a birodalmi Belügyi Hivatal igazgatója, Müller is.[5]

Delbrück ellenezte Ausztria–Magyarország erőszakos betagolásának gondolatát a német gazdasági térségbe, de alapvetően egyetértett a Közép-Európa elképzelés általános

[3] Zentrales Staatsarchiv, Potsdam – ZSt (P), Reichskanzlei, Nr. 2476, Bl. 58 ff. Walter Rathenau háborús célokról szóló emlékirata Bethmann Hollwegnek (1914. szeptember 7.). Opitz: i. m. 213.

[4] ZSt (P), Reichskanzlei, Nr. 2476, Bl. 54 ff., Bethmann Hollweg hadicél-irányvonalai Clemens von Delbrück államtitkár kezeihez. Lásd Opitz: i. m. 214. Karl Dietrich Erdmann szerint a híres *„szeptemberi emlékirat"* Bethmann Hollweg munkatársától, Kurt Riezlertől származik.

[5] Clemens von Delbrück államtitkár levele Bethmann Hollweghez (1914. szeptember 13.) ZSt (P), Nr. 2476, Bl. 101. ff. Opitz: i. m. 218.

céljával. Bethmann Hollweg szerint a német–osztrák–magyar vámközeledést a közép-európai gazdaságpolitikai egyesülés keretében kell kezelni, vagyis semmiféle kiemelt szerepet nem szánt neki. Sőt megvizsgálandónak tartotta, hogy a közép-európai összefogáson belül gazdasági megfontolásokból törekedjenek-e a két szövetséges birodalom szoros viszonyára. *„Közép-Európa ilyen összefogása nem a közös érdekek megegyezéses bázisán, hanem csak a politikai fölényünkkel diktált béke révén érhető el. E szempont az osztrák félre nézve is súlyos problémát jelent majd [...] az újabb kilátások szerint Ausztria–Magyarországgal szemben is politikai túlsúlyt dobhatunk a mérleg serpenyőjébe".*[6] Kérte Delbrücköt, vizsgálják meg külön is egy többé-kevésbé szoros közép-európai gazdaságpolitikai összefogás lehetséges formáit és módszereit.

A kormányban az egyes reszortokkal 1914. október közepén megkezdődött tárgyalások[7] eredményeként 1915. januárra a Közép-Európa terv alábbi lehetőségei körvonalazódtak:

1. vámunió, amelyet Bethmann Hollweg, Helfferich, Schoenebeck és Lusensky követelt;

2. vámszövetség preferenciavámokkal, államjogi kötöttségek és közös külső tarifa nélkül, amelyek a vámunió esetében szükségessé váltak volna;

3. a hagyományos kereskedelmi szerződések politikájának fenntartása, bizonyos árukra egyidejűleg a legnagyobb kedvezmény elvének érvényesítése, amelyek tarifáit az egyes országokkal a kölcsönösség elvén tárgyalnák meg. Ezt a javaslatot támogatta Delbrück és – amennyiben a vámunió nem valósítható meg – Schoenebek.[8]

A vámunió és a vámszövetség hívei egyetértettek Európa német vezetéssel végrehajtandó újjárendezésében. A birodalmi belügyi hivatal igazgatója, Müller, a vámszövetséggel Európa egyesítését az alábbi országok bevonásával képzelte el: Svájc, Hollandia, Skandinávia, Belgium, Franciaország, Spanyolország, Portugália, Ausztria–Magyarország, Románia, Bulgária és Törökország. Gondolatait a világhatalmakkal a háború után várható gazdasági nézeteltérések vezették. Lusensky és Falkenhausen a vámszövetség hívei voltak.[9] Delbrück a tengerentúlon esetleg bezáruló értékesítési piacok miatt az osztrák–magyar gazdasági területet egyfajta tartaléknak tekintette a német ipari termékek értékesítése számára.[10] Schoenebeck *„a nagy közép-európai gazdasági területtel"* a mind zártabban fellépő gazdasági világhatalmakkal (Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Oroszország, Japán és Kína) szemben a német gazdasági védtelenség enyhítését tervezte. Delbrück még tovább ment, amikor kijelentette: a három létező világhatalommal szemben *„a közép-európai államok*

[6] ZSt, (P), Reichskanzlei, Nr. 2476, Bl. 95. Opitz: i. m. 221.

[7] A tárgyalásokon a Belügyi Hivatal részéről Delbrück, Müller és Schoenebek, a Külügyi Hivatal részéről Johannes és Stockhammern, a Birodalmi Kincstárügyi Hivatal részéről Helfferich és Meuschel, a porosz pénzügyminisztérium részéről Lentze, a porosz kereskedelmi és iparügyi minisztérium részéről Sydow, Lusensky és Neuhaus, a közmunkaügyi minisztérium részéről Breitenbach és Goldkuhle, a Birodalmi Bank részéről Havenstein, von Loebell porosz belügyminiszter, a porosz mezőgazdasági minisztérium részéről von Falkenhausen, a Császári Szabványügyi Hivataltól Robowski vett részt. Lásd FISCHER, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschlands 1914–1918.* Sonderausgabe. Droste Verlag, Düsseldorf, 1967. 210.

[8] DZA Potsdam, AA, HA, Österreich 580, Bd. 2, Nr. 3987, Bl. 148 ff. Schonebek észrevételei Falkenhausen hozzászólásához. Fischer: i. m. 210.

[9] Uo.

[10] Uo. 211.

gazdaságilag és politikailag csak akkor lesznek valakik, ha többé nem elkülönülve, hanem szilárd gazdasági és államjogi kötelékben egyesülve állják a harcot".[11] Ezzel a Közép-Európáról szóló döntés politikai kérdéssé vált. A vámszövetség hívei *„a közös gazdasági érdekek révén kívánták az európai kontinensen belül jelentkező politikai ellentéteket elviselhető mértékre csökkenteni".*[12]

A vámunió gazdasági alapjairól folyó vitában a reszortok túlnyomó többsége végül elvetette a vámunió tervét, ezért Bethmann Hollweg 1915. február 11-én utasította Jagowot és Delbrücköt, hogy a legrövidebb időn belül tegyen javaslatot a vámszövetség szervezetére. A célokról és a szervezetről a porosz és birodalmi szervek azonban most sem jutottak megegyezésre. Ezért Delbrück azt javasolta, hogy a döntést nem a bizottsági tanácskozásokra, hanem a *„felelős államférfiak"* elhatározására kellene bízni.[13]

Az elutasítás és a különböző fenntartások ellenére Bethmann Hollweg – a birodalmi államtitkárok közül egyedül Helfferich támogatását élvezve – továbbra is kitartott 1914. szeptemberi célja mellett. Szerinte első lépésként *„más országokkal szemben az egyesített gazdasági terület egységes minimális vámjára, az egymás közötti forgalomban pedig alacsony árkedvezményű vámokra"* kellene törekedni. Az országon belül kikényszerítette a feladat napirenden tartását, kifelé pedig az Ausztria–Magyarország iránti céltudatos megvalósítását. Elutasított minden preferenciarendszerre, kettős tarifára, stb. irányuló javaslatot, s csak a vámunió szervezeti kérdései elleni megjegyzésekre figyelt. Követendő célnak a vámszövetség létrehozását tekintette, amelyet később vámunióvá kellene kiépíteni.[14]

Gerhard von Mutius, a kancellár egyik legszorosabb munkatársa szerint is vámuniót kell létrehozni, mert Németország Ausztria–Magyarország nélkül nem állhatná meg helyét Európában és a világban. E kapcsolat nélkül Németország függővé válna Angliától, Amerikától vagy Oroszországtól és elveszítené független hatalmi pozícióját. A Mutius által sürgetett katonai, politikai és gazdasági jellegű hármas összefogás egyúttal Ausztria–Magyarország fennmaradásának eszköze is. A gazdasági kötelékben – a Monarchia széthullása esetén – garanciát látott arra, hogy a német érdekek majd az utódállamokban is érvényesüljenek. A hármas kötődésben kulturális missziót is látott.[15]

Riezler 1915. április közepén hosszú beszélgetést folytatott a kancellárral *„új Európámról"*, vagyis *„hatalmi szándékunk európai szegélyéről".* A *„német nemzet közép-európai birodalmát"* vizionálta, amely a részvénytársaságok rendszerére épülne, egyfajta *„porosz részvénytöbbségű Német Birodalom Részvénytársaságot"* alkotva. *„Új részvényesek"* bevétele szétrombolná a birodalom porosz hegemónián nyugvó többségét. Ezért a Német Birodalmat államszövetséggel kellene körülvenni, amelyben a birodalom ugyanolyan többséggel rendelkezik, mint Poroszország a birodalomban – ezért Poroszországnak ezt az államszövetséget is vezetnie kell. Ausztriát úgy kezelni, hogy ezzel magától azonosuljon. Azután *„az európai gondolatot Skandináviában és Hollandiában kell erősíteni. Egyáltalán nem kell beszélni a központi hatalom anschlußáról [...] A világnak örök békét kell ígérni".*[16]

[11] Uo.
[12] Uo. 212.
[13] Uo.
[14] Uo.
[15] Uo. 212–213.
[16] Kurt Riezler naplóbejegyzése (1915. április 18.). Opitz: i. m. 304.

Alig kezdődött el az első világháború, amikor 1914 őszén Franz von Liszt, Georg Irmer és Karl Lamprecht már a közép-európai államszövetségről vizionált.[17] Rudolf von Winterstetten pedig a Monarchia átalakításával járó Közép-Európa politikát sürgetett: *„A jelen már kinőtte a Német Birodalom és az Ausztria–Magyarország fogalmakat. A gazdasági és politikai viszonyok életre-halálra a Közép-Európa fogalom megtestesítését követelik. Közép-Európát, az önmagában független és szabad államok megbonthatatlan, világpolitikai és gazdasági véd- és dacszövetségét. Növekszünk, vagy megrövidülünk, kalapács vagy üllő leszünk, haladunk az idővel, vagy lomtárba kerülünk! Nagy-Oroszország, világ-Britannia, össz-Amerika – mit fog jelenteni a kis-német birodalom, s mellette az osztrák káosz! De egy gyorsan és életképesen szerveződő Közép-Európa egyenrangúan, sőt vezetésre hivatottan áll a világhatalmak mellett"* – írta könyvecskéje bevezetőjében.[18]

Winterstetten nagy külső és belső szláv veszélyt vizionált Ausztria–Magyarország számára. *„Habsburg-Lotharingia ma választhat: vagy feláldoz valamit szuverenitásából, vagy pedig trónja áldozatul esik a feltartóztathatatlanul közeledő Oroszországnak és szövetségeseinek"*[19] – írta, s ennek elkerülése érdekében egyenesen államcsínyre biztatta híveit és olvasóit. Használható szervezetként a monarchia négy közigazgatási területre (szövetségi államok) osztását javasolta:

1. a régi Ausztria, a szövetségi tartományok Isztriával,
2. Galícia és Bukovina,
3. Magyarország Erdéllyel,
4. Horvátország, Szlavónia, Bosznia-Hercegovina és Dalmácia.

Az új elosztás révén döntően német és magyar közigazgatási területek jönnének létre, egyenként 18–19 millió lakossal, valamint két kisebb szláv, egy lengyel–rutén és egy szerb–horvát terület 9, illetve 5,5 millió lakossal. A szlávok fő tömegének önkormányzatot biztosítanának, anélkül, hogy mindez befolyásolná az egész állam alapvetően német-magyar jellegét.[20] Az átalakítás az 1882. évi linzi program alapján történne, amelynek fő követelése az egykori német szövetségi tartományok különállása, Galícia, Bukovina és Dalmácia szláv tartományok elszakítása Ciszlajtániától. Mindez biztosítaná a német birtokállományt, a német többséget a régi német földön s a félreértések felszámolását.

A közép-európai egyesülés föderációs gondolata és a Habsburg birodalom átalakítása négyzetes alakzattá azonnal éreztetné hatását például Romániában és valamennyi, számba jöhető nemzetnél. Így a Balkán-kérdést az osztrákkal összekapcsolva Közép-Európa javára lehetne megoldani, s biztosítani Közép-Európa szárazföldi útját Ázsiába.[21]

[17] Németh: *Hatalmi politika...* i. m. 147–153.

[18] WINTERSTETTEN, Rudolf von: *Berlin-Bagdad. Neue Ziele mitteleuropäischer Politik.* Lehmann's Verlag, München, 1914. 18.

[19] Uo. 40.

[20] Uo. 41.

[21] Uo. 43.

VÁMSZÖVETSÉG VAGY VÁMUNIÓ? VÉLEMÉNYEK A KÉT MONARCHIA TERVEZETT GAZDASÁGI MEGÁLLAPODÁSÁRÓL

A politikai Közép-Európa tervek mellé 1915 tavaszára a szorosabb gazdasági összefogás elképzelései is felsorakoztak. A két monarchia gazdasági összefogását az élénk publicisztikai tevékenység mellett különböző gazdasági és társadalmi szervezetek népszerűsítették.

Ausztria és Németország vámszövetségének a századforduló táján felbukkant ügye korántsem volt új keletű, s a Vámszövetség korai időszakába nyúlt vissza. Ausztria csatlakozásától alapvetően a nemzeti ipar nagy fellendülését remélték, főleg Bruck osztrák kereskedelmi miniszteri kinevezése után, akinek programja így hangzott: *„A Magyarországgal szembeni közbülső vámvonal leggyorsabb felszámolása, Ausztria egységes vám- és kereskedelmi terület, a tiltások feloldása és mérsékelt védővám-rendszer bevezetése. Ezután e bázison vámegység Németországgal abban a meggyőződésben, hogy Ausztria németországi hatalmi pozícióját csak úgy tudja megőrizni és erősíteni, ha gazdasági bázison újra alapozza német politikáját."*[22]

E lépéstől nem csak a kereskedelmi forgalom könnyítését, hanem az egységes törvénykezés révén nagy politikai és fogyasztási előnyöket reméltek Ausztria számára. A terv politikai megfontolások miatt ugyan meghiúsult, de 1853-ban mégis sikerült kereskedelmi szerződést kötniük, amely jelentős könnyítéseket hozott Németország és Ausztria kereskedelmében. A vámcsökkentés többnyire elérte az általános tarifa 25, egyes esetekben 50%-át. A gazdasági előnyök láttán a szövetség hívei akkor is javasolták e terv megvalósítását, amikor az Ausztria és Németország közötti első egyesítési tervek már régen meghiúsultak.[23]

Az 1867. évi kiegyezés értelmében Magyarország jogilag teljesen független és önálló vámterületet alkotott, de kölcsönös tárgyalások révén hajlandó volt Ausztriával időről-időre vám- és kereskedelmi szövetségre lépni. A két kormány egyetértésével a kereskedelmi szerződéseket is a külügyminiszter kezelte. Ezen az alapon 1867-ben 10 évre vám- és kereskedelmi szerződést kötöttek, amelyet 1878-ban megújítottak s 1887-ben további 10 évre meghosszabbítottak. 1898. évi megújításakor ugyan nagy nehézségek támadtak, amelyet végül úgy oldottak fel, hogy 1899-ben a magyar törvényhozás a közös vámterületet 8 évre rögzítette (1907-ig), azzal a feltétellel, hogy előtte még védővám-tarifa állítandó fel. A kereskedelmi szerződések legkésőbb 1907-ig lejárnak, s azokat mindkét állam egyoldalúan felmondhatja. 1907-ben végre ismét megtörtént a kiegyezés Ausztriával, amely 1917-ig volt érvényben. A két állam azonban e kiegyezés bázisán nem alkotott egységes vám- és kereskedelmi területet, hanem szerződésük alapján két gazdasági területet, amelyet kifelé egységes vámhatár ölel körül. A kiegyezés és valamennyi kereskedelmi szerződés 1917 végén lejár, s ettől kezdve egyoldalúan felmondhatók. Így 1917 végén Magyarország gazdasági- és kereskedelempolitikai szabadsággal rendelkezik, s a Németországgal kötendő vámszövetséghez külön-külön Magyarország és Ausztria hozzájárulása szükséges.[24]

G. de Molinari francia közgazdász Gasteinben előbb szóban, majd írásban is közölte

[22] DIEHL, Karl: *Zur Frage einer Zollbündnisses zwischen Deutschland und Österreich–Ungarn.* Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1915, 8–9.

[23] Uo. 9.

[24] Uo. 13.

Bismarckkal vámuniós elképzelését Németország, Franciaország, Ausztria-Magyarország, Hollandia, Belgium és Dánia bevonásával. 1879-ben a magyar képviselő, Baußnern báró hasonló tervet terjesztett Bismarck elé, aki 1880. március 5-én így válaszolt neki: *„Érdeklődéssel fogadtam közlése tartalmát, és messzemenően osztom az abban foglalt nézeteket, mivel ideális célnak tekintem a két birodalmat átfogó vámegyesülést, amely irányt mutat kereskedelempolitikai akcióinknak. Nem tudom, elérünk-e ilyet, de minél közelebb kerülünk hozzá, gazdasági kapcsolataink annál inkább egyetértő politikai érdekeink tartós kifejezőivé válnak. Jelenleg a két birodalom gazdasági helyzetében még jelentős ellentétek léteznek, amelyek kiegyenlítése csak folyamatosan lehetséges. Mindkettő csak most módosította vámtarifa-törvénykezését. A gazdasági érdekek így bevezetett új fejleményei ideiglenes megvédnek azoktól a nagy ingadozásoktól, amelyek az állandóság bizalmát a saját országban megrázkódtatnák. Ausztria–Magyarországgal folyó vámtárgyalásainknak ezért mostanában a közöttünk fennálló kapcsolatok megőrzésére kell irányulnia."*[25]

De birodalmi német közgazdászok is sürgették a közép-európai vámszövetséget, közöttük Richard von Kaufmann 1879-ben megjelent brosúrájában (*L'assotiation dounanière de l'Europe centrale*), illetve Lujo Brentano 1885-ben megjelent tanulmányában (*Über eine zukünftige Handelspolitik des Deutschen Reiches*).

1885-ben a Budapesten rendezett nemzetközi agrárkongresszus is elfogadott egy határozatot, amely közép-európai kereskedelmi rendszert sürgetett, s amelynek fő tartalma hatékony vámvédelem volt a szövetséghez nem tartozó országokkal szemben, illetve a lehető legszabadabb kereskedelem biztosítása a szövetséghez tartozó országok között.

Az 1896. évi budapesti nemzetközi agrárkongresszus ismét foglalkozott a kérdéssel, s a javaslatok többsége több ország szorosabb gazdasági együttműködését sürgette.[26]

1900-ban aztán az egész tervet behatóan megvizsgálták az osztrák közgazdászok kongresszusán, ahol a hozzászólók egy része mellette, mások ellene foglalt állást. A kérdést legbehatóbban Alexander Matlekovits 1891-ben megjelent munkájában (*Die Zollpolitik der österrechisch–ungarischen Monarchie und des Deutschen Reiches*) dolgozta fel, aki részletesen kidolgozta Németország és Ausztria vámuniós javaslatát. Matlekovits szerint *„a német–osztrák-magyar vámunió vitathatatlanul hatalmas gazdasági terület lesz, amely mező- és erdőgazdasági vonatkozásban, állattenyésztésében, iparában és közlekedési eszközeiben egyaránt jelentőset produkálhat. A benne egyesülő államok természeti kincseik és kulturális eszközeik gazdagságának köszönhetően kölcsönösen biztosíthatják népeik igényeit, s zárt gazdasági területet alkotnak, amely szükség esetén saját termékeivel és gyártmányaival biztosítja szükségletét."*[27]

Az első világháború előtt a két császárság vámközösségének több híve volt, amelyet neves történészek, politikusok és publicisták is támogattak. Hermann Oncken heidelbergi történész a *Neue Freie Presse* 1914. pünkösdi számában sürgette a két monarchia gazdasági közeledését: *„Az államok politikai szövetkezései már régóta megkezdődtek, s majd többféle gazdasági közösségek létrejöttéhez vezetnek, jelezve a tendenciát, hogy tovább nő a gazdaságpolitikai közösségek befolyása. Ez leginkább Németországra és Ausztria-Magyarországra jellemző; már látjuk, hogy a politikai csoportosulás következtében, a világ tőkepiacán kölcsöneik kihelyezésekor*

[25] Diehl: i. m. 47.
[26] Uo. 10.
[27] Diehl: i. m. 31.

zárt érdekcsoportok tagjaiként jelennek meg; e pénzügy-politikai közösségek átterjednek valamennyi nagystílű tőkés operáció területére..."[28]

De gyakorlati gazdaságpolitikusok is szóhoz jutottak. Az alsó-ausztriai iparegyesület 1914. december 21-én felhívással fordult a Német Birodalom gazdasági testületeihez a két birodalom gazdasági köreinek közös érekeit erősítendő és elmélyítendő, kifejezve reményét, hogy a két hatalom a győztes harc után gazdaságilag sokkal jobban együttműködik majd.[29] Az iparegyesület december 18-i közgyűlésén pedig olyan vámterületet sürgetett, amelyekben közbülső vámokkal kiválnak bizonyos ágazatok. Emellett a két állam törvénykezésének minden lehetséges módon való közelítését, a katonai szövetség gazdasági kiegészítését s ezzel a közép-európai államszövetség kezdeteinek megteremtését nevezte kívánatosnak.[30]

1915 júniusában Dr. J. Jastrow berlini egyetemi tanár brosúrájában visszatekintett a *„történelemben egyedülálló"* Német Vámszövetség működésére, elemezte a vámelőnyök és a legnagyobb kedvezmény rendszerét, amelyet az 1871. évi frankfurti békében rögzítettek. Végkövetkeztetése szerint *„a legnagyobb kedvezmény formulája egyedül nem elégséges kereskedelempolitikai programként, s nélkülözhetetlen az államközi kapcsolatok kibővített továbbfejlesztése."*[31]

Karl Diehl freiburgi egyetemi tanár szerint Európa országainak megosztását még a háborús döntések lezárulása előtt meg kell vitatni, azért is, mert 1917-ben lejár Németország és Ausztria–Magyarország kereskedelmi szerződése. Ezért ideje rögzíteni kell a későbbi kereskedelmi kapcsolatok módját és jellegét. A háború semmit sem változtatott Németország és Ausztria-Magyarország baráti és politikai kapcsolatán, sőt éppen ellenkezőleg: félresöpörte az 1871. évi német–francia békeszerződés 11. cikkét, amely *„örök időkre"* a legnagyobb kedvezmény elvét biztosította Franciaország számára.[32]

Diehl ellenezte a vámszövetséget, mert szerinte a két ország gazdasági viszonyai alapvetően különböznek egymástól. Még akkor sem valósulna meg a gazdasági önállóság, ha sikerülne a Balkán-államok bekapcsolása. Az agrártermékeket illetően ugyanis – vélekedett – Ausztria–Magyarország több gabonát hoz be külföldről, mint amennyit exportál; ezért a jövőben Ausztria–Magyarországnak intenzív mezőgazdasága révén több gabonát kellene termelnie, hogy e többlettermékkel kielégítse saját, növekvő létszámú lakossága igényét. Arra pedig belátható ideig nem lehet gondolni, hogy a Balkán országai szállíthassák Németországnak a szükséges gabonát. Ugyanez a helyzet a gyapot, ólom és más nyersanyagok vonatkozásában.[33] Ha arra az eredményre jutunk, hogy a jövőben – mondta 1916. januári előadásában –, visszatérhetünk Fichtének a zárt kereskedelmi államról vallott elképzeléséhez, akkor sok tekintetben ma Fichtétől azt is megtanulhatjuk, hogy a személyes kívánságokat és véleményeket feltétlenül alá kell rendelni az állami

[28] Uo. 6.
[29] *Süddeutsche Zeitung*, 1914. december 21. Idézi Diehl: i. m. 6–7.
[30] Uo. 7.
[31] JASTROW, J.: *Die mitteleuropäische Zollannäherung und die Meistbegünstigung.* Verlag S. Hirzel, Leipzig, 1915. 37.
[32] Diehl: i. m. 11–12.
[33] DIEHL, Karl: *Deutschland als geschlossener Handelsstaat im Weltkriege.* Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1916. 31.

szükségleteknek. Első az állam, mint az összes érdekek képviselője s csak azután következik az egyes állampolgár személyes kívánságaival és érdekeivel. Vagyis az egyén csak eszköz az állami célok szolgálatában, miként Fichte 1806-ban írta.[34]

Carl Irresberger salzburgi öntödei igazgató 1915 decemberében azt írta könyvecskéjében, hogy manapság a vámegységgel szemben semmiféle politikai aggály nem merül fel. Ausztria nem törekszik politikai befolyásra a Német Birodalomban, s a Német Birodalom sem Ausztria–Magyarországon. A gazdasági egyesülés mindkét birodalom gazdaságának csak használhat. A katonai együttműködés egyébként is lehetetlen a szoros gazdasági egyetértés nélkül. Legfontosabb teendő a gazdasági élet akadályainak felszámolása.[35]

Julius Heller osztrák iparos már 1903-ban megjelentette könyvecskéjét, amelyet 13 év után átdolgozott. A gazdasági viszonyok újjáalakítását sürgetve úgy vélte, hogy a korábbi, elhibázott kereskedelempolitika helyett Ausztriának exportfeleslege érdekében növelnie kell késztermékeinek kivitelét. Az osztrák-magyar kereskedelmi mérleg hiánya csak így állítható helyre, s a vámtarifákat a német minta szerint kell meghatározni.[36]

Magyarországon a szövetség szorosabbra fonásának szándéka kevés támogatásra talált, s kedvezőtlen visszhangot váltott ki Friedrich Naumann tervezete is, aki 1915 késő nyarán megjelent *Mitteleuropa* című könyvében Közép-Európa magját a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország közösségében látta, amely szövetséges Olaszországgal, az Oszmán Birodalommal és lehetőleg a skandináv és Benelux országokkal is. A közép-európai államszövetség *„elkerülhetetlensége"* mellett érvelve külpolitikai indokai között kifejtette, hogy a kis államoknak nincs egyéb választásuk; Ausztria–Magyarország nem állhat meg önmagában, s Németország természetes szövetségese; a terv megvalósulása megmentené Magyarország területi integritását a nemzetiségek elkülönülési törekvéseivel szemben, illetve Magyarország számára biztosítaná a világhatalomban való részvételt.

Gazdasági érvei szerint Németország biztosítja Ausztria–Magyarország gabonafelvételét, a német tőke beáramlása pedig meggyorsítja a nagyipar kialakulását. Ily módon az elmaradt magyar mezőgazdasági termelést hamarosan európai színvonalra lehet emelni. A közép-európai államszövetség megszünteti a kivándorlást, s munkalehetőséget teremt az agrárproletariátusnak.

Javaslatai a két monarchia közös újoncozását, katonai ellenőrzést, külpolitikát, vasúti- és folyamszabályozást tartalmaztak. Azonos pénz- és mértékrendszert, bank- és kereskedelmi jogot, s arányos katonai teherviselést helyeztek kilátásba. Kölcsönösen szavatolnák az államadóságot, egyforma vámok és közös vámhivatal működne, s azonos lenne a munkásvédelmi- és egyesülési jog is.

Tisza István miniszterelnök Naumannak küldött 1915. december 30-i éles hangú levelében azt írta, hogy *„senki sem lehet Németország melegebb csodálója és hűségesebb barátja, mint én. És az is akarok maradni. Célom a lehető legbensőségesebb viszony, amelytől mindkét*

[34] Uo. 32.

[35] IRRESBERGER, Carl: *Das Deutsch–Österreichisch–Ungarische Wirtschafts- und Zollbündnis. Eine Studie mit besonderer Berücksichtigung des österreichisch–ungarischen Standpunktes.* Verlag von Julius Springer, Berlin, 1916. 3.

[36] HELLER, Julius: *Deutschland und Österreich–Ungarn. Gesichtpunkte eines Industriellen zur Neugestaltung ihres wirtschaftlichen Verhältnisses.* Verlag S. Hirzel, Leipzig, 1916. 15–17.

nagyhatalom számára áldásos gyümölcsöket várok, de csak addig, ameddig ez baráti, s nem vazallusi viszony marad.

Minél nagyobb a súly, amit barátságunk mind bensőségesebb alakítására helyezek, annál nagyobb az aggodalmam, hogy doktrinér egységtörekvések, amelyek tartós szövetséget jogi rendeletekkel és intézkedésekkel akarnak helyreállítani, megzavarják a bensőséges, termékeny együttműködés egyedüli alapját, a lélek belső harmóniáját. Azok az urak, akik kívánságaikkal és követeléseikkel túlmennek az elérhetőn, közös ügyünknek a legrosszabb szolgálatot teszik."[37]

Tisza 1916. január 4-i beszédéből is kitűnt, hogy *„számára elsősorban Magyarország teljes szuverenitásának megőrzése a cél és a politikai és gazdasági kapcsolatokban messzemenően tartózkodik Németország előnyben részesítésétől."* Tschirschky bécsi német nagykövet ezért azt tanácsolta a kancellárnak, hogy *„hagyjuk a magyarokat Boszniával és Hercegovinával, esetleg Szerbia annektált részeivel egyesülni, s akkor majd megszaporodott nemzetiségi gondjaik miatt erősebben közelednek Ciszlajtániához, s különösen a németekhez..."*[38]

A két monarchia gazdasági közeledéséről folyó, küszöbön álló tárgyalások előtt a Külügyi Hivatalból Jagow még egyszer felhívta Tschirschky figyelmét arra, hogy a Monarchiához való közeledés gazdasági, katonai és politikai természetű. Utóbbi célja *„az ausztriai német elemek túlsúlyának biztosítása, s az esetleges területi szerzemények megfelelő felosztása oly módon, hogy a Monarchia annexióinak megengedhető viszonyban kell állniuk a mieinkkel."*[39] A bécsi német követ pedig jelezte, hogy *„Tisza még sok nehézséget támaszt"*, s Burián István osztrák–magyar külügyminiszter fordul a tárgyalások ügyében.[40]

Az Ausztria–Magyarországgal folyó vámszövetségi tárgyalásokhoz készített német irányelvek[41] rögzítették, hogy *„Németország és Ausztria–Magyarország gazdaságpolitikai egysége politikai szükségszerűség [...] és értékes kiegészítése a két császári birodalom politikai és katonai szövetségre való törekvésének."* A tárgyalásokat taktikai visszafogottsággal, de szilárd akarattal kell vezetni, amely a politikai célt a lehető legtökéletesebb formában teljesíti.

AZ AUSZTRIA–MAGYARORSZÁG IRÁNTI HIVATALOS NÉMET KÖZÉP-EURÓPA PROGRAM MEGHIRDETÉSE (1915. NOVEMBER 13.)

Bethmann Hollweg német kancellár és Burián István 1915. november 11-i berlini tárgyalásán a német kormány határozott kísérletet tett Közép-Európa-terve keresztülvitelére Ausztria-Magyarországgal szemben. A kancellár az 1879. évi bismarcki terveken túlmutató szövetség új formáját az antanthatalmak tartós fenyegetésével indokolta, amelyek a vereség után is ellenségek maradnának. Németországot a három ellenség új támadásától *„csak az*

[37] PA AA (B), R 2593. Tisza István levele Friedrich Naumannak (1915. december 30.)

[38] PA AA (B), R 2593. Geheime Akten. Tschirschky bécsi német császári követ jelentése Bethmann Hollweg kancellárnak (1916. január 20.)

[39] Uo. Jagow levele Tschirschkynek (Berlin, 1916. február 16.)

[40] Uo. Tschirschky a Külügyi Hivatalnak (Bécs, 1916. február 17.)

[41] Uo. Irányelvek az Ausztria–Magyarországgal folyó vámszövetségi tárgyalásokhoz (Berlin, 1916. március 4.) Szigorúan titkos!

áthatolhatatlan közép-európai blokk alakítása" óvná meg, amely egyidejűleg a *„biztos békekorszak valamennyi fejlődési lehetőségét" megnyitná.*[42] A kancellár szerint *„kívánatosnak látszik a politikai, gazdasági és katonai szerződéses kapcsolatok kiépítése, hogy a két birodalom belsőleg mind jobban összefonódjon és ez az egység ellenfeleinkkel szemben is a nemzetközi politika olyan tartós tényezője legyen, amivel számolni kell."*[43]

Kölcsönös vámkedvezményeken nyugvó *vámszövetséget* javasolt az osztrákoknak, amely harmadik országot nem illetne meg, ha nem lép be a vámszövetségbe. A kancellár nem teljes vámunióra, hanem csak vámtarifa-kedvezményre gondolt, amely túlmutatna a más államoknak nyújtandó legnagyobb kedvezményen. Az új vámszövetség nemzetközi elismerését a békeszerződésekben biztosítanák.

Külön hangsúlyt fordítottak az Oroszország (Lengyelország) és a Balkán, valamint a Közel-Kelet felé irányuló teljesítő képes vasúthálózat kiépítésére, valamint a vízi utakhoz való csatlakozásra. A tervezet áttekintette a német hajótársaságok bevonásával végrehajtandó kivándorlásügyet és a szociális biztosítást is.

Burián egyetértett a kancellár elképzelésével, de utalt Ausztria–Magyarország gyengébb pénzügyi helyzetére, s az ennek nyomán várható katonai teljesítményére. Politikai és katonai vonatkozásokban fenntartásait hangoztatta, a gazdasági területen pedig a vámtervek megvalósíthatóságát szkeptikusabban ítélte meg, főleg a semleges országokkal szemben.

A legfontosabb hadicél, a lengyel kérdés megítélésében azonban konfliktusra került sor közöttük, s kérdésessé vált a már biztosnak tekintett ausztro-lengyel megoldás. Bethmann Hollweg stratégiai határmódosításokat, valamint sokrétű garanciákat és biztosítékokat követelt, amelyek a lengyel népgazdaság közlekedési hálózatát teljesen német függőségbe hozták volna. Burián felismerte a lengyel gazdasági térség teljes birtoklására irányuló leplezett német szándékokat. A német feltételek döntő pozíciót biztosítottak volna Németország számára Lengyelország esetleges átengedése esetén is.[44]

Bethmann Hollweg a tárgyaláson az alldeutsch szemrehányásoknak engedve szóvá tette, hogy Ausztriában mind jobban visszaszorul a németség befolyása. A szövetség meghosszabbításánál Németország számára létkérdésnek – s a szerződéskötés mintegy feltételének – tekintette, hogy *„a német elemnek visszaadják régi, jogos állását és megállítsák Ausztria további szlávosodását."*[45] A német-osztrákok ügyében a Külügyi Hivatal egyébként már a Bethmann Hollweg – Burián tárgyalás előtt utasította Tschirschky bécsi német követet, hogy *„ne csak arra korlátozódjunk, hogy erősítsük az ausztriai német elemeket a szorosabb katonai és gazdasági anschluß-szal, hanem ki kell használnunk a kínálkozó lehetőségeket is, hogy biztosítsuk a németség vezető szerepét Ausztria állami szervezetében."*[46] Attól tartottak, hogy a háború befejezése után Ausztriában ismét felélednek a régi pártpolitikai ellentétek, amelyek *„a múltban lehetővé tették a németség érdekei elleni kormányzást, s további lengyel*

[42] Fischer: i. m. 174–175.

[43] PA AA (B), R 2593. Geheime Akten. Feljegyzés Burián báró osztrák–magyar külügyminiszter berlini tárgyalásairól a kancellárral (1915. november 10–11.)

[44] Fischer: i. m. 175–176.

[45] Uo.

[46] PA AA (B), R 2593. Geheime Akten. A Külügyi Hivatal Tschirschkynek Bécsbe (Berlin, 1915. november 6.)

képviselők belépésével újra megerősödne a szláv elem az osztrák képviselőházban". Ezért nem kevesebbre utasította a bécsi német követet, mint az osztrák alkotmány megváltoztatásának megkísérlésére, amely alkotmányosan is rögzítené a német túlsúlyt az államban és az iskolában, amelyet sem a törvényhozással, sem rendeleti úton nem lehetne megkerülni.[47]

A tárgyalások előtt kikérték Falkenhayn német vezérkari főnök véleményét is az Ausztriához fűződő jövőbeli német viszonyról. Ő egyedül az egyidejű politikai, gazdasági és katonai megállapodásokat tartotta elképzelhetőnek. Trentler követ arról győzködte a vezérkari főnököt: lehetetlen feltételezni, hogy Ausztria feladja szuverenitási jogait. A követ úgy vélte, hogy Falkenhaynnak kell engednie, *„nekünk lehetetlen a háborúban az osztrákokhoz valamiféle követeléssel is fordulnunk".* De a tábornok nem tudott szabadulni a gondolattól, hogy Ausztria a Németországgal kötött katonai konvencióval annyira megerősödik, hogy rövidesen harcolni kell vele a hegemóniáért.[48] Falkenhayn másnap némileg módosította véleményét: előbb politikai és gazdasági köteléket, s csak ezután kötendő katonai konvenciót ajánlott a kancellárnak.[49]

Az Ausztria–Magyarország iránti hivatalos német Közép-Európa-program – nyilvánvalóan korábban előkészített terve – Jagow 1915. november 13-i Pro memóriájával[50] indult. Megállapodásaikat hosszú távú, 30 évre szóló politikai, gazdasági és katonai szerződésekben rögzítenék. Jagow megismételte követelését a ciszlajtai németség hegemóniájának megtartásáról, *„amellyel megakadályoznák Ausztria növekvő elszlávosodását és a germán elemnek az Ausztria, mint germán Ostmark érdekében az őt megillető vezető pozíciót ismét biztosítaná".* Az 1879. évi, Oroszország elleni defenzív *„kettősszövetség"* helyett a német kormány *„a kölcsönös birtokállomány garantálását óhajtja a megkötendő békeszerződések és a szövetség kibővítése alapján."*

Az ötpontos terv kölcsönös vámelőnyöket tartalmazó vámszövetséget, a közlekedési (vasút, vízi út) érdekek rögzítését, Orosz-Lengyelország hasznosítását (nyersanyag, vasút, munkásáramlás megakadályozása), a kivándorlásügy (német hajótársaságok pozíciója) és a szociális biztosítás témaköreiben irányzott elő tárgyalásokat és megállapodást.[51]

Az osztrák–magyar kormány tartózkodó válaszában[52] egyetértett a gazdasági közeledés és a kölcsönös vámelőnyök elvével, de megvizsgálandónak tekintette a német javaslat *„hosszú távú"* kitételét. *„Legfontosabb és legnehezebb feladatnak"* tekintette a vámmegállapodásokat az ellenséges, illetve a semleges országokkal. Egyetértettek azzal, hogy hagyják nyitva harmadik ország belépésének lehetőségét. Visszautasította a monarchiát politikailag megbízhatatlanná változtató, növekvő szlávosodás vádját, és kifejtette, hogy a monarchia megbízható szövetségi politikáját nem csupán a magyarok és a németek

[47] Uo.

[48] Uo. Trentler követ titkos távirata a Külügyi Hivatalnak és a kancellárnak (1915. november 8.)

[49] Uo. Falkenhayn távirata a kancellárnak (1915. november 7.)

[50] PA AA (B), R 2593. Geheime Akten. A német kormány Pro memóriája az osztrák–magyar kormánynak (Berlin, 1915. november 13.), illetve HHStA, Politisches Archiv (PA), I. Karton 501. Liasse Geheim, XLVII. 3–10. Krieg 1914–1918.

[51] Uo.

[52] PA AA (B), R 2593. Geheime Akten. Ausztria–Magyarország válasza a német Pro memóriára (1915. november 24.)

hegemóniája alapozza meg. Ausztria nem csak *„germán Ostmark"*, s az ausztriai szlávok alapvetően nem németellenesek, s az országot nem fenyegeti az elszlávosodás veszélye.[53]

1915 őszén végül nem született döntés a Közép-Európa-tervek megvalósításának menetéről. A november 11-i konferenciát lezáró jegyzékváltással a szövetség részleteinek kidolgozását az egyes reszortok – főleg gazdasági szakemberek – hatáskörébe utalták, de 1916 elején a német és osztrák–magyar tárgyalások megrekedtek. A Monarchia csak a magyar–osztrák kiegyezés megújítása után szándékozott tárgyalni a németekkel.[54] 1916 végéig Németország a Közép-Európa-terv körüli súrlódások miatt semmilyen pozitív eredményt nem tudott felmutatni. Friedrich Naumann agitációja kedvezőtlenül befolyásolta az antant politikáját. Anglia, Franciaország és Oroszország a párizsi gazdasági konferenciával válaszolt a közép-európai piacokról való kizárásukra. Kijelentették, hogy ha a központi hatalmak gazdasági egyesülésüket a többi állam kereskedelmi érdekeinek rovására valósítják meg, akkor az antanthatalmak az ellenségeskedést vám- és gazdasági háború formájában a békekötés után is folytatják. Ezzel a németek választ elé kerültek: a világméretű ellenállás miatt lemondanak Közép-Európáról, vagy tovább sürgetik megvalósítását. Bethmann Hollweg és utódai Közép-Európát választották. 1916. november 23-án elkészült a Németország és Ausztria–Magyarország szorosabb vámpolitikai kapcsolatának tervezete.

(Megjelent: *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves.* ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2010. 477–490.)

[53] Uo.

[54] Uo. Tschirschky bécsi német császári követ jelentése Bethmann Hollweg kancellárnak (1916. január 20.)

RICHARD N. COUDENHOVE-KALERGI EURÓPA-ÉRTELMEZÉSE

EURÓPA VILÁGURALMÁNAK MEGSZŰNÉSE

Richard N. Coudenhove–Kalergi (1894–1972), a két világháború közötti legnagyobb és legsikeresebb magán európai egyesítési mozgalom alapítója[1] az 1920-as évek elején úgy vélte, hogy a 19. század az európai világuralom korszaka volt, a 20. század első negyedében azonban e világuralom megtört. Európa azóta hatalompolitikailag, gazdaságilag és kulturálisan már nem a Föld központja. E politikai változás fő oka, hogy a brit világbirodalom belső struktúrájának változása miatt egyszerűen kinőtte Európát és a 20. század elején interkontinentális szövetségi állammá és világhatalommá vált. Az orosz világbirodalom a belső struktúrájának átalakulása miatt szintén kinőtte Európát. Az orosz cárizmus európai állam volt ázsiai gyarmatokkal, de az 1917. évi forradalom elsöpörte az Urált, mint európai határt, és az európai nagyhatalomból eurázsiai világhatalom lett. Európa keleti határát már nem az Urál alkotja, hanem az Oroszország (1922 decemberétől Szovjetunió) és az őt szegélyező demokratikus államok közötti politikai határ.

Időközben Ázsia is emancipálódott. Kelet-Ázsiában Japán vált nagyhatalommá. Fellendülését kiegészítette Kína és a többi ázsiai nép kezdődő európaizálódása és militarizálódása. A 20. század első évtizedeiben megkezdődött Amerika fellendülése. A dél-amerikai államok vezető szerephez jutottak a Népszövetségben, az Amerikai Egyesült Államok pedig a világ leggazdagabb, leghatalmasabb és leghaladóbb birodalma lett.

Az első világháború nyomán megkezdődött Európa hanyatlása. Ausztria-Magyarország felbomlott, a német nagyhatalmat megcsonkították, így ezek elvesztették vezető szerepüket. Franciaország és Olaszország elsőrangú európai nagyhatalmakká, de másodrangú világhatalmakká váltak. Európa világpolitikai akcióképességét ez idő tájt egységének hiánya bénítja. Európa a világ perifériájára csúszott és elveszítette világhegemóniáját.

A közlekedés fejlődése és a szubjektív távolságok állandó csökkenése miatt az államok egyre kisebbek lesznek és a népek közelebb kerülnek egymáshoz. Az összeütközéseket elkerülendő politikai közeledésnek kell bekövetkeznie – vélekedett. Az egyes államokat

[1] Életrajzához magyarul lásd: KÖVICS Emma: *Az európai egység kérdése és Németország (1919–1933).* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 66–68, NÉMETH István: *Az Európa-gondolat történetéből. R. N. Coudenhove-Kalergi Páneurópa Uniója.* Líceum Kiadó, Eger, 2014. BÓKA Éva: *Az európai egységgondolat fejlődéstörténete.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. 159–169. Önéletrajzához lásd: R. N. Coudenhove–Kalergi: *Crusade for Pan-Europa. Autobiography of a Man and a Movement.* G. P. Putman's Sons, New York, 1943, Coudenhove-Kalergi, R. N: *Eine Idee erobert Europa. Meine Lebenserinnerungen.* Verlag K. Desch, Wien–München–Basel, 1958, Coudenhove-Kalergi, R. N: *Ein Leben für Europa. Meine Lebenserinnerungen.* Kiepenhauer & Witsch, Köln-Berlin, 1966.

államszövetségekké kell változtatni; *„az állam és emberiség közé beékelődött az államcsoportok eleme".*

A vezető világhatalmak – Oroszország, Anglia, Amerika – föderációt alkotnak. Ezt az államszervezetet elsőként Amerika alkalmazta. A pán-amerikai államszövetség nem irányul a másik államszövetség, hanem csak a háború ellen. Egyúttal síkra száll a közös kulturális fejlődésért. Európának követni kell példáját. Az Európán kívüli világban a kis államok arra törekednek, hogy a világhatalmakra támaszkodjanak. Európában viszont ellentétes folyamat zajlik: itt erősebb a szabadság vágya, mint a rend iránti törekvés. Itt a legkisebb állam is teljes szuverenitásra törekszik, tekintet nélkül életképességére. A világban kibontakozó integrációs folyamattal szemben Európában az atomizálódás zajlik. Ha az európai népek felszabadítását nem egészíti ki egyesülésük – jósolta Coudenhove –, akkor az erősödő világhatalmak rövid időn belül elnyelik az európai államokat. Európának meg kell találnia szabadságának és megszerveződésének egyensúlyát. Ez a kiegyenlítődés befelé autonómiához, kifelé viszont föderációkhoz vezet.[2]

EURÓPA HATÁRAI: A FÖLDRAJZI, KULTURÁLIS ÉS POLITIKAI EURÓPA

Hol fekszik Európa, s mi alkotja határait? A Föld öt planetáris erőmezőre oszlik: amerikaira, britre, oroszra, kelet-ázsiaira és európaira – válaszolta Coudenhove. Az öt világkomplexum egyike sem rendelkezik Európához hasonló múlttal. A Nyugatnak az Atlanti-óceán felé forduló államai alkotják Európát. Ez a komplexum európai kontinensre és annak afrikai gyarmataira tagolódik, amelyeket a Földközi-tenger választ el egymástól. Magában foglalja a kontinentális Európát az Északi-sarktól Moreáig, s Afrika nyugati felét Tripolisztól és Marokkótól Kongóig és Angoláig. A Nyugat ezen államai tagolatlanok, nem rendelkeznek semmiféle szervezettel, állandó harcban állnak egymással. Szétszakítja őket a gyűlölet és az irigység, amely a népek és államok káoszát rejti magában. Az európai kérdés és az európai gyűlölet megmételyezi a nemzetközi légkört és állandóan nyugtalanítja a világ békés részeit. Bizonytalansági és nyugtalansági forrást jelent, ezért az európai kérdés nem helyi, hanem nemzetközi probléma – figyelmeztet Coudenhove.

Az európai kérdést csak népeinek összefogása oldhatja meg: vagy önként létrehozzák a páneurópai föderációt, vagy pedig az erőszakosan, orosz hódítással valósul meg. A dilemma európai megválaszolása önállóságának, kultúrájának és a jövőjének megőrzését jelenti.[3]

Európa határairól megállapította, hogy földrajzi értelemben nem létezik európai kontinens. Csupán európai félsziget létezik, az eurázsiai kontinens nyugati kifutásaként. A félszigetet a Fekete- és a Balti-tenger zárja le. Ma a tenger számít Európa földrajzi határának: az Atlanti óceántól a Földközi- és a Fekete-tengerig, illetve az északi Jegestengerig. Európának csak keleten nincs természetes határa, itt folyamatosan nyúlik át

[2] COUDENHOVE-KALERGI, R. N: *Paneuropa.* Paneuropa Verlag, Wien–Leipzig, 1922. 13–21.
[3] Uo. 22–24.

Ázsiába. A földrajztudomány Európa létezésének földrajzi bizonyítására ismerte el az Urált Európa keleti határának, illetve azért is, mert az elmúlt két évszázadban az orosz anyaföld politikai határát alkotta.

Európa fogalma földrajzi, politikai és kulturális elemek keveredéséből keletkezett. Északi, déli és nyugati határát a földrajz határozta meg, keleti határát viszont a politika, ezért állandóan tolódott a Rajnától az Urálig, az Adriától a Kaszpi-tengerig.

Coudenhove hat történelmi fejlődési szakaszt és a vele együtt változó történelmi határokat különböztetett meg Európa fejlődésében:

Az első Európát Hellasz alkotta, s Perzsiával fennálló ellentéte teremtette meg Európa és Ázsia feszültségét és az európai gondolatot. Az akkori Európa határát a Földközi- és az Égei-tenger, a Márvány- és a Fekete-tenger, a Boszporusz és a Dardanellák alkották.

A második Európát Róma teremtette meg, s a Földközi-tengert szegélyező államokat tömörítette. A római Európa észak-keleti határát a Rajna és a Duna alkotta. A Római Birodalom felbomlása elválasztotta a Balkánt Európától és a Birodalom súlypontját Nyugat-Európába helyezte. Kelet-Róma köztes, eurázsiai birodalmat alkotott Európa és a Kelet között. Európa római-katolikus lett, Elő-Ázsia mohamedán, Bizánc és Oroszország pedig görög-keleti vallású, és évszázadokon keresztül nem befolyásolták Európa sorsát.

A harmadik Európát a népvándorlás teremtette meg. A Nyugat-római Birodalom romjain germán királyságok születtek. A germán Európa Nagy Károly alatt érte el csúcspontját. Nyugaton határos volt a mór Spanyolországgal, keleten a szlávokkal, avarokkal és bizánciakkal. Annak idején az Elba alkotta Európa keleti határát.

A negyedik Európa a Karoling Birodalom összeomlása után keletkezett, amikor Európa vezetése lassanként a pápaság kezébe került. Határai egybeestek a római katolikus vallás övezetével. Ez az Európa kelet felé Litvániát, Lengyelországot és Magyarországot is magában foglalta. A keresztes háborúkban politikai egységként lépett fel a mohamedán Ázsiával szemben. III. Ince pápa politikai szupremáciájával Európa királyai fölött állt. A pápai Európa véglegesen a reformáción hiúsult meg, ami Európát protestáns északi és katolikus déli részre osztotta.

Az ötödik Európa alapjait a felvilágosodás teremtette meg, s ez a felvilágosult abszolutizmus Európája volt. Ehhez az államrendhez már Nagy Péter Oroszországa is csatlakozott, amely a mongol uralom alatt még Ázsiához tartozott. Így lett az Urál hegység Európa keleti határa, amely ekkor érte el legnagyobb kiterjedését. Az ötödik Európa csúcspontját Napóleon jelentette – vélekedett Coudenhove –, akinek bukása Európát nemzetközi káoszba sodorta. Az egyesült Európa eszméje azonban a reakció és a forradalom táborában egyaránt tovább élt.

Az I. világháború nyomán Európa demokratikussá vált, így felszabadult a pálya a *„hatodik Európa"*, az Európai Egyesült Államok, a Páneurópai Föderáció Európája számára. Államainak belpolitikai kiegyenlítődésével egybeesik Anglia és Oroszország leválása Európáról. Nagy-Britannia óceánon-túli szövetségi birodalommá vált. Ezt a birodalmat Európán kívüli érdekek is nagyban befolyásolták. Oroszország viszont a szovjethatalom proklamálásával eltávolodott Európa demokratikus rendszerétől. Európa keleti határa az Urál helyett a Kaukázus lett, amely a szovjetrendszert elválasztotta az európai demokráciáktól.

Lehetséges – jósolta Coudenhove –, hogy Oroszország egyszer még egyesül Európával, de akkor már nem az Urál, hanem az Altáj-hegység alkotja Ázsia és Európa határát. Ez az Európa határos lesz a kínai és a japán birodalommal, valamint a Csendes-óceánnal.

Coudenhove nem zárta ki, hogy Oroszország nyugat felé tör, hogy a németekkel és a nyugati szlávokkal ellensúlyt alkossanak a nyugat-európai angolszász hatalmakkal szemben. Akkor az európai határ a római időkhöz hasonlóan a Rajnánál és az Alpoknál húzódik.[4]

Az európai kultúra – folytatja – a fehér faj kultúrája, amely az antik kor és a kereszténység talaján keletkezett. Az európai kultúra mindkét pólusa a hellén individualizmus és a kereszténységszocializmus. Ez a kultúra lényegénél fogva aktivista és racionalista. Legmagasabb teljesítményét és aktivitását a tudomány gyakorlati felhasználásával a technikában, a kémiában és az orvostudományban érte el. A keresztény európai kultúrának több válfaja létezik: az amerikanizmus képezi a legszélsőségesebb kontrasztot az orientalizmus és a misztikum felé. Ez optimista, célratörő, tetterős és haladó. Nemcsak Amerikára korlátozódik, hanem a régi világ ipari központjait, közöttük Berlint is uralja. Orosz válfaja új szintézisben egyesíti az ázsiai és európai elemeket. A népvándorlások óta Oroszország politikailag és kulturálisan váltakozva hol Európához, hol Ázsiához tartozott. Az utolsó ázsiai korszak, a tatár uralom 1200-tól 1498-ig tartott, miközben Oroszország politikailag csak 200 éve tartozik Európához. Külsőleg felvette az európai kulturformákat anélkül, hogy lényében európaizálódott volna. A bolsevizmus lerázta magáról az európai civilizációt, elfordult a keresztény és a demokratikus Európától, illetve európai eszmékkel és ázsiai praktikákkal megpróbálja megteremteni az új kulturforma alapjait. Amíg Oroszország kulturális jövője bizonytalan, addig Európa keleti politikai határa Oroszország felé egyúttal az európai kultúrközösség keleti határa marad.

Európa tehát több vonatkozásban is egységet alkot: kulturális egység, valamint életforma az indiai, kínai, iszlám és a modern, hagyomány nélküli bolsevik és amerikai életformával szemben.

Európa politikai fogalomként magában foglalja a kontinentális Európa valamennyi demokratikus és féldemokratikus államát, Izlandot is beleértve, amelyet Dániával perszonáluníó egyesít. Az európai Törökország fennmaradt területe politikailag Ázsiához tartozik.

Coudenhove a földrajzi fogalomtól való elkülönülés érdekében használta a politikai Páneurópa fogalmát, kifejezve párhuzamosságát a pánamerikanizmussal és a pánhellenizmussal. Jól tudta, hogy az elnevezés ellenállást vált ki, mert Európát Anglia és Oroszország nélkül nem lehet Páneurópának nevezni. De egykor a pánamerikai és a pánhellén mozgalom sem terjedt ki valamennyi államra.

Páneurópa – írja Coudenhove – 26 nagyobb államból (főállamból), és öt kisebb területből áll. Az előbbiekhez Németország, Franciaország, Olaszország, Lengyelország, Spanyolország, Románia, Csehszlovákia, a Szerb–Horvát–Szlovén állam, Magyarország, Belgium, Hollandia, Ausztria, Görögország, Portugália, Svédország, Bulgária, Svájc, Finnország, Dánia, Norvégia, Lettország, Litvánia, Észtország, Albánia, Luxemburg, az

[4] Uo. 29–34.

utóbbiakhoz Danzig, Monaco, San Marino, Liechtenstein és Andorra tartozik. Ennek az államkomplexumnak a területe kb. 5,8 millió km², lakóinak száma kb. 348 millió.

Páneurópa gyarmatai két csoportra oszlanak: zárt afrikai gyarmataira, illetve szétszórt gyarmataira. Afrikai gyarmatbirodalma francia, belga, portugál, olasz és spanyol kézben van (Líbia, Francia-Afrika, Angola, Kongó), 15 millió km²-el és 48 millió lakossal rendelkezik. Szétszórt gyarmatai holland, francia, portugál, olasz és dán kézben vannak (Mozambik, Madagaszkár, Holland-India, Francia-Hátsó-India, Guyana, stb.), 5 millió km² összterületet és 81 millió lakost számlálnak. Így Páneurópa gyarmataival együtt kb. 25 millió km²-t és 429 millió lakost foglal magában. Területnagyságát és lakosságszámát tekintve a harmadik helyen áll a többi világhatalom és csoportosulás között (a Brit Birodalomnak 464 millió lakosa és 39 millió km²-nyi területe, az Orosz Birodalomnak 150 millió lakosa és 23 millió km²-e, a Mongol Birodalmaknak 520 millió lakosa és 12 millió km²-nyi területe, Pán-Amerikának 209 millió lakosa és 32 millió km²-nyi területe van). Anglia és Amerika, illetve Oroszország és a Kelet között elfoglalt közbülső helyzete miatt Páneurópa elég erős lenne ahhoz, hogy sikerrel hárítson el mindenféle katonai inváziót és gazdasági kihívást. Hagyományai és lakosainak tehetsége feljogosítaná arra, hogy még hosszú ideig a Föld kulturális központja legyen.

KIS-EURÓPA VAGY NAGY-EURÓPA?

A kérdésre, hogy kis-Európát vagy nagy-Európát tervez-e a Páneurópa-mozgalom, vagyis Anglia része-e az Európai Egyesült Államoknak, Coudenhove történelmi párhuzamokkal, a bismarcki kis-német, illetve a schwarzenbergi nagynémet programra való hivatkozással válaszolt, amelyekben a kis-európai és a nagy-európai program állt szemben egymással.

A brit világbirodalom öt világrészre kiterjedő interkontinentális birodalom. Politikailag Nagy-Britannia önálló világrész, amelyet nem a földrajzi összeköttetések, hanem az uralkodó nemzet közös nyelve és kultúrája tart össze. A nagy-európai, Angliával együttes megoldás növelhetné Európa hatalmát, de oldaná zártságát, mert Európa, amelyhez Ausztrália, Kanada és Dél-Afrika is hozzátartozik, már nem Európa lenne, hanem egy interkontinentális világbirodalom. Nagy-Európa két heterogén alkotóelemére esne szét: az angolul beszélő, minden kontinensen jelen lévő brit világbirodalmi részre, illetve Európa nem angol államai zárt komplexumára. A két csoport közötti állandó feszültség megbéníthatná, sőt fel is robbanthatná nagy-Európa nemzetközi akcióképességét. Nagy-Britannia és Írország csatlakozása Páneurópához gyarmataik és dominiumaik nélkül gyakorlatilag alig kivitelezhető, mert a Brit Birodalom felbomlásához vezetne. Egy ország ugyanis nem tartozhat egyidejűleg két világbirodalomhoz. A nagy-európai megoldás Európa számára sem lenne áldás. Miként egykor a Német Szövetség – az angol, a holland és a dán királyok szövetségi hercegek révén – tagjai miatt elveszítette akcióképességét, ugyanígy az angol szövetségi állam is mindig feláldozná az európai érdekeket a brit birodalmi érdekeknek.

Ezért ezt a világrészt lehetetlen betagolni az európai föderációba. Páneurópának Anglia nélkül kell felállnia, de nem Anglia ellen. Úgy, ahogy Pánamerika Kanada nélkül szerveződött, de nem ellene. Pánamerika annak idején a kis-amerikai megoldás mellett

döntött és kizárta Kanadát annak ellenére, hogy Kanada földrajzi értelemben sokkal szorosabban kapcsolódik Amerikához, mint Anglia Európához. Páneurópának ezt a pánamerikai példát kell követnie és ingadozás nélkül a kis-európai program mellett döntenie. Anglia és Írország csatlakozása Páneurópához csak a brit világbirodalom szétesése után lehetséges. *„Ha egyszer Kanada és Ausztrália Amerikához csatlakozna, India és Dél-Afrika függetlenné válna, akkor az angol anyaállam bármikor csatlakozhatna a páneurópai föderációhoz. Hasonlóan ahhoz, amikor a Habsburg Monarchia szétesése után a Német Birodalom üdvözölte Német-Ausztria csatlakozását".*[5]

Az európai egyesülés nem irányul Anglia ellen, hanem azt a célt követi, hogy Angliával együtt a világbéke támasza legyen. Anglia és Európa a békepolitikában találkoznak. A Páneurópa Unió hasonlóan nem offenzív jellegű, mint a pánamerikai; struktúrája demokratikus, célja pedig pacifista. Ez a körülmény megteremtené Angliának a tartós európai béke előnyét, és megakadályozná az orosz világbirodalom előretörését az Északi-tenger partjai felé. Mindkét fél érdekében áll az is, hogy az európai kivándorlási hullám egy részét Ausztráliába, Kanadába és Dél-Afrikába irányítsa. Anglia és Páneurópa a jövőben arra hivatottak, hogy osztozzanak az európai kulturmisszióban.

A páneurópai egyesüléshez való angol hozzájárulást egy angol-európai szerződésben lehetne rögzíteni, amely biztosítékot nyújtana Angliának, hogy nem kell tartania páneurópai támadástól. A brit-európai megállapodás fő pontjai a következők lennének: kötelező döntőbírósági szerződés Páneurópa és Nagy-Britannia között; az európai tengeralattjáró-flották lefegyverzése; megállapodás a felállítandó légierőről; gyarmati területek kiegészítése Afrikában; Európa ázsiai gyarmatainak védelme Nagy-Britannia részéről; az európai bevándorlók azonos jogai a brit dóminiumokon. A szerződéssel Európa semleges maradhatna az Indiáért és a Csendes-óceán körüli területekért indított háborúkban, illetve Anglia is semleges maradhatna egy orosz-európai háború esetén.

PÁNEURÓPA ÉS OROSZORSZÁG

Európa és Oroszország kapcsolatának tisztázása érdekében Coudenhove újra a történelemhez fordult. Úgy vélte, hogy a modern Európa politikailag sok tekintetben az antik Hellászhoz hasonlít. Amikor II. Fülöp király alatt makedón veszély fenyegette a görög önállóságot, az utolsó pillanatban feléledt a pánhellén mozgalom. A görögök egy része Démoszthenész vezetése alatt felismerte a fenyegető veszélyt és az egyetlen gyógyírt, a föderációt. De még Démoszthenész sem tudta győzelemre segíteni a pánhellenizmust a helyi nacionalizmusok fölött, így a pánhellenizmus a görögök kicsinyességén és rövidlátóságán töredezett szét.

Európa Makedóniája Oroszország – vélte Coudenhove. Olyan sajátos politikai földrész, amely az európai kultúra felmondásával a bolsevik életformát igyekszik elterjeszteni. Az európai politika fő célja, hogy Európa egyesülésével megakadályozza az orosz inváziót. Az utolsó évtizedben Oroszország kétszer próbálta megszerezni az Európa fölötti hegemóniát: az első világháborúban és azután a világforradalomban. Európa csak a

[5] Uo. 43.

szerencsének köszönheti függetlenségét, hogy az orosz hadsereg egy évvel korábban omlott össze, mint a német. Ezért Európa egyetlen helyes politikája, ha Oroszországgal szemben békés politikát folytat. Ez csak úgy lehetséges, ha az európai államok szolidárisak egymással és páneurópai védelmi szövetséget kötnek az orosz veszély ellen. Biztosítani kell az orosz-európai határt is. Ilyen páneurópai garanciapaktum hosszabb távon megvédhetné Európát Oroszországtól. Hosszú távon Lengyelország és Románia egyedül nem tudják felvállalni Európa védelmének szerepét.

A keleti határok védelmének második lehetőségét az európai államok egysége jelenti. Oroszországnak az európai kérdésekbe való beavatkozását csak valamennyi európai állam kötelező döntőbírósági szerződésével lehet megakadályozni.

A harmadik veszélyt Európa számára Németország orosz orientációja jelenti. A két állam 1922. április 16-án barátsági szerződést kötött egymással. Németországban sokan abban reménykednek, hogy az orosz szövetséggel felbonthatják a versailles-i szerződést és még egyszer feloszthatják Lengyelországot. A németek orosz-barátságának oka a francia nyomás. Minél inkább kételkedik Németország a Franciaországgal való kiegyezésben és együttműködésben, annál inkább Oroszország karjaiba veti magát. Ezért a nyugati hatalmaktól, elsősorban Franciaországtól függ, hogy Németország Európához csatlakozik, vagy eltávolodik tőle. A német–francia konfliktus igazi győztese hosszú távon Oroszország lesz.

Oroszország Európa számára nemcsak katonai fenyegetést jelent, hanem gazdasági kiegészítést is. Oroszországnak iparcikkekre van szüksége, Európának pedig gabonára. Európának és Oroszországnak szükségük van egymásra a gazdasági talpra állás érdekében. Ezért fontos a két nagy politikai komplexum közötti egyetértés, amelynek nem szabad félresiklania kicsinyes megfontolások miatt. Európa és Oroszország ellenségeskedéséből csak az amerikai ipar húzna hasznot. A nagy orosz felvevőpiacokért folyó versenyfutásban az európai politikának nem szabad megterhelnie az európai gazdaságot, mert Európa jobban rászorul az oroszországi árucserére, mint a brit és az amerikai világbirodalom, amelyek maguk is gabona túltermeléssel küszködnek. Mivel Oroszország határos Európával, számára elsősorban Európa jöhet szóba szállítóként. Legalább egy évtizedig mindkettőnek háttérbe kellene szorítania a politikai kérdéseket és előtérbe helyezni a gazdaságiakat; a politikát a gazdaságnak kell diktálnia.

Az Oroszország és Európa közötti eljövendő nagy béketárgyalásokon az európai érdekek egységes fellépést követelnek anélkül, hogy beavatkoznának Oroszország belső ügyeibe.

Coudenhove gondolatmenetéhez szervesen kapcsolódott a fegyverkezés kérdése. Az európai és világméretű leszerelés ügye szorosan összefügg az orosz problémával, mert a leszerelési kérdésben *circulus vitiosus* alakult ki. Ebből csak az jelenthet kiutat, ha az európai államok kötelező döntőbírósági megállapodást kötnének, amellyel megakadályozhatnák az Európán belüli háborút. A szárazföldi leszerelési konferenciára – a washingtoni tengeri leszerelési konferenciához hasonlóan – a többi katonai hatalmat, Oroszországot, Japánt és Kínát is meghívnák. Mivel Páneurópa kétszer annyi lakossal rendelkezik, mint Oroszország; ha egységes, kétszer akkora hadsereget képes kiállítani, mint Oroszország. Fejlett iparának köszönhetően katonai fölénnyel rendelkezik Oroszországgal szemben. A jövőben valamely ország technikai fejlődése a háborúk szempontjából fontosabb lesz,

mint csapatainak száma és harcosainak bátorsága.[6] Ha Európa egységes, akkor Oroszország belátja a háború kilátástalanságát és hajlandó a leszerelésre. Így Japán és Kína sem érzi magát fenyegetve, tehát megszűnnek az általános szárazföldi leszerelés útjában álló akadályok. Ilyen leszerelést Anglia és Amerika is támogatna.

PÁNEURÓPA ÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK

Európa és Amerika pozícióiról Coudenhove úgy véli, hogy Észak-Amerika 48 köztársasága politikai és gazdasági unióban egyesült. Ez a leggazdagabb, leghatalmasabb és leghaladóbb ország a világon, általános hadkötelezettség nélkül. Az ipar és a mezőgazdaság virágzik. Európa 26 demokráciája fütyül a gazdasági és politikai szuverenitásra és politikájukkal szisztematikusan tönkreteszik egymást háborúban és békében egyaránt. Európa megegyezésre képtelen államai elszegényedtek és eladósodtak, a háború virágzó területeket tett tönkre. Gazdasági helyzetük nem javulhat, ameddig a felfegyverkezés felemészti adóik egy részét, illetve a produktív munka nagy részét hadkötelezettségre fordítják. Európát csak államai gazdasági összefogásával lehet megmenteni. A páneurópai vámuniónak együtt kell működnie Oroszországgal és le kell szerelni az európai hadseregeket. Ehhez azonban az európai államok politikai uniójára van szükség, amelyek a kötelező döntőbíróságot állítják a háború helyébe és garantálják a közös határokat. Az európai politikát és gazdaságot csak így lehet megmenteni. Az Európán belüli vámhatárok lebontása a földrész gazdasági felépüléséhez vezet. Páneurópa gazdasági példaképe tehát az Amerikai Egyesült Államok, politikai példaképe pedig a Pánamerikai Unió.[7] Páneurópa és Pánamerika összekötő kapcsa Anglia lehetne, amely történelmileg Európához, nemzetileg pedig Észak-Amerikához kötődik. Anglia arra hivatott, hogy mindkét féltekén síkra szálljon a világbékéért. Ha Európa népei képtelenek a megegyezésre, akkor ez a szerencsétlen földrész nemzetközi intrikák központjává és nemzetközi háborúk színterévé válik. A nagy világhatalmak – jósolta Coudenhove – harcba indulnak Európa gazdag ázsiai és afrikai gyarmataiért és a közép- és nyugat-európai befolyásért.

A NÉPSZÖVETSÉG BÍRÁLATA

A szervetlen genfi Népszövetség tartós veszélyt jelent Európa önállósága számára, mert Latin-Amerika, Kelet-Ázsia és a brit világbirodalom Európán kívüli hatalmainak jogi eszközével rendelkezik az európai ügyekbe való beavatkozásra. Így Európa a világpolitika tárgyává válik. A világ és Európa ügyeinek párhuzamos szervezése bénító feszültséget okoz. Abszurd helyzet – véli Coudenhove –, hogy az anarchikus Európa országai közötti kapcsolatokat, melyek a világ egésze szempontjából regionális jellegűek, nemzetközi

[6] Uo. 65.
[7] Uo. 67–68.

szervezet keretei között intézik. Európa ügyeit csak egy páneurópai föderáció intézheti a világot átfogó Népszövetség tagjaként.

Az emberek és államok közötti együttműködés békés folyamata a legkisebb sejtekből kiindulva képzelhető el. A család, a nemzet, a nemzetek szövetsége vezet az államcsoportok közötti együttműködéshez. Ez az emberi társadalomszervezés klasszikus útja. A föderatív demokratikus jogállami szervezés racionális és morális törvényszerűségeit nem lehet megkerülni. Európának is meg kell hirdetnie a Monroe-doktrinát: Európa az európaiaké! – jelszóval Európa védelmi és függetlenségi harcát a Népszövetségen belül. A Népszövetség újjászervezése keretében a páneurópai mozgalomnak a Népszövetség keretében síkra kell szállnia Páneurópa automómiájáért és a Népszövetség regionális csoportokra való tagolódásáért. A genfi centralizmus helyébe az államok közötti föderalizmusnak kell lépnie.[8] Ezek a csoportok a következők lennének: pánamerikai, páneurópai, brit, orosz és mongol csoport. Közülük létezik már a pánamerikai, a brit, a mongol és az orosz. Már csak az európai és a mongol (japán, kínai) világ tagolatlan.

A Népszövetség csak a regionális államcsoportok közös ügyeivel foglalkozna. Az így létrejött interkontinentális egyensúly az államok közötti szövetségi politika demokratikus föderatív elvén alapul. A Páneurópa Unióban a tagállamokat delegátusaik képviselnék, a regionális államcsoportokat a Népszövetségi Tanácsban választott képviselők.

A páneurópai népek csoportjának és a tagolt, ökomenikus Népszövetségnek a kooperáció bázisán kell létrejönnie. Így sem Páneurópában, sem a Népszövetségben nem lenne egyetlen állam, amely tartósan a többiek fölé emelkedhetne. A jövő a két különböző kísérlet szintéziséhez vezet a világbéke megvalósítása érdekében. Washington (a washingtoni leszerelési konferencia utódjaként) világtörvényszékké, Genf pedig Páneurópává válik.[9]

Európa jelenleg az új háborúhoz vezető úton áll – állapította meg már 1923-ban Coudenhove. A Népszövetség szervezeti okokból nem tudja elérni a nemzetközi anarchia felszámolását. Pusztán mechanikus unió, mely nem tud gazdasági, kulturális és regionális együttműködésen alapuló unióvá válni az államok között. A közép- és kelet-európai államok többsége diplomáciai és katonai úton készül a háborúra. *„Szűk téren összezsúfolva 25 európai állam él együtt. Mérgekkel, bombákkal, tűzfegyverekkel és késekkel állig felfegyverezve. Valamennyien elszegényedtek és csak alkalomra várnak, hogy szomszédjaik kárára meggazdagodhassanak. Kölcsönös gyűlölet és irigység, bosszú és ellenszenv uralja őket, amely nagyobb, mint 1913-ban".*[10] A fenyegető háborús veszélyben a nemzetközi anarchia a bűnös. Miközben Pánamerika, Nagy-Britannia és a Szovjetunió rendszeresen konferenciákat tartanak a kérdések békés rendezésére, az európai államok még mindig kitartanak a felfegyverkezett anarchia mellett. A katasztrofális helyzetből az jelentheti az egyedüli menekvést, ha az anarchia helyébe a szervezettség, a háború helyébe a döntőbíróság, a világfegyverkezés helyébe a leszerelés, az önsegélyezés helyébe a szolidáris garancia és a konkurencia helyébe az együttműködés lép.

[8] Uo. 89.

[9] Uo. 91–94.

[10] FALUHELYI Ferenc: *Páneurópa. Mit várhatunk tőle?* Danubia Nyomda, Pécs, 1928. 21.

Az európai nagyhatalmak közötti háború az ellenséges nemzetek kiirtására irányul majd, életre-halálra folyik, s a frontokon túlmenően a hátországot, mindenekelőtt az ellenséges nagyvárosokat érinti. Egy európai nemzet sem rendelkezik annyi emberi erő- és vagyonfelesleggel, hogy megengedhetné magának a háború luxusát, mert legalábbis gyógyíthatatlan sebeket szerezne. A jövő háborúja megadná a halálos döfést Európának és egyengetné az utat az orosz invázió felé. Aki szereti népét – jelentette ki Coudenhove –, annak pacifistának kell lennie az európai háború technikai és politikai következményei miatt. A pacifizmus most nemzeti kötelesség. Európa belső békéjét csak a páneurópai szövetség és a kötelező döntőbíróság garanciája képes megteremteni. Külső békéjét pedig az Angliával, Oroszországgal, Pánamerikával és Kelet-Ázsiával kötött döntőbírósági szerződések garantálnák.[11]

A NEMZETI ELLENTÉTEK FELOLDÁSA

Coudenhove úgy vélte, hogy a párizsi békeszerződések által megrajzolt új európai térképet nemzeti törekvések, s nem gazdasági igények határozták meg. *„A mai határokat minden jogalaptól mentesen a nyers erőszak alapján vonták meg. Ennek eredménye, hogy a lengyelek, csehek, románok, délszlávok összes nemzeti aspirációikat kielégíthették a németek, magyarok, bolgárok, ukránok, litvánok és albánok sérelmére."*[12] A gazdaságot alárendelték a politikának. Európa gazdasági hanyatlása pedig a háború pusztítására, Szovjet-Oroszország Európától való eltávolodására, a nagy európai felfegyverkezésekre és az állandó hadseregekre, a megoldatlan jóvátételi kérdésekre, az általános eladósodásra és a közép-európai gazdasági területek mesterséges szétdarabolására vezethető vissza a békeszerződések által.[13] *„Minél jobban nő a szükség és a nyomorúság Európában, a népek annál hamarabb felismerik a közös gazdaságpolitika szükségességét. Így majd szívesen lemondanak szuverenitásuk egy részéről, hogy megmeneküljenek az éhínségtől, csődtől és háborútól".*[14]

Európa újjáépítésének a párizsi békeszerződésekből kell kiindulnia. Az Európán belüli új határok békés módosítására hosszú ideig gondolni sem lehet. A megszerzett területekről való önkéntes lemondás lélektanilag lehetetlen. Jogos határokat megállapítani nem lehet. Nyelvi, földrajzi, stratégiai, történelmi és gazdasági szempontok keresztezik egymást. Bármelyiket érvényesítik, a többi sérelmére történik. Aki hozzányúl az új határokhoz, Európa békéjéhez nyúl hozzá. Az igazságos határok helyett a meglévő határok stabilizálása a békés európai integráció alapja. Majd az államok között húzódó határvonalak jelentőségének nemzeti, katonai és gazdasági szempontból való redukciója egyszerű közigazgatási határok szintjére.

A páneurópai konferencia csak akkor lehet sikeres, ha a területi kérdéseket kiiktatják a vitákból. Csak így lehetséges a párizsi békeszerződések gazdasági revíziója. A jóvátételi

[11] Coudenhove-Kalergi, R. N.: *Paneuropa*, i. m. 95–104.
[12] FALUHELYI Ferenc: *A bécsi páneurópai kongresszus a magyar nemzeti eszme világában*. Karl Könyvesbolt, Pécs, 1928. 44.
[13] Uo. 110–111.
[14] Uo. 112.

kérdést politikamentessé kell tenni és üzleti kérdésnek nyilvánítani, az Európán belüli vámhatárokat pedig le kell építeni.

A területi vitákat és a határrevízió kérdését konfliktusok nélkül, az egyesült Európa keretein belül kell megoldani. A térség belső stabilitását a tolerancia elvén alapuló általános és kötelező érvényű kisebbségvédelem szolgálhatja. A hatékony kisebbségvédelem valamennyi államban biztosítja a teljes szabadságot az állampolgárok nemzeti életének gyakorlásához. Így az egyén számára közömbössé válik az állami hovatartozás kérdése. Ki kell alakulni a páneurópai szolidáris érzésnek, az európai identitástudatnak, mely megkoronázza és kiegészíti a nemzeti érzést. Az egyes embernek a saját népéhez fűződő identitástudaton felül ki kell alakítania magában az európai identitástudatot. Csak így győzhető le a nacionalizmus, az előítéletek és a nemzeti sztereotípiák.[15]

PÁNEURÓPA FUNDAMENTUMA: A FRANCIA–NÉMET MEGBÉKÉLÉS

Oroszország kiválásával – írja Coudenhove – Európa újra tagolódott, s három fő csoportra oszlik: a román Nyugatra (Portugália, Spanyolország, Belgium, Olaszország), a germán Középre (Németország, Hollandia, Dánia, Svédország, Norvégia) és a túlnyomórészt szláv Keletre (Finnország, a balti- és kisantant, Magyarország, Balkán). Ezt a Finnországtól Görögországig terjedő kelet-európai államcsoportot Masaryk már a háború után föderációba akarta kapcsolni, hogy e nemzeteknek állandó önállóságot biztosítson Németországgal és Oroszországgal szemben. A nagy föderáció azonban nem jött létre, csak a kisantant valósult meg (Csehszlovákia, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, Románia). Ezzel az államcsoporttal Lengyelország (a Romániával fennálló szövetsége révén) és Ausztria (a lanai szerződéssel) is szoros kapcsolatban áll.

A kisantant európai nagyhatalommá vált, amely az európai újjáépítés első tünetét jelzi. Lengyelországgal együtt ezen a területen (1 millió km²) 70 millió lakos él. A Franciaországgal fennálló szövetségével ez az államcsoport befolyásos pozícióra tett szert Európában, és annak kristályosodási pontjává fejlődhet. E népcsoport mostani céljai nem Európa föderációja, hanem az Oroszország elleni védelem, valamint Németország, Magyarország és Bulgária féken tartása. Amíg a kisantant nem jut baráti megegyezésre Németországgal, addig nem tudja betölteni páneurópai misszióját.

Coudenhove a kisantantot Páneurópa csírájának tekintette, amely az amerikai államrendszer mintájára új politikai rendszert honosít meg Európában: a teljes egyenjogúság elvén alapuló külső szolidaritást összekapcsolja a belső függetlenséggel, és időszakos konferenciák révén kiépíti a politikai közösséget.[16]

Coudenhove pontosan látta, hogy Európa központi problémája Németország és Franciaország régi rivalizálása. A politikai-katonai jellegű német–francia gyűlöletet évszázadok óta mesterségesen szították. Mivel a világtörténelemben először e két szomszédos állam most testvérköztársaságként áll egymással szemben, lehetővé vált Franciaország és

[15] Bóka: i. m. 164.
[16] Uo. 115–117.

Németország uniója. Legfontosabb azonban a német–francia sorsközösség felismerése; a német és a francia érdekek naponta egybeesnek.

Franciaországnak el kell döntenie, hogy Németország elleni megsemmisítő politikát vagy békítő politikát folytat. Eddig úgy tűnik, hogy Franciaország a megsemmisítés útját választotta a katonai Rajnai-határral, a gazdasági Ruhr-határral, a birodalmi egység szétszakításával, s a Lengyelországgal kötött szövetséggel Németország féken tartására és Oroszországtól való elszigetelésére törekszik, amelyet szintén le kell szerelni. A katonai biztosítás, a politikai felbomlasztás és a gazdaság kizsákmányolás politikájának célja, hogy Németországot tartósan védtelen állapotban tartsa. Ez a megsemmisítési politika azonban figyelmen kívül hagyja, hogy ezzel Németországot Oroszország karjaiba taszítja és kinyitja Európa kapuját Oroszország előtt. Franciaországnak le kell térnie e tévútról, és határozottan rá kell lépnie a megbékélés, vagyis Páneurópa útjára. Szorosan együtt kell működnie a demokratikus és pacifista Németországgal, ki kell békülnie a mérsékelt jóvátételek alapján, s vámuniót kell alakítani a német szén és francia vasérc páneurópai fémiparrá egyesítése érdekében. Választott bírósági és garanciaszerződésre, Oroszországgal szembeni védelemre, a reakció közös leszerelésére, lefegyverzésre, az európai gazdasági és pénzügyi élet közös újjáépítésére s páneurópai föderáció létrehozására van szükség. Valamennyi állam szolidáris garanciája a francia keleti határok biztosítására megbízhatóbb védelmet jelent, mint a Rajna-vidék elfoglalása. Franciaország a Németországgal való kibéküléssel megszüntethetné az általános hadkötelezettséget, szanálhatná pénzügyeit és energiáját gyarmatbirodalma megszervezésére koncentrálhatná, illetve az emberi jogok élharcosa lehetne.[17]

Németország is a keleti és nyugati orientáció, a bosszú és a megértési politika választúján áll. *„Németországban általános a meggyőződés, hogy Franciaország a békeszerződést fegyverként alkalmazza a háború megváltozott eszközökkel való továbbfolytatására, hogy Németországot politikailag és gazdaságilag is megsemmisítse, miként ezt katonailag megtette. Csak egy új háború mentheti meg Németországot a francia megsemmisítéstől".*[18] Németország három esélyre építette annak reményét, hogy egy napon legyőzi Franciaországot: a német találmányokra (új gázok, elektromos hullámok, stb.); Franciaország, Anglia és Olaszország viszályára, ami megváltoztathatná Európa politikai helyzetét; Oroszországra, hogy visszaszerzi Lengyelországot és a perem-országokat, s Németországgal közösen leveri Franciaországot és a kisantantot. Németország legnagyobb reménye a Franciaország elleni győztes revánsháború az oroszok oldalán.

A német és francia békülési politika céljai megegyeznek. Békés megegyezést és gazdasági együttműködést kíván Franciaországgal, mérsékelt jóvátételeket, megegyezést Lengyelországgal és Csehszlovákiával az irredentizmus elutasításával. Demokratikus belpolitika, pacifista külpolitika, választott bírósági szerződések és garanciaszerződések, a Népszövetségbe való belépés, az orosz szövetség elutasítása, vámunió és Páneurópa létrehozása: ezek volnának a béke zálogai. Csak Franciaország nagylelkű gesztusa tudná Németországgal elhitetni a franciák békülési szándékait. Ilyen nagyvonalú lépés lehet-

[17] Uo. 127–128.
[18] Uo. 128–129.

ne a rajnai megszállásról való önkéntes lemondás az Európán belüli garanciaszerződés kompenzációjaként. Németország döntése tehát Franciaország kezében nyugszik.[19]

A franciák és a németek csak a gyűlölet és a kibékülés politikája között választhatnak. A válság csak egy vagy–vagyot ismer. A németek nem sejtik, hogy az Oroszországgal kötött lengyelellenes szövetség automatikusan Franciaország elleni háborúba hajtja őket. Ezért a németeknek tudniuk kell, hogy orosz vagy európai politikát óhajtanak-e. Az orosz szövetség háborúhoz vezet, az európai pedig békéhez. Minden franciának – írja Coudenhove – tisztában kell lennie azzal, hogy az ország keleti határát az állandó hadiállapot miatt csak katonailag lehet biztosítani, politikai biztosítására viszont csak az európai békepaktum alkalmas. E zavarból csak két kiút van: a nemzeti imperializmus vagy a demokratikus európaiság. E két kiút pedig két tábort teremt: a soviniszták és európaiak táborát. A német páneurópaiaknak le kellene győzniük a német soviniszták és a francia páneurópaiaknak a francia soviniszták.[20]

A nemzeti sovinizmust csak a nemzeti kultúra európaivá bővítésével lehet legyőzni. El kell terjeszteni a felismerést, hogy Európa nemzeti kultúrái az egységes európai kultúra összefüggő alkotórészei. A nyugati kulturális egység feljogosít bennünket arra, hogy európai nemzetről beszéljünk, amely nyelvileg és politikailag különböző csoportokra oszlik.[21]

Coudenhove konkrétan utalt Páneurópa fejlődési szakaszaira is.

Az első lépés Páneurópa felé a páneurópai konferencia összehívása egy vagy több európai kormány részéről. A konferencia programját pontosan meg kell határozni, s ki kell iktatni a területi kérdéseket. Bizottságokat kell alakítani a döntőbíróság, a garancia, a leszerelés, a kisebbség-, közlekedés-, vám-, pénzügyi, leszerelés és kulturális kérdésekben. Az első konferenciának – a pánamerikai mintát követve – az egyesülési mozgalom központjaként páneurópai irodát kellene felállítania.

A második lépés Páneurópa felé a kötelező választott bírósági- és garanciaszerződés megkötése a kontinentális Európa valamennyi demokratikus állama között. E békeszövetség célja, hogy az államok semmilyen körülmények között ne indíthassanak támadó háborút egymás ellen.

A harmadik lépés Páneurópa felé a páneurópai vámunió létrehozása, Európa összekapcsolása egységes gazdasági területté. A páneurópai törekvések megkoronázását jelentené az Európai Egyesült Államok megalapítása az Amerikai Egyesült Államok mintájára. Páneurópának két kamarája lenne: a Népek Háza (300 képviselőből állna, egymillió európai rendelkezne egy képviselői hellyel) és az Államok Háza (26 európai kormány 26 képviselőjével). Alapelv lenne, hogy minden nemzeti nyelv egyenrangú, de technikai okokból – nemzetközi nyelvként az Európán kívüli világgal való érintkezés miatt is – bevezetnék az angol nyelvet.

A föderatív egyesüléssel az államok többet nyernének, mint veszítenének. Legfontosabb előnyei lennének: a biztosíték arra, hogy nem tör ki belháború Európában; Európa semleges maradna a világkonfliktusokban; megteremtené a leszerelés lehetőségét; konkurenciaképes

[19] Uo. 130–131.
[20] Uo. 132–134.
[21] Uo. 144.

lenne a többi földrész iparával szemben. A legnagyobb előnyt a kelet-európai államok élveznék, mert Páneurópa tartósan biztosítaná létüket Oroszország és Németország között. A kisantantot megvédené a Habsburg, Skandináviát az orosz, a Balkánt pedig a török veszélytől. Franciaország és Belgium biztosítva lenne a német revánsháborúval szemben, Németország pedig szomszédjainak túlkapásai ellen. Közvetlen előnyt jelentene valamennyi állam nemzeti kisebbségei számára, s az európai gyarmathatalmaknak biztosítaná gyarmataik birtoklását.[22]

Páneurópa ellenfeleinek legveszélyesebb és leghatalmasabb csoportját a védővámiparok alkotják. A nemzeti védővámok követelése szorosan összefügg az európai háborús veszéllyel.[23] A Páneurópa Uniónak ez ellen kell szerveződnie.

AZ ÚJ GENERÁCIÓ

Páneurópa létrehozásának útjában nem politikai, hanem lélektani akadályok állnak. A nemzeteszme helytelen értelmezése téveszmék, előítéletek és nemzeti sztereotípiák kialakulását szülte. Ez eltorzította az emberek lelkét, nemzeti ellenségeskedést és hisztériát szított. A téveszméken és gondolatszegénységen alapuló nacionalista kórt a páneurópai közösségi érzés kialakításával kell orvosolni. Az európai közösségi érzés azonban csak a nemzetállami nacionalizmus legyőzésével születhet meg.

Coudenhove legfontosabbnak a nemzet fogalmának tisztázását és a téveszmék eloszlatását tartotta. Nemzet és állam nem szükségképpen azonos fogalmak. A nemzetnek az emberek politikai és kulturális társulásának demokratikus jogállami normák, polgári és emberi jogok szerint kell szerveződnie. Az államot alkotó nemzeti közösségek ugyanakkor kulturálisan sokfélék lehetnek. Ha az államot alkotó népek mindegyike demokratikus jogállami normák szerint autonóm politikai és kulturális közösséggé válik, lecsökken a közöttük lévő különbségek politikai jelentősége. A különbségek főként kulturális téren jelentkeznek, melyek színeznék az emberek életét. Ilyen értelemben a nemzet egyre inkább kulturális és nem politikai szövetség lesz.[24]

A páneurópai identitástudat kialakítása, Európa függetlenségi harcának megvívása az új európai nemzedék küldetése. Coudenhove könyvét Európa ifjúságának ajánlotta, a 20. század első generációjának, melynek feladata a 19. század bűneinek és hibáinak felszámolása s ezen túlmenően egy haladó Európa felépítése:

„Pártok felett állva az egész európai ifjúságot szólítom fel a döntő harcra: hiszen nem egy nemzet, osztály, párt győzelméről van szó – hanem egy generáció, egy évszázad, egy szellem győzelméről!

Európa nemzeti ifjúságához fordulok, melyet ősei nyelve, történelme és kultúrája kapcsol össze és népe új nagyságról álmodik: teremtsetek új Európát testvérnépeitek nemzeti ifjúságával együtt a legmagasabb teljesítmény, a legmagasabb oktatás, a legmagasabb műveltség pálmájáért!

Európa vallásos ifjúságához fordulok: harcoljatok hittel a kétely ellen, idealizmussal a 19. század

[22] Uo. 154–156.
[23] Uo. 162–164.
[24] Bóka: i. m. 165–166.

materializmusa ellen, harcoljatok a cinikusok váltóbankjának romjain létrejövő mélyebben vallásos Európáért!

Európa liberális fiataljaihoz fordulok, kiknek a szabadság nem korrupciót, a demokrácia nem nyárspolgárságot jelent: mentsétek meg a szabadság nagy európai hagyományát, Hellász örökségét! A személyes és nemzeti szabadság jegyében teremtsetek új, értelmetlen gátak, értelmetlen háborúk, értelmetlen elnyomás nélküli Európát!

Európa szocialista ifjúságához fordulok: robbantsátok szét az európai kisállamiság szorongató béklyóit! Egyesítsétek Európát az igazságosság, a béke, a munka jegyében!"[25]

A Páneurópa-mozgalom olyan forradalmi mozgalom, mely Európa megmentésére, megújítására, nem pedig lerombolására vagy konzerválására irányul. A háború előtti, alatti és utáni európai politika elleni tiltakozásból keletkezett mozgalmat fiatal kora és rendkívüli dinamizmusa ellenére is a megmerevedés, sőt az elzüllés veszélye fenyegeti – vélekedik Coudenhove.

A Páneurópa-mozgalomnak sok híve van, de keveseket fűt valódi érzelem és lelkesedés. Sokan lettek páneurópaiak érdekből és zavarodottságból. Ezek a pszeudo-páneurópaiak a hétköznapok sovinisztái. Az Európai Egyesült Államok jelszava szájukban frázissá válik, majd eltűnik, ha távoli érdek fenyegeti. Veszélyesek, mert titkos céljuk nem Európa felszabadítása, hanem kizsákmányolása, így a kor e legnagyobb mozgalmának meggyalázása és megrontása.

Mások szintén Páneurópát óhajtanak, elég okosak, hogy reménykedjenek benne, de túlságosan gyávák, hogy akarják, és túlságosan gyengék, hogy harcoljanak is érte. E tetterő nélküli pszeudo-európaiak nem hajlandók a cél nagyságának megfelelő áldozatot hozni, azt kívánják, hogy Páneurópa egy napon érett gyümölcsként pottyanjon ölükbe. Csak egy kisebbség lelkesedése, akarata és fegyelme győzedelmeskedhet a tétlen és akaratnélküli többség felett.[26]

A múlt század öreg generációja Európát háborúban és békében megsebesítette, szétzúzta. Amit ma Európának nevezünk – vélekedik Coudenhove –, az anakronizmus, félreértés, torzszülemény. E fércmű legfeljebb ideiglenes jellegű lehet, de nem végeredmény. Páneurópának új emberekre van szüksége: a 19. század generációja régi gyűlöletével, intrikáival, előítéletével az új Európát bölcsőjében mérgezné meg, vagy múmiává merevítené.[27]

Ezért fordul Coudenhove Európa ifjúságához, akik számára Páneurópa eszme, s nem üzlet; cél, s nem divat. Amíg a harc nem dőlt el a páneurópaiak és Páneurópa-ellenesek, a jövő és a múlt, a 20. és a 19. század között, addig az európai ifjúság kötelessége egyesülni azon emberekkel és jelszavakkal szemben, melyek Európát katasztrófába döntötték és újabb testvérháborúba taszítják. *„Az európai ifjúság Európa lelkiismerete; nekik kell megteremteni Páneurópát, mint generációk alkotását, mint az ifjúság ajándékát a kornak és a következő nemzedékeknek. Az új ifjúságra, a 20. század szent európai tavaszára szövetkezik minden, ami az évek terhe ellenére a szellemben és szívben fiatal maradt, minden, ami a jövőt lélegzi és mentes a korhadt lehelettől.*

[25] COUDENHOVE-KALERGI, R. N: *Paneuropa.* Paneuropa Verlag, Wien–Leipzig–Paris, 1926/11. 6.
[26] Uo. 4–5.
[27] Uo. 3–4.

Ezért kell a fiatalságnak élcsapatot, s nem utóvédet alkotnia a Páneurópa-mozgalomban. Az európai ifjúságból európai légióknak kell alakulnia olyan ifjú európaiak vezetése alatt, akiknek Európa megújítása mindenek felett áll. E légiók állandóan új impulzusokat adnak az Uniónak, lelkesedést és tetterőt továbbítanak a tömegeknek.

Hiszen az ifjúság nemcsak életkort jelent, hanem a tartós újjászületés és megújulás képességét. Ezért minden hősiesség fiatal és zseniális. Egyedül az ifjúság rendelkezik lelkesedéssel, akarattal, reménnyel, hittel, erővel; csak az ifjúságnak van lángja, amely nélkül egyetlen eszme sem világíthat és győzhet!

Ezért Páneurópa zászlaja az ifjúság zászlaja: kereszt a napban; a harc keresztje a győzelem napjában; Krisztus keresztje Baldur-Apolló napjában; az örökre megfeszített és örökké sugárzó ifjúság áldozata és győzelme".[28]

(Megjelent: Németh István: *Az Európa-gondolat történetéből. Coudenhove-Kalergi Páneurópa Uniója.* Líceum Kiadó, Eger, 2014. 49–59.)

[28] Uo. 7–8.

HANTOS ELEMÉR KÖZÉP-EURÓPAI ALTERNATÍVÁJA AZ 1920–1930-AS ÉVEKBEN

Hantos Elemér (1881–1942) Bécsben, Lipcsében, Párizsban, Cambridge-ben és Oxfordban folytatott tanulmányait követően állam- és jogtudományból doktorált. Hazatérése után Budapesten dolgozott ügyvédként, később részt vállalt számos pénzintézet és iparvállalat alapításában. 1910–1918 között az országgyűlésben a kormánypárti Nemzeti Munkapárt képviselője. 1916-ban a kereskedelmi minisztérium államtitkára, 1918-ban pedig a Postatakarékpénztár elnöke lett. 1917-től a budapesti közgazdasági egyetemen pénzügytant oktatott, s 1924-től egyidejűleg a Népszövetség közgazdasági bizottságának szakértőjeként dolgozott.

Hantos kezdetben a hazai gazdaság helyzetét, illetve a pénzügyet tanulmányozta – 1924-ben tanulmányt írt a magyar váltótörvényről –, később harminc éven keresztül a Monarchia, majd Közép-Európa gazdasági kérdéseivel foglalkozott. A közép-európai együttműködésről számos publikációja ismert; Valerio Korek-Johann Stark: *Mitteleuropa-Bibliographie (1919–1934)* című kötete (Heymann Verlag, Berlin–Wien, 1935) 42 könyvét és tanulmányát sorolta fel. Miután ezek németül, franciául és olaszul is megjelentek, elképzelései és megoldási javaslatai – amelyekhez a gazdasági élet tapasztalatai társultak – befolyásolták az európai fejlődéssel kapcsolatos vitákat.

HANTOS ELKÉPZELÉSEI AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ALATT

Hantos 1915-ben, az első világháború idején a nemzet- és pénzgazdaság összefüggéseit elemezte, különös tekintettel az Osztrák–Magyar Monarchiára. Az első világháború gazdasági okait vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a háború gazdasági okokból tört ki.

Anglia bel- és külpolitikai okok miatt csak másod-, illetve harmadsorban vett részt a háborúban, részvétele azonban világháborúhoz vezetett: *„Legfőbb indítéka a gazdasági vetélytárs megsemmisítése volt. Az angol csapatok azzal a küldetéssel érkeztek a kontinensre, hogy az általuk megszállt területeken tervszerűen és teljesen megsemmisítsék a német ipari létesítményeket."*[1] Anglia gazdasági fegyverekkel igyekezett megszerezni mindazt, amit fehér és színes szövetségeseivel nem tudott elérni.[2] *„Ez a háború Anglia és Oroszország részéről elsősorban gazdasági háború. Anglia célja világuralmának fenntartása, Oroszországé tengeri ha-*

[1] HANTOS Elemér: *Volkswirtschaft und Finanzen im Weltkrieg. Mit besonderer Rücksicht auf Österreich–Ungarn.* O. Hapke, Göttingen/Berlin, 1915. 8.

[2] Uo. 10.

talmának növelése, mindkettejük közös érdeke pedig a Német Birodalom és a Monarchia gazdasági fejlődésének megakadályozása."[3]

1915-ben Hantos még úgy vélte, hogy a Monarchia modern gazdasága kiállja a háború próbáját: a háború gazdasági tapasztalatai arra ösztönzik az országokat, hogy szükségleteikről maguk gondoskodjanak. A szabad kereskedelem háttérbe szorul, a legnagyobb kedvezményt biztosító szerződések nagyrészt eltűnnek, s helyükre olyanok lépnek, amelyek kölcsönös előnyöket biztosítanak a háború alatt politikailag összeolvadt nemzeteknek; ezek az előnyök azonban nem terjednek ki az ellenséges államokra.

Úgy vélte, hogy a Német Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia a háború kezdete óta gazdaságilag közeledett egymáshoz. Törökország pedig a háború révén visszaszerezte gazdasági mozgásszabadságát. Ha a három hatalom között vámunió nem is lehetséges, de egy kereskedelem-politikai szövetség mindenképpen ajánlatos. Ez a szövetség pedig azt jelentené, hogy egy 120 millió lakosú, egységes gazdasági terület tárgyalhatna harmadik országokkal.[4] Mivel a háború kimenetele meghatározza e célok elérését, „ezért a háború befejezését nem óhajtjuk előbb és másképp, mint valamennyi ellenfelünk teljes és végleges legyőzésével."[5] A háború kimenetele azonban nem igazolta várakozásait.

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA FELBOMLÁSA S A NEMZETI FESZÜLTSÉGEK TOVÁBBÉLÉSE A DUNA-MEDENCÉBEN

Az Osztrák–Magyar Monarchia lakossága (1910-ben 51 millió lakos 676 000 km²-nyi területen) etnikailag, nyelvileg és kulturálisan egyedülállóan heterogén volt. A Monarchia határain belül egymástól jól elkülönülve tizenkét nemzetiség élt (németek, magyarok, csehek, lengyelek, ruténok, románok, horvátok, szerbek, szlovének, muzulmánok, szlovákok, olaszok). 1867 óta a kormányzás az osztrák–magyar dualista állam keretein belül folyt, de nyilvánvaló volt, hogy a dualizmus helyett előbb vagy utóbb szilárdabb kormányzati formát kell keresni és alkalmazni.[6]

[3] Uo. 13.

[4] Lásd többek között: FISCHER, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/1918.* Sonderausgabe. Droste Verlag, Düsseldorf, 1967, MEYER, Henry Cord: *Mitteleuropa in German Thougt and action 1815–1945.* Martinus Nijhoff, The Hague, 1955, ELVERT, Jürgen: *Mitteleuropa! Deutsche Pläne zur europäischen Neuordnung (1918–1945).* Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1999, PLASCHKA, G. Richard / HASELSTEINER, Horst / SUPPAN, Arnold / DRABEK, Anna M. / ZAAR, Birgitta (Hrsg.): *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts.* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1995, OPITZ, Reinhard (Hrsg.): *Europastrategien des deutschen Kapitals 1900–1945.* Pahl-Rugenstein Verlag, Köln, 1977, NÉMETH István: *Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001. 154–181; GALÁNTAI József: *Az I. világháború.* Korona Kiadó, Budapest, 2000. 311–315; NAUMANN, Friedrich: *Mitteleuropa.* Berlin, 1915. (magyarul: NAUMANN Frigyes: *Középeurópa.* Politzer Zsigmond és Fia kiadása, Budapest, 1916), ORMOS Mária: *Közép-Európa, Volt? Van? Lesz?* Napvilág Kiadó, Budapest, 2007.

[5] Hantos: *Volkswirtschaft und Finanzen im Weltkrieg...* i. m. 28.

[6] Vö. ROMSICS Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 304, JÁSZI Oszkár: *A Habsburg-Monarchia felbomlása.* Gondolat, Budapest, 1982.

A versailles-i békeszerződést[7] követően a Monarchián belüli nemzeti kisállamok civakodásainak legfőbb oka a nemzetiségek öntudatra ébredése, a törökök kiszorítása a Balkánról (illetve Szerbia és Románia megalakulása), valamint a nagyhatalmi érdekek voltak. A győztes hatalmak (Egyesült Államok, Franciaország és Nagy-Britannia) 1918 tavaszáig még nem döntötték el véglegesen, mi legyen a Monarchia sorsa: föderális berendezkedés vagy nemzetállamok létrehozása. Elképzeléseik között szerepelt a németellenes szláv államok létrehozásának terve is.

A Német Birodalomnak egyfajta keleti impériumot biztosító breszt-litovszki békeszerződés (1918. március 3.), a Monarchia különbéke-kísérleteinek meghiúsulása (IV. Károly békekísérletei), illetve a Német Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági uniós megegyezése fordulatot jelentett a nyugati hatalmak politikájában. Az antant részéről a két monarchia gazdasági megállapodását úgy értelmezték, hogy a Monarchia végleg a Német Birodalom befolyása alá került.

A Monarchia nemzetiségei területi követeléseikben egyáltalán nem mutattak több önmérsékletet, mint a századforduló magyar birodalmi gondolatának hirdetői. Minden nemzetnek voltak álmodozói, akik ha szóhoz, illetve hatalomhoz jutottak, rendszerint megtalálták bázisukat is.

A Duna-medence végleges határait a kisebb népek mértéktelen követelései és a nagyhatalmak többnyire mérsékelt tervei közötti kompromisszum révén alakították ki. A régió reménytelenül vegyes etnikai viszonyaiból következett, hogy nem nemzetállamok, hanem nemzetiségi kisebbségekkel erősen megterhelt állami képződmények jöttek létre. Lengyelországban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában (a Szerb–Horvát Államban) és Romániában a nemzetiségek a népesség 30%-át alkották.

1914 előtt a Finnországtól a Földközi-tengerig terjedő régióban 100–120 millió ember közül 50 millió kisebbségként élt valamely állam határain belül, 1920 után pedig mintegy 32 millióan. Etnikai szempontból tehát javult a helyzet. Az új nemzetiségi kisebbségek közül legjelentősebb a német (6–7 millió Csehszlovákiában, Lengyelországban és másutt), az ukrán és rutén (5 millió), illetve a magyar (3–3,5 millió) volt. A tökéletlen nemzeti körülhatárolás nyomán azonban a régiót továbbra is etnikai zavargások jellemezték. 1942–1943-ban az amerikaiak a béke-előkészítés során 34 gócpontot jelöltek meg, harmincat Közép- és Kelet-Európában![8]

Az első világháború győztes hatalmai a régióban két *„védekezési módszerrel"* igyekeztek stabilitást teremteni: először a Baltikum és a Földközi-tenger között újonnan létrehozott kisállamok együttműködésével, optimális esetben konföderációjukkal. Azonban hamar kiderült, hogy ez az együttműködés belső ellentéteik miatt nem működik. Nemcsak a győztesek és vesztesek, hanem a győztesek között is ellentét feszült. Lengyelország 1920 óta területszerző háborút folytatott Litvánia ellen, amely a Baltikumot két táborra osz-

[7] A trianoni békeszerződésről megjelent könyvek között lásd: FEJTŐ Ferenc: *Rekviem egy hajdan volt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1997, ROMSICS Ignác: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953.* Osiris Kiadó, Budapest, 1998. Uő: *A trianoni békeszerződés.* Osiris Kiadó, Budapest, 2001, Uő.: *Múltról a mának.* Osiris Kiadó, Budapest, 2004, ZEIDLER Miklós: *Trianon.* Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

[8] Romsics: *Helyünk és sorsunk...* i. m. 309.

totta. A Duna-medencében a kisantant 1921-től ellenségesen tekintett Magyarországra. A Balkánon pedig Bulgária nézett farkasszemet szomszédjaival.

Az etnikai feszültségek csillapítására Versailles-ban egy másik módszert, a kisebbségvédelem rendszerét is kidolgozták. Ennek szabályai lehetővé tették az állampolgárság szabad megválasztását. Bizonyos esetekben a kulturális, illetve területi autonómiát is biztosították. Csehszlovákia és Románia elméletben elfogadta ezen *„ajánlásokat"*, de 1938-ig, illetve 1940-ig következetesen elzárkóztak megvalósításuktól.[9]

KÖZÉP-EURÓPA: PÁNEURÓPA REGIONÁLIS EGYSÉGE

Hantos 1926 júniusában a magyar Páneurópa-szekció alapító tagjai közé tartozott, s aktív szerepet vállalt az R. N. Coudenhove-Kalergi által 1923-ban alapított Páneurópa Unió gazdasági programjainak kidolgozásában. Már az első, bécsi Páneurópa kongresszuson (1926. október 3–6.) határozati javaslatot terjesztett elő az európai közlekedésügy fontosságáról.[10]

A tarthatatlan viszonyok leküzdésére Hantos Páneurópa- és Közép-Európa mozgalma 1923-tól kezdetben föderatív, később pedig konföderációs tendenciákat szorgalmazott a nemzetállamok összefogása érdekében. Úgy vélte, hogy az európai államszövetség páneurópai alapokon történő újjáépítése az államközösséget egyfajta organizmussá formálná, s pozitív tartalmat és életerőt kölcsönözne ezen államok szövetségének. Az állami felépítéssel kapcsolatban általában az *„organikus"* kifejezéssel érvelt.

Páneurópa csak fokozatosan alakulna ki a regionális csoportokból. A lépésről lépésre haladó fejlődés több állami csoportosulás révén valósulhatna meg, amelyek az érdekek azonossága miatt természetes módon, szorosan összetartoznak. Hantos egy nyugat-európai blokkal (Franciaország, Németország, Belgium, Luxemburg), a balti országok tömbjével (Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia), valamint az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamainak gazdaságpolitikai egyesülésével (Lengyelország, Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország és Ausztria) számolt. Utóbbi gazdasági térség összesen 1 227 000 km²-t tenne ki, 90 millió lakossal.[11]

Szerinte Páneurópa szervezetét csak organizmusokból lehet felépíteni. Közép-Európa új politikai egységei még csupán csíráikban léteznek, amelyek mostani formájukban sem világpolitikai, sem világgazdasági szemszögből nem képesek a szervezeti összefogásra.

Az Osztrák–Magyar Monarchia ideális gazdasági egységet alkot, s megfelelő önállósággal rendelkezik. A Párizs-környéki békerendszer nyomán politikailag és gazdaságilag hat önálló képződmény alakult, amelyek között nincs összefogás. Az egykori dunai monarchia felszámolása során kizárólag a hatalmi politika indítékai érvényesültek; az etnikai indokokat feláldozták, a gazdaságpolitikai funkciókat pedig nem vették figyelembe. A kisantant csak egyetlen céllal: a békeszerződések fenntartására jött létre. A kisantant Közép-Európa kisebbik részét foglalja magába, ezért nem szolgálhat Közép-

[9] Uo. 312.
[10] Uo.
[11] Uo. 314.

Európa kiindulópontjául. Közép-Európa Németország, Ausztria és Magyarország nélkül gazdaságilag csak torzó maradna.[12]

Megítélése szerint Közép-Európának két fontos kérdést kell megoldania: a gazdasági és nemzeti vonatkozásút. Gazdaságilag ismét egységet kell alkotnia; nemzeti téren pedig vagy a népek önrendelkezési jogát kell érvényesítenie, vagy a területi elvet felcserélni a személyi-nemzetivel. Közép-Európa természeti és erkölcsi követelménye a szuverén nemzetállamok gazdasági-, valuta-, és közlekedési közössége zárt autonóm kisebbségekkel.

Közép-Európa újjáépítési formájának annak lényegéből kell erednie, s nem a történelemből, amely semmiféle hasonlóságot sem mutat az adott helyzettel. A háború alatti Közép-Európa és a jelenlegi között nem létezik semmiféle párhuzam. Összeomlott minden közép-európai híd, amelyet a háború alatt építettek.

A közép-európai államszövetség manapság már csak földrajzi helyzetéből adódóan is szilárd magját alkotná a páneurópai szervezetnek. A politikai és gazdasági fejlődés menete folyamatosan újabb népeket s új politikai egységeket teremtene az államszövetség számára. A következő lépés egy szoros gazdasági együttműködés létrehozása lenne a Német Birodalommal és Franciaországgal. Kedvező körülmények közepette a közép-európai államszövetség kontinentális méretűvé növekedne. Végcélja olyan erős szervezet létrehozása lenne, amely képes lenne ellenállni a legerősebb nagyhatalmak világgazdasági kívánalmainak is.[13]

Közép-Európa csupán a kezdet lenne, a Páneurópa eszme részleges megvalósulása. De Páneurópa nem jöhet létre a Közép-Európa szervezet nélkül; létrehozása elképzelhetetlen a közép-európai vákuumon átnyúlva.

A népek egymáshoz való közeledését a gazdasági együttműködéssel kell kezdeni. Az embereket így a legkönnyebb meggyőzni arról, hogy az összefogás mindenki hasznára válik. A legzseniálisabb politikai elképzelések is eredménytelenek maradnak, ha nem egyeztethetők össze a gazdasági érdekekkel. A gazdasági lehetőség és szükségszerűség ezért a páneurópai elképzelés reálpolitikai próbaköve.

HANTOS ELEMÉR AZ EURÓPAI VÁMSZÖVETSÉGÉRT ÉS A KÖZÉP-EURÓPAI GAZDASÁGI KÖZÖSSÉGÉRT AZ 1920-AS ÉVEKBEN

Hantos már 1919 januárjában meg volt győződve arról, hogy a sok új határvonal (12 000 km) és vámhatár csak egy közép-európai gazdasági rendszerrel hidalható át. Ezért kidolgozta a térség különböző politikai egységeinek megegyezését szolgáló valuta-, kereskedelmi- és közlekedéspolitikai rendszert.[14]

1923 tavaszán a bécsi *Neue Freie Presse* hasábjain ismertette elképzeléseit Közép-Európa újjáépítése címmel. Hantos *„közép-európai gazdasági szövetséget"* hirdetett, amelyen a dunai monarchia utódállamainak megállapodását értette. Közép-Európa újjáépítését a beteg

[12] HANTOS, Elemér: *Europäischer Zollverein und mitteleuropäische Wirtschaftsgemeinschaft.* Hrsg. von der Organisation Verlagsgesellschaft m. b. H. (S. Hirzel), Berlin, 1928. 42.

[13] Uo. 39.

[14] Uo. 55.

valuták rendbe tételével kell kezdeni. Egyik előadásában kitért arra, hogy a kisantant létrehozásával meghiúsult a franciák *„dunai föderációs"* terve. A saint-germaini (222. cikk) és trianoni szerződések (205. cikk) a dunai monarchia gazdasági helyreállítását már azzal is keresztülhúzták, hogy e cikkelyek csak különleges szabályozást engedélyeztek Magyarország, Ausztria és Csehszlovákia között. Hantos egy gazdasági-, vám-, közlekedési- és valutaközösséget javasolt, és ezt a közösséget *„közép-európainak"* nevezte.[15] A szomszédsági gazdasági kapcsolatok politikától való mentesítésére törekedve szükségesnek tartotta *„a gazdasági dunai-Európa"* létrehozását.

Szerinte a békeszerződések megalkotói úgy gondolták, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia felrobbantásával lefektetik a dunai államszövetség új államképződményének alapköveit; ezzel szemben önkényesen új határokat húztak meg. Másfelől nem akadályozták meg a gazdasági egység tönkretételét, amely pedig mindenfajta közeledés kiindulópontja. Az előrelátás tökéletes hiánya mutatkozott meg abban is, hogy Közép-Európa két pénzrendszerét tucatnyi, különböző értékű valutával váltották fel. Így a Monarchia 1816 óta meglévő valuta-politikai egysége helyett hat különböző pénznem került forgalomba. Közép-Európa nyomorúsága és szenvedése e valuták sokaságában, ingadozásában és elértéktelenedésében fejeződött ki, s valóságos valuta-káosz alakult ki.

Hantos az 1920-as évek elejétől egyre aktívabban lépett fel az európai, kiváltképpen pedig a közép-európai integráció mellett. 1924-ben a Népszövetség gazdasági szakértőjévé nevezték ki. Megalapította a budapesti, brünni és bécsi Közép-európai Intézetet, valamint a genovai Centre d' Études de l' Europe Centrale-t.

A vámhatárok leépítéséért és a szabad kereskedelem visszaállításáért küzdő gazdasági vezetők és közgazdászok kezdeményezésére 1924-ben létrejött az International Committee for a European Union. 1926-ig nemzeti bizottságok alakultak Németországban és Magyarországon; a szervezetnek Franciaországban, Belgiumban, Csehszlovákiában és Svájcban is működtek csoportjai. A bizottság központi hivatalos lapja Hágában jelent meg, de Franciaországban és Németországban (1933-ig) is adtak ki folyóiratot. Az első elnökség tagja volt Edgar Stern-Rubarth német újságíró, Charles Gide francia közgazdász és Hantos Elemér. A bizottság munkatársai közé tartozott Paul von Zeeland, a belga Nemzeti Bank igazgatója s 1935-től belga miniszterelnök, valamint a francia bankár Edmond Giscard d'Estaing.

Az első Közép-európai Gazdasági Konferenciát *(I. Mitteleuropäische Wirtschaftstagung)* 1925. szeptember 8–9-én Bécsben tartották. A kongresszus Hantos javaslatára elfogadott egy határozatot, amely a közép-európai gazdaság tarthatatlan helyzetét a kisállamok nemzetgazdaságának nagymérvű elszigeteltségével magyarázta. A közép-európai államok képviselőiből közös munkabizottságot állítottak fel, amelynek feladata egy állandó közép-európai gazdasági szervezet alapítása volt.

Hantos Elemér 1925-ben, az Európai Vámszövetség *(Europäischer Zollverein)* megalapításakor a nemzetközi bizottság tagja lett. (Tagországok: Németország, Franciaország, Görögország, Nagy-Britannia, Olaszország, Ausztria, Svájc, Csehszlovákia, Magyarország és az Amerikai Egyesült Államok). Az Európai Vámszövetség hívei a Vámszövetség el-

[15] Uo. 25.

nöke, dr. Edgar Stern-Rubarth példázatával éltek szemléletük népszerűsítése érdekében: *„Az alábbi példa mutatja, hogyan játszódnak le a tényleges folyamatok az állítólagosan védelemre szoruló »nemzeti« munkában: az angol szén a francia érchez vándorol, amely nyersvasként Németországba kerül, ahol gépeket gyártanak belőle. Ausztriában a német gépekkel ekéket gyártanak. Románia megvásárolja az ekéket búzatermesztéséhez, amelyet aztán a magyar malmokban őrölnek meg. Angliának ugyanakkor szüksége van a lisztre, hogy bányászainak kenyeret készítsen, amelyet végül hatszoros vámok drágítanak. Tulajdonképpen csak egyetlen fogyasztó van: a nemzetközi piac. Ez kiegészül a nemzetközi pénzügyi rendszerrel, amely a világ minden részét egységes gazdasági közösséggé egyesíti. E közösség minden tagja, legyen az egyén vagy maga az állam, egymás között és önmagukban is termelők és fogyasztók, hitelezők és adósok".*[16]

1925-ben a Népszövetség támogatásával Hantos két könyvet adott ki: A pénz problémája Közép-Európában *(Das Geldproblem in Mitteleuropa)*, illetve A kereskedelempolitika Közép-Európában *(Die Handelspolitik in Mitteleuropa)*. Azon fáradozott, hogy az elméletileg helyeset és a gyakorlatilag célszerűt összhangba hozza a politikailag lehetségessel. A közép-európai összefogás megvalósítása a vezető államférfiak jóakaratától, illetve belátásuktól függött; a tudomány csupán az elméleti alapokat tudta biztosítani. Hét év önálló kisállamisága alaposan megváltoztatta a szemléletet, s az egyesítés gondolatának számos hívet szerzett. A gondolat már nemcsak egy-két *„fantaszta"* dolgozószobájában volt jelen, hanem a nagyhatalmak állami hivatalaiba is beférkőzött, s 1925 nyarán az osztrák kormány által szorgalmazott népszövetségi szakértői bizottság révén rendkívüli aktualitást nyert. Az első gyakorlati lépéseket az európai acéliparosok tették meg, akik 1926-ban a luxemburgi Emile Mayrisch kezdeményezésére nemzetközi acélkartellt hoztak létre. A kartell egyesítette a francia, német, belga és luxemburgi acélipart és a Saar-vidék kohóit. 1927 februárjában Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia acélgyártói is csatlakoztak a kartellhez.

A páneurópai gondolat átültetése a gazdaságba az Európai Vámszövetség keretein belül valósult meg. A világháború előtt a vámtarifák voltak a legfontosabb kereskedelempolitikai eszközök. Ehhez a hagyományos kereskedelempolitikai *„fegyverhez"* a világháború után újabb akadályok csatlakoztak: valutaingadozások, átutalási nehézségek, forgalmi akadályok, ki- és beviteli tilalmak, forgalmi adók és a vasúti szállítás díjai. *„A minden laikust meggyőző következtetés így szólt: a vámok fenntartása áremelkedést jelent; az áremelkedés a vásárlóerő visszaesését hozza magával; a vásárlóerő visszaesése forgalomcsökkenést eredményez; a forgalomcsökkenés a termelés csökkentésére kényszerít; a termeléscsökkentés szegénységet és nyomort okoz. Ezzel szemben az Európai Vámszövetség a vámok eltörlésével árcsökkentést jelent: az árcsökkentés magas vásárlóerőt teremt; a megnövekedett vásárlóerő a forgalom bővítését kívánja; a forgalombővítés pedig termelésnövekedést eredményez; a termelésnövekedés pedig jóléthez és gazdagsághoz vezet".*[17]

Európában – az Amerikai Egyesült Államok dinamikus gazdasági fejlődéséhez képest – az 1920-as években kaotikus gazdasági helyzet alakult ki. Az 1914. évi állapottal

[16] HANTOS, Elemér: *Die Handelspolitik in Mitteleuropa.* Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1925. 11.

[17] KÜHL, Joachim: *Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa.* R. Oldenbourg Verlag, München, 1958. 55.

azonos területen 26 helyett 38 vámterület jött létre, a 13 önálló fizetőeszköz helyett pedig 27 pénznem volt forgalomban. Európa közlekedési hálózatát több mint egy tucat forgalmi rendszer robbantotta fel. Európa szétforgácsolódott, ahelyett, hogy az egyesítésre, a központosításra, illetve az összefogásra törekedett volna.

Ezért az Európai Vámszövetség elsődleges feladata a gazdasági válság enyhítése, illetve az európai országok problémáiktól való megszabadítása volt. Az egységes vámterülettel rendelkező, gazdaságilag erős Európa, egyre növekvő vásárlóerővel a többi gazdasági terület számára is értékes lehet. A kontinens egyesítését azonban nem szabad fegyverként használni az Európán kívüli világgal szemben.[18]

Az Európai Vámszövetség regionális felépítésénél fel lehet használni a Locarno-ban létrehozott regionális szerződések politikai rendszerét. Mindez azonban csak átmeneti szakaszt jelentene az európai vámszövetség irányában. Az állami biztonsághoz csak egy út vezet: a gazdasági akadályok megszüntetése a pénzügy, a gazdaság és a közlekedés terén. Bizonyos áruknak vámmentességet vagy különösen kedvező vámtarifát kellene biztosítani. Az alacsonyabb vámokat az érintett államok közötti kollektív szerződéssel vagy külön szerződések rendszerével kellene megteremteni. A kereskedelempolitikai közeledés még hatékonyabb lenne, ha megvalósulna a szabad személyi-, fizetési- és tőkeforgalom.

Hantos indítványozta, hogy hozzanak intézkedéseket és alapvető változásokat a közlekedés- és a szállítás szervezeteiben is. Az utódállamok nemzetközi vasútközösséget alakíthatnának. Közép-Európa valamennyi tömegtermékének legtermészetesebb és legideálisabb szállítási útvonala a Duna lehetne. Mindkét szállítási forma esetében közös díjszabásban és átrakodási rendszerben kellene megállapodni.

A legszükségesebb intézkedések közé tartozik egy közép-európai pénzügyi közösség létrehozása. Hantos megoldásként a jegybankok kartellba tömörülését javasolta, amely a közös valuta előnyeit összhangba hozná az államok féltve őrzött pénzügyi önállóságával. Egy ilyen valutaközösség, amelyben a szerződéses államok önálló jegybankkal rendelkeznek, szoros gazdasági összefogásra sarkalná az elkülönült vámterületeket is.[19]

KÖZÉP-EURÓPA INTÉZET A KÖZÉP-EURÓPAI ÁLLAMOK KULTURÁLIS ÉS GAZDASÁGI KÖZELEDÉSÉNEK TÁMOGATÁSÁRA

„A teljesen megváltozott, új helyzetben semmit sem lehet megőrizni abból, ami a régi Közép-Európát politikailag, gazdaságilag és társadalmilag összetartotta. Törést szenvedett a közép-európai kereskedelmi szerződések rendszere, a közép-európai közlekedési hálózat, a közép-európai hitelrendszer és a közép-európai valutarendszer. Közép-Európa csak földrajzi fogalomként maradt fenn, s jelenlegi nemzeti, gazdasági és társadalmi széttagoltságában még nagyobb szüksége van egy szervezetre, mint valaha. Különösen a kultúra és a gazdaság az a két terület, ahol mielőbbi összefogásra van szükség"[20] – írta Hantos 1926 tavaszán.

[18] Hantos, Elemér: *Europäischer Zollverein...* i. m. 11.

[19] HANTOS, Elemér: *Das Geldproblem in Mitteleuropa.* Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1925; uő.: *Die Handelspolitik in Mitteleuropa.* Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1925.

[20] Hantos, Elemér: *Europäischer Zollverein...* i. m. 28.

1925–1926-ban a bécsi egyetemen előadássorozatot tartott Közép-Európa kulturális problémáiról. Már a kezdettől tisztában volt azzal, hogy a közép-európai gazdasági megegyezés legmegfelelőbb kiindulópontja az évszázados kulturális kapcsolat és kultúrközösség, amely a közép-európai népeket minden ellenségeskedés ellenére összekapcsolja.

Közép-Európában csak az állam és főleg a nagyvárosok rendelkeztek a szellemi kultúra támogatásához és megszervezéséhez szükséges anyagi eszközökkel. A világháború és a forradalmak hatására a közösségek gazdasági helyzete annyira leromlott, hogy képtelenek voltak a régi értelemben a kultúra támogatóiként fellépni. A kultúra kérdése mindinkább az állami költségvetés pénzügyi problémája lett. A kultúra hordozóinak szélesebb rétege is csak nehezen vészelte át ezt a válságot. A szociális átrétegződés a legfontosabb kulturális tényezőt, az oktatási hagyományt is maga alá temette. A vállalkozói világ új gazdagjai a szegénységgel és a tudatlansággal szemben kevés megértést mutattak.

A kis területen egymás mellett élő népek nemzetközi viszálykodásai a fegyverkezést az értelmetlenségig fokozták. Az uralkodó katonai nacionalizmus költségeit legfőképpen a kulturális kiadások sínylették meg. A kultúrára és az oktatásra fordított összegek az állami költségvetésben messze elmaradtak a katonai kiadások mögött.

Hantos a közép-európai kulturális válság okait kultúrpolitikai, pénzügy-politikai, nemzetpolitikai és szervezeti területeken kereste. Ezért közép-európai intézet felállítását kezdeményezte, amelynek világosan felvázolta alapelveit is. A szilárdan felépített Közép-Európa építőelemeit a tudományos kutatómunka eredményei szolgáltatnák. Az alaposan átgondolt, világosan felvázolt közép-európai kulturális- és gazdasági rendszer kivezethetne a káoszból. Hantos a közép-európai megegyezés legfőbb akadályát a népeket közösen érintő ügyekben ugyanis a céltalanságban, a programnélküliségben és a tervek hiányában látta.

A Közép-Európa Intézetnek olyan létesítménynek kellene lennie, amely valamennyi közép-európai államot közös szellemi kötelékben, kulturális és gazdasági szintézisben egyesít. Egyedül a különböző államok tudományos és gazdasági életének kiemelkedő képviselői elegendő alapot jelentenének az államközi társadalmi szervezet létrehozásához.

„A Közép-Európa Intézetnek minden eszközzel azon kell lennie, hogy lehetővé tegyen egy növekvő és tartós kulturális, illetve gazdasági együttműködést. Élénk gondolatcsere a konferenciákon, a sajtóban, az irodalomban, szorosabb kapcsolatok valamennyi tudományos és műszaki területen, a különböző tudományágak oktatóinak cseréje, tanulók kölcsönös bevonása egymás oktatási intézményeibe – ezek az eszközei annak, hogy a Közép-Európa Intézet értékes, népeket egyesítő szervezetté váljon."[21]

A Közép-Európa Intézet alapszabályzatának tervezete célul tűzte ki, *„hogy megteremti a közép-európai népek kulturális és gazdasági megegyezéséhez és közeledéséhez szükséges tudományos alapokat. [...] Távolabbi feladatának tartja, hogy olyan eszközöket és utakat találjon, amelyek az államok teljes politikai függetlenségének megőrzése mellett, a közép-európai népek a kulturális és gazdasági összefogás előnyeiben részesüljenek."*[22] A tervezet kilátásba helyezte, hogy alábbi módszerekkel segíti elő a közép-európai országok együttműködését: személyes kapcso-

[21] Uo. 33, 36.
[22] Uo. 60.

latfelvétel a gazdaság kiváló tudósai, illetve képviselői között, gazdasági intézmények és testületek közös munkája, közös tanácskozások a megfelelő szakmai- és érdekcsoportok között, konferenciák, tudományos publikációk és rendezvények.

A Közép-Európa Intézet székhelyéül Hantos valamelyik állam fővárosát (Belgrád, Berlin, Budapest, Bukarest, Prága, Varsó, Bécs) jelölte meg. A székhely három éves periódusokban váltakozna, az új helyszínről az elnökség egyszerű többséggel szavazna. Az intézménynek Közép-Európa minden fővárosában lenne kirendeltsége. Az intézmény politikamentes, kulturális és gazdasági egyesületként létezne. A rendes tagok mellett levelező és pártoló tagjai is lennének.[23]

A KÖZÉP-EURÓPAI GAZDASÁGI KÉRDÉS A VILÁGGAZDASÁGI KONFERENCIÁN (1927. MÁJUS 4–23.)

Az első világgazdasági-konferencia 1927 májusában Genfben ülésezett a Népszövetség rendezésében, amelyen 47 állam képviseltette magát. *„Az egész világgazdasági konferencia célja az volt, hogy a tudomány fényével és a gyakorlat módszereivel felhívja a figyelmet arra, hogy a népek elkeseredett versengése – amelyben az egyik csak arra vár, mikor fullad ki a másik – csak további és még súlyosabb megrázkódtatásokhoz vezet, amelyből csak egyetlen kiút van: a gazdasági szolidaritás felismerése és ápolása".*[24]

Hantos elégedetlen volt a konferencia előkészítő dokumentumaival, mert azok nem nyújtottak pontos képet a közép-európai helyzetről. Európa szerkezetének bemutatásakor annak közepét nevezték meg a legtöbb gazdasági nyomorúság gócpontjául, de összekapcsolták Kelet-Európával, a így alaposan elhomályosították a róla alkotott képet. A *„Közép- és Kelet-Európa"* csoportból ugyan kizárták a Szovjetunió tagállamait, de a fennmaradó részek még így sem illettek egy csoportba. Németország, Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország, Románia és Jugoszlávia mellett Bulgáriát, Észtországot, Lettországot és Litvániát is Közép-Európával együtt emlegették, amely országokkal alig tartott fenn gazdasági kapcsolatot. Hantos felemelte szavát Közép-Európa fogalmának pontosításáért. Szerinte megfelelne Európa újjárendezésének, ha »Közép-Európa« fogalmát kiszélesítenék, illetve a közép-európai gazdasági régiót megnagyobbítanák. A közép-európai gazdasági terület egykor csak a Német Birodalmat és az Osztrák–Magyar Monarchiát jelentette, ma azonban kibővült kelet és nyugat felé, s felöleli a Balkán lényeges részeit. Ha Közép-Európa az Európa szívében fekvő Németország területeire és az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaira terjedne ki, akkor a korábbi Közép-Európával szemben növekedést jelentene, s 1,7 millió km²-t és 150,36 millió lakost tömörítene.[25]

A közép-európai gazdasági probléma nem kapott különösebb hangsúlyt a tárgyalásokon, ugyanakkor a konferencia több ismert résztvevője (Zimmermann, Layton, Loucheur)

[23] HANTOS, Elemér: *Das Kulturproblem in Mitteleuropa.* Verlag F. Enke, Stuttgart, 1926. 32.

[24] HANTOS, Elemér: *Die Weltwirtschaftskonferenz. Probleme und Ergebnisse.* G. A. Gloeckner, Verlagsbuchhandlung in Leipzig, 1928. 15.

[25] Uo. 134.

is felvetette a kérdést, és utaltak arra, hogy a gazdasági bajok fő színtere Közép-Európa. A közép-európai kérdésről szóló vita középpontjában Hantos emlékirata (Közép-Európa gazdasági problémája) állt, amelyet a bécsi Közép-európai Gazdasági Konferencia megbízásából írt. Emlékiratában megismételte érveit az egységes gazdasági terület előnyeiről, s megállapította, hogy *„a korábbi közép-európai politikai rendszer visszaállítására már egy értelmes ember sem gondol. Ugyanakkor a jelenlegi helyzetet tekintve minden értelmes embernek fel kell tennie a kérdést, hogy helyes volt-e a nemzedékek hagyománya és az erős természeti erők által egybekovácsolt gazdasági közösséget hatalmi érdekek miatt szétrombolni".*[26]

JAVASLATOK AZ AGRÁRVÁLSÁG KÖZÉP-EURÓPAI MEGOLDÁSÁRA

Hantos 1928 óta úgy vélte, hogy az agrárválságot a világtól függetlenül kell megoldani azokon a nagy és zárt gazdasági területeken, ahol a mezőgazdasági termékek termelése és fogyasztása egyensúlyban volt.

A három közép-európai ipari állam (Németország, Csehszlovákia, Ausztria) gabona iránti szükséglete döntő lehetne az agrártermékeket exportáló államok (Magyarország, Jugoszlávia, Románia) számára. A gabona-import átállítása, *„a közép-európai agrárfeleslegek kíringje"* nem veszélyeztetné a tengerentúli államokba irányuló kivitelt. Egy ilyenfajta regionális összefogás sürgősségét és szükségességét növeli, hogy az Egyesült Államok nagy erőfeszítéseket tett mezőgazdasága fellendítésére.

Közép-Európában a szegénység és a születések számának csökkenése tovább súlyosbította a válságot; e régió kevésbé a tengerentúli túltermelés beáramlására, mint inkább a hagyományos fogyasztói területek lecsökkent fogyasztására panaszkodhat. A közép-európai agrárválságot nem az amerikai dömpingáruk beáramlása okozta, csak a kegyelemdöfést adta meg neki. Az itteni agrárválság ugyan összefügg a tengerentúli gabonatermeléssel, eredetét tekintve azonban nem azonos vele. Az európai földművelés összeomlott az amerikai kínálat alatt, mivel túlságosan megterhelte a szerencsétlen birtokmegoszlás, a termelőeszközök drágulása, az adózási és szociális feltételek és a pénzhiány.[27] Miképpen a válság okát nem az amerikai árak mélyrepülésében kell keresni, úgy a válságból való kilábalást sem lehet az amerikai gabonaárak emelkedésétől várni. A mezőgazdasági válság Közép-Európában nemcsak szélesebb és mélyrehatóbb, mint Európa más vidékein, de más természetű is, s ezért megoldása is más intézkedést igényel.

Hantos az agrárválság elsődleges okát az egységes termelési- és értékesítési terület szétverésében látta. Az országok hirtelen felszámolták egymással fennálló kapcsolataikat, hogy az autarchia-törekvéseknek behódolva, egymás ellen forduljanak. A dunai monarchia ritka gazdasági és ellátás-politika kiegyensúlyozottságot testesít meg. Szolidaritását a Német Birodalommal pedig úgy állították helyre, hogy a két gazdasági terület agrárvámjai nagyjából azonosak voltak. A háború előtti autarchia önálló, stabil árképzést

[26] Uo. 131.

[27] HANTOS, Elemér: Die mitteleuropäische Lösung der Agrarkrise. In: *Berichte über Landwirtschaft. Zeitschrift für Agrarpolitik und internationale Landwirtschaft.* Berlin, 1930. 46.

ismert, amelyet a világpiac kevésbé befolyásolt. Közép-Európa új államai azonban kereskedelempolitikailag kevésbé jelentősek, nincsenek árképző piacaik, ezért kiszolgáltatottak a világpiaci árak diktátumának. Ezek azonban sokszorosan alatta állnak a közép-európai mezőgazdaság termelési költségeinek.

A három exportáló ország (Magyarország, Románia, Jugoszlávia) egymással is versenyez, és kölcsönösen egymás alá ígérnek termékeik értékesítésekor. Ez adta a kezdő lökést a közép-európai piac szervezetének létrehozásához.

1930. augusztus 28–30-án a mezőgazdasági termékeket exportáló legfontosabb államok képviselői Varsóban egyetértettek abban, hogy a kis- és közepes államok a mezőgazdasági válságot egymástól függetlenül nem képesek megoldani.[28] A szomszédos agrárállamok kétoldalú szerződései helyett nemzetközi megállapodásokra van szükség.

Ahhoz, hogy az értékesítési piacokat felvértezzük a pénztelen termelők sürgető ajánlataival szemben, raktárházakat és értékesítő szerveket kell létrehozni, amelyeket fel kell készíteni az intervenciós vásárlásokra – vélekedett. A különböző, egyes ágazatokra való szétaprózás megnehezítené az értékesítést, s növelné a kockázatot. A világpiaci ár alákínálási konkurenciájának semlegesítésére olyan helyzetet kell teremteni a gazdák, a malmok és a gabonakereskedők számára, hogy lehetővé váljon termékeik értékesítésének elhalasztása. Mindez raktárak építését, az áruhitel megoldását és minőségi termelést igényel. A gazdákat színvonalas termékek előállítására kell ösztönözni, mert csak így lehet megszabadulni a tengerentúli versenytől.[29]

Hantos a kereskedelempolitikai együttműködés gazdasági feltételeit a három dunai államban tartotta a leglehetségesebbnek. Nagyjából ugyanolyan erős tárgyalópartnerek, legfontosabb mezőgazdasági termékeik megegyeznek, s a minőségi eltéréseknek sincs különösebb jelentősége. A búza, a kukorica, az árpa és a rozs összes kivitele a három dunai-államban közepes termés esetén 35–40 millió mázsa, amelyet az európai piacnak kellene felvennie. Eddig azonban nem így történt; a dunai terméynek csak nehezen és nagy áldozatok árán szállhattak versenybe a tengerentúli minőségi termékeivel szemben. A három állam együttműködése változtatna a helyzeten, törekvéseik feltételei azonosak és teljesen megalapozottak.

Lengyelország rozsexportjának nehézségei kevesebb lehetőséget kínálnak a többi felesleget termelő országgal való megegyezéshez. A rozs eladási ára a termelési költségek 60%-át tesz ki. A mezőgazdasági szükséghelyzetben Lengyelország elsősorban Németországgal, a világ legnagyobb rozstermelő országával osztozik. A két állam 1929 telén rozsegyezményt kötött, amelynek értelmében a német és lengyel rozseladást a világpiacon közösen, egy lengyel-német vegyes bizottság révén végzik.

A választóvonal tehát a négy agrárállam, illetve a három ipari állam között húzódik. Az ipari államoknak azt javasolták, hogy vegyék át az agrárállamok terményfeleslegét.

[28] SUNDHAUSSEN, Holm: Die Weltwirtschaftskrise im Donau-Balkan-Raum und ihre Bedeutung für den Wandel der deutschen Außenpolitik unter Brüning. In: BENZ, Wolfgang/GRAML, Hermann (Hrsg): *Aspekte deutscher Außenpolitik im 20. Jahrhundert.* Stuttgart, 1976. 150–157. V. ö: TIBAL, Andre: La crise des Etats Agricoles Europeens et l'Action Internationale (Janvier 1930 – Mai 1931). *Documents recueillis et commentes. Publications de la Conciliation Internationale,* Paris, 1931.

[29] Hantos: *Die mitteleuropäische Lösung der Agrarkrise...* i. m. 50.

Felvásárolhatnák a teljes búza- és árpafelesleget, s a kukoricafelesleg felét, anélkül, hogy ártanának saját mezőgazdaságuknak, vagy veszélyeztetnék fontos exportérdekeiket. Az agrárállamoknak az ipari államokhoz intézett javaslata termékeik előnyben részesítésére irányult. A vámkedvezmények nem illetnék meg más, főleg tengerentúli agrárállamokat. Ezzel szemben az ipari termékekre érvényben maradna a legnagyobb kedvezmény elve.[30]

Hantos azonban azzal is tisztában volt, hogy az európai kereskedelmi szerződésekből nem lehet egyoldalúan törölni a legnagyobb kedvezmény elvét. A mezőgazdasági termékek értékesítésében meghatározó Német Birodalom aligha lenne hajlandó arra, hogy a dunai államok érdekében szakítson a legnagyobb kedvezmény elvével, mivel gazdasági kapcsolatai ezekkel az államokkal relatíve jelentéktelenek voltak. Németországban azt is hangsúlyozták, hogy a preferenciagondolatnak csak olyan államok esetében van értelme, amelyek egyedi, monopoljellegű termékeket exportálnak. Ezen kívül felmerült a kérdés, hogy Németország miért éppen a keleti agrárállamoknak biztosítson vámkedvezményeket, miért nem a nagyobb államoknak, amelyek többet kínálhatnának?[31]

A VILÁGGAZDASÁG RACIONALIZÁLÁSA ÉS AZ EURÓPAI FELADATOK

Az Osztrák Közgazdászok Társasága meghívásából Hantos 1929 decemberében Bécsben tartott előadásában elemezte a világgazdaság racionalizálódását. Véleménye szerint az emberiség az utóbbi évtized során számos nehézséget teremtett, amelyek a gazdag készletek ellenére mégis általános elszegényedéshez vezethetnek. A világgazdaság jelenlegi, nem kielégítő helyzete nem a természet sivárságára, hanem a rendelkezésre álló erőkhöz való nem megfelelő alkalmazkodásra vezethető vissza. Nem a mennyiségi probléma jelenti a gondot, hanem az alkalmazkodási probléma, hogy a feladatot, a meglévő dolgokat célszerűen összehozzuk egymással.

Kísérlet történt arra, hogy a világgazdaság rendbetételét a háború és annak következményei révén megsemmisített világgazdasági építmények újjáépítésével kezdjék meg. A különböző akciók – beleértve a Népszövetségét is – az aktuális világgazdasági szükséghelyzet megszüntetését irányozták elő.[32]

A növekvő felismeréssel együtt erősödött a tudat, hogy a világgazdaság rendbetétele és konszolidálása csakis együttesen oldható meg. A válságból és a világgazdasági összefonódás felismeréséből alakult ki a nemzetközi racionalizálási mozgalom, amely tervszerű együttműködéssel kívánta összehangolni a termelési kapacitást a piac igényeivel. A világgazdasági racionalizálás egy kollektív fogalom; végső soron a magángazdasági és népgazdasági racionalizálás is e célnak van alárendelve.[33]

Ez idő tájt még konkrétabbá váltak Hantos javaslatai a világgazdaság talpra állításával kapcsolatban. A gazdasági feltételek változásával Európa világban betöltött szerepét

[30] Uo. 54.
[31] Uo. 55.
[32] HANTOS, Elemér: *Die Rationalisierung der Weltwirtschaft.* Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1930. 4.
[33] Uo. 10.

illetően az első világháború után szükségessé vált földrészünk újjáépítése. *„Európa trónfosztása"* után Európa gazdasági egységét a Páneurópa-mozgalom keretén belül kellene helyreállítani. Ez egy politikamentes Páneurópa lenne, nem hatalompolitikai képződmény, sem egy megnagyobbított hatalom, hanem az európai államok gazdaságpolitikai célszövetsége, amely az európai gazdaság racionalizálása révén valósul meg.

E célszövetség megvalósításának három útja: az európai vámszövetség, az európai közlekedési közösség és az európai termelési közösség.

A vámhatárok eltörlésével létrejönne a különböző nemzetek együttműködésén nyugvó munkamegosztás és munkaegyesítés, vagyis megvalósulna Európa gazdasági egysége. Az európai vámszövetség célja Európa gazdasági alapokon történő stabilizációja. Ezt azonban csak lépésenként lehet megvalósítani. Európa gazdasági egységesítésének folyamatában a legígéretesebb út: a gazdaságilag, földrajzilag és politikailag egymásra utalt, illetve összefogásra hivatott államok előzőleg nagyobb gazdasági térségekké olvadnának össze. Egy páneurópai méretű világgazdasági rendszert csak organizmusokból lehet felépíteni. A francia-német gazdasági megegyezés mellett az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamainak gazdasági összefogása lenne az európai gazdasági unió legfontosabb feltétele. Az utódállamok Kis-Közép-Európája Németországgal egy Nagy-Közép-Európává bővülhetne. Ahhoz, hogy a régiókból felépüljön az európai vámszövetség, a locarnói politikai rendszer mintájára regionális szerződéseket lehetne alkalmazni. A regionális szerződések azonban csak átmeneti szakaszt jelentenének.[34]

A gazdaságilag egységes Európa feltételei közé tartozik a közlekedésügy, amely a közlekedési eszközök eddigi párhuzamos fejlődése következtében nagyobb jelentőségű, mint a vámügy egységesítése. A hajózás, a posta- és táviratügy terén világméretű egységesítés kell, a telefon, a légi- és vasútközlekedés esetében pedig összeurópai megoldás szükséges.[35]

Az európai gazdaság rendszere az egyes termelési ágazatok együttműködésével jelentené az összefogás könnyebbik útját, mivel e területen már sokat ígérő kezdeményezések történtek az államok feletti szervezetek révén. Ilyen volt többek között a kontinentális acélpaktum az egykor ellenséges államok között; a nemzetközi rézkartell, s a kálisó-iparág megállapodása. Az európai kartellbe tömörülés előnyei az előállítás területén mutatkoznának meg. A háború utáni nemzetközi kartelleknek nem az eladási árak növekedésére, hanem az előállítási költségek csökkentésére, a racionalizálás révén megvalósuló nyereségnövekedésre kellene koncentrálniuk.

A termelői szervezetek nemzetközi érdekközössége főként az ipar területén elképzelhető. Lényegében azok a vállalkozások megbízhatóak és alkothatnak trösztöt és kartellt, amelyek nyersanyagokat termelnek ki vagy félkész termékeket állítanak elő. Kartellszerű tömörülés a mezőgazdaságban lehetetlen.[36]

[34] Uo. 36.
[35] Uo. 38.
[36] Uo. 44.

A NAGYHATALMAK A DUNAI TÉRSÉGBEN AZ 1930-AS ÉVEKBEN

1931-ben a dunai térség a nagyhatalmak politikai rivalizálásának középpontjába került.[37] *„Hantos elképzelései elfogadhatatlanok"* – számolt be von Hoesch párizsi német nagykövet a berlini Külügyi Hivatalnak *(Auswärtiges Amt)* 1931 decemberében az egykori osztrák nagykövet, Riedl látogatására hivatkozva. Riedl ismét fel akarta hívni von Hoesch figyelmét a dunai konföderáció Németország nélküli létrehozásának fenyegető veszélyeire.[38] Riedl a veszély megelőzésére azt javasolta, hogy *„a négy európai nagyhatalom: Németország, Anglia, Olaszország és Franciaország gyorsan egyezzenek meg, mielőtt még a dezorganizált európai gazdasági rendszer újjárendezéséről szóló tárgyalásokhoz csatlakoznak. Így ha esetleg a következő év elején konferenciára kerülne sor, a dunai konföderációs terveket el lehetne temetni".*[39]

Hantos ezzel szemben továbbra is aktív maradt a közép-európai egyesítési törekvéseiben. A Bécs–Budapest gazdasági összefogás azonban megbukott az osztrák mezőgazdasági szervezetek ellenállása miatt. A Csehszlovákia – Ausztria – Magyarország hármas-megoldás viszont Románia és Jugoszlávia ellenszenvét váltotta ki. Ezért 1931–1932-ben Hantos új tervvel hozakodott elő, amely Csehszlovákiát, Ausztriát, Jugoszláviát és Magyarországot foglalná magába. Románia mellett Németországot is kizárták volna.[40]

1932 februárjában a magyar Páneurópai szekció kezdeményezésére Budapesten hat utódállam konferenciájára került sor a gazdasági összefogás ügyében. A vita alapját a Hantos által összeállított bizalmas kérdőív alkotta. Többek között elhatározták, hogy *„a jelenlegi feladat a hat utódállam közötti, kölcsönösen előnyös megállapodások helyreállítása. Mivel azonban ez a piac a teljes termelés számára nem elegendő, az összefogás más érdekelt államokkal valamennyi gazdasági szektornak hasznos és kívánatos."*[41]

Hantos tudomásul vette a hatalompolitikai realitásokat, s közölte a sajtó képviselőivel, hogy tekintettel lesznek a két nagy szomszédra, Németországra és Olaszországra, mert támogatásuk nélkül a közép-európai helyzeten csak nehezen lehetne változtatni. A né-

[37] Vö.: Sundhaussen, H.: *Die Weltwirtschaftskrise im Donau-Balkan-Raum.*; SCHRÖDER, Hans-Jürgen: *Deutsche Südosteuropapolitik 1929–1936.* In: *Geschichte und Gesellschaft* 2 (1976) 5.32.; SCHRÖDER, Hans-Jürgen: Der Aufbau der deutschen Hegemonialstellung in Südosteuropa 1933–36. In: FUNKE, Manfred (Hrsg.): *Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Außenpolitik des Dritten Reiches.* Düsseldorf, 1976. 757–773; uő: *Die deutsche Südosteuropapolitik und die Reaktion der angelsächsischen Mächte 1929–1933/34.* In: BECKER, Josef / HILDEBRAND, Klaus (Hrsg.): *Internationale Beziehungen in der Weltwirtschaftskrise 1919–*1933. München 1980. 343–360; BARIÉTY: *Der Tardieu-Plan zur Sanierung des Donauraumes (Februar – Mai 1932).* In: uo. 361–387; NÉMETH István: *Európa-tervek 1300–1945...* i. m. 309–340; DIÓSZEGI László: *Gazdasági egyesítési tervek a Duna-medencében az 1929–1933-as világgazdasági válság időszakában.* In: ROMSICS Ignác. (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997. 63–113, illetve: uő: *Válság és integráció. Gazdasági egyesítési tervek a Duna-medencében az 1929–1933. évi világgazdasági válság időszakában.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 2014.

[38] ADAP, SERIE B: 1925–1933, BD. XIX, Göttingen 1983. 253. Der Botschafter in Paris von Hoesch an das Auswärtige Amt. Telegramm (Paris, 10. Dezember 1931.)

[39] Uo.

[40] Kühl: *Föderationspläne...* i. m. 61.

[41] PA AA (B), R 70104, Pol. 4. Deutsche Gesandschaft an das Auswärtige Amt (Budapest, 15. Februar 1932).

met követség így értékelte nyilatkozatát: Hantos *„tekintettel akart lenni a magyarországi és németországi közvéleményre, amelynek a dunai konföderáció gondolatát elfogadhatóan igyekezett tálalni".*[42] A különböző kifogások mégsem bizonytalanították el Hantost.

A Tardieu-terv (1932. március) a hat dunai állam kölcsönös előnyökön alapuló regionális összefogását javasolta. Berlin a Tardieu-tervet meg akarta buktatni, viszont el akarta kerülni a nyílt német–francia összetűzést. A Tardieu-terv megbeszélésére megrendezett londoni konferencia (1932. április) sikertelensége *„a végét jelentette azoknak a próbálkozásoknak, amelyek a dunai térség kérdését valamennyi utódállam gazdasági egyesítésével szándékozták megoldani".*[43] Pedig a stresai konferencián (1932. szeptember) megfogalmazták, hogy Európa gazdasági problémáinak fő színtere a Duna-medencében keresendő, ahonnét minden nehézség kiindul.

1933 elején Hantos új könyvében kifejtette, hogy *„keletről a bolsevizmustól fenyegetve, nyugatról a kapitalizmus által gyéren támogatva, számos szétforgácsoló erőtől feldúlva, Közép-Európa a kontinens tűzfészke lesz, és állandó veszélyt jelent a világ békéjére".*[44]

Közép-Európa újjáépítésére szigorúan tudományos szemszögből komplett rendszert dolgozott ki. A hatalompolitikai realitásoknak megfelelően számolt a nagyhatalmak – elsősorban Németország, Olaszország és Lengyelország – egyre növekvő érdeklődésével e régió iránt.

Szintézise különböző utakat vázolt fel a közép-európai regionális felemelkedésére. Megvalósulhatna az iparból kiindulva, mint ahogy a német–osztrák vámunió terve (1931) kilátásba helyezte. A fellendülés a mezőgazdaságból is kiindulhat, miként azt a közép-európai államok különféle agrár-konferenciái is bizonyították. A dunai államok összefogásával vagy más állam-kombinációkkal is lehetne kezdeni, de egy ilyen folyamat nem irányulhatna más nép vagy állam ellen. Hantos gazdaságpolitikai rendszere a kereskedelem-, az ipar-, az agrár-, a közlekedési és a pénzügypolitikára támaszkodott.[45]

1935 tavaszán Hantos már más fogalmat használt: nem Közép-Európáról, hanem a dunai térségről beszélt. *„A döntést a dunai kérdésben nem a tudomány, nem a gazdaság, hanem a politika hozza meg; nem a felismerés, nem az ésszerűség, hanem az akarat lesz a meghatározó"*[46] – írta, nyilvánvalóan a nemzetiszocialista politika erősödő befolyását tapasztalva a térség iránt. Meghiúsult a kísérlet, hogy a gazdaságot a politikától elkülönülve hozzuk rendbe. *„Próbáljuk meg ezért a politikát a gazdaság részéről túlszárnyalni, és a gazdasági összefogással teremtsünk egy szabadabb, frissebb légkört."*[47] Javaslatai azonban nem találtak meghallgatásra, miután Hjalmar Schacht *Új terve* teljesen új helyzetet teremtett a régióban.

[42] Uo.
[43] Sundhaussen: *Die Weltwirtschaftskrise...* i. m. 151.
[44] HANTOS, Elemér: *Der Weg zum neuen Mitteleuropa. Die wirtschaftliche Neugestaltung.* Berlin, 1933. 7.
[45] Uo. 8.
[46] HANTOS, Elemér: *Die Neuordnung des Donaurames.* Berlin/Wien, 1935. 8.
[47] Uo. 11.

ÖSSZEGZÉS

Hantos Elemér azon értelmiségiek és közgazdászok közé tartozott az első világháború után, akik a gazdasági és kulturális közeledés elméleti alapjait és gyakorlati lehetőségeit keresték, amely a kiutat jelenthetne Európa, illetve Közép-Európa politikai széttagoltságából és dezorganizációjából. Vissza akarta állítani az egykori Ausztria–Magyarország utódállamainak korábbi szerves együttműködését.

A közép-európai kérdés feltételei a háborús évekhez képest teljesen megváltoztak. A döntő tényező akkor a közös védekezés gondolata volt az Egyesült Államok gazdasági túlerejével szemben. Az 1920-as években beérték volna a nemzetek kulturális kibékülésével és gazdasági megegyezésével, amelyek több évszázadon keresztül előnyös egységben éltek. A háború előtt főleg német körök szorgalmazták az együttműködést. Az 1920-as években Németország azonban már csak megfigyelőként viszonyult az elképzeléshez.

A válságból csak alaposan átgondolt, világosan felvázolt közép-európai kulturális- és gazdasági rendszerrel lehetett volna kilábalni. Hantos szerint a közép-európai megegyezés legfőbb akadálya az iránytévesztés, illetve a programok és tervek teljes hiánya a nemzeteket közösen érintő kérdésekben. Egész tudományos és gyakorlati tevékenységét a közép-európai összefogás kidolgozásának és népszerűsítésének szentelte.

A közép-európai agrárválság megoldására a hét közép-európai állam blokkját javasolta. Így teljesen érvényesülhetne Közép-Európa mezőgazdasági önállósága, s a mezőgazdaság értékesítési lehetőségeinek biztosításával jelentősen erősödne az ipari termékek piaca. Hantos *„realista programja"* így szólt: közös harc a kiviteli prémiumok ellen, az agrárállamok együttes fellépése az állategészségügyi kérdésben, a közös érdekek támogatása a kereskedelmi-szervezeti együttműködés révén, megegyezés az áruszállítási díjakban, kereskedelempolitikai megegyezés. A regionális összefogás megfelelő kiindulópontul szolgálna az Európa többi államaival létrehozandó közös platformra az előnyös vámrendszer szükségessége ügyében.

Az 1930-as évek elején a Közép-Európa kérdést felváltotta a dunai térség kérdése. Hantosnak felrótták, hogy *„a hiányosságok felsorolásával"* foglalkozik. 1936-ban Hjalmar Schacht *Új Terve* alapján Németország kétoldalú gazdasági szerződéseket kötött a közép-európai térség országaival. A térségben rövidesen érvényesülő német hegemónia nyomán a dunai-Európa együttműködésének valamennyi elképzelése összeomlott, függetlenül attól, hogy korábban Hantos elveit, a kisantant modelljét, vagy éppenséggel más mintát követtek.

(Megjelent: *Valóság*, 2010/1. 35–49.)

II.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ

NÉMET GYARMATPOLITIKA A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Az 1880-as évek német gyarmati expanziója egy több mint öt évszázados komplex folyamatba illeszkedett. A 16.–17. században még eredménytelenek maradtak a német gyarmati területek alapítási kísérletei az *„új világban"*, jóllehet számos német felfedező, tudós, kutató, misszionárius, bányász, zsoldos és kereskedő dolgozott e területen. A gyarmatalapítási törekvések a 18. században sem jártak több sikerrel.

Tervszerű német gyarmatosítási kísérletek csak az 1840-es években kezdődtek. A meghiúsult 1848. évi forradalom után e próbálkozások azonban elcsitultak, s csak az 1871. évi birodalomalapítás teremtett új indulási pozíciót, jóllehet még évekig tartott, míg a céltudatos gyarmati agitáció és a kialakuló gyarmati mozgalom megteremtette az aktív gyarmatpolitika feltételeit. A feltörekvő német gyarmati mozgalmat a többi gyarmati hatalomnál jobban jellemezte a rögtönzés és az elbizakodottság; gyarmati fantáziák és a gyarmati világbirodalom képzeletbeli építményei álltak egymás mellett. A német gyarmati történet kiindulópontja a koraújkor felfedezéseivel kezdődött, s majd a 19. század végén Európa utolsó, újabb kísérletével zárult, hogy megszerezze a világuralmat. Németország relatív megkésettségével ekkor egy sorba került Olaszországgal, Belgiummal és az Egyesült Államokkal.

A rövid életű, gyakorlatilag harminc évig (1884–1914) fennálló német gyarmatbirodalom viszonylag következmények nélkül maradt Németország jelenlegi politikai-történeti tudatára. A Német Birodalom az 1919. évi versailles-i békeszerződéssel elveszítette afrikai, ázsiai és csendes-óceáni gyarmatait. A német gyarmati csapatok első világháborús veresége után azonban gazdasági megfontolásokból a mintegy 20 ezer német ajkú lakos az országban maradhatott, sőt állampolgárságot kapott. Ők ma is elfogadottabbak a feketék között, mint a dél-afrikai apartheid után az országban maradt afrikáner közösség.

Németország kapcsolata egykori gyarmataihoz napjainkig zömében problémamentes maradt. Bizonyos vonatkozásban csak az egykori Német Délnyugat-Afrika, a mai Namíbia (1990-től) jelentett kivételt. 2002-ben a hererók leszármazottai 2 milliárd dolláros kártérítési keresetet indítottak a hereró-nama felkelés (1904–1907) leverése során elkövetett német népirtás miatt egy amerikai szövetségi bíróságon. Szakértők szerint azonban pénzügyi kártérítésre aligha van esélyük, mert a nemzetközi jog akkor még nem rendelkezett a polgári lakosság védelméről, s a népirtásról szóló konvenciók csak később születtek. Németország többször is kifejezte *„mély sajnálatát"*, s az esemény centenáriumán hivatalosan is bocsánatot kért. 2004-ben von Trotha családtagjai Ginsheim am Rheinben találkoztak az ovahererók, a namíbiai egyik herero nép törzsfőnökével, Ombara Alfons Mahareróval, az egykori Samuel Mahareró utódjával, akitől írásbeli bocsánatot kértek. 2007 októberé-

ben pedig a von Trotha család tizenegy tagja Omaruruba utazott, hogy nyilvánosan is megbocsátást kérjenek.

Ma a német cégek meghatározóak Namíbia gazdaságában, s Berlin évi 14 millió dolláros segéllyel Namíbia legbőkezűbb támogatója. Évente mintegy hatvanezer német turista keresi fel a gyémántlelőhelyeiről ismertté vált országot. Windhoekban évente hagyományos karnevált tartanak német népviseletben, s az itt több mint nyolcvan éve megjelenő *Allgemeine Zeitung* egyike a kevés Európán kívüli német lapnak. A németek 20%-os lakossági részesedésükkel a fehérek második legnagyobb népcsoportját alkotják, a német nyelv pedig félhivatalosan a harmadik hivatalos nyelv az afrikáner[1] és az angol után.

A SZERVEZETT GYARMATI MOZGALOM

Az 1870-es évek végén alakult első gyarmati egyesületek csírái a földrajzi társaságok voltak, amelyek német kereskedők és kitelepülők megbízására felfedező- és kutatóutakat tettek Belső-Afrikában. 1878-ban a birodalom már 100 000 márkával támogatta a német Afrika-kutatást. 1878. októberben megalakult a *Centralverein für Handelsgeographie und Förderung deutscher Interesse* nevű egyesület, amely jellegét tekintve közbülső helyet foglalt el a földrajzi- és a kivándorlási-gyarmati társaság között. 1879-ben Friedrich Fabri tevékeny közreműködésével s a rajna-vesztfáliai nehézipar és nagykereskedelem képviselőinek részvételével létrejött a *Westdeutscher Verein für Kolonisation und Export* nevű szervezet, amely a gyarmati propaganda egyik korai szervezetének és a Német Birodalom első gyarmati egyesületének tekinthető. Ezt követően – főleg az ipari centrumokban – gomba módra nőttek ki a földből a különböző gyarmatosítást propagáló szervezetek. 1882-ben a kisebb és közepesebb szervezetek élére a *Deutscher Kolonialverein* került, amely 1894-ben már 43 helyi szervezetben 9000 tagot tömörített. Tagjaik főleg a vállalkozók, a kereskedelem, a bankok, a tudósok, művészek, ügyvédek, orvosok, mérnökök és magasabb beosztású tisztviselők köreiből tevődtek össze. Az egyesület elsősorban a gyarmati gondolat propaganda-eszközének tekintette magát, de konkrét lépéseket is tett a nagyobb vállalkozásokat szolgáló kereskedelmi állomások felállítására. Vele szemben az ifjabb *„kalandor"* Carl Peters és támogatói 1884. márciusban megalakították a *Gesellschaft für deutsche Kolonisation* nevű társaságot, hogy a gyakorlatban is érvényesítsék a gyarmati törekvéseket. A társaságban főleg a középrétegbeliek – kisiparosok, tisztek, alacsonyabb beosztású tisztviselők, kiskereskedők – képviseltették magukat, akik állítólag a radikális nacionalizmus és expanzió hívei voltak.[2]

Amikor az 1884–1885. évi gyarmati eufórikus szakasz után növekvő gyarmati kiábrándulás kapott lábra, 1887 végén a két elméleti és gyakorlati társaság *Deutsche Kolonialgesellschaft* néven egyesült. Központi szócsöve a hetente megjelenő *Deutsche Kolonialzeitung* lett, tagjai pedig főleg a tengerentúli érdekeket hivatásszerűen képviselő felső csoportból, illetve a felső középréteg széles bázisából tevődtek össze. Vidéki *„osztályai"* a magasan iparosodott

[1] Ez a nyugat-német nyelvjárás Dél-Afrikában és Namíbiában használatos. Eredetileg a 17. századi dán dialektusból alakult ki, s Cape Dutchnak is emlegetik.

[2] GÖRTEMAKER, Manfred: *Deutschland im 19. Jahrhundert. Entwicklungslinien.* Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1994. 347.

területeken és az agrár-ipari övezetekben működtek. Taglétszámuk (1887. december: 14 838 fő) az első világháborúig több mint 42 000 főre nőtt.

A HANZA-SZÖVETSÉG ÉS A *„FINÁNCTŐKE"*

A kivándorlási megoldás, valamint a nyersanyag- és értékesítési piacok szerzése a Hanza-szövetség tagjainál csekély visszhangra talált. Az esetleg évtizedek múlva jelentkező kereskedelmi nyereségek reményében sem a hamburgi, sem a brémai kereskedők nem jöttek lázba. A kereskedelmi tőke ugyanis általában hosszabb időre tervezett; a kereskedőket a gyarmati vita kereskedelempolitikai érvelései kevésbé győzték meg; a nagyobb tengeri hatalmak konkurenciája és a nemzeti elhatárolódás pedig politikailag bizonytalanította el őket az elhatárolt ún. védterületek *(Schutzgebiete)* létrehozásától. Így az 1880-as évek közepéig a Hanza Szövetség kereskedői és a velük kapcsolatban álló bankházak a szabad kereskedelem hívei és a gyarmatosítás ellenzői maradtak.

A tengerentúli üzletben érdekelt kereskedők érdekeinek birodalmi védelme nem feltétlenül igényelte a gyarmati területek formális megszerzését. A birodalom közvetett védelmére persze mindenkor szükség volt, de minden állami függőséggel szemben igyekeztek elkerülni, hogy német vámtisztviselők az induló hajókon *„a fazékba kukkantsanak"*. A szesz-, fegyver- és lőpor-kereskedelem állami ellenőrzését már számos hamburgi Afrika-kereskedő előre látta, hiszen a Hanza-export háromötöde Afrikába irányult. Mivel az 1880-as években a német kereskedők – főleg a brémaiak – e három exportáruja Afrikában szilárd pozíciókat szerzett, ők tartózkodóan viselkedtek a gyarmatok megszerzésének törekvéseivel szemben.

Néhány hamburgi tengerentúli kereskedő azonban *„magángyarmatosítóként"* lépett fel Nyugat-Afrikában és a Csendes-óceánon, ahol ültetvényeket hoztak létre. Mivel tőkéjüket így szilárdan befektették, a szabadkereskedelmi terjeszkedésről áttértek a *„gyarmati táborba."* E kereskedők érdeke azt kívánta, hogy tengerentúli birtokaik ne valamely idegen hatalom védelme alatt álljanak, amelyek esetleg befolyásolhatnák beruházásaikat és kereskedelmüket. Közéjük tartoztak a nagy kereskedelmi cégek vezetői, mint C. Woermann, Jantzen & Thormälen s Gottlieb L. Gaiser Nyugat-Afrikában, Johann Cesar Godeffroy & Sohn, valamint Hernsheim & Co. a Csendes-óceánon.

Mérvadó szónokuk a legjelentősebb hamburgi Nyugat-Afrika ház tulajdonosa, C. Woermann, s a világ legnagyobb magántengerészeti társaságának tulajdonosa, Adolph Woermann (1847–1911) volt. Ő vezette a nyugat-afrikai kereskedelmet, bank- és biztosítótársaságai, tengerészeti vállalkozásai és mások révén nem csak vezető pozíciót töltött be az észak-német gazdaságban, hanem a Reichstag nemzeti-liberális képviselőjeként a politikában is. Végül a hamburgi kereskedelmi kamarát sikerült eltérítenie évtizedes szabadkereskedelmi hagyományaitól. Ebben közrejátszott a német nyugat-afrikai érdekek politikai veszélyeztetettsége is, amelyet Anglia és Franciaország 1882. június 28-i sierra-leonei egyezménye váltott ki, amelyben kölcsönösen garantálták egymás jogait gyarmataikon. A hamburgi szenátus többsége 1890-ig alapvetően gyarmatellenes maradt. Kezdeti fenntartásaik csak akkor tűntek el, miután a birodalom gyarmatokat szerzett s

az 1890-es évek második felében bizonyos rend és biztonság rajzolódott ki a gyarmatokon. A velük összefonódott banktőke azonban a kevés tengerentúli tapasztalatok miatt továbbra is tartózkodó maradt.

BISMARCK GYARMATPOLITIKÁJA

Miután a birodalomalapítással a német nemzeti mozgalom elérte nagy célját, természetesnek tűnt, hogy a nemzeti lelkesedés idején a német hatalmat – miként azt korábban Anglia, Spanyolország és Franciaország is tette – gyarmatok szerzésével a tengerentúlra is igyekeznek kiterjeszteni. A tengerentúli terjeszkedés szellemi ébredése és előkészítése nemzetközileg az 1840-es években indult, amikor a gyarmatokat mindinkább a nemzeti gazdagság forrásainak, az expanziót pedig gazdasági megfontolásokból egyenesen korszükségletnek tekintették. Nem *„humanitárius célokat"* követtek, hanem a túlnépesedés levezetését és az emberiség ellátását tekintették legfontosabbnak. A kivándorlások kapcsán felmerült annak megszervezése és az anyaország számára hasznosnak tűnő területek kijelölése is. A terjeszkedésben már tapasztalt Anglia példája pedig rövidesen flottaépítésre ösztönzött.

Jóllehet a gyarmati propaganda a Német Birodalomban mind nagyobb köröket vonzott, Bismarck már 1871. február elején, egy versailles-i beszélgetés során kifejtette, hogy egyáltalán nem óhajt gyarmatokat, mert azok *„úgy állnának rajtunk, mint a cobolyprém a lengyel nemesi családokon, akik azonban nem viselnek inget alatta..."*[3] Mindez azonban nem jelentette azt, hogy Bismarck ideje alatt lemondtak volna minden gyarmati szerzeményről és gyarmati politikáról.

Hiszen az 1870-es években minden nagyobb európai hatalomnál beinduló imperialista mozgalom az 1880-as évek elejére szövetségekbe szerveződött. Cecil Rhodes (1853–1902) brit gyarmati politikus és Fokföld későbbi miniszterelnöke 1877-ben kijelentette, hogy *„mi vagyunk az első faj a világon, és az emberiségnek annál jobb, minél nagyobb részeit népesítjük be a világnak [...], mert egyszerűen kiiktatódnak a háborúk, ha a világ nagyobbik része uralmunk alatt áll."*[4] 1878 novemberében az angol gyarmatügyi miniszter – kilépve Disraeli kormányából – India népeit emlegetve feladatul szabta a vezető és segítő szerepet, a *„bölcs törvényeket, jó kormányt és rendezett pénzügyeket"*, s olyan politikai rendszer átadását, amelynek *„vallási és erkölcsi felvilágosításai a legsötétebb kunyhókba is eljuthatnak"*.[5] 1882-ben a francia Jules Ferry (1832–1893) két miniszterelnöksége között úgy látta, hogy az aktív gyarmati politika nemcsak Franciaország nagyságát és dicsőségét gyarapítja, hanem gazdasági szükségszerűség is a többi európai hatalommal folyó versenyben.[6]

Az európai hatalmak Afrika felosztásáért folyó versenyében elsősorban a britek és a franciák vetélkedtek egymással. A brit Afrika-politika célja egyfajta hossztengely mentén a Fokföldtől Kairóig terjedő összefüggő befolyási övezet megszerzése volt. Franciaország európai hatalmi pozícióinak megszilárdítása érdekében régi gyarmataiból kiindulva – a

[3] Uo. 345.
[4] Uo. 348.
[5] Uo. 349.
[6] Uo.

képzeletbeli kereszttengely mentén – kiterjedt övezeteket hódított Nyugat- és Közép-Afrikában, amelyeket később közigazgatási területcsoportokba tömörített. A brit–francia ellentétek előtt II. Lipót belga király a berlini Kongó-konferencián biztosította személyes uralmát Kongó állam felett.

Németország sosem rendelkezett a versenytársaihoz mérhető hadiflottával, s e körülmény végig sebezhetővé tette. Vezető politikusai közül Bismarck jól látta ezt, és nem is volt feltétlen híve a tengerentúli terjeszkedésnek. A mai szóhasználattal élve *„reálpolitikusként"* az alábbi idézet jól szemlélteti politikai törekvéseit. 1885 márciusában Herbert fiát küldte személyes békeajánlattal William Gladstone (1809–1898) angol miniszterelnökhöz. Üzenetében kifejtette: *„mi vagyunk a legfiatalabb nagyhatalom, s ugyanolyan jellegű gyarmati tevékenységet óhajtunk, mint amely egy nagyhatalmat megillet. De csak kis és szerény méretekben gondolkodunk, s eközben a két ország jövendő barátságának legerősebb bizonyítékát adjuk. Tudjuk, hogy ha valamely kontinentális hatalom megtámadná kis gyarmatainkat, mi megtorlásként az ő területét támadnánk meg. De azt is tudjuk, hogy Ti sikerrel támadhatnátok meg gyarmatainkat, s mi nem tudnánk megtorolni azt, mivel Ti a tengerek urai vagytok."*[7]

A BERLINI KONGÓ-KONFERENCIA AFRIKA FELOSZTÁSÁRÓL (1884–1885)

1883-ban Németország négy afrikai gyarmattal rendelkezett: Togo, Namíbia (Német–Délnyugat-Afrika), Tanzánia (Német–Délkelet Afrika) és Kamerun. A különböző gyarmatokon a fekete lakosság a gyarmatosító ország nyelvét tanulta, hogy elláthassa a közigazgatási feladatokat. 1884-ben Dr. Carl Peters 2000 márkáért Afrikában egy dél-németországnyi területet vásárolt, s a császár nevében védhatalmat *(Schutzherrschaft)* épített ki.

Otto von Bismarck kancellár 1884-ben *„döntőbírói"* szerepben megszervezte a berlini Kongó-konferenciát, azzal a mottóval, hogy Afrika gyarmatosításának és felosztásának *„rendezett keretekben"* kell történnie. A konferenciát a német gyarmati szerzemények *„megszilárdítására"*, s Franciaország 1871. évi vereségének kompenzálására szánta. II. Leopold belga király különös érdeklődést tanúsított Afrika iránt. A konferencián 14 állam vett részt, közöttük Oroszország, Dánia, Törökország, az Egyesült Államok, Franciaország, Belgium és mások, anélkül, hogy képviselettel rendelkeztek volna Afrikában.

Berlinben hetekig folytak az *„Afrika-csúcs"* propaganda-rendezvényei, amelyekről kifüggesztett plakátok tájékoztatták a lakosságot. A berlini állatkertben afrikai táncok bemutatói zajlottak, s a képeslapok az idillt sugallták. A fényképészek nagy karriert futottak be afrikai fényképeikkel, amelyeken *„csinos"* afrikai nők szerepeltek. A propaganda azt sugallta, hogy Afrika még a *„senki földje"*, úgynevezett *„fehér folt"*, amelyet be kell népesíteni.

Az 1884. november 15-én Berlinben megnyílt Afrika-konferenciát a *„kultúrtörténetileg jelentős kategóriába"* sorolták. A konferencia célja a gyarmatosítási megfogalmazásban *„a*

[7] NÉMETH István: *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák-magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918).* L'Harmattan, Budapest, 2009. 85.

világközlekedés rendezése az áthatolhatatlan kontinensen." Valójában az európai nagyhatalmak itt, az Otto von Bismarck kancellár által összehívott ún. Kongó-konferencián állapodtak meg Afrika felosztásáról. Anglia ennek nyomán Dél-Afrikától Egyiptomig, illetve a keleti és nyugati partszakasz között húzódó vasútvonalakat tervezett. A nyilatkozatok szerint az európai kormányok Afrika *„kulturálatlan állapotán"* igyekeztek javítani, valami *„jót tenni,"* s az afrikai lakosságot áttéríteni a keresztény hitre. Bismarck úgy vélte: a kontinensnek európai Afrikává kell válnia, valamennyi afrikait *„civilizálni"*, s a kötelező iskolai rendszer bevezetésével *„használható emberré"* kell tenni. Szabad hajózást és szabad kereskedelmet terveztek, hogy valamennyi európai hatalom egyenlő jogokkal rendelkezzen a kontinensen. A konferencia sztárja Henry Morgan Stanley térképész, Afrika-újságíró és bestseller-szerző volt, akit egyszerűen csak Mr. Afrikának neveztek. Folyamatosan terjesztette magáról, hogy ő már egyszer *„ott volt"*, így ő testesítette meg az Afrika-kalandot. A konferencián Bismarcknak Kamerun elfoglalását javasolta, míg a Kongó-medencét Belgiumnak szánta. Szerbia üres kézzel távozott a konferenciáról, jóllehet – mint vallotta – mindig büszkén fegyverkezett Törökország ellen, s most Németországot hibáztatta, hogy európai, *„civilizált"* államként gyarmatok nélkül maradt. A brit–francia ellentétek előtt a konferencia *„fő nyertese"* II. Leopold belga király volt, aki 1885-től megkezdte a bányák megnyitását, s biztosította személyes uralmát Kongó állam felett.

A Kongó-konferencia 1885. február 26-án a berlini *„Kongó-akta"* aláírásával zárult. Eszerint valamennyi európai hatalom *„kiszolgálhatja"* magát Afrikában, ha betart bizonyos játékszabályt, amely így szólt: *„Aki elsőként érkezik, elsőnek jegyezhet."* Szabad hajózást engedélyeztek, de a szabad kereskedelmet nem említették. Az afrikai határokat az európai kormányok húzzák meg. A berlini megállapodást *„humanitárius keresztes-hadjáratnak"* nevezték, de később egyikük sem tartotta magát a játékszabályokhoz. A Német Birodalom itt jelentette be először igényét bizonyos afrikai területekre (Togo, Kamerun, Namíbia – Német Délnyugat-Afrika, Tanzánia – Német Kelet-Afrika), amelynek jogcímét a 17. századi gyarmatosítás szolgáltatta. Az európai hatalmak néhány éven belül felosztották Afrikát: több mint 10 millió négyzetmérföldnyi terület és több mint 100 millió afrikai több mint 200 évre európai uralom alá került.[8]

TAPOGATÓZÓ EXPANZIÓ ÉS GYARMATSZERZÉSEK

E kijelentések nyomán Németországban is gyarmatalapítási törekvések kaptak lábra, főleg a Hanza-kereskedők részéről. Még 1884. márciusban Berlinben megalakult a Német Gyarmatosítás Társasága *(Gesellschaft für deutsche Kolonisation)*, amely gyarmati tőke szerzését, gyarmatosításra alkalmas körzetek felderítését és e térségekbe irányuló német kivándorlás irányítását tűzte ki céljául. A Carl Peters vezette magánegyesület szisztematikusan munkához látott. Tagtoborzó felhívásukban *„évszázados mulasztások jóvátételét"* és a többi európai nemzet gyarmatosítási előnyének ledolgozását emlegették. *„Felszólítunk minden*

[8] GRAICHEN, Gisella/GRÜNDER, Horst: *Deutsche Kolonien. Traum und Trauma.* Ullstein, Berlin 2007. 94–95.

németet: lépjen be társaságunkba mindaz, akinek szíve nemzetünk nagyságáért és becsületéért dobog. Évszázados mulasztás jóvátételéről van szó; be kell bizonyítani a világnak, hogy a német nép a régi birodalmi pompával apáik régi német-nemzeti szellemét is átvette." Figyelmük most már elsősorban Afrika felé irányult.

Bismarck – feltehetően választási és gazdasági megfontolásokból – megváltoztatta korábbi álláspontját, s hozzájárult, hogy merész kereskedők (a brémai Adolf Lüderitz dohánykereskedő, a hamburgi C. Woermann és Jantzen & Thormälen, illetve Carl Peters) által megszerzett birtokokat a Német Birodalom védnöksége *(Schutzgebiete)* alá helyezzék.[9] Az első német *„védterület"* 1884. áprilisban Délnyugat-Afrikában alakult meg. 1884 júniusában Bismarck a Reichstagban kifejtette gyarmatosítási elképzeléseit: az angol kereskedők kelet-indiai társaságainak példájára a gyarmati területek iránt érdeklődőknek tulajdonképpen átengedte az adott terület kormányzását, s az európaiak számára csupán a törvénykezést és védelmet garantálná, állandó helyőrség nélkül.

Adolf Lüderitz (1834–1886) később több expedíciót indított, amelynek során további vásárlási szerződéseket kötött a törzsfőnökökkel, illetve használható nyersanyag-raktárhelyek után kutatott. Összesen mintegy 580 000 km² nagyságú területet szerzett meg, ahol 200 000 lakos élt. Rövidesen azonban vállalkozása csődbe jutott: délnyugat-afrikai vállalkozásai felemésztették kis üzemi tőkéjét és magánvagyonát, s nem teljesültek gyors arany- és gyémántszerzési várakozásai sem. Ezért *„gyarmatait"* 300 000 márka készpénzért és 200 000 márka részvényért eladta a megalakuló Német Délnyugat-Afrikai Gyarmati Társaságnak *(DKGSWA).*[10]

Bismarck szabadkereskedelmi, bérleti szerződéses (charter) illúziói értelmében – s politikai gesztusként – az 1885. április 30-án megalakult DKGSWA-t 800 000 márka állami tőkével támogatta. Dr. Heinrich Göring birodalmi megbízott (Hermann Göring későbbi birodalmi marsall apja) már 1885 májusában megérkezett Német Délnyugat-Afrikába, de 1887 elejére nyilvánvalóvá vált: Bismarcknak fel kell adnia a gondolatot, hogy Délnyugat-Afrikát állami igazgatású gyarmatként átvegye. Állítólagos aranylelőhelyekről szóló hírek még egyszer felkeltették a társaság érdeklődését, hogy a meglévő korporációs jogokon túlmenően bérleti szerződést kössenek, de az 1888 őszén kitört herero lázadás miatt Göringnek és a társaság tagjainak az angol övezetbe kellett menekülnie.[11]

Bismarckot elkeserítette a német *„tőke"* gyenge vállalkozási kedve, s már arra gondolt, hogy lemond az egész területről, illetve gyarmati cserét hajt végre Angliával (az elképzelés 1890-ben a Helgoland-Zanzibar szerződéshez vezetett), de a gyarmati-soviniszták élesedő kritikája és saját belpolitikai pozíciói gyengülésének veszélye miatt arra kényszerült, hogy Curt von Francois kapitány vezetésével kutatóexpedíciónak álcázva két tucat katonát küldjön a *„gyarmatra."* Formálisan – a birodalmi megbízott 1885. évi kiküldése után – ez volt a második, döntő lépés a formálisan közvetlen területi uralom létesítése irányában.

Kamerunban azonban a birodalmi védelmet már korábban intézményesíteni kellett. A C. Woermann hamburgi cég a Libéria és Gabon közötti területen vitathatatlanul vezető

[9] Görtemaker: i. m. 351.
[10] GRÜNDER, Horst: *Geschichte der deutschen Kolonien.* Ferdinand Schöningh, Paderborn, 1991. 80–81.
[11] Uo. 81.

pozíciót szerzett. 1884-ig Libériában 7, a kameruni területen 5, a Kongótól délre fekvő partvidéken 12 kereskedelmi teleppel rendelkezett, amelyeket saját vitorlás- és gőzhajóval látott el. 1883-ban 750 000 márka értékű nyersterméket szállított Németországba. Kamerunba irányuló áruküldeményei pedig 300 német szállítót és termelőt foglalkoztattak. Mellette a Jantzen & Thormälen cég is jelentősen bővítette afrikai üzletágát: 1884-ben kereskedelmi telepekkel rendelkezett Kamerunban, s nyolc kirendeltséggel Batanga és Ogowe között.[12]

A Hanza-cégek ekkortájt rendkívül magas nyereséget könyveltek el, mert olcsó exportcikkeik (szeszesitalok, fegyverek, lőpor, só, játékszer) fejében értékes gyarmati termékeket szállítottak az európai piacra. Nyereségeik egyes termékeknél (mint pl. a pálmaolaj) elérték az 50%-ot.[13]

Néhány nappal azelőtt, hogy Hewett angol konzul annektálta volna a Victoria-tó környéki területeket, s a Niger deltáját és a Kamerun-partvidéket is magában foglaló protektorátust hozott volna létre, a Német Birodalom Dr. Nachtigal birodalmi megbízott révén 1884. július 14-én átvette a kameruni terület feletti védhatalmat. Mindez azt jelentette, hogy többször felhúzta a német zászlót, de német *„szuverenitást"* nem tudott nyilvánítani a megszerzett területek felett. Mivel a nyugat-afrikai parton angol, francia, német, portugál és spanyol gyarmatok, protektorátusok, *„védterületek"* és támaszpontok jöttek létre, egy sor gyarmati határmegállapodásra került sor. Miközben ezek Bismarck és a franciák között gyarmati megállapodások árnyékában komplikációk nélkül zajlottak, Angliával egyre több súrlódásra került sor. A német és angol érdekek főleg északon és észak-nyugaton ütköztek egymásba.

A Kelet-Afrikában ekkortájt tevékenykedő nagy hamburgi kereskedőházak (O'swald & Co., Zanzibáron a Hansing & Co.) még nem szorultak Berlin védelmére. 1884 szeptemberében az állami szolgálatba átvett Gerhard Rohlfs Afrika-utazó zanzibári főkonzuli kinevezése *„a német kereskedelem védelmére"* még elsősorban a német kereskedelempolitikai érdekek alapvető erősödésével, s nem Bismarck konkrét *„területi"* szándékaival függött össze. Mindez elsősorban Carl Peters és barátainak célja volt, akik a Német Gyarmatosítási Társaság *(GfdK)* megbízására a rohlfs-i missziótól függetlenül megteremtették a későbbi 60 ezer négyzetmérföldnyi Német Kelet-Afrika gyarmatot.[14]

A holland lelkészfiú, Carl Peters (1856–1918) földrajzot és történelmet tanult, s 24 évesen történelemből doktorált. A brit birodalom csodálata és a brit radikális gyarmati ideológusok nézetei ösztönözték saját gyarmati ambíciókra és tervekre, nevezetesen arra, hogy a gyarmati expanzióval nagy jövőbeli célt állítson a német nemzetállamnak. Vagyis a német gyarmati expanziót egyúttal a német egységmozgalom tengerentúli folytatásának tekintette. Elképzeléseiben felsőrendűség, kispolgári nacionalizmus és szociáldarwinizmus keveredett. 1884 szeptemberében kis expedíciója Usagarában szerződést a helyi uralkodókkal és megszerzett egy 140 000 km²-nyi területet. Berlinbe visszatérve 1885. februárban formálisan kérvényezte *„birtokai"* birodalmi védelmét, amelyekkel szerinte Kelet-Afrikában lerakta *„német India csíráját."*[15]

[12] Uo. 82.
[13] Uo.
[14] Uo. 85.
[15] Uo. 86.

Közbenjárására a GfdK már 1885. februárban császári védlevelet kapott, s a hónap végén vezetésével nyílt kereskedelmi társaságként létrejött a Német Kelet-Afrikai Társaság *(DOAG)*, amely azonban betéti társasággá alakult át. Az elberfeldi Carl v. d. Heydt bankár 100 000 márkás, I. Vilmos császár pedig 500 000 márkás magánbetétjével a társaságban csökkent Peters és a többi kispolgári *„alapító"* befolyása.

A későbbiekben Peters több expedíció keretében *„védelmi szerződéseket"* kötött Kelet-Afrika több uralkodójával és kereskedelmi támaszpontrendszert hozott létre. Bismarck kelet-afrikai szindikátus tervéből azonban semmi sem maradt. 1888–1889-ben a DOAG gazdasági előrenyomulása és kereskedelmi ügynökeik brutális fellépése miatt a konkurens arab kereskedők támogatásával kitört az ún. arab felkelés. *„A partlakók felkelésének"* leverésére a kancellár a rabszolga-kereskedelem elleni harc ürügyén Hermann von Wissmann birodalmi megbízott vezetésével expedíciós csapatokat küldött Kelet-Afrikába a felkelők leverésére. Így a *„védlevél"*-rendszer változásával e *„védterület"* is közvetlen birodalmi gyarmati közigazgatás alá került, amelyet Bismarck mindig el akart kerülni. A DOAG, mint felségjogokkal felruházott társaság azonban nem tudott nyereséget felmutatni, ezért 1891. július 1-jén tiszta kereskedelmi társasággá alakult.[16]

NÉMET–ANGOL ÉRDEKSZFÉRA ELHATÁROLÁSOK; SZERZŐDÉS A GYARMATOKRÓL ÉS HELGOLANDRÓL (1890)

Az első német–angol jegyzékcserére Kelet-Afrika ügyében már 1886. október 29-én sor került, amelyben a két hatalom garantálta Sansibar szultánnak a sziget tulajdonát és egy tíz mérföld mély, folyamatos tengerpartot.

Az 1890. július 1-jei, a gyarmatokról és Helgolandról szóló német–angol szerződésben Németország véglegesen lemondott még meglévő igényeiről Witu, Szomáliföld és Uganda esetében. A szerződés előzményeihez tartozik, hogy a kelet-afrikai térségben Clemens és Gustav Denhardt kutatásai nyomán kereskedelmi és ipari tevékenység folytatására alakult Tana Társaság *(Tana-Gesellschaft)* 1885-ben szerződést kötött a Szuahéli szultanátussal (Witu-Tana terület) egy darab föld birtoklásáról, s kérték a birodalmi kormányt szerzeményük védelmére. Az 1887-ben nagy nehezen létrejött Német Witu Társaság *(Deutsche Witu-Gesellschaft)* azonban kevésbé bizonyult sikeresnek: az első másfél évben mindössze 4120 márkát keresett. A DOAG ugyan átvette a Witu-területet, de a Helgoland–Sansibar szerződéssel a terület kivált a német érdekszférából. A szerződés érintette Carl Peters ugandai és Mombasa melletti legújabb szerzeményeit, illetve bizonyos határ-kiegészítéseket Kamerunban és Togoban. Anglia *„örök időkre"* elfogadta a német védterületek rögzített határait, s Németország kapott egy keskeny földcsíkot (az ún. Caprivi-bütyök) Német Délnyugat-Afrikában kijáratként a Zambézi folyóhoz.

Anglia visszaadta a napóleoni háborúk idején, 1807-ben annektált északi-tengeri Helgoland szigetet a Német Birodalomnak. Német részről a szerződés stratégiai érdeke

[16] Uo. 87.

az volt, hogy Angliát távol tartsák a Vilmos császár csatorna északi-tengeri kijáratától. A szerződés nem váltott ki különösebb örömöt Németországban, mert az Angliának fizetett árat sokan túlságosan magasnak tartották.[17] Lord Salisbury miniszterelnök Helgolandot stratégiailag jelentéktelennek tartotta, s nem látott különösebb okot megtartására.

NÉMET KERESKEDELEM A POLINÉZIAI SZIGETVILÁGBAN

1877-ben a Szamoa-szigetek és Tonga-sziget exportjának 87%-a és importjának 79%-a német kezekben volt. A csendes-óceáni területekre koncentráló hamburgi kereskedőház Johann Cesar Godeffroy & Sohn már 1856-tól Polinézia központjában, Valparaisoból kiindulva szabályos kereskedelmi impériumot épített ki magának a szamoai Apiában. Monopolhelyzetben lévő hálózata a Fidzsi-szigeteken keresztül a Karolina- és Palau-szigetekig terjedt, nagy kókuszdió és gyapotültetvényekkel. 1879-ben 1210 munkást foglalkoztattak 4337 acre (1 acre: 4047 m², 0,7 kat. hold) ültetvényen. Gyűjtőhajóként több mint 100, kisebb-nagyobb vitorlás-hajót működtetett Tahititől a Mariana-szigetekig. Beviteli cikkei textília, vasáruk és fegyver lőszerrel, Európába irányuló exportárui pedig a kókuszolaj, szárított kókuszdióbél, gyapot, gyöngyház, teknőc szaruanyag, stb. voltak. A cég polinéziai fő képviselője, Theodor Weber egyúttal német konzul is volt Apiában.

1879-ben azonban a Godeffroy-ház téves spekulációi miatt fizetési nehézségekbe került, miután a magáncég egy évvel korábban átalakult Német Kereskedelmi- és Ültetvény Társasággá *(DHPG)*. Akkortájt, amikor a Szamoa-szigetekhez fűződő kereskedelmi kapcsolatokat szerződésben rögzítették és a haditengerészet is támaszponthoz jutott Szamoán, s a társaság részesedései angol kézbe kerüléssel fenyegettek, Bismarck hajlandónak bizonyult birodalmi pénzeszközökből megtámogatni a céget. A kancellár döntését gazdaságpolitikai érdekek határozták meg, nevezetesen a német tengeri kereskedelem túlsúlya a térségben, valamint a sziget *„kereskedelem-stratégiai"* helyzete a Panama-csatorna tervezetében. 1880. április végén azonban Bismarck Szamoa-szigeti törvényjavaslata nem kapott többséget a Reichstagban, jóllehet a kancellár semmiféle gyarmatot nem akart szerezni, csupán a külkereskedelem közvetlen birodalmi pénzügyi támogatására törekedett. Ezért később a *„gyarmati"* kérdésekben még óvatosabban taktikázott.

Időközben a DHPG azonban felépült az Adolph von Hansemann vezette bankkonzorcium, valamint Gerson von Bleichröder, Bismarck magánbankárjának támogatása révén. Hansemann polinéziai kereskedelempolitikai sikerei figyelmét Új-Guineára terelték, amely 1526. évi felfedezése után feledésbe merült, s csak a 19. század második felében került az európai kereskedők figyelmébe. 1882-ben Hansemann – német külügyi támogatással a háta mögött – Bleichröderrel és más nagyberuházóval megalakította az Új-Guinea konzorciumot, amely a sziget északkeleti részének megszerzésére irányult, miközben elismerték az ausztrálok gyarmati igényeit a sziget déli részére. Amikor 1884. augusztusban az angol kormány a sziget egész keleti felét brit protektorátus alá vonta, a konzorcium gyorsan *fait accomplis*-t igyekezett teremteni Északkelet Új-Guinea ügyében.

[17] Uo. 88–89.

Már csak azért is, mert az ausztrál gyarmatok megkezdték a német ültetvényeken dolgozó munkások elcsábítását. 1884 őszén a konzorcium kutató-ügynöke számos vásárlási szerződést kötött a területen, amely a berlini társaságnak több mint 200 000 km²-nyi területet biztosított. Miután e szerzemények hasonló császári védelmet élveztek, mint a Hansa-kereskedők afrikai befektetései, a Sydneyben lévő német főkonzul parancsot kapott, hogy húzza fel a német zászlót Új-Guinea északi partján és Új-Britannia szigete felett. Röviddel azelőtt Gladstone kijelentette, hogy Anglia Ausztráliának adott védelmi ígérete csak a sziget déli részére vonatkozik.

1884 novemberében minden nehézség nélkül német érdekszférába kerültek a mikronéziai Marshall-, Providence- és Brown-szigetek, miután Robertson & Hernsheim, valamint a DHPG már az év elejétől a német védhatalom proklamálását kérték. A két cég által alakított Jaluit-Társaság – egyedüli charter-társaságként – 1906-ig gazdaságilag rendkívül sikeresen működött.[18]

1886 áprilisában Anglia és Németország véglegesen elismerték egymás érdekszféráit, amelynek során Új-Guinea (Vilmos császár-föld) és Új-Britannia sziget mellett a nyugati Solomon-szigetek is német tulajdonban maradtak. A Hansemann vezette társaság tevékenységi köre így közel 240 000 km²-nyi területre terjedt ki, amelyet autonóm önigazgatással terveztek igazgatni. Elképzeléseik további földek felkutatására, állomások felállítására, s az Ausztráliával létesítendő hajózási kapcsolat kiépítésére irányultak. A realitás azonban teljesen másként nézett ki: a társaság állandóan az összeomlás küszöbén állt. A más cégeket is sújtó természeti katasztrófák mellett téves ültetvénystratégia, a berlini íróasztal mellől irányított túlzott bürokrácia, rossz menedzserek, s a társaság fajideológiai gyarmati értelmezése nehezítette a kapcsolatok kialakítását a bennszülöttekkel. Miután meghiúsult munkástoborzási akciójuk, külföldi – jávai, kínai – munkaerő importálásával próbálkoztak. A birodalom 1889 májusában – átmenetileg 1892 szeptemberéig – átvette a védterület igazgatását, amelynek költségeit a társaság fedezte. Amikor 1893-ra már 7 millió márkát befektettek és csak veszteséget tudtak felmutatni, a birodalom 1895 áprilisában előbb az egyedül nyereséges Bismarck-szigetet, majd 1899. április 1-jén a Vilmos császár-földet is saját kezelésébe vette. Mindenesetre a társaság *„úttörő munkájáért"* 4 millió márkát és 50 000 ha földet kapott.[19]

Szintén 1899-ben, amikor a Német Birodalom átvette szerzeményeinek igazgatását a Csendes-óceánon, két további területet is betagolhatott érdekterületébe: a Karolina- és a Szamoa-szigeteket. Az eredetileg spanyol II. Károly (Carolinas) által felfedezett Karolina-szigeteket – a Mariana- és Palau-szigetekkel együtt – a spanyoloknak 25 millió pezetáért el kellett adniuk az Egyesült Államok elleni vesztes háború után (az Egyesült Államok csak Guamot tartotta meg), amelyek az 1884–1885. évi egyéb csendes-óceáni szerzeményekkel együtt a német gyarmati politikát erősítették. Miután az 1870-es évek közepén a német *(Auswärtiges Amt)* és angol *(Foreign Office)* külügyi hivatal közösen sikeresen visszautasították a szigetcsoportra irányuló különleges spanyol vámtörekvéseket, 10 évvel később a Karolina-szigeteken kereskedelmi monopóliummal rendelkező hamburgi Robertson &

[18] Uo. 92–93.
[19] Uo. 94.

Hernsheim cég az angol–ausztrál konkurencia miatt a birodalmi védelem kiterjesztését kérte a német külügyi hivataltól. Mivel a Karolina-szigetek a német–brit tárgyalások nyomán német érdekszférába kerültek és Spanyolország nem mutatott különösebb érdeklődést az általa felfedezett szigetek iránt, Bismarck a német zászlót az Iltis hadihajó fedélzetén habozás nélkül a Palau- és Karolina-szigetekre küldte. Amikor azonban a szigetek sorsát a spanyol nacionalista közvélemény ismét zászlajára tűzte és az ügy komolyan veszélyeztette a Németország számára előnyös német–spanyol gazdasági kapcsolatokat, Bismarck azonnal megváltoztatta véleményét, kijelentve, hogy a Karolina-szigetek ügye többé nem *„gyarmati kérdés"*, hanem politikai; a Karolina-szigetek mellékesek és a Spanyolországhoz fűződő kapcsolatok a fő kérdés. Ügyesen manőverezve elérte, hogy XIII. Leó[20] pápa 1885. októberi ítélete a németeknek teljes kereskedelmi- és letelepedési szabadságot, valamint széntároló állomás felállítását biztosított.

A Karolina-szigetek körüli vitában párhuzamosan a Szamoa-szigetek sorsa körül angol–amerikai–német vita bontakozott ki. A politikai egyensúlyt korábban a három konzul hatalma tartotta fenn, de az egymással rivalizáló királyi családok harcában a konzulok eltérő véleményen voltak, amely megosztotta együttműködésüket. Bismarck a konzuloknak többször visszafogottságot javasolt és konferencia összehívását szorgalmazta. Az 1889. április-júniusi berlini konferencia az elakadt helyzetből az egyedüli kiutat a három hatalom által közösen gyakorolt kormányhatalomban látta Megőrizte az autonóm szamoai királyság fikcióját, de a diszkreditálódott konzuli rendszer helyébe újjászervezett municipiális (községi törvényhatósági) közigazgatást javasolt Apiában elnökkel az élen, amelyet a főbíróhoz hasonlóan Németország, az Egyesült Államok és Anglia közösen nevez ki. 1899-ig a hármas domínium jól-rosszul működött, majd német-amerikai érdekfelosztással végződött. Miközben az angolok visszalépésükért cserében megkapták a Solomon-szigetek nagy részét és a Tonga-szigeteket, az Egyesült Államok és a Német Birodalom felosztotta Szamoát, amelynek során a birodalom a nagyobbik részt vehette birtokba.[21]

NÉMETEK KÍNÁBAN

1897-ben Németország birtokba vehette Csiaocsou-t, kelet-ázsiai *„gyarmati területét"* is. Miután az ópiumháborúval (1840–1842) Anglia *„megnyitotta"* Kínát, az 1840-es évektől német gazdasági érdekek is formálódtak a Távol-Keleten. A hamburgi Carlowitz & Co. és a Siemssen & Co. cégek letelepedtek Kínában és az első világháborúig vezető pozíciót szereztek a Távol-Keleten.

Amikor Anglia és Franciaország az 1858. évi tiencsini szerződésekben további tizenegy kikötőt nyitott meg kereskedelme számára, hajózási jogot szerzett a Jangcén, s diplomáciai képviseletet nyitott Pekingben, a poroszok komolyan kezdtek aggódni, hogy lemaradnak a kínai csatlakozásról. Ezért az 1850-es évek gazdasági túltermelési válsága idején – ami-

[20] XIII. Leo pápa (Vincenzo Gioacchino Pecci) (1810–1903), 1878–1903 között római katolikus pápa.
[21] Gründer: *Geschichte der deutschen Kolonien*... i. m. 95.

kor a német Vámszövetség is külkereskedelmi válságba került és új értékesítési piacokat keresett – 1859-ben Friedrich Eulenburg gróf vezetésével porosz expedíció indult a Távol-Keletre a szándékkal, hogy Németországnak is megszerezze mindazokat a jogokat és privilégiumokat, amelyeket korábban a brit birodalom, Franciaország, Oroszország és az Egyesült Államok kicsikart Japántól és Kínától. Az 1861. szeptember 2-án a Tiencsinben Poroszország saját és a többi vámszövetségi tagok nevében aláírt szerződés az angol és francia szerződések mintájára készült, s a német államoknak legnagyobb kedvezményt biztosított. De csak Poroszország nyithatott diplomáciai képviseletet Pekingben. Az 1860–1870-es években aztán különböző tervek bukkantak fel Németországban, hogy felségterületet szerezzenek a kínai tengerparton, vagy Kína közvetlen közelében, esetleg Tajvanon.

Közvetlenül a kelet-ázsiai expedíció visszatérése után haditengerészeti körökben is felmerült egy porosz vagy német egység felállítása a kelet-ázsiai vizeken. 1868 decemberében Ferdinand von Richthofen emlékiratot készített a Sanghajhoz közeli Szusan-sziget megszerzéséről *„észak-német haditengerészeti állomás és kikötőgyarmatként"*, s a német főkonzul révén átküldette Bismarcknak. Richthofen négy év alatt többször körbeutazta Kína legtöbb tartományát, s főleg a kedvezően kiaknázható szénmezők és a vasútépítési lehetőségek ragadták meg figyelmét. 1873 után élénk publicisztikai tevékenységet folytatott, s először hívta fel a figyelmet a Csiaocsou-öbölre, miközben a többiek állandóan más területeket javasoltak.

A birodalom inkább tartózkodó külpolitikája Bismarck elbocsátása után megváltozott. Nemzeti és kereskedelempolitikai irányultságú körök már az 1880-as évek végén fordulatot sürgettek az ország Kína-politikájában. 1889 februárjában egy német bankkonzorcium megalakította a Német-Ázsiai Bankot. Az 1890-es évek elejéig a Kínába irányuló német export az ország külkereskedelmének 1%-át alkotta, s ezzel minden más gyarmatát megelőzte. Fő kiviteli cikkei az indigó, az anilin és más kátrányalapú színezőanyagok, gyapjúkendő, varrótű s főleg fegyverek voltak.[22]

Max von Brandt pekingi német követ aktívabb külpolitikát sürgetett Kína iránt, mert izgatták Franciaország növekvő kínai sikerei. Jóllehet a Kínába irányuló francia kereskedelem Angliával és Németországgal összevetve szerény volt, de a német külügyi hivatal kereskedelempolitikai osztályának referense úgy vélte, hogy a megváltozott körülmények közepette fel kellene adni a tartózkodás bismarcki javaslatát. Indulásnak a *„missziós"* kérdést ajánlotta: a franciák módszeréhez hasonlóan a misszionáriusok védelmét kellene *„fő eszközzé"* tenni. *„Így aztán teljes joggal és kevés feltűnéssel dolgozhatnánk, hogy az érdekeinket veszélyeztető francia–kínai intimitást zavarjuk"* – írta Raschdau, a külügyi referens. A missziós ügyben voltaképpen a missziók nacionalizálásáról volt szó, amely addig – főleg a katolikus missziót illetően – egyedül Franciaország kezében volt. Az ún. katolikusok protektorátusa Franciaország számára mindig fontos eszköz volt arra, hogy e védelmi jogok leple alatt saját gazdasági és politikai érdekeit érvényesítse. A német misszionáriusok nacionalizálása később lehetővé tette a birodalmi kormány számára, hogy 1890-ben áttörje a francia protektorátust és saját érdekeit érvényesítse. A Bismarck elbocsátását

[22] Uo. 98–99.

követő német külpolitikai fordulat egész Kelet-Ázsia vonatkozásában már 1891 márciusában körvonalazódott, amikor Raschdau egyik feljegyzésében azt hangsúlyozta, hogy a jövőben az európai hatalmak ellentétes érdekei Japánban és Kínában meghatározóbbak lesznek, mint a közösek. Elsősorban a francia–kínai ellentétet igyekezett Németország javára kamatoztatni. Így a német Kelet-Ázsia politikában jelentkezett először az áttörés a bismarcki hagyományos Európa-centrikus egyensúlypolitikából a német világpolitikába.[23]

A missziós kérdés a kínai német politikában akkor is fontos szerepet töltött be, amikor 1897-ben meggyilkoltak két német misszionáriust. Az eset a birodalmi kormánynak megteremtette a régóta keresett ürügyet, hogy támaszpontot építhessen ki Kínában. A Német Birodalom Csiaocsou-ban 99 évre *„bérelt"* egy 50 km mély német befolyási övezetet, valamint vasúti- és bányászati jogokat szerzett santungi *„érdekterületén"*. Eközben Oroszország megkapta Port Arturt és Dairent, s vasútépítési jogot Mandzsúriában; Anglia megszerezte Santung tartományt, Franciaország pedig Kuang-tung tartományt. Németországban a kínai értékesítési, s az afrikai nyersanyagpiachoz fűzött remények minden más német gyarmatot a háttérbe szorítottak. A kínai német érdekszférákat az egész kelet-ázsiai német kereskedelem *„ugródeszkájának"* tekintették, s a kínai *„bérlemények"* a német lakosság körében rendkívül népszerűek voltak.

A NAGYHATALMAK AFRIKA-POLITIKÁJA

Az európai hatalmak Afrika felosztásáért folyó versenyében elsősorban a britek és a franciák vetélkedtek egymással. A brit Afrika-politika célja egyfajta hossztengely mentén a Fokföldtől Kairóig terjedő összefüggő befolyási övezet megszerzése volt. Franciaország európai hatalmi pozícióinak megszilárdítása érdekében régi gyarmataiból kiindulva – a képzeletbeli kereszttengely mentén – kiterjedt övezeteket hódított meg Nyugat- és Közép-Afrikában.

Az 1904. áprilisi brit–francia gyarmati egyezmény *(entente cordiale)* Egyiptomot angol, Marokkót francia érdekterületbe sorolta. A második megállapodás Új-Fundlandról intézkedett, a harmadik pedig Sziámban, Madagaszkáron és az Új-Hebridákon határolta el az angol–francia érdekeket.[24] A francia *„békés behatolást"* érzékelve a német kormány úgy érezte, hogy kereskedelmi érdekei megőrzése érdekében reagálnia kell a francia lépésre. 1905. március 31-én II. Vilmos a Hamburg gőzös fedélzetén Tangerbe érkezett. Látogatásával a térség iránti német igényeket demonstrálta. A császár a fogadási ünnepségen kijelentette – nyilvánvalóan franciaellenes éllel –, hogy reméli: *„a szabad, szuverén Marokkó nyitott valamennyi hatalom békés versenyére"*, valamint kifejezte óhaját *„az egyenlőség talaján álló kereskedelem"* iránt.

Az 1906. január 16-án a spanyolországi Algeciras városában összeülő nemzetközi konferencián azonban a német delegáció váratlan, súlyos diplomáciai vereséget szenvedett és politikailag elszigetelődött. Egyedül csak Ausztria–Magyarországra számíthatott.

[23] Uo. 99.

[24] DIÓSZEGI István: *A hatalmi politikai másfél évszázada.* História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994. 214.

A konferencia záródokumentuma – a német szándékoknak megfelelően – elismerte a marokkói szultán szuverenitását és nemzetközi kereskedelmi szabadságot garantált. Az ország nyolc kikötőjében a marokkói rendőrség irányítását öt évre francia és spanyol tisztek vették át, a marokkói bankot pedig francia, brit, spanyol és német megbízottak ellenőrizték. A német követelések ugyan teljesültek, mivel megakadályozták az ország teljesen francia kézre jutását, de a tárgyalások menete nyilvánvalóvá tette a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország politikai vereségét.[25]

1911 tavaszán a Marokkóban jelentkező nyugtalanságot kihasználva Franciaország megkezdte az ország katonai megszállását. A német kormány július elején ezúttal a Párduc *(Panther)* ágyúnaszádot küldte Agadir kikötőjébe. A német kormány a *„párducugrással"* igyekezett a francia kormányt a kompenzációs tárgyalások felvételére kényszeríteni, és Marokkó francia megszállásáért cserébe az egész Francia-Kongó elcsatolását követelte. Franciaország – Nagy-Britanniával a háta mögött – határozottan elutasította a német követeléseket. Végül 1911. november elején a német és a francia képviselők aláírták a Marokkó–Kongó szerződést, amelyben Franciaország szabad kezet kapott francia protektorátus létesítésére Marokkóban, s a térségben valamennyi nagyhatalomnak kereskedelmi szabadságot garantáltak. Németországnak meg kellett elégednie Francia-Kongó viszonylag értéktelen északkeleti peremterületének átengedésével, amelyet Kamerun német gyarmathoz csatoltak.[26]

A NÉMET GYARMATI BIRODALOM BŐVÍTÉSÉNEK VÍZIÓI

A meglévő gyarmati birtokok bővítésének tervei Afrikára vonatkoztak. Marokkót a német kereskedők értékesítési piacként már az 1860-as években felfedezték. Bismarck Marokkó-politikájában csak Franciaország-elleni Európa-politikájának egyik komponensét látta. 1890-ben azonban már német-marokkói kereskedelmi szerződést kötöttek, s Theobald Fischer német földrajz-professzor a századfordulón német farmerek ideális településének is tekintette.

További gyarmatbővítési terv a Német Közép-Afrika összefüggő gyarmatbirodalmának vágya volt, amelyet főleg az össznémetek *(alldeutschok)* szorgalmaztak. A Külügyi Hivatal új államtitkára, Kiderlen-Wächter terve az egész francia Kongó birtoklását tartalmazta. A Közép-Afrikából kiinduló nagy gyarmati birodalom – egyfajta *„német India Afrikában"* – mérsékeltebb tervét Ernst Hasse az Össznémet Szövetség képviseletében 1895 márciusában a Reichstagban is előterjesztette. Kongó-állam Németország számára előnyös likvidálását abban látta, ha annak északi részét Franciaország, déli részét pedig Németország kapná, s ezzel meghiúsítanák az angolok észak-déli terjeszkedési törekvéseit. A portugálok afrikai birtokainak likvidálásával pedig az utolsó pillanatban lehetőség nyílna a kelet-afrikai és nyugat-afrikai, illetve a délnyugat-afrikai német birtokok összekapcsolására,

[25] NÉMETH István (szerk.): *A 20. század titkai 1900–1945. 1. kötet.* Líceum Kiadó, Eger, 2009. 55.
[26] NÉMETH István: *Németország története (1871–1990).* Aula Kiadó, Budapest, 2004. 66.

s *„ezzel Dél-Afrikában biztosítani a Németországot megillető pozíciót."*[27] 1911–1912 fordulóján a *Közép-Afrika német!* jelszóval Német Kelet-Afrika, Kamerun, Német Délnyugat-Afrika, Angola és Mozambik portugál gyarmatok részei, Francia Egyenlítői-Afrika és a belga Kongó birtoklása is szóba került.[28]

A Német Birodalom azonban csak világpolitikája csúcspontján, a portugál gyarmatok felosztásáról rendelkező titkos angol–német szerződéssel (1898) kezdett diplomáciai akcióba közép-afrikai befolyásának erősítésére. A német érdek Mozambik északi részére, illetve a Német Délnyugattal határos angolai részre irányult. Az Angliával kötött szerződés esetében nem az afrikai német birtokok bővítése, hanem pénzügyi vonatkozások és főleg külpolitikai célok álltak előtérben. Utóbbi külpolitikai célok az Angliához való közeledésre irányultak, hogy a valódi német imperialista érdekeket, Kelet-Ázsia és a Közel-Kelet informális átjárását ne veszélyeztessék konfliktusok a világ legerősebb tengeri hatalmával.

Szintén elsődlegesen politikai érdekek miatt, a német–brit egyetértés szellemében ejtették a dél-afrikai német szándékokat, beleértve a búr nacionalisták támogatását is. Így Dél-Afrika csak a német gazdasági tevékenység színtere maradt.

A német Közép-Afrika program elsősorban nem gazdasági irányultságú volt, hanem főképp külpolitikai megfontolások határozták meg. Célja az volt, hogy egy Afrika-egyezménnyel politikai egyezségre jusson Franciaországgal vagy Angliával. De illúziónak bizonyultak azok a német remények, hogy ilyen egyezménnyel éket verjenek az *entente cordiale*-ba. Ezért a német Afrika-politika nem rendelkezett különleges belpolitikai alapokkal. A német ipar és a bankok nem követték a felhívást, hogy abban az Afrikában jelenjenek meg, amelyet a birodalmi vezetés német expanziós területként kezelt. A német tőke részéről még Katanga, Afrika *„Ruhr-vidéke"* sem váltott ki különösebb érdeklődést. Mivel a Bagdad-vasút építése a német tőkepiac szinte minden energiáját igénybe vette, a századforduló után nem gondolhatott aktív Afrika-politikára.

A GYARMATI POLITIKA ÉS A VILÁGPOLITIKA SZÓSZÓLÓI

II. Vilmos német császári uralkodása (1888–1918) alatt megkezdődött a többi gyarmati nagyhatalomhoz való felzárkózás kísérlete. Németország és Olaszország olyan államként vett részt Afrika felosztásában, amelyek nemzeti egysége csak néhány évtizeddel korábban alakult ki, és a gyarmatszerzést annak gazdasági jelentőségén túlmenően újonnan szerzett presztízsük megerősítésének is tekintették. Az új német gyarmati politika szószólói a Német Gyarmatosítás Társasága mellett az 1891-ben megalakult Általános Német Szövetség lett, amely 1894-ben Össznémet Szövetségre *(Alldeutscher Verband)* változtatta nevét. A szövetség 1891-ben az Angliával Helgolandról és a kelet-afrikai gyarmatokról aláírt szerződés reakciójaként jött létre. Az agitációs egyletben parlamenti képviselők, újságírók, tudósok

[27] Gründer: *Geschichte der deutschen Kolonien*... i. m. 102–103.
[28] Uo. 104.

és iparosok tömörültek. Legismertebb képviselőik Alfred Hugenberg (1865–1951), a Krupp igazgatósági elnöke, Ernst Hasse (1863–1919) és Heinrich Claß (1868–1953) voltak.

1894 után a negyvenezer tagot számláló Össznémet Szövetség célja Hugenberg szerint a hazafias tudat országon belüli terjesztése; a német törzsek egyesítése csak a nagyobb nemzeti fejlődés alapjait teremtette meg, amelynek célja a német nép kulturális és politikai világhatalmi pozíciójának elérése, amelyet már az angol nép már elért s az orosz is kétségtelenül el fog érni. Végül Hugenberg jelentős befolyására 1903-ban a szövetség célját az alábbiakban határozták meg:

„Az Össznémet Szövetség a németnemzeti érzület felélesztésére, főleg valamennyi német néprész faji és kulturális összetartozásának felébresztésére törekszik. E feladat azt tartalmazza, hogy az Össznémet Szövetség fellép:

1. az európai és tengerentúli német népiség megőrzéséért és annak támogatásáért a fenyegetett részeken;

2. az oktatási-, nevelési és iskolaügy német népiségi szellemű megoldásáért;

3. a nemzeti fejlődésünket akadályozó valamennyi erő legyőzéséért;

4. hathatós német érdekpolitikáért az egész világon, különösen a gyakorlati eredményekre vezető német gyarmati politika folytatásáért."[29]

A szociáldarwinizmus eszmeköréből táplálkozó nézeteik visszanyúltak Paul de Lagarde (1827–1891) népiségi tanaira és Friedrich Ratzel (1844–1904) *„élettér"* elméletére. Hasse 1897-ben megjelentetett programfüzetében német *„világpolitikáról"* beszélt, amelynek során nem zárta ki az erőszak alkalmazását és a háborús konfliktusokat. II. Vilmos már egy 1896. januári beszélgetésben kijelentette: *„A Német Birodalomból világhatalom lett. A Föld távoli pontjain honfitársaink ezrei élnek. Német javak, német tudás, német tevékenység kerül az óceánon túlra [...] Kötelességük, uraim, segíteni nekem, hogy e nagyobb német birodalmat is szilárdan a hazaihoz csatoljuk".*[30]

A *„világpolitika"* óhaja általános megítélés szerint a birodalomalapítás logikus következménye volt, s a többi nagyhatalommal való egyenjogúság elérésére irányult. *„Alig nyertük el normális nemzetállami létünket, amivel Franciaország és Anglia már évszázadok óta rendelkezett, a sors által máris új formaváltozásra kényszerítettnek láttuk magunkat, hogy a kialakuló világállami rendszerben a vezető hatalmak egyikeként „világhatalomként" érvényesüljünk. Ez a világpolitika értelme, amely II. Vilmos korszakát jellemezte. Ez a politika abból indul ki, hogy az új világállami rendszer távoli köreiben ugyanolyan pozíciót és érvényesülést szerezzünk, mint amilyet Nagy Frigyes óta az európai államrendszerben betöltöttünk"* – hangzott a hivatalos magyarázat.

A birodalom – miként Bernhard von Bülow (1849–1929) külügyi államtitkárnak s későbbi kancellárnak a kínai beavatkozás kapcsán tartott 1897. december 6-i Reichstag beszédéből kiderült –, helyet követelt magának *„a nap alatt"*, s a követelés egybeesett a flottaépítési határozattal. 1898 áprilisában megalakult a rövidesen egymillió tagot számláló Német Flottaegylet *(Deutscher Flottenverein)*. Többé már nem kereskedők és a külföldi

[29] Dr. WERNER, Lothar: *Der Alldeutsche Verband 1890–1918. Ein Beitrag zur Geschichte der öffentlichen Meinung in Deutschland in den Jahren vor und während des Weltkrieges*. Verlag Dr. Emil Ebering, Berlin, 1935. 47–48.

[30] Görtemaker: i. m. 352.

német magánberuházások védelméről volt szó, hanem Németország megszabadításáról európai korlátaitól és világhatalmi rangra emeléséről.

A *„világpolitika"* a kínai bokszerlázadás leverésére küldött európai intervenciós csapatok kapcsán vált hivatalos német kormányprogrammá, amelyet a közvélemény is támogatott, s az európai politika ismét kontinentális irányba fordulása (1906) után is nehezen vált meg tőle. A német világpolitikai vitában elsősorban gazdasági és hatalompolitikai megfontolások érvényesültek, s a *„világpolitika"* nem rendelkezett zárt elképzeléssel.

NÉMETEK A KÖZEL-KELETEN: A BERLIN – BAGDAD-VASÚT

1898-tól az Oszmán Birodalom gyengesége – a délre terjeszkedő Oroszország tartós nyomása alatt – aktív német terjeszkedésre csábított a Közel-Keleten. Németország gazdasági támogatással és az 1829 óta működő hagyományos porosz katonai segítség növelésével igyekezett befolyást szerezni az Oszmán Birodalomban.[31] Érdekelt volt Törökország Oroszország és Anglia közötti felosztásának megakadályozásában, s e hatalmak valamint Franciaország gazdasági konkurense kívánt lenni a térségben. A flottaépítés mellett a német *„világpolitika"* legfontosabb presztízs-programja a Bagdad-vasút építése lett. A Porta pedig azt remélte, hogy a vasútépítéssel stabilizálhatja a válságoktól megrendült és összeomlással fenyegető birodalmát.

A 19. században az Oszmán Birodalom véglegesen hátrébb szorult az európai nagyhatalmakkal szemben s elveszítette balkáni területeinek nagyobbik részét. Fővárosa, Isztambul így az állam területének szélére került. Az európai és amerikai fejlemények azt igazolták, hogy a vasutak alkotják a gazdasági behatolás és expanzió alapját. Ennek példájára II. Abdülhamid szultán is gyors, teljesítő képes, hatékony szállításban reménykedett, amikor birodalmát gazdaságilag a Perzsa-öbölig kiterjeszti, politikailag pedig stabilizálja, mivel az Oszmán Birodalomban a nagyobb csapatszállítások hónapokat vettek igénybe. Hasonló tervek már az 1830-as években születtek, amikor Francis Chesney angol ezredes az Euphrat Valley Railway építését tervezte, amelyet azonban megelőzött a Szuezi-csatorna építése.

Az 1880-as évektől Wilhelm Pressel német mérnök kezdett foglalkozni a tervekkel. Szerinte *„ha a vasút növeli valamely ország gazdasági teljesítőképességét és fogyasztását, akkor ez mindenekelőtt Anatóliára érvényes, ahol a rendkívül gyér közlekedési hálózat miatt jelentős mennyiségű gyümölcs megy tönkre és nagykiterjedésű földek maradnak műveletlenül."*

Az Oszmán Birodalmat pénzügyileg a francia nagybankok tartották kezükben s állami adósságuk kezelése is szorosan Franciaországhoz kapcsolódott. A szultán a Bagdad-vasút angol és német bankok általi finanszírozásával igyekezett szabadulni e szorításból. Az angol kormány üdvözölte szándékát, de a brit bankok pénzügyileg kockázatosnak tekintették a tervet, s megtagadták részvételüket.

Az Oszmán Birodalom és Poroszország együttműködése – főleg német katonai missziók révén – pozitív tapasztalatokkal rendelkezett, s a német befolyás – a brit és a francia

[31] Diószegi: i. m. 206.

gyarmatpolitikával ellentétben – nem területi szerzeményekre, hanem főleg a gazdaságra irányult, ezért kevésbé tűnt veszélyesnek. Ezért a Magas Porta vasútépítési terve német irányítással kezdődhetett meg.

Németországban eltérően ítélték meg az építési szándékot. A Deutsche Bank kezdetben kevés érdeklődést mutatott, s kizárólag a vasút rentabilitása és Mezopotámia olajforrásai érdekelte. A német politikai és külpolitikai vezetés azonban presztízs-okokból befolyásszerzésre törekedett a brit és francia érdekeltségű övezetben. II. Vilmos kifejezetten támogatta az építkezést, s kétnyelvű üdvözlő táviratokat küldött egy-egy elkészült vasútszakasz átadásakor. A vasútvonal új értékesítési területeket nyitott a német termékek számára. A Perzsa-öbölben ráadásul fontos kereskedelmi- és haditengerészeti támaszpont kiépítését tervezték a német hadiflotta számára. A német politika ezért közvetlenül szembe került a francia, de főleg brit érdekekkel.

A Bagdad-vasút a német katonai misszióval együtt jelentősen hozzájárult a német–török viszony elmélyüléséhez, s az Oszmán Birodalomnak a központi hatalmak oldalán történő hadba lépéséhez az első világháború során.

Georg von Siemens, aki a politika és diplomácia nyomására kényszerült végül tető alá hozni a vasútépítést, később rendkívül kritikusan vélekedett róla: *„A német sajtó pillanatnyilag az egekbe emelte az anatóliai vasút projektjét. De mint üzlet? Te jó Isten! Az mindig másodlagos ügy lesz, mint az ártatlanok klubja. Nekem e vasút személyesen azért volt nagyon hasznos, mert ettől kezdve az emberek hinni kezdtek bennem, s ez hasznos, ha az ember komolyan nagy dolgokat akar megvalósítani. Ez a vasút azonban önmagában egy holtvágány s Őfelsége vonzalma Mezopotámia iránt a német érdekek számára nem rendelkezik különösebb értékkel."*[32]

A német orientális politika új szakasza kezdődött Adolf Marschall von Bieberstein új konstantinápolyi német nagykövet 1897. évi hivatalba lépésével. A következő évben sikerült elérnie II. Vilmos törökországi látogatását. Amikor a német követség fogadásán II. Abdülhamid szultán előadta javaslatát, hogy koncessziót adnának a Deutsche Banknak a Bagdadig terjedő vasútvonal építésére, a német császár örömmel igent mondott. Siemens így kényes helyzetbe került, mert a felkérés visszautasításakor elvesztette volna a császár kegyét. Ezért a projekt folytatása mellett döntött. Ezért II. Vilmos később *„az oszmán vasútügyben nyújtott nagy érdemeiért"* örökös nemesi rangra emelte.

Az anatóliai vasút már 1892 decemberében elérte Ankarát, s 1896 júliusában üzembe helyezték a Konyáig terjedő elágazását is. 1899-ben a Deutsche Bank és az Oszmán Birodalom ideiglenes megállapodást kötött a Bagdad-vasút Konyától Bagdadig való megépítéséről. Az ideiglenes koncesszió megszerzése után Siemens más államok bankjainak bevonásán munkálkodott. A brit bankok továbbra is érdektelenséget mutattak, s vezető New York-i bankházak is elutasították az ajánlatot. Végül Siemensnek sikerült megnyernie a francia Banque Ottomane-t, több osztrák–magyar és olasz bankházat. Marschall von Bieberstein nem szívesen látta ezen igyekezetét.

1903 márciusában az anatóliai vasút és az Oszmán Birodalom aláírta a 99 évre szóló végleges koncessziót. Végállomásként – Bagdadon túlmenően – Basrát és a Perzsa-öböl később megállapítandó pontját nevezték meg. 1903. április 13-án a Deutsche Bank vezeté-

[32] NÉMETH István: *A Bagdad-vasút (1903)*: In: uő. (szerk.): *A 20. század titkai 1900–1945.* i. m. *1. kötet.* 36.

sével megalakult a Société Impériale du Chemin de fer de Bagdad, amelyben a Deutsche Bank 40%-al, a Banque Impériale Ottomane 30%-al, az Anatóliai Vasút-Társaság 10%-al, a Wiener Bankverein és a Schweizerische Kreditanstalt 7,5–7,5%al, a Banca Commerciale Italiana pedig 5%-al részesedett). Végül a projekt nagy részét török állami kölcsönökből fedezték, amelyeket a Deutsche Bank nyújtott. Az 1904. évi első kölcsön 54 millió, az 1910. évi második 108 millió, s az 1912. évi harmadik 60 millió francia frankot tett ki. Az első világháború után a Deutsche Bank vasútépítési részesedését áttranszferálta egy svájci bankba, hogy kivonja a győztes hatalmak befolyása alól.[33]

1899-től az építkezési- és a nyomvonal-kijelölést helyszíni expedíciók végezték. Mivel a vasút nagyrészt még érintetlen természeti részeken és tudományosan még nem kutatott területeken vezetett keresztül, eközben jelentős archeológiai, botanikus és zoológiai felfedezéseket tettek. A megállapodás értelmében ki lehetett bányászni a vasútvonal mentén fekvő természeti kincseket, raktárakat létesíteni és a szükséges építőanyagot vámmentesen behozni. Így lehetővé vált Törökország békés átjárása, az *„informális imperializmus"* megvalósítása.

Az 1903 júliusában megkezdődött a tíz évre tervezett építkezés, amelyben a német cégek meghatározó szerepet kaptak. A Philipp Holzmann AG építési konszern a vasútvonal megépítése mellett számos megállóhely és nagy pályaudvarok építésére kapott megbízást. Az 1435 mm szélességű normál vonal vasúti síneit a Friedrich Krupp AG szállította, a mozdonyok pedig a Borsig, a Cail, a Hanomag, a Henschel és a Maffei cég gyáraiból érkeztek. Az építkezésen több mint 35 ezer ember dolgozott a legszélsőségesebb és legveszélyesebb körülmények között. Az építőket különösen a hegyi szakaszok állították nagy kihívások elé, közöttük a kilikiai kapu és a kis-ázsiai Taurus hegyvidék. Utóbbin közel 1500 méter magasan, sziklát robbantva kellett 37 alagutat (20 km hosszúságban) és viaduktot építeni. 1904 októberére elkészült a Konya – Bulgurlu közötti 200 km-es szakasz.

1904–1910 között az építkezés szünetelt az ifjútörökök forradalma és az oszmán állam ezzel járó politikai átalakulása miatt. 1911-ben lemondtak a vasút Basráig való kiépítéséről. 1912-ben Heinrich August Meißner pasa vezetésével megkezdődött az építkezés, Bagdadból kiindulva északi irányba. Európa és India között ez lett volna a leggyorsabb és leggazdaságosabb közlekedési útvonal. De éppen emiatt a vasútépítés az európai nagyhatalmak (Németország, Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország) orientális politikájának fókuszába került. Erősítette ellenszenvüket, hogy német részről propagandamegfontolásokból Berlin–Bagdad vasutat emlegettek, amely tulajdonképpen Hamburg (Bréma)–Bagdad vonalat jelentett.

Nagy-Britannia indiai birtokait látta veszélyeztetve a Német Birodalom eszközének tekintett vasúttól, amely a Perzsa-öbölben katonai támaszpont kiépítését is lehetővé tette volna, s Németország esetleges közelkerülését az arab térséghez. A vasút konkurenciát jelentett a brit és orosz infrastrukturális projektek számára is: a britek által uralt Szuezi-csatorna és az iráni orosz vasúti tervekre. A Bagdad-vasút így közelítette egymáshoz Nagy-Britanniát, Franciaországot és Oroszországot, s a sok indok egyikét jelentette, amelyek végül az első világháború kitöréséhez vezettek.

[33] Uo. 37.

Nagy-Britannia bekapcsolódása a vasútépítésbe főleg a német flottaépítés miatt hiúsult meg. Amikor 1914. június közepén – a francia befektető kiválása után – mégis létrejött a német–angol megállapodás, már későinek bizonyult, hogy befolyásolja a két ország megromlott kapcsolatát.[34]

Az első világháború előtt pénzügyi, politikai és műszaki problémák (főleg a Taurus hegységen áthaladó alagutak) lassították az építkezés menetét. Miután az Oszmán Birodalom a központi hatalmak oldalán háborúba lépett, a vasútépítés munkálatai hadigazdasági megfontolásokból felgyorsultak. A Német Birodalom ugyanis így igyekezett függetleníteni magát az Egyesült Államokból származó olajimporttól. Egy esetleges angol tengeri blokád, s az olajszállítások leállása ugyanis végzetes hatással lehetett volna a háború kimenetelére. Az Oszmán Birodalom számára pedig azért volt fontos a vasút, mert csak azon lehetett megfelelően ellátni a Szuezi-csatorna mentén harcoló déli frontot csapatokkal és fegyverekkel, s hatékonyan küzdeni az arab felkelők ellen.

1914-re mindössze 1094 km-nyi vonal készült el. A hiányzó részek áthidalására 600 mm-es, keskenyvágányú vasutat építettek, amelyre a szállítmányt minden alkalommal át kellett rakni. 1915 októberétől német támogatással ezen a vasúton deportálták az örményeket lakóterületükről a szíriai sivatagba.

1918-ra elkészült az Isztambul–Nusaybin, valamint a Bagdad–Samarra közötti közel 2000 km-es szakasz. A vonalak az eredeti terv szerint Nusaybinben találkoztak volna. A vasúthálózat a háborúban ismét megrongálódott. Az egykori oszmán területek francia és angol megszállásával a vasút is kezelésükbe került. 1920-ban a Kemal Musztafa vezette kormány az angol katonai igazgatástól átvette a vonal egyes részeit.

Az első világháború után a térség politikai térképe is átalakult. Az Oszmán Birodalom megszűnt, s Kemal 1923. október 29-én kikiáltotta a Török Köztársaságot. Így a Bagdad-vasút projektje befejezetlen maradt, amelynek vonala most már három új államon (Törökország, Szíria és Irak) keresztül vezetett. Még közel 500 km-nyi vonal hiányzott, jóllehet a síneket már 135 km hosszan lefektették. A hiányzó szakaszokon az utasokat buszokkal szállították.

Szíria és Irak csak 1936-ban kezdte meg a hiányzó részek építését, amelyek 1940. július 15-én készültek el. Így több mint negyven évvel a koncesszió kiírása után a Taurus-expressz Isztambulból Bagdadig közlekedett. Később a vonalat meghosszabbították Basráig, így a Bagdad-vasút összeköti a Boszporuszt és a Perzsa-öblöt.[35]

NÉMET GYARMATOK: 1. NÉMET DÉLNYUGAT-AFRIKA

Német Délnyugat-Afrika *(Deutsch-Südwestafrika)*, a mai Namíbia területe 1884–1920 között német gyarmat volt. 1882. november 12-én Franz Adolf Eduard Lüderitz (1834–1886) brémai kereskedő azzal a kéréssel fordult Bismarck kancellárhoz, hogy garantálja megépítendő dél-afrikai telephelye biztonságát. Miután ez megtörtént, alkalmazottja, Heinrich Vogelsang

[34] Uo. 38.
[35] Uo. 39.

megvásárolta az Angara Pequena nevű földdarabot egy helyi törzsfőnöktől, ahol megalapították Lüderitz városát. Lüderitz a brit beavatkozást elkerülendő a területet 1884. április 24-én a Német Birodalom fennhatósága *(Schutzgebiet)* alá rendelte. A helyzet egyértelművé tétele érdekében a császári haditengerészet cirkálója, a Nautilus a térségbe érkezett, amelyet a britek hallgatólagos beleegyezésével a Leipzig és az Elisabeth nevű hajók is követtek. A német zászló végérvényesen 1884. augusztus 7-én jelent meg Afrika e szegletében.

A német bankárokból, iparmágnásokból és politikusokból 1885. áprilisban megalakuló Német Gyarmati Társaság Délnyugat-Afrikáért *(Deutsche Kolonialgesellschaft für Südwest-Afrika)* nevű szervezet hamarosan felvásárolta Lüderitz vállalkozásait, összes föld- és bányajogát, aki az 1886. évi expedíció során belefulladt az Oranje folyóba. Így a társaság a Bismarck által kijelölt politikát folytatta: a gyarmatok fejlesztése során a közpénzek helyett a magántőkére épített.

Heinrich Ernst Göring, az első német délnyugat-afrikai kormányfő birodalmi megbízottként (1884–1890) Otjimbingwe-ban állította fel a német közigazgatást. 1887. április 17-én elfogadták azt a törvényt, amely eltérő jogokat biztosított az európaiaknak és a bennszülött lakosságnak. Ennek hatására a következő években fokozatosan romlott a viszony a gyarmatosítók és a bennszülöttek között. Ráadásul a Walvis Bay-i brit telepesek, valamint a sok, apró földbirtokkal rendelkező telepes és a misszionáriusok is bonyolították a helyzetet. Curt von Francois akkori tartományfőnök (1891–1894) a hadsereg főhadiszállását Windhoekben, az Alte Feste-ben (értsd: régi vár, erőd) rendezte be, ahol 32 német katona állomásozott.

A német gyarmatpolitikában Leo von Caprivi birodalmi kancellársága (1890–1894) hozott határozottabb változást, aki a gyarmatosításban érdekelt erők nyomására a Reichstagban határozottan kiállt Délnyugat-Afrika *„birtoklásáért"*, s egyidejűleg a gyarmat végleges pacifikációja mellett döntött, amelyet addig csak német *„gyarmati területként"* emlegettek. Ugyan a Portugáliával és Angliával (1886, 1890) kötött szerződések többnyire rendezték a gyarmat határainak ügyét, de belül csak részben voltak érvényben a *„védszerződések"*. A nama-törzsek túlnyomó része elutasította a szerződéskötéseket, mert a németek országos békeajánlata létezésük alapjaiban érintette a háborúskodó félnomádokat. Az ovambókkal, az ország északi részének legnagyobb etnikumával csak 1908-ban sikerült megkötni az utolsó szerződéseket. Hatalmi viszonyaikat, illetve az állandóan újraformálódó ellenállást a törzsfőnökök határozták meg, így a gyarmatosítás korai időszakában közös ellenállás nem jöhetett létre. Éppen ellenkezőleg: a rivalizáló törzsi csoportok, nevezetesen a nama és az orlam törzsek, illetve a herero-törzsek közötti belső konfliktusok és hatalmi harcok megkönnyítették a gyarmati uralom fenntartását és a *„gyarmati szituáció"* megosztását.

1885-ben a bantu nyelvet beszélő herero-pásztortörzsek éppen azért fogadták el a német védelmi szerződést, mert a németekben hatékony szövetségest láttak a búr telepesek és az angol közigazgatás nyomására bevándorolt keresztény szellemű namák, illetve orlamok hegemón törekvéseivel szemben. Amikor ezen elvárásaik nem teljesültek, 1888-ban a hererók kiábrándulva felmondták a német *„védszövetséget"*, majd 1890-ben ismét visszakoztak, mert akkor Hendrik Witbooi nama-kapitány nagyhatalmi tervei veszélyeztették őket.

Samuel Maharero (1854–1923) törzsfőnök a hererók feletti abszolút uralmát a németekkel

való növekvő együttműködési készséggel igyekezett biztosítani, amely hátrányosnak tűnt a kereszténynek keresztelt Hendrik Witbooi (1838–1904) számára, aki a namák és orlamok vezetőjeként politikai ambícióit isteni megbízatással indokolta. A háborús tapasztalatokkal és európai lőfegyverrel rendelkező witbooi-nama kapitány német nyomásra felvállalta a hererók és namák évtizedes háborúskodásainak lezárását. A *„véráldozat nélküli"* feladat megoldására Berlinben Theodor Leutweint (1849–1921), a katonai iskola őrnagyi rangban lévő tanárát szemelték ki.

Az új tartományfőnök, illetve kormányzó (1894–1905) fő céljának a gyarmatosítás vérfürdő nélküli, katonai és diplomáciai eszközökkel való megvalósítását tekintette. Ezt hármas módszerrel kívánta elérni: tárgyalások a törzsfőnökökkel, türelem és látszólagos engedékenység. Az *„oszd meg és uralkodj!"* angol elvet alkalmazva a német uralmat az országos béke, jogbiztonság és a modern európai magángazdaság bázisán kívánta biztosítani. A törzsfőnököket a császár *„nevében"* arra kötelezte, hogy *„országukban"* gondoskodjanak a *„rendről és nyugalomról"*, amiért éves nyugdíjban részesültek. Leutwein az államhatalmi monopóliumot a Hendrik Witbooi-val való együttműködésben – és levélváltásukban – is igyekezett érvényesíteni. Mivel Hendrik a misszionáriusok révén megismerte a bibliát, függetlenségi óhaját retorikai fordulatokkal s európai-keresztény államelméletekkel támasztotta alá. Mindez arra kényszerítette a német felet, hogy hatalmi politikájának és Német Délnyugat-Afrika területi egységének *„érveit"* állítsa szembe a törzsfőnökkel. Végül a katonai-taktikai megfontolásokból kezdeményezett és fenntartott levelezést Leutwein később az alábbi megjegyzéssel szakította félbe: *„Az nem bűn és nem vétek, hogy Te nem akarod alárendelni magad a Német Birodalomnak, de mindez veszélyes a német védterület fennállására."*[36] Leutwein még akkor is politikai megoldásra törekedett, amikor Hendrik Witbooi a Naukluft-hegységben elszenvedett katonai veresége után csak bizonyos feltételekkel volt hajlandó elfogadni a német főhatalmat. Hendriket nem végezték ki, a törzset nem oszlatták fel, sőt fegyvereit is megtarthatta, de a *„koronagyarmat"* egyik helyőrsége ellenőrizte.

Az uralmi rendszer stabilizációjában a német gyarmati kormányzat fontos támasza és *„szövetségese"* volt az évtizedekig az országban dolgozó Rajnai Missziós Társaság,[37] amely

[36] Gründer: *Geschichte der deutschen Kolonien*... i. m. 111.

[37] A Dél-Afrikában is tevékenykedő Rajnai Missziós Társaság 1828 szeptemberében három evangélikus missziós egyesületből (Elberfeld, Barmen és Köln) alakult meg Mettmanban, *„semleges földön"*, Müller lelkész házában. Első misszionáriusaik még ebben az évben Dél-Afrikába indultak, ahol jól együttműködtek a londoni misszió állomásaival, illetve a holland társaságokkal. Felmerülő költségeiket negyven támogató egyesület gyűjtötte; 1913-ban 1 058 449 márka gyűlt össze. Ebből tartottak fenn a tengerentúlon 117 missziós állomás és 683 kirendeltség mellett még 839 iskolát, 2 kórházat (Tungkunban, Kelet-Kínában és Szumátrán), valamint 3 segédkórházat (Szumátrán). Ide tartoztak még a képzési intézmények és igazgatási egységek Barmenben, valamint misszionárius gyermekotthonok Güterslohban (1880), Bad Kreuznachban (1911) és Mettmannban (1893). Gondoskodni kellett a nyugdíjas misszionáriusokról és hátramaradottaikról is, akik részben missziós házakban laktak. A Rajnai Missziós Társaság 1829-ban alapította Wupperthal állomás néven első fokföldi állomását (Wupperthal városa ekkor még nem létezett), s kiterjesztette tevékenységét a Fokföld-gyarmattól északra fekvő, ekkor még nem gyarmatosított területre, a későbbi Német Délnyugat-Afrikára. A herero és nama felkelés idején a misszionáriusok megkíséreltek közvetíteni a felek között. 1913-ban a Rajnai Missziós Társaság Fokföld és Német Délnyugat-Afrika mellett képviselőket küldött

az európai normáknak megfelelően *„rendezett viszonyokra"* törekedett, amely lehetővé tette számára az *„állam"* és egyház szoros együttműködését. 1897-ig a társaság jelentősen hozzájárult a gyarmati rendszer stabilizációjához.

Leutwein decentralizálta az adminisztrációt, amelyet három regionális központban intézett: Windhoek-ben, Otjimbingwe-ben és Keetmanshoop-ban. A katonaságot a német gyarmati védcsapatok *(Schutztruppe)* jelentették. Az első egységek még 1888-ban megérkeztek, majd számuk fokozatosan nőtt. Az első osztag 2 tisztből, 5 altisztből és 20 fekete katonából állt, majd később elérte az 50 főt. Egy év múlva Tsaobis mellett felépítették az első katonai erődöt, a Wilhelmfestet (Vilmos-erőd) is. 1914-re a katonák létszáma megközelítette az 1500 főt, akiknek nagy része német volt. 12 századra osztva az ország valamennyi pontján állomásoztak. Jelentős tüzérséggel is rendelkeztek, amely a legerősebb volt az afrikai német gyarmatokon. Tevés járőreik később Német Délnyugat-Afrika Schutztruppe-ikonjai lettek.

A közigazgatás megszervezése mellett a németek kiépítették a posta- és távíró szolgáltatást is. Az első postaállomást 1888-ban Otjimningwe-ben alapították. A postaállomások száma folyamatosan nőtt, s számuk 1903-ra elérte a 34-et. 1899-ben megkezdték a távíró hálózat kiépítését a városok között. 1899. április 13-án átadták a gyarmatot Németországgal összekötő első távíróvonalat. Windhoek-ben 1913-ra befejezték egy nagy teljesítményű rádióadó és a hozzá tartozó 120 m magas torony építését. Így már el tudták érni a togói német gyarmatot, s ezen keresztül Németországot is.

A bányászatban a gyémánt és más drágaköveken kívül jelentős volt a réz, arany és ezüst kitermelése is. Ekkor több jelentős bányászati társaság is alakult: 1893-ban a *Hanseatische Land-, Minen- und Handelsgesellschaft für SWA;* 1895-ben a *Kaoko Land- und Minengesellschaft;* 1900-ban az *Otavi-Minen und Eisenbahngesellschaft (OMEG);* 1903-ban a *Gibeon Schürf- und Handelsgesellschaft.* Az első nagyobb rézlelőhelyeket 1886-ban fedezték fel Swakopmund-tól 150 km-re délkeletre. Itt, a Kuiseb folyó alsó folyásánál alapították meg később a Gorob- és Hope bányákat. Ezek 1907-től termeltek rezet, aranyat és ezüstöt. A gyémántbányászati rendelet alapján a bányászati és kutatási jogokat kizárólag a *Deutsche Diamanten Gesellschaft* birtokolta. A márvány-lelőhelyek kiaknázására 1909-ben alakult meg az *Afrika-Marmor-Kolonialgesellschaft* és a *Koloniale Marmorsyndikat.*

A mezőgazdaság területén is megindult a fejlődés. 1891-ben Kibib-ban a juhok tenyésztésére és gyapjú előállítására alkalmas telepet alapítottak. Nem sokkal ezután Kis Windhoek-ben elkezdtek zöldségtermesztéssel és borászattal is foglalkozni. 1909-től az angórakecskéket, 1913-tól pedig a struccot is exportra tenyésztették. A farmok száma 1913-ra 1331-re nőtt, amelyből 914 volt német gazda tulajdonában. Az első helyi sörfőzdét 1900-ban hozták létre Swakopmund-ban, az első konzervgyárat pedig 1887-ben a Sandwich-öbölben alapították.

A vasútépítés 1895-ben kezdődött meg néhány kisebb bányavonal kiépítésével. A gyarmat

Holland-India (ma Indonézia) szigeteire (Borneo, Szumátra, Nias), Dél-Kínába (Kanton provincia) és Német Új-Guinea szárazföldi részére, az ún. Vilmos császár-földre. 1913-ban a misszionáriusok összlétszáma 207 fő volt (közülük 166 felszentelt, 19 fel nem szentelt orvos, tanár, mezőgazda, stb.) és 22 nővér, akikhez még 154 misszionárius feleség is tartozott. A szervezet 1971-ig állt fenn. Utána feloldódott az Egyesült Evangélikus Misszióban *(Vereinte Evangelische Mission).*

első vasútvonala a Cape Cross bányavasútja volt, amelyet 1884-ben a Damaraland Guano Company Ltd. épített. A második vonalat – Walvis Bay és Plum között – 1886-ban adták át.

A gyarmat vezetősége 1897-ben elhatározta, hogy Wakopmund-ból Windhoek-be megépítik az állami vasutat *(Deutsche Kolonial Eisenbahn Bau und Betriebs Gesellschaft).* A 383 km-es vonal 1902-re készült el. A gazdaság mellett a politika is szorgalmazta a vasútvonalak kiépítését, mivel szerintük *„nem a Schutztruppe számának határtalan növelésével, hanem a vasútvonalak építésével"* lehet megmutatni a németek erejét a gyarmaton.

Az Otavi Bánya-és Vasúttársaság 1903-ban kezdte meg a vasútvonal kiépítését az Atlanti-óceán partján fekvő Swakopmund-tól a gyarmat belsejében fekvő tsumebi bányákig. A 600 mm-es nyomtávolságú vasútvonal első 225 km-es szakaszán 110 acélhíd épült. Végül az 576 km-es teljes vonal költsége 14 725 000 márkát tett ki és a beruházás 1906-ra fejeződött be. Az építés egybeesett a herero és nama népirtással, ezért lassan haladt, mivel kevés volt a munkaerő, és a vonalat gyakran igénybe vették katonai műveletekhez. Ezért az Otavi-ból a Grootfontein melletti bányákhoz vezető 91 km-es szárnyvonal csak 1908-ra készült el.[38]

A németek a közúti közlekedés fejlesztésében is nyomot hagytak. A *„közút"* ebben az országban csak ökrös szekerekkel, vagy öszvérekkel járható csapást, földutat jelentett. 1896-ban a németek feljavították az utak állapotát. 1902-re 116 utat tartottak nyilván, 18 826 km hosszban.

Német Délnyugat-Afrika partjai mentén csak két természetes kikötő létezett: Lüderitz Bay és Walvis Bay. Mivel Lüderitz Bay messze, délen volt található, Walvis Bay pedig az angolok kezén volt, ezért 1892-ben megalapították Swakopmund kikötőjét és katonai állomáshelyét, hogy kikerüljék a brit kolóniát. Swakopmund-nél viszont a hajók nem tudtak közvetlenül a parton kikötni, hanem csak egy mérföldre a nyílt tengeren. Ezután az árut és az utasokat kisebb csónakokba kellett átrakni és így kijuttatni a szárazföldre. 1903-ra épült meg kőből a 375 m hosszú kikötői móló a 35 m hosszú keresztgáttal. Ezt követően már közvetlenül a parton is kiköthettek a hajók. A rakodást kikötői daruk és vasútvonal könnyítette.

Annak ellenére, hogy Lüderitz kikötője messze esett a gyarmat központjától, a németek itt is fejlesztettek. 1904-ben építették meg a 80 m hosszú és 5 m széles hullámtörő gátat. A második hullámtörőt 1905-ben adták át, és ugyanekkor kezdték építeni a harmadik, 167 m hosszú és 8 m széles hullámtörőt. A német Woermann-Linie hajózási társaság 1891-ben menetrend szerinti hajójáratokat indított Németországba.

Német Délnyugat-Afrika volt az egyedüli német gyarmat, ahol nagyobb számban telepedtek le német bevándorlók. A gazdasági lehetőségek (gyémánt és rézbányászat) mellett a fő vonzerőt a mezőgazdaság jelentette. A gyarmat lakossága 1902-ben kb. 200 000 fő volt, ebből csak 2595 fő volt német, 1354 fő afrikáner, 452 fő pedig brit; 1914-re még 9000 német érkezett az óhazából. Ezzel egyidejűleg kb. 80 000 herero, 60 000 ovambo és 10 000 nama bennszülött élt a gyarmaton, akiket megvetően csak hottentottáknak hívtak.

[38] DIERKS, Klaus: *„Namibia's Railway System"*, www.klausdierks.com http://hu.wikipedia.org/wiki/N%C3%A9met_D%C3%A9lnyugat-Afrika (Hozzáférés:2009. 11. 17.)

A HERERO ÉS NAMA FELKELÉS (1904–1908). GYARMATI HÁBORÚ NÉMET DÉLNYUGAT-AFRIKÁBAN

A német Reichstag már 1893–1894-ben foglalkozott a hererók és namák földkérdésével a német *„védterületen"*. Az évekig elhúzódó tárgyalások során a német kormány, a telepesek, a missziók és a bennszülöttek érdekeinek összehangolására törekedtek. 1897-ben a Rajnai Missziós Társaság közvetítésével szerződésben rögzítették a namáknak átadandó 120 ezer hektáros területet. Az aszály miatt az új legelőket kereső, nomád életet élő hererók pásztornépe erőszakkal elűzte a namákat. Az afrikáner Jonker kapitány fegyvereseinek támogatásával a namák biztosították törzsi területeiket és szövetségesükkel északra költöztek. Carl Hugo misszionárius szerint a namák és a hererók között egy évtizedig tartó rabló- és védelmi háború kezdődött. Jonker afrikánerjei benyomultak a hererók központi települési körzeteibe, ahol 1850 körül Okahandja környékén nagy számú hererót gyilkoltak meg. Előrenyomulásuknak a hererók 1863–1864-ben három csatában, Otjimbingwenél vetettek véget. Ott Karl Johan Andersson svéd kalandor segítségével sikerült egy herero-harcosokból álló hadsereget felállítani, amely modern tűzfegyverekkel és két tábori ágyúval rendelkezett, s döntő csapást mért ellenfelükre. Tíz éves szünet után azonban a namák Hendrik Witbooi vezetésével országos méretű támadást és fosztogatást indítottak. A kis létszámú német csapatnak nem sikerült megvédelmeznie a hererókat és leállítani a namák harcát, ezért a hererók tiltakozásból rövid időre felmondták a németekkel fennálló védelmi szerződésüket. A namákat csak 1894-ben sikerült leverni a Theodor Leutwein őrnagy parancsnoksága alatt álló megerősített csapatnak. Eközben barátság alakult ki a németek által ovahereró-kapitánynak kinevezett Samuel Maharero és Leutwein között. Ennek ellenére a földkérdésről folytatott tárgyalások a hererókkal lassabban haladtak, mint a felkelő namákkal, így az újonnan érkező telepesek elkerülték Délnyugat-Afrikát. A felkelés kitöréséig nem találták a megoldást, főleg mert 1897 után az események egészen más fordulatot vettek.

A hererók hagyományosan állattartásból tartották fenn magukat. Amikor 1897-ben marhapestis és sáskajárás pusztított, a legtöbb herero egzisztenciája összeomlott; számosan meghaltak vagy legyengültek. A marhák tömeges pusztulása a hús drágulásához vezetett, amely a német telepesek számára vonzóvá tette a marhatenyésztést. Sokan a hererók értékes legelőin látták jövőjüket. Néhány herero-kapitány pedig törzseiket megkerülve jó földeket már a marhapestis előtt eladott a telepeseknek. De 1897 után, főleg a marhapestist követő elszegényedés miatt oly mértékben nőtt a földeladások száma, hogy a hereróknak egyre kevesebb legelő és frissvíz-forrás állt rendelkezésre. Sokan arra kényszerültek, hogy bérmunkát vállaljanak a német farmokon, vagy megmaradt állataikat jogszerűtlenül legeltessék a hatalmas német farmokon. Mindez kiváltotta a telepesek haragját, akik sokszor erőszakkal elűzték az állatokat. Így lehetetlenné vált a földkérdés igazságos rendezése a hererókkal, jóllehet a megállapodáson dolgozó Leutwein szigorú engedélyezési gyakorlattal számolt a herero-földek eladásakor.

A legelőterületek növekvő csökkenésével járó egzisztenciális fenyegetettség mellett a hererók ellenállási szellemét főleg a megaláztatások növelték. Emberi méltóságuk további súlyos megsértését jelentették a telepesek részéről elkövetett, s az akkori német joggyakorlat

szerint is büntetendő erőszakok és gyilkosságok enyhe ítéletei, amelyek tovább növelték a feszültséget. A gyarmatosítók diszkriminációja sokszor az afrikai erkölcs ismeretlenségéből, máskor a kulturális és szellemi fölény érzetéből fakadt. Csak kevés fehér hajlott a bennszülött kultúra megértésére; ennek elutasításához ugyanakkor hozzájárult, hogy azok szociális-törzsi hovatartozásuk miatt nem mutattak semmiféle *„alattvalói szellemet"*, amelyet a saját kultúrájuktól áthatott németek elvártak volna. A németek a törzsi politikába való beavatkozással – pl. Samuel Maharero kinevezése ovaherero-kapitánynak – ellenséggé váltak a többi herero vezető szemében.

A német védhatalom abban volt érdekelt, hogy megtiltsa az ország ellenőrizetlen fegyverbehozatalatát, s csökkentse a törzsek harci erejét. Mindez az érintettek határozott ellenállásába ütközött, akik nem kívántak betagolódni a német rendszerbe. A namák és a gyarmati közigazgatás regisztrációs vitái miatt már 1903 októberében Warmbadban úlyos katonai összetűzésre került sor, amelynek 1904 január végén csak az ország északi részéből érkező német katonai erősítés vetett véget. Így az ország centruma elegendő katonai fedezet nélkül maradt, s a Windhoekban lévő német közigazgatás képtelen volt megfelelően reagálni az Okahandjából 1904 januárban kiinduló herero-felkelésre.

A hererók a felkelés előtt a Waterberg-régióban gyülekeztek, hivatalosan a Kambazembi (1843–1903) herero-kapitány halála miatti, elhúzódó örökösödési viták kapcsán. A németeknek feltűnt, hogy a hererók a felkelés előtti hetekben megkezdték készleteik felhalmozását és egyéb árucikkeket is felvásároltak. 1904. január 20-án Samuel Maharero Osonában kiadta a felkelésre felszólító parancsot, az alábbi kiegészítő határozattal: *„Országom valamennyi nagyemberéhez. Samuel Maharero, a hererok főtörzsfőnöke vagyok. Parancsot adtam minden emberemnek, hogy többé ne bántalmazzák a következőket: angolok, bastardok, bergdamarák, namák, búrok. Ezekhez nem nyúlunk. Ne tegyétek! Esküszöm, hogy e határozat titokban marad, még a misszionáriusok előtt is."*[39]

A hereró és nama nép megélhetési nehézségeik miatti felkelése 1904 januárban Samuel Maharero tözsfőnökük vezetésével a német intézmények és farmok elleni támadással kezdődött. Daniel Kariko törzsfőnök később eskü alatt vallotta, hogy a herero-nagyemberek abban is megegyeztek, hogy megkímélik a német asszonyokat és gyermeket, valamint a misszionáriusokat és családjaikat. Ezt a parancsot kis kivétellel betartották, s a foglyul ejtett nőket és gyermekeket a német településekre vitték, akik a német parancsnokság szívesen látott információs forrásának számítottak. A német férfiakat azonban válogatás nélkül meggyilkolták.

Jakob Irle misszionárius becslése szerint a háború előtt a kereken 80 000 fős herero nép hozzávetőlegesen 5000–7000 harcost tudott kiállítani. Ezért a németek számára döntő jelentőségű volt a nagyobb állomáshelyek – közöttük Okahandja és Omaruru – megvédése és saját erőből való felmentése. A rendelkezésre álló erők még a német erősítés megérkezése után sem voltak elegendők a felkelés azonnali leverésére, hiszen biztosítani kellett a német állomásokat és településeket, illetve a közlekedési útvonalakat. Hátrányosnak bizonyult, hogy Németország – Angliától és Franciaországtól eltérően – nem rendelke-

[39] GEWALD, Jan Bart: *Herero heroes, a socio-political history of the Herero of Namibia, 1890–1923*. Currey, Oxford, 1999. 141. és sk.

zett állandó bevetési csoporttal, akiket a gyarmati bevetésre képeztek ki és fegyvereztek fel. Így a hajóval megérkező hazai erősítést a legkülönböző csapatrészek önkénteseiből állították össze, akik teljesen felkészületlenek voltak az afrikai bevetésre. A megérkező egységek teljesítményéből sokat levont, illetve súlyos veszteségekhez vezetett, hogy harci tapasztalatlanságuk mellett hiányos egészségügyi ismeretekkel rendelkeztek, így sokan megbetegedtek tífuszban.

A Német Birodalmat teljesen felkészületlenül ért egy ilyen méretű felkelés Délnyugat-Afrikában. 1904. január elején, a hererók elleni harcok kezdetén a német védcsapatok létszáma 769 német és 132 bennszülött katonát tett ki, akiket négy századba, egy tüzéregységbe és egy sor kisebb állomásozó egységbe soroltak be. A védcsapat a gyarmatról még 1141 fő tartalékos erősítést kapott, akikhez helyiek is csatlakoztak. A németek technikailag jobb fegyverzete (Maxim-géppuskák) ellenére azonban a felkelés leverése a birodalomból érkező pótlólagos támogatás nélkül lehetetlen volt.

Az első áldozatok a német telepesek voltak. A hererók felégették házaikat s a férfiakat többnyire meggyilkolták. A felkelőknek kedvezett, hogy a harci területen csak gyenge német erők tartózkodtak, mert a védcsapatok zöme Leutwein kormányzóval együtt az ország déli részén tartózkodott egy helyi felkelés leverése miatt. A hererók első csapásai a farmok megtámadása mellett raktárak, vasútvonalak és kereskedelemi állomások ellen irányultak. Ennek során 140 német és hét búr személy veszítette életét. Okahandjában asszonyokat is megöltek. Másutt szabad elvonulást biztosítottak számukra a legközelebbi német állomásig. A németeknek alacsony létszámuk ellenére sikerült tartaniok a városokat és a távíróvonalakat. A Swakopmundból már január 12-én elindult rögtönzött páncélvonat Hartwig von Zülow hadnagy irányításával megjavította az Okahandjába irányuló, megrongált keskenyvágányú nyomvonalat, s gyors csapatszállításaival később áttörte a város körüli gyűrűt. A helyzet első stabilizációját a német csapatok vasúti szállítása jelentette. A német vezérkari főnökök – von Schlieffen, majd Helmuth von Moltke – e tapasztalatok alapján kezdték meg a páncélvonatok fejlesztését.

Január 18-án megérkezett Swakopmundba a Fokvárosból helyszínre küldött Habicht zsebcirkáló, amelynek fedélzetéről már részletesebb jelentéseket lehetett Berlinbe küldeni. Gudewill korvettkapitány átvette a gyarmat parancsnokságát; két tiszttel, egy orvossal és 52 emberrel partra szállt s megindult a szorongatott Karibib felmentésére, ahol a lakosság segítségével elbarikádozták magukat.

A Német Birodalomban kezdetben optimista német jelentések láttak napvilágot a herero-lakosság helyi megmozdulásairól. De azok Samuel Maharero parancsnoksága alatt már 1904. január 12-én bekerítették Okahandját, lerombolták az osonai vasúti hídat s elvágták az ország fővárosába, Windhukba vezető távíróvezetéket. Swakopmund kikötővárosból a fővárosba tartó vonat sem ért célba. A következő napokban Samuel Maharero megkísérelte a Hermanus van Wyk kapitány vezette bastardokat és a Witbooi kapitány vezette namákat bevonni a harcba. Van Wyk vonakodott, s átadta a németeknek Mahareronak Witbooihoz írt leveleit. De január 28-án csak az ovambo-törzs 500 jól felfegyverzett harcosa támadt a német Fort Namutonira, amelyet csak hét német katona védett. A körbezárt németek azonban saját veszteség nélkül 60 támadót megöltek, akik ezután visszavonultak. Terveikben a felkelők azonban alábecsülték a Német Birodalom

azon képességét, hogy rövid idő alatt nagy csapatkontingenst képes Afrikába küldeni. Miután ez bebizonyosodott, a hereróknak már csak az a lehetőség maradt, hogy legyőzzék a németeket, mielőtt további utánpótlás érkezne.

A birodalmi kormány utasítására 1904. január 21-én két tengerész zászlóaljat (500 fő) hajózott be, s megkezdődött a szárazföldi hadsereg önkéntesekből álló csapatainak felállítása. Ennek költségeit a német Reichstag beható vitát követően – az SPD tartózkodása mellett – szavazta meg. A németek három részre osztották csapataikat. A nyugati osztag célja Ludwig von Estorff (1859–1943) őrnagy parancsnoksága alatt Omaruru kerület megbékítése volt. A fő csoport Leutwein kormányzó vezetésével a végleges katonai felállásig Okahandja megtartása s az ellenfél elbizonytalanítása, majd a teljes felállás után az ellenséges főerők felderítése, majd megtámadása volt. A 412 fős keleti csoport célja a porosz Franz Georg von Glasenapp (1857–1914) őrnagy vezetésével Gobabis kerület megbékítése, a keleti határ lezárása volt a hererók menekülésének megakadályozására. Nagyobb csatára 1904. április 9-én került sor, amikor Leutwein ezredes megtámadta a hererók 3000 fős fő erejét Onganjiránál, s állásaikat nyolc órás ostrom után, sötétedéskor áttörte.

1904. május 3-án leváltották Leutweint főparancsnoki pozíciójából – csak kormányzó maradt –, s Adrian Dietrich Lothar von Trotha (1848–1920) altábornagyot nevezték ki Német Nyugat-Afrika főparancsnokának, s bízták meg a herero-felkelés leverésével. Trotha felelős parancsnokként 1896-ban már kétes hírnévre tett szert Német Kelet-Afrikában a wahehe-lázadás leverésekor. A védcsapat tisztjei Leutwein mellett álltak, s közvetlenül II. Vilmoshoz akartak fordulni, hogy elérjék Trotha visszahívását.

A német birodalmi kormány összesen mintegy 14 000 katonát küldött Lothar von Trotha vezetésével a gyarmatra. Theodor Leutwein kormányzó, aki a von Trotha által történt leváltásáig a védcsapatok prancsnoka is volt, lehetőségei ismeretében főleg a konfliktus politikai megoldására törekedett, ennek ellenére azonban a hererók gyors és kompromisszumok nélküli leverését sürgette. Von Trotha tábornok pedig valamennyi rendelkezésre álló erő koncentrált támadásával igyekezett felszámolni a felkelést. De alábecsülte a helyi nehézségeket, a hererók képességeit, illetve a német oldalon harcoló bennszülött segédcsapatok jelentőségét is.

1904. augusztus 11–12-én Trotha megkísérelte, hogy a Waterberg melletti csatában bekerítse és megsemmisítse a hererókat. Terve azonban nem sikerült, s a hererok nagy része – súlyos veszteségeket szenvedve – kelet felé, az Omaheke sivatagba menekült. Ekkor kezdődött Leutwein és von Trotha konfliktusa: előbbi meg akarta kímélni a hererókat és az ország további gyarmatosításakor munkaerőként felhasználni, míg von Trotha meg akarta semmisíteni őket. A csata után Trotha a levert hererókat családjaikkal és állataikkal együtt a szinte víz nélküli sivatagba szorította, sőt utasította Ludwig von Estorff őrnagyot, hogy eredjen a hererók nyomába, s űzze el őket a vízvételi helyektől. Így hererók ezrei haltak szomjan családtagjaikkal és szarvascsordáikkal együtt a sivatag szárazságában.[40]

[40] WOJAK, Irmtrud, MEINL, Susanne (Hrsg.): *Völkermord. Genozid und Kriegsverbrechen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts.* Campus, Frankfurt am Main, 2004 (= Jahrbuch zur Geschichte und Wirkung des Holocaust 8), 49.

Trotha 1904. október 2-án felhívást intézett a hereró néphez, amely később *„megsemmisítési parancsként"* vált ismertté: *„Én, a német katonák nagy tábornoka küldöm ezt a levelet a herero népnek. A hererók többé már nem német alattvalók. Gyilkoltak és raboltak, sebesült katonák füleit és orrait, s más testrészeit vágták le, s most gyávaságból nem akarják folytatni a harcot. Azt mondom a népnek: aki egy kapitányt valamelyik állomásomra fogolyként beszállít, ezer márkát kap, s aki Samuel Maharerot hozza, ötezer márkát kap. A herero népnek azonban el kell hagyni az országot. Ha ezt a nép nem teszi, akkor puskacsővel kényszerítem erre. A német határokon belül minden hererót fegyverrel vagy nélküle, állattal vagy nélküle, agyonlövetés vár, egy asszonyt és gyermeket sem fogadok többé be, hanem visszaűzöm népéhez, vagy agyonlövetem. Ezek a szavaim a hereró néphez. A hatalmas német császár nagy tábornoka."*[41] Felhívását a csapataihoz szóló utasítással egészítette ki, amelyben hasonló jutalmat ígért azoknak a katonáknak, akik herero-kapitányokat fognak el. A nőkre és gyermekekre való lövés parancsát pedig úgy értelmezte számukra, hogy a fejük fölé kell lőni, s így kényszeríteni futásra őket. Biztos vagyok benne – folytatta –, hogy másodszorra már futásnak erednek, s akkor megmarad a német csapatok jó hírneve.[42]

Trotha hadvezetési stratégiája a hererók teljes megsemmisítésére irányult: *„Azt hiszem, hogy a nemzetet, mint ilyet, meg kell semmisíteni [...] A kirobbant faji harc csak egyik fél megsemmisítésével zárulhat."*[43] Elképzelésében főleg Alfred von Schlieffen vezérkari főnök és II. Vilmos császár támogatta. Von Trotha cselekedetét ezért a történettudomány a 20. század első népírtásaként tartja számon. Eljárásmódja nagy csalódást váltott ki bel- és külföldön egyaránt. Bülow kancellár sürgetésére a megsemmisítési parancsot az események után két hónappal Vilmos császár feloldotta. Trotha politikája azonban 1905. novemberi visszahívásáig változatlan maradt.

Néhány nappal Trotha felhívásának megérkezése után – a hivatalos iratok postai útja Berlinig jó hat hétig tartott – a birodalmi kormány elhatározta a felhívás visszavonását. De még decemberig tartott, míg valamennyi hivatal és szolgálati hely – amelyek a császárságban kevésbé működtek együtt – kiadta erre vonatkozó utasítását. A Reichstag-vitában Trotha tábornok hadviselési stílusát többek között August Bebel, az SPD vezetője is kipellengérezte: *„Ilyen hadviselést minden mészároslegény folytathatna, ehhez nincs szükség tábornokra vagy magas rangú tisztre."*[44] Trothát visszavonulásra kényszerítették, aki a *Deutsche Zeitung*ban azzal védekezett, hogy ellenkező esetben olyan vereséget szenvedett volna, mint Napóleon 1812-ben a Berezinánál: *„Afrika törzsei addig háborúznak egymással, amíg az egyik szétzúzva a földön marad. Ennek kellett ebben az esetben is történnie. Magától értetődik, hogy egy afrikai háborút nem lehet a genfi konvenció törvényei szerint folytatni. Nagyon nehezemre esett az asszonyok visszaparancsolása a Kalahari sivatag vízforrásaitól. De csapataim számára egy*

[41] Bundesarchiv Potsdam, Akten des Reichskolonialamtes (RKA), 10.01 2089, Bl. 23. Handschriftliche Abschrift der Proklamation an das Volk der Herero und des Zusatzbefehls an die Kaiserliche Schutztruppe, 2. Oktober 1904)

[42] Uo.

[43] SCHALLER, Dominik J.: »Ich glaube, dass die Nation als solche vernichtet werden muss: Kolonialkrieg und Völkermord in «Deutsch-Südwestafrika» 1904–1907«. In: Journal of Genocide Research. 6:3, 398.

[44] *Stenographisches Bericht*, Bd. 202, 4104. (30. Januar 1905)

katasztrófa előtt álltam. Ha az asszonyokat hozzáengedtem volna a kisebb vízforrásokhoz, akkor Afrikában egy Berezinát kellett volna átélnem."[45]

Trotha felhívása a délnyugat-afrikai német közigazgatási és katonai vezetés szakítópróbája lett. Leutwein kormányzó a Külügyi Hivatal gyarmati osztályánál már október–novemberben nemcsak kormányzói jogainak megsértését sérelmezte,[46] hanem a tábornok megsemmisítési politikáját is, amelyet *„gazdaságilag károsnak, katonailag pedig kivitelezhetetlennek tartott."*[47] Növekedett a közvélemény nyomása is, főleg az evangélikus missziós egyházaké. 1904. november 23-án a német vezérkar Berlinben arra a meggyőződésre jutott, hogy Trohta terve megvalósíthatatlan. Alfred von Schlieffen tábornok, a vezérkar főnöke az írta Bernhard von Bülow kancellárnak aznap született határozatukról, hogy *„alig marad más hátra, mint megkísérelni, hogy a hererókat megadásra ösztönözzük. Ezt megnehezíti von Trotha tábornok felhívása, aki minden hererót agyon akar lövetni. Ha csapataink új felhívása megígérné a hererók életét, aligha hinnének neki. De mégis meg kell kísérelni."*[48] Másnap a császár levelet kapott a kancellártól, hogy a Trotha által sürgetett intézkedések nincsenek összhangban a keresztény és emberi elvekkel és a *„hererók teljes és tervszerű kiirtása átlép minden, a német autoritás igazságosságára és helyreállítására ajánlott mértéken [...] s kárt okozna a német tekintélynek a civilizált nemzetek között."*[49]

A vezérkar 1904. december 9-i távirati utasítására Trotha visszavonta felhívását és parancsát. Utasították, hogy a főkolomposok kivételével kímélje meg a hererók életét, s ne utasítsa vissza az evangélikus misszionáriusok közvetítési kísérletét. A birodalmi kormány a közvéleményre való tekintettel később elhatárolódott Trothától, de a vezérkarral együttműködve kettős játékot folytatott, sőt december 14-én kitüntette Trothát a herero-felkelés leveréséért. Leutwein, aki Trothával semmilyen körülmények között nem volt hajlandó együttműködni, 1905-ben lemondott kormányzói hivataláról.

Amikor Trotha 1904. október 2-án kiadta felhívását, a Waterbergből menekült hererók fő csoportja már augusztus 11-e óta a németek hatókörén kívül volt. De az Omahekén keresztül vezető útjuk a szárazság idején tragédiához vezetett és szinte valamennyi állatuk elpusztult. Az Omaheke sivatagon keresztül Samuel Mahareróval együtt csak mintegy 1500 hereró érte el a brit Becsuánaföldet, ahol letelepedtek. Ismeretlen számú hereró északra tört át, ahol az ovambók fogadták be őket. Többszázan elérték Walvis Bay brit enklávét, ahol előbb internálták, majd Fokvárosba deportálták őket.

1904. november 2-án Ombakalában a hererók 11 fős vezetői csoportját a németekkel folytatott tárgyalás során rövid uton agyonlőtték. Wilhelm Maharero később éppen ezzel az esettel indokolta, hogy nem tárgyal a németekkel és helyette embereivel inkább brit területre meneküljön.[50]

[45] RAHN, Walter: *Sanitätsdienst der Schutztruppe für Südwestafrika während der Aufstände 1904–1907 und der Kalahari-Expedition 1908.* 83.

[46] Bundesarchiv Potsdam, RKA 2089, Bl. 98–99. Leutwein an Auswärtiges Amt, 12. November 1904.

[47] Uo.

[48] Uo. RKA 2089, Bl. 3. ff., Schlieffen an den Reichskanzler, 23. November 1904.

[49] Uo. RKA 2089, Bl. 8–11. Bülow an Wilhelm II., 24. November 1904.

[50] DRECHSLER, Horst: *Südwestafrika unter deutscher Kolonialherrschaft.* Akademie Verlag, Berlin, 1984. 161–163.

Egy nappal Trotha megsemmisítési parancsának visszavonása előtt, 1904. december 11-én a kormány és a vezérkar táviratilag kifejezetten támogatta, hogy a hererókat kényszermunkán alkalmazzák, amelyekhez megfelelő gyűjtőtáborokat kell létrehozni. A tervet megvalósították, miközben a háború keleten a korábbi titkos parancs szerint folytatódott. Hererók ezrei keltek át a homokmezők *„zárjain"* és tértek vissza saját hazájukba. A németeknek a kevés számú katona, az infrastruktúra hiánya és a nehézkes szállítási útvonalak miatt nem sikerült szoros záróvonalat kiépíteni. A hererók szegényen, kimerülve és éhezve, rejtőzködve bolyongtak az országban. Ha fogságba estek, akkor agyonlőtték, felakasztották vagy koncentrációs táborba zárták őket.

A hererók helyzete csak 1905 végén javult, amikor Friedrich von Lindequist (1862–1945), Leutwein korábbi munkatársa lett Német Délnyugat-Afrika kormányzója (1905–1908). Csak azzal a feltétellel fogadta el megbízását, hogy a részéről embertelennek tekintett von Trothát leváltják. Ezt követően utóbbi 1905. november 18-án örökre elhagyta Német Délnyugat-Afrikát.

A namák felkelése (a régebbi irodalomban *„hottentotta felkelésnek"* nevezik) közvetlenül összefüggött Lothar von Trotha vitatott kinevezésével és Leutwein fokozatos visszaszorításával. A kapitányok szerződései Leutwein elismert integritásán nyugodtak, s annak háttérbe szorításával megszűntek. A Németországgal szövetséges kapitányok attól tartottak, hogy hasonló sors vár rájuk, mint korábbi ellenségeikre, a hererókra. Mindezt főleg abból vezették le, hogy a Witbooi- és Bethanier-törzshöz tartozók közül korábban számosan a németek oldalán harcoltak, de a waterbergi csata után dezertáltak s a hereró felkelőkhöz csatlakoztak.

A namák felkelése már 1904 júliusában elkezdődött, amikor Jakob Morenga (1875–1907), a gerillaharcos *„fekete Napóleon"* 11 hívével megtámadott s lefegyverzett német telepeseket. A felkelés októberben kezdett komoly veszélyt jelenteni, amikor Hendrik Witbooi felmondta védelmi- és megnemtámadási szerződését a Német Birodalommal és helyette hivatalos hadüzenetet hirdetett. A két lázadót más törzsek és vezetőik is követték. Hendrik Witbooi egy későbbi, Leutwein kormányzónak írt levelében elhatározását a német telepesek gyilkosságaival magyarázta. Röviddel nyilatkozata után a waterbergi csatában még a németek oldalán harcoló 80 fős nama egységet a németek lefegyverezték, s később Kamerunba és Togoba deportálták. Leutwein október 8-án teljesen meglepetten jelentette, hogy Witbooi hívei – akiknek hűségére maga is épített – ellenséges szándékkal elhagyták Gibeon állomást és szomszédos állomásokat támadtak meg. Újabb jelentések szerint Morenga is növelte hívei számát.

A namák támadásainak közel 40 német telepes esett áldozatul, közöttük egy misszionárius. A telepesek asszonyait és gyermekeit megkímélték, sőt gyakorta a legközelebbi állomásig kísérték. A witbooik és a namák hadviselése alapvetően eltért a hererók módszereitől; utóbbiak a nyílt csatákat és összecsapásokat keresték, előbbiek pedig inkább a gerillataktikát alkalmazták. 1904 decemberében a németek felállították a hadifogolytáborokat Windhoekban, Okahanddjában és Swakopmundban.

1905-ben elhúzódó harcok folytak. Január elején a német csapatok 50 órás harc után megrohamozták a felkelők legfontosabb erődjét Groß-Nabasnál. Október végén meghalt Hendrik Witbooi, amikor embereivel megtámadtak egy német szállítóoszlopot. Halála

annyira megrendítette a witbooikat, hogy 1906 elején zárt egységben megadták magukat. Ezzel a lázadók legnagyobb csoportja kivált a harcból. A német csapatok az év folyamán folyamatosan felőrölték az egyes felkelő csoportokat, illetve a misszionáriusok közvetítésével békekötésekre került sor.

A német védcsapatok tevékenysége a délnyugat-afrikai felkelés leverésében kormányválságot okozott Berlinben, s 1907. január 25-én új Reichstag-választásokra (az ún. hottentotta-választások) került sor. 1907. március 31-én hivatalosan is bejelentették a hadiállapot végét. Morenga azonban tovább folytatta a gerillaháborút, míg 1907. szeptember 19-én Eenzamheidnél a brit rendőrséggel vívott harcban meggyilkolták. Fejére korábban személyesen II. Vilmos tűzött ki 20 ezer márkás vérdíjat.

Korábban a Windhoekban székelő német közigazgatás a berlini Külügyi Hivatal haladóbb szellemű gyarmati osztályának nyomására jogszerűnek nyilvánította a németek és a bennszülöttek házasságkötését. Most azonban a felkelők és a délnyugati misszionáriusok nyomására visszaható hatállyal megsemmisítette ezeket. A vegyes házasságok indoka német részről elsősorban az volt, hogy kevés német asszony volt hajlandó a gyarmatokra házasodni és kemény farmer-életet vállalni, amely az ott élő fekete asszonyok számára nem jelentett akadályt.

1908 március közepén brit területen összeütközésre került sor a német véderő és a Simon Kopper (meghalt 1913-ban) nama törzsfőnök vezette utolsó felkelő csoport között. A csatát túlélő namák a Kalahari sivatagba vonultak vissza, ahol megtámadhatatlanok voltak. Hosszas tárgyalások után Kopper végül 1909 februárjában megadta magát a brit hatóságoknak büntetlenség és alacsony német nyugdíj fejében.

Az Abraham Rohlf vezette felkelők másik csoportja – Morengas alvezérségével – 1908 decemberében többször megtámadott német telepeseket és 1909 elején angol területre menekült. A brit rendőrség azonban a namákat néhány hónappal később kiszolgáltatta a németeknek. Rohlfot és öt emberét felakasztották, a többieket megkorbácsolták és láncra verve őrizték. Ez már a felkelés végét jelentette. A németek az elfogott hererókat és namákat a koncentrációs táborokba szállították. Az első ilyen táborokat 1904–1905-ben a britek dél-afrikai búr táborainak mintájára rendezték be. Kezdetben Okahandjában, Windhoekban és Swakopmundban, majd másutt is működtek. Az állandó túlzsufoltság, a rossz klíma, ivóvíz és egyoldalú élelmezés miatt a táborokban gyorsan skorbut, tífusz és vérhas tört ki, amely áldozatok ezreit követelte. Az egészséges foglyokat kényszermunkára vitték, ahol utakat és vasútakat építettek. A feltételek olyan kemények voltak, hogy gyakorta a foglyok fele nem élte túl a megpróbáltatásokat.[51] A lázadások során hozzávetőlegesen 1500 német halt meg a harci cselekmények vagy betegségek következtében. A 60–80 000 főre becsült hererók közül 1911-ben már csak 15 130 személy élt, tehát a törzs 75–80%-a elpusztult.[52]

A gyarmat totális pacifikálása során – a felkeléstől távol maradó rehoboti bastardok és a berseba-namák kivételével – egész Délnyugat-Afrika német fennhatóság alá került. A kormány elkobozta a törzsi vagyonokat és a földet, amelynek során az Algéria számára 1845-ben kidolgozott francia zár alá helyezési rendeletet vették mintának. A törzsi szer-

[51] Schaller: i. m. 399–400.

[52] Gründer: *Geschichte der deutschen Kolonien...* i. m. 121.

vezetet a legapróbb részleteiben megszüntették, s nem tarthattak fegyvert sem. Tíznél több bennszülött család – vagy néhány egyedülálló munkás – nem lakhatott a mindenkori tulajdonos birtokán annak felügyelete mellett, *„higiéniai"* okokból a farmtól optimálisnak tekintett 1 km távolságban. A gyarmati közigazgatás által irányított *„közkarámokban"* (az ún. král egy kör alakú, tüskés sövénnyel körülvett dél-afrikai bennszülött település volt – NI) általában ezer bennszülött élt. Politikai önállótlanságukat és gazdasági függőségüket a jövőben is biztosítandó csak korlátozott számban tarthattak kisállatot és korlátozott nagyságú földet művelhettek, amely a gyarmati igazgatás engedélyétől függött. A feketéket munkaszerződésre kötelezték a fehér gyarmatosítóval, s munkaviszonyukról igazolványt vezettek. A munkakötelezettség előírásával, a szolgálati könyv és *„munkakönyv"* bevezetésével a bennszülöttekre kiterjesztették a törvényes felügyelő- és ellenőrzési intézkedések rendszerét, s a tulajdonnélküli bérmunkások szintjére degradálták őket. 1907 után a *„bennszülöttpolitika"* kizárólag *„munkáspolitika"* volt, s az olcsó munkaerőtartalék biztosítását szolgálta.[53]

1910 táján a regisztrált 22 300 férfiből (a gyarmati igazgatás eközben 65 000-re becsülte az összlakosság létszámát) 22 000 fő az európaiak szolgálatában állt, de sürgősen szükség volt munkaerőre az ólombányákban és a gyémántmezőkön. A mezőgazdaság kezdte elveszíteni jelentőségét. Német Délnyugat-Afrika kiviteléből – gyémántok, ólom, szarvasmarha, bőrök, szőrme, mohair, strucctol –, amely 1913-ban 70,3 millió márkát tett ki, a fő részt a gyémánt és az ólom kivitele (66,8 millió márka) jelentette.[54]

NÉMET GYARMATOK: 2. NÉMET KELET-AFRIKA

A mai Ruanda, Tanzánia szárazföldi része és Burundi 995 000 km²-es területe háromszor nagyobb volt a Német Birodalomnál. A gyarmat alapjait Carl Peters vetette meg, aki a kor szokásai szerint a törzsfőnököktől és a szultánoktól a földet *„szerződésekkel"* vásárolta meg. Így hamarosan 2500 km² tulajdonosa lett. Ahol az ajándékok és a pénz nem vezettek eredményre, ott fegyverrel szereztek földet. Mindezt a Német Gyarmatosítási Társaság *(Gesellschaft für deutsche Kolonisation)* égisze alatt, amelyet 1884-ben maga Peters alapított. A társaságnak a német kormány oklevélben garantálta, hogy a területen protektorátust hozhat létre. Miután a zanzibári szultán tiltakozott Peters munkálkodása ellen (a szárazföldi rész Zanzibár fennhatósága alá tartozott), a német kormány nyomós érvként öt hadihajót küldött a vita rendezésére. Ezután a szultán visszavonta tiltakozását, s a németek jogot formáltak Bagamoyo, Dar es Salaam és Kilwa területére.

Az Abushiri-felkelést 1888-ban a kelet-afrikai partvidék arab lakossága robbantotta ki a németek ellen. Kiváltó oka az volt, hogy a nagyhatalmak a területet eredetileg a zanzibári szultánnak ígérték, de ígéretüket nem tartottak be. A felkelők vezére Abushiri bin Salim al-Harthi volt, akit az arabok s a helyi törzsek egyaránt támogattak. Árulás juttatta a németek kezére, s 1889 decemberében nyilvánosan felakasztották. A forrongásnak végül

[53] Uo. 122–123.
[54] Uo. 126.

1891 elején a német és az angol tengeri blokád vetett véget. Az eseményekről Németországban csak akkor értesültek, amikor a megbízott hazaérkezett jelentést tenni. 1890-ben a Helgoland–Zanzibár egyezménnyel hozzávetőlegesen meghúzták Német Kelet-Afrika határait, de a végleges határok megállapítása csak húsz év múlva történt meg.

A tengerparti részek *„arab felkelésének"* leverésével megnyílt az út Kelet-Afrika hátországa felé és megkezdődött a különböző törzsek leigázása. Az 1890–1905. évi maji-maji felkelésig terjedő időszakot általában a *„nyugodt"* fejlődés éveiként emlegetik, jóllehet a németek egyedül 1891–1897 között összesen 61 nagyobb *„büntetőexpedíciót"* indítottak a lakosság leverésére. A németeknek nagy nehézséget okozott az expanzív módon terjeszkedő hehe törzs, akik birodalmukat más törzsek rovására igyekeztek növelni. 1891 augusztusában legyilkoták Zelewski hadnagy expedícióját. Háborús tapasztalatokkal rendelkező törzsfőnökük, Mkawa 1898-ig kis háborúkkal igyekezett megakadályozni a német terjeszkedést, mígnem öngyilkos lett, hogy elkerülje fogságba esését. A Kilimandzsáró-terület azonban továbbra is a tartós ellenállás és a kormány katonai-bürokratikus megtorlásainak helyszíne maradt. 1899. decemberben dzsagga-törzsfőnökök támadták meg a Moschiban lévő német katonai állomást. A kormányzó radikálisan leverte a megmozdulást, s 19 halálos ítélettel torolt meg.[55]

A bennszülött ellenállás leverése után az együttműködésre hajlandó uralkodókat megerősítették pozíciójukban vagy újakat neveztek ki. A kialakuló közigazgatásban helyi elöljárónak *(jumbe)* nevezték ki őket, de több helyen a fraternizálást megakadályozandó többnyire műveltebb arabokat vagy szuahéliket helyeztek pozícióba. Ezek kötelezettségeik ellátása fejében 4–10%-al részesedtek a befolyó adóból. A *„rendet"* a védcsapatok (hivatalosan: *Kaiserliche Schutztruppe für Deutsch-Ostafrika* – Császári Védcsapatok Német Kelet-Afrikában)[56] tartották fenn, amelyek Wissmann afrikai zsoldosaiból alakultak meg. Az *„askarikat"* az ültetvények munkásaival ellentétben nagyon jól megfizették, őrmesteri rangig emelkedhettek és a szolgálatból való kiválásuk után nyugdíjat kaptak.

A sűrűn lakott, központilag kormányzott Ruanda és Urundi, valamint a Viktóriatótól nyugatra fekvő területek (Bukoba) megőrizték saját állami szervezeteiket és ún. rezidentúrákat állítottak fel, s az angol Uganda-protektorátushoz, valamint északon To-

[55] Uo. 154.

[56] A védcsapatok 1891-től az ún. Wissmann-csoportból alakultak meg, amelyeket Hermann von Wissmann birodalmi megbízott 1889-ben német és afrikai zsoldosokból állított fel, hogy megtörje a Német Kelet-Afrikai Társaság terjeszkedésével szemben lázadó, Abuschiri vezette kelet-afrikai partvidéki lakosság ellenállását. Wissmann a birodalmi kormány megbízásából 1889. februárban 61 német tisztet és altisztet toborzott és Zanzibárba küldött. Ő maga pedig Egyiptomba ment, ahol kb. 600 katonát toborzott. Legtöbbjük a felbomlott anglo-egyiptomi hadsereg szudán egységéből származott. Megőrizték eredetileg oszmán rangjukat, mint pl. *ombasa* (őrmester), *saus* (altiszt), becsaus (őrmester), *effendi* (tiszt). Az afrikai katonáknak az arab nyelvből származó askari elnevezést adta. Szintén Wissmann zsoldosainak oszmán hagyományából származott az egyenruhájuk részét alkotó fejfedő, a *tarbus*.
Wissmann afrikai zsoldosainak másik csoportját a 100 zulu alkotta, akiket Mozambik déli részén Hans von Ramsay toborzott. Azonkívül átvették a kelet-afrikai askarik egy kisebb csoportját, akik korábban a Német Kelet-Afrikai Társaság (DOAG) szolgálatában álltak. Így kialakult a számos gyarmati hadseregben alkalmazott struktúra: *„fehér"* tisztek és altisztek vezették a *„színes"* legénységet. A vezetést hazai altisztek egészítették ki, de rendfokozatuk nem volt azonos értékű a németekével.

góhoz és Kamerunhoz hasonlóan a közvetett uralom módszerét alkalmazták. Burundiban Gustav Adolf von Götzen (1866–1910) kormányzó (1901–1906) egyenesen megelégedett a független Kongó-állam menti vitatott övezetek biztosításával és az útépítést szorgalmazta.

Miközben az észak-nyugati szultanátusok szinte teljesen kívül maradtak a gyarmati feltáráson, addig észak-keleten, a Kilimandzsáró és Usaramo körüli központi gazdasági térségben már az 1890-es évek elején gyors gazdasági fejlődés indult. Gyarmati kereskedelem és ültetvénykultúrák, fehér farmertevékenység kezdődött, infrastruktúrális intézkedések (út- és vasútépítés) történtek. Már 1893-ban elkezdősött a Tanga kikötőjétől a Viktória-tó irányába az első német gyarmati vasút építése. A kormány 1899-ben átvette a krónikus tőkehiányban szenvedő DOAG-től az Usambara-vasútat és 1912-ig tovább építette Moschi-ig. 1915-ben a berlini nagybankok csoportjának támogatásával megalakult kelet-afrikai vasúttársaság megkezdte a Kelet-Afrikai Központi Vasút (más néven: Tanganyika-vasút) építését, amely 1914-ben a Tanganyika-tó közelébe érkezett.

A MAJI-MAJI FELKELÉS (1905–1907)

A gyarmat átalakulásával éleződött a *„munkáskérdés"* is. 1905. április 1-jén a németek bevezették a fej- és kunyhóadót, amelyet az idegen *akidok* könyörtelenül behajtottak. Korábban minden kunyhó (kb. 4 adóköteles személy) 3 rupiát fizetett, most minden munkaképes férfit 3 rupia fizetésére köteleztek. Ráadásul az adót ezután nem lehetett természetben fizetni, sőt a munkaképes férfiakat nemcsak közmunkákra osztották be, hanem a fej- és kunyhóadót megfizetni képtelen személyeket – gyakorta a családtól távol – adóköteles közmunkákra kényszerítették, ahol aszkarik felügyelték őket. A fej- és kunyhóadót a helyi lakosság által gyűlölt akidok szedték be, akik az askarik révén végrehajtó és törvényhozó jogokkal rendelkeztek. Az első támadás egy akid háza ellen indult. Még 1903 júniusában vadászati és erdővédelmi rendelkezésekkel megtiltották az elefántvadászatot és a hagyományos hálóvadászatot. A németek minden bennszülött törzzsel gyapotot akartak termesztetni, amit aztán exportáltak volna.

A bennszülött lakosság általános elnyomása – mint később a Götzen kormányzó vezette vizsgálóbizottság a felkelés okairól megállapította – több tényezőből tevődött össze: a kunyhóadóból, a kényszermunkából és a rossz munkafeltételekből, a bércsalásból, az útépítésből, a teherhordói szolgálatból, a víz-, az erdő- és a vad védelmére hozott számtalan rendelkezésből, az akidok és askarik viselkedéséből, az iskolakényszerből, amelyet az afrikaiak gyermekeik elidegenedésének tekintették a hagyományos gondolat- és hitvilágtól, valamint a munkaerőtől való megfosztásként értékelték. Jellemző módon a felkelők sok helyütt először az üzletekkel rendelkező indiaiakat, arabokat és szuaheliket támadtak meg, utána a gyapotültetvényes európaiakat. Az idegen uralmi rendszer elleni felkelés nemcsak gyarmaetellenes felszabadító kísérlet volt, hanem a szociálforradalmi tiltakozás vonásait is hordozta. De csak a déli területekre koncentrálódott, amelyet az évszázadforduló előtt a német gyarmatosítás még kevésbé érintett.

A maji-maji felkelés 1905. júliusban parasztfelkelésként tört ki a Matumbi-hegyekben, Kilwától északra. A felkelők kezdetben a távoli német állomásokat támadták meg és

gyapot-földeket gyújtottak fel. Később már missziókat és kisebb helyőrségeket is megrohamoztak. Az áldozatok között volt a helyi püspök is. Mivel a felkelés időben egybeesett a délnyugat-afrikai német területek megmozdulásával, komoly veszélyeket jelentett a német gyarmati uralomra. A lázadók létszámának növekedésével megnőtt annak lehetősége, hogy a németek elveszítik legnagyobb gyarmatukat. Ezt megakadályozandó, a kormányzó Németországból kért csapatokat a rend helyreállítására. Amint a várt erősítés megérkezett, azonnal támadásba lendültek, s elpusztították a lázadók falvait és termőföldjeit. Az éhség a ngonik területén feltehetően több halálos áldozatot okozott, mint a háború; több mint 5000 ngoni pusztult el. Az ellenállási frontot megosztották az egyes törzsi csoportok belső ellentétei, egyes kollaboráló törzsfőnökök és arab kereskedők félelme, hogy elveszítik korábbi társadalmi pozíciójukat, ha támogatják a felkelőket.[57]

A felkelést végül 1907. augusztusra verték le. Következményei hasonlóan pusztítóak voltak, mint a hereró-nama felkelésé. Az áldozatok számát több mint 75 000-re becsülik; az egyik missziós jelentés szerint a közel 30 000 fős pangwák száma 1000–1500 főre csökkent. Ungoniban, a felkelés központjában a bennszülött lakosság száma a felére csökkent.[58]

Német részről a délnyugat-afrikai és kelet-afrikai felkelések radikális változást és az afrikaiakkal való kibékülést eredményezték. Német Kelet-Afrikába Albrecht von Rechenberg (1861–1935) báró, katolikus diplomata személyében polgári kormányzót (1906–1912) neveztek ki. Radikális kurzusváltozása azon megfigyelésére épült, hogy az ültetvényes gazdaságok munkásigénye előbb-utóbb kényszerű módszerekhez és konfliktusokhoz vezetnek, mint ahogy Kamerunban történt, miközben a Togo mintájú kereskedelmi gyarmatok viszonylag nyugodtan élnek. Ezért Kelet-Afrikát *„német zászló alatti négerországgá"* igyekezett alakítani, ahol a bennszülöttek termelését a pénzért-termék jelszó jegyében támogatja. Nem telepes- és ültetvénygyarmatot, hanem a *„kereskedők, indiai kereskedők és bennszülött kultúrák országát"* igyekezett létrehozni. Vele a német gyarmati politika új korszaka kezdődött: megszüntette a fej- és kunyhóadó fejében elrendelt kényszermunkát, s a rend fenntartásában és az adók beszedésében erőteljesen támaszkodott a helyi törzsfőnökökre. Elutasította az indiaiak bevándorlásának korlátozását a gyarmatra, mivel azok az arabokat kiszorítva fellendítették az Afrikán belüli kereskedelmet, ami viszont kedvezett az adóbevételeknek is. 1909–1910-ben közigazgatási reformba kezdett. A német telepesek és kereskedők felháborodása ellenére a járási tanácsok számára passzív és aktív választójogot tervezett. Feloszlatta a helyi önigazgatási szerveket, amelyekben addig az európaiak a kunyhóadó 50%-ával, az iparűzési adó pedig 20%-ával rendelkeztek, így az afrikai lakosság költségén saját pénzügyi eszközökhöz jutottak. Messzire tekintő elképzelései a fekete lakosság képviseleti szervezeteiről vagy a női választójogról azonban meghiúsultak a német birodalmi bürokrácia ellenállásán.

Befejezetlen maradt az afrikai termékek támogatásának terve is, jóllehet fellendülése nyomán elérte az összkivitel 46%-át. Legfontosabb termékeik a gyapot, a földimogyoró, a szárított kókuszdióbél, a kávé, kaucsuk, agávé, szezám. A hazai exporttermeléssel párhuzamosan az arab és indiai kereskedők mellett kialakult egy afrikai kereskedőréteg, amely a

[57] Gründer: *Geschichte der deutschen Kolonien*... i. m. 163.
[58] Uo.

termékeket a tengerpartra szállította. Rechenberg egy sor mezőgazdasági kísérleti állomást és tudományos intézetet állított fel, hozzájárulva a gyarmat gazdasági haladásához és fejlődéséhez. E *„fejlődés"* a gyarmati állam terhére történt, mivel a gyarmati kereskedelem Német Kelet-Afrikában is passzív maradt. 1913-ban a 35 millió márkás kivitellel 53 millió márkás behozatal állt szemben. Délnyugat-Afrika után Német Kelet-Afrika kapta a legmagasabb birodalmi támogatást 122 millió márka értékben.[59]

Rechenbergnek nem sikerült megállítani a fehér telepesek beáramlását sem, akiknek száma az 5336 fős fehér lakosság között 882 főre emelkedett. Az európai lakosság egynegyede a Kilimandzsáró vidékén, a gyarmat gazdasági centrumában élt, ahol kiterjedt német ültetvények jöttek létre, amelyhez 1913-ban 542 124 ha tartozott, de csak 106 292 ha volt megművelve. 1914-ben Német Kelet-Afrikában a földnek kevesebb, mint 1%-a volt európaiak tulajdonában.[60]

A német telepesek célja arra irányult, hogy a föld kisajátításával és öröklésének megakadályozásával megoldják a *„munkáskérdést"*, illetve visszaszorítsák a bennszülöttek 1906-tól növekvő piaci tevékenységét. A fekete ültetvényes munkást olcsó termelőeszközként a korai 19. század német jobbágyához hasonló függő helyzetbe igyekeztek szorítani. A földművelő és állattenyésztő feketéket bérmunkássá alakítása legsikeresebben a Kilimandzsáró régióiban sikerült. 1913-ban az itt élő 96 834 dzsagga között 18 609 munkaképes férfit tartottak nyilván; közülük 10 589 európai ültetvényeken, 3176 missziós állomásokon dolgozott. 400 főt foglalkoztatott Moschiban a járási hivatal, 1282 fő a törzsfőnökök körül dolgozott, 3020 fő pedig kézművesként, kereskedőként és indiaiak alkalmazásában állt.[61]

A kisajátítás, munkakényszer és a bennszülöttek bántalmazása miatt a magánültetvényeken a halálozási ráta minimum 7–10%-ot, a Prinz Albrecht ültetvényen pedig 26%-ot ért el.

A politikai-szociális átalakulást jelezte a többi gyarmatokhoz hasonlóan az iskolaügy, amely szinte kizárólag a missziók kezében volt. Mindez jelentősen hozzájárult az 1906 után *„oktatási forradalomhoz"*, a modern Tanzánia létrejöttéhez. Röviddel az első világháború előtt Német Kelet-Afrikában 61 815 tanuló járt katolikus, 46 730 tanuló protestáns missziós iskolákba, a kormány iskoláiba pedig 6200-an. Mindez azt jelentette, hogy 1913-ban a 7 642 200 lakosból kb. 1,5% iskolába járt. Abszolút számokban mérve ugyan szerény eredmény, relatív összehasonlításban azonban szimbolizált egy folyamatot, amely a maji-maji felkelés után túlmutatott a német gyarmati időszakon.[62]

NÉMET GYARMATOK: 3. TOGO

Togóban a kereskedők és a misszionáriusok még szintén jóval a német védnyilatkozatok előtt előkészítették a talajt az európai értékek és a fehérek benyomulása számára. A 19. század közepén előbb a brémai Északnémet Misszió, majd 1892-től a katolikusok jelentős szerepének köszönhetően Togóban 342 missziós iskola révén viszonylag magas gyarmati

[59] Uo. 165–166.
[60] Uo. 166.
[61] Uo. 166–167.
[62] Uo. 169.

iskolátottsági szintet értek el. Amikor a német védhatalmat bejelentették, a missziós területen már jelentős számú írástudó és középiskolai végzettségű személy élt.

Togo attraktivitását a kereskedő számára az jelentette, hogy a *„szabadkereskedelem oázisa"* volt a monarchista-autoritatív módon kormányzott Dahomey és az angol Aranypart között. Gyarmatként a területet főleg kereskedelmi területnek használták: a hagyományos afrikai agrártermékeket – főként pálmatermékeket – a teherhordók a tengerparthoz szállították, ahol európai árukra cserélték. A kereskedők inkább a tengerparton maradtak, még közép-Togo nagy területeinek annektálása után is. A berlini politika Togót az első tíz évben főleg átjárónak használta a Niger-medence felé. A klíma sem járult hozzá a gyarmat *„betelepítéséhez"*, ezért a német védterületen sohasem tartózkodott 350-nél több fehér ember.

A tengerpart pacifikációja a törzsfőnökökkel kötött szerződések alapján történt, akiknek mindez éves nyudíjat biztosított s messzemenő hatalommal rendelkeztek. *„Kötelességeik teljesítéséhez"* tartozott a kereskedelem támogatása, a jogi ügyek elrendezése, az útépítés és a közrend fenntartása.

Hosszas határviták után nyugaton Angliával (1899, 1901–1902), keleten pedig Franciaországgal (1897) kötöttek határszerződéseket, amelyek nyomán fel kellett adni a Nigermenti német gyarmatbirodalom, valamint a Volta torkolatáig terjedő fontos kereskedelmi központ álmát. Így a németek számára egy kb. 50 km hosszúságú partszakasz maradt 550 km mély területtel, amelynek 87 200 km²-én közel 1 millió lakos élt.

Togo volt az egyedüli gyarmat, amely a birodalom pénzügyi támogatása nélkül működött, jóllehet 1899-ig kapott támogatást a tudományos célokat szolgáló Afrika-alapból. Fő bevételi forrása a vámok voltak s ebből finanszírozták a közigazgatás, a nyugdíjak és a katonai akciók kiadásait. Második helyen szerepeltek az export- és importcégek éves díjai, illetve a vasutak bevételei. A *„kókuszdióvonal"*, a *„kávé- és kakaóvonal"* és a *„pamutvonal"* egyenként több mint száz kilométeres vonalakat jelentett. A 6 hónapra szerződtetett rakodómunkások napi 9 órás munkáért 75 Pfenniget kaptak, amelyből 25 Pfenniget levontak ellátásukra. (Ez az összeg egy német munkás egy órás munkabérének felelt meg.) Az orvosi jelenlét ellenére rendkívül magas volt a halálozási arány (2000 munkásból 336 munkás halt meg).[63]

1901–1910 között a kis gyarmat importja meghaladta az exportot, amely főleg e kis gyarmat nagy beruházásaival függött össze. A 4 millió márkás, takarékos költségvetésük 7%-át kórházakra és iskolákra fordíthatta. A bevételek éves csökkenése főleg az alkohol növekvő adóival függött össze, amelyet a kereskedők azzal igyekeztek kivédeni, hogy a magasabb tarifák életbe léptetése előtt nagyobb mennyiséget importáltak. 1904-ben a szesz behozatala elérte a legmagasabb értéket (16 229 hl), amely meghaladta az összes import 25%-át; a 6–8%-ra való visszaesés ellenére 1911-ben ismét 12 346 hl-re emelkedett.[64]

A két protestáns misszió szövetségest látott a szeszexportban nem érdekelt Afrika-kereskedők kis csoportjában, amelynek élén J. K. Vietor (1861–1934) állt. A polgári családból származó dohánykereskedő 1888-ban Togóban és Nyugat-Afrikában céget és

[63] Uo. 130–131.
[64] Uo. 131.

több kierendeltséget alapított. Vietor támogatta az Északnémet Misszió tevékenységét, majd 1900-tól a társaság elnökségének tagja volt. A csoportot keresztény, illetve politikai érdekek motiválták. Képviselőik az afrikai lakosság kulturálódásában és *„polgári életében"* látták vásárlóképes vevőkké alakításukat. Felfogásuk szerint az alkohol szétrombolta a kölcsönös cserére épülő kereskedelem alapjait. A misszió és a liberális kereskedelem koalíciója nem bizonyult elég erősnek a *„szeszkartellel"* folytatott vitában, mert Woerman nem hajlott arra, hogy a *„négerek szeretete"* megakadályozzon egy nagy üzletágat. Az alkoholexportot a Nyugat-Afrikába irányuló egész német kereskedelem gazdasági és politikai előkészítőjének tekintette.

A misszionáriusok és a kereskedők részeredményként azonban azt elérték, hogy 1896-ban leállították az alkohol bérkiegészítésként való osztogatását a kormányzati munkásoknál. 1909-ben pedig Zech kormányzó megtiltotta az alkohol bevitelét Togo északi részeibe, valószínűleg azonban az iszlamizált területek hozzáférhetősége érdekében. Nagy spekulációs üzletek történtek jelentős földterületek alacsony áron történő felvásárlásakor, majd drágán való eladásakor a tervezett Lome–Palime vasútvonal kapcsán, amikor a bennszülötteket jogellenes módszerekkel félrevezették. Az 1910. szeptemberben lezáruló vizsgálat a Togo-Társaság földvagyonát 17 663 ha-ra csökkentette, s az 1910. évi földreform a föld haszonbérletét helyezte a földvásárlás helyébe. Mindez az egyik legtehetségesebb kormányzó (1905–1910), a bajor katolikus Julius von Zech gróf nevéhez fűződött.[65]

Togo fő kiviteli terméke a pálmaolaj és a pálmamag volt; 1911-ben ezek tették kivitelének 76%-át. Gazdasági értéke a Német Birodalom számára az egész gyarmati kereskedelem 7,8%-ával Új-Guinea előtt, az utolsó előtti helyen állt. Mindössze 560 fős rendőri egységet tartott fenn, s a belső közigazgatásban is viszonylag sok togóit foglalkoztattak. A német gyarmati uralom Togóban már 1914. augusztus 25-én nagyobb ellenállás nélkül, a rendőri csapatok kapitulációjával lezárult. Az angolok és a franciák már 1916-ban kötött titkos egyezményükben felosztották egymás között a gyarmatot.[66]

NÉMET GYARMATOK: 4. KAMERUN

A német véduralom az első évtizedben Togóhoz hasonlóan Kamerunban is túlnyomórészt a tengerparti területekre korlátozódott. A Külügyi Hivatal utasításainak megfelelően von Soden (1885–1891) és von Zimmerer (1891–1895) kormányzók főleg a német kereskedelmi érdekek (C. Woermann, Jantzen & Thormälen) katonai eszközökkel is történő biztosítására irányult. Távolról sem gondoltak települési gyarmat alapítására, mivel Nyugat-Afrika a Föld egyik legegészségtelenebb régiójának számított. Az 1886–1896 között Kamerunba küldött misszionáriusok 30%-a maláriában halt meg; a magas halálozási érték csak a kinin alkalmazása után csökkent. Ezért az európaiak a jobb klíma miatt főleg a tengerparti részeken és gazdasági centrumokban (Duala, Kribi, Jaunde), valamint Buea am Kamerunberg *„tisztviselővárosban"* telepedtek le. Legnagyobb csoportjukat a kereskedők és a kereskedőházak

[65] Uo. 132–135.
[66] Uo. 137–138.

alkalmazottjai, a katonai és közigazgatási aparátus, valamint a misszionáriusok alkották. Később további fontos csoportot jelentettek az ültetvénytársaságok alkalmazottai. 1913-ban Kamerunban 1871 fehér élt.

A Berlinből érkező utasítások ellenére 1895 előtt néhány *„expedíció"* benyomult a hátországba. Legismertebb közülük a 26 éves Eugen Zintgraff volt, aki túllépve megbízatását, benyomult Bali területére, s a két rivalizáló centrum között Balit 1891-ben német protektorátus alá rendelte. Német közigazgatási hivatal és kereskedelmi állomás felállításának kérése – a bevett gyakorlat szerint – természetesen majd Bali törzsfőnökétől érkezett. 1892–93-ban Wehlan bírósági fogalmazó rendkívül keményen járt el a bakoko és mabea törzzsel, s így a németeknek első alkalommal sikerült betörni a délnyugat-kameruni hátországba.

Wehlan további akciói és elöljárója, Heinrich Leist kormányzóhelyettes (kancellár) politikája a német gyarmati történelem egyik legnagyobb feltűnést kiváltó botrányát okozta. Az uralkodási hajlamokkal rendelkező, s a kínzásoktól sem visszariadó Leist a kameruni kormányzó, Eugen von Zimmerer ideiglenes képviseletében több védtelen dahomey-i asszonyt férjeik előtt megkorbácsoltatott, megsértve az érvényes jogszabályokat. Ezek az asszonyok azon 370 férfi és nő csoportjához tartoztak, akiket Behanzin, Dahomey királya 1891 nyarán *„rabszolgaként"* eladott a kameruni kormánynak. A Dahomey-i férfiak egy részét a gyarmat újjáalakított rendőri csapatában alkalmazták. Mivel a kormányzóság minden férfiért 320 márkát, az asszonyokért pedig 280 márkát fizetett, felöltöztette és ellátta őket, a vásárlási összeg *„kárpótlásaként"* nem fizetett bért számukra. A nők sem kaptak bért és keményen kellett dolgozniuk a kormány ültetvényein. Jogtalan kezelésük elkeseredést és passzív ellenállást váltott ki a Dahomey-i emberek között, amelyre a közigazgatás túlságosan súlyos intézkedésekkel válaszolt. Az asszonyok megkorbácsolása megmozdulásuk csúcspontját jelentette, s 1893 decemberében 96 Dahomey-i személy (közöttük 43 asszony) lázadásához vezetett. E kis csoport egy hétig megszállva tartotta a kormányépületet, miután egy német kormánytanácsost meggyilkoltak. A megmozdulásnak csak egy ágyúnaszád megérkezése vetett véget. Miközben a németországi közvélemény elítélte Leist brutális eljárását, a birodalmi kormány vizsgálatát követően a potsdami bíróság megelégedett illetményének 80%-os csökkentésével. A közfelháborodás miatt végül a Külügyi Hivatal fellebbezésére Leistet elbocsátották állásából. Wehlan szintén enyhe ítéletet kapott: csak pénzbüntetésre ítélték.

A német uralom szisztematikus kiépítése Jesco von Puttkamer kormányzósága (1895–1907) alatt kezdődött meg. A rendőri csapatokból 1894-ben létrehozott *„védcsapatoknak"* (1900-ban 40 tiszt, 53 altiszt és 900 afrikai zsoldos) azonban évekre volt szükségük, míg a különböző törzseket megbékítették és 1903-ig a német uralmat Dél-Kamerunban biztosították. Az alávetett államokban és területeken kollaborációra hajlandó uralkodókat neveztek ki, akik közvetlenül a *„rezidenseknek"* elnevezett védcsapati tiszteknek feleltek. Az általuk megállapított *„hadisarcot"* természetben és pénzben (1914-ben 200 000 márka) fizették, amelyet 1914-ben a különböző méltóságokra (szultán, annak méltóságai, falusi törzsfőnökök) kiszabott fejadó bevezetésével enyhítettek.[67]

[67] Uo. 138–141.

A rezidensnek nem volt joga beavatkozni az ország igazgatásába és uralkodójának jogítélkezésébe. Így a gyarmati igazgatás befolyása Kamerun északkeleti és északi régióiban gyenge maradt s a mohamedán területeken, valamint a szomszédos Észak-Nigériában alkalmazott közvetett – s olcsóbb – uralmi rendszer *(indirect rule)* gyakorlására korlátozódott.

Adamaua és Észak-Kamerun gazdaságilag nem hozott hasznot a birodalomnak, mert e területen alig voltak ásványi és növényi termékek; a német gyarmatgazdasági tevékenység ezért főleg a Kamerun-hegység vulkánikus és ezért termékeny hegyoldalaira és a déli körzetekre, valamint az erdős vidék tartalékaira irányult. 1896–1905 között Kamerun az első helyen állt a Németországba irányuló gyarmati exportban. 1913-ban 29 152 millió márka értékű árut szállított. Ezért a kereskedelmi tőke jelenléte itt elsődleges jelentőségű volt; nagyobb beruházások nélkül gyorsan magas nyereséget hozott, miközben az ültetvények tulajdonosainak magas indulóköltségei csak évek múlva térültek meg.

Termékei között az elefántcsont mellett a kaucsuk ígért nagy nyereséget, amely 1910-ben exportjának 55,6%-át tette ki. A kameruni kaucsuk-kereskedelem a gyors világpiaci fellendülésből profitált, amely az elektroipar, a kerékpár- és autógyártás megnövekedett igényeire épült. Ezt a keresletet a hagyományos kaucsuk-exportáló országok (pl. Brazília) már nem voltak képesek kielégíteni. Kamerunban 49 cég 280 európai alkalmazottal, több ezer afrikai kereskedővel és 20–30 000 teherhordóval vette ki részét a *„fekete arany"* üzletéből. Egyenesvonalú növekedést könyvelhetett el a kakaótermesztés, amely a századfordulóra a gyarmati termékek egyötödét tette ki, s 7673 ha-nyi termesztési területével az első helyen állt a német gyarmatok sorában. Fontos volt még a pálmaolaj és a pálmamag termelése, amelyet a növényi margaringyártásban, szappan- és gyertyakészítésnél, gumigyártásban, illetve csiszolóanyagként használtak. Kudarcnak bizonyult a kávétermesztés, amelyhez kezdetben nagy reményeket fűztek. Veszteségesnek bizonyult a teatermesztés, s kiábrándítóak voltak a dohánytermelés eredményei is.[68]

Az ültetvényes társaságok[69] összefüggő ültetvények és a racionális munkaerőtoborzás érdekében a Kamerun-hegységben erőszakosan összevontak falvakat; e brutális lépés és a munkástoborzók és tulajdonosok elleni támadások miatt a gyarmati kormányzat 1901 nyarán rendeletet készített elő a védterület munkaviszonyainak szabályozására, amelynek megalkotásában a baseli misszió is részt vett. Az 1902. februárban kibocsátott munkarendelet a munkaerőtoborzást a kormányzó írásbeli engedélyétől tette függővé, ha az nem az ültetvény közvetlen közelében történt. Az ügynökök büntetendő cselekményeit a toborzási engedély visszavonásával szankcionálta, a toborzást egészséges és munkaképes feketékre korlátozta, az ültetvény tulajdonosait a munkaszerződések lefordítására kötelezte, s a rendelet betartására munkásmegbízottakat rendelt ki. A gyakorlatban azonban kevés változás történt, mert főleg Puttkamer távol tartotta a munkásmegbízottakat és fenntartotta a Truck-rendszert,[70] részben az alkoholban történő fizettség formájában.

[68] Uo. 143–145.

[69] A Victoria Nyugat-Afrikai Ültetvényes Társaság (WAPV) például 1904-ben 2,5 millió márka kezdőtőkével és 20 000 ha jó földre érvényes koncesszióval rendelkezett, s főleg a kakaótermesztésre rendezkedett be. 1913-ban 20 európai és 2000 afrikai munkaerőt foglalkoztatott.

[70] A Truck-rendszer a korai kapitalizmusban a munkabér fizetésének egyik formája volt; Németországban 1855-ben betiltották. Azt jelentette, hogy a bérmunkás munkabérét teljesen vagy részlegesen

De a *„munkáskérdés"* Kamerunban továbbra is akut probléma maradt. 1909-ben a napi munkaidőt 10 órában korlátozták, a béreket havi 8–10 márkában állapították meg, a vasárnap és az ünnepnapok munkaszüneti napok voltak, s pontosan meghatározták ellátásukat és a munkafegyelmet. 500 fő esetén kötelező volt orvost alkalmazni, 100 fő esetén pedig szanitécet.[71]

A Reichstagban egyre több bírálat érte a kameruni viszonyokat, főleg Puttkamer tevékenységét, akit *„Puttkamerunként"* emlegettek. Bírálatát először az össznémetek (alldeutschok) és a középrétegeket képviselő települési politikusok, gyarmati publicisták, a misszióhoz kötődő, s a koncessziókat ellenző J. K. Vietor kezdeményezte. Később csatlakozott hozzájuk a centrumpárti Matthias Erzberger (1875–1921), illetve a szociáldemokraták is, s 1906-ban egyesült erővel megbuktatták Puttkamert; ezzel véget ért a feltétel nélküli koncessziós politika időszaka. 1913-ban Erzberger és a keresztény-szociális R. Mumm a Reichstagban ismét vitát kezdeményezett a kameruni ültetvényesek módszereiről és a dualák területének kisajátítási és áttelepítési terveiről a Kamerun-folyó balpartjára. A dualák törzsfőnöke, Rudolf Duala Manga Angliához és Franciaországhoz fordult segítségért, ezért *„hazaárulással"* vádolták meg, s a misszionáriusi közbenjárás ellenére az első világháború kitörése miatt 1914. augusztusban titkárával együtt halálra ítélték, s kivégezték. A bennszülöttek pedig gyorsan elmenekültek Dualából.[72]

NÉMET GYARMATOK: 5. A CSENDES-ÓCEÁNI GYARMATOK

1828-ban Új-Guinea sziget nyugati részét a hollandok vették birtokba, miközben keleti része még érintetlen maradt a gyarmati törekvésektől. A hamburgi Johann Cesar Godeffroy & Sohn cég 1860 körül az északi tengerparton koprával (a kókuszdió megszárított belső, olajos szövete) és más kókusztermékkel kezdett kereskedni, hogy fedezze a rendkívül megnövekedett európai kopra-keresletet. Valparaísoból kiindulva a cég a szomszédos Salamon-szigeteken is kirendeltséget nyitott és a Déli-óceánt 45 kirendeltséggel és ügynökséggel hálózta be.

A Német Birodalom és Nagy-Britannia rövidesen versenyfutásba kezdett a sziget még szabad keleti részének birtokba vételéért. Miután a német kapitányok és Otto Finsch ornitológus az északi parton a német zászlók kitűzésével kész helyzetet teremtett, a két állam 1885-ben megállapodott a keleti rész megosztásában. Új-Guinea keleti részének északi területeit Vilmos császár-földnek keresztelték el, s a befolyásos, nagy Új-Guinea Társaság *„védterülete"* lett. Mivel azonban a társaság rossz üzleteket kötött, a presztízs-objektumot a Német Birodalom 1899-ben szabályos gyarmatként kezelésébe vette. A gyarmat neve Német Új-Guinea lett, amely az Új-Guinea melanéziai szárazföldjén elterülő Vilmos császár-földön

üzeme termékéből kapta. Mivel a munkás megélhetése érdekében e javak nagy részének eladására kényszerült, részben átvette a vállalkozó értékesítési funkcióját és -rizikóját. Ennek következménye is a kizsákmányolás volt, mivel a munkás a szűk helyi piacon csak alacsony áron értékesíthette a terméket.

[71] Gründer: *Geschichte der deutschen Kolonien*... i. m. 148–151.

[72] Uo. 153.

kívül kiterjedt a a mikronéziai Mariana (Guam kivételével)-, a Karolina-, Palau-, Nauru-, Bougainville és a Marshall-szigetekre, valamint a Bismarck-szigetcsoportra. Ide tartozott még a kelet-polinéziai szigetvilághoz tartozó Német Szamoa is. E földtöredékek kereken 240 000 km²-t tettek ki, amelyek lakosságát kb. 600 000 főre becsülték.

Délen pedig 1884. november 6-án kikiáltották a Brit Új-Guinea protektorátust, amelyet 1888. szeptember 4-én annektáltak. A birtokot 1902. évi függetlensége után Ausztráliára ruházták. 1905 után a déli területet Pápuának hívták, ahol megkezdődött az ausztrál közigazgatás uralma. A sziget nyugati része holland maradt. (1963-ban az indonézek annektálták a Nyugat-Pápuának, illetve Pápau-Baratnak átkeresztelt provinciát.)

1899-ben Német Új-Guinea német közigazgatási átvételekor a területet két fő területre osztották: a szárazföldre és a szigetekre. Márciustól kormányzó, majd 1903-tól kormányzói tanács vezette, amely tisztviselőkből, a gazdasági vállalkozások képviselőiből és misszionáriusokból állt. A korábban önálló Marshall-szigeteket 1906-ban integrálták Német Új-Guinea közigazgatásába és járási főnök irányította. A kiterjedt szigetvilágot 1914-ig a járási hivatalok és a kormányállomások hálója fonta át.

A hatékony közigazgatás kiépítése szorosan összefonódott az alsó-bajorországi jogász, Dr. Albert Hahl (1868–1945)[73] hosszú kormányzói (1902–1914) tevékenységével. Konstruktív bennszülött-politikájának kiindulópontja az Új-Guinea Társaság korábbi elhibázott politikája volt, amelynek elnyomó tevékenysége a bennszülött lakosság állandó felkeléseihez vezetett. Hahl három lépést dolgozott ki: bevonta az alattvalókat a közigazgatásba; előkészületeket tett a bennszülött földtulajdonosi jogok védelmére; a bennszülötteket szorosabban integrálta a gyarmat gazdasági rendszerébe. A három komplex törekvés a bennszülöttek bizalmának megnyerésére irányult. Első intézkedésként *„színes helyi előljárókat"* (luluai) nevezett ki a falvakba a *„rend és nyugalom"* biztosítására, akik egyúttal a német közigazgatás és a hazai közösség összekötő, s egyúttal stabilizáló láncszemét alkották. Ezek feleltek a legfontosabb közigazgatási feladatokkért és a kisebb jogviták rendezéséért. A föld és a házasodás ügyét Hahl az ún. *„bírósági napok"* tárgykörébe sorolta. Útépítést szorgalmazott, amelyhez a luluaiknak meghatározott kvóta szerint fizetés nélküli munkásokat kellett biztosítani. Ezeket azonban másutt kártalanította: az 1906–1907-ben bevezetett fejadónak csak 10%-át kellett fizetniük. Az alsóbb közigazgatási hivatalnokoknak később *„asszisztenseket"* bocsátott rendelkezésükre, ezek voltak a rendőri szolgálatból falvaikba visszatérő zsoldosok, az ún *„tultulok"*.

A közigazgatás átalakításánál értékes segítséget nyújtottak az évtizedek óta működő missziók. Ők az egész csendes-óceáni térségben már a kereskedők megérkezése előtt az európai benyomulás legfontosabb és legjelentősebb előfutárai voltak. Nemcsak a fehér

[73] Dr. Albert Hahl (1868–1945) az alsó-bajorországi Gernben született, s jogot tanult. Már 1896–1898 között császári bíró volt a Bismarck-szigeteken. 1899–1901 között alkormányzó a Karolina-szigetekhez tartozó Ponape székhellyel, ahol három járási hivatalt (Karolina,- Mariana- és Palau-szigetek) felügyelt. 1902. november 20-án Német Új-Guinea kormányzójának nevezték ki. Amikor 1914-ben lemondott, a leghosszabb gyarmati tapasztalattal rendelkező kormányzók közé tartozott. 1918. évi nyugdíjazása s a német gyarmatok elvesztése után formálisan az Új-Guinea Társaság igazgatója lett. A weimari köztársaság és a *„Harmadik Birodalom"* éveiben a gyarmati revizionizmus aktív képviselője volt, de nem csatlakozott az NSDAP-hoz.

gyarmati urak iránti bizalmat támogatták és előkészítették földfoglalásukat, hanem forradalmat vittek végbe életszokásaikban és értékrendjükben.

1899 után a lakatlan terület birtokba vételének vagy a bennszülöttől való földvásárlás joga a kormányzóság kizárólagos jogköre lett. Továbbadás esetén pedig a közigazgatás gondosan ügyelt arra, hogy ne sérüljenek a bennszülöttek jogai s betartsák a föld adásvételének elfogadott jogait. Így 1900–1909 között nem jelentkezett különösebb föld utáni igény, s ez még 1909 után, az új telepesek beáramlásával sem nőtt meg túlzott mértékben. A termesztési terület a szigeten, ahol a legtöbb ültetvény volt, az 1905. évi 67 672 ha-ról 1913-ra 108 000 ha-ra nőtt. Ekkor a gyarmat egész regisztrált ültetvényes területe 180 000 ha-t tett ki, de csak 29 290 ha volt használatban.[74]

Hahl megkísérelte leállítani az ültetvényes munkások iránti kilengéseket is. Az 1901-ben hozott, majd 1909-ben kiegészített munkásrendelet pontosan rögzítette a munkástoborzás, a bér nagysága, a munkaidő hossza és az orvosi gondoskodás feltételeit. Közvetlen intézkedéseket is tett, hogy a bennszülötteket integrálja a gyarmati gazdasági rendszerbe: a piaci termelésre bíztatta őket, s rövidesen működni kezdtek a *„bennszülött ültetvények"*, amelyeken főleg kókuszdiót termeltek. Az itt gazdálkodó tolaik[75] később átvették az európai mintájú ültetvény-típusokat, s a *„gyarmati helyzet"* haszonévezői lettek.

Hahl még további két területre fordított különös figyelmet: az orvosi és oktatási rendszer kiépítésére. 1913-ban a gyarmaton dolgozó tisztviselők egyötöde orvos, vagy szakképesítéssel rendelkező orvosi asszisztens volt. Így minden állomást el lehetett látni orvossal. A nagy cégek, s főleg a misszionáriusok is foglalkoztattak orvosokat és kisegítő személyzetet. A távoli falvakról rendszeres orvosi járőrszolgálat gondoskodott, s intézkedett a higiénia javításáról. 1909-ben három kormány- és két misszionáriusi kórház működött. A Rabaulban és Namatanaiban működő kórházakban fiatal bennszülöttek alapvető orvosi ismereteket kaptak, s néhány hónapos kiképzés után orvosi luluaikként *(„segédtultul")* visszaküldték őket falujukba.

Az iskolai oktatás szinte kizárólag a missziók kezében volt, amelyeket a hat éves általános iskolák bevezetésére ösztönzött. A vallásoktatáson kívül legalább heti 12 órát az általános ismeretek oktatására kellett fordítani. Oktatásuk az anyanyelvükön folyt, majd később a németet is elkezdték tanítani, amely azonban sohasem tudta kiszorítani a keletázsiai segédnyelvet, a pidgin-angolt. 1914-ben kb. 600 általános- (beleértve a 192 vasárnapi metodista vasárnapi iskolákat is), hat kézműipari- és egy tolmácsiskolába 21 602 tanuló járt. Közülük csak 484 járt a két kormányiskolába, amelyből az elsőt 1907-ben Rabaulban állították fel. A 3,2%-os beiskolázási kvóta Német Délnyugat kivételével meghaladta a legtöbb afrikai gyarmatot.

Német Új-Guinea védterület gazdaságilag mindinkább kiemelkedett a többi német gyarmat árnyékából, s 1908–1914 között folyamatos fellendülés következett be. 1,7 millió

[74] Gründer: *Geschichte der deutschen Kolonien*... i. m. 172–174.

[75] A tolaik, a Gazella-félsziget bennszülöttei közül százezren a kuanua nyelvet, kétezren pedig a minigir és bilur nyelvet beszélték. Majdnem valamennyien keresztények (római katolikus és anglikán) voltak; vallásukat akkor vették fel, amikor 1875 körül a Fidzsi-szigetekről Új-Guineába kerültek. Ekkor három papot és három tanítót megettek, amiért Fidzsi kormánya 2007 augusztusában hivatalosan bocsánatot kért.

márkás exportja (1908) több mint 8 millió márkára növekedett. A gyarmat fő exportcikke a kopra maradt; nagy lemaradással követte a kaucsuk és a guttapercha, a fa tejszerű nedvéből beszárított kaucsukszerű, szigetelésre használt anyag. Nauru és Angaur szigeteken tekintélyes mennyiségű foszfátot (1913-ban 300 000 tonnát) termeltek. 3000 ha-on (a termőterület 10%-án) pedig kókuszpálmát termeltek.

Miután a birodalom 1899-ben átvette a védterület adminisztratív irányítását, a gazdasági vállalkozások többségét az Új-Guinea Társaság tartotta kézben. Adolph von Hansemann (1826–1903) német vállalkozó és bankár haláláig nem adta fel tervét, hogy a kedvezőtlen körülmények (részben gazdaságtalan területek, elviselhetetlen klíma, munkásproblémák, tájfunok) ellenére a területből *„második Jávát"* alakítson ki, ahol dohányt, gyapotot, kávét és kakaót termesszen. Jóllehet a dohánytermesztést Hansemann haláláig nem adták fel, az 1890-es évek végén kókuszdió-ültetvényeket kezdett kialakítani. Három éves munkaszerződéseket kötöttek, s a munkásoknak 6 márkát fizettek havonta.

A missziók szintén a gyarmat legnagyobb földtulajdonosai közé tartoztak. Az importált árukra 1908-ban bevezetett 10%-os általános értékvámja, valamint a kopra tonnánkénti 10 márkás kiviteli vámja, s a fejadó kizárólag a kormányzósághoz folyt be, amelynek bevétele az 1908. évi 381 900 márkáról 1914-ra 2 095 810 márkára nőtt. 1900–1909 között pedig a Reichstag összesen 9,5 millió márkás támogatást szavazott meg a gyarmatnak.[76]

A Szamoa-szigetekről és Új-Guineából érkező cikkek azonban az anyaország szükségletének mindössze töredékét fedezték. A német kopra-import 1910–1911-ben például csak a szükséglet 8,5%-át fedezték (48,5%-uk az angol gyarmatokról, 40%-uk Holland kelet-Indiából érkezett). A foszfát-bányák a német szükséglet mindössze 5%-át fedezték. A Német Birodalom kereskedelme a csendes-óceáni gyarmatokkal 1909-ben nem érte el a birodalom külkereskedelmének 0,5%-át, de néhány cég rendkívüli nyereségekre tett szert.[77]

A területet 1914-ben, röviddel az első világháború kitörése után ausztrál csapatok szállták meg. A háború után az elveszített német gyarmatot a Népszövetség *„Új-Guinea terület"* néven Ausztrália mandátuma lett.

NÉMET GYARMATOK: 6. CSIAOCSOU

A Csiaocsou-öböl 1897. november 14-i okkupációja után a német haditengerészet vezetése az 560 km²-nyi támaszpontot és a vele határos Santung *„érdekterületet"* saját *„birodalmának"* és egy jobb gyarmati politika kísérleti területének tekintette. Az afrikai gyarmatokkal ellentétben, amelyek gazdasági hasznosítása kevésbé bizonyult eredményesnek és állandóan újabb gyarmati botrányokra derült fény, Alfred von Tirpitz nagyadmirális, a birodalmi tengerészeti hivatal befolyásos államtitkára Csiaocsouból *„mintagyarmatot"* akart létrehozni, ahol Németország bebizonyíthatja, *„mire képes."* Elsődleges célja nem a gyarmati terület megszerzése volt, hanem informális uralom kiépítése gazdasági és kulturális befolyásolás révén. Távolabbi törekvései a szomszédos *„érdekterületekbe"*

[76] Uo. 180.
[77] Uo. 188.

való lehetőleg békés behatolásra irányultak. Ennek kezdetét a Csingtaoból Csinanba, a provincia fővárosába irányuló vasútvonal építése jelentette, amelynek titkos végcélja a távolabb fekvő Jangce völgye volt. Csiaocsouból *„német Hongkongot"* igyekezett létrehozni, olyan tiszta kereskedelmi gyarmat típusát, amely kiindulóponta lehet a kínai gazdasági behatolásnak. E világpolitikai periférián a német flotta új szerepét és a Német Birodalom erősödő gazdasági pozícióját és nagyobb teljesítőképességét is szándékozott bemutatni Angliával, a hatalmas tengeri riválissal szemben. Emellett a fiatal német haditengerészet is bemutathatta egyre növekvő szerepét.

Ezért Csiaocsou közigazgatása kezdettől fogva a birodalmi haditengerészeti hivatal hatáskörébe tartozott. A polgári és katonai közigazgatás élén *„kormányzóként"* egy haditengerészeti tiszt állt. A polgári közigazgatás két részre tagolódott: a polgári megbízott a tényleges tartományi közigazgatást vezette, a *„különleges megbízott"* pedig a kínai ügyeket vitte. Egyébként a tartományi közigazgatásban is elválasztották az európai és kínai ügyeket. A kínaiak ugyan messzemenően megtartották jogaikat és intézményeiket, de a kínai központi- vagy járási kormányzatban nem vettek részt, s a terület lakosai sem részesültek a közigazgatás vagy joggyakorlat egyetlen formájából sem. A közigazgatási ágak vezetői alkották a kormányzótanácsot, s egy, a *„tekintélyes kínaiakból"* álló bizottság pedig tanácsadóként állt a kormányzó oldalán.

A haditengerészeti közigazgatás kezdettől fogva haladó, s a földreformerek elképzeléseikre figyelő földjogot alakított ki, hogy elejét vegye a földspekulációknak. Az eróziótól fenyegetett területeken pedig egyedülálló, drága földkultivációs programot indított el. Hasonlóképpen haladónak bizonyultak a higiéniai és orvosi intézkedések. Az utcai árusítást, az utcák tisztán tartását és a szennyvízelvezetést szigorú higiéniai előírások szabályozták. Modern csatorna- és ívóvízellátási rendszert építettek. Az utcákat lekövezték és összekötötték a bérleti terület vidéki övezeteivel. Távírórendszert és rádióállomást állítottak fel, s a kikötőt Kelet-Ázsia egyik legmodernebb létesítményévé fejlesztették. A német haditengerészeti bázison 2300 fő szolgált.

A rendkívüli beruházások és infrastrukturális intézkedések Csiaocsout Németország legdrágább gyarmati vállalkozásává tették. 1913-ig a közigazgatás itt több mint 200 millió márkát fektetett be, amelyből csupán 36 millió származott helyi bevételből. Csiaocsou jelentősen fejlődött, de anyagi támogatásra szoruló (1913–1914-ben 10,3 millió márka) gyarmat maradt. Csingtao lakosságának száma folyamatosan nőtt, s a német uralom alatt néhány ezerről 55 700-ra (1913) nőtt, akik közül kb. 53 000 volt kínai.[78]

Más gyarmatoktól eltérően itt tartós konfliktusok alakultak ki a misszionáriusok és a kínai állam, illetve a kínai lakosság között. A kínaiak ugyanis elhatárolódtak a keresztény misszióktól, amelyek az ópiumhaborúk (1840) után egyfajta missziós szabadságot, területenkívüliséget élveztek, s így mintegy *„államot alkottak az államban"*. A katolikus misszionáriusok a kínaiak körében a leggyűlöltebb külföldiek voltak. Ezért a missziók munkája főleg csak az iskolaügyre korlátozódott.

[78] Uo. 190–191.

NAGYHATALMI BEAVATKOZÁS KÍNÁBAN – A BOKSZERLÁZADÁS[79] LEVERÉSE

1894-ben a kínai–japán háború új fejezetet nyitott a politikailag, társadalmilag és gazdaságilag is szétesőő kínai világ történelmében. A vereség következményei minden területen katasztrofálisak voltak; Kína ettől kezdve nem volt saját sorsának ura.[80] A Tajvant és a környező szigeteket elfoglaló, s Mandzsúria kulcsfontosságú területeit birtokló Japán hódító törekvései arra ösztönözték a nyugati hatalmakat, hogy maguk is kihasítsanak részeket Kínából, az országot befolyási övezetekre osszák, így biztosítva az ősi birodalom zavartalan kifosztását.

A mandzsu dinasztia képtelen volt megszervezni az ellenállást az imperialista hatalmak gazdasági és katonai behatolásával szemben. Németország santungi beavatkozása, a nyugati kezdeményezésre történő észak-kínai vasútépítések csak fokozták az idegengyűlöletet az ország északi részén: Santungban, Peking és Tiencsin vidékén. A bokszerek vasútvonalakat[81] romboltak le, misszionáriusokat gyilkoltak meg. A külföldi hatalmak a mozgalom felszámolását követelték a mandzsu kormányzattól, az udvar azonban nem nézte rossz szemmel a bokszerek idegenellenes tevékenységét, ezért gyakorlatilag semmit sem tett megfékezésük érdekében. Sőt 1900. június 13-án a Peking környékén állomásozó bokszer csapatok Cö Hszi, Kína kormányzója hallgatólagos beleegyezésével még a fővárosba is bevonulhattak. Pekingben idegen üzleteket gyújtottak fel, keresztény kínaiakat gyilkoltak le, majd blokád alá vették a követségi negyedet. A követségi negyedet védő idegen katonák több alkalommal is tüzet nyitottak a bokszerekre. A hatalom a fővárosban gyakorlatilag a felkelők kezébe került, a fejlemények hatására Cö Hszi anyacsászárné június 15-én utasítást adott csapatainak, hogy forduljanak a bokszerek ellen.

A bokszerek (előbb Béke és Igazság ökle titkos társaság, majd Hűségben egyesült falusi milícia a rablóbandák ellen) társadalmi mozgalma 1898–1900 között alakult ki a századforduló válságjelenségeire adott közvetlen válaszként. A bokszerekre a népies kultúra

[79] A kínaiak természetesen ismerik a bokszer kifejezést, de nem nagyon használják. A kínai történeti irodalom helyette *„1900. évi antiimperialista felkelést"* említ, amely azért robbant ki, hogy megakadályozzák Kína imperialista hatalmak általi területi felosztását és jogi értelemben is végrehajtandó gyarmatosítását. A legagresszívabb követelők – Japán, Németország – utoljára érkeztek; a kínaiak hallgatólagos partnerei szükségszerűen a britek és amerikaiak lettek, akik belátták, hogy felosztani még csak felosztanák Kínát, de utána az új tulajdonosok azonnal egymás ellen fordulnának, s ezért végül is nem járultak hozzá a de jure gyarmatosításhoz. Ennyiben – mondják a kínaiak – a bokszer-felkelés eredményes volt; Kína jogilag nem lett gyarmat, csak ún. *„félgyarmat."*

[80] A kínai flottát teljesen megsemmisítették, amelyet csak nagy nehézségek árán sikerült csak felépíteni. Az 1895. évi békeszerződés értelmében Kínának 200 millió liang ezüst jóvátételt kellett fizetnie – ez háromszorosa volt a császári kormányzat éves bevételeinek –, és további 30 millió liangot, hogy a Liaodong-félsziget még néhány évig a birtokában maradhasson. Lásd: GERNET, Jacques: *A kínai civilizáció története.* Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 453.

[81] Kínában az 1895–1899 között megszerzett vasúti koncessziók összesen 10 400 km hosszúságú vonalra vonatkoztak. Ezeknek és más koncessziónak az értékét a pályaépítéshez szükséges terület birtoklása tette teljessé. Minden gyarmatosító hatalom végcélja a Kínából kihasított föld *„bérbe vétele"* volt. Lásd: SALGÓ László – BALOGH András: *A gyarmati rendszer története 1870–1955.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980. 91.

és vallás, s főleg a különböző harcművészeti kultúrák hatottak. Az angolok éppen harci technikájuk alapján nevezték őket bokszereknek. A laza szervezeti struktúrájú mozgalom helyi vezetők köré tömörült független szervezetekből állt, népi vallású isteneik állítólagos befolyására tömeges önkívületi állapotban voltak, s a sebezhetetlenség rituáléját vallották, amely megvédi őket a modern tűzfegyverektől.

A Japán elleni vesztes háború és a belpolitikai gyengeségei miatt meggyengült kínai birodalom gazdaságilag és stratégiailag rendkívül vonzóvá vált a hataloméhes nagyhatalmak számára.

A bokszermozgalom kialakulásához hozzájárult:

– az imperialista államok (Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Ausztria–Magyarország, Olaszország, Oroszország), valamint az Egyesült Államok és 1895-től Japán egyenlőtlen szerződései, amelyek bérleti szerződésekkel nagyobb tengerparti területeket és kikötőket szereztek meg, ezeket kereskedelmi központokká és katonai támaszpontokká építették ki. Kínára jogi és gazdasági privilégiumokat kényszerítettek, s a külföldi állampolgárok területen kívüliséget, vagyis diplomáciai védelmet élveztek. Úgy tűnt, hogy az ország jogi értelemben is végrehajtandó gyarmatosítása már csak idő kérdése. Északon Oroszország, Keleten Japán és Németország, Középen Anglia, Délen Franciaország számított kínai területekre.

– a kínai császári udvarban a reformerek és a konzervatívok küzdöttek egymás ellen. Belpolitikai konfliktusuk 1898-ban tetőzött, amikor a császárnő özvegye (anyacsászárnő), Cö Hszi körül tömörült konzervatív frakció leverte az ún. száz napos reformot;

– az országban elégedetlenséget váltott ki a keresztény misszió egyenlőtlen szerződéseken nyugvó megkülönböztetett pozíciója, amelynek során a misszionáriusok a külföldi konzulok támogatásával beavatkoztak a helyi vitákba;

– a természeti katasztrófák és azt követő éhínség miatt az 1890-es évek végétől Észak-Kínában válsághangulat alakult ki.

A bokszerek a külföldieket, másodsorban pedig a kínai kereszténeket hibáztatták a természeti környezet és a társadalmi harmónia megzavarásáért. E harmónia visszaállításáért Kína ellenfeleinek erőszakos felszámolását sürgették. Eközben az uralkodó Csing-dinasztia (mandzsu-dinasztia) támogatóiként léptek fel. Legismertebb jelszavuk így hangzott: *Támogasd a Csingeket és semmisítsd meg az idegeneket!*

Ennek ellenére a császári udvar 1900 tavaszáig megkísérelte a bokszerek elnyomását, de a kísérletek meghiúsultak a bokszerek laza szervezeti struktúrája miatt. Cö Hszi és a magas tisztviselői kar egy része csak akkor változtatta meg álláspontját és tekintette szövetségesének a bokszereket, amikor a külföldiek masszív nyomás alá helyezték a pekingi kormányt.

Cö Hszi már 1900. január 11-i uralkodói rendeletében meghirdette, hogy a bokszerek egy része törvénytisztelő ember. Az európai gyarmati hatalmak, valamint Japán és az Egyesült Államok felszólította a kínai kormányt, hogy védje meg az európai intézményeket a bokszerektől. A mozgalom elfojtási kísérletei során április 15-én betiltották a bokszerek mozgalmát. A rendelet végrehajtása azonban meghiúsult, mert Pekingben és Tiencsinben a reguláris császári csapatok fraternizáltak velük. Májusban a mozgalom elérte Peking, a főváros környékét, s megkezdődtek a külföldiek s a tengerparthoz vezető vasútvona-

lak elleni támadások. Egyedül a május 18-i atrocitásaik 73 halálos áldozatot követeltek. A külföldiek válaszul követségi épületeik őrzésére 450 katonát rendeltek Pekingbe, akik május végén érkeztek meg. Ezt követően a bokszerek fokozták támadásaikat a kínai keresztények, illetve a külföldi létesítmények ellen, s megkezdték a lakosság terrorizálását.[82]

1900. június 10-én Seymour brit admirális vezetésével nyolc ország – Németország, Japán, Olaszország, Anglia, az Egyesült Államok, Franciaország, Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia – 2066 fős nemzetközi expedíciós hadtest egyesített fegyveres erői indultak Kínába a pekingi követségek védelmére és kínai érdekeik megvédésére.[83] Seymour egysége június 17-én a Tiencsin melletti Takuban szállt partra, de a bokszerek feltartóztatták, s visszatérésre kényszerítették őket. Ezért a 473 külföldi, 451 katona és több mint 3 ezer kínai keresztény elbarikádozta magát a követségi negyedben. Mivel a bokszerek elvágták a telefonvonalat, teljesen megszakadt mindenféle kommunikációjuk tengerparti támaszpontjaikkal. A szövetséges csapatok ultimátumot intéztek Taku, a megerősített tengerparti kínai erőd átadásáról. Mivel június 17-én, 75 perccel az ultimátum lejárta előtt a kínaiak tüzet nyitottak, a következő napokban a szövetséges csapatok rohammal elfoglalták az erődöt. Június 19-én a császári kormány ultimátumot intézett a pekingi európai követségekhez Kína 24 órán belüli elhagyásáról. Cö Hszi június 20-án úgy döntött, hogy seregeire és a bokszerekre támaszkodva hadat üzen a nyugati hatalmaknak.

Június 20-án egy kínai katona Pekingben lelőtte Clemens von Ketteler báró német követet, aki a külkapcsolatok hivatalába indulva áthaladt a fegyveresek által őrzött tiltott övezeten. Vilmos császár a következő utasítást adta Bülow kancellárnak: *„Azonnal nagy közös hadműveletekre kell készülnünk. Nem engedhetjük meg, hogy Oroszország vagy Japán ezt egyedül tegye meg, és kiszorítsa Európát. Saját csapatainknak kell megbosszulniuk a német követ meggyilkolását. Pekinget el kell törölni a föld színéről!"* Bár egyik nagyhatalom sem nézte jó szemmel, hogy a másiknak sikerül megerősítenie pozícióit Kínában, elfogadták, hogy a szövetséges csapatok parancsnokának Alfred von Waldersee német tábornokot nevezzék ki. II. Vilmos császár, amikor július 27-én Walderseet és csapatait Kínába küldte, elmondta hírhedt második *„hun beszédét"*: *„Nincs pardon!"*, biztatta katonáit, akiket a hunok és Attila csapataihoz hasonlított: *„Nagy feladat jutott osztályrészetekül. Nektek kell kiköszörülni az igazságon esett csorbát. A kínaiak semmibe vették a népek jogát; a történelem során példátlan módon lábbal tiporták a követek sérthetetlenségét, és nem tettek eleget a vendégjogból fakadódó kötelezettségeiknek sem [...] Tartsátok magatokat a régi porosz erényekhez: viselkedjetek keresztényekhez méltóan, akik a szenvedést zokszó nélkül tűrik! Dicsőség és hírnév járjon zászlóitok és fegyvereitek nyomában! Mutassátok meg a világnak a férfiasság és a fegyelem példáját! Jól tudjátok, hogy ravasz, bátor, jól felszerelt és kegyetlen ellenséggel álltok szemben. Az összecsapásnál tudjátok: nem ismerünk pardont, hadifoglyokat nem ejtünk. Használjátok fegyvereiteket úgy, hogy még ezer év múlva se merjen egyetlen kínai sem ferde szemmel nézni egy németre. Viselkedjetek férfiasan!"*[84]

Taku erődjének megrohamozására válaszul a császári udvar rendeletet adott ki alattvalóinak, amely a szövetségesekhez intézett hadüzenettel ért fel. Ezután a császári csapatok

[82] NÉMETH István: Bokszerlázadás Kínában (1900–1901). In: uő. (szerk.): *A 20. század titkai. Európa (1900–1945).* Történelmi olvasókönyv. 1. kötet. Líceum Kiadó, Eger, 2009. 29–30.

[83] JORDÁN Gyula: *Kína története.* Aula Kiadó, Budapest, 1999. 25.

[84] Görtemaker: i. m. 357.

hivatalosan is a bokszerek oldalán harcoltak. A másik oldalon egy nyugati állam sem üzent formálisan hadat Kínának, jóllehet az akkori, európai értelmezésű nemzetközi jog szerint valamely idegen állam védelmi intézményének megrohamozása és lerombolása, valamint fegyveresek fővárosba vonulása egyértelmű háborús cselekménynek minősült. A szövetségesek azonban vitatták, hogy alkalmazható-e a nemzetközi jog Kínára, mert az ország ugyan részt vett az 1899. évi hágai békekonferencián, de nem írta alá a szárazföldi hadviselésről ott elfogadott rendszabályokat. Az elmaradt hadüzenet a kínai háborút a gyarmati háborúk során alkalmazott bűntető expedíciók szintjére helyezte, amelyet nem államilag szervezett etnikai csoportok (törzsek) ellen folytattak.

Június 26-án Seymour vert serege Tiencsinbe húzódott vissza. Kína július 3-án megkísérelte Japánt kivonni a szövetségből, amelyet azonban Japán visszautasított. A hadüzenet nélküli háború a kezdeti szakaszban mégis az államok közötti háború jellemzőit viselte, mivel reguláris csapatok harcoltak egymás ellen, még akkor is, ha a kínai csapatokat bokszermilíciák erősítették. Elfoglalták a pekingi diplomáciai negyedet, ahol a diplomaták, misszionáriusok, mérnökök és kínai keresztények elbarikádozták magukat. Az ötszáz fegyveres parancsnoksága a brit követségen kapott helyet, akikkel 20 ezer kínai állt szemben. Az egyes követségek maguk szervezték védelmüket, amely vitát váltott ki közöttük és gyengítette védelmi erejüket. Az egység hiánya a kínaiakat is gyengítette. Magas rangú tisztviselők egy csoportja elutasította az anyacsászárnő álláspontját, aki ezért több tisztviselőt kivégeztetett. Néhány későbbi fejlemény arra utalt, hogy a kínai békepárt ösztönzésére a kínai csapatok nem harcoltak teljes elszántsággal.

Időközben hat európai állam, valamint az Egyesült Államok és Japán kínai expedíciós hadtestet állított össze. II. Vilmos német császár azonnal válaszolt a közös katonai akció tervére, mert azzal a Német Birodalom megerősödött világpolitikai szerepét demonstrálhatta. Sőt azt is elérte, hogy az expedíciós hadtest katonai parancsnoka az egykori német vezérkari főnök, Alfred von Waldersee tábornagy legyen.

Az Európában behajózott csapatok már későn érkeztek, hogy felmentsék Tiencsint és Pekinget. A kb. 20 ezer fős szövetséges csapatok augusztus 4-én vonultak be Tiencsinbe. Főleg brit-indiai, orosz, japán és a Fülöp-szigetekről Kínába átdobott amerikai csapatokból álltak; a németek, franciák, osztrákok és olaszok csak kisebb tengerész-gyalogos egységekkel képviselték magukat.

Az expedíciós hadtest 1900. augusztus 13-án érte el Pekinget, amely már másnap elesett. A császár özvegye és tanácsa 15-én elmenekült, amelyet hivatalosan *„felügyelő utazásnak"* neveztek. A szövetségesek három napig fosztogattak Pekingben, amely megkérdőjelezte az európaiak magas civilizációs szintjét.

Peking elfoglalása után megváltozott a háború jellege. Szeptember 7-i rendeletében Cö Hszi a katonai vereségért a bokszereket hibáztatta és utasította a kormányzókat, hogy kormánycsapatokat vessenek be ellenük, majd a felkelésbe keveredett magas rangú tisztviselőket lefokozták. Egyidejűleg a szövetséges csapatok az utolsó ellenállás megtörésére bűntető-expedíciókat indítottak a bokszerek fellegvárai ellen. E műveletek során a szövetséges csapatok brutális kilengéseket (gyilkosságok, fosztogatás, erőszak) követtek el a kínai lakosság ellen, hogy visszariasszák őket a külföldiek elleni lázadástól. A csapatok bevetése Zhili észak-kínai tartományra korlátozódott, mert Közép- és

Dél-Kína tartományi kormányzói egyfajta mozdulatlansági egyezményt kötöttek a külföldiekkel.

Az eseményekkel párhuzamosan Oroszország 100 ezer katonát küldött Mandzsúriába, állítólag a bokszerek elleni harcra. Csapataik október 1-jén már Mukdennél álltak, s a két ország 1901. február 16-i szerződése kimondta, hogy Kína ugyan megtartja Mandzsúriát, de az orosz csapatok a vasútvonal védelmére az országban maradnak.

A bokszereknek összesen 231 külföldi és több ezer, a kereszténységre áttért kínai esett áldozatul. A külföldiek között túlnyomórészt misszionáriusok vesztették életüket. Az elesett szövetséges katonák száma ismeretlen.

1901. januárban az anyacsászárnő elfogadta a gyarmati hatalmak feltételeit, szeptember 7-én pedig aláírták az ún. bokszerjegyzőkönyvet. Ebben a kínai kormány bocsánatot kért a külföldiek meggyilkolásáért (Ketteler mellett még a japán követségi titkár, Sugiyama grófért is), s emlékművet állíttat Kettelernek; a felkelőket megbüntetik; azokban a városokban, ahol külföldieket gyilkoltak meg, öt évre felfüggesztik a tisztviselői vizsgát; Kína 1940-ig 1,4 milliárd aranymárka (70 millió font sterling) jóvátételt fizet; kártalanítja az érintett külföldieket; nem vásárolhat és hozhat be fegyvert; kizárólag a külföldiek számára tartja fenn és megerősíti a pekingi diplomáciai negyedet; lebontja Taku erődjét, s külföldi támaszpontokat épít Peking és a tengerpart közötti vasútvonal mentén; minden minisztérium hatáskörét meghaladó modern külügyminisztériumot állít fel; császári dekrétumban megerősíti, hogy halálbüntetés terhe mellett betiltja a külföldi-ellenes szervezeteket; megszünteti a külföldi diplomaták kötelező mély meghajlását.

Külön megaláztatásként 2. Csun hercegnek, az utolsó kínai császár apjának Berlinben személyesen kellett bocsánatot kérnie Ketteler nagykövet meggyilkolásáért. A kínai delegáció azonban elérte, hogy hercegnek ne kelljen letérdelnie II. Vilmos császár előtt. Ezt követően kerülhetett sor 1901. szeptember 4-én a bocsánatkérési ceremóniára Potsdamban, a Sanssouci palotában.[85]

A Német Birodalom 240 millió márka jóvátételt követelt magának (1901. május 1-jéig), majd a szeptemberi ún. boxerjegyzőkönyvben a kínaiakat az összes jóvátételek 20%-ának, 90 millió tael (kb. 280 millió márka) jóvátétel fizetésére kötelezték. A német jóvátételt csak az orosz követelés szárnyalta túl.[86] A boxer-felkelés leverésében vállalt szerepe és a bocsánatkéréshez való ragaszkodása azonban hosszútávon jelentősen csökkentette a Német Birodalom presztízsét. Német részről azonban sohasem fontolgatták komolyan egész Santung provincia megszállását. Mivel elsődleges céljuk a gazdasági expanzió volt, a német politika a jövőben nagyobb politikai tartózkodást mutatott.

Az 1899-ben 54 millió márka alaptőkével alapított Santung Vasúttársaság gazdaságilag kedvezően működött, s vonalát 1904-ben meghosszabbították Csingtaotól Csinanig, a provincia fővárosáig, majd 435 km-es normál szélességű, egyvágányú vonallal kötötték össze a szénmezőkkel. Főleg a személyforgalom mutatott állandó növekedést.

Ezzel szemben a santungi német bányavállalkozások teljesen elhibázottnak minősültek. A Ferdinand von Richthofen (1833–1905) német földrajztudós, térképész által gazdaságos-

[85] Németh: *Bokszerlázadás Kínában (1900–1901)*... i. m. 30–32.
[86] Gründer: *Geschichte der deutschen Kolonien*... i. m. 196.

nak tekintett gazdag kőszén- és vasérclelőhelyek európai módszerekkel történő kibányászása fontos szempont volt a Csiaocsou német támaszpont melletti döntésnél. A Német Birodalom ezért a bérleti szerződésben bányászati monopóliumot biztosított magának a legfontosabb kőszénmezők kiaknázására, s a Santung Vasúttársaság megalakításával egyidőben Csingtao székhellyel ugyanaz a pénzügyi csoport 12 millió márkás tőkével létrehozta a Santung Bányászati Társaságot. Az 1903-tól a legmodernebb bányagépekkel kibányászott szén minősége azonban elmaradt a várakozásoktól. A hadihajókon kipróbált szénre a mérnök így panaszkodott: *„a szén túlságosan gazdaságtalanul ég el, s a fűtők panaszkodnak, hogy megfeszített munkájuk ellenére alig tudják a gőznyomást tartani, a parancsnok pedig azt kifogásolta, hogy a szén a szép fehér hajóját még jobban összekormozza, mint a japán szén."*[87] Az értékesítési lehetőségek csak akkor javultak, amikor 1906-ban szénmosó-berendezést és brikettgyárat helyeztek üzembe. Mindezek ellenére a santungi *„érdekterület"* egész széntermelése csak ötödét érte el egy nagyobb sziléziai bányának. A bányatársaság mindvégig veszteséges vállakozás maradt, amely sohasem fizetett osztalékot. Amikor 1913-ban a Santung Vasúttársaság beolvaszotta, veszetése már 1,2 millió márkát tett ki. Hasonló sorsra jutott a Német-Kínai Selyemipari Társaság, amely 1902-ben modern selyemgyártó üzemet épített Csiaocsouban; ez 1909-ben zárta be kapuit. Csupán a kisebb német ipari vállalkozások – mint a sörfőzde és a vasúttársaság – voltak nyereségesek. Németország Csiaocsou révén a kereskedelemben is javítani szerette volna pozícióit. A Csingtaoba irányuló bevitelnél a németek a japánok, angolok és ameriakiak mögött a negyedik helyre szorultak.

Német szempontból a santungi kaland tévedésnek bizonyult. A bérleti terület sohasem lett vonzó beruházások célpontja, amelyet a gyarmatok iránt lelkesedő személyek, a gazdaság és a haditengerészet remélt. Nem valósult meg Tirpitz álma az egész Távol-Keletet uraló nehézipari központról. Sem a politikai nyereség, sem a gazdasági haszon nem felelt meg a nagy elvárásoknak.

E kudarc miatt a német politika a világpolitika megváltozott formája felé fordult, vagyis a kínai *„német kulturmissziót"* kezdte szorgalmazni, amelyre már 1902-ben történetek utalások. E nagystílű *„kulturmisszió"* központi eszköze a Csingtaoban felállított német egyetem volt. Propagandistáinak kinyílvánított célja az amerikai egyesült presbiteránius misszió, az angol baptista misszió és a santungi keresztény egyetem *„politikai"* céljaival való szembeszállás volt. A szorosabb német–kínai együttműködés eredményeként a Német–Kínai Főiskola 1909. október 25-én nyitotta meg kapuit. 1911-ben pedig megnyílt a Nemes Nőiesség Főiskolája. A német missziós iskolákban kb. 5400 tanuló tanult, de számuk messze elmaradt az amerikai és angol iskolákban több mint 100 000 tanulójától.[88]

1914. augusztus 27-én japán csapatok szálltak partra Santungban, s a támaszpont kislétszámú német helyőrsége november 7-én kapitulált a túlerőben lévő ellenfél előtt.

[87] Uo. 199.
[88] Uo. 204.

NÉMET GYARMATOK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ KEZDETÉN

Német gyarmatok	km²	lakos
Német Kelet-Afrika	995 000	7 750 000
Német Délnyugat-Afrika	835 000	260 000
Kamerun	790 000	3 850 000
Togo	87 000	100 000
Afrika összesen:	2 707 000	12 860 000
Új-Guinea, Bismarck-, Karolina, Marshall- és Mariana-szigetek	240 000	600 000
Szamoa	2600	40 000
Csiaocsou	500	190 000
Összesen:	**2 952 600**	**13 690 000**

AZ AFRIKAI NÉMET GYARMATOK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

Afrika az első világháborúban mellékhadszíntér volt, s a harc főképpen az afrikai német gyarmatok megszerzéséért folyt. Az 1914. július 28-án kitört világháborúban az antant hadvezetése három okból tartotta fontosnak a német gyarmatok megszállását: biztosítani akarta saját szomszédos gyarmatainak épségét mindenféle károkozással szemben, amely a háború folyamán vélhetően érné; ki akarta iktatni a német tengerhajózás ellátó-bázisait és kikötőit; a gyarmatokat pedig a majdani béketárgyalásnál alkupozíciója erősítésére akarta felhasználni. A Német Birodalom flottája zömét nem tudta bevetni gyarmatai védelmében, mert az antant tengeri blokádot állított fel az Északi-tengeren, s ezzel korlátozta a német flotta mozgását.

Togóban nem állomásozott német gyarmati hadsereg, csak rendőri erő. Ezért Togo 1914. augusztus 27-ére teljesen a mai Beninből és Ghánából támadó francia és brit csapatok kezére került. Togo fontosságát a Kaminában felépített nagy hatósugarú rádióadó jelentette, amellyel Berlinből koordinálhatták az óceánon portyázó német hajók mozgását. A rádióadót a helyi elöljáró a város megadása előtt lerombolta. A togói harcokban a szórványos lövöldözéseknek kizárólag bennszülöttek estek áldozatul, fehérbőrű ember egy sem.

Kamerunt északon-keleten Brit Nigéria, délen-nyugaton Francia Kongó határolta. Kb. félmillió km²-es területén két és félmillió bantu és szudáni néger élt, akiket 1900 német kormányzott. Az első világháború kitörését követően hamarosan brit felderítők hatoltak be a német gyarmat területére, majd 1914. augusztus 25-én megkezdődött a brit offenzíva. A nigériai Yolából indulva 600 fős különítmény lépte át a határt, s Tebénél félórás ütközet után bevette a várost. Augusztus 29-én délebbre, Garua városánál éjszakai rajtaütést indítottak a német sáncok ellen, s el is foglalták azokat. Hajnalban a németek heves géppuskatűzzel támogatva ellentámadásba lendültek, és megfutamították a bennszülött katonákat. A brit egység elveszítette parancsnokát, Maclear ezredest és számos tisztjét, s a csapat maradéka visszamenekült Nigériába.

A győzelem 1915 áprilisáig adott időt a németeknek a felkészülésre. Ezalatt von Cranzelheim százados 2 000 bennszülöttel erődítési- és földmunkálatokat végzett. 1915. május 31-én egy erősebb brit-francia különítmény Cunliffe dandártábornok és Brisset alezredes vezetésével ismét megtámadta Garuát. Kemény tüzérségi támadásokat követően, június 10-én a németek fegyverszünetet kértek és szabad elvonulás fejében felkínálták a jól kiépített erőd átadását. Ezt a brit parancsnok elutasította, így két óra múlva von Cranzelheim feltétel nélkül kapitulált.

Június 27-én Ngaoundere erődje is megadta magát, majd október 24-én a németek feladták Banyo erődjét és visszavonultak Yaoundé, a mai főváros felé. Ezzel párhuzamosan egy belga-francia csapat elfoglalta a partvidéki Doualát, a német közigazgatás központját. 1915 decemberére az antant csapatoknak sikerült a teljes partvidéket ellenőrzésük alá vonni. 1916. január 9-én elesett Yaoundé, s védői, 900 fehér és 14 000 bennszülött katona Spanyol-Guinea területére távozott, ahol internálták őket. A francia fogságba esett németeket a togóiakhoz hasonlóan Dahomeybe szállították és ott tartották fogva őket. 1916. február 18-án utolsóként von Raben százados tette le a fegyvert Mora helyőrségében, a Logone-folyótól nyugatra, mivel kifogytak a munícióból. Így Kamerun területén megszűntek a harcok s a terület az antant kezére került.[89]

Német Délnyugat-Afrika elfoglalását a britek a Dél-Afrikai Unióra akarták bízni. Mikor London az iránt érdeklődött, visszavonhatja-e Dél-Afrikában állomásozó egységeit, hogy azok részt vegyenek a Németország elleni háborúban, illetve a dél-afrikai kormány hajlandó-e megtámadni Német Délnyugat-Afrikát, Louis Botha miniszterelnök igent mondott. A döntés azonban beforratlan sebeket szaggatott fel. A német császárság évtizedek óta támogatta a búrok függetlenségét, fegyverekkel, elismeréssel és egyéb eszközökkel. Ezzel szemben a Brit Birodalom a búroknak csak háborúskodást, alávetést, hazájuk többszöri elvételét (Fokföld, Natal) okozott. A gondolat felháborodást váltott ki a búrok körében, hogy német gyarmatokat támadjanak meg azon angolok érdekében, akik az 1899–1902. évi angol–búr háborúban kegyetlen mészárlásokat rendeztek a búrok soraiban, családjaikat koncentrációs táborba hurcolták és felszámolták a búr függetlenséget.

1914 augusztusában és szeptemberében a mozgósított dél-afrikai és német erők rajtaütésekkel nyugtalanították egymást. Ezek az események a határ környékén járőröző egységek találkozásakor játszódtak le. Szeptember 19-én a Port Nollothban behajózott dél-afrikai csapatok partra szálltak Namíbia déli kikötőjében, Lüderitzben, és létrehozták a későbbi invázió első bázisát. Az első világháború nyílt csatározásai a térségben a dél-afrikai csapatok Ramansdrift rendőrállomása elleni támadással kezdődtek. 1914. szeptember 13-án a foglyul ejtett német telepeseket egy Pretória melletti fogolytáborba, onnét pedig Pietermaritzburg-ba szállították. Másnap viszont az Oskar Skultetus vezette német csapatok elfoglalták Walvis Bay dél-afrikai enklávéját. Az antant hadműveletei szüneteltek, mivel a Dél-Afrikai Unió területén kitört a Maritz-lázadás.[90] Ezt a területen

[89] http://wapedia.mobi/hu/Afrika_az_els%C5%91_vil%C3%Algh%C3%Albor%C3% (Hozzáférés:2010.03.05.)

[90] Maritz-lázadás: 1914. szeptember végén az északnyugati határvidék parancsnoka, Solomon Gerhardus *„Manie"* Maritz alezredes megtagadta, hogy embereit a németek ellen vezesse. A kormány (saját kérésére) felmentette beosztása alól, viszont Maritz nem adta át a parancsnokságot, hanem október

élő búrok robbantották ki az angol uralom ellen, s ebben tevékenyen részt vettek a német Schutztruppe csapatai a helyi afrikánerekkel az oldalukon. A dél-afrikai csapatok csak ennek leverése után, 1915-ben tudták folytatni Német Délnyugat-Afrika elleni hadműveleteiket.

1915 januárban Lüderitzből támadva a dél-afrikai csapatok elfoglalták Swakopmund kikötőjét is, amely néhány kilométerre északra feküdt Walvis Baytól. A nyomasztó erőfölény miatt a német Schutztruppe sem ezeket, sem az Oranje-folyó két átkelőhelyét nem próbálta komolyabban védeni, így a gyarmathoz vezető utak angol kézre kerültek. Az ország belseje, Windhoek felé visszavonuló németek számos kellemetlenséget okoztak a briteknek, de győzelemre már nem volt esélyük. A halogató harci taktikát alkalmazó német erők nevében végül 1915. július 9-én Victor Franke (1866–1936), Délnyugat-Afrika katonai parancsnoka tette le a fegyvert Khorab mellett.

A *Német Kelet-Afrikában* állomásozó német gyarmati hadsereg létszáma a háború kitörésekor 3 000 európai és 11 300 askari, azaz a helyi őslakosságból toborzott katona, parancsnokuk pedig a tapasztalt, tehetséges és mindenre elszánt porosz katonatiszt, Paul von Lettow-Vorbeck (1870–1964) volt. Ő volt az egyetlen első világháborús német tábornok, aki a háború alatt brit területre lépett, katonailag soha sem törték meg, és a háború utolsó napjáig (sőt még azután is) aktívan harcolt. Von Lettow-Vorbeck mindenki másnál jobban felismerte, hogy ekkora területen, ilyen kevés emberrel csak gerillaháborút érdemes folytatni.

A brit hadvezetés Német Kelet-Afrikát nem csak elszigetelt és védtelen gyarmatnak tekintette, hanem fenyegetésnek is afrikai gyarmataira (főként Brit Kelet-Afrikára) és az Indiai-óceáni hajózási útvonalaira is.[91] Ezért a brit stratégia azonnali csapásmérésben gondolkodott.

De a németek kezdeményeztek: különítményeik átjártak az északról szomszédos Ugandába vasutakat rongálni, eközben a part menti vizeken a német Königsberg cirkáló belopózott Zanzibár kikötőjébe és szétlőtte az éppen javítás alatt álló brit Pegasus nevű hadihajót. Távozás előtt még homokkal töltött olajos hordókat dobáltak a vízbe, amelyekről azt remélték, hogy az angolok aknáknak nézik majd őket (valódi aknáik nem voltak), majd visszavonultak a Rufiji-folyó deltájába. Az akcióról von Lettow-Vorbeck így írt visszaemlékezéseiben: *„A Königsberg már több nappal korábban kifutott Dar es-Salaam-ból és a*

9-i felhívásában a kormány megdöntésére szólított fel, s ezzel elindította a lázadást. Ugyan a második búr háború számos ismert vezetőjét (Beyers, De Wet, Kemp, Bezuidenhout) beavatták, de a politikai ellenállás két vezetőjét, Hertzogot és Steynt nem sikerült rávenni a csatlakozásra. Augusztusban Beyers a világháborúba való beavatkozás elleni tiltakozásául lemondott a vezérkari főnökségről, így Botha és Smuts szabadon rendelkezett a szervezett dél-afrikai haderő felett, amely ekkor 32 000 főt tett ki. Ezzel szemben a lázadók 12 000 fő körüli erőt tudtak mozgósítani. Elszórt gócaikat a kormánycsapatok túlereje egymás után legyőzte. Október 24-én vereséget szenvedett Maritz, 28-án pedig De Wet esett fogságba. Beyers szintén vereséget szenvedett és arra kényszerült, hogy átkeljen a Vaal-folyón. December 28-án az átkelés közben Beyers belefulladt az árba. A lázadók haderejének nagyobb részét még Dél-Afrikában szétverték.

[91] Utóbbit elsősorban az SMS Königsberg cirkáló fenyegette, amely Dar es-Salaam kikötőjében állomásozott. Később az SMS Emden cirkáló szintén az Indiai-óceánon portyázott, s ez növelte a britek aggodalmát. 1914. július 31-én, a háború kitörésére számítva, a Königsberg kifutott állomáshelyéről, s első áldozata a City of Winchester nevű gőzös volt. Később más hajókat is megtámadott.

kikötőben lévő Möwe nevű mérőhajót parancsnoka 1914. augusztus 8-án felrobbantotta. Ezzel az akcióval szárazföldi katonai erőnk jelentősen megnövekedett, mert a Möwe parancsnoka, Zimmer korvettkapitány most parancsnokságom alá került."[92]

A brit hadvezetés Indiából áthajózott csapatokkal tervezte elfoglalni Német Kelet-Afrikát. Az expedíciós hadsereg 1914. októberben szállt partra Tangában.[93] De a Kilimandzsáró-vasútvonalon a németek erősítést hoztak. Az angolok az első ütközet után fejvesztve menekültek, hátrahagyva 455 puskát és félmillió töltényt. Szép karácsonyi ajándék volt ez a hazai utánpótlásra nem számítható német hadseregnek. Közben a brit haditengerészet a Königsberg cirkáló megsemmisítésére két monitort, s felderítésére repülőgépeket küldött a Szuezi-csatornán keresztül Kelet-Afrika partjaihoz. A monitorok 1915. júniusban értek a Rufiji-folyó torkolatához, s a repülőgépek segítségével megtalálták, majd szétlőtték a Königsberget. A németek leszerelték az elsüllyedt hajó ágyúit – amelyeknek később nagy hasznát vették –, a tengerészeket pedig besorozták a szárazföldi hadseregbe.

Mindezekkel egyidejűleg bizarr vízi háború zajlott az ország túlsó felén, a Tanganyika-tavon. Nem sokkal a háború kitörése előtt bocsátották vízre a Graf Götzen nevű német hajót, amelyet szétszedett állapotban, ötezer darab ládába csomagolva szállítottak le vasúton Dar es-Salaam kikötőjéből. A hajón 900 ember fért el, s bár nem volt felfegyverezve, csapatszállításra kiválóan alkalmas volt. A Graf Götzennek mindössze négy napra volt szüksége, hogy a Tanganyika-tó egyik végéből a másikba érjen (kb. 600 km), ugyanezt az utat a katonák a nehéz terepviszonyok miatt gyalogosan két hónap (!) alatt tették volna meg. A németek ki is használták előnyüket, s rajtaütések sorát indították a tóparti belga és brit települések ellen. A britek erre válaszul két, erős motorral ellátott kishajót felszereltek egy-egy ágyúval, s azokat nagy nehézségek árán eljuttatták a Tanganyika-tóra. A Graf Götzent végül mégsem a britek süllyesztették el, hanem maguk a németek, amikor visszavonultak a tó partjáról. A háború után a hajót a britek kiemelték a tóból, kijavították s átnevezték. Az MV Liemba manapság is közlekedik.

1916 elejére a szárazföldi offenzíva ismét új erőre kapott, amelyet a (szintén aszkarikkal megtámogatott) dél-afrikai csapatok jóvoltából. Parancsnokuk Jan Smuts volt, aki nem is olyan régen még a britek ellen harcolt a búr háborúban. A First Salaita Show néven ismertté vált ütközetben azonban a németek győzedelmeskedtek, akik jobban ismerték a terepet és a bozótharc taktikájáról is többet tudtak, mint a dél-afrikaiak. Hiába voltak többszörös túlerőben, von Lettow-Vorbeckkel nem boldogultak. A németek tapasztaltsága és ravaszsága mellett harci taktikájuk is eredményes volt: folyamatosan védekezve visszavonultak, majd amikor lehetőség kínálkozott, gyors ellentámadásba mentek át. A németek utánpótlási nehézségei viszont az idő múltával egyre súlyosbodtak. A háború négy éve alatt összesen két német szállítóhajónak sikerült átjutni a brit tengeri blokádon, mindkettőnek még 1916-ban, később a hadvezetés már nem próbálkozott hajók küldésével.

A súlyos utánpótláshiányt a németek hihetetlen leleményességgel hidalták át. Az üzemanyagot kókuszolajból állították elő, kerekeket a gumi kénnel való vulkani-

[92] LETTOW-VORBECK, Paul von: *Meine Erinnerungen aus Ostafrika.* Verlag von K. J. Koehler, Leipzig, 1921. 25.

[93] REGAN, Geoffrey: *Nagy katonai baklövések.* Alexandra, Pécs, 2005. 12.

zálásával gyártottak, tejüzemet és szövödét építettek, a mangrovefa kérgével cserzett állatbőrökből csizmákat szabtak, kinintartalmú gyógyászati készítményeket állítottak elő. Ez utóbbi, rendkívül rossz ízű, de életmentő kivonatot Lettow-Schnapsként emlegették, amely hozzájárult, hogy a német csapatok jobban bírták a maláriával fertőzött klímát ellenfeleiknél.[94]

A kelet-afrikai gerillaharc 1917 őszéig folyt. Bár döntő csapást soha nem tudtak mérni rá, a folyamatos csetepaték lassan felmorzsolták a német hadsereget. Ekkor már Német Kelet-Afrika teljes területe brit megszállás alatt állt, s az összes hadianyag-raktárt és élelmiszerraktárt felszámolták. November 17-én a német főparancsnok szigorú döntést hozott. Valamennyi katonáját orvosi vizsgálatnak vetette alá, s akiket nem találtak egészségesnek, fegyvertelenül átküldték a britekhez, hadifogságba. A maradék kb. ezer ember elindult délnek, a portugál területek felé. A portugál hadjárat célja az volt, hogy megszerezzék a gyengén védett portugál telepek élelmiszer- és lőszerkészleteit. Ez nagyrészt sikerült is, a portugál hadsereg minimális ellenállást tanúsított, így von Lettow-Vorbeck serege új erőre kapott. A német gyarmat akkori kormányzója, Heinrich Schnee (1871–1949), Német Kelet-Afrika kormányzója (1912–1918) így írt visszaemlékezésében: *„A húsellátást az aszkárikból álló vadászcsapat biztosította, a vadban gazdag környéken antilopokat, gnúkat, vízi bivalyokat és egyéb antilopfajokat ejtettek el. Az európaiak számára szinte mindig elegendő hús állt rendelkezésre, az aszkariknak is és kedvező esetben a teherhordók számára is."*[95] A portugál kelet-afrikai hadjárat 1917. novembertől 1918 szeptemberéig tartó esős időszakának körülményeire pedig így emlékezett: *„Az esős idő beálltával a vadászat egyre nehezebb lett, mivel a napról-napra magasabbra nőtt fűben, amely több területen kétszeres embermagasságot is elért, a vad egyre kevésbé volt látható, a vadász mozgását mindinkább akadályozta, s a vad könnyebben észrevette őket."*[96]

Von Lettow-Vorbeck 1918. októberben és novemberben betört brit Rhodéziába: *„Az ellenséges táborban, a Muwengo misszióban állt egy ellenséges kórház, amelyből ki tudtuk egészíteni egészségügyi ellátmányunkat, többek között a kinintartalékot 14 kg fölé növeltük és a kinin ellátmányt 1919 júniusáig biztosítottuk."*[97] A brit csapatok végig von Lettow-Vorbeck nyomában voltak, de hiába próbálták bekeríteni őket, csak az elmúlt évek jól ismert menetrendje ismétlődött: támadás, visszavonulás, gyors ellentámadás, újra és újra. Így ment egészen a fegyverszünetig, amelyet a két fél 1918. november 14-én kötött. Lettow-Vorbeck csak november 25-én[98] tette le a fegyvert formálisan a mai Zambia Mbala (akkor Abercorn) városa mellett. A németek magabiztosan vonultak át a britekhez, abban a tudatban, hogy Németország kedvező pozícióban lesz a béketárgyalásokon, s megtartják Német Kelet-Afrikát is.

[94] http://wapedia.mobi/hu/Afrika_az_els%C5%91_vil%C3%A1gh%C3%A1bor%C3%...(Hozzáférés: 2010.03.05.)

[95] Governeur DR. SCHNEE, Heinrich von: *Deutsch Ostafrika im Weltkriege. Wie wir lebten und kämpften.* Verlag Quelle und Meyer, Leipzig, 1919. 324–325.

[96] Uo.

[97] Lettow-Forbeck: i. m. 285.

[98] Az első világháború Európában 1918. november 11-én ért véget, az utolsó afrikai német erők azonban csak november 25-én tették le a fegyvert.

KALÓZUTAKON AZ INDIAI-ÓCEÁNON

Az Apiában állomásozó kelet-ázsiai német haditengerészeti egység – az SMS Scharnhorst, az SMS Gneisenau cirkálók, a 3000 tonnás, 13 700 lóerős SMS Emden könnyű cirkáló és a Titania kísérő gőzös – Spee gróf admirális parancsnoksága alatt 1914 nyarán dél-tengeri útra indult. Augusztus 2-án megkezdődött az ellenségeskedés az orosz birodalommal; az Emden már augusztus 4-én elfogta és Csingtao kikötőjébe kísérte a Rjazany orosz gőzöst, majd Paganban csatlakozott a német cirkálóegységhez.

Spee admirális 1914. augusztus 14-én az Emdent cirkálóháborúra küldte az Indiai-óceánra. Az Emden szeptember közepéig fél tucat ellenséges hajót tartóztatott fel, illetve süllyesztett el. Az Andaman-szigeteken szenet vett fel, majd szeptember 17-én a burmai Rangun felé fordult, ahol a kikötő előtt feltartóztatott egy norvég gőzöst, de személyzetét szabadon engedte. Szénfelvétel után Madrász kikötője felé fordult, ahol rendkívüli propaganda-sikert elérve 130 lövést adott le a Shell-cég olajtartályaira és a brit tengerparti ütegekre. Kalózkodását Ceylon környékén folytatta, ahol ismét feltartóztatott és elsüllyesztett négy hajót, amelyek kapitányai később a *Times of Ceylon* című lapban a németek korrekt eljárásáról nyilatkoztak hajóik elfoglalása során.

Az Emden 1914. október 10-én elfogott egy brit rádióadást, amely Aden és Colombo környékét biztonságos útvonalnak tartotta, ezért ismét a Bengál-öböl felé vette útját. Itt október második felében ismét elfogtak és elsüllyesztettek fél tucat ellenséges hajót. Legnagyobb zsákmányuk a Buresk angol szénszállító gőzös volt, amelytől 5500 tonna kitűnő, több hónapra elegendő cardiffi szenet zsákmányoltak, amelyet a Nikobar-szigeteken raktak át. A rakományától megfosztott hajónak pedig várakozási helyet jelöltek ki. Ezután az Emden a szumátrai Penang kikötője felé tartott, ahol október 28-án a hajnali órákban észrevétlenül benyomult a belső kikötőbe, s megtorpedózta a Samtsug orosz cirkálót, amely kettétört és elsüllyedt. A kikötőt elhagyva szembe került a járőrözésről visszatérő francia Mousquet torpedórombolóval, amelyet 4300 méterről elsüllyesztett, de felvette 36 túlélőjét. Néhány órával később pedig lerázta az őt üldöző francia Fronde rombolót is. A Mousquet francia túlélőit egy brit szállítóhajóval a szumátrai Sabang holland kórházába küldték.

Von Müller, az Emden kapitánya azt tervezte, hogy a Kókusz-szigetek hírközlő állomásának lerombolásával megzavarja az Ausztrália környéki hajóforgalmat, s e térségre vonja az ellenséges erők figyelmét. Eközben pedig az Emdennel az Indiai-óceán nyugati részén lépne akcióba, mert a Königsberg német cirkálót a brit haderők véglegesen blokkolták a Rufiji-folyó deltájában.

1914. november 9-én reggel 6 óra 30 perckor az Emden horgonyt vetett Port Refuge előtt, s 50 fős partraszálló egységével vízre tette nagy, gőzmeghajtású hadihajó-csónakját és két kuttert. A von Mücke vezette egységet puskákkal, pisztolyokkal és négy géppuskával fegyverezték fel. Az Emden rádiója addig zavarta a sziget vészjeleit, amíg a partraszálló egység felrobbantotta a sziget adótornyát. Az akció simán lezajlott, de a sziget rádióadója mégis le tudott adni egy *„Idegen hadihajó a bejáratnál"* vészjelet. Mivel az Emden rádiósai szerint a legközelebbi ellenséges egység – amely vehette volna a sziget vészjelzését – 250 tengeri mérföldre tartózkodott, a Buresket rádión szénfelvételre magukhoz rendelték.

A közelben elhaladó ausztrál csapatszállító konvoj azonban észlelte a sziget vészjelzését és a helyszínre küldte egyik könnyű cirkálóját. Az Emden 9 órakor sűrű füstfelhőt észlelt, amelyet az elkésett Buresknek tulajdonított. Negyed óra múlva azonban egy négykéményes hadihajó körvonalai bontakoztak ki. Az Emden zászló- és szirénajelekkel sietve visszarendelte partra szállt egységét, miközben a lehető legnagyobb sebességgel kihajózott a szűk korallszigetek közül, hogy mozgástere legyen a közelgő harchoz. Így hátra hagyta partra szállt egységét.

Az Emden 9 óra 40 perckor tüzet nyitott 10 darab 10,5 cm-es ágyújából, szétrombolta az ellenfél távolságmérőjét és jelentős tüzet okozott fedélzetén. A válaszlövésekből azonban kiderült, hogy az ellenfél 15 cm-es ágyúkkal rendelkezett. Az első telitalálat 10 órakor érte az Emden rádiósszobáját. Ezután a sebességben és tűzerőben fölényben lévő ellenfele 7 km távolságból szisztematikusan rommá lőtte az Emdent, miközben annak 3,5 km hatótávolságú torpedói hatástalanok maradtak. A kilátástalan helyzetben von Müller kapitány 11 óra után a North Keeling korallzátonyra vezette a hajót, hogy megmentse legénységét. Az ellenfél leállította a tüzelést, és a közeledő Buresket vette üldözőbe.

Az ütközetben az Emden 314 fős legénységéből 133 fő elesett, s 49 súlyosan megsebesült. Az életben maradottak szétverték a berendezéseket, hogy azok ne kerüljenek az ellenség kezére. Mivel minden csónakjuk megsemmisült, a legénység a hajón rekedt. Délután négy órakor az ellenséges hadihajó visszatért, maga után vontatva a Buresk csónakját a legénységgel, amely elsüllyesztette a Buresket. Mivel az Emdenen jelkönyv híján nem értették az utasítást és a hadi lobogót sem vonták le, az ellenséges hajó ismét tüzet nyitott, amelyet csak akkor szüntetett be, amikor az Emden fehér zászlót tűzött ki. A vízzel és gyógyszerekkel az Emdenre küldött, s korábban a Buresken szolgáló Fikentscher hadnagytól tudták meg, hogy az ellenfél az ausztrál HMAS Sydney könnyűcirkáló. November 10-én a Sydney egysége partra szállt a szigeten, de már nem talált ott német tengerészeket. Ezután a Sydney az Emden súlyos sebesültjeivel a ceyloni Colombo kikötője felé vette az irányt.

A szigeten rekedt von Mücke kommandójával együtt elhatározta, hogy nem esnek fogságba, ezért elfoglalták a sziget előtt horgonyzó, háromárbocos *SMS Ayesha* vitorlást. A rádióállomás angol személyzete ugyan ellátta őket élelmiszerrel, de észrevétlenül eltávolították a vitorlás egyik tengeri szelepének tömítését, így a hajó állandóan vizet kapott, a fenékszivattyúk pedig nem működtek kifogástalanul. Előbb Szumátrára igyekeztek, de néhány nap után úgy tűnt, hogy vállalkozásuk a hajó rossz állapota miatt kudarcot vall. Az Ayeshát már kimustrálták, szigetelései tönkrementek, négy ivóvíztartálya közül három használhatatlan volt.

A nehézségek ellenére Mücke egysége 1914. december 13-án elérte Padangot. Mivel Indonézia Hollandia gyarmatbirodalmához tartozott, amely a háborúban semleges volt, Mückének 24 órán belül el kellett hagyni a kikötőt. A német konzul révén azonban sikerült megállapodnia egy német szállítóhajóval, amelyre másnap átszálltak, az Ayeshát pedig elsüllyesztették.

Von Mücke Padangban megtudta, hogy Törökország az első világháborúban Németország szövetségese, ezért elhatározta, hogy Arábián és Törökországon keresztül kísérli meg a hazatérést. Mivel a Vörös-tengert a szövetségesek hadihajói ellenőrizték, a jemeni Hodeidába tartottak és észrevétlenül partra szálltak.

Von Mücke célja a Hedzsas-vasút elérése volt, amelyet a 20. század elején építettek Arábia északi és déli részének összekötésére. De amikor megérkezett Hodeidába, keserűen kellett tapasztalnia, hogy a vasút utolsó szakaszát az Oszmán Birodalom arab felkelései miatt nem fejezték be. Ezért elhatározta, hogy az országon keresztül gyalogmenetben éri el a 3700 méteres hegyek mögött fekvő Szanaát. Ott azonban a török helytartótól kevés támogatást remélhetett. A török katonai kormányzó ugyanis a német katonáktól segítséget várt a felkelő arabok ellen, ezért két hónapig megakadályozta továbbutazásukat. Miután von Mücke többször elutasította követelését, legénységével végül visszatért Hodeidába. Ott szereztek két kisebb vitorláshajót, s a Vörös-tengeren észak felé indultak. Az ellenséges hadihajókkal való találkozást elkerülendő a part menti korallzátonyok között hajóztak. Nagyobbik hajójuk azonban sziklazátonyra futott és elsüllyedt. Így a 70 fős legénység a kisebbik hajón 1915. március 18-án elérte Dzsidda körzetét, ahol von Mücke partra szállt. Eközben megismerkedett egy török tábornokkal, aki féltette birtokát az arab felkelőktől s ezért csatlakozott a német matrózokhoz. Tevéket és hajtókat szereztek, s a karaván megindult Mekka irányába.

Von Mückének továbbra is a Hedzsas-vasút lebegett szeme előtt. Egy váratlan beduin-támadást visszavertek ugyan géppuskáikkal, de három német matróz meghalt a golyózáporban. A beduinok azonban folytatták a támadást. Három nap múlva elfogyott a németek vízkészlete és élelmiszerkészleteik is a végét járták. Ekkor váratlanul fehér zászlóval megjelent a beduinok két küldötte, s Abdullah, az emír fia védelmet ajánlott. Von Mücke elfogadta az ajánlatot, de mindinkább az volt az érzése, hogy csapatát inkább fogolynak, mintsem vendégnek tekintik. Ezért amikor az emír fia rövid időre Mekkába ment, az Emden matrózai ismét szereztek egy vitorláshajót maguknak és a part mentén észak felé hajóztak.

1915. május 7-én a legénység a Vörös-tenger északi, felső végén partra szállt. Néhány napos menetelés után végre elérték a vasútvonalat, s vonattal Szírián keresztül Konstaninápolyba utaztak. Időközben elterjedt partraszállásuk híre, s minden állomáson ünnepélyesen fogadták őket. A túlélők – útközben hatan haltak meg vagy estek el – 1915. május 23-án érkeztek meg Konstantinápolyba. Ők voltak a kelet-ázsiai német haditengerészeti egység egyedül életben maradt tagjai, akik a háború vége előtt hazatértek. Az SMS Csingtao Erwin von Möller korvettkapitány vezette egységét – amely hasonló menekülési útvonalat választott – az arabok ugyanis 1915. március 29-én Dzsiddától északra megtámadták és lemészárolták. Von Mücke így jelentett a konstantinápolyi német haditengerészeti parancsnoknak: *„Exellenciádnak alázatosan jelentem, az SMS Emden partraszállt egysége: 5 tiszt, 7 altiszt és 37 matróz jelentkezik!"*

A kötelező tiszteletadás és ceremóniák után a partra szállt egység tagjait különböző frontokra osztották be. A matrózok közel fele rövid idő alatt elesett, amely hozzájárult von Mücke későbbi pacifista nézeteinek kialakulásához. De ekkor még ő is tovább szolgált: 1916-ban az Eufrátesz folyami egységének parancsnoka lett. 1916 júniusában Enver pasa török hadügyminiszter és az oszmán haderők főparancsnoka a Vörös-tengeren folytatandó hadműveletek ügyében nyilvánvalóan von Mücke javaslatára támaszkodva kérte a német flottaparancsnokság támogatását. Von Mücke 1917-ben a dunai félflottila parancsnoka lett, majd aktívan részt vett az 1918. novemberi kieli matrózlázadásban.

1919 VERSAILLES – A NÉMET GYARMATI KORSZAK VÉGE

A versailles-i békeszerződésben (1919. június 28.) Németország minden gyarmatát elveszítette, amelyről a 118. cikk így rendelkezett: *„Németország lemond a jelen Szerződés által megállapított európai határain kívül fekvő területekre vonatkozó vagy azokkal kapcsolatos mindazokról a jogokról, igényekről és kiváltságokról, amelyek őt vagy szövetségeseit megillették, továbbá mindazokról a jogokról, igényekről és kiváltságokról, amelyek őt bármely címen a Szövetséges és Társult Hatalmakkal szemben megillették. [...]*

119. cikk. Németország a Szövetséges és Társult Főhatalmak javára lemond tengerentúli birtokaira vonatkozó minden jogáról és igényéről."[99] A volt német gyarmatok nagyrészt népszövetségi mandátumok lettek. Kamerun és Togo mandátumát Anglia és Franciaország felosztotta egymás között. Német Délnyugat-Afrika a Dél-Afrikai Unió mandátuma lett. Német Kelet-Afrika mandátumát Nagy-Britannia, kisebb részben Belgium és Portugália, Új-Guinea és Nauru mandátumát Ausztrália, Nyugat-Szamoa mandátumát Új-Zéland kapta meg. Az Egyenlítőtől északra fekvő csendes-óceáni szigetek (Mariana-, Karolina- és Marshall-szigetek) mandátumát, valamint Csiaucsout és a santungi német koncessziós területet mandatárius megbízatás nélkül Japán szerezte meg.[100]

A NÉMET GYARMATOK VALÓSÁGA A VILMOSI IDŐKBEN

A német gyarmatok valósága – Nagy-Britanniával és Franciaországgal összevetve – jóval szerényebb képet mutatott. 1899-ben Nagy-Britannia 9,3 millió négyzetmérföldnyi területen 309 millió, Franciaország 3,7 millió négyzetmérföldön 56,4 millió, Németország pedig 1 millió négyzetmérföldön 14,7 millió lakos fölött rendelkezett. A német gyarmatpolitika a vilmosi időkben valójában retorikai erődemonstráció maradt. Stratégiailag, gazdaságilag és népességpolitikailag semmi sem valósult meg az 1890-es évek elejének nagyhangú nyilatkozataiból. A német védnökségi területek nem lettek katonai támaszpontok, ahonnét tengeri összeköttetéseket ellenőrizhettek, a helyi lakosságot nem sorozták be a német hadseregbe, s nem kötöttek le említésre méltó német haderőt sem. 1913-ban az afrikai német területeken (Togo, Kamerun, Német Délnyugat-Afrika, Német Kelet-Afrika) összesen 22 405 fehér élt, a dél-kínai-tengeri területeken (Német Új-Guinea, Vilmos császár-föld és Bismarck-sziget, Kelet-Karolina, Nyugat-Karolina és Mariana-szigetek, Szamoa) mindössze 1984-en, a kínai Csiaocsouban pedig 4470-en. Családtagokkal együtt tehát összesen 28 859-en, akik főleg német cégek kirendeltségein, illetve a közigazgatásban dolgoztak.[101] E területek az első világháborúban néhány hét alatt, részben harc nélkül elestek.

1897 márciusában von Bieberstein külügyi államtitkár a Németország világpolitikai szerepéről folyó Reichstag-vitában kifejtette, hogy a német kereskedők, hajósok és kivándorlók *„a világ nagy sakktábláján felállították a német állásokat abban a reményben, hogy*

[99] HALMOSY Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 65.

[100] Uo. 68–69.

[101] Görtemaker: i. m. 354.

megvédelmezzük és felhasználjuk őket[...] A javakban és vérben mutatkozó erőfelesleg, amelyet egy nagy, feltörekvő nemzet idegen országoknak lead, gazdaságilag és politikailag, anyagilag és eszmeileg nagyon drága tőkét jelent. E tőkét az anyaország számára megőrizni, ápolni és hasznosítani elsőszámú kötelességünk, s e kötelességek körére a „világpolitika" szót használom; ebben az értelemben akarunk és kell világpolitikát folytatni."[102]

A NÉMET GYARMATI KORSZAK MÉRLEGE

Visszapillantva a korai gyarmati vita érveléseire, megállapítható, hogy a gyarmati expanzióhoz fűzött különböző *„válságterápiás"* elképzelések nem teljesültek. Már az 1890-es évek elején megvalósulatlan maradt a remény, hogy a nagy lakossági nyomást irányított tömeges kivándorlás kezelésével saját gyarmataikra irányítsák. Majdnem az összes *„védterület"* éghajlati viszonyai is alkalmatlanok voltak *„tömeges települések"* létrehozására. Azon kívül a kivándorlás jelentős induló tőkét is igényelt. Ezért a *„védterületek"* sohasem jelentettek különösebb vonzerőt a kivándorolni szándékozó németek számára. Még a 19. század legjelentősebb kivándorlási hullámában – 1880–1893 között – a németek több mint 90%-a (közel 1,8 millió ember) továbbra is az Egyesült Államokba tartott. Vele szemben 1914-ig a gyarmatokra csak közel 24 000 fő távozott. 1893-ban pedig lezárult a nagy, tengerentúli, tömeges kivándorlás utolsó hulláma, s helyette Németország a 20. század elején bevándorló ország lett.

A gyarmati expanzió nemzeti és társadalmi integrációs hatásait tekintve sem váltotta be a reményeket; a gyarmati mozgalom sohasem érte el a nagy nemzeti tömegmozgalom mértékét. Az átmeneti gyarmati lelkesedés helyébe csalódottság és érdektelenség lépett. A gyarmati egyesületek taglétszáma sem mutatott nagy nemzeti vonzalmat a gyarmatok iránt. A Német Gyarmati Társaságban is lassan növekedett a taglétszám; ideiglenes stagnálás vagy visszaesés, s magas fluktuáció jellemezte. Kb. 42 ezres tagságával (1914) messze elmaradt a több mint egy millió főt számláló Flottaegylet mögött.

A *„forradalmi gyúanyagot"* sem sikerült a gyarmatokra irányítani. A *„szociális kérdés exportjára"* még csak kezdeményezés sem történt. Az ipari fejlődés felszívta a felesleges munkásságot, ráadásul maga a szociáldemokrácia revizionista nézeteivel is a polgári társadalomba való beilleszkedést hirdette.

A gyarmatokkal folytatandó kereskedelem iránti nagy elvárások helyett a német gyarmati gazdaság mérlege is sovány volt. A német gyarmati politika csak minimális hatással volt a birodalom külkereskedelemére. A német gyarmati export az összes külkereskedelmi volumen mindössze 0,6%-át (51,9 millió márka) kötötte le, amely 3 millió km²-re és 12 millió lakoshoz irányult. A gyarmati területekről beérkező import sem volt kedvezőbb: csak 0,5% (49,8 millió márka) érkezett a német kolóniákról. Német Délnyugat-Afrika ólom- és gyémántbányászatától eltekintve a német gyarmatok termékei között nem volt olyan cikk, amely a világpiacon erősítette volna Németország pozícióit. A gyarmatok sohasem jelentették a német gazdaság hosszú távú konjunkturális támasztékát.

[102] Uo. 355.

Mindez érvényes volt a német tőkeexportra is. Az első világháború előtti tőkekihelyezések kb. 24 milliárd márkát tettek ki; ebből a gyarmatok mindössze kb. 500 millióval (2%) részesedtek. A tőkekihelyezők inkább nyomásra, mintsem önként ruháztak be a *„védterületekre"*. Egyedül Kína volt bizonyos fokig kivétel: 1904-ben a németek ott kb. 350 millió márkát fektettek be.

A német gyarmati közigazgatás is rendkívüli költségeket emésztett fel, amelyeket részben hitelből fedeztek. Ehhez járultak pl. a felkelések leverésének magas költségei: Német Délnyugat-Afrikában 585 millió márka, Német Kelet-Afrikában és Kínában pedig 240 millió márka. Ha ezt az eredményt összevetjük a birodalom adókból és vámokból innét származó bevételeivel, akkor egyértelmű, hogy a német gyarmatok veszteséges nemzeti üzletnek tekinthetők; a birodalom 1884–1914 között ugyanis 646 millió márkával járult hozzá a gyarmatok fenntartásához. A teljes gyarmatgazdasági mérleg készítésébe azonban a magánszféra gazdasági eredményei is beszámítandók: tagadhatatlan, hogy viszonylag kisszámú gyarmati vállalkozás és pénzügyi befektető jelentős nyereséget húzott a gyarmatokból. Közéjük tartoztak a nagy hajózási társaságok, nagykereskedelmi cégek, ültetvénytulajdonosok és gyarmati spekulánsok.

Külpolitikailag a német gyarmatpolitika – főleg a nagyobb gyarmatbirodalom iránti törekvésében – többször politikai vitákat váltott ki. Ezeket azonban a diplomáciai szokásoknak megfelelően – a gyarmati népek rovására – állandóan megoldották. A gyarmati kérdés – a kényes marokkói válságot leszámítva – az első világháború előtt kevésbé élezte a nagyhatalmak ellentéteit. Miután a nagyhatalmak pontosan kijelölték tengerentúli befolyási körzeteiket, s Németország gyarmati szerzeményei fokozatosan zsugorodtak, európai gazdasági befolyásának tervei (Közép-Európa) sokkal érzékenyebb politikai gyúanyagot gerjesztettek, mint a gyarmatok.

A rövid életű német gyarmati korszak *„tartalmi"* jellemzője kétségtelenül az időbeni *„megkésettség"* és a németek, mint gyarmati hatalom tapasztalatlansága maradt. Nekik nem volt *„Indiájuk"*, amely tapasztalatokat nyújtott volna az alávetett népek kezelésében. A megkésett birodalomalapítás nyomán egyfajta nemzeti kötelezettségként jelentkezett az *„utolérés"*, sőt a *„jobban csinálni"* kényszere – főleg a az egyidejűleg csodált és szidott angol példával szemben. S mindez vitathatatlanul egyfajta *„hektikához"* vezetett, amelynek árnyoldalai főleg a kezdeti években merev bennszülötti politikában mutatkoztak meg. A *„perfekcionizmus"* iránti vonzalom többek között a túlbürokratizálódásban is jelentkezett, amelyet majd később közigazgatási reform enyhített.

(Megjelent a *Valóság* 2011/11. számában, 34–87.)

NÉMET TERVEK A SZÖVETSÉGES TERÜLETEK „FORRADALMASÍTÁSÁRA" (1914–1917)

Miközben 1914 késő nyarán a német hadseregek Franciaországban lendületből próbálkoztak az ellenséges állások lerohanásával, a birodalmi kormány a vezérkarral együttműködve egy nagy ívű forradalmasítási programot készített elő a brit impérium és a cári birodalom ellen. (Megjegyzendő, hogy az antant részéről is alkalmazták ezt a módszert; elég csak az Osztrák–Magyar Monarchia sorsára hivatkoznunk.) Törekvésük azonban csak Oroszországban járt majd közvetlen sikerrel s világtörténeti események láncolatát indította el. Akcióik már közvetlenül a háború elején megindultak, s a stratégiai hadviselés eszközei voltak: lassítaniuk kellett az orosz felvonulást a keleti német határon, az orosz katonaság egyes részeit belső nyugtalanságokkal lekötni, az angol csapatok egyes részeit a tengerentúlra irányítani a lázongások leverésére, Franciaországnak pedig megnehezíteni gyarmati csapatok toborzását.

A császári Németország Anglia, Franciaország és Oroszország elleni felforgató tevékenységét a Külügyi Hivatal *(Auswärtiges Amt)* és a vezérkar politikai szekciója irányította, amelyek szoros kapcsolatban álltak egymással. Bethmann Hollweg kancellár mellett Gottlieb von Jagow (1863–1935) külügyi államtitkár és a dinamikus Arthur Zimmermann (1864–1940) államtitkár-helyettes volt a keleti és nyugati terjeszkedés hajtóereje a berlini központban. Zimmermann meggyőződése szerint Németországnak e háborúban Angliát és Oroszországot egyaránt le kell gyűrnie. Sokat nyomott a latba, hogy a háború első hónapjaiban a *Wilhelmstrassén* egyedül vitte a hivatalt, mert a kancellár és Jagow államtitkár a Nagy Főhadiszálláson tartózkodtak. A civil birodalmi vezetésen belül ő élvezte a császár legnagyobb bizalmát, mert kíméletlen alkata közelebb állt II. Vilmos személyes temperamentumához, mint a habitusában távolabb álló Bethmann Hollweg kancellár és Jagow. Így történhetett meg, hogy 1915–1916-ban, a császár ritka potsdami tartózkodásai alkalmával gyakrabban hívták bizalmas megbeszélésre, mint hivatali elődjeit.

Zimmermann megfelelője a vezérkarban a politikai szekció főnöke, Rudolf Nadolny volt. Őt a háború kitörésekor Erich von Falkenhayn (1861–1922) vezérkari főnök hívta át a Külügyi Hivatalból, s hasonló fából faragták, mint Zimmermannt, csak némileg nyájasabb volt.

Az iszlám világgal kapcsolatos ügyek intézésére Max von Oppenheim egykori diplomatát már 1914. augusztus 2-án behívták a Külügyi Hivatalba. 1914 szeptemberében tőle származtak a *„Szent Háború"* tervei, amelyekben a pániszlám propagandát a leghatékonyabb fegyvernek tekintette az iszlám világ forradalmasításában. Ezért expedíciók küldését javasolta Perzsiába és Egyiptomba. Oppenheimmel együtt dolgozott Ernst Jäckh, a német közel-keleti politika befolyásos propagandistája, a török történelem professzora

a berlini egyetemen. Matthias Erzbergerrel együtt még a háború kezdetén létrehozott s a külföldre irányuló német propaganda-hivatal *(Nachrichtenstelle für Auslandsdienst)* felállítását is végezte. A Közel-Keletet jól ismerő von Wangenheim báró, a konstantinápolyi német nagykövet teljesen a Zimmermann által képviselt császári világpolitika híve volt.[1]

Az orosz térség iránti – speciálisan az Ukrajnával szembeni német politikára – a balti német Paul Rohrbach (Ernst Jäckh és Friedrich Naumann barátja) nyomta rá bélyegét. Utazásainak hatására a Német Birodalomban élő baltiak fő képviselőjeként azt a gondolatot képviselte, hogy Oroszország felbomlasztásával a keleti szomszéd visszavethető a Péter előtti idők határaira és így tartósan meggyengíthető. A Külügyi Hivatalban Zimmermann mellett az orosz térség vonatkozásában Diego von Bergen követ volt a legaktívabb, akit 1911-ben a vatikáni német nagykövetségről hívtak haza a Külügyi Hivatalba, 1919–1943 között pedig vatikáni német nagykövet volt. Tehetségben elmaradt tőle Otto Günther von Wesendonck követségi titkár, aki az Orosz Birodalom peremén élő nemzetiségek fellázításáért felelt.

A fenti személyek mellett a Német Birodalom külpolitikájára nagy befolyással voltak a három semleges országban működő diplomáciai misszióf őnökök: von Romberg báró Bernben, Brockdorff-Rantzau gróf Koppenhágában s Lucius von Stoedten báró Stockholmban. A konstantinápolyi német követség mellett az ő képviseleteik alkották a hírszerző- és ügynökhálózat idegközpontját, amellyel a németek az egész orosz birodalmat átszőtték, s akik erejük javarészét a német forradalmasító programra fordították.[2]

Az 1905–1906. évi orosz forradalom meghiúsulása utáni erős orosz emigráció egész Európában szétszóródott. A német birodalmi vezetés a világháború kitörésekor számíthatott az orosz emigránsokra, hogy azokat Oroszország forradalmasításának szolgálatába állíthatja.

Az orosz birodalom forradalmasítása két funkciót látott el: harci eszköz volt a saját hadvezetés tehermentesítésére – annál is inkább, mert a Schlieffen-terv súlypontja nyugatra irányult – s egyúttal az alapvető hadicél megvalósításának eszköze, vagyis Oroszországot visszaszorítani a német határoktól, miként az 1914. *„szeptemberi program"* azt meghatározta. Az *„orosz kolosszustól"* való fenyegetettség érzése és ennek megfelelően *„biztosítékok"* követelése már korán összefonódott gazdasági és településpolitikai expanziós szándékokkal. A Külügyi Hivatal már 1914. július végén, tehát még az ellenségeskedések kirobbanása előtt kilátásba helyezte Lengyelország *„felszabadítását."* Augusztus 3-án Zimmermann táviratilag utasította a konstantinápolyi német követséget, hogy a Kaukázust forradalmasítsák Oroszország ellen. Augusztus 6-án pedig a kancellár von Reichenaut, a stockholmi német követet utasította, hogy robbantson ki felkelést a szomszédos Finnországban, s a finneknek helyezzen kilátásba *„egy autonóm ütközőállamot (köztársaságot), amely visszaveti az orosz despotizmust Moszkváig."*[3]

Voltaképpen több fázisú, már 1914 végén induló német politikáról volt szó. Németország az első világháborút – főleg első szakaszában – forradalmi háborúnak tekintette, a

[1] FISCHER, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918.* Sonderausgabe. Droste Verlag, Düsseldorf, 1967. 111–112.

[2] Uo. 112–113.

[3] Uo. 117.

politikai világrend forradalmának, amely német befolyást teremt Európában és megdönti az angol hegemóniát Európán kívül. Angliát az antiimperialista erők (az iszlámmal, Indiában és Egyiptomban szervezett felkeléssel), a cárizmust pedig a kelet-európai nemzeti és szociális forradalmak (finn, lengyel, ukrán és kaukázusi népek) támogatásával igyekezett gyengíteni. Oroszországgal szemben pedig az első világháború kitörésétől 1917. márciusig egyfajta titkos *„forradalmasító"* politikát folytatott.

A BRIT IMPÉRIUM FELLÁZÍTÁSI TERVEI

Németország *„forradalmasítási"* terveiben háború esetén már korábban is számolt az iszlám felhasználásával Franciaország, Oroszország és a brit világbirodalom ellen; II. Vilmos már az 1906. és 1908. évi válságos helyzetben támogatta e terveket. A döntő pillanatban, 1914. július 29-én – még a háború kitörése előtt – pedig azonnal felkarolt minden hasonló ötletet. Előbb megparancsolta a hazatérni szándékozó konstantinápolyi német követnek, hogy a háború kitörése esetén is maradjon állomáshelyén, hogy ott szítsa az Anglia elleni háborút és felkelést. Majd másnap a szentpétervári német követnek, Pourtales grófnak küldendő távirat margóján még drasztikusabban fogalmazta meg a Közel-Keletre vonatkozó általános felkelési tervét: *„törökországi és indiai konzuljainknak, ügynökeinknek, stb. vad felkelésekkel lángba kell borítaniuk az egész mohamedán világot e gyűlöletes, hazug, lelkiismeretlen szatócsnép ellen; mivel ha mi elvérzünk, Anglia legalább veszítse el Indiát."*[4] 1914. augusztus 2-án a pániszlám mozgalom kirobbantásának szándékával kötötték meg a német–török szerződést, amely a *„Szent Háború"* kiinduló pontja lehet.

A Külügyi Hivatal és a vezérkar Anglia elleni akciói a brit impérium két kulcspozíciója: Egyiptom és India ellen irányultak. Moltke vezérkari főnök a Külügyi Hivatalhoz intézett augusztus 5-i levelében megerősítette: rendkívül fontosnak tartja India és Egyiptom, valamint a Kaukázus fellázítását, s a Törökországgal kötött szerződéssel a Külügyi Hivatal megvalósíthatja e gondolatokat és felébreszti az iszlám fanatizmusát.[5] A felkelést az afganisztáni emír betörésének kellene kiváltania, aki információjuk szerint szenvedélyesen igyekszik benyomulni Indiába. A vele való kapcsolat helyreállítására egy sor expedíciót (a legendássá vált Niedermayer, Klein, Wassmuss és von Hentig) küldtek Perzsiába. Az elszigetelt német csoportok azonban nem tudták helyreállítani a kapcsolatokat Afganisztánnal, még kevésbé bevonni az India elleni háborúba s így forradalmat kiváltani az ottani angol uralom ellen. E törekvéseken kívül a német külpolitika később, a háború folyamán azon fáradozott, hogy a *„Szent Háborút"* kiterjessze a síitákra, s a bagdadi szellemi központból kiindulva Perzsiát bevonja a háborúba, mert ezzel megvetné a hátát afganisztáni akcióinak és India ellenes lépéseinek. A német kormány formális szerződést kívánt kötni Perzsiával, hogy haderejével közvetlen csapást mér Angliára és Oroszországra, de Perzsiát nem sikerült megnyerni háborús partnernek. Kísérletek történtek továbbá török területről kiindulva az abadani angol–perzsa olajtársaság olajkútjainak és berendezéseinek német

[4] Uo. 110.
[5] Uo. 113.

tulajdonba vételére – a Legfelső Hadvezetés és a Külügyi Hivatal 1914 végén jóváhagyott ilyen terveket –, vagy legalábbis lerombolásukra.[6]

Közelebb állt a sikerhez a hónapokig előkészített német–török akció a Szuezi-csatorna ellen, amelyet Berlinben *„az angol hatalmi pozíciók elleni szíven döfésének"* tekintettek. Ennek feltétele természetesen Törökország belépése volt a háborúba Németország oldalán, amely 1914 októberéig húzódott. A törököknek Oroszország kaukázusi területei mellett meg kellett volna támadniuk a Szuezi-csatornát és Egyiptomot. Utóbbi akció előkészítése érdekében a konstantinápolyi német követség már 1914. augusztus elejétől kapcsolatban állt az egyiptomi alkirállyal, akinek négy millió aranyfrankot bocsátott rendelkezésére. A német akció célja *„az egyiptomi angol uralom szétrombolása"* volt – írta Zimmermann 1914. augusztus 25-én Wangenheimnek szóló utasításában.[7] Amikor a törökök visszariadtak az akció katonai nehézségei miatt, Zimmermann legalább öszvér- és tevecsapatok támadására buzdította őket a Szuezi-csatorna ellen, mert az egyiptomi felkelést *„minden körülmények között"* végre kell hajtani.

Az egyiptomi felkelés sohasem tört ki, mivel az angolok a helyiek hadseregét Szudánba helyezték át s indiai–angol hadsereget küldtek a Szuezi-csatornához, amely meghiúsította a Szuezi-csatorna megszerzésére irányuló kétszeri német–török kísérletet.

Az iszlám világ brit birodalom elleni mozgósításának másik színtere Arábia volt. A Törökországgal való összjáték és a *„Szent Háború"* eszköze ugyanis csak akkor lehetett eredményes, ha sikerül megnyerni maguknak a szultán-kalifától laza, s gyakorta bizonytalan függésben lévő arab törzsfőnököket. A németeknek sikerült oldalukra állítaniuk a mekkai békebírót, az iszlám szent városainak oltalmazóját, s átmenetileg Ibn Saudot is.

A németek és a törökök sikeres ellenlábasa a térségben a legendás *„Lawrence of Arabia"* volt. Az angol politika németek feletti győzelmét az angol fegyverek sikerei Bagdadnál s az magyarázta, hogy az angolok a németektől eltérően az arab törzseknek teljes függetlenséget ígérhettek.

A Szuezi-csatorna és Egyiptom ellen Palesztinából indított német akciókat támogatandó megkísérelték a líbiai Senussi királyt egyiptomi bevonulásra rávenni. Ez volt Enver pasa kedvenc gondolata, aki megbízottjai révén dolgozta meg Senussit. Ugyanezen célból küldte Abesszíniába Jagow külügyi államtitkár Leo Frobenius német kutatót, s utasította Cospoliban a német követet, hogy minden eszközzel vegye rá Abesszíniát az angolok elleni beavatkozásra.[8]

A Német Birodalom forradalmasítási törekvései az első világháború kezdetén az egész észak-afrikai térségre, Casablancáig terjedtek ki, s a francia gyarmati birodalmat támadva az arabokat és berbereket franciaellenes felkelésre akarták rávenni.

Északnyugat-Afrikában – főleg a tengerparti részeken – a német agitáció kedvezőbb feltételek között működhetett, mint az iszlám világ más részein, mert itt a törzsek hagyományos ellenállása a francia gyarmati uralom ellen már a nemzeti önrendelkezés kezdetére nyúlt vissza. A Külügyi Hivatalban Oppenheim úgy vélte, hogy *„a mohamedán algériaiak*

[6] Uo. 114.
[7] Uo.
[8] Uo. 115.

és tunéziaiak, Franciaország elleni gyűlöletüktől vezetve felszabadulás után sóvárognak", s kissé korán levonta a politikai következtetést az északnyugat-afrikai térség forradalmasodásáról. A német politika Marokkóban is kötődhetett a háború előtti régi kapcsolatokhoz. A birodalom 1914. augusztustól kapcsolatba lépett az ottani törzsfőnökökkel, akikkel már a háború előtt is együtt dolgoztak.

Az eszközök és személyek tényleges bevetése az iszlám területén teljesen elégtelen volt s hatása a nullával volt egyenlő. Európai háborújához hasonlóan a német birodalmi vezetés itt is jelentősen túlbecsülte Németország lehetőségeit, s alábecsülte az ellenfél ellenálló erejét.

A német fellázítási akciókhoz tartozott egy ír fegyveres felkelés támogatása, hogy Anglia közvetlen szomszédságában okozzon számára nehézséget. Németország ebben a helyzetben is egy évszázados konfliktushelyzethez kapcsolódhatott, amely a háború előtti években a nyílt lázadásig fejlődött. Az írországi német fellépést a német-amerikaiak, főleg az alldeutsch beállítottságú New York-i főkonzul, Falcke szorgalmazta. Azt javasolta, hogy az Egyesült Államokban élő íreket mozgósítsák Anglia ellen, s nyerjék meg a német ügynek. Bernstorff gróf, washingtoni német követ kifogásolta a javaslatot, mert attól tartott, hogy fordítva sülhet el a dolog, s egy ilyen kísérlet lehetőséget teremt az Egyesült Államokban politikailag és kulturálisan vezető angol elemeknek, hogy az Egyesült Államokat Németország ellen hangolja. A figyelmeztetések ellenére a német kormány New Yorkból mégis Németországba hívta Sir Roger Casementet, ahol az írországi felkelés politikai és katonai vezetés átvételével táplálta a német reményeket. Casement egy német tengeralattjárón érkezett az írországi partokhoz, ahol letartóztatták és kivégezték. A hadianyag és hadicél összefonódása Írország esetében is megmutatkozott: a nyugati német front tehermentesítése az angol bázis zavarásával, illetve a brit impérium gyengítése egyik tagjának kitörésével.

A CÁRI BIRODALOM PEREMÁLLAMAINAK FELLÁZÍTÁSI TERVEI

Bethmann Hollweg kancellár 1914. augusztus 11-én a bécsi német követnek küldött utasításában félreérthetetlenül megfogalmazta a háborús eszköz és a hadicél szoros kapcsolatát. A birodalmi vezetés céljairól ezt írta: *„nem csak a lengyelek, hanem az ukránok fellázítása is nagyon fontosnak tűnik számunkra;*

1. harci eszközként Oroszország ellen;

2. mert a háború sikeres kimenetele esetén célszerű lenne több ütközőállam alakítása Oroszország és Németország, illetve Ausztria-Magyarország között, hogy az orosz kolosszus Nyugat-Európára irányuló nyomását enyhítsük és Oroszországot lehetőleg keletre visszaszorítsuk;

3. mert román vélemény szerint Besszarábia visszaszerzése Románia számára csak akkor lenne hasznos és tartós, ha más, nem orosz államok alakításával védelmeznék."[9]

Tehát a német birodalmi vezetés nem csupán 1918 elején Breszt-Litovszkban, nem csupán a Ludendorff vezette harmadik Legfelső Hadvezetés állítólagos kapitulációja

[9] Uo. 117–118.

után, s nem csupán az alldeutschok előtt jutott a gondolatra, hogy önálló ukrán államot hozzon létre, hanem már a háború második hetében a hivatalos német politika céljául Ukrajnának Oroszországról való leválasztását nyilvánították s távoli célként a diktált béke esetére is fenntartották.

1914. október 17-én Berchtold gróf osztrák–magyar külügyminiszter szófiai követe révén közölte a bolgár kormánnyal, hogy *„a mi és Németország hadicélja egyaránt Oroszország lehető legnagyobb mérvű gyengítése. Ezért azt reméljük, hogy Ukrajna és az Oroszország által elnyomott más népek felszabadítása kihat határainkra."* November elején pedig megüzente a török kormánynak, hogy *„fő célunk e háborúban Oroszország tartós gyengítése, ezért győzelmünk esetén üdvözölnénk egy független ukrán államalakulatot."*

A német kormány az országban széles egyetértéssel számolhatott a nem-orosz peremállamoknak a cári birodalomról való leválasztási szándékában. Az alldeutschok, a középpártok, a baloldali csoportok – ugyan más megfontolásból – egyaránt támogatták; a szociáldemokrácia cárizmus elleni beállítottsága fontos eleme volt a háború támogatásában. Matthias Erzberger centrumpárti politikus 1914. szeptember eleji nagy emlékiratában a messzire tekintő nyugati célok és a Közép-Európa program mellett keleti német hadicélként ezt írta: *„a nem-orosz népek felszabadítása a moszkovitaság járma alól, s az egyes népek belső önigazgatásának létrehozása. Mindezt Németország katonai fennhatósága alatt, talán vámunióval is."*[10] Erzberger szerint az utolsó cél *„Oroszországot elvágni a Keleti-tengertől és a Fekete-tengertől."*

A kaukázusi területen a törökök megkíséreltek a mohamedán törzsekre hatni, miközben a német agitáció elsősorban a keresztény grúzok felé irányult. Az 1905. évi forradalom leverése Grúzia számos politikai vezetőjét külföldre kényszerítette. Az első világháború kitörésében valamennyien ismét esélyt láttak függetlenségük visszaszerzésére. A különböző politikai irányzatokhoz tartozó grúzok Berlinben közös bizottságot alapítottak, amelyhez örmények is csatlakoztak. A német politika nemzeti törekvéseiket saját szolgálatába állította és saját céljára használta fel. Az események során a grúzok növekvő mértékben függővé váltak Németországtól, a végén már anyagilag és pénzügyileg is.

A grúz emigráns csoportok már 1914. szeptemberben elkészült jövőtervei semleges kaukázusi államszövetséggel számoltak, amelyben Grúzia királyságként egy nyugat-európai herceggel, az örmény és tatár területek egy mohamedán herceggel, míg az úgynevezett hegyi népek egy általuk választott vezetővel az élen működnének. A hármas tagolású föderatív állam az 1917. márciusi forradalom után valóban megvalósult.

A kaukázusi felkelés feltétele – az egyiptomihoz hasonlóan – a sikeres török előrenyomulás volt. A törökök kaukázusi offenzívája azonban már 1914 őszén meghiúsult. Amikor azonban 1917–1918-ban a kaukázusi területeken valóban autonóm államok jöttek létre, a németek korábbi fellépésük miatt már felkészülten várták a szorosabb politikai kapcsolatok kiépítését.[11]

A német és az osztrák–magyar vezérkar Ukrajnában is felkelést tervezett, hogy lazítsa-

[10] NÉMETH István: *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918).* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009. 144.

[11] Fischer: i. m. 119.

nak az orosz nyomáson. Az ukrán felkelési mozgalom első szakaszát osztrák Galícia rutén nemzeti bizottsága szervezte Heinze lembergi német konzul támogatásával. Javaslatára Tschirschky bécsi német nagykövet Berlinbe küldte a nemzeti bizottság vezetőjét, von Levickyt, ahol augusztus végén a birodalmi kancellár és a Külügyi Hivatal támogatásáról biztosította. A lengyel ellenállás szempontjából fontos volt, hogy Szeptycki gróf, a lembergi ukrán érsek 1914-től 1917–1918-ig támogatta az ukrán akciót, abban a reményben, hogy a 30 milliós görög–ortodox ukránt leválasztja Moszkvától és átvezetheti az unitárius egyházba.

Az ukrajnai német forradalmasítási politika második és döntő szakaszát az ukrán szocialista emigránsok csoportja jelentette, akik közül néhányan csak a háború kitörésekor hagyták el hazájukat. Megalakították az Ukrajna Felszabadításának Szövetségét, amely folyamatos pénzügyi támogatást kapott Berlinből. A szövetség célja egy demokratikus–szocialista jellegű önálló Ukrajna volt. Az ukrán szocialisták propagandájuk középpontjába az agrárkérdést állították, mert az volt a meggyőződésük, hogy a föld ígérete megmozgatja az ukrán parasztokat. A gondolatot von Rechenberg felkarolta és azt javasolta, hogy propagálják az orosz koronabirtokok parasztok közötti szétosztását.[12] Ettől kezdve érzékelhetővé vált a nemzeti és társadalmi forradalomba való kezdődő beavatkozás. De éppen ez a társadalom-forradalmi jelleg járult hozzá az osztrák–magyar kormány növekvő eltávolodásától az Ukrajna Felszabadításának Szövetségtől, amely a galíciai lengyel nagybirtokosok és hozzájuk csatlakozó kongresszusi lengyelek érdekeit tartotta szem előtt. Így a végén a németek Ukrajna forradalmasítását egyedül folytatták.

Ukrajna forradalmasításának másik formája az ukrán hadifoglyok elkülönítése volt a német hadifogolytáborokban, akiket német speciális bizottságok igyekeztek befolyásolni, s megnyerni az ukrán önállósági mozgalomnak. Hasonló céllal különítették el a lengyel, grúz, mohamedán és finn hadifoglyokat az oroszoktól. Ukrajna számára Schwerin kormányelnök munkatörzset hozott létre, s számos ukránt megnyert a német ügynek. Maguk az ukránok is több írásban hívták fel a németek figyelmét országuk kincseire. Ebbe a folyamatba illett, hogy Paul Rohrbach hatására 1915–1916-ban egyre erőteljesebb német publicisztika bontakozott ki Ukrajnáról. Így a német kormányt és közvéleményt előkészítették az 1917. februári forradalom utáni kedvező helyzetre, hogy az ukrán autonómia-törekvéseket elkülönülési mozgalommá változtassák, miként aztán az októberi forradalom után történt. [13] Lengyelországban a lázítási törekvések – Ukrajnától eltérően – a nemzeti megmozdulások élő hagyományaihoz csatlakozhattak, amelyek a 19. század lengyel felkeléseinek láncolatában az 1905–1906. évi forradalom alatti nyugtalanságokig terjedtek.

Már az 1914. júliusi végleges német–orosz szakítás előtt a németeknek az volt a szándékuk, hogy az eljövendő háborúban Lengyelországot fellázítják, és külön államként helyreállítják. Az orosz állami fennhatóság alatt álló Lengyelország oroszellenes lázadásra való megnyerése érdekében a Külügyi Hivatal augusztus elején elhatározta, hogy a római kúria bekapcsolásával, a lengyel klérus révén befolyásolja a kongresszusi Lengyelország lakosságát. A kúriának fel kellett világosítania a lengyeleket, hogy *„a szövetséges hadse-*

[12] Uo. 120.
[13] Uo. 121.

regek feladata Lengyelország felszabadítása, ezért ezt minden lengyelnek, s a lengyel klérusnak is támogatnia kell."

Galíciában Piłsudski vezetésével lengyel légiót állítottak fel. Mivel azonban a Varsóban illegálisan működő lengyel *„nemzeti kormánnyal"* együtt a jövőt illetően túlságosan messzire menő politikai követeléseket állított fel, a légiót betagolták az osztrák–magyar hadseregbe és így politikailag ellehetetlenítették. A német katonai szervek is fontolgatták hasonló szervezet felállítását, de a birodalmi kormány aggodalmai miatt a tervet végül elvetették. 1914. december elején lezárult a németek rövid flörtje a lengyelek forradalmi és demokratikus nacionalizmusával. Posenre (később Poznan) és Nyugat-Poroszországra irányuló ambícióik a porosz állam öntudatának idegeit érintették. 1915 nyarán ezért a németek lemondtak a kongresszusi Lengyelország létrehozása során a lengyel szabadcsapatok támogatásáról és lengyel felkelés kirobbantásáról, hogy Lengyelországgal szemben elkerüljenek bármiféle politikai elkötelezettséget.[14]

Heinze főkonzul a cárizmus elleni harmadik *„legerősebb mozgalomnak"* a cionizmust tartotta, akik a világháborút megelőző két évszázadban Oroszországban folyamatosan véres pogromok áldozatai voltak. Az osztrák császár felhívásában polgári jogállást, kulturális és gazdasági pozíciókat ígért nekik. A galíciai zsidók lángoló szavakkal bosszúra szólították fel a cári birodalomban élő hittársaikat a pogromokért, és aktív, vagy legalábbis passzív ellenállásra az orosz uralom ellen. A németek a cionista zsidók által alapított berlini szervezetekben is az oroszellenes propaganda eszközét látták.

De a német remények itt sem váltak valóra, sőt tragikus következményekkel jártak. Az orosz kormány és a militáns jobboldali körök, amelyek már a háború előtti pogromokért is feleltek, most megerősödtek zsidóellenes gyűlöletükben és az ország ellenségeinek tekintették őket. Újabb zsidóellenes kilengésekre került sor, s a hivatalosan elrendelt intézkedések borzalmas szenvedést hoztak az érintettekre.

Az ukránoktól, a lengyelektől és a finnektől eltérően a német kormány nem szorgalmazta a litvánok és lettek fellázítását. A litvánoktól nem várt el különleges nemzeti öntudatot, Kúrföldön, Lívföldön és Észtországban pedig azért nem, mert ezekben az országokban a balti németség felső rétegként rendelkezésére állt, amellyel végre lehetett hajtani a német kormány elképzeléseit. A lettek és észtek forradalmasítása nem volt lehetséges a balti németség uralkodó rétegének jelenléte miatt, mert a politikailag nyugatra orientálódott, fellángoló nemzeti érzésük végül is Németország ellen irányult volna, s forradalmi úton felszámolta volna a balti németség monopolhelyzetét.[15] A finn nagyhercegség sajátos alkotmányjogi helyzete az orosz birodalmon belül – amelyet az 1905. évi forradalom előtt és alatt olyan keményen vitattak – megfelelő támadási pontot kínált a német szándékoknak. Ezeket támogatta a viszonylag erős, főleg svédországi emigráció. A német birodalmi vezetés nagykövetségei révén már 1914. augusztus elejétől finnországi összekötőként összegyűjtötte ezeket az emigránsokat. Augusztus 6-án Bethmann Hollweg a stockholmi követet finnországi felkelés kirobbantásával bízta meg, többek között a svédországi párttal való kapcsolatfelvétel révén. A finneknek szóló felhívásokban autonóm állam felállítását

[14] Uo. 122–123.
[15] Uo. 124.

helyezték kilátásba, anélkül, hogy a német kormány kötelező érvényű nemzetközi jogi ígéretet tett volna. A finn tárgyaló felek a felkelés feltételéül hazájukban német csapatok jelenlétét, vagy Svédország Oroszország elleni háborús részvételét állították, amelyen a német diplomácia évek óta sikertelenül fáradozott.

Vezető finn hazafiak országuk felszabadítását a nem-orosz nemzetiségek felszabadításának keretében képzelték el. A Külügyi Hivatal 1914 augusztusában tiroli emigrációjából Berlinbe hozatta a szenvedélyes Castrén ügyvédet. A háború évei alatt folytatódtak a német igyekezetek finn akciócsoportok alakítására és finn pártok megnyerésére, amelyet fékezett a ős-finnek törekvése, akik megelégedtek volna az orosz birodalmon belül biztosított autonómiával, miközben Németország Finnország leválasztására törekedett Oroszországról. Ezen előkészületek legkonkrétabb esete a *„finn légió"* felállítása volt finn önkéntesekből, amely a többi más párhuzamos szervezetek alakításához hasonlóan meglehetősen kis létszámú maradt.[16] Az oroszországi nemzetiségek fellázításának német igyekezetei viszonylag kis hatással jártak, de általuk világossá váltak a keleti német hadicélok: a népek felszabadításával gyengíteni Oroszországot és saját hatalmi pozíciót felépíteni Európában.

OROSZORSZÁG *„FORRADALMASÍTÁSA"* A RADIKÁLIS SZOCIALISTÁK SEGÍTSÉGÉVEL (1914. SZEPTEMBER – 1917. NOVEMBER)

A nemzetiségek aktivizálásánál is súlyosabb következményekkel járt Oroszországra nézve az orosz forradalmi szocializmus mozgósítása. A *„nemzeti"* mellett az orosz *„szociális"* mozgalmak forradalmasítása is a belső feszültségek növelését szolgálta. Főleg a még mindig megoldatlan agrárkérdés és az elhamarkodott iparosítás nyomán napvilágra került társadalmi visszásságok a nagyvárosokban radikális munkásmozgalom kialakulásához vezettek. Az 1905–1906. évi forradalomban inkább spontán, mintsem tervezett módon találkozott az agrár- és a városi proletár mozgalom. A forradalom összeomlása és a rákövetkező reakció számszerűen erős emigrációt teremtett egész Európában, Amerikáig bezárólag, akik számára az első világháború kitörése lehetőséget teremtett a politikai életbe való visszatérésre. A német kormány a háború kitörésétől kezdve kihasználta ezen emigráció politikai energiáit.

Az első világháború kezdetén német részről még nem létezett egységes álláspont az Oroszországgal szemben folytatandó célszerű német politikáról. De Oroszország forradalmasítása és harckészségének aláásása érdekében támogatták a bolsevikokat pénzügyileg és technikailag-szervezetileg, mivel Oroszországban csak a bolsevikok hajlottak a háború szükség esetén különbékével való befejezésére. A német Legfelső Hadvezetés e lehetőség maximális kihasználásával számolt. Nem csak a kétfrontos háború befejezésére és a német keleti front katonai tehermentesítésére, s így a nyugati német csapatok harci erejének erősítésére gondolt, hanem arra is, hogy Oroszországot területi elcsatolásokkal és gazdaságilag meggyengítse, nagyhatalomként visszaszorítsa, vagy optimális esetben

[16] Uo. 125.

e pozíciójából kiszorítsa. Az 1914. szeptemberi 9-i német hadicél-irányvonal kimondta a *„Német Birodalomnak belátható ideig nyugat és kelet felé történő biztosítását. Ezen cél érdekében Franciaországot annyira meg kell gyengíteni, hogy ismételten ne jelentkezhessen nagyhatalomként, Oroszországot pedig a lehető legtávolabbra kell szorítani a német határoktól, és meg kell törni a nem-orosz népek feletti hatalmát."* Richard von Kühlmann külügyi államtitkár állítólag hiába figyelmeztetett arra, hogy Németország nem képes tartósan befolyása alatt tartani Oroszországot s ügyelni kellene arra, hogy az újra megerősödött országot ne tegye ellenségévé. A döntő szót azonban a császár mondta ki, aki a katonák oldalára állt.

Az osztrákok már 1914. augusztus elején ajánlották a németeknek, hogy *„a Svájcban élő orosz forradalmárok Ausztrián keresztül térjenek vissza Oroszországba".*[17]

A német politika már az első világháború előtt felfigyelt az oroszországi és az emigrációban élő orosz forradalmi ellenzékre. Érdeklődése természetszerűen erősödött a háború kitörésével. A berni német követ, Gisberg von Romberg báró – az észt hazafi és német ügynök, Alexander Eduard Kesküla[18] révén – már 1914. szeptemberben kapcsolatba lépett a svájci orosz emigránsokkal, akik azonnal feltették neki a kérdést, milyen álláspontot foglal el Németország a jövendő oroszországi forradalommal szemben. A forradalmárokhoz tartozott Lenin is, aki Robert Grimm svájci szocialista közbenjárására 1914 szeptemberében érkezett Bernbe és 1917 februárja óta Zürichben tartózkodott. Október elején Romberg svájci német követ részletes jelentésben foglalta össze a felhasználhatóságukat a német célok érdekében.[19]

Kesküla kapcsolatfelvétele után Törökországból is beérkezett Alekszandr (Lazar Iszrail) Parvus (dr. Helphand)[20] orosz forradalmár és fegyverkereskedő javaslata, akire 1915. január 8-án a konstantinápolyi német követségről Wangenheim hívta fel a Külügyi Hivatal figyelmét, mint Oroszország forradalmasítási vállalkozásának kulcsfigurájára.[21]

Helphand ekkortájt a török kormány pénzügyi szakértője volt, s már *„az ukrán mozgalom felpiszkálásán"* dolgozott. Magát e szavakkal ajánlotta a német nagykövet figyelmébe: *„Az orosz demokrácia csak a cárizmus teljes szétverésével és Oroszország kisebb államokra osztásával valósítható meg. Németország másrészt nem lesz sikeres, ha nem sikerül Oroszországban egy nagy forradalmat kirobbantani. Az orosz veszély azonban a háború után is fennáll, amíg az orosz Birodalmat nem szedik szét egyes részekre. A német kormány érdekei azonosak az orosz forradalmárokéval."*

Oroszország felosztásának és meggyengítésének gondolata megfelelt Bethman Hollweg 1914. augusztus–szeptemberi elképzelésének. Új volt benne a nemzeti és társadalmi forradalom módszerének bevonása. Helphand nézete szerint Oroszország felosztásának célja

[17] Uo. 126.

[18] Kesküla, Alexander Eduard (1882–1963): észt hazafi, német ügynök 1917. júniusig. Ekkor elfordult Németországtól, arra hivatkozva, hogy a német politika Észtország annexiójára törekszik.

[19] Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA), Wk 11, adh. 1, Bd. 1. Gesandtschaft Bern an AA, 1914. október 5.

[20] Parvus, Alekszandr (Lazar Iszrail) (dr. Helphand) (1867–1924): Odesszában született, s az 1905. évi orosz forradalmárok köréhez tartozott. Éles ellenfele volt a cári monarchiának; a szocializmus érdekében a központi hatalmak győzelmét várta. Úgy vélte, hogy a cárizmust a porosz bajonettek és az orosz proletároklök kettős szövetségével kell legyőzni. 1917 májusában a Lenin hazaszállítása ügyében folytatott tevékenységéért porosz állampolgárságot kapott.

[21] Fischer: i. m. 126.

csak egy nagy társadalmi forradalom révén, s ennek következtében csak a cári rendszer felszámolása révén lehetséges.

Wangenheim javaslatát Zimmermann külügyi államtitkár, majd utána Bethman Hollweg és Jagow is azonnal felkarolta. A birodalmi kancellár a Nagy Főhadiszállásról Berlinbe küldte bizalmi emberét, Kurt Riezlert, hogy felvegye a kapcsolatot a Külügyi Hivatalba hívott Helphanddal,[22] aki a német kormány képviselőnek előadott javaslatait március 14-én nagy emlékiratban jutatta el a Külügyi Hivatalnak. Ebben nagy politikai tömegsztrájk előkészítését sürgette Oroszországban a *Szabadság és béke* jelszavával. Különleges feladatának tekintette az oroszországi szocialisták valamennyi csoportjának – radikálisok és mérsékeltek egyaránt – egyesítését *„az abszolutizmus elleni energikus akcióra."* Azért hitt egy ilyen egyesülés lehetőségében, mert Lenin, a radikálisok vezetője maga vetette fel az együttműködés ügyét. Véleménye szerint az orosz szocialisták mérsékelt része, a mensevikek ideológiailag a német szociáldemokrácia befolyása alatt álltak. Helphand ezért úgy vélte, hogy vezető német és osztrák szociáldemokraták megnyerhetik a mensevikeket az egyesülés ügyének.

Az ukrán mozgalomban – vélekedett Helphand – az agrárnyugtalanságok összefolynak az autonómia-követelésekkel, mivel a parasztok a nagybirtokok felosztását követelnék, amely zömében a nagyorosz nemesség kezében van. Mindez szintén csak az önálló Ukrajna megalakításával érhető el. Parasztmegmozdulások követnék Nagy-Oroszországban, amely mozgósítaná a szociálforradalmárokat. Központi Oroszország felkelései jelzést adnának a finnországi általános felkelésre, amelyet a finn szociáldemokráciával készítene elő. Elképzelése lényegét egy mondatban foglalta össze: *„Így az egyesült hadseregek és az oroszországi forradalmi mozgalom szétzúzzák a cári birodalom rendkívüli orosz centralizációját, amely fennállásáig veszélyezteti a világbékét és az európai politikai reakció fellegvára."*[23]

Helphand nézetei mély benyomást gyakoroltak a német birodalmi vezetésre, mert közvetlenül berlini megbeszélései után két millió márkát kapott a Külügyi Hivataltól, 1915–1916 telén pedig további 20 millió rubelt, amelyből a német kormány megbízására koppenhágai székhellyel szerteágazó szervezetet épített fel Oroszország forradalmasítására. De tervének két gyenge pontja volt: rövid időn belül számolt a forradalom kitörésével, s azt az illúziót keltette, hogy a mensevikek bevonhatók forradalmi programjába. A valóságban azonban a *„szociálpatrióták"* – Akszelrod, Alekszinszkij, Deutsch, Plehanov – német elvbarátaikhoz hasonlóan – Scheidemann, Ebert, David és Noske – nem gondoltak arra, hogy feladják a háború támogatását, még kevésbé, hogy megdöntsék saját kormányukat.

Berlinben fogadta őt Ludwig Zimmermann külügyi államtitkár is. Parvus a háború gyors befejezésében érdekelt német kormánynak egy oroszországi forradalom akcióprogramját kínálta.

A Külügyi Hivatallal 1915 márciusában közösen kidolgozott tervezetben mindenre gondoltak, amely egy tömegmozgalom módszeres kiépítéséhez és a kívánt irányba tereléséhez szükséges. A tervezet egy receptkönyvhöz hasonlított. A politikai rendszer erőszakos megdöntésének teljes eszköztára megtalálható volt benne: a szabotázscselek-

[22] Uo. 127.
[23] Uo.

ményektől kezdve a bakui olajkutak felgyújtásán keresztül az ukrajnai és finnországi nemzeti és szeparatista mozgalmak támogatásáig.

„Tavaszra a szabadság és béke jelszavával politikai tömegsztrájkot kell előkészíteni Oroszországban. A mozgalom központja Szentpétervár; itt ismét az obuhovi, putyilovi és balti művek. A sztrájknak ki kell terjednie a Szentpétervár – Varsó, a Moszkva – Varsó és a délnyugati vasútvonalra is. A vasutassztrájknak főleg az erős munkássággal rendelkező nagy központokra, vasúti javítóműhelyekre, stb. kell kiterjednie. Általánossá tétele érdekében, ahol lehetséges, fel kell robbantani a vasúti hidakat, miként az 1904–1905. évi sztrájkmozgalmak esetében történt.

Orosz szocialista vezetők konferenciája.

E művelet csak az orosz szociáldemokrácia vezetésével valósulhat meg. Utóbbi radikális szárnya már akcióba lépett. Szükség van a mérsékelt kisebbségi frakció csatlakozására is. Az egyesülést eddig főleg a radikálisok akadályozták meg. Utóbbiak vezetője, Lenin, két héttel ezelőtt maga vetette fel a kisebbséggel való egyesülés kérdését. Egy középutas megállapodásra van szükség annak érdekében, hogy a háború révén meggyengült belső adminisztratív apparátus miatt az abszolutizmus elleni energikus akciókra kerülhessen sor. Megjegyzendő, hogy a mérsékelt szárny áll legerőteljesebben a német szociáldemokrácia befolyása alatt...” – írta.[24]

A forradalmi mozgalom élére állítható személyként Lenint javasolta. A német Külügyi Hivatal azonban csak Lenin hét pontos programjának (a köztársaság kikiáltása, a nagybirtok kisajátítása, 8 órás munkanap, teljes autonómia a nemzetiségek számára, békeajánlat Franciaországra való tekintet nélkül, amelynek során Németországnak le kell mondania az annexiókról és a háborús kártérítésekről, az orosz hadsereg azonnal elhagyja Törökországot, lemond Konstantinápolyról és a Dardanellákról, az orosz hadsereg bevonulása Indiába) vizsgálata után járult hozzá az akcióhoz, s induló tőkeként kétmillió márkát adott.[25]

Helphand elképzeléseinek gyengeségeit elfojtották az észt szocialista forradalmár, Kesküla gondolatai, akivel Romberg 1915 februárjától állt kapcsolatban. Kesküla már korábban felhívta a németek figyelmét arra, hogy csak az orosz szocialisták szélsőséges ága, a bolsevikok dolgozhatnak a német sikerek érdekében, mert a mensevikekről az volt a benyomása, hogy fő feladatuk a német szociáldemokrácia megosztása és a béke ügyének való megnyerése, így közvetlenül az orosz kormány érdekeit szolgálják.[26]

1915. szeptemberben Kesküla hatására fordulat következett be az Oroszországgal szembeni német forradalmasítási politikában: a Külügyi Hivatal kizárólag a szélsőbaloldali erőkre, vagyis Leninre és környezetére támaszkodott, hogy kijátssza őket az orosz *„szociálpatrióták”* ellen. Kesküla kiemelte Lenin személyének különleges jelentőségét, mert csak egyedül tőle várható különbéke a forradalom győzelme esetén. 1915 szeptemberében sikerült egy formális programot is kapnia Lenintől, amely tartalmazta mindazon

[24] HERESCH, Elisabeth: *II. Miklós. Gyávaság, hazugság, árulás. Az utolsó orosz cár élete és halála.* Magyar Könyvklub, Budapest, 1995. 198. Lásd még: NÉMETH István: *Játék a világforradalommal.* In: uő. (szerk.): *A 20. század titkai. Európa (1900–1945).* Történelmi olvasókönyv 1. kötet. Líceum Kiadó, Eger, 2009. 185.

[25] Heresch: i. m. 199–200.

[26] PA AA, Wk 11c, Bd. 5. Romberg a Külügyi Hivatalnak, 1915. február 24. Jelentés Kesküla terveiről és aktivitásáról. Fischer: i. m. 128–129.

feltételeket, amelyek közepette a bolsevikok oroszországi győzelmük esetén hajlandók lennének békekötésre Németországgal. Lenin az antantra való tekintet nélkül öt pontban tette meg békeajánlatát, de Németországnak le kellett volna mondania az annexióról és a háborús kártalanításról. Kesküla megjegyezte, hogy e feltételek nem zárják ki nemzeti államok alakulását Németország és Oroszország között.

E célkitűzések egybecsengtek a német külpolitikai törekvésekkel. Zimmermann ugyanis már 1914. november 27-i titkos memorandumában kifejtette, hogy *„politikánk célja természetszerűleg a jelenlegi, hallatlan áldozatokkal folytatott háború békével való befejezése, amely nemcsak tisztességes, hanem tartós is. E cél elérése érdekében kívánatosnak tartom, hogy éket verjünk ellenfeleink közé, s egyik vagy másik ellenfelünkkel lehetőleg mielőbb különbékét kössünk [...] Az Oroszországgal kötendő különbékét Oroszországnak kell kezdeményeznie. Ehhez le kell győzni Szerbiát is. Ez a különbéke pedig arra az eredményre vezetne, hogy Németország nincs többé lekötve keleten, s mind saját erőit, mind az osztrák-magyar csapatokat bevetheti Franciaország ellen."*[27]

1915-re az Oroszország elleni keleti front felszámolásának egyik eszköze a *„titkos front"* felépítése, a hátországi bomlasztás és forradalmasítás lett. A német és osztrák katonai vezetés a hadműveletekkel párhuzamosan titkos ügynökök sokaságát vetette be az orosz hadsereg és kormány destabilizálására, s II. Miklós cár megbuktatására.[28] Ebben a főszerep a Külügyi Hivatalnak és a Ludendorff vezette német vezérkarnak jutott, amelyek II. Vilmos jóváhagyásával cselekedtek. Az ügynökök összefogását és a pénzügyi eszközök megszervezését a Külügyi Hivatalban Diego von Bergen követségi tanácsos végezte, s állandó kapcsolatban állt Parvus-szal, aki Koppenhágában létrehozta a Nemzetközi Gazdaságkutató Intézetet s onnan szövögette hálóját. Az operációkat semleges országokon – Svájcon, Svédországon, Norvégián és Dánián – keresztül bonyolították. A diplomaták saját köreiken kívül hasonló gondolkodású politikusok, újságírók, bankárok, vállalkozók, arisztokraták és tudósok körében működtek. Összekötőik többnyire olyan oroszok voltak, akik forradalmi nézeteik miatt vagy külföldön éltek, vagy állandóan utazgattak Szentpétervár és Nyugat-Európa között. Ők szállították az információkat Oroszországból, szervezték a propagandát otthon, a Német Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia orosz hadifoglyai között, s bomlasztották az orosz hadsereget.[29]

A forradalmi és háborúellenes propagandát folytató ügynökök és információk sokba kerültek. Csak egy példa: Kesküla például havi 20 000 márkáért dolgozott. Steinwachs nevű ügynökük 1916. május 8-án számolt el 130 000 márkáról, amelyet 1915 szeptemberében kapott *„az orosz propagandára."* Három ügynök (Kesküla, Litcheff, Klein) három havi bérezése 95 000 márkába került, a stockholmi nyomda ugyanakkor csak 2000 márkába, a duma-jelentések lefordítása 10 000-be, míg *„kisebb dolgokra"* 23 000 márkát számoltak el. Stockholmban később saját nyomdát rendeztek be havi 800–1000 márka költséggel, amely minden szükséges anyagot elkészített a három ügynök számára.[30] 1916 áprilisában további

[27] Uo. 184–186.
[28] Uo. 196–197.
[29] Uo. 200–201.
[30] Uo. 218.

5 millió márka ment ügynököknek Parvuson keresztül Szentpétervárra.[31] A költségekből szerényebb módon kivette részét az Osztrák–Magyar Monarchia is.

Lenin, mint *„célszemély"* előtérbe helyezése a német politikai vezetés számára így két fő ágon haladt előre. 1915. március 25-én Kesküla értesítette von Romberg követet a *„lenini irányzatú orosz szocialistákkal"* folytatott találkozójáról és az elfogadott határozatokról. Július 26-án pedig átnyújtott a követnek egy memorandumot, amely a *„nagy, modernizált Oroszország figyelmeztetését"* összekötötte Lenin ajánlásával és a *„forradalmi szervezetek energikus tevékenységét"* ellensúlyként kezelte az *„alkotmányos demokraták"* veszélyével szemben. 1915 szeptemberében Kesküla is átadta Rombergnek Lenin *„programját"*. Ennek ismeretében Romberg azt javasolta, hogy azt franciaországi agitációjuknál használják fel. Lenin programja – írta szeptember 30-án Bethmann Hollweg birodalmi kancellárnak – *„felbecsülhetetlen szolgálatot nyújtana számunkra."* Szerinte *„Németország különbékéje az orosz demokráciával rendkívül értékes ütőkártya lenne Delcassé úrral szemben és egy velünk kötött különbéke a kezünkre játszana."*[32]

Mindezekkel párhuzamosan Brockdorff-Rantzau gróf koppenhágai és Lucius von Stoedten báró stockholmi német követ is folyamatosan jelentett Oroszország és hadserege forrongásairól. Kategorizálták az orosz forradalmárok irányzatait is: megkülönböztették a Plehanov vezette szélsőjobboldali *„honvédőket"*, az Axelrod vezette *„centristákat"* és a Lenin vezette szélsőbaloldali *„internacionalistákat"*. Egyik jelentésében a koppenhágai német követ kiemelte Lenin álláspontját, miszerint számára a Németország elleni harc nem jelent semmit, de *„a cárizmus elleni harc mindent"*; ő *„nyíltan kívánja Oroszország vereségét."* [33]

Von Brockdorff-Rantzau koppenhágai német követ, aki Romberg mellett a német forradalmasítási stratégia legnagyobb támogatójának számított, már 1915 augusztusában nagy jelentést írt Helphand és szervezete munkájáról, s feltétel nélkül csatlakozott hozzá. 1915. december elején, amikor a német keleti előrenyomulás lezárulása után a annexiós hangulatok magasra csaptak, Brockdorff-Rantzau a birodalmi vezetéssel szemben a német hadicélok megvalósulás érdekében nyomatékosan képviselte az oroszországi radikális változásokat. Úgy jött erre a meggyőződésre, hogy sem Angliától, sem Oroszországtól várt korai békét. A követ úgy vélte, hogy a cár olyan nagy bűnöket halmozott fel a történelem előtt, hogy német részről eljátszotta *„a kímélet jogát."* Szavaival szembe ment a császár szándékaival, aki 1915 nyarán Finnország forradalmasítása kapcsán aggályait fejezte ki a a cári trón megrázkódtatása miatt. Vele szemben Brockdorff-Rantzau 1915. december 6-i nagy emlékiratában nyíltan meghirdette az orosz monarchista rend megdöntését. Szerinte a Romanov-ház *„hitvány hálátlansággal eljátszotta"* a hagyományos barátságot, amelyet Németország az orosz–japán háború alatt betartott. Számára a világháború Németország létéről szólt; ha Németországnak nem sikerül egyik ellenfelét eltávolítani

[31] Uo. 251.

[32] Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA), Abt. A/betr. Allgemeine Angelegenheit Rußland von 1. 10. 1915. – 30. 6. 1916. Romberg követ jelentése a birodalmi kancellárnak, 1915. szeptember 30. Lásd: HOHLWEG, Werner: *Lenins Reise durch Deutschland im April 1917.* Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 5. Jahrgang 1957. 4. Heft/Oktober, 310.

[33] PA AA, Abt. A/betr. Allgemeine Angelegenheit Rußland v. 1. 2. 1915 – 30. 9. 1915. A stockholmi német követ jelentése a birodalmi kancellárnak, 1915. szeptember 11. Hohlweg: i. m. 310.

az antant gyűrűjéből, akkor a háború Németország teljes kimerüléséig folytatódik és bukásával végződik. Brockdorff-Rantzau Oroszország forradalmasításában látta az egyedüli utat, hogy elkerülje a fenyegető veszélyt: *„A győzelem és annak díjaként a világban az első hely a miénk, ha sikerül Oroszországot forradalmasítani s így szétrobbantani a koalíciót [...] Ha a cári birodalom nem rendül meg mai pozíciójában, akkor nem érjük el ezt a célt."* Ezért azt javasolta, hogy addig használják fel Helphandot, a kipróbált forradalmárt, amíg nem késő. Javaslatai, illetve Helphand berlini tárgyalásai (a Külügyi Hivatalban és a Birodalmi Kincstárügyi Hivatalban) annyira meggyőzték a vezető német politikusokat, hogy 1918. januárig 40 millió márkát bocsátottak a forradalmi agitáció rendelkezésére, amelyből addig csak 26 millió márkát használtak fel.[34]

1916 januárjában Dr. Helphand, miután három hétig Stockholmban orosz forradalmárokkal tanácskozott, visszatért Koppenhágába, s bizalmasan közölte Brockdorff-Rantzau koppenhágai német követtel, hogy a *„rendelkezésére bocsátott egymillió rubelt azonnal tovább küldte, s az összeg már meg is érkezett Szentpétervárra, ahol rendeltetési céljának megfelelően használják fel. Helphand ragaszkodott ahhoz, hogy az akció január 22-én kezdődjön. Bizalmi emberei azonban határozottan eltanácsolták ettől, mert az azonnali cselekvést korainak tartották... Ki kell várni a megfelelő időpontot, amikor a helyzet olyan lesz, hogy garantált a forradalom sikeressége."*[35]

Az orosz forradalmárokkal 1917 márciusa előtt német részről zömében csak információs együttműködés alakult ki. A német diplomácia gyűjtötte róluk az információkat, de visszafogottnak mutatkozott, beleértve a pénzügyi támogatásukat is. A német kormány megválaszolatlanul hagyta az orosz emigránsok Kesküla által közvetített kérdését, hogyan viszonyul Németország egy jövendő orosz forradalomhoz, s nem követte Romberg követ javaslatát sem, hogy a lenini programmal Franciaországban kezdjenek akciót. A német külpolitikusok nemcsak az orosz forradalmi mozgalmat figyelték, hanem laza kapcsolatot tartottak fenn az emigráns táborral is. Főleg Lenin emigrációs szerepe volt viszonylag korán ismert, de behatóan nem foglalkoztak nézeteivel. A Romberg által megküldött *Sbornik Socialdemokrata* példányai felvágatlanul hevertek a német iratok között. Ugyanakkor figyelték a cári Oroszország vereségével kapcsolatos kijelentéseiket. De a fő kérdés továbbra is az maradt, hogyan lehetne különbékét kötni Oroszországgal. 1916. augusztus 7-én II. Vilmos császár így vélekedett: *„Tisztán katonailag szemlélve fontos a harcoló felek egyikét különbékével kiszedni a szövetségből, s azután egész haderőnket a többiekre*

[34] Ezt az összeget arányaiban kell szemlélni. Németország 1918. január 30-áig a *Propaganda és különleges expedíciók speciális alapja* keretében 382 millió márkát hagyott jóvá, illetve adott ki. Ebből Erzberger propaganda-akcióira 11, Az Egyesült Államokban, Spanyolországban és Olaszországban egyenként 10, Romániában 47 millió márka került kiadásra, stb. Az általános propagandára 38 millió hagytak jóvá, de csak 6,5 milliót használtak fel; marokkói vállalkozásokra 14,8, illetve 12,4, Perzsiára 36,2 illetve 31,8, Afganisztánra 5,2, jóváhagyottból 4,8 millió márka került felhasználásra. Az Oroszország számára jóváhagyott 40 580 997 márka az összkiadások kb. 10%-át tették ki. 1918. január 31-én még 14,5 millió márkát nem adtak ki, de a német propaganda oroszországi havonkénti ráfordítása kereken 3 millió márkát tett ki. Mirbach gróf német nagykövet Moszkvából röviddel meggyilkolása előtt kereken 40 millió márkát kért az Oroszországnak nyújtott antant-pénzek ellensúlyozására. Ebből a 40 millióból a háború végéig csak 6, legfeljebb 9 milliót fizettek ki. PA AA, Wk 11, geh. Bd. Fischer: i. m. 130.

[35] Heresch: i. m. 212.

zúdítani [...] Franciaország nagyon gyorsan követné Oroszországot. Ekkor az egész német haderő teljesen a legfőbb hadúr rendelkezésére állna a brit hadsereg ellen, amelynek megsemmisítését az angol kormány jó-rossz békekötéssel megelőzhetné [...] Harcunkat ezután csak annyiban tudjuk folytatni, amennyiben az oroszországi belső harcok befolyásolják a velünk való békekötést."[36]

Az orosz forradalom kitörésének hírei március közepén érkeztek meg Berlinbe. Az orosz állam megrázkódtatását olyan mélynek ítélték, amely a legvérmesebb reményeket is túlszárnyalta. Ludendorff olyan gyengének tekintette Oroszországot, hogy szerinte többé már nem kell tartani offenzívájuktól és a keleti csapatkivonásokkal Németország javára megváltoztathatónak tartotta a nyugati katonai erőviszonyokat. Bethmann Hollweg az orosz fordulatban elsősorban politikai lehetőséget látott, hogy a hasonló célt a szociális és nemzeti forradalmasítás eszközeivel érjék el.

De a németeknek csalódniuk kellett reményeikben. A Lvov–Miljukov vezette új orosz kormány már 1917. március 18-án bejelentette, hogy a szövetségesek oldalán tovább folytatja a harcot a cári kormány által kötött megállapodások szerint, s elutasította a különbéke gondolatát. Háborús hajlandósága miatt az antant-hatalmak gyorsan elismerték. Az Egyesült Államok március 22-én az új monarchiát ünnepélyes keretek között elismerték. Ezzel azonban az új orosz kormány szembe került a háborúba belefáradt orosz néppel, amely rendkívüli véráldozatokat hozott. A forradalom első napjától kezdve a liberális kormány mellett álltak a szocialista szovjetek, a munkások és katonák – utóbbiak nagyrészt parasztok – szószólói, amelyek az általános békevágyat fejezték ki. Miljukov *„militarista és imperialista külpolitikájára"* válaszul a pétervári szovjet március 27-én a népek önrendelkezési jogára hivatkozva kiadta a Föld népeihez szóló híres felhívását az *„annexió és hadisarc nélküli"* békéről. A nyilatkozat hatása olyan nagy volt, hogy április 4-én taktikai megfontolásokból a Lvov–Miljukov vezette Ideiglenes Kormány is elismerte alapelveit.

Az orosz forradalom kétarcúsága – egyrészt a liberális-demokratikus irányzat, amely túlnyomórészt a birtokos polgárság érdekeit képviselte, s megelégedett a parlamenti kormányforma bevezetésével, lehetőségei szerint azonban akadályozta a földreformot s a szövetségesek támogatásával folytatni akarta a háborút – másrészt a szocialista-proletár irányzat, amely túl akart lépni a polgári demokrácián, a politikai forradalmat össze akarta kötni a társadalmi forradalommal – aktivizálta a német birodalmi politika forradalmasítási-, illetve különbéke-törekvéseit. Németország még inkább úgy gondolta, hogy kül- és belpolitikai okokból egyaránt az Oroszországgal kötendő mielőbbi békére vannak utalva, mielőtt Nyugaton sor kerül a végső összecsapásra.

Az oroszországi helyzet azonban még meglehetősen zavaros és tisztázatlan volt. Ezt mutatták a német Külügyi Hivatalba 1917. március–áprilisban beérkező jelentések is, s a német külpolitikusoknak ezek alapján kellett dönteniük további tevékenységükről. Március 8-án/21-én Brockdorff-Rantzau a Parvusszal folytatott megbeszélés után azt jelentette Berlinbe, hogy Oroszországban *„a küzdelem jelenleg a mérsékelt liberálisok és a szocialista szárny között folyik. Ő nem kételkedik abban, hogy utóbbi fog felülkerekedni. A szociáldemokraták győzelme békét jelentene. Miljukov és Gucskov folytatni szeretné a háborút [...] Amint hatályba lép a politikai foglyokra vonatkozó amnesztia, meglesz a lehetőségünk arra, hogy a szocialistákkal*

[36] Hohlweg: i. m. 312.

közvetlen kapcsolatot építsünk ki és velük együttműködve Gucskov és Miljukov ellen dolgozzunk."[37] A másik ágon, Svájcból pedig Romberg követ 1917. március 10-én küldte meg a német kancellárnak a *Sozialdemokrat, „Lenin úr pártja"* központi lapjának néhány példányát. A követ utalt arra, hogy *„a Lenin úr által Sbornik Socialdemokrata"* néven újabban kiadott folyóirat Kesküla szerint *„nagyon érdekes anyagokat"* tartalmaz.[38]

A német kormány sokat áldozott az orosz médiában folytatott pacifista propaganda támogatására, ám a forradalmi folyamat egyszerre számukra is ellenőrizhetetlenné vált. 1917. március 27-én Romberg a Weiss nevű ügynökkel folytatott megbeszéléséről négy oldalas jelentésében kiemelte, hogy *„az antant minden eszközzel hecceli ellenünk a lakosságot,"* s német részről tenni kellene valamit, hogy *„meggyőzzük az orosz forradalmárokat arról, hogy „Németországban is új idők következnek, mert nem lehet számunkra semmi sem veszélyesebb, mint a jelszó, hogy Németország maradt a reakció utolsó bástyája, amelyet le kell küzdeni."* Weiss odáig ment, hogy német politikai baloldaliak kiemelkedő képviselőinek – közöttük Ledebournak[39] – politikai amnesztiát s kiutazást javasolt, hogy kapcsolatba léphessen az orosz forradalmárokkal.[40] Információjáért Weiss 30 000 svájci frankot kapott.[41]

Ludendorff tábornok rövidesen ismét reménytelinek ítélte a helyzetet. Szerinte az orosz forradalom *„katonailag"* előnyös Németország számára; a katonai helyzet *„olyan szerencsésen"* alakult, hogy *„nem kell számolnunk többé az oroszok offenzívájával"*, s *„már most"* áthelyezhetjük haderőinket Keletről Nyugatra, s *„a legnagyobb bizalommal tekinthetünk a jövőbe."*[42]

A tábornok optimizmusával szemben állt Brockdorff-Rantzau gróf 1917. április 2-i *„szigorúan titkos"* emlékirata a Külügyi Hivatalnak, amelyben Németország valóságos helyzetének ismeretében vont le messzemenő következtetéseket. Németország számára – írta – az orosz forradalom miatt csak két lehetőség áll fenn: vagy a háborút katonailag és gazdaságilag *„az őszig sikeresen folytatni"*, vagy pedig itt egyáltalán nem kerülünk helyzetbe. Az első lehetőséget illetően kialakította a német politika *„destruktív"* Oroszország-programját. Most *„Oroszországban a lehető legnagyobb káoszt kell teremteni, s főleg a szélsőséges elemeket kell érdekünknek megfelelően támogatni [...] a szélsőséges elemek alaposabb munkát végeznek és a folyamat gyorsabban lezárulna. Titokban a mérsékelt és szélsőséges pártok ellentéteit kell elmélyíteni, mivel érdekünk, hogy utóbbiak győzedelmeskedjenek; akkor az átalakulás elkerülhetetlen lesz és olyan formát ölt, amely megrázza az Orosz Birodalmat [...] A kilátások szerint hozzávetőlegesen három hónapon belül a széthullás olyan mérvű lesz, hogy katonai beavatkozásunk nyomán az orosz hatalom összeomlik."*[43] Max Hoffmann ezredes a keleti front helyzetét tekintve az orosz hadseregnek hozzávetőleg 8 hetet adott a teljes széthullásig.[44]

[37] Heresch: i. m. 252.

[38] Hohlweg: i. m. 311.

[39] Georg Ledebour (1850–1947): német baloldali szociáldemokrata politikus, újságíró, militaristaellenes; 1900–1918 között Reichstag-képviselő.

[40] Heresch: i. m. 257.

[41] Uo. 260.

[42] PA AA, Hpt. A/W2g von 16. 4. – 22. 4. 1917. Von Grünau követségi tanácsos távirata a Nagy Főhadiszállásról a Külügyi Hivatalnak, 1917. április 19. Hohlweg: i. m. 312.

[43] Fischer: i. m. 306–307, ill. NÉMETH István: *A német császárság 1871–1918. Összegzés és dokumentumok.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009. 339.

[44] PA AA, Hpt. A/W2g v. 6. 4. – 15. 4. 1917. Von Grünau követségi tanácsos távirata a Nagy Főhadiszállásról a Külügyi Hivatalnak, 1917. április 17. Hohlweg 1957, 313.

Brockdorff-Rantzau emlékirata egyedülálló, zárt programot jelzett, s megmutatta a német[45] keleti politika jövendő útját. Hasonló véleményt képviselt Victor Naumann, Hertling gróf, a későbbi kancellár bizalmasa is. *„Mi most* – írta 1917. március 29-én Hertling grófnak – *a háború döntő pillanatában vagyunk; ha most elmulasztjuk a valószínűtlen szerencsét, amely számunkra kínálkozik, akkor később nem panaszkodhatunk, bármi is történik velünk."*[46] Brockdorff-Rantzauval tárgyalva hangsúlyozta, hogy az orosz forradalom biztos fogódzót nyújt a háború befejezéséhez. Persze feltétlenül szükséges, hogy lemondjanak minden dinasztikus szentimentalizmusról és ügyesen felvegyék a kapcsolatokat az orosz pártokkal, egyidejűleg teljes visszafogottságot tanúsítva katonai és újságírói területen. Oroszországnak egyfajta pihenési szünetet kívánhatunk, amelyben szétszakíthatja önmagát. Három hónapon belül aztán békét kell kérnie vagy olyan gyenge lesz, hogy képtelen ellenállást tanúsítani.[47]

Brockdorff-Rantzau Berlinbe küldte Parvus Helphandot, hogy megszerezze Bethmann Hollweg kancellár jóváhagyását Lenin Svájcból Oroszországba való hazatéréséhez. A bolsevik vezetőt *„sokkal rabbiátusabbnak"* tartották, mint Lvov herceg kormányának két szocialista tagját, Cseidzét és Kerenszkijt, akit háttérbe igyekeztek szorítani. Brockdorff-Rantzau és Parvus Helphand mellett Romberg berni német követ is jelentette, hogy a februári forradalom kitörése után *„kiemelkedő"* orosz forradalmárok kérvényezték nála a Németországon keresztüli hazatérést. Zimmermann államtitkár főleg a baloldali radikálisok hazatérését szorgalmazta, amelyhez a Legfelső Hadvezetés is azonnal hozzájárult.

Bethmann Hollweg kancellár azonnal elfogadta az új helyzetet, s az orosz forradalom kitörése után azonnal utasította a berni német követet, hogy *„a hazájukba való hazatérés céljából [...] lépjen kapcsolatba a Svájcban élő oroszországi politikai száműzöttekkel, s kínálja fel számukra a Németországon keresztüli hazatérést."*[48]

Amikor Zürichben az orosz emigránsok hírét vették a forradalom kitörésének, azonnal megalakították vezető szervezetüket, amely az 560 különböző irányzatú orosz emigráns hazautazását intézte. A mensevik Martov javaslatára a bizottság elfogadta a határozatot, hogy a német kormánytól kérnek átutazási engedélyt német és osztrák hadifoglyokért cserében. A bizottság abból a megfontolásból alakult, hogy az antant nehézségeket támasztana az emigránsok szövetséges területen való átutazásával szemben, sőt bizonyos *„fekete listák"* alapján azt egész csoportoktól megtagadná. A német és svájci hivatalokkal folytatandó tárgyalásokkal a bizottság Robert Grimmet bízta meg.[49] A svájci hatóságok részéről Hoffman tanácsossal tárgyaltak.

A csoport hazaszállítását *„biztos kísérettel"* a helyettes vezérkar III b osztálya vette át a Külügyi Hivatallal együtt. Az utazást a két hivatal 50 német alkalmazottja bonyolította,

[45] Uo.

[46] Uo.

[47] PA AA, Hpt. A/W2g v. 6. 4. – 15. 4. 1917. Von Treutier müncheni porosz követ távirata a Külügyi Hivatalnak, 1917. április 5. Hohlweg: i. m. 313.

[48] Uo. 314.

[49] Hohlweg: i. m. 315. Robert Grimm (1881–1958): svájci szociáldemokrata politikus, 1911–1918 között a svájci parlament (Nationalrat) képviselője. Az 1915. évi zimmerwaldi és 1916. évi kienthali nemzetközi szocialista kongresszus szervezője.

akik megállapodásuk szerint *„udvarias módon kísérik őket Németországon keresztül."* Egyedül az tűnt kérdésesnek, hogy a forradalmárok átléphetik-e az angol felügyelet alatti svéd–finn határt. Ezért a III b osztály útlevél-részlegének vezetője, Zürn százados azt tanácsolta, hogy az emigránsok vigyék magukkal a svájci kormány svéd átutazási engedély iránti kérvényét. Így nem lehet majd Németországgal szemben azzal érvelni, hogy *„ezeket a nyugtalan személyeket hirtelen Svájc kérvénye nélkül Svédországba küldjük."* Német részről tudatában voltak annak, hogy rendkívül körültekintően kell eljárni, úgy, hogy a forradalmárok ne kompromittálódjanak, de a németek is megőrizzék arcukat. Ezért nyilvánosan nem ajánlatos túlságos buzgóságot tanúsítani – ajánlotta Romberg március 28-án a Külügyi Hivatalnak –, s a forradalmárok se forduljanak közvetlenül hozzánk. Az emigránsoknak úgy kellene viselkedniük, mintha segíteni szeretnénk nekik. De azért a szentpétervári svéd követet bizalmasan értesíteni lehetne jóindulatunkról.[50]

Március 20-i nyilatkozatában az emigráns bizottság – a Németországgal való együttműködés vádját elkerülendő – azonban kijelentette, hogy a hazautazásra csak az orosz Ideiglenes Kormány hozzájárulásával kerülhet sor. Ez a lépés a gyakorlatban az utazás elnapolását jelentette. Mivel március 14-e után Lenin mindenkinél jobban igyekezett haza, külön akcióhoz folyamodott. Bizalmasai köréből választott közvetítők révén – közéjük tartozott Paul Levi[51] – kapcsolatba lépett a berni német követtel, s így rövidesen megtudta, hogy német részről is sürgősnek tartják hazautazását.

E ponton kapcsolódott be ismét az eseményekbe Parvus-Helphand, aki a német külügyesek, Brockdorff-Rantzau, Matthias Erzberger[52] és von Maltzan báró támogatásával ismét javasolta Bethmann Hollweg kancellárnak Lenin hazaküldését Oroszországba. A központi hatalmak győzelméről vallott elképzelése arra épült, hogy a demokratikus Németországnak és a demokratikus Oroszországnak meg kellene egyeznie. Békeszándék azonban csak az orosz szociáldemokraták között létezik, akiknek vezetői (közöttük Lenin) azonban emigránsként Svácban tartózkodnak. Az orosz–német többségi szocialista nem osztotta Lenin *„internacionalista"* forradalmi felfogását, de úgy gondolta, hogy Lenin haza jutva kíméletlenül félretolja az Ideiglenes Kormány és a szentpétervári Munkás- és Katonatanács vezetőit, s haladéktalanul békét köt.[53]

Georg Sklarz, Parvus-Helphand ügynöke Zürichben német részről elsőként, kétszer is tárgyalt Lenin egyik közvetítőjével, s útiköltséget kínált fel Lenin számára. *„A német kormány nyolc krajcáros emberkéjével"* ezért azonnal megszakították a megbeszéléseket, de nem mondtak le a német hivatalos szervekkel való további tárgyalásokról.[54] Április elején megszakította a kapcsolatot Robert Grimmel is, az emigráns bizottság megbízott tárgyalási vezetőjével, akivel emberileg és forradalmi céljait illetően sem értett egyet, mert

[50] Uo. 316.

[51] Paul Levi (1883–1930): német ügyvéd, szociáldemokrata, majd Németország Kommunista Pártja (KPD) egyik alapítója, 1919–1921 között elnöke

[52] Matthias Erzberger (1875–1921): német centrumpárti politikus. 1903-tól Reichstag-képviselő. Az I. világháború alatt diplomata. 1918. novemberben tárca nélküli miniszterként a német fegyverszünetet aláíró delegáció tagja. 1919-ben pénzügyminiszterként pénzügyi reformot hajtott végre. 1921-ben *„teljesítési politikusként"* merénylet áldozata lett.

[53] Hohlweg: i. m. 318.

[54] Uo.

úgy érezte, hogy szándékosan hátráltatja a bolsevik csoport hazautazását.[55] Nem akarta kitenni magát a németekkel való kollaboráció vádjának sem. Ezért tárgyalási vezetőjének Grimm helyett Fritz Platten[56] svájci szocialistát választotta, s megbízta az utazás technikai részleteinek egyeztetésével.

Platten a szocialista párt balszárnyához tartozott, amely szimpatikus volt Leninnek, bár munkabírását nem becsülte különösebben nagyra. Miként kezdetben Lenin, április elején most a németek kezdték szorgalmazni a Lenin-csoport utazását, nem várva a szentpétervári kormány hozzájárulására a többséget illetően. Április 2-án von Stumm, a Külügyi Hivatal államtitkár-helyettese sürgette von Romberg követet a tárgyalások *„lehetőség szerinti"* felgyorsítására, mivel az antant Svájcban már ellenintézkedéseket kezdeményezett.[57] Másnap Romberg is türelmetlenül táviratozott vissza Berlinbe, hogy *„a német részről tanúsított hajlandóság ellenére a forradalmárok közül senki sem lépett velem kapcsolatba, nyilvánvalóan azon félelem miatt, hogy Szentpéterváron kompromittálódnak."*[58]

A német követ pontosan rátapintott a lényegre. Leninnek az utazás előtt nemzetközi jogi és politikai oldalról egyaránt biztosítania kellett magát, ezért 9 pontos utazási feltételt állított össze. A német hatóságokkal kizárólag csak Platten, a szállítás felelőse tárgyalhatott; engedélye nélkül senki sem léphetett be az utazók *„tartósan lezárt kocsijába"*. A vasúti kocsit *„területen kívülinek nyilvánították"*; a Németországon keresztüli utazás során nem kerülhetett sor útlevél- vagy személyi ellenőrzésre, ezért az utazók kiválasztása politikai meggyőződésük, a háború- és béke kérdéséhez való viszonyuk figyelembevétele nélkül történt. A német átutazási engedély kiadása német és osztrák hadifoglyok cseréje fejében történt. A feltételek gondos összeállítása jelezte, mennyire átgondolta Lenin az utazás problémáját saját- és a bolsevik csoport biztonsága érdekében. Feltételeit Platten 1917. április 4-én adta át a berni német követnek. Romberg megjegyezte, hogy ugyan nem tartozik a diplomáciai szokások közé, hogy magánszemélyek[59] előírásokat nyújtsanak át valamely állam kormányának, most azonban presztízs-okok nem játszhatnak szerepet. Ezért még aznap táviratozott a *Wilhelmstrasséra*, sürgősen ajánlva az utazási engedély kiadását. Az antant kíméletlen ellenlépései és az emigránsok közötti véleményeltérések fellángolásának lehetősége miatt is gyorsan kell cselekedniük. Lenin utazásának meggyorsítását ajánlotta a nagy tekintélyű Adolf Müller többségi szocialista is, aki 1919-től lett német nagykövet Bernben. Romberg április 5-én megküldte a német kancellárnak Lenin utazási feltételeit. Ezen a napon Brockdorff-Rantzau is beavatkozott az ügybe: Zimmermann külügyi államtitkárnak küldött hosszabb levelében Parvus-Helphand személyes fogadását kérte. A német diplomata továbbra is azzal indokolta kérését, hogy Németország jövője az orosz

[55] Uo. 319.

[56] Fritz Platten (1883–1942): svájci szociáldemokrata, majd kommunista politikus. 1917–1922 között a parlament *(Nationalrat)* tagja. 1923-ban a Szovjetunióba emigrált, majd feleségével együtt a sztálini tisztogatás áldozata lett.

[57] PA AA /Hpt. A/ W2g v. 6. 4. – 15. 4. 1917. Telegramm des Unterstaatssekretärs von Stumm an den Gesandten von Romberg in Bern v. 2. 4. 1917. Hohlweg: i. m. 319.

[58] Uo. Telegramm des Gesandten von Romberg an das Auswärtige Amt v. 3. 4. 1917. Hohlweg: i. m. 320.

[59] Uo.

kapcsolat alakulásától függ, s ez ügyben elkerülhetetlenek a *„radikális elhatározások, hogy számunkra a győzelmet az utolsó órában biztosítsuk."*[60]

Franciaország, Németország, Lengyelország, Svájc, Svédország és Norvégia vezető *„internacionalistái"* közös nyilatkozatot adtak ki: Lenin és hívei visszatértek Oroszországba, hogy a *„forradalomért dolgozzanak"*, s így segítsenek valamennyi ország proletariátusának – beleértve Németországot és Ausztriát is – saját kormányuk elleni forradalmi harcának. Ilyen körülmények között a forradalmárok nemcsak jogosultak, hanem kötelezettek is az Oroszországba való visszatérés számukra felkínált lehetőségének elfogadására.[61]

Április 7-én a Külügyi Hivatal a Legfelső Hadvezetéssel egyetértésben elfogadta Lenin utazási feltételeit. A német vezérkar megküldte a berni követnek a technikai utasításokat: a német határ átlépése Gottmadingennél; a csoport szállítása Saßnitzig; a csomagok leplombálása, nincs útlevél-ellenőrzés; két darab II. osztályú vasúti kocsi rendelkezésre bocsátása. A Külügyi Hivatal kérésére Ludendorff tábornok kísérőnek báró Arwed von der Planitzot, a szász gárdalovasság századosát nevezte ki. Plattent is megerősítették szállítmányvezetői pozíciójában. Időközben, április 6-án Romberg német követ *„szigorúan bizalmasan"* értesítette a genfi császári főkonzult, hogy a szocialista Plattennek Gottmadingen–Saßnitz viszonylatban adjon ki vízumot. A magas útiköltségre való tekintettel a hazautazók III. osztályú kocsit kértek, amelyet a német nagykövet taktikai megfontolásokból támogatott. Azt is szorgalmazta, hogy a sajtóban ne jelenjen meg semmiféle tudósítás az utazásról. 1917. április 11-én a *Zürcher Morgen Zeitung*-ban így csak egy rövid, ártalmatlan hír jelent meg az orosz csoport elutazásáról, akik között *„asszonyok és gyermekek"* is voltak.

A német kormány az utazással kapcsolatos utolsó előkészületét Zimmermann utasítása jelentette a stockholmi német követnek, hogy a svéd kormánytól szerezzen átutazási engedélyt az orosz forradalmárok számára, amelyet néhány nap múlva meg is kapott. Ausztria–Magyarország vezető személyiségei, elsősorban Czernin külügyminiszter és a katonák egyetértettek a döntéssel, csak Károly császárnak voltak aggodalmai. A német diplomaták azonban értettek az osztrák diplomaták aggodalmainak eloszlatásához.[62]

Lenin elutazására Zürichből a német hatóságok által megállapított időben, 1917. április 9-én, menetrend szerint 15 óra 10 perckor került sor. A 33 utas között 19 bolsevik volt, Lenin és felesége mellett közeli munkatársa, Grigorij Zinovjev és Karl Radek.[63] Az emigráns bizottság határozata ellenére történő elutazás lármás kiabálás közepette történt; az elutazókat *„provokatőröknek, lumpeneknek, disznóknak"* nevezték.[64] Az utazás Singen–Offenburg–Mannheim–Frankfurt/Main–Bergen–Saßnitz útvonalon zavartalan volt. A német hatóságok mindenütt figyelmesek voltak hozzájuk s gondoskodtak ellátásukról. A gyermekek még tejet is kaptak. Lenin vonata Berlinben megállt, s hét órán keresztül

[60] PA AA /Hpt. A/ W2g v. 6. 4. – 15. 4. 1917. Schreiben des Gesandten von Brockdorff-Rantzau an den Staatssekretär Zimmermann v. 5. 4. 1917. Hohlweg: i. m. 321.

[61] Uo. 323–324.

[62] Uo. 324.

[63] Grigorij Zinovjev (1885–1936): orosz hivatásos pártmunkás, 1903-tól bolsevik. Az októberi forradalom után a szentpétervári szovjet, majd a Komintern elnöke. Terrorista tevékenység vádjával Sztálin kivégeztette. Karl Radek (1885–1939: bolsevik pártvezető, a Kommunista Internacionálé egyik vezéralakja. Ő is a sztálini tisztogatás áldozata lett.

[64] Hohlweg: i. m. 324.

egy holtvágányon vesztegelt, ahol a Külügyi Hivatal tagjaival találkozott.[65] Saßnitz-ban pedig, ahol a vonat késése miatt az április 11-éről 12-ére virradó éjszakát töltötték, *„jó szállást kaptak egy zárt helyiségben"*. Másnap kompon keltek át Svédországba.[66] Malmöben pedig Parvusszal tisztázott bizonyos anyagi és szervezeti kérdéseket.[67] Lenin és emberei szigorúan tartották magukat az utazási feltételekhez. Planitz százados szerint *„egy majdnem ünnepi és konok tartózkodás"* érződött közöttük.[68] Az utasok szinte alig beszéltek. Később Lenin messzemenően elégedetten nyilatkozott utazásáról. Egy zürichi pártbeli társának írt levelében *„rendkívül korrektnek"* minősítette a németek magatartását, akik *„szigorúan betartották"* az utazási feltételeket.

II. Vilmos április 11-én *„a reggelinél"* javasolta, hogy az utazóknak *„fehérkönyveket és hasonló írásokat, mint például a húsvéti üzenet lenyomatát vagy a kancellári beszédeket kellene átadni, hogy hazájukban felvilágosítást végezhessenek"*. A vezérkar azonban, amely folyamatosan figyelemmel kísérte az utazást és azt *„nagyon harmonikusnak"* ítélte, semmit sem tett e vonatkozásban. Sokkal inkább arra figyelt, hogy az utazók elérjék úti céljukat. Ha pedig a svéd–finn határon feltartóztatták volna őket, akkor a német vonalakon keresztül juttatták volna be őket Oroszországba.[69]

Lenin a Treheborg–Malmö–Stockholm–Tomio–Bjelo–Ostrov útvonalon április 16-án este, angol tisztek kíséretében érkezett Szentpétervárra, ahol lelkes munkástömegek fogadták. Malmöi megérkezéséről jelentve Brockdorff-Rantzau kiemelte, hogy a fogadására ott megjelent oroszországi forradalmárok *„feltétlenül szükségesnek"* tartották *„lehető nagyszámú kiemelkedő agitátor tevékenységét, hogy szembeszegüljenek Miljukovnak és Gucskovnak a háború folytatására irányuló szándékaival."*[70] 1917. május közepén a német és az osztrák vezérkar bécsi együttes ülésén elfogadták azokat a közös lépéseket, amelyek az oroszországi Ideiglenes Kormány politikai eszközökkel való megdöntését célozták. Ezután a németek még határozottabban segítették a bolsevikokat Lenin hatalomra juttatása érdekében.[71]

Hazautazásával Lenin utat mutatott a még Svájcban maradt orosz emigránsoknak. Néhány nappal hazaérkezése után emigránsok újabb csoportjai fordultak átutazási kérelemmel a német kormányhoz, éspedig *„hasonló feltételek közepette, mint a Lenin-csoport."* A sikeres utazás ellenlépéseként aztán az antant is lehetővé tette az emigránsok szövetséges területen való hazautazását.

Az orosz hadsereg 1917. június 6-án/19-én offenzívát indított, amely katasztrofálisan végződött. Az újonnan kinevezett tisztek nem álltak feladatuk magaslatán, s meghozta eredményét Parvus bomlasztó tevékenysége is. Ő ugyanis a katonák beleszólási jogát tudatosan beépítette felforgatási tervébe, sikeresen aláásva a katonai fegyelmet: a ka-

[65] Heresch: i. m. 276–278.
[66] Hohlweg: i. m. 324.
[67] Heresch: i. m. 278.
[68] Hohlweg: i. m. 325.
[69] *„Gehorsame Anzeige"* (Telephonische Meldung des Freiherrn von Lersner vom 11. 4. 1917. Hohlweg: i. m. 325, illetve Heresch: i. m. 276.
[70] PA AA /Hpt. A/ W2g v. 6. 4.–15. 4. 1917, Telegramm des deutschen Gesandten in Kopenhagen an das Auswärtige Amt v. 13. 4. 1917. Hohlweg: i. m. 326.
[71] Heresch: i. m. 278.

tonák kora hajnalig szavazgattak[72] a támadási tervről, s végül úgy döntöttek, hogy azt nem hajtják végre.

A bolsevikok számoltak az offenzíva összeomlásával s a kudarc okozta hangulatot kihasználva megkísérelték puccsal magukhoz ragadni a hatalmat. De az új belügyminiszter keresztülhúzta tervüket, s a puccskísérlet kudarcba fulladt. A rendőrség átkutatta a bolsevik pártirodát, és számos kompromittáló iratot talált. A hírt Pereverzev igazságügyminiszter nyomban a sajtó elé tárt: *„Lenin a német ellenség ügynöke. Irodájában ezt bizonyító iratokat foglaltunk le. Vizsgálataink és információink szerint Lenin titkos ügynökeként dolgozik Stockholmban a bolsevik Jakob Fürstenberg, aki Ganyeckij néven ismert, valamint a bolsevik Parvus (dr. Helphand), Petrográdon pedig a bolsevik Kozlovszkij, a Ganyeckijjal rokonságban álló és együttműködő Sumenson asszony és még több más személy is. Megállapítottuk, hogy ezen személyek részére, elsősorban Kozlovszkij címére, német pénzek érkeznek, amelyeket Berlinből a Diskontotársaságon keresztül a stockholmi Nia Bankba, majd onnét a petrográdi Szibéria Bankba utalnak át, ahol jelenleg több mint kétmillió rubel van a számlán. Ezen kívül a katonai cenzúra azt is leleplezte, hogy a német és a bolsevik ügynökök sürgönyök révén állandó összeköttetésben állnak egymással."*[73] Kerenszkij miniszterelnök elrendelte Lenin, Kamenyev, Zinovjev és Sumenson azonnali letartóztatását. A *Pravda* szerkesztőségét bezárták.[74] Karinszkij államügyész azonban értesítette ismerősét, Boncs-Brujevicset, Lenin barátját a vádemelésről. Így Lenin másnap Zinovjevvel együtt eltűnt Szentpétervárról, s a finn határ mellett húzták meg magukat.

Az illegalitásban dolgozó bolsevikok megkísérelték koholmánynak beállítani a Lenin elleni vádakat. Berlin és Stockholm azonnal határozott hangú hivatalos cáfolatot adott ki. Rövidesen újabb sokkoló hír érkezett Berlinbe arról, hogy kitudódott: Lenint a németek támogatják. A koppenhágai német követ jelentése szerint *„a Recs (Beszéd) című orosz lap július 20-i száma arról tudósított, hogy két német vezérkari tiszt, név szerint Schidicki és Lusbers közölték Jermolenko orosz hadnaggyal, hogy Lenin német ügynök. A bolsevikok és a császári kormány között német ügynökként Jacob Fürstenberg és Dr. Helphand (Parvus) közvetített."*[75] A *Recs* még azt is írta – folytatta a követ –, hogy Hugo Haase[76] orosz újságírókkal folytatott beszélgetésben kijelentette, hogy Helphand a közvetítő a császári kormány és az orosz bolsevikok között, s pénzt utalt át nekik.[77]

Mivel a német kormány a sikertelen bolsevik puccskísérlet után úgy ítélte meg a helyzetet, hogy Lenin talán mégsem tudja olyan gyorsan megdönteni az oroszországi rendszert, sőt esetleg nem is képes célt érni, 1917. szeptember végén (október közepén) északnyugatról támadást indított Oroszország ellen. A németek előtt rövidesen nyitva állt az út Kronstadt és Szentpétervár felé. A bolsevikok október 12-én/25-én megalakították a Forradalmi Katonai Bizottságot, amely hivatalosan *„a német invázió elleni védelmet,"* valóságban azonban a kormány megdöntését célzó puccsot előkészítését szervezte.

[72] Uo. 282.
[73] Uo. 283.
[74] Uo.
[75] Uo.
[76] Hugo Haase (1863–1919): német jogász, szociáldemokrata politikus, pacifista. 1911–1916 között Németország Szociáldemokrata Pártjának (SPD) egyik elnöke.
[77] Heresch: i. m. 285.

Több hazai és nemzetközi körülmény figyelembe vételével Lenin a fegyveres felkelést 1917. október 25-re (november 6-ra) tűzte ki, s végül sikerrel járt. Amikor másnap a röplapok az Ideiglenes Kormány megdöntéséről és az államhatalomnak a Forradalmi Katonai Bizottság kezébe való kerüléséről tudósítottak, Luzius, a stockholmi német nagykövet Berlinbe küldött táviratában csak ezt írta: *„további kétmilliót kérek az ismert célra."*[78] Nem sokkal később további tizenötmillió márkát utaltak át, már közvetlenül Leninnek. Ludendorff tábornok pedig köszönetet mondott a Külügyi Hivatalnak az orosz forradalom támogatásáért.[79]

Az októberi forradalom győzelme után Lenin utasította Duhonyin tábornokot, a hadsereg főparancsnokát, hogy valamennyi fronton hirdesse ki a fegyverszünetet és kezdjen béketárgyalásokat az ellenséggel. Duhonyin azonban nem volt hajlandó erre; szembeszegülésével saját halálos ítéletét írta alá.[80]

Az antant-országok mindent elkövettek, hogy Oroszország Lenin vezetése alatt is folytassa a háborút Németország ellen: hatalmas összegeket, élelmiszer-szállítmányokat, fegyvereket, katonai tanácsadókat és zsoldemelést kínáltak fel. Lenin azonban mindezt elutasította, mert Németország az Egyesült Államokból is kapott különböző támogatást: az Amerikai Zsidó Bizottságtól, illetve egy vöröskeresztes akció keretében az országba érkezett delegációtól. Utóbbiak világnézeti indokaikon (a bolsevik kormány igenis idealista, demokratikus, békeszerető) túlmenően úgy vélték, hogy a bolsevizmus elterjedése *„hasznos"* lenne nemcsak egész Oroszországban, hanem Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában is, mert *„gyengítené a német befolyást"*, és *„véget vetne a német militarizmusnak."*[81]

1917. december 3-án Richard Kühlmann külügyi államtitkár a Nagy Főhadiszálláson tartózkodó összekötő tisztjéhez küldött táviratában megerősítette a korábbi célt: a bolsevikok hatalomra jutását az antant szétrobbantására és Oroszország Németországhoz való közeledésére kell felhasználni. *„A legfontosabb diplomáciai hadicél az antant szétrobbantása és annak nyomán számunkra kedvező új, s nekünk megfelelő politikai kombináció létrehozása. Az ellenséges lánc leggyengébb tagjának az orosz gyűrű tűnt; ezért fokozatos fellázítása, s ha lehetséges, kikapcsolása érvényesült; e célt szolgálta a destruktív munka, amelyet Oroszországban a front mögött folytattunk, elsősorban a szeparatista tendenciák támogatása és a bolsevikok támogatása révén. Azok a pénzügyi eszközök, amelyek a bolsevikok számára különböző csatornákon és változó címkék alatt a bolsevikokhoz folyamatosan folytak, lehetővé tették számukra a Pravda, fő sajtóorgánumuk kiadását, élénk agitáció kifejtését, és a párt kezdetben vékony bázisának erőteljes kibővítését. A bolsevikok most hatalomra jutattak; az még nem látható, hogy mennyi ideig tudják magukat hatalmon tartani. Pozíciójuk megszilárdításához békére van szükségük; bennünket pedig minden érdekünk arra szorít, hogy talán csak rövid kormányzati idejüket kihasználva előbb fegyverszünetre, majd ha lehetséges, békekötésre jussunk velük. A különbéke megkötése hadicélunk megvalósítását, Oroszország szakítását jelentené szövetségeseivel. E szakításból szükségszerűen adódó feszültség ereje fogja Oroszország közeledési igényének intenzitását és Németországhoz*

[78] Uo. 298.
[79] Uo.
[80] Uo. 302.
[81] Uo. 302–303.

fűződő jövőbeli kapcsolatait meghatározni. Korábbi szövetségesei által pénzügyileg cserbenhagyva Oroszország nálunk keres támogatást. [...][82]

1917. november 6–7-én Lenin győzelme Kerenszkij felett a német birodalmi vezetés szemében az 1914 őszétől Oroszországgal szemben folytatott katonai és politikai törekvéseinek megkoronázását jelentette. Az orosz kolosszus a katonai nyomás és a Németország által támogatott társadalmi forradalom (bolsevikok és nemzetiségek) harapófogójába került. Úgy tűnt, hogy a *„béke és kenyér"* jelszavával hatalomra jutott bolsevikok teljesítik a gyors békekötésre irányuló német várakozásokat. Erre utalt a szentpétervári hatalomátvétel másnapján a szovjetek kongresszusának rádióközleménye a népekhez és kormányokhoz, amely annexió és hadisarc nélküli, a népek önrendelkezése alapján általános békét sürgetett.

Az Oroszországgal megkezdett fegyverszüneti tárgyalásokkal – mint a különbéke első lépésével – Németország elérte első taktikai célját. A német birodalmi vezetés tisztában volt a bolsevikok kényszerhelyzetével: mivel békejelszavakkal kerültek hatalomra, belpolitikai okokból azonnal be kellett fejezniük a háborút; másrészt azonban nem fogadhatták el a minden áron való békekötés feltételeit, mert táptalajul szolgált volna a jobboldali szociálforradalmároknak és a mensevikeknek, illetve a polgári-monarchista reakciónak. A német katonai vezetés már a fegyverszüneti tárgyalások jóváhagyásakor (november 27.) elhatározta az 1918 márciusában nyugaton indítandó nagy-offenzívát, ezért keleten mielőbbi békekötést sürgetett, de hadicéljairól nem mondott le.[83]

A régi kontinens feletti hatalom megszerzését erősítette a főleg gazdaságilag egyesített Közép-Európa német terve. A birodalom első világháború előtti világgazdasági orientációja a katonai szükségszerűségek kényszerének hatására háttérbe szorult, és csak kevesek szemében – közöttük Bethmann Hollweg kancellár – tűnt a jövendő békekorszak vezető gondolatának.

1917–1918 fordulóján ideiglenesen úgy tűnt, hogy a birodalom számára látszólag korlátok nélküli kedvező történelmi pillanat köszöntött be. Olyan egyedülálló, kedvező alkalom körvonalazódott, amikor maguk mögött hagyhatták a meghaladott nagyhatalmi politika kötelező kategóriáit, sőt az európai hegemónia politikáját is. Kecsegtetően felsejlett előttük a kontinentális keleti impérium berendezésének hallatlan lehetősége, amely a nyugati katonai győzelem feltételét is magában hordozta. A birodalomban nagystílű európai és tengerentúli hódítások és csábító világhatalmi álmodozások keringtek.[84]

Az ukrán Rada képviselőivel 1918. január 13-a óta folytak különtárgyalások. Kühlmann ezen hangsúlyozta, hogy a tárgyalások alapfeltétele a központi hatalmak területi integritásának elismerése. Számukra Chelmnón kívül más területi kérdés nem lehetett vita tárgya. II. Vilmos is békekötést sürgetett Ukrajnával. *„Ha a bolsevikokkal nem sikerül, sikerül az ukránokkal, és ez a fő. Ez jogtalan helyzetbe hozza a rendíthetetlen Trockijt, bandájával együtt,*

[82] LINKE, Horst Günther (Hrsg.): *Quellen zu den deutsch–sowjetischen Beziehungen 1917–1945.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1998. 32, illetve Kühlmann államtitkár, Zimmermann utódjának visszaemlékezése, 1917. december 3. Fischer: i. m. 309.

[83] Fischer: i. m. 417.

[84] HILDEBRAND, Klaus: *A német kérdés: Németország és Európa a XIX. és XX. században.* Valóság, 1999/8. 44–53.

és saját embereinek, főleg a katonák dühe gyorsan ellene fordul. Tehát vagy megdöntik, vagy békére kényszerítik. Ha Ukrajna békét köt, az északi és a nyugati terület tehetetlenné válik, különösen akkor, ha együttesen blokádot hozunk létre Oroszország ellen. Ez az éhség segítségével észre téríti Szentpétervárt, és kénytelen lesz mégis békét kötni – táviratozta aznap a német császár."[85]

A békét Ukrajnával végül 1918. február 9-ére virradó éjjel, fél kettőkor írták alá a négy központi hatalom és az Ukrán Népköztársaság között, amely *„kenyérbékeként"* vonult be a történelembe. A szerződés szerint a Monarchia és Ukrajna határai megegyeztek a háború előtti osztrák-orosz határral. A feltételesen önállóságra bocsátott államot, amelynek függetlenséget ígértek, 1 millió tonna gabonaszállításokra kötelezték, amelynek részleteit az azonnal megalakuló bizottságok dolgozták ki. A gabonán kívül megszabták egyéb fontosabb termékek mennyiségét is. A szerződés előírta, hogy Ukrajna köteles július 31-ig leszállítani 400 millió db tojást, 50 ezer tonna élősúlyú szarvasmarhát, szalonnát, cukrot, lent, stb. A bizottságok által összeállított anyaglista 56 nyomtatott oldalt tett ki.[86] Czernin a békeszerződésben álmai beteljesülését látta. Ujjongva táviratozott haza Károlynak: *„A békét Ukrajnával éppen most, éjjel 2 órakor aláírtuk. Kérem Őfelségét, húzassa meg Bécsben az összes harangot a Legfelsőbb iránti köszönetként az első békéért."*[87]

A mindinkább német befolyás alá kerülő Ukrajna kiinduló pontja lett a Ludendorff által tervezett, Oroszország déli vidékei felé tervezett, *„alexandriai méretű"* terjeszkedésnek. A gazdasági szükségből származó béke rövidesen katonai kiindulási pontként szolgált a gátlástalan expanziós vágy számára. Február 10-én Trockij híres *„sem háború, sem béke"* nyilatkozatával igyekezett kibújni Németország diktátuma alól. Február 11-én reggel Trockij negyedmagával (Joffe, Pokrovszkij, Bicenko, Karelin) elutazott Breszt-Litovszkból. A tárgyalások így negyedszer szakadtak meg a Lengyelországra, Litvániára, Kúrföldre, Livóniára, Észtországra, illetve az Ukrajnára irányuló német követelések miatt.

A német tárgyalófelet meglepte Trockij lépése, de meglepetésükből felocsúdva felismerték, milyen lehetőség hullott az ölükbe. Február 17-én keleten ugyanis lejárt a fegyverszünet, s nem lehetett meghosszabbítani sem, mivel az oroszok nem tartózkodtak Breszt-Litovszkban. Mindez a németek számára kedvező alkalmat kínált a háború folytatására, amelyért az oroszokat hibáztathatták. A harci cselekmények folytatása lehetővé tette Ukrajna, Livónia és Észtország megszállását, s így tovább romlott az oroszok tárgyalási pozíciója a végleges békekötés esetén.[88]

Az 1918. február 13-án Bad Homburgban tartott német koronatanácson a politikai és katonai vezetés képviselői abból indultak ki, hogy Oroszország három részre szakadt: Ukrajnával és Finnországgal békeállapot, Nagy-Oroszországgal még hadiállapot áll fenn. A katonákhoz hasonlóan II. Vilmos a bolsevikok mielőbbi megbuktatását sürgette, amelyben egyúttal egyfajta német rendcsinálási feladatot is látott, mielőtt ott az angolok

[85] LENGYEL István: *A breszt-litovszki béketárgyalások.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 153–154.

[86] Az élelmiszerelosztás során Németország 6 részt, a Monarchia 4 részt kapott. A fémek és ércek elosztásában Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia 2:1 arányban részesedett. Egy másik bizottság a vegyészeti termékekkel és nyersanyagokkal, gumi és festékanyagokkal foglalkozott. Lengyel: i. m. 235–237.

[87] Uo. 237.

[88] Fischer: i. m. 441.

és az amerikaiak befolyást szerezhetnének és az angolszászok által megszervezett Oroszország állandó veszélyt jelenthetne Németország számára. *„A bolsevik tigrist körvadászaton kell lelőni"* – hajtogatta.

A katonai beavatkozás politikai indoklására végül is ő találta meg a megoldást: *„Nem új háború, hanem segítség"* – hangzott formulája. A szentpétervári polgárság bolsevik-ellenes fellépését támogatandó német csapatoknak kell megszállniuk Livóniát és Észtországot. Az akció igazolására segélykérésre volt szükség ezen országokból; egyfajta *„segítségre a rablók ellen."* Hasonló érvényesült Finnország és Ukrajna esetében is. Hindenburg leszögezte: *„A segítségkérésnek 18-áig itt kell lennie."* Németország katonai beavatkozása így *„rendőri intézkedés"* jellegét öltötte az emberiség érdekében a bolsevik veszély ellen.[89]

Hindenburgnak igaza lett. Február 17-én Bresztből megérkezett az ukrán Rada *„Ausztria–Magyarország népeihez!"* és *„A német néphez!"* küldött felhívása, amely a Rada elsöprését kizárólag *„orosz bandák"* tevékenységének állította be és segítséget kértek uralmuk visszaállításához.[90]

Az 1918. február 18-i előrenyomulás során a német hadsereg (52 hadosztály és 13 dandár) elérte a Dünaburg–Narva–Peipussee vonalat, hogy *„rendteremtő erőik"* védelme alatt *„szabad"* választásokat tartsanak. A német előrenyomulás célja Ukrajnában a felkelő munkások és a szovjet csapatok által február 8-án elűzött, s Volhíniába menekült ukrán kormány visszahelyezése volt hivatalába. A német előrenyomulás – amelyhez erős német nyomásra az osztrák-magyar csapatok is csatlakoztak – helyenként a Vörös Gárda és a csehszlovák légió ellenállásába ütközött, ezért erős német csapatkontingenseket kötött le. A Monarchia azonban nem lépett be közvetlenül a Szovjet-Oroszország elleni háborúba.[91]

„Ez a legnevetségesebb háború, amelyet valaha is megéltem – jegyezte fel Hoffmann tábornok naplójába. *Csaknem kizárólag vonatokon és autókon folyik. Az ember felrak a vonatra egy maroknyi gyalogost gépfegyverekkel és egy ágyúval, és elutazik a legközelebbi állomásig, elfoglalja, foglyul ejti a bolsevikokat, vasúton további csapatokat von előre és utazik tovább."*[92]

A folyamatos német katonai előrenyomulás miatt február 19–21-én riasztó hírek érkeztek Szentpétervárra a gyenge, szétszóródó orosz csapatok helyzetéről. A város elfoglalásának lehetősége miatt a Népbiztosok Tanácsa február 20-án este írásban közölte, hogy hajlandó aláírni a békét a breszti feltételek alapján. Az 1918. február 21-i német ultimátum feltételei azonban sokkal súlyosabbak voltak a korábbiaknál: Oroszországnak teljesen le kell szerelnie hadseregét, át kell engednie az egész Baltikumot, Belorusszia egy részét, haladéktalanul kivonni csapatait Ukrajnából és Finnországból, s békét kell kötnie az Ukrán Népköztársasággal. A feltételek elfogadására 48 órát, az orosz megbízottak Breszt-Litovszkba utazására és a békeszerződés aláírására három napot, ratifikálására pedig két hetet adtak.

A breszt-litovszki békeszerződést[93] 1918. március 3-án délután írták alá, lényegében

[89] Uo. 442. illetve Leirat II. Vilmos, valamint a birodalmi vezetés és a Legfelső Hadvezetés bad homburgi megbeszéléséről, 1918. február 13. Linke: i. m. 44–47.

[90] Lengyel: i. m. 265.

[91] Fischer: i. m. 443.

[92] Lengyel: i. m. 273.

[93] Halmosy: i. m. 25–30, illetve Linke: i. m. 53–56. Németország összeomlása (1918. november 11.) után a szovjet kormány a breszti békét 1918. november 18-án semmissé nyilvánította. A központi

olyan formában, ahogyan a németek a támadás megindítása és március 1-je között kidolgozták. A 14 cikkelyből álló szerződés területi határozatainak értelmében Németország annektálta Lengyelországot, Litvániát, Kúrlandot, Livóniát, Belorusszia és Észtország jelentős részét. Oroszországnak ki kellett ürítenie Kelet-Anatóliát, Ardagan, Karsz és Batumi vidékét. A pénzügyi egyezményben Oroszországot 6 milliárd márka hadisarc fizetésére kötelezték Németországnak, ebből 1,5 milliárdot aranyban és bankjegyekben, 1 milliárdot árukban, 2,5 milliárdot speciális hitel formájában, 1 milliárd sorsáról pedig később szándékoztak dönteni. Szovjet-Oroszország hozzávetőleges 780 ezer km²-nyi területet veszített, kb. 56 millió lakossal. E területeken folyt a vastermelés 73%-a, s termelték ki a szén 79%-át, s ezek voltak az ország legiparosodottabb részei.

A német birodalmi politika nem elégedett meg Ukrajnának Oroszországtól való leválasztásával, hanem *„segítségnyújtását"* az ukránokkal fizettette meg. A német pénzügyi és gazdasági követeléseket (érc- és gabona-szállítások, a belföldi hajózás ellenőrzése, német részesedés az ukrán vasutakban, stb.) már az 1918. március 5-én tartott konferencián rögzítették. Április 28-án a németek szétzavarták a teljesen talajtalanná vált ukrán Radát, s II. Vilmos jóváhagyása után a földbirtokosok és gazdagparasztok németek által összehívott *„parasztkongresszus"* Ukrajna *„hetman"*-jává és katonai diktátorává kiáltotta ki Szkoropadszkij volt cári tábornokot. Az ukrán kormányok ilyen katonai segédlettel sem tudták teljesíteni élelmiszer-szállítási kötelezettségüket. Sem Németország, sem Ausztria-Magyarország nem teljesítette az exportáruért–exportárut megállapodást, hogy mindenekelőtt textíliákat szállítson Ukrajnának az élelmiszerszállítmányokért cserében. Mindezek ellenére a központi hatalmaknak jelentős mennyiségű élelmiszert sikerült kisajtolniuk Ukrajnából. A katonai szervek 1918 novemberéig 113 421 tonna élelmiszert szedtek össze, amelyből a Monarchia 67 382 tonnát kapott. Az állami begyűjtő szervek is összeszedtek 172 349 tonna élelmiszert, amelyből a Monarchia 61 500 tonnát kapott. Közel 15 ezer vagonra becsülték a csempészúton behozott élelmiszert. Így 1918 tavasza-ősze között Ukrajnából kisajtoltak 400 ezer tonna élelmiszert, de ebből csak legfeljebb 120 ezer tonna volt a gabona, holott a központi hatalmak július végéig 1 millió tonnára számítottak.[94]

A breszt-litovszki békeszerződés nem eredményezett igazi békét keleten. A kialakult viszonyok fenntartása továbbra is erős német erőket kötött le keleten, amelyek hiányoztak a nyugaton tervezett döntés kicsikarásához. Mivel Hertling kancellár elutasította Wilson amerikai elnök 14 pontját, utóbbi a breszt-litovszki békében annak bizonyítékát látta, hogy Németországban a hatalomra és az egoista érdekekre támaszkodó politikának nincs igazi ellenzéke. Főleg a többségi szociáldemokrácia magatartása ábrándította ki, amelyben liberális pártot, s a demokratikus Németország magját látta. Igazából csak ezt követően követett el mindent a szövetségesek oldalán a monarchista-militarista Németország legyőzéséért.[95]

A látszólagos német győzelem azonban rövidesen egy pirruszi győzelem közelébe került. A keleti frontot nem lehetett a kívánt mértékben tehermentesíteni, az oroszok

hatalmak a velük kötött Párizs környéki békeszerződések értelmében végérvényesen elismerték a breszt-litovszki békeszerződés semmissé nyilvánítását.

[94] Lengyel: i. m. 271–272.

[95] Fischer: i. m. 447–448.

által kiszolgáltatandó fekete-tengeri flotta elsüllyesztette önmagát, s az oroszokra terhelt dologi- és pénzügyi szolgáltatásokat lassan, vagy csak ideiglenesen lehetett behajtani, illetve hasznosítani a nyugati hatalmakkal szemben elszenvedett vereség miatt, amely formálisan az 1918. november 11-i fegyverszünettel pecsételődött meg. A német kormánynak el kellett fogadnia azt is, hogy orosz részről az 1918. március 3-i breszt-litovszki békében elhatározott diplomáciai kapcsolatok hivatalos felvétele jegyében intenzív propagandatevékenységet fejtettek ki. Nem utolsó sorban azonban a németek a diktatórikus breszt-litovszki békével önmagukat fosztották meg egy jelentős politikai-lélektani pillanattól, hogy a győztes nyugati hatalmakkal szemben meggyőzően érvelhessenek a mérsékelt békeszerződés mellett.[96]

A másik oldalon a bolsevikok viszont túlbecsülték a változások radikalizmusát. A németországi események pontosabb ismerete nélkül – mivel a német kormány 1918. november 5-én bel- és külpolitikai tehermentesítése érdekében megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval – Leninnel és Csicserin külügyminiszterrel az élükön a párt és az állam vezető képviselői üdvözölték a *„németországi szocialista forradalmat"* és szoros együttműködést ajánlottak fel, beleértve egy véd- és dacszövetség megkötését is. Moszkva számára szomorú kiábrándulást jelentett, hogy ezek az ajánlatok nem találtak nyitott fülekre. A német Népmegbízottak Tanácsa és a weimari köztársaság későbbi kormányai más prioritásokat érvényesítettek. Sőt 1919-ben ellenségeskedésük a Baltikumban fegyveres összecsapásokig fajult.[97]

1919 első felében Németországot a nyugati hatalmakkal *„egyesítő egyedüli formula"* a bolsevikoktól való eltávolodás, sőt a *„bolsevizmus elleni harc"* volt, az enyhébb békefeltételek reményében. De az 1919. június 28-án aláírt versailles-i béke után rövidesen már a *„revízió"* kifejezést használták leggyakrabban a weimari köztársaság pártjai és kormányai. Brockdorff-Rantzau később moszkvai nagykövetként a Moszkvával fenntartott jó kapcsolatokkal igyekezett a versailles-i szerződés hatását enyhíteni. 1920 nyarán azonban a szovjet csapatok offenzív stratégiájuk jegyében már Varsó alatt álltak. Lenin azt feltételezte, hogy a lengyel–szovjet háború a nemzetközi osztályharc döntő csatája lesz; egyrészt attól tartott, hogy valamennyi kapitalista ország egyesül a győztes Szovjet-Oroszország ellen, másrészt azt remélte, hogy Lengyelország és Németország proletariátusa a szovjet fegyverek sikerén felbátorodva saját kormánya ellen fordul és szolidárisan cselekszik majd a Vörös Hadsereggel. A Vörös Hadsereg *„Fel Berlinbe!"* 1920. évi jelszava azonban Varsó alatt meghiúsult.

A német külpolitikának rövidesen meg kellett akadályoznia, hogy Szovjet-Oroszország és Franciaország ismét egymásra találjon 1894. évi szövetségük jegyében. Az 1922. április 16-án Rapallóban aláírt német–orosz szerződéssel a *„közép"* és a *„keleti szárnyhatalom"* gazdasági és politikai kapcsolatainak új fejezete kezdődött.

*

[96] Linke: i. m. 2–4.
[97] Uo. 4.

Jogosan vetődhet fel a kérdés, mennyire voltak tudatában a németek annak, kivel is van dolguk? A német politika felelős vezetői valóban úgy vélték, megállapodhatnak a forradalommal abban a biztos tudatban, hogy az megáll a német császári kapuknál? A német iratokban erre nincs semmiféle utalás. Sokkal inkább az derül ki belőlük, hogy a pillanat szükségéből cselekedtek. A fő cél a létért folyó küzdelemben a háború minden áron való megnyerése volt. E cél érdekében minden eszközt szívesen láttak, anélkül, hogy gondoltak volna kellemetlen következményeire. Inkább a német bürokrácia *„megbízható szolgálati hétköznapjainak"* működése volt feltűnő. A vasúti kocsik és a kísérő személyzet a helyén van, a vonat áthalad az egyes állomásokon, a szállítmányvezető időben megkapja a vízumot, a svájci és svéd kormány megadja a kiutazó- és beutazó vízumot; gondoskodnak a megfelelő ellátásról és szállásról. A proletárforradalom és német bürokrácia szokatlan, hatékony kapcsolatáról van szó, amelyből nem lehet kiemelni egyes embereket. Sokkal inkább tendenciák és személyiségek működtek együtt. A német oldalt tekintve Lenin utazása a többségi szocialisták, a szakszervezetiek, a birodalmi kancellár, a Külügyi Hivatal és a Legfelső Hadvezetés különböző szerepekben végbement, állandó együttműködésének eredménye volt. Ebben az esetben az egyébként mindenható katonai vezetés – amely végrehajtó hatalomként kulcspozícióban volt – alárendelte magát a politikai vezetésnek, amelyet szintén a többségi szocialisták és a diplomácia ösztönzött. A Legfelső Hadvezetés a politikától az orosz forradalom kitörésével a katonai tehermentesítést remélte keleten. Ezért amikor reményei teljesülni látszottak, átadta a terepet a politikai vezetésnek.

Ludendorff az első helyen említendő Lenin utazásával kapcsolatban, de ő inkább az események perifériáján mozgott, mert alig látott túl a katonai vonatkozásokon. Ha a politika Lenin hazaküldésével keleten hadosztályok felszabadulását ígérte a nyugati front számára, akkor Lenin átutazhatott Németországon. Ludendorff nem foglalkozott azzal, mi volt Lenin valódi szándéka, mit tett addig, vagy ő volt-e az utazás kieszelője. Később beismerte, fogalma sem volt Leninről, Kienthalról, *„csupán a birodalmi vezetés utasításait"* követte. Szerepe azonban mégsem csekély, mert gyakorlatilag ő engedélyezte az orosz csoport utazását. Rövid távon Lenin hazavitele a német politika sikere volt. A német politikai vezetés döntése a Lenin-csoport hazaszállításáról és a német-orosz viszony megítélésében aligha mutatott nagyobb távlatot, mint a katonai vezetés elképzelése. Az 1917. júliusi felkelés utáni visszaesés és a Lenin ellen rövidesen meginduló vádaskodások ellenére, miszerint német zsoldban áll, az akció igazi nyertese végül is a bolsevikok és az orosz forradalom lett. Az emigránsok egyáltalán nem gondoltak arra, hogy német célok szolgálatában cselekedjenek. A legradikálisabb forradalmárok Németország segítségére szorultak, akik megragadták a kínálkozó alkalmat. Így sajátos, rövid távú érdekazonosság jött létre közöttük.

Mivel a német kormány a Lenin-csoport hazaszállításán túlmenően 1917 során folytatta a bolsevik propaganda- és puccstevékenység pénzügyi támogatását, megkerülhetetlen a kérdés, ki volt a tényleges haszonélvezője az áprilisi akciónak? A német kormány esetében – amely csupán különbékére törekedett keleten – csupán *„látszólagos közeledésről"* volt szó.

Az antant érthető módon a forradalom után is megbízható szövetségesének igyekezett megtartani Oroszországot, különösen akkor, amikor az amerikaiak még nem jelentek meg a harcmezőkön. Ezért kevés vonzalmat érzett, hogy az orosz emigránsokat válogatás nél-

kül átengedje a szövetségesek területén. Támogatásra csak azok számíthattak – közöttük Plehanov –, akik a háború folytatását szorgalmazták. A gyanúsak *„fekete listákon"* szerepeltek, akiket útközben feltartóztattak. Ezzel azonban aligha tudták megakadályozni az orosz forradalmat. Paléologue francia nagykövet 1917. április 21-én ezt jegyezte fel: *„Lenin tekintélye a legutóbbi napokban erősen megnőtt. Nem kétséges, hogy körülötte csoportosulnak, neki engedelmeskednek a szélsőséges forradalmárok; már most félelmetes vezetőnek mutatkozik... itteni beszédeiben a munkások és a falusi tömegek diktatúráját követelte. Azt mondta, hogy a munkásoknak nincs hazája, és hogy az orosz seregek vereségét kívánja [...] ha az orosz seregek veresége szenvednek, akkor Oroszország a német győztes könnyű zsákmánya lesz, amely, miután kielégítette vele étvágyát, s alaposan megkopasztotta, nyugodt szívvel átengedi az anarchiának."*[98]

Mivel Lenin hazavitele német részről az orosz front szétzilálását és a háború befejezését vetítette előre, a semleges Svájc és Svédország is a mielőbbi béke érdekében támogatta a tervet. A svájci Hoffmann képviselő az orosz forradalomtól a háború menetének lerövidülését, gyors békekötést és vele Svájc helyzetének megkönnyebbülését remélte. Érdeke kizárólag Svájcra irányult, sem egyik, sem másik hadviselő félre.

A jelek szerint Lvov herceg, az Ideiglenes Kormány miniszterelnöke nem mérte fel Lenin hazautazásának következményeit kormánya számára. A svájci követnek csak ennyit említett: *„az emigránsok elutazása Svájcból nagyon kényelmetlen számára."* Miljukov szerint pedig: *„Váljék csak ismertté, hogyan és kiknek a segítségével jutott be Lenin, ezzel majd annyira lejáratódik, hogy nem jelent többé veszélyt!"*[99]

Vitathatatlan, hogy a bolsevikok erőszakos hatalomra jutásuk idején abból indultak ki, hogy a világháború nemcsak az oroszországi szocialista forradalom bábája lesz, hanem a proletariátus nemzetközi méretű győzelméhez is hozzájárul. A győzelem eufóriájának időszaka azonban nem tartott sokáig. Nagyot kellett csalódnia a bolsevik vezetésnek, ha abban reménykedett, hogy propagandisztikusan a császári Németországgal folytatott béketárgyalásokat is kihasználhatja a németországi forradalmi fellendülés érdekében. A német katonák ugyanis feljebbvalóik parancsára haladéktalanul megtámadták Szovjet-Oroszországot, hogy érvényt szerezzenek a szigorú békefeltételeknek. Eközben az orosz katonák lábbal szavaztak a háború ellen; amint meghallották, hogy közelednek a németek, máris kiürítették állásaikat. Ezért valóban *„lélegzetvételnyi szünetre"* s a német békefeltételek elfogadására volt szükség.

Lenin forradalomelméleti nézetei eltértek Karl Marx tanaitól, aki előbb a polgári forradalom teljes kibontakozását, a demokratikus viszonyok megteremtését, szabad választásokat, parlamenti képviseletet, a kapitalizmus hosszú fejlődését, s az iparosítás lezárt folyamata után a széles proletár rétegekre támaszkodva tartotta lehetségesnek a szocialista forradalmat.

Lenin le akarta rövidíteni ezt a hosszú, feltételezhetően generációkat átfogó folyamatot, s a polgári forradalmat azonnal szocialistába akarta átvezetni. Tudta, hogy ezzel Marxba ütközik. De felépített egy ideológiai kényszerhidat, amely megközelítően így hangzott:

[98] PALÉOLOQUE, Maurice: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982. 433–434.

[99] Heresch: i. m. 276.

bizonyos, hogy Oroszországban még túlságosan korai a szocialista forradalom, de szerinte Németországban, Angliában, Franciaországban is omladoznak a marxi feltételezések: ezek az országok már rég maguk mögött hagyták polgári forradalmaikat és magasan fejlett tőkés-ipari rendszerrel rendelkeznek. De ki tudja, elkövetkezik-e egyáltalán Németországban és Angliában a már régóta esedékes szocialista forradalom, ha az ottani proletariátus nem kap egy erős lökést kívülről, a győztes oroszországi szocialista forradalom részéről. Ott ez ugyanis lehetséges, éppen az ő forradalmi tevékenysége eredményeként.

A forradalmi Németország és a forradalmi Oroszország együttműködéséről úgy kalkulált, hogy az elmaradt Oroszország saját erejéből nem lenne abban a helyzetben, hogy a szocializmust felépítse, de ha az orosz forradalom gondoskodik arról, hogy Németországban is forradalomra kerüljön sor, akkor ez a forradalmi, magasan fejlett Németország minden erejével segít a szövetséges forradalmi Oroszországnak, hogy leküzdje elmaradottságát és szintén szocialistává fejlődjön. Ekkor aztán a világforradalom feltartóztathatatlan lesz, a proletár tömegek felkelnek, elkergetik a kapitalistákat és a szocializmus az egész világon győzedelmeskedik. Ez örökre biztosítja a világbékét, nem lesznek többé fegyverkezési konszernek, háborús nyerészkedők, hatalomvágyó gyarmatosítók, hanem helyükre a szocialista világrendszer lép a *Világ proletárjai, egyesüljetek!* jelszó értelmében.

A Karl Marx nézeteitől teljesen áthatott, önjelölt Lenin egyszerűen figyelmen kívül hagyta Marx egyik alapvető tézisét, s olyan világot akart felépíteni, amely megfelelt személyes forradalmi ambícióinak. Ezt azzal magyarázta, hogy Marx már régen állította fel tézisét, s a világ azóta megváltozott. Marxot ezért az új helyzethez kell igazítani.

(Megjelent: Lenin hazautazása Oroszországba 1917 tavaszán – német játék a világforradalommal? *Valóság*, 2011/2. 31–49.)

A KELETI NÉMET IMPÉRIUM KIÉPÍTÉSE 1918 ELSŐ FELÉBEN

A BRESZT-LITOVSZKI BÉKESZERZŐDÉS (1918. MÁRCIUS 3.)

A Német Birodalom és Szovjet-Oroszország 1917. december 15-én megkötött fegyverszüneti megállapodása a németek számára új lehetőségeket nyitott meg. A háború alatt a német nemzeti állam életveszélyesen manőverezett a *„világhatalom"* vagy *„bukás"* között. Az orosz forradalom – amely bizonyos fokig az utolsó pillanatban elhárította a *„Finis Germaniae"* veszélyét – rendkívüli feltételeket teremtett a németeknek, hogy *„megragadják a világhatalmat" (Griff nach der Weltmacht).*

A régi kontinens feletti hatalom megszerzését erősítette a főleg gazdaságilag egyesített Közép-Európa német terve. A birodalom első világháború előtti világgazdasági orientációja a katonai szükségszerűségek kényszerének hatására háttérbe szorult, és csak kevesek szemében – közöttük Bethmann Hollweg kancellár – tűnt a jövendő békekorszak vezető gondolatának.

1917–1918 fordulóján ideiglenesen úgy tűnt, hogy a birodalom számára látszólag korlátok nélküli kedvező történelmi pillanat köszöntött be. Olyan egyedülálló, kedvező alkalom körvonalazódott, amikor maguk mögött hagyhatták a meghaladott nagyhatalmi politika kötelező kategóriáit, sőt az európai hegemónia politikáját is. Kecsegtetően felsejlett előttük a kontinentális keleti impérium berendezésének hallatlan lehetősége, amely a nyugati katonai győzelem feltételét is magában hordozta. A birodalomban nagystílű európai és tengerentúli hódítások és csábító világhatalmi álmodozások keringtek.[1]

1917. november 6–7-én Lenin győzelme Kerenszkij felett a német birodalmi vezetés szemében az 1914 őszétől Oroszországgal szemben folytatott katonai és politikai törekvéseinek megkoronázását jelentette. Az orosz kolosszus a katonai nyomás és a Németország által támogatott társadalmi forradalom (bolsevikok és nemzetiségek) harapófogójába került. Úgy tűnt, hogy a *„béke és kenyér"* jelszavával hatalomra jutott bolsevikok teljesítik a gyors békekötésre irányuló német várakozásokat. Erre utalt a szentpétervári hatalomátvétel másnapján a szovjetek kongresszusának rádióközleménye a népekhez és kormányokhoz, amely annexió és hadisarc nélküli, a népek önrendelkezése alapján általános békét sürgetett.

Az Oroszországgal megkezdett fegyverszüneti tárgyalásokkal – mint a különbéke első lépésével – Németország elérte első taktikai célját. A német birodalmi vezetés tisztában volt a bolsevikok kényszerhelyzetével: mivel békejelszavakkal kerültek hatalomra, belpolitikai okokból azonnal be kellett fejezniük a háborút; másrészt azonban nem fogadhatták

[1] HILDEBRAND, Klaus: *Das vergangene Reich. Deutsche Aussenpolitik von Bismarck bis Hitler.* Ullstein, Propyläen Taschenbuch, Stuttgart, 1999, 424–425.

el a minden áron való békekötés feltételeit, mert táptalajul szolgált volna a jobboldali szociálforradalmároknak és a mensevikeknek, illetve a polgári-monarchista reakciónak. A német katonai vezetés már a fegyverszüneti tárgyalások jóváhagyásakor (november 27.) elhatározta az 1918 márciusában nyugaton indítandó nagy-offenzívát, ezért keleten mielőbbi békekötést sürgetett, de hadicéljairól nem mondott le.[2]

A béketárgyalások 1917. december 22-én kezdődtek el Breszt-Litovszkban. A központi hatalmak küldöttségében a német delegációt Kühlmann külügyi államtitkár vezette, s a legfelsőbb hadvezetést Hoffmann tábornok képviselte. A delegáció tagja volt Czernin, a Monarchia külügyminisztere, Popov, a bolgár igazságügy-miniszter (később Radoszlatov miniszterelnök) és Nessimy Bey török külügyminiszter (később Talaat Pasa, a nagyvezér) is. Az orosz küldöttséget A. A. Joffe vezette, rövidesen a történész Pokrovszkij segítségével. A bolsevik pártot L. B. Kamenyev és G. J. Szokolnyikov, a baloldali eszereket A. A. Bicenko asszony és Sz. D. Maszlovszkij képviselte. A szovjet küldöttség számos katonai szakértőt is magával vitt.[3]

A tárgyalások kezdetekor a berlini és bécsi delegációt még nem a kontinentális impérium létrehozásának vágya mozgatta. Jelentős véleménykülönbségek feszültek a német és osztrák–magyar hadicélok, valamint a német delegáció külügyi és katonai tagjai között. Végül is azonban a kialkudott eredmény számított.[4]

Az első tárgyalási szakaszban nagy félreértések történtek. Az orosz delegációvezető, Joffe az érdemi tárgyalások megkezdése előtt hat pontos javaslatot tett a népek együttélésének *„alapelveiről"*. Az első és a második pont megtiltotta a háború idején meghódított területek bekebelezését, s a legrövidebb időn belüli kiürítést és önállóságuk helyreállítását írta elő. A harmadik a háború előtt önállóságuktól megfosztott népek számára referendumot biztosított állami státuszuk eldöntésére. A negyedik pont a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítását sürgette. Az ötödik kizárta a *„háborús költségek"* megtérítettését azzal, hogy a károsult magánszemélyeket közös alapból kártalanítják. A hatodik pont értelmében az 1–4. pontok a gyarmatokra is alkalmazandók.[5]

Az orosz küldöttség javaslatára a négy központi hatalom Czernin által kidolgozott javaslattal válaszolt, amely látszólagos közeledése ellenére teljesen megváltoztatta az eredeti orosz javaslatokat. Az oroszok nyilatkozata – s annak látszólagos elfogadása Czernin részéről – sokkolta a német közvéleményt, amely azt várta a német diplomáciától, hogy

[2] FISCHER, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegsziele des kaiserlichen Deutschland 1914–1918.* Droste Verlag, Düsseldorf, 1967. 417.

[3] GALÁNTAI József: *Az I. világháború.* Korona Kiadó, Budapest, 2000, 409–410, ill. LENGYEL István: *A breszt-litovszki béketárgyalások.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 57. Az osztrák–magyar békedelegáció állandó távirati – az előszóval csaknem egyenértékű – összeköttetésben állt a fővárosban székelő kormánnyal. Az 1855-ben feltalált Hughes-készülék volt az első, billentyűs szerkezetű távírógép, amely rögtön nyomtatott betűkkel adta a táviratot. A drótnélküli táviratozás a 20. század elejére technikailag annyira előre haladt, hogy – főleg Marconi találmánya révén – már 3600 kilométerre sikerült elektromos jelzéseket adni és felfogni. A Bécsbe érkezett táviratokat hármas kategóriába (távirat, fényirat és telefon) sorolták. Lásd: KOMJÁTHY Miklós: *A breszt-litovszki béketárgyalások anyaga a bécsi Staatsarchivban.* Budapest, 1958. 134–135.

[4] Hildebrand: i. m. 426. Fischer ennek éppen az ellenkezőjét állítja: a birodalom politikai és katonai képviseletének együttműködése súrlódásmentes, sőt harmonikus volt; Fischer: i. m. 431.

[5] Galántai: i. m. 410, Fischer: i. m. 429.

learassa a győzelem gyümölcseit. A katonai vezetés is tombolt és magyarázatot követelt.[6] Az orosz delegáció tíz napra haza utazott utasításokért.

A németek – a nyugatiakhoz hasonlóan – Joffe fenyegetését a tárgyalások megszakításáról annyira komolyan vették, hogy számoltak a lehetőséggel, miszerint az oroszok nem térnek vissza a tárgyalóasztalhoz. A német hadicélok elérése miatt ezért a háború folytatása keleten ismét szükségesnek tűnt. Czernin azonban a Monarchia kényszerhelyzete miatt éppen ezt szerette volna elkerülni, ezért a német delegációt azzal fenyegette meg, hogy különbékét köt Oroszországgal.[7]

Lenin Joffe helyett Lev Davidovics Trockij külügyi népbiztost nevezte ki a delegáció vezetőjének, aki 1918. január 8-án visszatért Breszt-Litovszkba, ahol a világforradalom és a szövetségesek, mindenekelőtt az Egyesült Államok mielőbbi támogatásának reményében rendkívül szívósan küzdött az időnyerésért és a békeszerződés aláírásának elodázásáért.

Az antant hatalmak ugyan nem ismerték el a szovjethatalmat, de erősítették Trockij halogató taktikáját. Wilson elnök – Lenin békefelhívásával vetélkedve – nyilvánosan meghirdette Amerika békecéljait, hogy befolyásolja a nyugat azon liberálisait, akik a szövetségesek titkos szerződéseinek szovjet-orosz nyilvánosságra hozása után kételkedtek e célok ideális jellegében. A wilsoni 14 pontok[8] további szándéka az oroszok ellenállásának támogatása, a németek megosztása és háborús szándékaik megtörése volt. Tisztelettel adóztak a bolsevik vezetők és a demokráciára törekvő orosz nép iránt is, mindenekelőtt azonban a németek által megszállt orosz területek kiürítését sürgették.[9]

A béketárgyalások második szakaszában (1918. január 9–19.) a szovjet-orosz delegáció elutasította a diktált békét, amelynek feltételezett veszteségei legalább annyira veszélyeztették politikai létüket, mint a háború folytatása Németországgal. Az oroszok által követelt önrendelkezési jog érvényesítésekor Németország biztosan elveszítette volna Litvániát és a balti provinciákat. Az önrendelkezési jog német és orosz értelmezése közötti különbség abban rejlett, hogy Németország kevésbé a népekre, hanem főleg saját biztosítékaira figyelt. Kühlmann államtitkár, a német delegáció vezetője végül a litván és kúrföldi szavazás ügyében engedményt tett, de a német csapatok az országban maradtak volna. Mivel az oroszok elutasították a javaslatot, a tárgyalások holtpontra jutottak.

1918. január közepén a Monarchia pétervári delegációjának tagja, von Hempel a Szmolnijban a tárgyalások nehézkes haladásáról panaszkodott Leninnek, a Népbiztosok Tanácsa elnökének, s megerősítette a Monarchia békevágyát.[10]

Január 18-án Hoffmann tábornok bemutatta az elcsatolandó területek térképét, amely megegyezett a december 28-i német feltételekkel. Eszerint megszállás alatt maradt volna a Kongresszusi Lengyelország, Kúrföld, Litvánia, Lettország egy része, a Moonsund-szigetek,

[6] Fischer: i. m. 430.
[7] Uo. 431.
[8] HALMOSY Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983. 22–24.
[9] Fischer: i. m. 434–435.
[10] Komjáthy: i. m. 137.

jelentős belorusz és ukránok lakta területek, több mint 150 ezer km².[11] Visszautasítása esetén háborúval fenyegetőzött. A tárgyalások ezért január 19-én ismét megszakadtak.

Hoffmann lépése válságot okozott Oroszországban, de a központi hatalmak soraiban is: a forradalom megőrzése a kisebb Oroszországban vagy a Nagy-Oroszország közötti választást nem lehetett tovább halogatni. Lenin a forradalom minden áron való megtartása, sőt a diktált béke feltételeinek elfogadása mellett állt ki, míg Trockij, de főleg Buharin, s vele a Központi Bizottság túlnyomó többsége egy ilyen béke elfogadásával a forradalmat látta veszélyeztetve, s ellenállást sürgetett. Január 21-én a Központi Bizottságban Lenin csoportja 10:48 arányban kisebbségbe került, majd másnap elfogadták a trockiji *„sem béke, sem háború"* közbülső fogalmát, amelyet képviselve Trockij visszautazott Breszt-Litovszkba.

Időközben Kühlmann és Czernin is haza utazott Berlinbe, illetve Bécsbe, hogy megmagyarázzák álláspontjukat, illetve utasításokat kérjenek. A tárgyalások újólagos megrekedése jelentős belpolitikai következményekkel járt. Januárban előbb Bécsben, majd a hónap végén Berlinben is tömegsztrájkra került sor, elsősorban a Breszt-Litovszkban tanúsított német álláspont miatt. Wedel bécsi német követ szerint *„Ausztria–Magyarország közvéleménye elutasítja, hogy német hódításokért folytassa a háborút."* [12]

A két monarchia közötti feszültségek miatt von Cramon tábornok, az osztrák–magyar hadsereg-parancsnoksághoz delegált teljhatalmú német katonai meghatalmazott szükségesnek tartotta, hogy II. Vilmos személyes üzenetet intézzen Károly császárhoz, csökkentve az osztrákok növekvő békevágyát. Károly azonban leplezetlenül megmondta Cramonnak: a sok békenyilatkozat után nehezére esik *„megértetni népeivel: adott esetben azért harcoljon tovább, hogy Németország győzelmi jutalomként megkapja Litvániát és Kúrföldet."*[13] Cramon ugyan ellenszolgáltatásként felajánlotta Ausztria-Magyarországnak Montenegro, Szerbia és Albánia hozzácsatolását a Monarchiához, de Károly határozottan visszautasította e gyarapodást, s csupán a lengyel kérdés osztrák értelmű rendezését szorgalmazta.[14]

Az Ukrajnával kötendő békével összefüggésben kedvezőtlen fordulat következett be Ausztria–Magyarország számára. Ukrajna ugyanis német támogatással Chelmno és Kelet-Galícia elcsatolását kérte új állama számára, legalábbis azonban önálló osztrák Galícia-Bukovina provincia létesítését, amely Galícia kettéosztását jelentette. De Ausztria katasztrofális gabonahelyzete miatt – csak két hónapos gabonatartalékokkal rendelkezett – nem volt más választása az ukrán gabona megszerzése érdekében. Az Ukrajnának nyújtott koncesszió miatt azonban a lengyelek távolodtak el a Monarchiától, s az ausztro-lengyel megoldás nem tűnt többé követendő célnak.[15]

1918. február 6-án a két monarchia már régóta esedékes berlini konferenciáján igyekeztek áthidalni időközben felmerült nézeteltéréseiket. Ausztria–Magyarország részéről a tárgyaláson részt vett: Czernin külügyminiszter, Gratz Gusztáv osztályfőnök, von Csicserics, a Landwehr tábornoka, von Waldstätten tábornok, Colloredo követségi taná-

[11] Lengyel: i. m. 170–171.
[12] PA AA, Wk 15, geh. Bd. 5, Wedel an AA, 1918. január 31. Fischer: i. m. 437.
[13] PA AA, Wk 15, geh. Bd. 5, Wedel an AA, Cramon jelentése Károly császárnál tett audienciájáról, 1918. január 5. Fischer: i. m. 437.
[14] Fischer: i. m. 438.
[15] Uo.

csos és Demblin követségi titkár. Németországot Hertling kancellár, Payer alkancellár, Kühlmann külügyi államtitkár, Roedern, von Stein, Helfferich, Ludendorff és Bartenwerfer tábornokok, Waldow, az élelmezési hivatal főnöke, Radowitz államtitkár-helyettes, von Stumm, Deutelmoser őrnagy és mások képviselték.[16]

A megbeszélések három témakört érintettek: a breszt-litovszki béketárgyalások eddigi menetét és a követendő célokat; az osztrák–magyar–német szövetségi viszonyt és valamely fél önálló békekötési jogát; a lengyel kérdést, s ezzel összefüggésben a két monarchia gazdasági közeledésének ügyét.

Az első kérdésben teljes egyetértésre jutottak: a két monarchia rossz élelmezési helyzete miatt Ukrajnával mielőbb békét kell kötni. Ennek során a chelmnói körzetet Ukrajnához csatolják és Kelet-Galíciában ukrán provinciát hoznak létre a lengyel kisebbség egyidejű megvédésével. Ha Ukrajna a központi hatalmakhoz fordulna katonai támogatásért az orosz maximalisták ellen, a lehetőségek szerint támogatnák kérését. Ukrajna e támogatás fejében a leggyorsabb úton gabonát szállítana, amelynek elosztása során a Monarchia preferenciális kezelésben részesülne. A szállítások időbeni lebonyolítása és tényleges biztosítása, így a dunai hajózási útvonal felszabadítása érdekében mielőbbi békekötésre van szükség Romániával. Az ezzel kapcsolatos lépéseket haladéktalanul meg kell kezdeni. A Monarchia részéről hivatkoztak arra a nagy áldozatra, amelyet a chelmnói körzet Ukrajnának való átengedése és az önálló Kelet-Galícia létrehozása közös ügyük, valamint a lengyel kérdés számára jelentenek. A gabona behozatalának zavartalansága érdekében német részről a Breszt-Litovszk–Kowel vasútvonal ideiglenes átengedését sürgették.

Az orosz maximalistákkal folyó tárgyalásokkal kapcsolatban egyetértés született, hogy a békeszerződés létrejötte még ezzel a csoporttal is a központi hatalmak érdekében áll, s a döntést nem lehet tovább halogatni. Ha Trockij továbbra is ragaszkodik hajthatatlan álláspontjához, akkor meg kell szakítani a tárgyalásokat, felmondani a fegyverszünetet és folytatni a katonai hadműveleteket.[17]

A 2. ponthoz, vagyis Ausztria–Magyarország és a Német Birodalom szövetségi viszonyához osztrák–magyar részről kiemelték, hogy viszonyuk főleg a tisztázatlanság hiányában szenved, például abban a kérdésben, hogy ki kell-e tartania szövetségese oldalán, vagy jogában áll különbékét kötni.[18] Czernin egyértelműen tisztázni óhajtotta a Monarchiának az 1879. évi szövetségi szerződésből fakadó kötelezettségeit. Az 1917. március 27-i ún. bécsi dokumentumra (maximális és minimális program) hivatkozva Czernin arra következtetett, hogy Ausztria–Magyarország nem kötelezhető a status quo-n túlmenő *„német hódítási kívánságokért"* harcolni. Miként 1917 augusztusában, ismét megkérdezte, kötelezhető-e Ausztria–Magyarország a további harcra, ha az antant a status quo alapján békét javasol és Németország azt elutasítja. Helfferich kitért a kérdés megválaszolása elől, és csupán a német jövőt, illetve a biztos nyersanyagtartalékokat emlegette. Ludendorff viszont nyíltan kijelentette, hogy Németország gazdasági és földrajzi helyzete szükségessé teszi a határbiztosítást, amely nem mond ellent szövetségük jellegének. A háború

[16] Haus-, Hof und Staatsarchiv, Wien – HHStA, Politisches Archiv (PA), I. Karton 504. Liasse Geheim, XLVII. Krieg 1914–1918. Összefoglaló feljegyzés a berlini megbeszélésekről (1918. február 6.)

[17] Uo.

[18] Uo.

előtti területi birtokállomány megőrzését – amelyet osztrák–magyar részről a szövetség céljának neveztek – német részről elégtelennek tekintettek, s kiemelték, hogy a gyarmatok visszaszerzésétől eltekintve bizonyos területi, nem materializált külföldi érdekek is defenzív szövetségük részét képezi.[19] Czerninnel ellentétben megállapította: *„Egy béke, amely csak a területi status quót biztosítja, azt jelentené, hogy a háborút elveszítettük. Keleten egy ilyen béke soha nem volt vita kérdése. Nyugaton még bizonytalanság uralkodik. Ha ott a régi határokat tartjuk meg, akkor a háború után katonailag kedvezőtlenebb helyzetben vagyunk, mint előtte."* Ausztria–Magyarország további háborúban tartása érdekében Kühlmann államtitkár pozitív hadicélokat helyezett kilátásba a Monarchia számára. Hertling kancellár azonban a Monarchia számára egyedül elfogadható *„pozitív"* hadicélt, az ausztro-lengyel megoldást a távoli jövőbe tolta.[20]

A 3. ponttal kapcsolatban egyetértően rögzítették, hogy a Romániával mielőbb helyreállítandó békekötésre való tekintettel az ország megszűnik kompenzációs tárgynak lenni, s ennek következtében a központi hatalmak expanziós céljuknak csupán Kúrföldet, Litvániát és Lengyelországot tekintik.

Az ausztro-lengyel megoldás megbeszélése során a Monarchia képviselői elfogadhatatlannak minősítették a Németország által szorgalmazott lengyel határmódosításokat és gazdasági jelzálogosítást (vasutak, külön vámterület, stb.).[21] A tárgyalásokhoz készített osztrák–magyar háttéranyagok főleg ezek nehézségeire hívták fel a delegáció tagjainak figyelmét. A két monarchia legélesebb ellentéte a dąbrowai szénbányák ügyében alakult ki, amelyeknek egyik része az osztrák–magyar, a másik a német megszállási övezetbe esett. 1917 decemberében német részről azt a kívánságot fogalmazták meg, hogy a két megszállási terület határát tolják keletebbre, a Bécs–Varsó vasútvonalig, s ezt a vonalat tekintsék a jövő Lengyelországa határának. A lépést német részről a felső-sziléziai szénmedence katonai védelmének szükségességével magyarázták. Osztrák-magyar részről azt válaszolták, hogy az új határvonal nem változtatna azon a helyzeten, miszerint Németország szénbányái az orosz, illetve a lengyel határig nyúlnának, ugyanakkor a dąbrowai szénmedence elszakítása Lengyelországtól megkérdőjelezné az ország gazdasági létét. Ezért azt a *„közeledő"* javaslatot tették, hogy a jövő Lengyelország határának fogadják el azt a vonalat, amelyet a Lengyelországból történő, 1914. késő őszi nagy stratégiai visszavonulás idején a felső-sziléziai terület védelmében építettek ki, s amely a dąbrowai körzet legfontosabb stratégiai pontját, a Grodziecher-i dombot Németországnál hagyná. Mivel a későbbiekben Németország az egész dąbrowai körzeten kívül még Olkusz körzetét és katonai határkiigazítás ürügyével még Galícia egy darabját is követelte, osztrák–magyar részről nem láttak további lehetőséget a tárgyalásra. 1918. február elején Németország visszavonta túlzott követeléseit, de Ludendorff kompromisszumos javaslata nem érkezett meg. Az osztrák–magyar terv korábban csak egy hozzávetőlegesen 22 ezer km²-es ha-

[19] Fischer: i. m. 438.
[20] Uo. 439.
[21] HHStA, Politisches Archiv (PA), I. Karton 504. Liasse Geheim, XLVII. Krieg 1914–1918. Összefoglaló feljegyzés a berlini megbeszélésekről (1918. február 6.)

társávot tartalmazott a németek számára, ahonnét a dąbrowai szénbányák termelésének 32%-a jutott volna Németországnak.[22]

Németország második határkövetelése a Thorntól dél-keletre húzódó határ kitolása volt a Włodzlawek hegyvonulatig, amelyet Kühlmann csak általánosságokban emlegetett. Harmadik határkövetelésként német részről Suwalki kormányzóságot emlegették, amelynek felét Németország már megkapta, s most a másik részére is igényt támasztott. A belső megbeszéléseken kompromisszum született, amely szerint a még Lengyelországnál maradt részt felét Németország kapná. A negyedik vitás kérdés Litvánia elhatárolásában rejlett, de végül is Lengyelország jövendő határait illetően ez ügyben nem bontakozott ki éles küzdelem közöttük.[23]

A nézeteltérések második nagy területét a kereskedelempolitikai kérdések alkották. Osztrák–magyar részről főleg azt sérelmezték, hogy a berlini birodalmi hivatalok az ausztro-lengyel megoldás megvalósulásakor azt követelték, hogy Lengyelország és Németország között hasonló kereskedelmi kapcsolat létesüljön, mint Lengyelország és Ausztria–Magyarország között. Ha utóbbiak között vámmentesség áll fenn, akkor a német-lengyel határon is el kell tekinteni a vámoktól. Ha azonban a német határon vámokat állítanak fel, azt Lengyelország és Ausztria–Magyarország vonatkozásában is érvényesíteni kell. Ezt a követelést osztrák–magyar részről teljesíthetetlennek minősítették. Lengyelország vámszabadságának megvalósítása Németországgal és Ausztria–Magyarországgal mindaddig lehetetlen, amíg a két monarchia között vámok állnak fenn. Ellenkező esetben ugyanis a saját birodalom vám-védett árui vámmentesen kerülhetnének Lengyelországba, s onnét ismét vámmentesen a másik birodalomba, s így illuzórikussá téve a Németország és Ausztria–Magyarország közötti vámvédelmet. Szintén elfogadhatatlannak tekintették azt a német javaslatot is, hogy Lengyelország alkosson önálló vámterületet. Az ausztro-lengyel megoldás Lengyelországgal Galíciát is egyesítené, így e követelésnek az lenne az eredménye, hogy már Galíciát is vámhatár választaná el Ausztria többi részétől. Így az osztrák ipar nem csak Lengyelországban, hanem már Galíciában is, a számára rendkívül fontos értékesítési területen is a német ipar versenyének lenne kitéve, vagyis elveszítené legfontosabb értékesítési területét. [24]

A német és osztrák–magyar nézeteltérések harmadik kérdéskörét lengyel ügyben az államadósságok jelentették. A német birodalmi kincstár ugyanis azzal a követeléssel állt elő, hogy *„Lengyelország a felszabadítási adósság jelszavával bizonyos mértékig vállalja át a német háborús adósságokat, miként egyébként az osztrák–magyar háborús adósságot is átvállalja."*[25] A német javaslat értelmében valamennyi, a korábbi Oroszországhoz tartozó, s a breszti szerződés értelmében osztrák–magyar és német érdekszférába kerülő területeknek át kell vállalniuk a hadiadósságok egy részét (2:1 arányban a németek és osztrák–magyarok között). A Monarchia képviselői a német javaslattal szemben azzal érveltek, hogy az *„ausztro-lengyel megoldás esetén hiányzik a jogcím ahhoz, hogy Lengyelország önként átvállalja*

[22] Uo. Háttéranyag az 1918. február 6-i berlini tárgyalásokhoz, dátum nélkül
[23] Uo.
[24] Uo.
[25] Uo.

a német állami adósságokat, s az ily módon rendkívül megterhelt Lengyelország, amelynek mindezeken túlmenően még saját helyreállítási költségeit is viselnie kell, számunkra semmi növekedést nem tudna felmutatni."[26]

A nézeteltérések negyedik csoportját a vasutakkal kapcsolatos német álláspont jelentette, mivel a lengyel területen fekvő, korábban az orosz állami vasutakhoz tartozó vasútvonalakat német magántársaságoknak szándékoztak átadni. Követelésüket azzal indokolták, hogy Németország a háború idején nagy beruházásokkal fejlesztette a lengyel vasutakat, s üzemének fenntartása továbbra is szükséges, valamint nagy gazdasági érdeke fűződik a birodalmat Oroszországgal és Ukrajnával összekötő lengyel vasutak birtoklásához. A Monarchia politikusai ezzel szemben úgy vélték, hogy a rentábilis lengyel vasutak bevételének kiesése a lengyel költségvetést jelentősen meggyengítené. Az 1918. eleji tárgyalásokon kompromisszum született, miszerint Lengyelország megtartja vasútjait, de a német beruházások ellenszolgáltatásaként vasúti szerződést kötnek Németországgal, amelyben utóbbiak gazdasági érdekei a keletre irányuló tranzitforgalomban teljesen biztosítva lennének. Német részről főleg olyan megállapodást szorgalmaznának, miszerint Lengyelország kötelezettséget vállalna vasúti tarifái eltörlésére az országon belüli német áruk szállítására.[27]

Az ötödik vitaterületet a lengyel állami tulajdonok ügye szolgáltatta. Eredetileg német részről a lengyel korona-birtokok 2:1 arányú felosztását javasolták Németország és Ausztria–Magyarország között. A javaslatot a lengyel pénzügyekre gyakorolt végzetes hatása miatt a Monarchia részéről elutasították, s kifejtették, hogy részesedést kívánnak a Németországhoz kerülő határterület (Lomza és Suwalki) állami tulajdonából is. Így a németek elálltak ettől a követelésüktől.[28]

Mivel a német tárgyalófél ragaszkodott álláspontjához, Czernin az ausztro-lengyel megoldás katasztrofális következményeire utalt, amelyeket a túlhajtott német követelések okoznának a két birodalom számára. Czernin a katasztrofális következmények közé sorolta – a két monarchia gazdasági közeledésének meghiúsulásától eltekintve – szövetségük közvetlen veszélyeztetését is. Végül hosszabb vita után megállapodtak nagy politikai céljaik azonosságában, szövetségük elmélyítésében. Ebből adódott a lehetőség, hogy gazdasági közeledésüket, valamint a lengyel kérdést is az érintett felek számára kielégítő módon szabályozzák. A Monarchia részéről szorosan összekapcsolták a két kérdés egyidejű kezelését; a lengyel kérdés rendezésének sürgősségét az Ukrajnával mielőbb kötendő békeszerződés miatt is szorgalmazták.[29]

A berlini tárgyaláson a szövetségesek közel kerültek a szakításhoz. Czernin figyelmeztette a németeket, hogy a Lengyelországhoz való ragaszkodásukkal megbuktatják a Közép-Európa tervezetet, s azzal fenyegetőzött, hogy a háború után felmondja Németország és Ausztria–Magyarország szövetségét. Csak a breszt-litovszki taktikai cselekvésben jutottak egyetértésre: kihasználják a szentpéterváriak és az ukránok nézeteltérését, s kü-

[26] Uo.
[27] Uo.
[28] Uo.
[29] Uo. Összefoglaló feljegyzés a berlini megbeszélésekről (1918. február 6.)

lönbékét kötnek Ukrajnával, hogy az ellátás biztosításának közvetlen céljával egyidejűleg diplomáciai nyomást gyakoroljanak a bolsevikokra.[30]

Az ukrán Rada képviselőivel 1918. január 13-a óta folytak különtárgyalások. Kühlmann ezen hangsúlyozta, hogy a tárgyalások alapfeltétele a szövetségesek területi integritásának elismerése. A központi hatalmak számára Chelmnón kívül más területi kérdés nem lehetett vita tárgya. II. Vilmos is békekötést sürgetett Ukrajnával. *„Ha a bolsevikokkal nem sikerül, sikerül az ukránokkal, és ez a fő. Ez jogtalan helyzetbe hozza a rendíthetetlen Trockijt, bandájával együtt, és saját embereinek, főleg a katonák dühe gyorsan ellene fordul. Tehát vagy megdöntik, vagy békére kényszerítik. Ha Ukrajna békét köt, az északi és a nyugati terület tehetetlenné válik, különösen akkor, ha együttesen blokádot hozunk létre Oroszország ellen. Ez az éhség segítségével észre téríti Szentpétervárt, és kénytelen lesz mégis békét kötni – táviratozta aznap a német császár."*[31]

A Monarchia végleges politikai vonalának kialakítására az 1918. január 22-i laxenburgi koronatanácson került sor, amelyen részt vett Czernin, Seidler miniszterelnök, Wekerle miniszterelnök, Burián pénzügyminiszter, Arz vezérkari főnök, Stöger-Steiner hadügyminiszter, Gratz osztályfőnök, Colloredo követségi tanácsos és Demblin követségi titkár.[32]

Czernin a Bresztben kialakult fő problémának a német–orosz vitát jelölte meg, s IV. Károly hozzájárulását kérte, hogy Trockijjal különbékét köthessen, ha Németország és a bolsevikok között – a Kúrföldre és Litvániára vonatkozó német annexiós kívánságok miatt – a tárgyalások zátonyra futnának. Seidler egyetértett a tervvel, Wekerle azonban elutasított mindenféle *fait accomplit* a németekkel szemben. Elutasította a chelmnói terület átadását az ukránoknak, amely veszedelmes precedenst teremtene más államok számára. Ennek veszélyeivel Czernin is tisztában volt, de a gabona pótlására nem látott más lehetőséget.

Arz vezérkari főnök szerint az oroszokkal való békekötés nem is fontos Ausztria számára, mert azon a fronton nincsenek csapataik. Sürgős volna viszont az ukrán tárgyalások befejezése, mert a frontnak azon a részén 40 osztrák–magyar hadosztály áll.

Gratz Gusztáv szerint a németek javaslata a chelmnói probléma nélkül is elfogadhatatlan Ausztria számára. *„A németek követelik a Kongresszusi Lengyelország erős megnyirbálását, elsősorban a dąbrowai szénbányákra aspirálnak... el akarják sorvasztani a lengyel ipart, részt követelnek maguknak a lengyel vasutakból és kincstári birtokokból, a háborús adósságok egy részét Lengyelországra akarják áthárítani. Az így megnyomorított Lengyelország Ausztriának csak nyűgöt jelentene. Sok minden szól tehát a Kongresszusi Lengyelországról való lemondás és kompenzációként Romániának, „ennek a mérhetetlen gazdag országnak" a Monarchiához való szorosabb csatlakoztatása mellett, habár itt is nehéz lesz Németországgal megegyezni."*

A vitát IV. Károly így foglalta össze: *„A külügyminisztert felhatalmazzuk, hogy 1.) abban az esetben, ha a dolog másként nem megy, külön-egyezményt kötnek az orosz maximalistákkal a gróf Czernin által javasolt formában; 2.) ha a Monarchia közellátási viszonyai miatt a háború folytatása lehetetlennek látszik, indokolt, hogy Ukrajnával tárgyalásokat kezdjenek Galíciai kettéosztásának alapján. E tárgyalások esetleges meghiúsulásának felelősségét az ukrán képviselők*

[30] Uo.
[31] Lengyel: i. m. 153–154.
[32] Uo. 208–209.

nyakába kell varrni; 3.) Bármilyen sajnálatos, az osztrák-lengyel megoldás ideiglenesen háttérbe szorul, s helyette a lehetőleg tehermenetes Romániának a Monarchiához való csatlakozása kerül előtérbe; 4.) A Németországnak adandó (katonai, kereskedelemi és közlekedési) koncessziók csak akkor kerülhetnek szóba, ha a területi kérdések megoldódnak."[33]

Czernin január 28-án visszatért Bresztbe, azzal a szándékkal, hogy a békét Ukrajnával a lehető leggyorsabban tető alá hozza. Végül 1918. február 9-ére virradó éjjel, fél kettőkor aláírták a négy központi hatalom és az Ukrán Népköztársaság békeszerződését, amely Czernin értelmezésében *„kenyérbékeként"* vonult be a történelembe.

A szerződés szerint a Monarchia és Ukrajna határai megegyeztek a háború előtti osztrák–orosz határral. Elismerték az egész chelmnói terület Ukrajnához való csatolását. A feltételesen önállóságra bocsátott államot, amelynek függetlenséget ígértek, 1 millió tonna gabonaszállításokra kötelezték, amelynek részleteit az azonnal megalakuló bizottságok dolgozták ki. A gabonán kívül megszabták egyéb fontosabb termékek mennyiségét is. A szerződés előírta, hogy Ukrajna köteles július 31-ig leszállítani 400 millió db tojást, 50 ezer tonna élősúlyú szarvasmarhát, szalonnát, cukrot, lent, stb. A bizottságok által összeállított anyaglista 56 nyomtatott oldalt tett ki.[34]

Czernin a békeszerződésben álmai beteljesülését látta. Ujjongva táviratozott haza Károlynak: *„A békét Ukrajnával éppen most, éjjel 2 órakor aláírtuk. Kérem Őfelségét, húzassa meg Bécsben az összes harangot a Legfelsőbb iránti köszönetként az első békéért."*[35]

A mindinkább német befolyás alá kerülő Ukrajna kiinduló pontja lett a Ludendorff által tervezett, Oroszország déli vidékei felé tervezett, *„alexandriai méretű"* terjeszkedésnek. A gazdasági szükségből származó béke rövidesen katonai kiindulási pontként szolgált a gátlástalan expanziós vágy számára.

Február 10-én Trockij híres *„sem háború, sem béke"* nyilatkozatával igyekezett kibújni Németország diktátuma alól: *„Abban a reményben, hogy nincs már messze az óra, amikor valamennyi ország dolgozó tömegei Oroszország dolgozó népéhez hasonlóan kezükbe veszik a hatalmat, hadseregünket és népünket kivonjuk a háborúból [...] Kilépünk a háborúból. Ezt tudomására hozzuk valamennyi népnek és kormánynak. Parancsot adunk Németország, Ausztria–Magyarország, Törökország és Bulgária csapataival szembenálló hadseregeink teljes leszerelésére [...] Németország és Ausztria–Magyarország a háborús hódítás jogán akar uralkodni területek és népek felett. Csinálják hát nyíltan, amit csinálnak. A magunk részéről nem szentesíthetjük az erőszakot. Kilépünk a háborúból, de kénytelenek vagyunk megtagadni a békeszerződés aláírását [...] Oroszország, megtagadva az annexiós szerződés aláírását, a maga részéről a Németországgal, Ausztria–Magyarországgal, Törökországgal és Bulgáriával fennálló hadiállapotot beszüntetettnek nyilvánítja. Az orosz csapatok ezzel egyidejűleg az egész fronton parancsot kapnak a teljes leszerelésre."*[36]

Február 11-én reggel Trockij negyedmagával (Joffe, Pokrovszkij, Bicenko, Karelin) elutazott Breszt-Litovszkból. A tárgyalások így negyedszer szakadtak meg a Lengyel-

[33] Uo. 208–212.

[34] Az élelmiszerelosztás során Németország 6 részt, a Monarchia 4 részt kapott. A fémek és ércek elosztásában Németország és a Monarchia 2:1 arányban részesedett. Egy másik bizottság a vegyészeti termékekkel és nyersanyagokkal, gumi és festékanyagokkal foglalkozott. Lengyel: i. m. 235–237.

[35] Lengyel: i. m. 237.

[36] Uo. 248–250.

országra, Litvániára, Kúrföldre, Livóniára, Észtországra, illetve az Ukrajnára irányuló német követelések miatt.

A német tárgyalófelet meglepte Trockij lépése, de felocsúdva meglepetésükből felismerték, milyen lehetőség hullott az ölükbe. Február 17-én keleten ugyanis lejárt a fegyverszünet, s nem lehetett meghosszabbítani sem, mivel az oroszok nem tartózkodtak Breszt-Litovszkban. Mindez a németek számára kedvező alkalmat kínált a háború folytatására, amelyért az oroszokat hibáztathatták. A harci cselekmények folytatása lehetővé tette Ukrajna, Livónia és Észtország megszállását, s így tovább romlott az oroszok tárgyalási pozíciója a végleges békekötés esetén.[37]

Az 1918. február 13-án Bad Homburgban tartott német koronatanácson a politikai és katonai vezetés képviselői abból indultak ki, hogy Oroszország három részre szakadt: Ukrajnával és Finnországgal békeállapot, Nagy-Oroszországgal még hadiállapot áll fenn. A katonákhoz hasonlóan II. Vilmos a bolsevikok mielőbbi megbuktatását sürgette, amelyben egyúttal egyfajta német rendcsinálási feladatot is látott, mielőtt ott az angolok és az amerikaiak befolyást szerezhetnének és az angolszászok által megszervezett Oroszország állandó veszélyt jelenthetne Németország számára. *„A bolsevik tigrist körvadászaton kell lelőni"* – hajtogatta.

A katonai beavatkozás politikai indoklására végül is ő találta meg a megoldást: *„Nem új háború, hanem segítség"* – hangzott formulája. A szentpétervári polgárság bolsevik-ellenes fellépését támogatandó német csapatoknak kell megszállniuk Livóniát és Észtországot. Az akció igazolására segélykérésre volt szükség ezen országokból; egyfajta *„segítségre a rablók ellen."* Hasonló érvényesült Finnország és Ukrajna esetében is. Hindenburg leszögezte: *„A segítségkérésnek 18-áig itt kell lennie."* Németország katonai beavatkozása így *„rendőri intézkedés"* jellegét öltötte az emberiség érdekében a bolsevik veszély ellen.[38]

Hindenburgnak igaza lett. Február 17-én Breszből megérkezett az ukrán Rada *„Ausztria–Magyarország népeihez!"* és *„A német néphez!"* küldött felhívása, amely a Rada elsöprését kizárólag *„orosz bandák"* tevékenységének állította be és segítséget kértek uralmuk visszaállításához.[39]

Az 1918. február 18-i előrenyomulás során a német hadsereg (52 hadosztály és 13 dandár) elérte a Dünaburg–Narva–Peipussee vonalat, hogy *„rendteremtő erőik"* védelme alatt *„szabad"* választásokat tartsanak. A német előrenyomulás célja Ukrajnában a felkelő munkások és a szovjet csapatok által február 8-án elűzött, s Volhíniába menekült ukrán kormány visszahelyezése volt hivatalába. A német előrenyomulás – amelyhez erős német nyomásra az osztrák-magyar csapatok is csatlakoztak – helyenként a Vörös Gárda és a csehszlovák légió ellenállásába ütközött, ezért erős német csapatkontingenseket kötött le. A Monarchia azonban nem lépett be közvetlenül a Szovjet-Oroszország elleni háborúba.[40]

„Ez a legnevetségesebb háború, amelyet valaha is megéltem – jegyezte fel Hoffmann tábornok naplójába. *Csaknem kizárólag vonatokon és autókon folyik. Az ember felrak a vonatra egy*

[37] Fischer: i. m. 441.

[38] Uo. 442, ill. Leirat II. Vilmos, valamint a birodalmi vezetés és a Legfelső Hadvezetés bad homburgi megbeszéléséről (1918. február 13.). Linke: i. m. 44–47.

[39] Lengyel: i. m. 265.

[40] Fischer: i. m. 443.

maroknyi gyalogost gépfegyverekkel és egy ágyúval, és elutazik a legközelebbi állomásig, elfoglalja, foglyul ejti a bolsevikokat, vasúton további csapatokat von előre és utazik tovább."[41]

A folyamatos német katonai előrenyomulás miatt február 19-21-én riasztó hírek érkeztek Szentpétervárra a gyenge, szétszóródó orosz csapatok helyzetéről. A város elfoglalásának lehetősége miatt a Népbiztosok Tanácsa február 20-án este írásban közölte, hogy hajlandó aláírni a békét a breszti feltételek alapján.

Az 1918. február 21-i német ultimátum feltételei azonban sokkal súlyosabbak voltak a korábbiaknál: Oroszországnak teljesen le kell szerelnie hadseregét, át kell engednie az egész Baltikumot, Belorusszia egy részét, haladéktalanul kivonni csapatait Ukrajnából és Finnországból, s békét kell kötnie az Ukrán Népköztársasággal. A feltételek elfogadására 48 órát, az orosz megbízottak Breszt-Litovszkba utazására és a békeszerződés aláírására három napot, ratifikálására pedig két hetet adtak.

Lenin végül február 23–24-én éjjel a bolsevik párt központi bizottságában és szovjetek kongresszusának központi végrehajtó bizottságában kis többséggel keresztülvitte álláspontját, hogy a világforradalom, s jelenleg egyetlen támaszpontja, a szovjet-köztársaság megmentése érdekében el kell fogadni a kemény békefeltételeket.[42] Itt kijelölték a breszti küldöttség tagjait is: Szokolnyikov, Petrovszkij, Karahan, Csicserin, s tanácsadóként Joffe.

A béketárgyalások 1918. március 1-jén ismét elkezdődtek. A német küldöttséget Rosenberg vezette, tagjai pedig Hoffmann, Kerner, Horn és Kriege voltak. A Monarchia küldöttségét Gratz Gusztáv vezette, tagja volt Mérey és Csicserics. A bolgárokat Tosev, Gancsev és Anasztaszov, a törököket Hakki pasa képviselte.[43] Szokolnyikov már az első nap estéjén kifejtette, hogy *„az aláírandó béke nem a két fél megegyezésének terméke. Ezt a békét, ismétlem, fegyverrel a kézben diktálják nekünk."*[44]

A breszt-litovszki békeszerződést[45] 1918. március 3-án délután írták alá, lényegében olyan formában, ahogyan a németek a támadás megindítása és március 1-je között kidolgozták. A 14 cikkelyből álló szerződés területi határozatainak értelmében Németország annektálta Lengyelországot, Litvániát, Kúrföldet, Livóniát, Fehér-Oroszország és Észtország jelentős részét. Oroszországnak ki kellett ürítenie Kelet-Anatóliát, Ardagan, Karsz és Batumi vidékét. A pénzügyi egyezményben Oroszországot 6 milliárd márka hadisarc fizetésére kötelezték Németországnak, ebből 1,5 milliárdot aranyban és bankjegyekben, 1 milliárdot árukban, 2,5 milliárdot speciális hitel formájában, 1 milliárd sorsáról pedig később szándékoztak dönteni. Szovjet-Oroszország hozzávetőleges 780 ezer km²-nyi területet veszített, kb. 56 millió lakossal. E területeken folyt a vastermelés 73%-a, s termelték ki a szén 79%-át, s ezek voltak az ország legiparosodottabb részei.

A békeszerződés orosz ratifikálására március 18-án újabb kemény belső vitákat követően

[41] Lengyel: i. m. 273.

[42] A német kormány 1918. február 21-i, 10 pontos, ultimatív jegyzékét és a bolsevik párt KB ülésének jegyzőkönyvét közli Linke 1998, 48–53, ill. Lengyel: i. m. 274–275.

[43] Lengyel: i. m. 277–278.

[44] Uo. 278.

[45] Halmosy: i. m. 25–30, ill. Linke: i. m. 53–56. Németország összeomlása (1918. november 11.) után a szovjet kormány a breszti békét 1918. november 18-án semmissé nyilvánította. A központi hatalmak a velük kötött Párizs környéki békeszerződések értelmében végérvényesen elismerték a breszt-litovszki békeszerződés semmissé nyilvánítását.

került sor, amelynek során Lenin a lélegzetvételnyi szünet szükségességére hivatkozott, Trockij pedig még mindig amerikai segítségben reménykedett. A breszti szerződés vitája a német Reichstagban kevésbé viharos volt, s nem a szerződés egészét, hanem csak módozatait vitatták.[46] Az eredményt – II. Vilmos dicséretét zengve – a világtörténelem *„legnagyobb sikerének"* tekintették, amelynek jelentőségét majd igazán az unokák értékelik.[47]

A német birodalmi politika nem elégedett meg Ukrajnának Oroszországtól való leválasztásával, hanem *„segítségnyújtását"* az ukránokkal fizettette meg. A német pénzügyi és gazdasági követeléseket (érc- és gabona-szállítások, a belföldi hajózás ellenőrzése, német részesedés az ukrán vasutakban, stb.) már az 1918. március 5-én tartott konferencián rögzítették. Április 28-án a németek szétzavarták a teljesen talajtalanná vált ukrán Radát, s II. Vilmos jóváhagyása után a földbirtokosok és gazdagparasztok németek által összehívott *„parasztkongresszusa"* Ukrajna *„hetman"*-jává és katonai diktátorává kiáltotta ki Szkoropadszkij volt cári tábornokot. Az ukrán kormányok ilyen katonai segédlettel sem tudták teljesíteni élelmiszer-szállítási kötelezettségüket.

A Monarchia – szövetségeseitől eltérően – nem ratifikálta a február 9-i ukrán békeszerződést. Megakadályozta a chelmi terület átadását, s nem hozta létre az autonóm koronatartományt. Sem Németország, sem Ausztria-Magyarország nem teljesítette az exportáruért–exportárut megállapodást, hogy mindenekelőtt textíliákat szállítson Ukrajnának az élelmiszerszállítmányokért cserében. Mindezek ellenére a központi hatalmaknak jelentős mennyiségű élelmiszert sikerült kisajtolniuk Ukrajnából. A katonai szervek 1918 novemberéig 113 421 tonna élelmiszert szedtek össze, amelyből a Monarchia 67 382 tonnát kapott. Az állami begyűjtő szervek is összeszedtek 172 349 tonna élelmiszert, amelyből a Monarchia 61 500 tonnát kapott. Közel 15 ezer vagonra becsülték a csempészúton behozott élelmiszert. Így 1918 tavasza-ősze között Ukrajnából kisajtoltak 400 ezer tonna élelmiszert, de ebből csak legfeljebb 120 ezer tonna volt a gabona, holott a központi hatalmak július végéig 1 millió tonnára számítottak.[48]

A breszt-litovszki békeszerződés nem eredményezett igazi békét keleten. A kialakult viszonyok fenntartása továbbra is erős német erőket kötött le keleten, amelyek hiányoztak a nyugaton tervezett döntés kicsikarásához. Mivel Hertling kancellár elutasította Wilson amerikai elnök 14 pontját, utóbbi a breszt-litovszki békében annak bizonyítékát látta, hogy Németországban a hatalomra és az egoista érdekekre támaszkodó politikának nincs igazi ellenzéke. Főleg a többségi szociáldemokrácia magatartása ábrándította ki, amelyben liberális pártot, s a demokratikus Németország magját látta. Igazából csak ezt követően követett el mindent a szövetségesek oldalán a monarchista-militarista Németország legyőzéséért.[49]

[46] Fischer: i. m. 444–445.
[47] Westarp Reichstag-beszéde, 1918. március 19. Fischer: i. m. 446.
[48] Lengyel: i. m. 271–272.
[49] Fischer: i. m. 447–448.

BÉKEKÖTÉS FINNORSZÁGGAL (1918. MÁRCIUS 7.)

Az 1917. februári orosz forradalom kitörésével a finnországi helyzet is megváltozott. A német külügyminisztérium sürgetése ellenére azonban Finnország nem volt hajlandó nyíltan szakítani Oroszországgal és kihirdetni teljes szuverenitását. (Erre csak több mint két év múlva, a finn parlament 1919. június 21-i nyilatkozatával került sor. Az ország 1919. július 17-én elfogadott köztársasági alkotmánya erős államelnöki pozíciót rögzített.)

Az ország az 1917. októberi orosz forradalom után levált Oroszországról. A még ebben a hónapban megrendezett választások polgári többséget eredményeztek, amelynek során Svinhufvud államelnök az ország teljes függetlenségének programját hirdette meg. Az ország parlamentje 1917. december 6-án kikiáltotta a független köztársaságot, amelyet 1918 januárjában Szovjet-Oroszország, majd Svédország, Franciaország és Németország is elismert.

Az ország helyzete azonban rendkívül labilis volt, mert a feloszlóban lévő, s formálisan a szovjetek által visszahívott orosz csapatok nem hagyták el az országot. Az októberi választások után velük együttműködtek a félig önálló vörös orosz egységek, amelyeket a finn szocialisták vonakodtak elismerni. A szocialisták egyidejűleg védelmi egységeket állítottak fel, s november közepétől általános sztrájkra szólítottak fel. Velük szemben az agrártöbbségű északon paraszti-polgári védelmi szervezetek alakultak. A fehér és a vörös szembenállásából 1918. január–februártól 1920 októberéig polgárháború bontakozott ki az ideiglenesen német támogatást élvező Mannerheim *„fehér"* csapatai és a szovjetek által támogatott Vörös Gárda között.

1918. január végén a vörösök elfoglalták Helsinkit. A polgári kormány – négy miniszterből álló csonka kormánnyal – Vaasa-ba húzódott vissza és megszervezte a védőrséget. Svinhufvud a korábbi orosz lovassági tábornokot, von Mannerheimet nevezte ki a fehér csapatok élére. Jóllehet céljuk azonos volt, Mannerheim alapvetően az ország egységét saját erőből, idegen intervenció nélkül igyekezett kivívni, hogy elkerülje Finnország későbbi – esetleges német – függőségét. Ennek érdekében fegyvervásárlásokat, s a *„porosz"* finn vadászzászlóalj hazahozatalát sürgetette, amelyet 1916-ban betagoltak a német hadseregbe, s bevetettek a kurlandi fronton, s végül Libaunál állomásozott.

Miután Svédország elutasította a finn polgári kormány oldalán való beavatkozást, Svinhufvud a németekhez fordult. 1917. augusztusában Stockholmban német fegyverszállításokról állapodtak meg. A német-finn együttműködés fő szorgalmazója finn részről Edvard Hjelt, a finn egyetem és államtanács alkancellára volt. 1917. november 26-án Kreuznachban Ludendorff kijelentette: a finn polgári politika fő célja önálló finn állam megteremtése, amely szorosan támaszkodik Németországra. *„Finnország lenne az államok láncolatának északi tagja, amelyik falat alkot a kelet ellen."*[50] 1918. január 30-án a német külügyminisztérium véglegesen hozzájárult a finn zászlóalj elbocsátásához és Mannerheim hadseregébe való átvételéhez.

Trockij 1918. február 10-i *„sem háború, sem béke"* álláspontja után a német Legfelső

[50] Uo. 449–450.

Hadvezetés elhatározta, hogy egyfajta nyomásgyakorlásként Livóniával és Észtországgal együtt Finnországot is megszállja. A február 13-i bad homburgi koronatanács ajánlásának megfelelően *„segélykérésnek"* kellett érkeznie, amelyet február 14-én Hjelt személyesen nyújtott át Bad Kreuznachban. A memorandumban nyomatékosan kérte Németország fegyveres intervencióját a finn polgárháborúban. Ludendorff február 21-én közölte Hjelttel, hogy Németország végérvényesen elhatározta a katonai beavatkozást. Ezzel a Német Birodalom egy olyan kormánynak kötelezte el magát, amely még csak kis mértékben volt saját országának ura. A német kormány még a katonai akció megkezdése előtt béke- és kereskedelmi szerződéskötést sürgetett.

Az 1918. március 7-én aláírt német–finn szerződésekkel megkezdődött Finnország bevonása Németország politikai és gazdasági érdekszférájába. A politikai szerződésben – a békeállapot és a függetlenség, a háborús kiadásokról való lemondás, valamint a magánjogi és pénzügyi viszonyok szabályozása mellett – mindenekelőtt Finnország kötelezettségeit ismerték el: nem enged át területet harmadik hatalomnak s német hozzájárulás nélkül nem szövetkezik más hatalommal.

A német–finn kereskedelmi szerződés előirányozta, hogy a két ország személyei és kereskedelmi szervezetei azonos jogokkal rendelkeznek, amely a két ország közötti jelentős gazdasági eltérések miatt egyértelműen Németországnak kedvezett. A német áruk vámmentesen érkezhettek Finnországba, miközben Németország vámokkal sújthatta a finn árukat. Így Finnország Lengyelországgal együtt Németország ipari értékesítő piaca lett.

A gazdaságvédelmi övezet mellett a titkos katonai pótegyezményben Finnország kötelezettséget vállalt, hogy nem engedélyezi területén idegen hatalmak katonai támaszpontjainak létesítését a háború alatt és azután, Németország azonban jogosult haditengerészeti támaszpontok, valamint egy hírszerző támaszpont létesítésére Torneoban.

A szerződésileg kiépített északi sarkpillért Ukrajnához hasonlóan katonai segítségnyújtással kellett biztosítani, nemcsak a régi finn nagyhercegség határai közepette, hanem Orosz-Karéliával együtt Nagy-Finnország keretei között, teljesen visszaszorítva Oroszországot az Északi-tengertől. A fiatal finn állam 1917-ben hatalomra jutott személyiségei egyfajta *„közbülső államnak"*, a monarchista Közép-Európa északi-tengeri sakkövének képzelték el országukat.[51]

A német katonai beavatkozásra különböző taktikai megfontolások és a tengeri jégviszonyok miatt csak 1918. március végén – április elején került sor, s a 15 ezer fős német expedíciós egység Mannerheim déli offenzíváját támogatta.

1918. május közepén a fehér-finn és a német egységeknek a vörösök feletti győzelmével felmerült Finnország jövendő államformájának kérdése: polgári demokratikus köztársaság vagy döntően konzervatív jellegű monarchia, az alkotmányos monarchista Porosz-Németországhoz igazodva. A Finnország által választott *„birodalmi kormányzó"* forma a Németországhoz való közeledést jelezte. 1918. október 9-én a hesseni Károly Frigyes herceget választották királynak, aki azonban a háború kimenetele miatt rövidesen lemondásra kényszerült.

[51] Fischer: i. m. 451–453.

Németország 1918 közepére elérte finnországi politikája célját: az országot leválasztotta Szovjet-Oroszországról, meggyengítve és területileg visszaszorítva azt.[52]

A BUKARESTI BÉKESZERZŐDÉS (1918. MÁJUS 7.)

Az orosz front 1917. december 9-i fegyvernyugvásával egyidejűleg Németország Romániával is fegyverszünetet kötött. Ezután a német politika a kreuznachi megállapodások revíziója során számára biztosított romániai hegemóniát békeszerződéssel igyekezett konszolidálni. Ezért a német kormánynak vele tárgyalásra hajlandó román kormányt kellett felállítania, mivel Ferdinand király és Bratianu miniszterelnök egyaránt felelős volt Románia hadba lépéséért, ezért elfogadhatatlanok voltak a németek számára. A központi hatalmaknak sikerült a konzervatívok Bukarestben maradt vezetőit (Carp, Marghiloman, Arion és Stere) tárgyalópartnernek megnyerni, mivel e csoport abban reménykedett, hogy egy dinasztiacsere révén az ország integritását megmenteni. Carp Észak-Dobrudzsa és Constanza megtartásának reményei azonban már az első tárgyalásokon meghiúsultak, mert Németország nem volt hajlandó ilyen ígéreteket tenni a Balkán-kérdés rendezése előtt részben szövetségese, Bulgáriának adott ígérete, részben e térségekre vonatkozó saját ambíciói miatt.

II. Vilmos 1917. szeptemberi romániai látogatását követően a Lengyelország iránti német érdeklődés áttevődött a kőolajban és gabonában gazdag Romániára, amelyet von Mackensen tábornok, a romániai német főparancsnok is támogatott. II. Vilmos hajlott arra, hogy Ausztria–Magyarország érdektelenségét Románia iránt az ausztro-lengyel megoldással vásárolja meg. A német legfelső hadvezetés azonban szembeszállt ezzel a megoldással, mert inkább egy nagy-bulgár megoldást támogatott, illetve Lengyelországgal szemben ragaszkodott a lehető legszélesebb határszakaszhoz. Másrészt továbbra is fenntartotta igényét a román kőolajra és gabonára, valamint Constanzára és a Cernavoda–Constanza vasútvonal német birtoklására.[53]

Ezzel szemben II. Vilmos határozott román megoldást sürgetett, amely az országot a koronagyarmat szerepébe, vagy egy német herceg domíniumává alakította volna. A döntést végül Bethmann Hollweg és a külügyminisztérium állásfoglalása hozta meg: a birodalom politikai vezetése a román problémát Közép-Európa axiómájából kiindulva kezelte: Ausztria–Magyarország és Bulgária kielégítése oly módon, hogy a területi elszakítások ne gyengítsék túlságosan Romániát, s egyúttal Németország abba a helyzetbe kerüljön, hogy Constanza birtoklásával és romániai hegemóniájával fenntartsa a Balkán

[52] Szovjet-Oroszország a tartui (Dorpat) békében (1920. október 14.) elismerte Finnországot, s kijáratot biztosított számára a lappföldi Petsamo (Pecsenga) vidékén és a Barents-tengerhez, Kelet-Karélia azonban Szovjet-Oroszországé maradt. Az új államnak konfliktusa támadt Svédországgal is, mivel mindketten igényt tartottak az Aland-szigetekre. A Népszövetség 1921. június 27-i döntésével ezeket Finnországnak ítélte, de autonómiára kötelezte az ott élő mintegy 20 ezer svéd lakossal szemben, s előírta a terület demilitarizálását.

[53] Fischer: i. m. 455–456.

államai (Románia, Bulgária, Görögország, Törökország) közötti egyensúlyt s biztosítsa vezető szerepét.

Bulgária egész Dobrudzsát követelte. Déli *„bolgár"* részét még az 1915. szeptemberi szövetségi szerződés kilátásba helyezte számára, a terület északi részének megszerzésére viszont állhatatosan törekedett, megterhelve a békeszerződés megkötését, s megtagadta Törökországnak az 1915-ben megszerzett Marica menti területek visszaadását. Törökország a nyugat-trákiai Marica menti területek visszaadásával egyidejűleg kaukázusi területkövetéseit (grúz, örmény, azerbajdzsán) összekötötte a Dobrudzsa-kérdéssel. Ezzel szövetségeseit a breszt-litovszki békekötésen is túllendítette, illetve közvetlenül behatolt a kaukázusi német érdekszférába. Ellentétük tovább nőtt, amikor Törökország befolyást követelt Oroszország egyéb iszlám területeiből. Európai és kaukázusi követeléseik jóval meghaladták a német-török egyezményben rögzítetteket. Ráadásul Ausztria–Magyarország is igényt tartott a Havasalföldre, legalábbis az erdélyi szorosokra. Ezért a tárgyalások 1918. január végén megrekedtek.

A román kérdést német–osztrák viszonylatban időközben tisztázták. 1918. február közepétől a német birodalmi politika 1918. február közepétől ismét megkérdőjelezte az 1917 októberében jóváhagyott ausztro-lengyel megoldást, anélkül, hogy ezért feladta volna Romániát. Lengyelországot és Romániát gazdasági és katonai szerződésekkel igyekeztek közvetlenül a Német Birodalomhoz kötni.

Mivel Romániát földrajzi helyzete miatt nem lehetett bevonni a közvetlen német érdekszférába – Ukrajnához, majd rövidesen az orosz délkeleti államokhoz hasonlóan –, ennek helyébe a vazallusi kapcsolat modern formája lépett, amely eltért a hagyományos annexiós, sőt a *„főkormányzósági"* modelltől, s politikai újdonságként teljesen a gazdasági kötelékekre koncentrált. *„Romániát, a központi hatalmak gyarmatát nem megnyomorítani"*, hanem tartósan *„teljesítő képessé"* igyekeztek alakítani. Német tőketúlsúllyal *„Közép-európai kőolajtársaság"* alapítását, bányafelségjogot, korlátlan kisajátítási jogot, kereskedelmi monopóliumot terveztek. Constanzát fekete-tengeri német támaszponttá akarták alakítani, amelyet a Duna-torkolat lerövidítése érdekében csatorna kötne össze Cernavodával, s átvenni szándékoztak a román vasutakat is. A túlságosan nagy német befolyás (az állami kőolajterületek elszakítása, a vasutakra, valamint a gabonafeleslegekre kiterjesztett német igény) miatt Károly császár 1918. február közepén II. Vilmoshoz írt saját kezűleg írt levélben fogalmazta aggályait.[54]

A kőolajtársaságban a román állam csak 20%-al részesedne, miközben a fennmaradó 80%-nyi (70:30 arányban) nyersanyagot Németországba és Ausztria–Magyarországra exportálná. E kereskedelmi monopólium, amely egyidejűleg uralná a román tőkepiacot, ellenőrizte a román gazdaságot és kevésbé feltűnő formában biztosította Németország oroszlánrészét a román kőolajtermelésben. Románia pedig megőrizte a szuverenitás látszatát.

Az 1918. februárban kidolgozott gazdasági egyezmény értelmében az 1918. és 1919. évi, valamint azt követően hét évig a teljes román mezőgazdasági termésfelesleg Németországba és Ausztria–Magyarországra irányulna. Ennek biztosítására Romániának kiviteli

[54] Uo. 459.

tilalmat kellett elrendelnie, amelyet csak akkor oldhatott fel, ha már maradéktalanul kielégítette a német és osztrák-magyar igényt. A német szándékok végső célja Románia bekapcsolása volt a közép-európai vámunióba. Német részről közvetlen katonai megállapodást is sürgettek, hogy Romániát bevonják a visszaszorított Szovjet-Oroszország elleni védőgyűrűbe.[55]

A román kormány Iaşi-ban elfogadta a gazdasági és katonai feltételeket a béketárgyalások alapjául, s beleegyezett Dél-Dobrudzsa elszakításába és az osztrák-magyar határkövetelésekbe, de nem fogadta el Dobrudzsa elszakítását. A német és román kormány kapcsolatainak a Dobrudzsa-kérdésben jelentkező megmerevedését Kühlmann államtitkár február 27-én (majd március 1-jén megismételt) ultimátummal igyekezett feloldani, amely azonban ismét feszültséget eredményezett a szövetségesek között. Károly császár ugyanis vonakodott az ultimátum kapcsán háborút indítani Románia ellen. A német csapatok ukrajnai előrenyomulása és az orosz csapatok visszavonása miatt Románia helyzete meggyengült, s március 5-én Bufteában aláírta az előzetes békeszerződést.[56]

Az 1918. május 7-én aláírt bukaresti békeszerződés[57] I. fejezetében a szerződő felek (Németország, Ausztria–Magyarország, Bulgária és Törökország egyfelől, s Románia másfelől) kijelentették, hogy a jövőben békében és barátságban élnek egymással. A II. fejezet a román haderők leszereléséről intézkedett. A III. fejezet Románia területi engedményeit rögzítette. Végül egész Dobrudzsa Bulgáriához került, amely területi gyarapodásáért katonai konvenció aláírásával fizetett, lemondott újonnan szerzett területei gazdasági előnyeiről és ezen túlmenően Németországnak is gazdasági befolyást kellett biztosítania a szerb-macedón bányavidéken. Románia Cernavoda–Constanzán keresztül kereskedelmi útvonalat kapott a Fekete-tengerhez. Stratégiai határkorrekció révén Magyarországhoz csatoltak egy keskeny, 2-10 km-es sávot, ahol 23 ezer ember élt, megtarthatta viszont a Szovjet-Oroszországtól 1918 januárjában megszerzett Besszarábiát. A IV. fejezetben a szerződő felek kölcsönösen lemondtak háborús költségeik megtérítéséről, az V. fejezetben a megszállt román területek később megállapítandó időpontban való kiürítéséről rendelkeztek. A megszállás ideje alatt a megszálló haderők legfeljebb hat hadosztályt tehettek ki, nem számítva közéjük a gazdasági termelés szolgálatában álló alakulatokat. A VI. fejezet a dunai hajózást szabályozta, a VII. fejezet a vallásegyenlőség biztosításáról rendelkezett. A VIII. fejezet záró rendelkezései kijelentették, hogy a szövetséges hatalmak és Románia közötti gazdasági kapcsolatokat külön megállapodások szabályozzák.[58] Végül öt mellékletében rögzítették Románia kőolaj-szállítási, gazdasági, hajózási, pénzügyi és jogi kötelezettségeit.[59]

[55] Uo. 460.
[56] Uo. 462.
[57] Halmosy: i. m. 31–37.
[58] Uo. 37.
[59] Fischer: i. m. 462.

AZ I. VILÁGHÁBORÚ „*ELFELEDETT*" KELETI FRONTJA

1914. július végén a négy nagyhatalom – különböző önző megfontolásokból – tudatosan vállalta az európai háborút. A döntésért – ha eltérő mértékben is – valamennyien felelősök voltak. A szövetségi rendszerek mellett a katonai mozgósítások logikája vezetett az első, igazán világméretű háború kitöréséhez. A két szemben álló szövetségi rendszer elsődleges célja nem kisebb-nagyobb területi gyarapodás volt, hanem az ellenfél szétzúzása. Valamennyi európai nagyhatalom hadban állt egymással, elsősorban a korabeli politikai elit elégtelen felkészültsége, valamint a nemzetállami értelmiség túlhatalma miatt. Ez a politikai elit nem látta át a glóbuszméretűvé szélesedő politikai hatalmi rendszert, a nemzetállami értelmiség pedig önző érdekek alapján egymás ellen izgatta a kor politikusait. 1914 nyarán olyan férfiak sodorták Európát a háborúba, akiket indulatok hajtottak s elégtelen ismeretük volt a külvilágról, tettük lehetséges következményeiről.

Az első világháborúban a keleti fronton a központi hatalmakat alkotó Német Birodalom és Ausztria–Magyarország harci cselekményei zajlottak Oroszországgal. A háború kiterjedt Kelet-Európa nagy részére, s a front Románia 1916. évi hadba lépése után a Baltikumtól a Fekete-tengerig terjedt. A nyugati front évekig tartó állóháborúival szemben a háború középső szakaszában itt nagyobb frontmozgások következtek be, mert a földrajzi helyzet megkönnyítette a központi hatalmak csapatcseréit más harcterekkel. Ráadásul döntőnek bizonyult a Lenin vezette bolsevikok német támogatása, akik az 1917. októberi forradalomban átvették a hatalmat Oroszországban.

A központi hatalmak erős nyomására a forradalmi Szovjet-Oroszország 1918. március 3-án Breszt-Litovszkban különbékére kényszerült, s a központi hatalmak megszerezték a számukra gazdaságilag fontos Ukrajnát, az Egyesült Államok hadba lépése miatt azonban nem tudták kamatoztatni előnyüket a háború menetében. A soknemzetiségű Oroszország és Ausztria–Magyarország felbomlása, s nyomában új nemzetállamok létrejötte korszakváltást jelentett Közép- és Kelet-Európa történetében.

*

A NÉMET BIRODALOM STRATÉGIAI TERVEI

Az 1877–1878. évi Balkán-válság után az európai stratégák orosz–német háború lehetőségével számoltak. Eközben azonban német részről nem gondoltak egy Oroszország elleni német támadásra, amely ellen szóltak a nagy távolságok, a hiányzó vasúti hálózat

és Nyugat-Oroszország ritka települései. Otto von Bismarck (1815–1898) német kancellár 1879–1880-ban, majd 1887–1888-ban határozottan elutasította Helmuth Moltke (1800–1891) porosz vezérkari főnök terveit, hogy a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország preventív háborút indítson Oroszország ellen.

Alfred von Schlieffen (1833–1913) következő német vezérkarkari főnök terve szerint német részről 1905 után is abból indultak ki, hogy egy nagy európai háborút minden esetben egyidejűleg Franciaország és Oroszország ellen kell folytatni, amelyhez általános hadkötelezettséget kell bevezetni. A saját erőt kezdettől megosztó kétfrontos háborúra kényszerülve Nyugaton a hadsereg majdnem teljes koncentrációjával mindent el kell követni a Franciaország elleni döntés kicsikarására, majd az erőket vasúti szállítással Oroszország ellen bevetni. Addig a keleti porosz provinciákat lehetőleg csak gyenge erők védik, amelyek kedvezőtlen esetben visszavonulnak az alsó Visztula vonalára.

1899-ben a kétfrontos háború hadijátékában két felvonulási tervet terjesztett elő, modellezve a lehetőségeket. A *„Felvonulás I."*-ben az oroszok voltak a támadók, akik azonban nem támadnak teljes erővel. Erre a helyzetre 58 hadosztályt helyezett kilátásba nyugaton, s tízet keleten. A *„Felvonulás II."* az azonnali kétfrontos háborúból indult ki, amelyre nyugaton 45 hadosztályt, keletre pedig 23 hadosztályt irányzott elő.[1]

A német vezérkar számára világos volt, hogy a Kelet-Poroszország elleni orosz támadás vasúti hálózatuk helyzete és a Mazúri-tavak természetes akadályai miatt két tengelyen várható: Litvániából kiindulva nyugatra, s Varsóból kiindulva észak-nyugati irányba. Mindez lehetőséget kínált a németeknek, hogy orosz támadás esetén azok megosztott erői ellen kihasználják a belső német vasútvonalak előnyeit.

Németország kelet-poroszországi pozíciói azonban szövetségesének magatartásától függtek. Ausztria–Magyarország Galíciából kiinduló északi irányú támadása esetén az oroszok összeköttetési vonalaik védelme miatt nem támadhattak a Visztula mentén Thorn (ma a lengyel Toruń) irányába. Ha azonban az osztrák–magyar erők nem támadnak Galíciából, vagy a Kárpátokban deffenzívában maradnak, akkor az oroszokra nem érvényes ez a korlátozás. S egy Thorn, majd azon túlmenően Berlin, illetve Németország belseje elleni támadás is elképzelhető lenne, miként Joseph Jaques Joffre (1852–1932) francia marsall, 1911-től vezérkari főnök 1913-ban az oroszoknak ajánlotta. Ezért az osztrák–magyar offenzíva indítása közvetlen német érdek volt.

Schlieffen már 1894-ben kidolgozta a keleti német védelmi terveket. Azt írta, hogy az oroszoknak ugyan előnyösebb lenne a támadást tartalékhadosztályuk megérkezése után indítaniuk, de a *„szövetségesi mérlegelések"* arra kényszerítik őket, hogy már katonai egységeik felvonulása után azonnal támadjanak. Az elképzelés szerint az oroszok a Nyeman és a Narew hadsereggel koncentráltan támadnak, a német parancsnok pedig a belső vasútvonalakat felhasználva erőit a Narew-hadsereg ellen összpontosítja. 1914-ben a németeknek egyszerűen csak a Schlieffen-féle hadijátékot kellett a realitásokhoz igazítaniuk, amelyek az augusztusi tannenbergi csatában valósultak meg.

1897-ben Schlieffen 15 hadosztályt vonultatott volna fel keletre, s 53-at nyugatra, s bevetette volna a keleten rendelkezésre álló összes honvédelmi egységeket is. A 25.

[1] REICHSARCHIV (Hrsg.): *Der Weltkrieg 1914–1918. Band 2. Die Befreiung Ostpreußens.* Berlin, 1925. 39.

mozgósítási napon a németek visszavernék a francia offenzívát, s a francia hadseregeket visszaszorítanák határerődítményeik mögé. Ezután a németek megkezdenék 12 hadosztályuk áthelyezését keletre, ahova a 33. és 34. mozgósítási napon érkeznének meg. A franciák sürgették az oroszokat támadásuk folytatására, hogy csökkenjen a francia hadseregre háruló nyomás. Ennek megfelelően az oroszok a 32. mozgósítási napig két hadseregükkel (23+13 hadosztály) lerohannák fél Kelet-Poroszországot. De Schlieffen a nyugatról megérkezett egységeket a Visztulánál titokban állásba vinné, s a megerősített marienburgi (ma a lengyel Malbork) és a graudenzi (ma a lengyel Grudziądz) hídfőnél átkelnek a folyón, s behatolnának az előrenyomuló orosz hadseregek jobbszárnyába.

Schlieffen az 1900–1902. közötti II. felvonulási tervében a német hadsereg nagy részét (44 hadosztály) keleten vetette volna be, de nincs bizonyíték arra, hogy Oroszország elleni támadást tervezett. 1899. évi emlékiratában azt írta, hogy az oroszok szétverésével a franciákat akarta rákényszeríteni határerődítményeik elhagyására és támadásra orosz szövetségesük megmentése érdekében.[22]

Schlieffen 1905. november–decemberi utolsó hadijátékában tökéletesítette ellentámadási terveit. Keleten 16 hadosztályt vetett be. Az orosz Nyeman és Narew hadsereg a 27. mozgósítási napon lépte át a határt. Erre válaszul Schlieffen vasúti szállítással pótlólagosan 22 hadosztállyal erősítette meg keleti hadseregét, s három tengelyen indított támadást: Königsberg erődjéből kiindulva, a Mazúri-tavaktól kiindulva az orosz hadseregek belső szárnyai ellen, illetve a Narew-hadsereg bal szárnya ellen. A két orosz hadsereget a mozgósítás 35. napjáig megsemmisítette, s nem üldözte őket tovább Oroszországba. A csapatokat vonatszerelvényekre ültette és visszaszállította nyugatra.[33]

A német vezérkar 1. osztályát nyugtalanította az orosz hadsereg gyorsan növekvő teljesítménye. 1914 februárjában jelentést készítettek erejük gyarapodásáról, jobb felfegyverzésükről és kiképzésükről, a tartalékosok számának növekedéséről, valamint a mozgósítás és a felvonulás tempójának növeléséről. Főleg a *„háborús előkészületek szakaszára"* hívták fel a figyelmet, amely valójában titkos mozgósítást jelentett. De semmi sem utalt arra, miszerint az 1. osztály abból indult volna ki, hogy az oroszok csak a 30, sőt a 45. mozgósítási napon lennének bevetésre készen. Az oroszok Schlieffen valamennyi hadijátékában a 15. és 27. mozgósítási nap között támadtak.

1906-tól az ifjabb Helmuth von Moltke (1848–1916) vezérkari főnök nyugaton a franciák és britek tíz hadosztálynyi fölényét várta. Keleten az orosz és a német–osztrák–magyar csapatok aránya kettő az egyhez állt. Az ellenség könnyen magához ragadhatta a kezdeményezést. Ennek ellenére a németek fő célja keleten és nyugaton egyaránt az első ütközetek megnyerése volt.

1911-ben a németek hat tartalékhadosztály felállítását tervezték. 1912-ben a keleti hadosztályok számát 13-ról kilencre csökkentették, amiért kiegyenlítésképpen tartalék-hadosztályokat kellett keletre helyezni. Két tartalék-hadosztály védelmezte Schleswig-Holsteint, a hadsereg többi része 68 hadosztállyal Franciaország ellen vonult fel. A rendelkezésre

[2] ZUBER, Terence: Strategische Überlegungen in Deutschland zu Kriegsbeginn. In: Gerhard P. Groß (Hrsg.) *Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung.* Ferdinand Schöningh, Padernborn–München–Wien–Zürich, 2006. 36.

[3] Uo. 41.

álló térség és a vasúthálózat miatt a német hadsereget Strasbourg és Aachen között kellett elhelyezni. Két hadtest stratégiai áthelyezéséhez szükséges vasúti szállítási eszközöket a német felvonulási vonalak mögött helyeztek el. A franciák ellen támadó 7 hadsereget úgy osztotta el, hogy két hadsereg (a 6. és a 7.) vonul a német–francia határra és öt (1–5. hadsereg) az átkarolásra.[4] A német támadás 1,6 millió emberrel augusztus 4-én indult meg.

Az Oroszország elleni háború kérdése a polgári birodalmi vezetés számításaiban külés belpolitikai megfontolásokból sokkal nagyobb szerepet kapott, mint a Franciaországra koncentráló katonai vezetésnél, akik végül eltanácsoltak az Oroszországhoz intézett hadüzenettől. Eltekintve attól, hogy a Theobald von Bethmann Hollweg (1856–1921) német birodalmi kancellár körüli csoport messzemenően Oroszországot tartotta az európai német hatalmi pozíciók nagyobb fenyegetésének, a kancellár az 1914. júliusi válság alatt elsősorban a német nyugati offenzív fellépés diplomáciai biztosítékait, valamint a brit hadbalépés megnehezítését, kedvező esetben annak megakadályozását szorgalmazta.

Gottlieb von Jagow (1863–1935) német birodalmi külügyi államtitkár 1926-ban visszatekintve körvonalazta a német politikai vezetés logikáját, amely 1914. augusztus 1-jén – miután az orosz kormány mozgósított – hadat üzent Oroszországnak: *„Oroszország eljárása volt tehát a bázis, amelyen a nyugati cselekmény alapult. […] A belgiumi bevonulást csak a Franciaországgal folyó háborúval, ezt pedig csak az Oroszországgal folyó háborúval lehetett igazolni. Ha nincs háború Oroszországgal, akkor nincs ürügyünk a nyugati háborúra."*[5] Bethmann Hollweg az Oroszországgal folyó háborút a szociáldemokrácia híveire való tekintettel is kívánatosnak tartotta: a nyugati agressziós háborút – súlyos belső feszültségektől tartva – számukra egyidejűleg a *„reakciós cárizmus"* elleni *„védelmi háborúként"* közvetítette, hogy őket is megnyerje háborús céljának.

AUSZTRIA–MAGYARORSZÁG INDULÁSI POZÍCIÓJA

Az osztrák–magyar vezérkar tervei kényes stratégiai helyzettel szembesültek. A k.u.k. hadsereg vezérkari főnöke, Franz Conrad von Hötzendorf (1852–1925) felismerte, hogy az európai háború a Balkánról indul ki, ezért valószínűnek tartotta a Szerbia elleni háborút. A Monarchia számára a legnagyobb fenyegetést azonban az orosz cárizmus jelentette, amellyel a balkáni befolyásért vetélkedett. A k.u.k. hadsereg tagolódása számolt is e körülménnyel, s a német hadászati terveknek alárendelt Monarchia is kétfrontos háborúra készült: Oroszország és Szerbia ellen. A mozgósított haderő egyötöde a szerb hadsereggel szemben védekezik, négyötöde Galíciában támad, hogy megzavarja és lassítsa az orosz hadsereg felvonulását, majd a beérkező német hadseregekkel együtt általános támadásba lendül. Az oroszországi sikert követően a haderő jelentős részét a déli arcvonalra dobják át, s lerohanják Szerbiát. Conrad döntőnek tartotta, hogy legkésőbb az orosz mozgósítást követő

[4] GALÁNTAI József: *Magyarország az első világháborúban.* Korona Kiadó, Budapest, 2001. 123.

[5] GUTSCHE, Willibald–KAULISCH, Baldur (Hrsg.): *Herrschaftsmethoden des deutschen Imperialismus 1897/98 bis 1917. Dokumente zur innen- und außenpolitischen Strategie und Taktik der herrschenden Klassen des Deutschen Reiches.* Berlin, 1977. 187.

35. napon 20 német hadosztály érkezzen a nyugati frontról, mert egyébként a Monarchia nem tudja feltartani az orosz haderőt. Erre azonban sohasem kapott megnyugtató ígéretet.[6]

A csapatok zömének *A-Staffel*-ként Galíciában kellett szembeszállnia a lehetséges orosz fenyegetéssel. A szerbiai határt a hadsereg kisebb része, a *Minimalgruppe Balkan* fedte le. A két csapatrész mellett 12 hadosztályból álló erős tartalékot képeztek. Ezt az ún. *B-Staffel*-t a politikai és katonai helyzet függvényében offenzívan a szerb királyság, vagy Oroszország ellen vetnék be. Alfred Redl osztrák ezredes, a hírszerző részleg vezetőjének helyettese azonban elárulta az oroszoknak az Orosz Birodalomról rendelkezésre álló terveket és rejtett információkat. Ugyan már 1913-ban letartóztatták, de a nyomozók előtt rejtve maradt a kiadott információk mennyisége, s már időben is lehetetlen volt az egész stratégiát átalakítani.

1914. augusztus 23-án a galíciai határnál négy hadsereggel megindult a Monarchia támadása, amely az első napokban még győzelmeket aratott. Végeredményben azonban a jobbszárnyon (Lemberg, Przemyśl, Rawa Ruska térségében) súlyos vereséget (közel 300 000 fő) szenvedett. Vissza kellett vonulnia a Dunajec és az Északkeleti-Kárpátok vonala mögé, feladva Bukovinát és Galícia felét, hátrahagyva a körülzárt Przemyśl erődöt.[7]

A megerősített német és osztrák–magyar hadseregek novemberben megállították a Berlin és Krakkó felé törő orosz előrenyomulást. A Monarchiának azonban ehhez a Kárpátokból kellett elvonnia haderőt, így a keleti front legdélibb szárnya meggyengült. Az orosz hadvezetés ezt kihasználva decemberben itt indított támadást, s a Monarchia véres harcokban és hatalmas veszteségeket szenvedve – főleg Limanowánál és az Északkeleti-Kárpátokban – megállította az orosz támadást. A Monarchia a keleti hadszíntéren 1914 végéig 800 000 fős embervesztéséget szenvedett.[8]

AZ OROSZ BIRODALOM HELYZETE ÉS HADICÉLJAI (1914. AUGUSZTUS 30.)

Az orosz birodalom az 1904–1905. évi vesztes orosz–japán háború után feladta imperialista törekvéseit Ázsiában, s ezután főleg a Balkánra koncentrált. A pánszlávizmus,[9] valamennyi

[6] Galántai: *Magyarország...* i. m. 124.
[7] Uo. 131–132.
[8] Uo. 132–133.
[9] 1871-ben a nyíltan agresszív, klasszikus orosz szlavofilizmus konzervatív-nacionalista képviselője, a kultúr-filozófus és természetkutató Nyikolaj J. Danyilevszkij (1822–1885) *Oroszország és Európa* című könyvében nyolc, illetve kilenc egységből álló, orosz vezetésű nagy *„pánszláv unió"* eljövetelét vázolta fel, amelynek *„tagállamai"*:
1. az Orosz Birodalom 1869. évi határai között, nyugaton kiegészítve Galíciával, Észak-Bukovinával és Kárpátaljával, mint eredeti orosz területekkel;
2. a csehek, morvák és szlovákok királysága;
3. a szerbek, horvátok és szlovének királysága;
4. a bolgár királyság Macedóniával;
5. a román királyság, kiegészítve Bukovina déli részével és Erdély „felével";
6. a görög királyság;
7. a magyar királyság a megmaradt területeken;

szláv nép egyesítésének célja miatt kényszerűen konfliktusba került Ausztria–Magyarországgal és annak német szövetségesével. Szabad kijáratra törekedett a Földközi-tengerre és jégmentes kikötő megszerzésére a Keleti-tengeren. Orosz érdekszférába igyekezett vonni Kelet-Poroszországot és Nyugat-Poroszország egy részét. A Földközi-tengerre való kijutáshoz meg kellett szereznie a Boszporusz feletti ellenőrzést; emiatt feszültsége támadt az Oszmán Birodalommal, amelynek veszélyeztette létét.

Az orosz katonai doktrína a 20. század kezdetén fordulóponthoz érkezett. Az orosz hadvezetés az 1893-ban Franciaországgal kiépített kapcsolat ellenére még defenzív álláspontot foglalt el. Ennek értelmében a Visztula mögött kell védelmi háborút folytatni, s ideiglenesen fel kell adni a három oldalról, a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország által körbevett, s ezért nehezen védhető nyugat-lengyel területeket. Ez a helyzet változott meg 1910-ben, amikor Vlagyimir A. Szuhomlinov (1848–1926) hadügyminiszter elfogadta az ún. 19. számú tervet, amely orosz előrenyomulást helyezett kilátásba a német területeken, hogy Franciaországot tehermentesítse a Schlieffen-terv értelmében valószínűsíthető német támadástól. Jurij Danyilov, a miniszter vezető katonai tanácsadója az előrenyomulásra Kelet-Poroszországot választotta ki, mivel a terület délen és északon egyaránt megtámadható. A hadseregen belüli politikai és társadalmi rivalizálás azonban meghiúsította a terv eredeti megvalósítását. Helyette kompromisszumos megoldás lépett életbe: az orosz haderőt két hadseregcsoportra osztották: egy a Német Birodalom, a másik pedig Ausztria–Magyarország ellen állt fel. A terv két hadsereg benyomulását rögzítette a német területekre: a Paul von Rennenkampff tábornok vezette I. hadsereg (Nyeman-hadsereg) a Memeltől nyomulna előre, az Alekszandr Szamszonov tábornok vezette II. hadsereg (Narew-hadsereg) pedig délről támadna. A Délnyugati Fronton pedig a Nyikolaj Ivanov vezette csapatok Galíciában indulnának a Monarchia ellen.

A Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg vezette orosz főparancsnokság *(sztavka)* a Kelet-Poroszország elleni támadásra felállította az Északnyugati Frontot; az 1. és 2. hadsereg a harcok kezdetén 19 gyalogsági és 8 lovas hadosztályból állt. Galícia ellen a Délnyugati Frontot szervezte meg, amely a 3, 4, 5. és 8. hadseregből állt, s a harcok kezdetén 46 gyalogos és 18 lovas hadosztályt számlált. Nagy-Britannia és Franciaország ismételt nyomására már augusztus 7-én megkezdte két további hadsereg (a 9. és a 10.) felállítását közép-Lengyelországban, amelyek előnyomulását Breslau, illetve Posen irányában tűzték ki. Ebbe főleg az eredetileg az Észak-nyugati Frontba és a Dél-nyugati Frontba szánt csapatokat vonták be. Ráadásul az orosz főparancsnok megígérte nyugati szövetségeseinek, hogy a 15. mozgósítási nap után mind a két fronttal támadást indít a központi hatalmak ellen.

8. Konstantinápoly és környéke;
9. Lengyelország, ha elfordul Nyugat-Európától, elfogadja az orosz vezetést, s lemond a régi lengyel–litván államszövetség keleti feléről.
Az orosz irányítású kelet-európai szláv államszövetség funkciója Oroszország európai hegemóniájának, s az Egyesült Államokkal megosztott világuralmának megalapozása lett volna. Lásd: ROMSICS Ignác: Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején. In: uő. (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997. 14.

Nagy-Britannia és Franciaország a kritikus pillanatban ragaszkodott az ígéret betartásához, jóllehet az Ausztria–Magyarország elleni orosz felvonulás ekkor még nem zárult le.[10]

Szergej D. Szazonov (1860–1927) orosz külügyminiszter már 1914. augusztus 30-án ismertette Maurice Paléologue francia nagykövettel 13 pontos hadicél-követelésüket:[11]

1. A három szövetséges fő célja Németország hatalmának és katonai-politikai uralmi igényének megtörése.
2. A területi változásokat a nemzetiségi elvek határozzák meg.
3. Oroszország kisajátítaná a Nyeman alsó folyását és Galícia keleti részét. A lengyel királysághoz tartozna Kelet-Posen, Szilézia [...] és Nyugat-Galícia.
4. Franciaország visszakapná Elzász-Lotaringiát, a Rajna menti Poroszország egy részét és Pfalzot.
5. Belgium jelentős területnövekedéssel számolhatna.
6. Schleswig-Holsteint visszaadnák Dániának.
7. Helyreállítanák Hannover királyságot.
8. Ausztria három részre osztott monarchia lenne: az osztrák császárság az örökös tartományokkal, a cseh királyság és a magyar királyság. Az osztrák császárság egyedül az *„örökös tartományokra"* terjedne ki. A cseh királyság a mai Cseh és Morvaországot jelentené. A magyar királyságnak Erdély sorsáról meg kellene állapodnia Romániával.
9. Szerbia annektálná Boszniát, Hercegovinát, Dalmáciát és Észak-Albániát.
10. Bulgáriát Szerbia kompenzálná Macedóniában.
11. Dél-Albániát – az Olaszországhoz kerülő Valona kivételével – Görögországhoz csatolnák.
12. A német gyarmatokon Anglia, Franciaország és Japán osztozna.
13. Németország és Ausztria háborús jóvátételt fizetne.

A cári birodalom társadalmi helyzete már régóta kritikus volt, s az emberek legnagyobb része szegénységben élt. A cári autokrácia elégedetlenséget váltott ki a polgári- és nemesi rétegekben is. Az orosz–japán háború és recesszió után kezdődött 1905. évi forradalomban az értelmiség is nagyobb szabadságot követelt. A cár veszített belföldi tekintélyéből és bukását csak a lakosságnak tett engedményekkel – októberi manifesztum – tudta megakadályozni. Első orosz népképviseletként létrejött a duma, de az alkotmány szerint alig volt befolyása. Nőtt azonban a mindinkább terjeszkedő sajtó népre gyakorolt propagandisztikus befolyása. Mindez korlátozta a kormány cselekvési szabadságát, mivel a liberális képviselők szalonképessé tették az állam iránti ellenzéki szerepüket, mintegy előkészítve a talajt az októberi forradalom baloldali csoportjai számára. Ellenzékiségüket tovább élezte a cár reakciós politikája és értetlensége a politikai struktúra modernizálása iránt. Így Oroszország mindinkább instabil kormánnyal rendelkező gyenge autokrácia lett, amelynek folyamatosan figyelnie kellett a vele szembenálló ellenséges közvélemény irányzataira. Ugyan 1914-ben Oroszországban is egyfajta *„pártközi békét"* kötöttek, de ez

[10] Reichsarchiv (Hrsg.): *Der Weltkrieg 1914–1918.* Band 2. i. m. 336.

[11] *Cronik Handbuch. Reden und Dokumente des 20. Jahrhunderts.* Chronik Verlag, Gütersloh/München, 1996. 82–83.

a katonai vereségek miatt nem tartott sokáig. A cár már 1915-ben feloszlatta a dumát, s a képviselőket alkotmányos sérthetetlenségük ellenére rendőrileg üldözte.

NÉMET HADICÉLOK OROSZORSZÁG ELLEN (1914. SZEPTEMBER 9.)

A Német Birodalomban az Oroszország elleni háború céljait hosszabb, komplex vitákban alakították ki a polgári birodalmi vezetés, a Legfelső Hadvezetés, valamint a magán- és különböző politikai érdekcsoportok intenzív részvételével.[12] A szociálisan és politikailag rendkívül homogén milliőn belül diametrálisan ellentétes pozíciók alakultak ki: a kelet-elbai nemesség exponált képviselői, az Alldeutscher Verband és a Hazafias Párt *(Vaterlandspartei)* szélsőséges annexiós programot képviseltek, amely többek között az orosz keleti-tengeri kormányzóságok hozzácsatolását sürgették a Porosz Királysághoz, miközben a pomerániai és kelet-porosz nemesség jelentős része kezdettől fogva a megegyezéses békét, az orosz *„rangtársak"* megkímélését és a *„jó értelemben vett"* 19. századi német–orosz kapcsolatok helyreállítását szorgalmazták. Bethmann Hollweg birodalmi kancellár ugyan alapvetően kívánatosnak tekintette Oroszország jelentős gyengítését és *„visszaszorítását"*, de legkésőbb 1915 nyaráig energikusan a keleten kötendő különbéke híve volt, amely – eltekintve néhány megvalósíthatónak tekintett *„biztosítéktól és garanciától"* – helyreállította volna a status quót.

Az 1914. *„szeptemberi program"* szerint általános hadicél: *„A Német Birodalom belátható ideig történő biztosítása nyugat és kelet felé. Ezen cél érdekében Franciaországot annyira meg kell gyengíteni, hogy nagyhatalomként ismételten ne jelentkezhessen, Oroszországot pedig a lehető legtávolabbra kell szorítani a német határoktól és meg kell törni a nem orosz népek feletti hatalmát."*[13]

Erich von Falkenhayn (1861–1922) tábornok, a német szárazföldi haderő vezérkari főnöke – 1916. augusztusi bukásáig – a kancellárnál is határozottabban a német–orosz megegyezéses béke híve maradt, amelyet azonban 1915 vége után már nem tartott megvalósíthatónak.

Ezzel szemben a Külügyi Hivatalban *(Auswärtiges Amt)* egy gyorsan növekvő s végül mérvadó csoport már 1914. augusztus elejétől – Oroszország súlyos katonai veresége nyomán – *„az orosz birodalom teljes szétesését"* vizionálta.[14] Ezen irányzat képviselőihez tartozott Gottlieb von Jagow mellett az államtitkár-helyettes Arthur Zimmermann, a Külügyi Hivatalból a helyettes vezérkar politikai szekciójába átkerült Rudolf Nadolny, s Paul Rohrbach, a Hans Delbrückkel és Friedrich Naumannal szorosan együttműködő befolyásos liberális publicista, valamint Theodor Schiemann und Johannes Haller professzorok.[15] Kezdeményezésük kilátásba helyezte, hogy energikus ideológiai, anyagi és

[12] NÉMETH István: *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918).* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009. 133–186.

[13] *Cronik Handbuch...* i. m. 83–84.

[14] ABBA, Strazhas: *Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg. Der Fall Ober Ost 1915–1917.* Wiesbaden, 1993. 261.

[15] FISCHER, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18.* 3. verbesserte Auflage. Droste Verlag, Düsseldorf, 1964. 141.

pénzügyi támogatással, többé-kevésbé erős nacionalista, autonóm és szeparatista tendenciákkal – a finnek, észtek, lettek, litvánok, lengyelek, zsidók, belorusszok, ukránok, a krími tatárok, a kubáni kozákok és különböző kaukázusi népek bevonásával – Oroszország tartós *„dezintegrációját"* idézzék elő, amelyek bénítják háborús cselekményeit. Végül pedig békeszerződésben rögzítsék az új, Németországra támaszkodó állami felépítmény alapjait. Rohrbach és mások a Baltikum *„germanizálásának"* gondolatával is eljátszottak. Zimmermann ösztönzésére a Külügyi Hivatal 1915 őszétől pedig arra is hajlott, hogy bizonyos körülmények között támogassa az emigráns orosz forradalmárok tevékenységét, vagyis a nacionalista *„dezintegrációt"* Oroszország társadalmi *„forradalmasításával"* egészítsék ki.

A KÖZPONTI HATALMAK HADERŐI KELET-POROSZORSZÁGBAN ÉS GALÍCIÁBAN

A katonai terveknek megfelelően a német Legfelső Hadvezetés az 1914. augusztus 1-jén Oroszországnak átnyújtott hadüzenet után Kelet-Poroszországban csak egy nagyobb egységet, a 10,5 gyalogos hadosztályból és egy lovas hadosztályból álló, 150 000 fős 8. hadsereget állomásoztatta. A hadsereg-parancsnokságot alapvető stratégiai defenzívára utasították, de engedélyezték számára, hogy a várható orosz előrenyomulás után, kedvező kilátások esetén – például a Mazuri-tavak térségében – helyileg korlátozott offenzív akciókat is folytasson. Egyúttal engedélyt kapott arra, hogy rendkívüli helyzetben a Visztulától keletre feladja Poroszországot.[16]

Az osztrák–magyar főparancsnokság Galíciában felvonultatta az 1, 3. és 4. hadseregét, valamint Kövess tábornok XII. hadtestét,[17] amelyek együttesen 37,5 gyalogos-hadosztályt és 12 lovas-hadosztályt számláltak. Az 5. és 6. hadsereget Szerbia és Montenegro ellen vonultatták fel; a szintén itteni bevetésre szánt 2. hadsereget végül is átirányították Galíciába, amely azonban csak a hadműveletek megkezdése után érkezett meg. Elhatározták, hogy az 1. és 4. hadsereg felvonulását követően megtámadják a Lublin–Cholm térségében gyülekező orosz csapatokat; a maradék egységek pedig északi és észak-keleti irányú offenzívával fedezik azt előrenyomulást. Az elképzelésben szerepet játszott, hogy Helmuth von Moltke német vezérkari főnök 1909-ben megígérte Franz Conrad von Hötzendorf (1852–1925) osztrák–magyar vezérkari főnöknek, hogy Kelet-Poroszországból kiinduló, Siedlce irányában időben koordinált előrenyomulással támogatják az osztrák–magyar akciót. De német részről nem történt semmiféle gyakorlati lépés, s az osztrák–magyar felet a 8. hadsereg elégtelen erejéről sem értesítették. Ezzel szemben a k.u.k. főhadiszállás

[16] Reichsarchiv (Hrsg.): *Der Weltkrieg 1914–1918.* Band 2. p. 45.

[17] Kövesházi Kövess Hermann báró (1854–1924) tábornok XII. hadteste a galíciai fronton egyedül szállt szembe Ruzszkij (1855–1919) tábornok 3. orosz hadseregével. A XII. hadtestet e harcokban súlyos veszteségek érték, s hol Brudermann altábornagy 3. hadseregének, hol Böhm-Ermolli tábornok 2. hadseregének parancsnoksága alatt állt. 1915 elején a XII. hadtestet feltöltötték és megerősítették, így jött létre a Kövess Hadseregcsoport *(Armeegruppe Kövess),* amelyet Woyrsch porosz vezérezredes parancsnoksága alá rendeltek. Az 1915. május 2-i gorlice-tarnówi áttörés során a Kövess hadseregcsoport előrenyomult a Visztula folyóig, és augusztusban rohammal bevette az ivangorodi orosz erődítményt.

német összekötő tisztje, Hugo von Freytag-Loringhoven folyamatos offenzív akciókat sürgetett Conradnál, amelyet ő megtagadott.[18]

A háború első hónapjaiban a központi hatalmak részéről a szó későbbi jelentése szerinti *„front"* keleten még nem jött létre. Délen az osztrák–magyar felvonulási terület – a Monarchia számára a fő háborús hadszíntér – és északon a német – a Legfelső Hadvezetés szemében a háború kezdetén mellékhadszíntér – sem földrajzilag, sem operatív módon nem kapcsolódtak egymáshoz. A német–orosz határ nagy részét – főleg Sziléziában, Posenben és Nyugat-Poroszországban – csak gyenge, másod- és harmad vonalbeli erők védték. Ausztria–Magyarország a fő háborús hadszínterén kívül 2,5 gyalogos hadosztályt és egy lovas hadosztályt ajánlott fel Krakkó biztosítására.

A felső-sziléziai ipari terület biztonságosabb védelme érdekében a német csapatok augusztus 3-án megszállták Częstochowát és Kaliszt (Kalisch). Utóbbit – állítólag a német polgári lakosság elleni támadások *„megtorlásaként"* – augusztus 7–8-án tüzérséggel rommá lőtték és nagy részét felégették.[19]

A NÉMET NAGYVEZÉRKAR

A politikai vezetés irányvonalait a német nagyvezérkar alakította át katonai intézkedéssé. Feladatai közé tartozott a haderőtervezés, a mozgósítási- és felvonulási tervezés, a bevetések tevezése és vezetése, a szállítás-, a kiképzés és személyügyi tervezés. A porosz *„szárazföldi hadsereg vezérkara"* a szászországi, württembergi és bajor vezérkari tisztekkel együtt a *„nagyvezérkarban"* folytatta a birodalom katonai tervezését. A vezérkar a központi, berlini

[18] SONDHAUS, Lawrence: *Franz Conrad von Hötzendorf. Architect of the Apocalypse.* Boston–Leiden–Köln, 2000. 154.

[19] OTTO, Helmut – SCHMIEDEL, Karl: *Der erste Weltkrieg. Militärhistorischer Abriss.* 3, völlig überarbeitete und ergänzte Auflage, Berlin, 1977. 84. Miután Németország 1914. augusztus 1-jén hadat üzent Oroszországnak, az orosz egységek visszavonultak Kaliszból. Augusztus 2-án az Ostrowóból érkezett s Preusker őrnagy parancsnoksága alatt álló 155. német gyalogosezred foglalta el a várost. A városnak 50 000 rubel hadisarcot kellett fizetnie és 20 túszt állítania. Öt nappal később a várost az 1792. évi tűzvész utáni második legnagyobb katasztrófa sújtotta, amelynek körülményei a mai napig tisztázatlanok. A német tüzérség Preusker őrnagy parancsára lőni kezdte a védtelen várost, amely augusztus 22-éig tartott és számos halálos áldozatot követelt. A német propaganda akkortájt *„szabadcsapatokról"* beszélt, amelyek éjszaka a városban garázdálkodtak. Az eset körülményeit 1915–1916-ban vizsgáló német bizottság a kölcsönös lövöldözés okaként megállapította, hogy a német járőrök a rosszul megvilágított városban tévedésből lőttek egymásra. Preusker német parancsnok tévedését leplezendő hivatalosan megállapította, hogy a lövöldözésért a város lakossága viseli a felelősséget. A tüzérségi lövetés nyomán csak néhány templom és a kormányzói palota maradt épen, az új városháza és a színház szinte valamennyi lakóházzal együtt romhalmazzá vált: 426 lakóház, kilenc gyár és hat középület pusztult el. Kalisch lerombolása akkor egész Európában ismertté vált, s nem kis erkölcsi károkat okozott a központi hatalmaknak. 1914 decemberében már csak 5000 lakos élt a városban, s ennek ellenére *„A Visztulától balra fekvő Lengyelország császári német közigazgatásának"* székhelye maradt. A porosz közigazgatás 1916–1917-ben a város német építészeti stílusban történő újjáépítését javasolta, amely a lengyel lakosság ellenállása miatt meghiúsult. Később, a független Lengyelország városi hatóságai lengyel stílusú újjáépítést fogadtak el, s megkísérelték helyreállítani a város korábbi szépségét. 1919-ben a helység 29 227 lakossal rendelkezett.

„nagyvezérkarra" és a csapatok vezérkarára, illetve a hadosztályok vezérkari tiszjeire tagolódott. A nagyvezérkar főnökét a *„vezérkar főnökének"* nevezték, s egyidejűleg valamennyi vezérkari tiszt szakmai elöljárója volt.

A vezérkar rendkívüli politikai befolyásra tett szert, mivel 1883 óta a parancsnokló tábornokokkal és főparancsnokokkal együtt közvetlenül a császárhoz, mint a birodalom *„legfőbb hadúrához"* s Poroszországban a *„szárazföldi hadsereg főnökéhez"* tartoztak, így a katonai döntésekben megkerülhették a kancellárt és a Reichstagot. Ez volt az első világháború katasztrófájának egyik oka, mivel a katonai vezetés kibújt a politikai ellenőrzés alól. Így a Schlieffen-terv egyedüli haditervként olyan dogmává fejlődhetett, amelybe a birodalom mérvadó politikusait sem avatták be. A szárazföldi hadsereg terveit pedig még a haditengerészet vezetése sem ismerte.

A *„nagyvezérkar"* több osztályra tagolódott. Az 1. osztály Oroszországgal foglalkozott, a 2. osztály a *„német"* részleg volt, amely a felvonulási terveket dolgozta ki, s két szekcióra tagolódott. 1. szekciója a német hadsereget érintő valamennyi, békeidőben érvényes háborús kérdéseket (kiképzés, felfegyverzés, szervezet) intézte, de kiterjedt hatásköre a határvédelemre és a hadsereg felvonulására is mozgósítás esetén. 2. szekciója a védelmi készségre és a német erődökre vonatkozó kérdésekkel foglalkozott. 1908-tól hozzá tartozott a műszaki szekció is, amely az egyre fontosabb katonai technikával foglalkozott. Külön részleg kezelte a vasútügyet. A 3. osztály Franciaországgal és Angliával, a 4. osztály ezen államok erődítményeivel, az 5. osztály Olaszországgal és Ausztria–Magyarországgal, a 6. osztály pedig a császári hadgyakorlatok tervezésével foglalkozott. További osztályok a sajtó, a diplomácia és az ügynöki jelentések révén a föld további államainak politikájáról és katonaságáról informálódtak, s tartották ismereteiket aktuális szinten. Melletük még hadtörténeti osztályok, a vezérkari utazásokat szervező osztály és a térképészeti osztály működött. A nagyvezérkarban valamennyi munka a főszállásmester kezében futott össze, aki az osztályvezetők elöljárója volt.

A német vezérkar főnöke 1906. januártól 1914. szeptember 14-ig Helmuth von Moltke vezérezredes, 1914. szeptember 14-től 1916. augusztus 29-ig Erich von Falkenhayn gyalogsági tábornok, 1916. augusztus 29-től 1919. július 3-áig Paul von Hindenburg vezértábornagy volt. Első főszállásmester, mint állandó helyettes 1916. augusztus 29-től 1918. október 26-áig Erich Ludendorff gyalogsági tábornok, s 1918. október 30-ától 1919. július 15-éig Wilhelm Groner altábornagy volt.

A nagyvezérkar Oroszország elleni kezdeti elképzelése ugyan a határmenti német területek defenzív megőrzésére irányult, de számolt a Felső-Oderától, Posen erődjétől és az Alsó-Visztulától keletre eső területek, vagyis Szilézia, Posen és Nyugat-Poroszország részeinek, mindenekelőtt azonban az egész Kelet-Poroszország provincia esetleges kiürítésével is.[20] Csak a fenti vonalra kikényszerített visszaszorulás esetén kellett a helyi parancsnokoknak teljes erejüket bevetni, s tartani magukat a nyugati hadszíntérről megérkező erősítésig. A háború előtt kiépített Visztula–Nogat vonaltól keletre (a megerősített Thorn, Kulm, Graudenz és Marienburg helységekkel) csak a biztos siker kilátásával lehetett csatákat kezdeményezni. A terv szerint a kelet-poroszországi német csapatok az egymástól

[20] Reichsarchiv (Hrsg.): *Die Befreiung Ostpreußens.* i. m. Band 2. 78.

tavakkal és kiterjedt erdőségekkel elválasztott orosz egységeket megtámadhatták és helyi sikereket érhettek el. Ezt az aktív védekezést főleg csak a földrajzilag kedvező Gumbinnen–Angerapp–Mazúri-tavak vonalon alkalmazhatták. 1914. augusztus közepén a 8. német hadsereg főparancsnoksága (AOK) a nyugatra támadó 1. orosz hadsereg északi szárnyát a Gumbinnen–Angerapp térségből szándékozott megtámadni, bekeríteni és szétzúzni.

Ettől eltérően Hermann von François, az I. német hadtest parancsnokló tábornoka (aki úgy vélte, hogy von Prittwitz vezérezredes túlságosan *„óvatosan"* cselekszik) két gyalogos hadosztályát, valamint a hadtest rendelkezésére bocsájtott egységeket (az 1. lovas-hadosztályt és a 2. honvédő brigádot) 1914. augusztus 16-áig nem az előre kijelölt Insterburg és Gumbinnen közötti térségben gyülekeztette, hanem keletre, a határ közelébe tolta előre, s egymástól több mint 60 km távolságban állította fel. Ezzel az I. német hadtest egységeit több mint 40 kilométerrel eltávolította az Angerapp mögött álló 8. hadsereg fő erőitől. Az intézkedésről a 8. hadsereg főparancsnoksága augusztus 17-éig nem értesült.

François többször felderítést rendelt el az orosz határt is átlépve, s ilyen akciót tervezett augusztus 17-ére is. Az I. német hadtestnél nem számoltak nagy orosz támadással, jóllehet augusztus 16-án este Eydtkuhnennél, az 1. gyalogos hadosztály frontja előtt az orosz gyalogság és tüzérség készülődését figyelték meg. Augusztus 17-én reggelre François felügyeleti céllal bejelentkezett az 1. gyalogos hadosztálynál.

STALLUPÖNEN (1914. AUGUSZTUS 17.)

Augusztus 17-én azonban az orosz 1. (Nyeman-) hadsereg a déli Suwalkitól az északi Schillehnen közötti teljes fronton megindította a nyugati irányú támadást. Az orosz III. és XX. hadtest támadásának fő iránya a német 1. gyalogos hadosztály állásai ellen irányult. Amikor reggel 8 óra tájban François megérkezett a hadosztályhoz, annak két brigádját Stallupönentől északkeletre, keletre és délkeletre már három orosz gyalogoshadosztály erői támadták. Déltájban mindkét szárnyon a német egységek bekerítése rajzolódott ki. Ennek ellenére François és a hadosztály parancsnoka, Richard von Conta altábornagy az állások tartását rendelte el. François figyelmen kívül hagyta a 8. hadsereg parancsnokságának 14 óra tájban megérkezett parancsát, amely őt a csata félbeszakítására és a Gumbinnen irányába való visszavonulásra szólította fel. Ezalatt a csatazajra figyelmes lett Adalbert von Falk altábornagy, a 2. gyalogos hadosztály parancsnoka, és saját felelősségére hadosztálya négy zászlóalját elindította északi irányba az 1. gyalogos hadosztály támogatására. Az egység késő délután érkezett meg a csatamező déli részére, s Görittennél beleütközött a 27. orosz gyalogos hadosztály szárnyába, amelyet éppen az I. Frigyes Vilmos király grénátos-ezred támadott. A kevés harci tapasztalattal rendelkező orosz hadosztály soraiban pánik tört ki, s néhány ezredük menekülésszerűen igyekezett vissza a határ irányába. A határfolyón való átkelésükkor a közvetlen irányzással tüzelő német tüzérség súlyos veszteséget okozott az oroszoknak, s több ezer orosz katona megadta magát; egyedül a 105. gyalogos ezredük 3000 embert veszített.

Az északi szárnyon a német egységek a délután folyamán folyamatosan visszavonul-

tak Stallupönen irányába. A sötétség beköszöntével az orosz parancsnokok leállították támadásaikat. A csata során az orosz egységek északon bekerítették a német állásokat és estére elérték a Stallupönentől 40 km-re észak-nyugatra fekvő Kussent. Így az 1. német gyalogos hadosztályt az a veszély fenyegette, hogy rövid időn belül elvágják a Gumbinnen–Insterburg térségtől. Estére egy orosz brigád Stallupönentől délnyugatra is benyomult a német állások hátába. De François még mindig vonakodott visszavonulást elrendelni. Ehelyett azt tervezte, hogy másnap folytatja a csatát, jóllehet teljesen világos volt, hogy az orosz túlerő még nagyobb lesz. Csak a 8. hadsereg újabb parancsára indította el késő este csapatait Gumbinnen irányába. Az I. hadtest Gumbinnen térségében egyesült a 8. hadsereg fő erejével, majd Gumbinnennél megütközött az orosz egységekkel.

A GUMBINNENI CSATA (1914. AUGUSZTUS 19–20.)

A gumbinneni csata során az orosz csapatok rövid ideig elfoglalták Kelet-Poroszország kétharmadát. Betörésüknek majd a tannenbergi (1914. augusztus 26–30.) és a Mazúri-tavaknál (1914. szeptember 6–14.) folyó csaták vetettek véget. Felső-Elzász, Lotaringia és a gyarmatok mellett így Kelet-Poroszország a német császárság azon kevés területei közé tartozott, amelyek közvetlen harci cselekmények színhelyei voltak. Az orosz támadás miatt pedig a háborút korábban ellenző szociáldemokrácia is a rendszer oldalára állt.

II. Miklós orosz cár (1868–1918) 1914. július 30-án rendelte el az orosz mozgósítást. Jóllehet mindez augusztus közepére még nem zárult le (a német katonai vezetés 6–8 hetes orosz felvonulási idővel számolt), de Franciaország és Nagy-Britannia az oroszoknál gyors beavatkozást sürgetett a nyugati front tehermentesítése és a Német Birodalom szorongattatása érdekében. Ezért 1914. augusztus közepén a Paul von Rennenkampff vezette 1. orosz hadsereg (Nyeman-hadsereg) és a Szamszonov vezette 2. orosz hadsereg (Narew-hadsereg) 450 ezer katonával – Zsilinszkij tábornok főparancsnoksága alatt – bevonult Kelet-Poroszországba, hogy a 150 000 fős 8. német hadsereget bekerítse és megsemmisítse. Az 1. orosz hadsereg már 1914. augusztus 17-én Schirwindt térségében 40 km-re benyomult Kelet-Poroszországba. Stallupönen mellett itt már aznap megütközött a Hermann von François tábornok vezette I. német hadtesttel. Maximilian von Prittwitz tábornok a Mazúri-tavaktól északra, az Angerapp mentén állította fel hadseregét. Itt akarta az orosz egységeket megtámadni és két oldalról bekeríteni. Kelet-Poroszország déli határait pedig csak a Friedrich von Scholtz tábornok vezette XX. hadtest védte.

Augusztus 19-én az oroszok több helyen támadtak, de mindenütt visszaverték őket. Másnap reggel német ellentámadás indult. Az északi szárnyon az I. német hadtest támadása sikeres volt, s visszaszorította az orosz 1. hadsereg jobb szárnyát. A középső frontszakaszon az August von Mackensen vezette XVII. hadtestet a kezdeti sikerek után visszavetették kiinduló állásaikba, miközben súlyos, 8000 fős veszteséget szenvedett, s 1000 német katona hadifogságba került. A déli frontszakaszon az Otto von Below I. tartalék-hadtest és a 3. tartalék hadosztály kisebb összecsapásokba keveredett a IV. orosz hadtesttel. Mindkét oldalon a következő napi összecsapásra készülődtek.

Amikor jelentések érkeztek arról, hogy a Szamszonov vezette 2. orosz hadsereg a Mazuri-tavaktól nyugatra átlépte a déli határt, Prittwitz félbehagyta a csatát és kiadta a parancsot a Visztula mögé való visszavonulásra. A kényes helyzetben – a Moltke vezérőrnagy vezette vezérkar utasításához tartva magát, miszerint szükség esetén, hadserege vereségét elkerülendő feladhatja Kelet-Poroszországot és visszavonulhat a Visztula mögé – kibújt a bekerítés és Szamszonov hátbatámadásának veszélye alól.

Hadseregének vezérkarában azonban Paul Grünert vezérőrnagy, főszállásmester, valamint Max Hoffmann alezredes, első vezérkari tiszt úgy vélte, hogy a következő nap sikerrel kecsegtethet. Prittwitz a visszavonulással eljátszaná a lehetőséget, hogy leverje az 1. orosz hadsereget, s megtámadja az előrenyomuló 2. hadsereget, amelyik menetből még nem lenne azonnal harcra kész. Prittwitz, valamint vezérkari főnöke, Georg von Waldersee vezérőrnagy azonban ragaszkodtak döntésükhöz.

A gumbinneni csata döntetlenül végződött, de az oroszok nem vonultak vissza. A németek 15 000, az oroszok 16 500 főt veszítettek. A német hadsereg hadtápfelügyelete azonban kiadta az átgondolatlan és végzetes parancsot a gabonatartalékok és az állatállomány Visztula mögé szállítására. Végtelen sorban, porban és hőségben a menekültek százezrei indultak nyugatra. A nagy főhadiszálláson szintén úgy vélekedtek, hogy elsietve adták ki a visszavonulási parancsot. Sőt Prittwitz a koblenzi főhadiszálláson tartózkodó Moltkéval folytatott telefonbeszélgetés során még a Visztula vonalának megtartását is kétségbe vonta. Moltkénak az volt az érzése, hogy Prittwitz alkalmatlan a helyzet kezelésére, ezért a császárnál leváltását kezdeményezte, aki elfogadta a javaslatot.

1914. augusztus 22-én felmentették Prittwitzet és Walderseet.[21] A hadsereg új parancsnoka Paul von Hindenburg (1847–1934) gyalogsági tábornok, vezérkari főnöke pedig Erich Ludendorff vezérőrnagy (1865–1937) lett. Hindenburg már három éve nyugdíjban volt, Ludendorff pedig a német mozgósítás után a nyugati front 2. hadseregének főszállásmestereként szolgált, s a belga Liége elfoglalásával tüntette ki magát.

Különvonattal azonnal a kelet-poroszországi Marienburgba szállították őket. A két porosz tisztnek szóba sem jöhetett az ősporosz provincia harc nélküli kiürítése. Az orosz főparancsnokság nem tudott a német vezető-váltásról, s a gumbinneni csata félbeszakítása miatt abból indult ki, hogy a németek kiürítik Kelet-Poroszországot.

A TANNENBERGI CSATA
(1914. AUGUSZTUS 26. – AUGUSZTUS 30.)

Kelet-Poroszország földrajzi helyzete az orosz területbe való benyúlásával stratégiailag különösen sebezhető volt. Oroszország rosszabb infrastruktúrája miatt a Schlieffen-terv Franciaország és Oroszország párhuzamos hadüzenete esetén azzal számolt, hogy Franciaország négy héttel gyorsabban mozgósíthat. Ezért az egész hadsereget Franciaország ellen kell küldeni. A német Legfelső Hadvezetés hét hadsereget állomásoztatott a nyugati fronton, hogy gyors győzelmet érjen el Franciaországgal szemben. A júliusi válságot Oroszország

[21] GALÁNTAI József: *Az I. világháború*. Korona Kiadó, Budapest, 2000. 193.

azonban már a mozgósításra használta fel, így a helyzet teljesen megfordult. A provinciát csak a 8. hadsereg védte, s csapatainak gyengesége miatt különösen veszélyeztetett volt. Ezzel a körülménnyel az orosz nagy főhadiszállás már a háború előtti terveiben számolt. Az orosz főparancsnokság nyugati szövetségesei tehermentesítése érdekében két hadsereget küldött Kelet-Poroszország ellen: a Paul von Rennenkampff vezette 1. orosz hadsereg (Nyeman-hadsereg) keletről, az Alekszander Szamszonov vezette 2. orosz hadsereg (Narew-hadsereg) délről nyomult be Kelet-Poroszországba.[22]

A csata valójában a kelet-poroszországi Allensteintől délre zajlott; a német 8. hadsereg 153 000, az orosz 2. hadsereg pedig 191 000 katonát küldött a csatamezőre. Az ütközet a német csapatok győzelmével és a Kelet-Poroszország déli részébe benyomult orosz erők szétverésével végződött. A németek 3436 halottat veszítettek, s 6800 katonájuk sebesült meg; az oroszok kb. 30 000 halottat és sebesültet veszítettek, s mintegy 95 000 katonájuk került hadifogságba.

Kezdetben a német média *„allensteini csatáról"* beszélt, s propagandacélokból csak később, Hindenburg kívánságára nevezték át tannenbergi csatának. Valójában nem Tannenberg (ma: Stębark), hanem Hohenstein fekszik közvetlenül a fő harci területen. A névváltoztatással a német történetírás feledtetni kívánta a Német Rend 1410-ben elszenvedett vereségét a Lengyel–Litván Uniótól.[23]

A hadsereg Hindenburg–Ludendorff féle új vezetése a visszavonulásból fejlesztette ki a tannenbergi ütközetet. De a kutatások szerint a német rádiófelderítésnek is szerepe volt a győzelemben. Békeidőben csak két későbbi hadviselő országban működött desifrírozó osztály: az Osztrák–Magyar Monarchiában és Franciaországban. Az első világháború kitörésével azonban a 20. század kezdetétől használt rádiókészülékek új lehetőséget kínáltak a hírszerző szolgálatoknak.

A hadászati rádiófelderítés 1914 őszén Kelet-Poroszországban született meg, amikor a németek a tannenbergi csatában lehallgatták az oroszok kódolatlan rádióüzeneteit. Andrejev őrnagy, az orosz hadsereg rejtjelező irodájának vezetője saját soraikban lévő árulóktól tartva túlságosan későn rendelte el a titkos kódkönyvek szétosztását. A rejtjelezetlen rádiózás megbosszulta magát s végül is vereséghez vezetett.

Az első elkeseredett harcokra 1914. augusztus 17–20-a között kerül sor Gawaiten–Gumbinnen térségében. Mivel a legtöbb orosz egység még semmiféle kódkönyvet nem kapott, a rádiósok kénytelenek voltak rejtjelezetlen szövegeket továbbítani. Nem is sejtették, hogy Königsbergben két oroszul jól beszélő német minden elfogott orosz rádióüzenetet megvizsgált: Bauermeister hadnagy, a Szentpétervárról időben visszarendelt IIIb osztály ügynöke, s Deubner bölcsész professzor, akik így pontosan követni tudták az ellenség mozgását. Hoffman őrnagy, a 8. hadsereg első vezérkari tisztje azonnal kigondolt egy tervet, amely a tannenbergi csata alapgondolata lett: a két legerősebb német hadtestet le kell választani a Nyemen-hadseregről és a 8. hadsereg súlypontját Kelet-Poroszország déli részére áthelyezve be kell keríteni a Narew-hadsereget.

[22] STONE, Norman: *The Eastern Front 1914–1917.* London, 1998. 44–48.
[23] ZENTNER, Christian: *Der Erste Weltkrieg.* Rastatt, 2000. 108.

1914. augusztus 21-én este a 2. orosz hadsereg 70 kilométer széles frontvonalon, a határt átlépve nyomult előre Kelet-Poroszországban. Amikor Prittwitz tábornok értesült a Narew-hadsereg támadásáról, félbe akarta hagyni a gumbinneni csatát, hogy visszavonuljon a Visztula mögé. Ezzel elveszett volna Kelet-Poroszország, s talán Berlin is veszélybe került volna. A Legfelső Hadvezetés azonnal visszarendelte Prittwitzet s utódjául a nyugalmazásból visszahívott Hindenburg vezérezredest, vezérkari főnökké pedig Ludendorff vezérőrnagyot nevezte ki.

Hindenburg augusztus 23-án 14 órakor érkezett meg Marienburgba, s átvette a 8. hadsereg főparancsnokságát. Pontosan ismerte az orosz hadseregcsoport céljait: három nappal korábban, a gawaiteni harcok végén egy halott orosz katonatisztnél megtalálták Zsilinszkij tábornok részletes hadműveleti utasításait. Ugyanakkor lehallgattak egy orosz rádióüzenetet, amely többek között támadási parancsot adott az 1. orosz hadsereg 4. hadtestjének. Időközben ugyanis a németek jelentősen megerősítették lehallgató szolgálatukat. A 8. hadsereg öt mozgó állomáson kívül három szilárd telepítésű és nagy teljesítményű, a königsbergi, a graudenzi és a thorni erődben elhelyezett állomással rendelkezett.

Hindenburg haditerve lényegében már augusztus 23-ára elkészült. A 8. hadsereg minden erejét összevonta a Narew-hadsereg elleni támadáshoz. A Nyeman-hadsereg feltartóztatására csak könnyűlovassági és népfelkelő egységek vékony védelmi vonalát állította fel. Augusztus 25-én reggel lehallgatták Szamszonov rádión kiadott parancsát, így Hindenburg már pontosan ismerte szándékaikat és tagozódásukat. Augusztus 26–30-a között a 8. német hadsereg körülzárta és felmorzsolta a 2. orosz hadsereget, s kivívta a tannenbergi győzelmet. Az orosz veszteség mintegy 50 ezer halott vagy eltűnt, 92 ezer sebesült és óriási mennyiségű hadianyag. Emlékirataiban Hindenburg azonban nem említette a lehallgatott rádióüzeneteket.[24] Rövidesen mindketten nemzeti hőssé váltak. A tannenbergi és a Mazúri-tavi csaták egyértelművé tették, hogy Németország védelmi háborút folytat.

A tannenbergi vereség okaira Danyilov tábornok – az orosz hadsereg főszállásmestere – emigrációjában így emlékezett: *„A hiányos felderítés, a rosszul megszervezett kapcsolattartás, a helyzet hibás értékelése és egyéb durva hiányosságok okozták a vereséget. Ezek a hiányosságok háborús felkészültségünk elégtelenségéből következtek, ami felszínre is került a legtapasztaltabb és legügyesebb ellenségünkkel való első komoly összecsapásnál."*[25]

PAUL VON BENECKENDORFF UND VON HINDENBURG TÁBORNAGY

1847-ben született Posenben (ma: Poznań, Lengyelország), apai ágon neves arisztokrata család sarjaként. Apja porosz katonatiszt volt. Tizenegy éves korától a wahlstatti, majd a berlini kadétiskola hallgatója volt. Fiatal tisztként részt vett az 1866. évi, majd az 1870–1871.

[24] NÉMETH István: Rádiófelderítés az első világháború kezdetén. In: uő. (szerk.): *A 20. század titkai. Európa (1900–1945). Történelmi olvasókönyv.* 1. kötet. Líceum Kiadó, Eger, 2009. 138–139.

[25] Galántai: *Az I. világháború*... i. m. 195.

évi porosz–francia háborúban. 1878-ban a német vezérkarhoz került. 1879-ben házasságot kötött Gertrud von Sperlinggel, akitől három gyermeke (egy fiú és két lány) született. 1911-ben tábornoki rendfokozatban, önszántából visszavonult az aktív szolgálattól.

1914 augusztusában azonban visszahívták katonai szolgálatra és Ludendorff tábornokkal együtt rábízták a kelet-poroszországi német haderő vezetését. A *„H & L cég"* (Hindenburg és Ludendorff) stratégiai zsenialitásának köszönhetően a német hadsereg briliánsan védekezett a nagy orosz túlerővel szemben. A tannenbergi csatában aratott győzelem Hindenburgot nemzeti hőssé tette, és megbízták a keleti front főparancsnokságával. Itt erős befolyása volt az osztrák–magyar csapatokra is. A második Mazúri-tavaki csatában elért győzelemnek köszönhetően már Kelet-Poroszország megmentőjének tartották. Feltörte az orosz erődítmény-gyűrűt (Kovno, Grodno, Novo Georgijevsk, Ivangorod, Breszt-Litovszk, Vilna), amelyeket a békekötés után sem tervezett visszaadni.[26]

1916 augusztusában Erich von Falkenhayn utódaként az egész német császári haderő vezérkari főnöke lett; a keleti front főparancsnokságát pedig Lipót herceg vette át. Ludendorff főszállásmesterrel a Német Birodalom teljes gazdasági erejét a háború folytatására összpontosította.

A nyugati fronton megállította az antant előretörését, és kiépítette az ún. Hindenburg-vonalat. Románia hadba lépése után a német és osztrák–magyar hadsereg gyorsan legyőzte a román hadsereget. 1917. decemberben az Orosz Birodalom is feladta a küzdelmet, s majd 1918 márciusában különbékét kötött a Német Birodalommal. Mivel a nyugati front szárazföldi hadműveleteiben nem sikerült döntést kicsikarnia, meghirdette a korlátlan tengeralattjáró-háborút, hogy elvágja Anglia Amerikából érkező utánpótlását.

Személyesen felügyelte az 1918. évi tavaszi nyugati német offenzívát, amely majdnem sikerrel járt. Az Egyesült Államok hadba lépése azonban eldöntötte a háborút. II. Vilmos német császár lemondása után együttműködött a weimari köztársasági kormánnyal. Ő irányította a német csapatok visszavonulását Franciaországból és Belgiumból, s vezérkara segített megszervezni a német szocialista forradalmi megmozdulások leverését. 1919 júniusában ismét visszavonult az aktív katonai szolgálattól. A versailles-i békeszerződés alapján háborús bűnökkel akarták megvádolni, de népszerűsége miatt végül elálltak ettől.

1925–1934 között a weimari köztársaság birodalmi elnöke volt. Monarchista beállítottsága ellenére betartotta a köztársaság alkotmányát. A gazdasági világválság beköszöntekor olyan kormányt nevezett ki, amely inkább neki, mint a Reichstagnak tartozott felelősséggel. Engedélyezte Heinrich Brüning centrum párti kancellárnak a Reichstag feloszlatását, ha az nem tanúsít kellő együttműködési szándékot. Emellett ígéretet tett, hogy a Reichstag helyett megteszi a kellő szükségintézkedéseket. A Reichstag feloszlatására 1930 júliusában került sor. Az új választások azonban egy még kevésbé kompromisszumkész helyzetet teremtettek. A küzdelmekben a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt a második legerősebb párttá vált. Brüning ekkor már kizárólag rendeletek útján kormányzott, azonban a gyakorlatban Hindenburg vétójoggal rendelkezett, mivel a rendeletek érvénybe léptetéséhez az ő aláírására volt szükség.

[26] RUGE, Wolfgang: *Hindenburg. Porträt eines Militaristen.* VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1977. 62–63.

Polgárháborútól tartva 1933. január 30-án kinevezte Hitlert a birodalom kancellárának; az új kormánynak még csak két nemzetiszocialista tagja volt Wilhelm Frick és Hermann Göring személyében. Hindenburg nem tudott ellenállni a nemzetiszocialisták egyre nagyobb befolyásának, de a nemzeti hőst még Hitler sem merte eltávolítani. 1934. augusztus 2-i halála után teljesen kiépült a nemzetiszocialista diktatúra Németországban.

OROSZ MEGSZÁLLÁS KELET-POROSZORSZÁGBAN 1914 NYARÁN

Két hónappal később egy újabb, céljaiban korlátozottabb orosz offenzíva ugyan Kelet-Poroszország keleti részeinek ideiglenes megszállásához vezetett, de elakadt az Angerapp és a Mazúri-tavak mentén időközben kiépített német állásokon. Ekkorra a német–orosz front már délre helyeződött át.

Kelet-Poroszországban az augusztusi orosz megszállás után a német polgári lakosságot rendkívüli szenvedések és attrocitások érték: ezreket deportáltak Szibériába, civileket gyilkoltak és erőszakoltak meg, vagy kémkedéssel vádolva kivégeztek. Mindennaposak voltak a gyújtogatások és a fosztogatások; az oroszok 39 várost és közel 2000 falut romboltak le.

Az embertelenség és a barbarizmus ezen inváziója miatt 1914. október 4-én 93 német értelmiségi *Felhívás a kulturális világhoz* című beadványukban azt írták, hogy keleten *„a föld az orosz hordák által lemészárolt asszonyok és gyermekek vérét issza"*. A kelet-poroszországi károkat nem a háború rovására írták, hanem az ellenfél rombolási őrületének tulajdonították, amely elpusztította a megszállt területeket és gátlástalan hadviselést folytatott.

Hindenburg és Ludendorff 1915 első hónapjaira végleg kiszorította az orosz csapatokat Kelet-Poroszországból, majd több mint félmillió német katona győzedelmesen bevonult az új országokba. A központi hatalmak sohasem ismert sikereket értek el. Visszaszerezték Galíciát, s augusztus–szeptemberben elfoglalták Varsót, Kaunast, Breszt-Litovszkot és Vilnát. 1915 szeptemberében a front Riga előtt stabilizálódott. Az orosz csapatokat 500 kilométerre vetették vissza; elveszítették egész Lengyelországot, Litvániát, Kúrföldet (Dél-Lettország) és Nyugat-Ukrajnát, vagyis egy franciaországnyi területet.[27]

A német katonákat mélyen megrendítette az ujonnan elfoglalt területek pusztítási szintje. A háború rendkívül súlyosan érintette a régiót. Az orosz politika „felperzselt föld"-taktikája (amelynek jegyében területet csak teljesen lerombolt és kaotikus állapotban lehetett átengedni az ellenségnek, miként Oroszországban 1812-ben, a napóleoni időkben történt) és a lakosság tömeges menekülése eddig ismeretlen mérvű sivárságot hagyott hátra. A *„felperzselt föld"* infrastruktúráját feltűnő alapossággal rombolták szét. A vasúti síneket felszaggatták, a vasútállomásokat felgyújtották, a távíróvezetékeket levágták, a hidakat levegőbe röpítették, a földeket felgyújtották, a kormányhivatalokat és archivumokat evakuálták. A tömeges menekülést a német hódítótól való félelem, részben azonban a

[27] LIULEVICIUS, Vejas Gabriel: Von „Ober Ost" nach „Ostland"? In: GROß, Gerhard P.: *Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung.* Ferdinand Schöningh, Padernborn, 2006. 296–297.

hivatalos orosz politika váltotta ki. Az orosz kormánystatisztikákban a menekültek számát 1915 végéig minimum 3,3 millióra becsülték, s a későbbi kelet-európai menekülési hullám kezdetét jelentették. A *„felperzselt föld"* taktikája ugyanakkor a német hadvezetés számára igazolta az ellenfél korábban hirdetett szörnyűségeit, illetve bizonyosságot jelentett, hogy az orosz kormány feladta igényét az érintett területre.[28]

OROSZ KÉMKEDÉS A MONARCHIA ELLEN

A cári birodalom kiváló kémszolgálattal rendelkezett, amelynek a háború előtti években egyre gyakrabban sikerült belső információkat szereznie a Monarchia háborús terveiről. Mindez főleg az ügyes orosz katonai attasékhoz fűződött, akiknek sikerült k.u.k. tiszteket informátorként megnyerniük, közöttük Alfred Redl ezredest, a Monarchia hírszerző szolgálatának *(Evidenzbüro)* főnökhelyettesét, aki 1912 októberétől a VIII. hadtest vezérkari főnöke volt. A homoszexuális, vérbajos tiszt költekező életmódja fenntartásához az oroszoknak, a franciáknak és az olaszoknak tíz éven keresztül árusította a mozgósítási utasításokat és a Monarchia vezérkarának a cárizmus elleni mozgósítási terveit. Később Bécsben voltaképpen nem voltak tisztában az elárult információk tényleges szintjével. Tevékenységének köszönhetően a bécsi katonai vezetők 75 orosz hadosztály létezéséről egyáltalán nem is tudtak. Állítólag egyedül 1912–1913-ban csaknem 60 000 koronát keresett árulásával, miközben a hírszerző szolgálat éves kerete ekkor 150 000 korona volt. Leleplezése után öngyilkosságra kényszerítették.[29]

A háborúra készülődő cári birodalom nemcsak a Monarchia hatalmi centrumaiban kémkedett, hanem mindent elkövetett, hogy Galíciában, a Monarchia hadseregének legfontosabb felvonulási térségében is szoros információs hálózatot építsen ki. Főleg az ott élő rutén lakossági csoportokra vetettek szemet: az Oroszországhoz való kulturális közelségük s nehéz anyagi helyzetük miatt különösen kedvező feltételek kínálkoztak az orosz külföldi hírszerzés számára.

Conrad vezérkari főnök és munkatársai idegesen követték a galíciai helyzetet és messze túlbecsülték a cári hírszerzési toborzás sikereit. August Urbaski von Ostrymiecz, a hírszerző szolgálat vezetője egyenesen úgy vélekedett, hogy a Monarchiát 1914 előtt szabályosan *„elárasztották"* az ellenséges ügynökök. E fenyegető fejlemény a hadseregvezetés véleménye szerint nemcsak az orosz kémkedésre, hanem a polgári közigazgatás passzivitására volt visszavezethető, amelynek nem sikerült a Galíciába való *„beszivárgást"* megállítani. Számos magasrangú csapatparancsnok véleménye szerint a polgári közigazgatás elégtelen fellépése a *„russzofil"* fertőzés ellen a háború kitörése után nagy hatással volt a k.u.k. hadsereg és Galícia rutén lakosságának viszonyára.

[28] Uo. 298. Egyes számítások szerint Oroszországban 1917-ben több mint hat millió menekült (a kaukázusiakkal együtt), tehát az összlakosság közel 5%-a hagyta el szülőföldjét, amely nagyrészt kiürült és elnéptelenedett.

[29] FIZIKER Róbert: Redl ezredes – kémelhárítóból kém. In: Németh István (szerk.): *A 20. század titkai. Európa (1900–1945). Történelmi olvasókönyv.* 1. kötet. Líceum Kiadó, Eger, 2009. 106–111.

Az ellenségeskedések kitörését követően a Monarchia egységei többször megtámadták e lakossági csoportokat, abban a meggyőződésben, hogy a *„belső ellenség"* együttműködik a külső ellenséggel, Oroszországgal, s a *„rutén árulás"* akadályozza a Monarchia katonai céljait. S nemcsak árulással, hanem a harcokban való aktív részvétellel is vádolták őket. A Monarchia katonáinak így nemcsak a reguláris orosz csapatok ellen kellett védekezni, hanem a hátországgal is harcban álltak. Szinte minden helységben előfordult, hogy a parasztok hátulról rálőttek a Monarchia katonáira. Akiket elfogtak, hadbíróság elé állították.

Az oroszok az informátorok számának növelésére gyakorta *„gyermekkémeket"* is alkalmaztak, akik koldulással férkőztek a katonai oszlopok közé.[30] A kiterjedt kémháló – amely az északkeleti fronton láthatóan tovább bonyolította a k.u.k. csapatok helyzetét – szétzúzására a hadseregvezetés parancsára rendkívüli brutalitással jártak el. A helyzet csak az 1915. nyári, sikeres offenzívát követően javult, amikor a központi hatalmak visszaszerezték Galíciát. A Monarchia hadseregparancsnoksága ekkor megkísérelte fékezni a csapatok lakosság elleni atrocitásait, mert felismerte, hogy az erőszakos fellépés ellentétes hatást váltott ki, s inkább támogatta, mintsem fékezte a rutének együttműködését a cári birodalommal.[31]

AZ OBEROST LÉTREHOZÁSA

A német katonák első, közvetlen találkozása a keleti területekkel és emberekkel alapvető jelentőségű volt számukra a régió későbbi megítélésében. Egyik legfontosabb felismerésük e területek különbözősége volt, amelyek csak felszínesen alkották az Orosz Birodalom egységét.

A német tisztek és katonák számára ezek az országok rendkívül elmaradottnak tűntek, mintha visszatértek volna a múltba. A mezőgazdaság primitív módszerei, a modern erdőgazdaság hiánya és az erdők hasznosításáról való lemondás, az utak, épületek és falvak rossz állapota rossz benyomást keltett soraikban. A másik feltűnő körülmény számukra e területek etnikai sokszínűsége volt: itt litvánok, zsidók, lengyelek, lettek, oroszok, ukránok, belorusszok, tatárok éltek; később észtekkel és német kisebbségekkel is találkoztak, főleg a balti provinciák balti-német felső rétegeként. Ők hasonlónak tűntek a birodalmi németekhez, de mégis idegenek maradtak számukra. A térségben az etnikai identitás rendkívül vegyes képet mutatott; voltak, akik azt sem tudták, milyen nemzetiséghez tartoznak, mások pedig váltogatták nemzetiségi hovatartozásukat.

A keleti német hadműveletek jobb koordinációja érdekében 1914. november 1-jén a Baltikumban új német parancsnokságot (*Oberbefehlshaber Ost*, röviden *Ober Ost* vagy *Oberost*) állítottak fel, amelynek élére Hindenburg és Ludendorff került, akik kezdettől fogva szinte korlátlan önállóságot élveztek. A két katonai vezető a 8. és 9. hadsereg, Kelet-

[30] MARTIN SCHMITZ: Tapfer, zäh und schlecht geführt. Kriegserfahrungen österreichisch-ungarischer Offiziere mit den russischen Gegnern 1914–1917. In: BACHINGER, Bernhard – DORNIK, Wolfram (Hg.): *Jenseits des Schützengrabens. Der Erste Weltkrieg im Osten: Erfahrung – Wahrnehmung – Kontext.* StudienVerlag, Innsbruck – Wien – Bozen, 2013. 48.

[31] Uo. 50–51.

Poroszország, Nyugat-Poroszország, Pomeránia, Posen és Szilézia provinciák valamennyi német egysége és szolgálati helye mellett még a 3 millió lakosú, a fenti területekkel azonos nagyságú Oberost korlátlan ura is lett. Jóllehet a vele kapcsolatos végleges politikai célokról az ellentétes érdekek miatt még hosszadalmas vita folyt Németországon belül s a Monarchiával is, ezért számos rögtönzött intézkedés született.

Ludendorff kiépítette a német katonai megszállási politika modelljét. Hivatástudattal és technokrata módon, személyesen válogatta ki szakképzett német közigazgatási szakembereit. A rendkívül fejletlen és elmaradt viszonyok láttán elsődlegességet élvezett a *„rendezett viszonyok"* teremtése, majd viszonylag gyorsan az új kezdeményezések kibontakoztatása. Ludendorff közigazgatási kritériumai energiát és szakértelmet sugároztak. Az Oberost-állam központi ideológiai jelszava a *„német munka"* fogalma volt, amely ebben az értelemben közigazgatási szakértelmet jelentett. A népgazdaságok szétzilált energiáit a produktív célok érdekében német tisztviselők igazgatták; már a háború alatt új struktúrákat igyekeztek teremteni s az országokat úgy fejleszteni, hogy a jövőben szoros kapcsolatot tartsanak fenn Németországgal. Az Oberost hadigazdálkodásában a politikát fentről irányították: a közlekedéspolitikának át kellett fognia a lakosságot és a gazdaságot, a lakosságot pedig hosszútávú kultúrprogrammal befolyásolni.[32]

Az intenzív ellenőrzés érdekében a régió felett *„igazgatási hálót"* feszítettek ki. A lakosság számára rendőri felügyelettel útleveleket bocsájtottak ki. Az ellenőrzés módszereihez tartozott a népszámlálás és az új közigazgatási határok kijelölése, amelyeket engedély nélkül nem lehetett elhagyni, még akkor sem, ha a szomszédos és összetartozó helységeket mesterségesen választották el egymástól. A közigazgatási utasítások betartását szigorúan ellenőrizték. Mivel néhány helyi nyelvben hiányoztak az adminisztratív rendeletek bizonyos fogalmai, a németek új szavakat is alkottak.

A német szervek elsődleges érdeke a régió gazdasági ellenőrzése, s a mezőgazdasági tartalékok kizsákmányolása volt a brit tengeri blokád gyengítése érdekében. Bevezették a munkaerő, a tartalékok és az eszközök kényszer-rekvirálását. A gazdasági ellenőrzés szigorú intézkedésekkel járt. A teljes termést lefoglalták, a lovakat rekvirálták, s a többi hadigazdaságilag fontos nyersanyagot begyűjtötték. A terület gazdag erdőállományát kényszermunkás-zászlóaljak termelték ki.

A lakosság ellenőrzésének másik fontos indítéka a fertőző betegségektől (tífusz, malária, kolera, flektífusz) való félelem volt, mivel a járványok veszélyeztették a német csapatokat. Ezért kötelező oltásokat s fertőtlenítéseket rendeltek el, felügyelték a városok csatornahálózatát, s katonai bordélyházakat rendeztek be. Lezárták és fertőtlenítették a járvánnyal sújtott városi negyedeket. A megszállt területeken laboratóriumok és vizsgálati központok hálózatát építették ki, egyfajta tudományos előőrsöket az első világháború biológiai háborújában. A munka hasznos, de egyúttal veszélyes is volt; Lengyelországban az ötven katonaorvos közül tíz tífuszban halt meg.[33]

A nép és a tér kategóriákban gondolkodó német katonai adminisztráció elismerésre méltó s átfogó kultúrprogramot dolgozott ki a totális háború hallatlan anyagi igényei

[32] Uo. 299–300.
[33] Uo. 301.

mellett. Folyóiratok jelentek meg a különböző etnikai csoportok nyelvén, múzeumi kiállításokat szerveztek, archeológiai ásatásokra és archívumi kutatásokra vállalkoztak, hogy a helyi lakosságot közelebb hozzák a régió történetéhez.

A helybeliek üdvözölték az anyanyelvi iskolák alapítását, jóllehet a német nyelv az első osztálytól kezdve kötelező volt, amelyet gyakran idősebb német katonák tanítottak. Katonaruhás színházi kritikusok járták s értékelték a különböző etnikai csoportok színházi előadásait. A politikai témák megvitatását szigorú cenzúra tiltotta meg. A helyieket felszólították, hogy a német kultúra legjavát sajátítsák el, ezért a színházakban ne könnyű szórakoztató darabokat mutassanak be, hanem klasszikusokat. A német nézők különösen kedvelték Schiller *Wallenstein* című darabját, talán azért, mert a cselekmény a harminc éves háború alatt az akkori világhelyzethez hasonlított. A kulturális program arra irányult, hogy kiszűrje azokat az etnikai csoportokat, amelyek a jövőben további német kulturális licenszre érdemesültek. Politikai céljaik pedig Kelet-Európában a lengyelekkel szembeni litván ellensúly megteremtését célozták, olyan szerepet, amelyet a fehér-ruténekis elfoglalnának majd várható reneszánszuk után.

A keleti területek megszállásának fontos dimenzióját jelentették a német katonák frontélményei is. Keleten összesen 2–3 millió német katona szolgált; évente átlagosan 1,3 millió, kb. fele annyi, mint a nyugati fronton. Élményeik kulcseleme az ismeretlen környezetben való dezorientáció, az emberileg érthető kívánság, s az, hogy mielőbb haza jussanak. A honvágy, a régiótól és az etnikai csoportoktól való félelem összekapcsolódott a betegségektől való félelemmel. A régiót veszélyesnek és elmaradottnak ítélték. A híres *1914. évi eszmékben* számos német gondolkodó és propagandista úgy vélte: Németország az igazi német kultúra nevében folytat háborút a nyugati civilizáció mesterséges értékei ellen. Ez az ellentét keleten azonban szemlátomást nem érvényesült – itt a német katonák inkább kulturálatlansággal találkoztak, ezért magukat a hierarchia élére helyezték.

Az Oberost parancsnokság rövidesen a német hadvezetés és hadicél-tervezés különösen agresszív katonai–politikai centruma lett. Az orosz offenzíva kifulladása után Hindenburg és Ludendorff elhatározta, hogy a Hohensalza–Thorn (Toruń) térségből kockázatos támadást indítanak az oroszok Délnyugati Frontjának szárnya ellen. Ehhez néhány napon belül vasúton az egész 9. hadsereget áthelyezték északra. Az 1914. november 11-én induló támadás teljesen meglepte az orosz felet, s váltakozó sikerrel folyó harcok után a németek december 6-án elfoglalták Łódźt.

Az akció alatt súlyos viták kezdődtek az Oberost vezetése és a Moltkét felváltó új vezérkari főnök, Erich von Falkenhayn között. Hindenburg, Ludendorff, és legfontosabb munkatársuk, Max Hoffmann azzal vádolták Falkenhaynt, hogy további csapatszállítások megtagadásával és a nyugati német támadások folytatásával (az első flandriai csata) megakadályozta a háborút eldöntő orosz vereséget. Falkenhayn visszafogottabban ítélte meg a helyzetet, s lehetségesnek tartotta az orosz csapatok visszaszorítását Varsóig.

A MONARCHIA ELSŐ KÜZDELMEI GALÍCIÁBAN ÉS VARSÓ ALATT 1914. AUGUSZTUS–OKTÓBERBEN

Miközben az orosz csapatok szeptember közepén visszahúzódtak Kelet-Poroszországból, a Monarchia ellen felsorakozott hadseregeik jóval sikeresebbek voltak. Mivel az orosz Délnyugati Front és a k.u.k. hadseregek offenzívái szinte egyidőben kezdődtek, augusztus második felében több nagyobb ütközetre is sor került, katonák százezreinek részvételével. A kezdeti osztrák–magyar győzelmek (augusztus 22–25: Kraśnik, augusztus 26–31: Komarów) és Lublintól délre történt sikeres előrenyomulásuk ellenére már augusztus végén fordult a kocka. Főképp a jobbszárnyon elszenvedett több vereség (augusztus 26–27: Złoczów, augusztus 26: Brzeżany) és Lemberg elvesztése (augusztus 30.) után Conrad osztrák–magyar vezérkari főnök a már súlyos veréséget szenvedett csapatait ellenoffenzívára utasította, amely a szeptember 7–11-i lembergi csatában kudarcot vallott. Az osztrák–magyar főparancsnokság szeptember 11-én elrendelte az általános visszavonulást, amelyet helyenként felbomlási jelenségek kísértek.[34] Hozzávetőlegesen 100 000 katona került hadifogságba, s 322 000 volt a halottak és sebesültek száma. Több hadosztály szorult Przemyśl erődjébe. A gondokat súlyosbította, hogy a menekülésszerű visszavonulás során nagy mennyiségű hadianyag és kb. 1000 mozdony veszett el, amiért a bécsi kormány és hadseregparancsnokság elsősorban német szövetségesét hibáztatta. További támogatásuk elmaradása esetén Conrad különbékével fenyegetőzött.

A Legfelső Hadvezetés azonban cselekvésre kényszerült, mivel az orosz felvonulás közép–Lengyelországban komoly fenyegetést jelentett Szilézia és Posen porosz provinciákra. Ezért a 8. hadsereg részeiből, tartalékosokból és nyugatról kivont egységekből Felső-Sziléziában felállították az új 9. hadsereget, amelynek az 1. osztrák–magyar hadsereggel együtt Varsó és Ivangorod irányába kellett előrenyomulnia. Az akció szeptember 28-án kezdődött és a visztulai csatában tetőzött, ahol osztrák–magyar egységek az október 5-én megindult orosz offenzívával találkoztak, amelyet Varsó térségéből előbb Berlin, majd Krakkó irányába fejlesztettek ki. A megerősített német és osztrák–magyar hadseregek novemberben megállították az orosz előrenyomulást.[35]

Eközben az osztrák–magyar csapatok december 5–15 között a Limanowa–Lapanow-i csatában legyőzték a Krakkó felé előrenyomuló orosz csapatokat, s Gorlicéig, illetve a Dunajec mögé vetették vissza őket. December második felében az észak-lengyelországi német előrenyomulás megrekedt a Rawka folyónál. Így az év végére keleten is egy folyamatos, de a nyugatitól elmaradó állófront alakult ki.

Az év végre pedig meghiúsultak Oroszország és Ausztria–Magyarország kezdeti operatív tervei, miközben a német fél a háború elején megfogalmazott fő célját – a keleti német területek defenzív megtartását – szinte teljesen elérte. Eközben a szövetséges osztrák–magyar hadsereg olyan veréségeket szenvedett, amelyek következményeit igazából sohasem tudta teljesen kiheverni. 1914 végéig halottakban, sebesültekben, betegekben, hadifoglyokban és eltűntekben 1,264 millió embert veszített, ebből kb. egymillió embert

[34] Galántai: *Magyarország*... i. m. 131–132.
[35] Uo. 132.

az orosz fronton.[36] A veszteségeket mennyiségileg ugyan nagy nehezen pótolni lehetett, de minőségileg nem. Kelet-Galíciával és Bukovinával értékes agrárterületek és fontos olajmezők vesztek el. A Kárpátok hágóinak védelme még távol tartotta az orosz csapatokat a magyar alföldre való betöréstől. Az év végéig tovább erősödött a Monarchia katonai és politikai függősége a Német Birodalomtól, miközben vele párhuzamosan erősödött az antant befolyása Olaszországra és Romániára. Mivel a kialakult helyzetben fennállt a Monarchia teljes katonai vereségének veszélye, a Legfelső Hadvezetés arra kényszerült, hogy 1915-ben komolyabb erőket csoportosítson át keletre, s nyugaton összességében defenzívában maradjon.

A „*CSÁSZÁR SÓLYMA*" – CONRAD, A MONARCHIA VEZÉRKARI FŐNÖKE

Franz Conrad von Hötzendorf grófot (1852–1925) gyakran csak Conradként emlegették, mert vezérkari főnökként nemesi előnevét soha sem használta. Az első világháború előtt többször javasolta az Olaszország és Szerbia elleni preventív háborút, s meghatározó szerepet játszott az első világháború kirobbanásához vezető júliusi válság során. Számosan a világháború legjobb stratégájának tartották, az utókor azonban már jóval kritikusabban és reálisabban ítéli meg tevékenységét.

Osztrák tiszti- és hivatalnoki családból származott; dédapjának 1815-ben még I. Ferenc osztrák császár adományozott nemesi rangot. A von Hötzendorf családi név pedig nagyanyai ágon öröklődött a bajor leszármazottaktól. Apja katonatisztként szolgált és részt vett a lipcsei Népek csatájában, valamint az 1848-as bécsi forradalom leverésében. Anyja, Barbara von Hötzendorf (született Kügler) bécsi festő-művészcsalád leánya volt, aki 32 évvel volt fiatalabb férjénél. Két gyermekük született, az idősebb Franz Conrad és Barbara.

Conradra nagy hatással volt apja természettudományok iránti rajongása. A természet törvényeit sokkal fontosabbnak és meghatározóbbnak tartotta, mint a vallási beállítottságot. A szociáldarwinizmus elszánt képviselője lett, amely meghatározta a Monarchia sorsára vonatkozó elképzeléseit is.

Gyermekkorát Bécsben töltötte, tanulmányait is itt kezdte el, ahol 11 éves koráig járt iskolába. Majd apja kívánságára katonai pályára lépett: 1863-ban felvették a hainburgi kadétiskolába. 1867-től a bécsújhelyi Mária Terézia Katonai Akadémia, majd 1874-től a Hadi Akadémia hallgatója volt. Vezérkari tanulmányait 1876-ban fejezte be. Katonai pályája a kezdettől felfelé ívelt. Tanulmányai befejeztével hadnagyi rangot kapott, majd az 1876–1877-ben Kassán teljesített katonai szolgálatáért főhadnagyi előléptetés követett. 1878-ban részt vett a Monarchia bosznia-hercegovinai okkupációjában, 1879-ben pedig a novi pazari Szandzsákba való bevonulásban. Ezután századossá léptették elő. 1882-ben részt vett a dél-dalmáciai felkelések leverésében is. 1883–1887 között Galíciában szolgált

[36] Otto, Helmut–Schmiedel, Karl: *Der erste Weltkrieg*... i. m. 105, 119. Galántai József a Monarchia emberveszteségét a keleti hadszíntéren az év végéig 800 000 főben adta meg. Lásd uő: *Magyarország*... i. m. 133.

a lembergi 11. gyalogos hadosztály törzskari főnökeként. Itt házasodott össze első feleségével, Vilma von le Beauvel, akitől négy fiúgyermeke született. Valamennyien apjuk nyomdokait követve a katonai pályát választották. 1887-ben a család visszatért Bécsbe, ahol von Hötzendorf eleinte az operatív és különleges vezérkari főnökség irodáját vezette, majd 1892-ig a Császári- és Királyi Hadiakadémián harcászati taktikát oktatott. 1892-ben zászlóalj-parancsnokként Olmützbe helyezték. Ekkor kapta meg ezredesi kinevezését. 1895–1899 között a krakkói 1. számú Császár gyalogezred parancsnoka, majd Triesztbe helyezték, ahol az olasz dokkmunkások felkelésének leverését irányította. Ekkor szembesült az olaszok Trentinora és Triesztre vonatkozó igényével. Az 1903-ban az altábornaggyá kinevezett és Innsbruckban állomásozó von Hötzendorf ezért már az Olaszország elleni háborúra készült.

Gyakorlatias, határozott, háborút sürgető fellépése sokakat meggyőzött az osztrák vezérkarban. 1906-ban vezérkari főnök lett. Előléptetését befolyásolta, hogy gondolkodásmódja közel állt a trónörökös, Ferenc Ferdinánd háborús elképzeléseihez, aki hű embereit akarta kulcspozíciókba helyeztetni.[37] Közéjük tartozott Conrad von Hötzendorf is. A trónörökös nagybátyját, az uralkodó Ferenc Józsefet is igyekezett az elkerülhetetlen háború irányába terelni.

Conrad, a *„császár sólyma"* preventív háborús elképzeléseit már 1907 decemberében készült emlékiratában kifejtette. Bosznia és Hercegovina osztrák–magyar annektálását 1908. október 6-án jelentették be, s a Monarchia és Szerbia viszonya a katonai összeütközésig kiéleződött. Conrad elérkezettnek látta az időt a háborúra: *„Aehrenthal báró osztotta nézetemet, hogy a konfliktust Szerbiával háborús döntésig kell vinni, mert 2–4 év múlva Oroszország és Olaszország képes lesz a szerbek mellé állni, s így akkor egyszerre kerülünk háborúba Oroszország és Olaszország ellen, valamint a Balkánon, amely minden körülmények között elkerülendő".*

Dühösen agresszív, Olaszország és a Balkán elleni, preventív háborút támogató elképzelései miatt azonban 1910-ben összetűzésbe került gróf Aehrental közös külügyminiszterrel, aki – Ferenc Ferdinánd kedvenc eszméjét felkarolva – a három császár szövetségének feleleventését tervezgette, s nem akarta élezni a viszonyt Oroszországgal. Ellentétük ezügyben a későbbiekben is fennmaradt. Bár elképzeléseit maga Conrad békepolitikának nevezte, amelyhez a Monarchiát támogatóknak alkalmazkodniuk kellene, mégis többen elpártoltak tőle.

Ferenc József császár a háborút pártoló conradi kinyilatkoztatásokat és az Alfred Redl ezredes árulásának eltitkolásában való részvétele miatt átmenetileg kétszer is leváltotta vezérkari főnöki tisztségéből, de 1912-ben visszahelyezte pozíciójába. Ezután a Monarchia egyik legnagyobb hatalmú személyisége lett.

Életfelfogását aktív szemlélet jellemezte; támadókedvű, határozott, céltudatos tettvágyat és töretlen akaratot vallott magáénak. Folyamatosan az Olaszország elleni preventív háborút hangoztatta. A Monarchia átalakításának fontosságáról beszélt, miszerint a Monarchiát meg kell erősíteni az oroszok és az olaszok versengése, hatalomra való törekvése, valamint az oroszok által támogatott szláv nacionalizmus ellen. Vallotta, hogy a Monarchiát olyan

[37] Uo. 37.

modern hatalommá kell tenni, amely az Oszmán Birodalom felbomlásakor képes részt vállalni európai részei bekebelezésében.

Ferenc Ferdinánd nézeteit osztva 1908 körül Conrad támogatta a magyarok hatalmi pozícióinak csökkentését a dualizmuson belül. De a trónörökös időközben eltávolodott von Hötzendorf egyre erősödő agresszív annexionizmusától. Conrad Szerbiának a Habsburg Birodalomba való beolvasztásával trializmusban gondolkodott, amelynek lényege a szláv népesség számának megnövelése a Habsburg Birodalmon belül, mintegy *„elősegítve"* a birodalmon belüli nemzetiségek egyensúlyát a belső rend megteremtésében.

1912-ben a balkáni államok Törökország ellenes szövetkezése és háborújuk kapcsán a Monarchia hadügyminisztériumi elnöki iroda főnöke – nyilván nem csak saját véleményként – ezt mondta: *„A növekvő nagyszerb és szláv propaganda miatt a tarthatatlan belpolitikai helyzet évről évre még rosszabb lesz. Az egyetlen menekvés: azonnali támadó fellépés Szerbia ellen és a szávai királyság okkupálása."* Conrad – immáron ismét vezérkari főnökként – szintén a katonai beavatkozás mellett szólt.

Az 1913. október 3-i közös minisztertanácson ő képviselte leghatározottabban Szerbia bekebelezésének tervét. Úgy gondolta, hogy *„Szerbia vagy lojálisan egészen hozzánk csatlakozik, olyan módon, mint ahogy például Bajorország a Német Birodalomhoz tartozik, vagy nyílt ellenségeskedést kell létrehozni, amelyre a legalkalmasabb pillanat adott."*[38] Tisza István magyar miniszterelnök ellenezte Szerbia bekebelezésének conradi tervét, *„mert a dolog gyakorlatilag lehetetlen és egész Európát Szerbia oldalára állítaná. De a dolog hátrányos volna a Monarchia számára is."*[39]

Conrad 1913–1914-ben huszonötször követelte a háború megindítását Szerbia ellen. Részletes haditerveket dolgozott ki a szerinte potenciális ellenfélnek számító Oroszország, Szerbia és Olaszország ellen, amelyek közül azonban egyik sem valósult meg. A háború előszobájában határozottan a háborút pártolók köréhez tartozott.

1914 nyarán a szarajevói merényletben közvetlen alkalmat látott Szerbia megtámadására: *„A szarajevói merénylet egy hosszú lánc utolsó szeme. Nem néhány fanatikus cselekedete, hanem jól szervezett akció eredménye. Ez Szerbia hadüzenete Ausztria–Magyarország ellen. S erre csak háborúval lehet válaszolni."*[40] Felfogása szerint minden diplomáciai előkészítés nélkül azonnal mozgósítani és támadni kell, bár tisztában volt a kockázatokkal is. Szűk körben így fogalmazott: a háborút *„1908–1909-ben nyílt kártyákkal is meg lehetett volna játszani; 1912–1913-ban is voltak sanszai a játéknak; most viszont ez egy va banque játék".*[41] Az uralkodó, Berchtold külügyminiszter és Conrad katonai akcióra gondolt, de szükségesnek tartották a vizsgálatot és a németek előzetes hozzájárulásának megszerzését.

Berlinben arra számítottak, hogy a feltételezhetően Szerbiában rejtőzködő merénylők elleni gyors megtorlással a konfliktus lokalizálható és elkerülhető az európai háború. Ausztria–Magyarország energikus támogatása esetén Oroszország nem siet Szerbia

[38] Uo. 53.
[39] Uo. 54.
[40] Uo. 78–79.
[41] FIZIKER Róbert: Ausztria–Magyarország az I. világháborúban (1914–1918). In: Németh István (szerk.): *Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014. 141.

segítségére, másrészt Nagy-Britannia és Franciaország nem kezd háborút Szerbia miatt, hanem féken tartja Oroszországot. Berlinben elvben el kívánták kerülni a nagyobb háborút, de nem zárták ki annak bekövetkeztét. Az európai nagyhatalmak ellenséges szövetségi rendszerekbe tömörülése a júliusi válság idején azonban feltartóztathatatlanul az első világháborúba torkollt. Miután a német kormány beleegyezett a Szerbia elleni akcióba, Bécsben a háború mellett döntöttek.[42] Amikor Oroszország is belépett a háborúba, a Monarchia csapatainak nagy részét Galíciába kellett áthelyeznie az orosz támadás kivédésére. Ezért kudarcot vallott Conradnak Szerbia azonnali lerohanására irányuló terve; az ellenséges déli szomszédot csak 1915 végére, német és bolgár segítséggel sikerült véglegesen legyűrni.

1914. augusztus 23-án négy hadsereggel megindult a Monarchia támadása a galíciai határnál. Szeptember 11-ig a balszárnyon még győzelmeket aratott (Krasnik, Komarow), a jobbszárnyon azonban hatalmas vereséget szenvedett (Lemberg, Przemyśl, Rawa Ruska térségében), s vissza kellett vonulnia a Dunajec és az Északkeleti-Kárpátok vonala mögé, feladva Bukovinát és Galícia felét, hátrahagyva a körülzárt Przemyśl erődjét.[43] A Monarchia az északkeleti hadszíntéren az októberi–decemberi védekező harcokban az év végéig 800 000 fős veszteséget szenvedett,[44] ami a kiképzett katonaállomány 82%-át jelentette.[45] Conrad – most már vezérezredesként – a Monarchia harckészségét demonstrálandó még azt is ellenezte, hogy karácsony napján fegyverszünet legyen. De az osztrák–magyar haderő ereje elégtelen volt Oroszország legyőzéséhez. Ráadásul az orosz hadsereg erejét jelentősen alábecsülték, nem utolsósorban az áruló Redl ezredes tevékenysége nyomán. A Monarchia haderejét, már a háború első hónapjaiban is csak az erőteljes német támogatás mentette meg az összeomlástól. Conrad azonban nem békélt meg Németországgal; úgy vélte, hogy Németország Ausztriát csak eszközként használja hatalmi törekvéseiben.[46]

Az Oroszországgal szembeni siker érdekében a Monarchia Conrad terve alapján téli hadjáratot határozott el a Kárpátok hegyei között. A közvetlen cél Przemyśl felmentése volt. Conrad téli hadjárati tervét Tisza István magyar miniszterelnök is támogatta, s 1915. január elején megbuktatták az ingadozó Berchtoldot. Conrad offenzívájába végül Falkenhayn német vezérkari főnök is beleegyezett, mert benne ő is a Monarchia tekintélyének és további harckészségének biztosítását látta.[47]

A kárpáti csata a Bukovinától Gorlicéig húzódó arcvonalon 1915. január 22-én kezdődött, s április végéig tartott. A Monarchia hadvezetősége a katonák tömeges harcbavetésével szándékozott sikert kicsikarni; közel két millió katonát vonultatott fel. A kimerült katonákat minden eredmény nélkül hajszolták újabb s újabb rohamokra, akik naponta ezrével

[42] NÉMETH István: A szarajevói merénylet – egy világégés előjátéka. In: uő. (szerk.): *Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014. 12–13.

[43] Galántai: *Magyarország...* i. m. 131–132.

[44] Uo. 133.

[45] Fiziker: *Ausztria–Magyarország...* i. m. 143.

[46] DORNIK, Wolfram – LEIDINGER, Hannes: *Des Kaisers Falke: Wirken und Nach-Wirken von Franz Conrad.* StudienVerlag, Innsbruck, 2013. 207–209.

[47] Galántai: *Magyarország...* i. m. 135.

fagytak meg. Przemyśl védői a bekerítésben és a kiéheztetés miatt végül 1915. március 22-én adták meg magukat, miután Conrad lemondott felmentésükről; csak itt 120 ezer ember esett orosz fogságba. A csapatok a kárpáti csatában 1915. január 1-től április végéig közel 800 000 főt veszítettek.[48]

A háborús veszteségek ellenére Conrad továbbra is kitartott a Monarchia háborús célkitűzései mellett, s támogatta a Balkánon elfoglalt területek annektálását. Az antantot teljesen ki akarta szorítani a Balkánról, ehhez azonban a német vezérkar nem járult hozzá, mert ők a nyugati fronton készültek offenzívára, s ehhez minden felszabadítható erőre szükségük volt. 1916. február 21-én megindították nagy erejű támadásukat Verdun elfoglalására.

1916 őszén a Monarchiát ismét a német haderők mentették meg a katonai összeomlástól. A Monarchia mindhárom frontján: az orosz, az olasz és a román fronton megjelentek a segítségül hívott német hadosztályok. Elzárták az oroszok és románok útját, s már a 7–9. isonzói csatákban is (1916. szeptember–november) jelentős erőkkel vettek részt. Mackensen hadserege Bulgáriából támadta a románokat, s az év végéig Románia nagy részét elfoglalták, amelynek katonai kormányzója von Mackensen tábornok lett. A támogatás fejében azonban a Monarchia hadseregének vezetése fokozatosan elveszítette önállóságát és a német vezérkar irányítása alá került.[49]

1916. szeptember 6-án megállapodást kötöttek a Monarchiával, amelyet azután a másik két szövetséges is tudomásul vett: *„A jövőbeni bolgár–német–osztrák–magyar–török hadműveletek egységes vezetésének biztosításáért Őfelsége a német császár átveszi a* központi *hatalmak és szövetségesek hadműveleteinek fővezérletét."*[50] A német hadvezetés élére Hindenburg és Ludendorff került. Conrad továbbra is megpróbált önállóan eljárni.

Ferenc József császár halála után, 1916. november 21-én új uralkodó, I. Károly császár (IV. Károly néven magyar király) fő céljának a háborúból való kilépést tartotta, s titkos tárgyalásokat kezdeményezett az antanttal a különbéke érdekében. Conrad agresszivitása ezzel éles ellentétben állt. A katonai és politikai nézeteltérés súlyos személyi ellentéthez és következményekhez vezetett. Conrad vezérezredest Frigyes főherceg, a haderő főparancsnokának névleges alárendeltségébe helyezték, bár 1916. november 25-én tábornaggyá léptették elő. Meggyőződésében komoly ellenfelekre talált a magyar vezetésben (például Tisza István személyében), aki kimondottan ellenezte az erőszakon alapuló annexiót, mivel ez a politika a birodalmon belüli súlyos ellentétekhez, illetve a háborút követően elfogadhatatlan békefeltételekhez vezethet. Conrad hevesen ellenezte a nemzetállami törekvéseket. Elképzelései azonban nem vezettek sikerre, mivel a Monarchia sem katonailag, sem politikailag nem tudta hegemóniáját megtartani a háború éveiben. Nagyratörő tervei nem álltak összhangban a rendelkezésre álló eszközökkel.

Időközben felesége korai halálát követően a vallási meggyőződést elutasító von Hötzendorf az osztrák törvények kikerülésével 1915-ben újra nősült. Elvette Virginia (Agujari) Reininghaust, aki korábban egy osztrák iparmágnás felesége volt. Frigyükre

[48] Uo.
[49] Uo. 222–223.
[50] Uo. 223.

csak úgy kerülhetett sor, hogy a menyasszonyt egy magyar főtiszt, Szigetváry Kárász Ernő altábornagy örökbe fogadta. A magyar házasságjog egyszerűbb szabályait figyelembe véve sikerült törvényes esküvőt tartaniuk. Házasságukat gyermekei és a katolikus Ausztria főúri körei szinte egyértelműen elfogadhatatlannak tartották. Conradot többen gúnyosan *„az 55 éves ifjú vőlegényként"* emlegették.

I. Károly sürgette a háborúból való kilépést, amely von Hötzendorf katonai karrierjének végét is jelentette. 1917-ben kitüntették a Mária Terézia-Rend Tiszti Nagykeresztjével. 1918-ban lemondott a bécsi Császári Testőrség parancsnoki tisztségéről, s visszavonultan élt Bécsben, majd Innsbruckban. Főleg emlékiratainak megírásával foglalkozott, amikor 1925-ben visszatérő epeproblémáival küszködve elhunyt.

Imperialista gondolkodásmódja következtében Conrad ugyanazon az úton haladt, amelyet Metternich kancellár már száz évvel korábban kijelölt. Számára is csak az *„államrezon"* (azaz összbirodalmi érdek) volt az egyedüli mértékadó szempont; a birodalom nemzeteinek akarata nem számított. Metternichhez hasonlóan nem társadalmi, gazdasági vagy gyarmati problémákat akart megoldani, hanem a terjeszkedéssel egyedül az állam hatalmát akarta tovább erősíteni.

Sok kortársához hasonlóan nem érzékelte, hogy más országok bekebelezése az érintett népek akarata ellenére – éppen akkor, amikor a korszellem a nemzeti önrendelkezésről szólt –, nem erősíti, hanem éppen ellenkezőleg, gyengíti a birodalmi államhatalmat. Ausztria-központú gondolkodása miatt nem mérhette fel a nemzeti függetlenségükért küzdő, szélsőségesen nacionalista balkáni népekben ébredő ellenszenv következményeit. Gyakran javasolt irreálisan nagyszabású haditerveket. Gyakran hagyta figyelmen kívül a terep és az időjárás okozta gyakorlati nehézségeket, s rendkívüli embervesztességekkel járó offenzívákat szorgalmazott. Messzire tekintő balkáni terveinek kierőszakolásához a Monarchia katonai ereje sohasem volt elegendő. Conrad elveszítette az első világháború *„va banque játékát"*, s nevéhez milliók halála és sebesülése kötődött.

AZ 1915. MÁRCIUSI OROSZ HADICÉLOK

A cári birodalom 1915. március 4-én terjesztette be a brit és francia kormánynak Konstantinápoly és a tengerszorosok (Boszporusz, Dardanellák) birtoklására vonatkozó igényeit, amelyek alig váltottak ki izgalmat soraikban. A brit kormány – felülvizsgálva korábbi politikáját – Törökország hadba lépése után nemcsak orosz szövetségese megtartására törekedett, hanem saját nemzeti érdeke miatt is kívánatosnak tekintette az Oszmán Birodalom felosztását. A nyugati szövetségesek ellentételezésként elvárhatták, hogy a cári kormány konstruktívabban és alkotóbban együttműködik Olaszország és a még semleges balkáni államok átállásában a szövetségesek oldalára. Nagy-Britannia engedménye saját számára is lehetőséget kínált területi kompenzációs érdekeinek bejelentésére, amelyek az Oszmán Birodalom mellett az 1907-ben érdekszférákra osztott Perzsia semleges övezetére is kiterjedtek, amelynek gazdasági értékét a később feltárt nagy kőolaj-lelőhelyek jelentősen növelték. Ugyanakkor nem lehet túlértékelni az orosz igények iránti londoni áldozatokat, ha figyelembe vesszük, hogy a Szuezi-csatorna megépítésével jelentősen csökkent az

Indiába vezető szárazföldi útvonal jelentősége.[51] Ez idő tájt Londonban a háborús célok tervezésében még csak addig jutottak, hogy helyre kell állítani Belgium függetlenségét, s eltökéltek voltak Németország szárazföldi és tengeri katonai erejének csökkentésében; a Német Birodalmat kiűzik Afrikából, s korlátozzák befolyását a Közel-Keleten.[52]

PRZEMYŚL HÁROM OSTROMA

Przemyśl-t először 981-ben, a kijevi Russz városaként említették. 1085–1269 között az önálló orosz részhercegség központja volt. A tatárok feldúlása nyomán a 13. században Lengyelország szerezte meg, amely a 16. században, a Jagełło-dinasztia uralkodása idején Európa egyik leggazdagabb és legerősebb országa volt. 1791. május 3-án a Lengyel–Litván Unió elfogadta Lengyelország májusi alkotmányát, amely Európa első, s a világ második írott alkotmánya volt. 1792-ben azonban az országot felosztották szomszédjai: Oroszország, Ausztria és Poroszország között.

Az Osztrák–Magyar Monarchia az 1850-es évek krími háborúk tapasztalatai nyomán – egy esetleges orosz támadás kivédésre – a galíciai városok megerősítését tervezte. Egyik vezérkari tisztjük *„a San folyó két partján fekvő Przemyśl, mint galíciai fő védelmi terület"* megerősítésére gondolt, amely a magyarországi útvonalakat védené. Az udvari hadmérnökséget irányító egyik Habsburg főherceg pedig *„politikai okokból"* javasolta az erőd megépítését, amelyet Ferenc József már 1871-ben jóváhagyott.[53]

A tervezést Henri Alexis Brialmont belga hadmérnök tábornokra bízták, aki a Magyarországról érkező vasútvonalat befogadó állomás és a kelet-nyugati vasútforgalmat biztosító San folyó hídjának védelmére egy 15 kilométeres sugarú köríven építendő erődöket tervezett. Az 1873-ban elkezdett, s évtizedekig húzódó építkezést Daniel von Salis-Soglio, az osztrák szolgálatban álló svájci származású hadmérnök irányította. A külső gyűrűt 15 erőd alkotta, amelyből 12 páncélkupolás, modern védelmi állás volt. A belső öv közvetlenül a város szélén húzódott, s az itt épült 19 erőd közül mindössze egy volt kőépítmény, a többi földsáncokkal erődített tüzelőállás.

1914. augusztus közepén 27 ezer munkás erősítette meg a védelmi rendszert. Az erődök közé ütegállásokat, 24 bunkert építettek, a gyalogságnak fedett árkot húztak, több ezer kilométer futóárkot ástak, új aknamezőket telepítettek. Az erődök 875 lövegét és egyéb fegyverzetét 714 ágyúval, 52 tarackkal, 95 mozsárral és 72 géppuskával egészítették ki. A legénység létszáma 131 ezer főre, a lovak száma 21 ezerre nőtt.[54]

Az orosz haderő a vártnál gyorsabban vonult fel a Monarchia határánál. Galíciai offenzívájuk során Nyikolaj Ivanov tábornok 1914. augusztus második felében a lembergi

[51] LINKE, Horst Günther: Rußlands Weg in den Ersten Weltkrieg und seine Kriegsziele 1914–1917. In: MICHALKA, Wolfgang (Hrsg.): *Der Erste Weltkrieg. Wirkung – Wahrnehmung – Analyse.* Seehammer Verlag, Weyarn, 1997. 76.

[52] NÉMETH István: Nagyhatalmi hadicélok az I. világháborúban. In: uő. (szerk.): *Az első világháború 1914–1918…* i. m. 27–28.

[53] BEDÉCS Gyula: *A Kárpátok hágóin át Galíciába.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 2014. 250–251.

[54] Uo. 252.

csatában legyőzte a Conrad von Hötzendorf vezette osztrák–magyar csapatokat, s frontvonaluk száz kilométerre behatolt a Kárpátokba. A galíciai hadjárat első négy hónapja alatt a Monarchia halottakban, foglyokban és sebesültekben több mint 800 000 főt veszített. Egyedüli támaszpontként Przemyśl erődje tartotta magát az orosz előrenyomulással szemben, s rövidesen teljesen az orosz vonalak mögött rekedt. Ha az oroszok elfoglalják Przemyśl-t, veszélyeztethették volna a sziléziai német iparvidéket. Ezért az erőd védelme a Monarchia és a németek számára egyaránt fontos volt.[55]

1914. szeptember 24-én a 3. orosz hadsereg parancsnoka, Radko Dimitrijev tábornok megkezdte az erőd ostromát. Az oroszoknak a helyszínen ugyan nem állt rendelkezésükre elegendő ostrom-tüzérség, de mivel közelgő osztrák erősítésről érkeztek hírek, elkezdték az ütközetet. Három napon keresztül rohamozták az erődöt sikertelenül, s eközben 40 000 embert veszítettek.

Eközben Paul von Hindenburg tábornok északon offenzívát indított Varsó ellen. A német támadással egyidejűleg Svetozar Boroëvić von Bojna osztrák tábornok erősítést küldött Przemyślbe. Ezért Dimitrijev október 11-én félbeszakította az ostromot, s visszavonult a San folyó mögé. Conrad azt remélte, hogy a Boroëvić-hadsereg és a przemyśli helyőrség együtt majd súlyos csapást mér az oroszokra, ezért a lehetőségekhez képest feltöltötték az egységeket és a raktárakat. De Hindenburg 1914. október 31-én a visztulai csatában vereséget szenvedett, ezért hadseregeivel visszavonult. Mindez arra kényszerítette Boroëvićet, hogy kitérjen nyugat felé és lemondjon a Conrad által tervezett Oroszország elleni offenzíváról. Ezért az oroszok 1914. november 9-én megkezdték Przemyśl második ostromát, de már nem Dimitrijev észak felé vonuló egységeivel, hanem az Andrej Szelivanov tábornok vezette 11. hadsereggel. Az ostrom helyi összecsapások sorozatából és a magyarok kitörési kísérleteiből állt. A megismételt rohamok azonban nem vezettek eredményre. Az oroszok nem erőltették a küzdelmet, a magyarok pedig nem bírták erővel a kirohanásokat. Az erődöt élelem, gyógyszer és fűtőanyag hiányában hosszabb időn keresztül nem lehetett megtartani. *„Hullatánc volt, vért ivott a sánc"* – írta az egyik emlékező.

Szelivanov nem indított frontális támadást, hanem kiéheztetéssel, az erőd körülzárásával igyekezett kapitulációra kényszeríteni a védőket. Időközben elegendő orosz tüzérség is érkezett az erőd lövetésére. A rendkívül kemény tél és az utánpótlási vonalak elvágása miatt az erődben a lőszer- és élelmiszertartalékok gyorsan kimerültek. Az őrség már csak csökkentett élelmezési adagokat kapott. Levágták a lovakat, s a katonák az előírt napi 700 gramm kenyér helyett már csak 200 grammot kaptak.[56]

1915 februárjában az oroszok elhárították Boroëvić külső felmentési kísérletét, ezért Conrad értesítette Hermann Kusmanek von Burgneustädten gyalogsági tábornokot, az erőd parancsnokát, hogy nem küld több erősítést Przemyślbe.

1915 márciusára az erődben rekedt katonák állapota siralmassá vált. Egy szegedi egység ezrednaplójába ezt jegyezték fel: *„Március 9: Az ellenséges tüzérség erősen lőtte a védműveket. A legénységünk már nagyon gyenge. Nem pihenhet megfelelően, se készültségi állásban, sem pedig benn a barakkokban. Túlzsúfolva vannak elhelyezve s a kemény földön hálnak,*

[55] Uo.
[56] Uo. 253.

tisztálkodni egyáltalán nem tudnak [...] Március 10: Nagy hófúvás. Pappházy jelentette, hogy az állomány 70 százaléka harcképtelen."[57]

Kusmanek március 19-én azonban a fizikailag és idegileg tönkrement katonáknak kitörést rendelt el. Fogarasi Tamásy Árpád altábornagy – Kusmanek helyettesének – 23. honvéd gyalogos hadosztályát azonban az oroszok egy nap alatt visszaverték. Az erődbe a kitörési kísérlet résztvevőinek csak 32 százaléka vánszorgott vissza.

1915. március 19-én Kusmanek az alábbi táviratot intézte Ferenc József császárhoz: *„Felséged! Przemyśl védőinek nevében Felséged örömmel eltöltő legkegyesebb szavaiért mélyen megindultan hálámat kifejezve jelentem, hogy a mai nap folyamán Przemyśl védői kitörést kíséreltek meg. Azonban mélyen megrendülten, s egyben Felségeddel legalázatosabban kell közölnöm, hogy ezen kísérlet nem sikerült. A hétórás elkeseredett harcban a csapatok kedvezőtlen hóviharól kísérve erejük utolsó megfeszítésével megkísérelték áttörni a fölényben lévő ellenség vonalát. Amennyire az jelenleg áttekinthető, a mindig bátran küzdő m. kir. 23. honvéd gyalogos hadosztályt, nagy veszteségeket követően, felerészben felmorzsolták és más csapatok is súlyos veszteségeket szenvedtek, s így azoknak ismét az erőd falai mögé kellett visszahúzódniuk. Mivel a legénység a jelenlegi elképzelhetetlen mérvű kimerültsége mellett egy újabb áttörési kísérlet teljes mértékben kilátástalanságra lenne kárhoztatva, ezért az erődöt kizárólag a lehetőség határáig elmenve vagyok hajlandó továbbra is tartani, hogy az itt állomásozó ellenséges erők további lekötése révén, ameddig csak lehet, a tábori hadseregeknek hasznára legyek. Eskünkhöz hűen és Felséged iránti határtalan szeretetben és odaadásban a végsőkig kitartunk. Kusmanek gyalogsági tábornok."*[58]

A császár másnap így válaszolt: *„Legmélyebb fájdalommal tölt el, hogy Przemyśl védőinek tegnap merészen végrehajtott kitörése az ellenség túlerején megtört, s így fájdalmas büszkeséggel tekintek azon derék katonák mérhetetlen áldozatkészségére, akiknek a siker nem adatott meg. Mindazoknak, akik ott harcoltak, hőstettüket a legteljesebb hálával köszönöm és áldom azok dicsőséges emlékét, akik életüket a becsület mezején áldozták. A történelem még a legtávolabbi jövőben is hirdetni fogja azt, amit Ausztria–Magyarország vitéz katonái Przemyśl erődjének legelszántabb védelmével végrehajtottak; – a legvégsőkig kitartóan és bátran küzdöttek. Ferenc József"*[59]

Kusmanek végül kapitulációra kényszerült: *„Felhőtlen, tiszta tavaszi vasárnap volt 1915. március 22-én – írta Marossy Endre –, amint a helyőrség sorban felrobbantotta a hónapokon keresztül hősiesen védelmezett erődítményeit, kilőtte maradék lőszereit az ostromló orosz csapatokra. A puskákat széttörték, závárzatukat elhajigálták, a hóba taposták, a benzint a San folyóba öntötték, a vasúti hidat felrobbantották. Felszállt az utolsó repülőgép az utolsó postával, a megmaradt iratokat elégették [...] Három nap múlva 9 tábornok, 2593 tiszt és az éhhalál határán támolygó mintegy 117 000 osztrák–magyar katona indult a hadifogságba, sokuk életének utolsó állomására."*[60]

A przemyśli tragédia ellentmondása abban rejlett, hogy a harci tevékenység fő eseményei nem az erőd körzetében, hanem attól messze, a Keleti-tengertől több száz kilométer hosszan déli irányban, a román határig történtek. Az erőd védőserege nem kötött le komoly

[57] Uo. 254.

[58] KOCSIS András: *Német és osztrák–magyar katonai együttműködés az I. világháború idején (Tények, vélemények).* Bölcsészdoktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest, 2001. 88–89.

[59] Uo. 89.

[60] Bedécs: *A Kárpátok hágóin át...* i. m. 255.

orosz erőket, a Monarchiának viszont komoly gondot jelentett: magára nem hagyhatta, megvédeni viszont nem tudta.[61]

Przemyśl elvesztése után Ausztriában sokan úgy vélték, hogy Oroszország általános offenzívát indít Magyarország felé. A feltételezett offenzívára azonban sohasem került sor, de az erőd eleste súlyos erkölcsi csapást jelentett a Monarchiára. A védők kapitulációja után II. Miklós cár is meglátogatta az erődöt, de az oroszok tulajdonuknak csak kilenc hétig örülhettek.

Przemyśl 1915 nyaráig orosz kézen maradt. Ekkor a német–osztrák–magyar győzelem a gorlice-tarnówi csatában a frontot előre tolta Galíciában. 1915. május 2-án elkezdődött a központi hatalmak nyugat-galíciai offenzívája. Az orosz hadvezetés kezdetben *„politikai okokból"* tartani kívánta az erődöt, majd *„önként kiürítette."*

Von Kneußl tábornok bajor egységei bekerítési vonalukkal északról egyre közelebb nyomultak az erődhöz. Június 29-én délelőtt 11 órakor a nehéztüzérség megkezdte az északi front erődjeinek ostromát. Május 30-áról 31-ére virradó éjjel a gyalogság a szögesdrótakadályokig nyomult, ahol kivárták a nehéztüzérség bevetését. 31-én délután 4 órakor elhallgatott a nehéztüzérség, s a gyalogság (bajor ezredek, egy porosz ezred és egy osztrák lövészosztály) rohamra indult. A X a, a XI a és XI. erődök orosz védői felszerelésük hátrahagyásával menekültek a szétlőtt kazamatákból. Néhány századuk kitörési kísérletét visszaverték. Ezután a német nehéztüzérség a X. és XII. erődöt lőtte rommá. Június 2-án déli 12 órakor a bajor 22. gyalogosezred megrohamozta a X. erődöt, este pedig a XII, a X b, IX a és IX b erőd kapitulált. Este von Kneußl tábornok csapatai megindították a támadást a város irányába, elfoglalták Zurawica falut s annak megerősített állásait. Így a német csapatok, amelyeket később a 4. osztrák–magyar lovashadosztály követett, elfoglalták a jól kiépített belső frontvonalat, s miután számos hadifoglyot ejtettek, reggel 3 órakor bevonultak a felszabadított Przemyślbe. A városba elsőként a 3. gárdahadosztály egyik százada nyomult be, s a San folyó felégetett hídjait gyorsan pótolták saját hadihídjaikkal. Így a város négy napos ostrom után ismét a szövetségesek kezébe került.

A városra később is viharos sors várt. A második világháború elején, 1939. szeptember 15-én német csapatok foglalták el a várost, majd a szeptember 28-i szovjet–német határ- és barátsági egyezménynek megfelelően visszahúzódtak a San folyó mögé, s a várost átengedték a Vörös Hadseregnek. Az átadás előtt egy bevetési csoport tömegesen lőtt agyon zsidókat. Ebben a Wehrmacht katonái is részt vettek, jóllehet ezt a szárazföldi hadsereg főparancsnoka, von Brauchitsch 1939. szeptember 24-i parancsában megtiltotta. A Szovjetunióban a helységet Peremyslre keresztelték, majd az 1940. január 10-i közigazgatási reform során Peremysl kerület székhelye lett.

Röviddel az 1941. június 22-i Barbarossa-hadművelet kezdete után a Wehrmacht ismét elfoglalta a várost, amely a Főkormányzóság (illetve a galíciai körzet) része lett. 1944. július 28-án a Vörös Hadsereg a Lwiw-Sandomierz-hadművelet keretében visszafoglalta a várost, de 1945 márciusig hivatalosan szovjet állami terület maradt, majd a kerület egy részével együtt visszaadták Lengyelországnak. 1947-ben a lengyel kommunista kormány

[61] Uo. 255–256.

az ún. Visztula-akció keretében az ukránokat a délkeleti térségből áttelepítette az ország északi és nyugati részébe, az ún. visszaszerzett területekre.

AZ 1915. ÉVI HÁBORÚS ÉV

Az 1914-es év kényes helyzetet hagyott hátra a központi hatalmak számára. Az orosz Északnyugati Front Kelet-Poroszország elleni támadását ugyan sikerült elhárítani, de Délnyugati Frontjuk győzelmet vívott ki Ausztria–Magyarország ellen. A k.u.k. hadsereg-vezetés belső vitái és az elavult taktikai színvonal miatt az oroszoknak sikerült majdnem egész Galíciát meghódítani és benyomulni a Kárpátokba. Mindez súlyos fenyegetést jelentett a Monarchia számára, mivel a cár hadseregei a Kárpátokon keresztül benyomulhattak a magyar alföldre.

A német frontszakaszon az 1914. évi győzelmek után további tehermentesítés következett be. Az oroszok Nyikolaj Ruszkij tábornok vezette Északnyugati frontja újabb támadást tervezett Kelet-Poroszország ellen, jóllehet az előző év veszteségei legyengítették, s csak egy bevethető hadsereg tartózkodott a német határon. Nagy embertartalékaiknak köszönhetően Ruszkij a német provincia déli részén új hadsereget akart felállítani. Ezekkel az erőkkel hasonló módon kívánt eljárni, ahogy a németek győztek Tannenbergnél, s kettős csapást mérni Königsbergre. A német csapatokat azonban megerősítették egy újonnan felállított hadsereggel, s két hadseregükkel a téli Mazúri-tavi ütközetben a szárnyakon megtámadták a még felvonulóban lévő orosz hadsereget, s több mint száz kilométerrel visszavetették őket. Az új orosz hadsereg a csata végéig sem volt még bevethető, s nem avatkozott be az ütközetbe. Ezzel a sikerrel a Hindenburg–Ludendorff vezetés széles ütközőövezetet teremtett a cári birodalommal szemben s megszüntette Kelet-Poroszország hét hónapja tartó veszélyeztetettségét. Az orosz front összeomlását azonban nem sikerült elérniük.

Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök 1914 decemberében szembesült a Magyarországot fenyegető veszéllyel, s a hegyeken keresztül északi irányú támadást rendelt el. A téli offenzíva azonban 1915 márciusáig összeomlott. A téli időjárás és az ellenség erős védelme miatt a k.u.k. hadsereg több mint 300 000 katonát veszített. Ezek a veszteségek kétszeresen is sújtották a Monarchiát. A háború előtt pénzügyi megfontolásokból a hadköteles lakosság csupán 20–25%-át vonultatták be a hadseregbe, de csak mindössze tizedük kapott teljes katonai kiképzést. Ezért a hadsereg a veszteségek pótlásakor csak elégtelenül kiképzett tartalékosokra támaszkodhatott.

A legénységgel párhuzamosan a hadsereg harci erejét fatálisan gyengítették a magas tiszti veszteségek is. A tapasztalt tiszteket gyorsan kiképzett újakkal pótolták; a katonai vezetők ezen új generációja gyakorta alkalmatlan volt a heterogén etnikumú csapatok vezetésére. Ebből a szláv katonák hosszú távu elidegenítése származott parancsnokaiktól. A Conrad által propagált *„felszabadító csapás"* után Ausztria az összeomlás előtt állt, hadserege demoralizálódott és meggyengült, s az oroszok a birodalom területén álltak. Valójában a Kárpátokban végrehajtott téli offenzíva a k.u.k. haderők utolsó önálló operációja volt. Ezután a haderő mindinkább német szövetségese alárendelt partnere lett. A Monarchia katonai erejének megőrzését a német vezető réteggel való egyre erősebb összeillesztésével

kellett megoldani. A német csapatok és német vezérkari személyzet növekvő bevonása a háború végéig tartott, s részben kiterjedt német altisztek bevetésére is.

GORLICE

Ludendorff tábornok német beavatkozást sürgetve már 1915 januárjában Erich von Falkenhayn vezérkari főnökhoz fordult, hogy megakadályozza szövetségese összeomlását. Ludendorff az egész keleti fronton kettős átkarolást javasolt, amelynek során az osztrák–magyar csapatok délnyugatról, a németek pedig észak-nyugatról a lengyelországi orosz csapatokat többszáz kilométeres katlanba zárnák. Falkenhayn túlságosan bizonytalannak tekintette a tervet, ezért nem akart csapatokat kivonni a nyugati frontról. Helyette Conrad tervét favorizálta, amely az orosz Délnyugati Front III. hadseregének egyik gyenge pontja ellen irányult Dél-Galíciában. Elképzelése a gyengén védett szakaszon lehetőleg nagy számszerű fölényt kialakítva szándékozott áttörést elérni. Falkenhayn jól ismerte a clausewitzi példát, csupán az osztrákok és magyarok áttörési képességében kételkedett. A Monarchia támogatására August von Mackensen 11. hadseregét küldte, így a Német Birodalom a haderők zömét alkotta.

1915. május 2-án a németekkel közösen megindított offenzíva Gorlice falunál áttörte a frontot, pedig a központi hatalmak 1,3 millió katonájával szemben 1,8 millió orosz katona állt.[62] A hadművelet fő vonásaiban Conrad alkotása volt, az áttörésre közvetlenül irányított 357 000 katona parancsnoka azonban a német Mackensen tábornok volt. A katonai siker megmentette az egyre súlyosabb helyzetbe kerülő k.u.k. hadsereget az összeomlástól.

Az áttörés győzelmi sorozatot indított el. A német és az osztrák–magyar alakulatok között egyfajta versengés alakult ki. Július 3-án visszafoglalták Przemyślt, 22-én Lemberget, augusztus 25-én pedig Breszt-Litovszkot. A Monarchia vesztesége újabb félmillió ember volt. Az Oroszországtól elfoglalt lengyel terület zöme a német megszállási övezetbe került, de Galícia délkeleti része négy és fél millió lakossal a Monarchia megszállási övezete lett. Az orosz front a német áttörés következtében összeomlott s az orosz hadsereg teljesen kiürítette Lengyelországot.

Ausztria–Magyarország májustól július végéig mintegy 500 000 embert veszített halottakban, foglyokban és sebesültekben. Oroszország kb. 180 000 halottat, 500 000 hadifoglyot és 500 000 sebesültet, beteget veszített. Jelentős volt az elveszített fegyverzet száma is. II. Miklós leváltotta hadsereg-főparancsnoki beosztásából Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceget, s maga vette át tisztségét, de az oroszok nem kértek különbékét.[63]

[62] Galántai: *Az I. világháború...* i. m. 250.
[63] Kocsis: i. m. 95–96.

AZ OROSZ HADSEREG TELJESÍTMÉNYÉNEK MEGÍTÉLÉSE A MONARCHIA RÉSZÉRŐL

Az I. világháború előestéjén *„Oroszország ügye"* a k.u.k. vezérkar rémálmai közé tartozott. A cári birodalom nemcsak a Monarchiát meghaladó katonai tartalékokkal rendelkezett, hanem számos magasrangú k.u.k. tiszt véleménye szerint céltudatosan dolgozott intenzív kémtevékenység kiépítésére is.

A k.u.k. hadügyminisztériuma által a világháború első hónapjainak eredményeiről készített egyik összefoglaló tanulmány kifejezetten felhívta a figyelmet az oroszok *„ügyességére"* a védekezésben. Elsősorban az erős tüzérséget és a mellvéd nélküli, mély lövészárkokban ülő gyalogság szerepét emelték ki. Eszerint a háború kezdetén orosz fölény alakult ki az állásépítésben, amelyet a Monarchia az orosz–japán háború (1905–1907) tanulságainak levonásaként értékelt. Másrészt az is kiderült: a Monarchia hadvezetése fogékonynak bizonyult, s időben igyekezett helyes következtetéseket levonni az első harci tapasztalatokból.

A k.u.k. tisztek az Északnyugati Front mozgóháborúja idején az ellenséges lovasságnak a hazait felülmúló képességeit is tisztelték. Miközben a Monarchia lovassága kardcsatával rohamozta az ellenséges gyalogságot, az orosz lovasság – taktikailag ügyesebbnek bizonyulva – főleg az ellenség felderítésére koncentrált, s ebben nagy sikereket ért el. A frontvonal előtti gyakori járőrözéssel a legkisebb részletekig tájékozódtak a Monarchia erőiről. A saját csapataira vonatkozó információszerzést megakadályozandó pedig az orosz lovasság a Monarchia járőreinek kikapcsolására törekedett.[64]

Félelmetes volt a tüzérségük is, főleg a háború első évében, amikor meglehetősen tiszteletreméltó fegyvernek bizonyult, s amellyel szemben a Monarchia két okból nem tudott hasonlót kiállítani: az orosz hadosztályok az osztrák–magyar hadsereggel ellentétben nemcsak több löveggel rendelkeztek, hanem ezek modernebbek is voltak. Az orosz tábori lövegek hatótávolsága 1000 méterrel nagyobb volt, mint a Monarchia hasonló típusainak, ezért az orosz tüzérség jóval korábban nyithatott tüzet, amely súlyosan érintette a Monarchia csapatait. Az orosz tüzérség jobb felszereltségét a Monarchia hadiipara 1915 végére egyenlítette ki; ekkorra mindkét oldalon már több mint 4500 tábori ágyúval és tarackkal rendelkeztek.

Mivel a központi hatalmak már 1915 tavaszán túljutottak a lőszerválságon – amely a cári hadsereget 1916-ban érte el –, a német lőszerszállításnak köszönhetően tüzérségük hatékonyan előkészíthette a gorlice-tarnow-i nagy támadást. Az orosz tüzérségnek csak hónapokkal később, a Bruszilov-offenzíva alatt sikerült az osztrák–magyar állásokat korábban ismeretlen hatékonysággal ostromolnia, amely összefüggött az elegendő lőszerellátással. A Monarchia számára e nyugtalanító fejlemény ismétlődött meg az 1917. évi galíciai orosz támadások alkalmával is. Ekkor ugyan nagyobb mennyiségű gránátot lőttek ki, mint 1915-ben, de a lőszerellátás rövidesen ismét akadozni kezdett. Ugyan az orosz tüzérség tűzereje évről évre erősödött, de sohasem érte el az olaszok intenzitását az Isonzó-fronton.[65]

[64] Schmitz: i. m. 53–54.
[65] Uo. 56–58.

A k.u.k. tisztek az Orosz Birodalom elleni harcot az Olaszországgal folyó küzdelemmel ellentétben józannak és szakszerűnek ítélték. Constantin Schneider osztrák–magyar lövegparancsnok szerint nem gyűlölték egymást, amely a küzdelmet barbár elemekkel szőtte volna át, hanem azt kötelességszerű kényszerűségnek érezték. A német tisztek is méltatták az orosz legénység teljesítményét.

Az ellenfél katonáival ellentétben tisztjeikről kevésbé jó véleményük volt: taktikai és operatív vezetési képességeiket *„mérsékeltnek"* tekintették, *„módszertani lassúsággal"* s gyenge kezdeményezőképességgel illették őket, amely lehetővé tette az osztrák–magyar csapatok zavartalan visszavonulását vereségük esetén.

Az orosz tisztek hiányos tekintélye főleg arra volt visszavezethető, hogy ezek – a német és az osztrák–magyar csapatparancsnokok megítélése szerint – gyakran figyelmen kívül hagyták a hagyományos tiszti erényeket, mint a bátorság, áldozatkészség és vakmerőség. Ahelyett, hogy a támadások során az élen vezették volna katonáikat, sokszor fegyverrel kényszerítették támadásra paraszti származású katonáikat, miközben maguk a biztonságos állásokban maradtak. Számos k.u.k. tiszt véleménye szerint az orosz hadseregvezetés hiányzó gondoskodása, *„despotizmusa"* legénységük iránt abban is megmutatkozott, hogy az emberi életnek náluk nem volt értéke. A cári haderő vitathatatlan sikerei nagyrészt tisztjeik kíméletlen harci stílusán nyugodott, amellyel hiányos vezetési művészetüket igyekeztek kiegyenlíteni. Az orosz hadseregvezetés *„primitív módszerekkel, a veszteségekre való tekintet nélkül"* belehajszolta katonáit a harcokba. Osztrák–magyar részről főleg Bruszilovot vádolták saját katonáival szembeni *„brutális kíméletlenséggel"*.[66]

AZ OROSZORSZÁG ELLENI BLOKÁD

Az antant hatalmak blokád-fegyvere mellett a központi hatalmak is éltek e módszerrel, s blokád alá vették Oroszországot, amely hozzájárult későbbi katonai összeroppanásához. Az ország ugyan saját erőből fedezte élelmiszer- és nyersanyagszükségletét, de hadfelszerelésének utánpótlását az elhúzódó háborúban már saját ipari kapacitásából nem tudta megoldani. A keleti front igényeit a nyugati antanthatalmak növekvő szállításai biztosíthatták. Törökország belépésével azonban a Földközi-tengerrel összekötő tengerszorosok lezárultak az antant hajói előtt. A német flotta pedig szilárdan elzárta a Balti-tengert is. Ezért az Amerikából és Ázsiából érkező szállítmányok Vlagyivosztok kikötőjébe érkeztek, de a hosszú tengeri és vasúti szállítás nem nyújthatott kielégítő megoldást, főleg a kikötő és a vasúti szállítás szűk kapacitásai miatt. A másik utánpótlási útvonal Arhangelszken ment keresztül, de az odavezető hajóút csak az év egy részében volt hajózható, s a szállítmányokat a német tengeralattjárók is veszélyeztették. 1915-ben Angliából mégis 1 200 000 tonna szén, muníció és egyéb hadianyag érkezett, de ez korántsem volt elegendő. A háború alatt ugyan megkezdték a Szentpétervárt Murmanszkkal összekötő vasútvonal építését, amely azonban csak 1917-re készült el.[67]

[66] Uo. 62.

[67] Galántai: *Az I. világháború*... i. m. 241.

OROSZ LŐSZERVÁLSÁG 1915–1916-BAN

A gorlice-tarnów-i katasztrófa után az orosz hadsereg visszavonult a San folyó mögé, de ezeket az állásait sem tudta megtartani. A sztavka képtelen volt a veszteségeket pótolni és a frontvonalat helyreállítani. Manőverük a *„nagy visszavonulásként"* vonult be az orosz történelembe, s 1915 őszéig a nyugati határterületek nagy részét átengedték a központi hatalmaknak. Az orosz főparancsnokság az év veszteségeit a tüzérségi lőszer hiányával magyarázta. A raktárkészleteket ugyanis megszerezték az előrenyomuló német csapatok, de a termelésben is nagy gyengeségek mutatkoztak.

A lőszergyártás a cári birodalom gyengeségei közé tartozott: a katonai vezetők nem bíztak saját iparukban, s 1916-ig alacsony szintű maradt az iparba történő beruházási hajlandóság is. Mindez részben indokolt volt, hiszen az orosz magángazdaság az állami üzemekhez vagy a külföldhöz viszonyítva drágán termelt. Az orosz hadügyminisztérium által választott megoldás azonban a lőszerellátás teljes összeomlásához vezetett. Azt remélték ugyanis, hogy az orosz lőszerszükséglet 50%-át Nagy-Britanniából és az Egyesült Államokból fedezik. Mivel azonban a megbízott cégek termelését teljesen lekötötték a nyugati hatalmak igényei, 1916 nyaráig Oroszországnak csak a megrendelt mennyiség 12%-át szállították le. A fejletlen infrastruktúra miatt a leszállított fegyverzetet is csak később tudták felhasználni. Az orosz hadsereg lőszerhiányát 1916-ban szövetségeseik támogatása nélkül enyhítették. Ennek ára azonban a gyártóberendezések magas vételi ára volt, amely rendkívüli állami eladósodáshoz és a háborús infláció felfutásához vezetett.

A NARACS-TAVI CSATA (1916)

Az 1916. év az orosz hadvezetésnek bizonyos nyugalmat hozott. A lőszerválságon a saját termelés növelésével lettek urrá, így Nagy Főhadiszállásuk a hadsereget ismét bevethetőnek ítélte. A cári hadsereg régi elitje az első két háborús év súlyos veszteségeit egyedül a nehéztüzérség és lövegek hiányával magyarázta. Az idejét múlt taktikákat nem elemezték behatóan, mivel a többnyire nemesi származású, magas rangú tisztek már idősek és társadalmilag is elszakadtak a csapatok többnyire kispolgári származású vezetőitől. Az orosz vezérkarok az egész háború alatt nem tudták túltenni magukat a háború előtti katonai elmélet színvonalán. Ennek nyomán 1916 tavaszán az Északnyugati fronton, Belorusszia területén a régi hagyomány szerinti offenzívát terveztek. A Naracs-tavi csata több mint százezer fő veszteségével vitát váltott ki, amiért lélektanilag részben megbénult az orosz hadvezetés. Maga Alekszejev főparancsnok is kételkedett az új támadások sikerében. Miután az első két évben a magas parancsnoki helyeken megszüntették az anyagi nehézségeket, az emberi és anyagi fölénytől reméltek eredményeket. Ezért a Naracs-tavi csata cezúrát jelentett a háború menetében: ez volt a régi katonai elit utosó aktív akciója. Az érintett tiszteket ugyan leváltották, de már senki sem hitt a támadás sikerében, s nem is vágytak ilyenek indítására.

A BRUSZILOV OFFENZÍVA – A „GŐZHENGER"

Miközben a vezérkar nagy része rezignáltan az összes hibát az egyszerű katonákra kennte, az orosz hadseregben mégis jelentkeztek taktikai újdonságok. Alekszej Bruszilov már az előző háború évben új elképzelést dolgozott ki. A régi taktika értelmében kisebb szakaszon lehetőleg nagy erőt kellett összpontosítani, s hosszú tüzérségi támadás után a gyalogság rohammal támadt az ellenséges állásokra. Mindez nagy veszteségekkel járt, anélkül, hogy döntő sikert ért volna el.

Bruszilov sikeresebb taktikát dolgozott ki. Több száz kilométeres szakaszon, több irányú támadást javasolt. Ezzel megakadályozta az ellenfél tartalékainak gyors és tervszerű elosztását. Másrészt a gyalogság által megteendő távolságot is lehetőleg rövidre szabta. A Naracs-tavi csatáig az orosz lövészeknek majdnem egy kilométert kellett megtenniük, addig Bruszilov a lövészárkokat olyan közel építtette ki az ellenséges állásokhoz, amennyire csak lehetett. Arra használta a tartalékait, hogy mintegy 300 méter hosszú és 90 méter széles fedezékeket épített ki az egész arcvonalon. Ezek menedéket jelentettek a csapatok számára, és megakadályozták, hogy az osztrákok megfigyeljék őket. Az oroszok titokban 90 méterre (néhány ponton mindössze 65 méterre) közelítették meg az osztrák vonalakat. Bruszilov meglepetésszerű támadást készített elő mintegy 490 kilométeres fronton.

A nyugati szövetségesek által kifejtett egyre nagyobb nyomás miatt az oroszok felgyorsították az előkészületeiket. Bruszilov négy hadsereget gyűjtött össze, amelyek összesen negyven gyaloghadosztályból és tizenöt lovashadosztályból álltak. Harminckilenc osztrák gyaloghadosztállyal és 10 lovashadosztállyal állt szemben, amelyek három sorban egymás mögött húzódó védelmi vonalon voltak elosztva, bár később a németek erősítéseket küldtek. Mivel Bruszilov tudta, hogy nem kap jelentős erősítéseket, előredobta tartalékait az arcvonalba. A főhadiszállás sürgette Bruszilovot, hogy jelentősen rövidítse le a támadási arcvonalszakaszt, és jóval nagyobb mértékben összpontosítsa az orosz csapatokat. Bruszilov azonban ragaszkodott a tervéhez, s a főhadiszállás engedett.

1916. június 4-én az oroszok az osztrák–magyar védelmi vonalak elleni nagy erejű, pontos, de rövid ideig tartó tüzérségi előkészítéssel nyitották meg az offenzívát. A hangsúlyt a korabeli, hosszú ideig tartó tüzérségi előkészítéssel ellentétben – amely időt adott a védőknek, hogy előhozzák tartalékaikat és kiürítsék a legelső lövészárkokat, s ráadásul olyan komoly károkat okozott a terepben, hogy a támadók nehezen tudtak előrenyomulni – most az előkészítés rövidségére és pontosságára helyezték. A tüzérségi tűz még tartott, amikor megindította az első vonal támadását, s az egymás után indított sűrű rajvonalaknak a védők nem tudtak ellenállni. A támadás kezdetben sikeres volt, az osztrák–magyar vonalakat áttörték, és Bruszilov négy hadserege közül három széles fronton tudott előrenyomulni. Az áttörés sikerét segítette Bruszilov újítása, hogy rohamcsapatokat alkalmazott az osztrák védelmi vonalak gyenge pontjai ellen, amelyek áttörést értek el, amit ezután a fő orosz hadseregek kiszélesíthettek. Bruszilov taktikai újításai fektették le az alapját a németek beszivárgásos taktikájának (más néven a Hutier-féle taktikának), amelyet később a nyugati fronton használtak.

Bruszilov sokktaktikája a cári hadsereg első győztes offenzíváját eredményezte 1914 óta, miközben a központi hatalmaknál ideiglenes válságot váltott ki. Az első sikerek után

azonban visszatértek a konzervatív taktikához, amely miatt ismét felszöktek az orosz veszteségek. Ugyan 1916 telén az orosz katonák ismét a Kárpátokban álltak, mégsem álltak át a sokktaktikára, mert katonai vezetésük nagy része alábecsülte jelentőségét, mivel azt csak a k.u.k. hadsereg frontszakaszán alkalmazták.

ROMÁNIA HADBALÉPÉSE (1916. AUGUSZTUS)

Miközben a cári birodalom katonai vezetése új utakra lépett, az ország politikai vezetése szintén a helyzet javításán munkálkodott. A világháború alatt a nagyhatalmak megkísérelték a kisebb államokat a maguk oldalára állítani. Bulgária hadbalépése a központi hatalmak oldalán ilyen sikeres kísérlet volt. Az orosz politikusok Romániában látták a mérleg nyelvét, hogy a háborút Oroszország javára fordítsák. Az orosz kormány tervei szerint – Erdély megszerzésének ígéretével – Románia offenzívát indíthatna Ausztria–Magyarország ellen, s ezzel kikapcsolná Németország legszorosabb szövetségesét.

Az optimista várakozások azonban meghiúsultak. A balkáni állam hadserege számszerűen ugyan erős volt, de gyengén felfegyverzett és rosszul vezetett. Románia Oroszország által ünnepelt hadbalépése végül összeomlással zárult. A román hadsereg 1916 késő nyarán ugyan benyomult Erdélybe, de Mackensen hadseregcsoportja és a Falkenhayn tábornok vezette 9. hadsereg ősszel nyolc hét alatt kiszorította őket. A németek lovasságukat is bevetették, de az év végén a lóhiány miatt legtöbb lovas hadosztályukat feloszlatták és lövész-hadosztállyá alakították.[68]

Már 1916. december elején elesett Bukarest, s az év végéig a központi hatalmak szinte az egész ország területét ellenőrzésük alá vonták. Pontosan bekövetkezett, amitől Alekszejev vezérkari főnök tartott: Románia gyengesége miatt a központi hatalmak Dél-Oroszországot fenyegették. A román front inkább gyengítette Oroszországot, mert az orosz csapatáthelyezések gyengítették a keleti frontot Galíciában és Volhíniában.

AZ 1917. FEBRUÁRI/MÁRCIUSI OROSZORSZÁGI FORRADALOM UTÁN

Az 1917. márciusi orosz forradalom kiábrándultságot eredményezett Németországban. A megkönnyebbülés helyett ugyanis a Lvov herceg, Miljukov, Gucskov és Kerenszkij vezette Ideiglenes Kormány rövidesen bejelentette, hogy kitartanak a cár által aláírt szerződések mellett, s a háborút a szövetségesek oldalán a végső győzelemig folytatják. Alekszandr Fjodorovics Kerenszkij hadügyi- és tengerészetügyi miniszter vezetésével offenzívát kezdeményeztek, amely rövid idő alatt összeomlott. Egyre több katona szökött meg egységétől vagy kötöttek informális fegyverszünetet (fraternizálás) az ellenféllel. Júliusban

[68] HIRSCHFELD, Gerhard–KRUMEICH, Gerd–RENZ, Irina (Hrsg.): *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*. Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2003. 610.

a Lvov kormány ugyan elhárította Kornyilov tábornok puccskísérletét, s Kerenszkij lett a miniszterelnök, de a helyzet többé nem nyugodott meg.

Ezzel szemben Németország még inkább úgy gondolta, hogy kül- és belpolitikai okokból egyaránt az Oroszországgal kötendő mielőbbi békére vannak utalva, mielőtt Nyugaton sor kerül a végső összecsapásra. Az oroszországi helyzet azonban még meglehetősen zavaros és tisztázatlan volt. Ezt mutatták a német Külügyi Hivatalba 1917. március–áprilisban beérkező jelentések is, s a német külpolitikusoknak ezek alapján kellett dönteniük további tevékenységükről. A német kormány sokat áldozott az orosz médiában folytatott pacifista propaganda támogatására, ám a forradalmi folyamat egyszerre számukra is ellenőrizhetetlenné vált. 1917. március 27-én Romberg a Weiss nevű ügynökkel folytatott megbeszéléséről készített négy oldalas jelentésében kiemelte, hogy *„az antant minden eszközzel hecceli ellenünk a lakosságot,"* s német részről tenni kellene valamit, hogy *„meggyőzzük az orosz forradalmárokat arról, hogy Németországban is új idők következnek, mert nem lehet számunkra semmi sem veszélyesebb, mint a jelszó, hogy Németország maradt a reakció utolsó bástyája, amelyet le kell küzdeni."*[69]

(A Lenin-csoport hazaszállítását Svájcból 1917 áprilisában lásd a Német hadicélok és a szövetséges területek fellázítási tervei (1914–1917) című fejezetben.)

HÁBORÚS DÖNTÉS NYUGATON S A KÖZPONTI HATALMAK ÖSSZEOMLÁSA

1918 elején a breszt-litovszki tárgyalások siettetésének fő célja a Legfelső Hadvezetés részéről azon megfontolás volt, hogy mielőbb csapatokat szabadítson fel a már 1917 novembere óta nyugaton tervezett döntő harcra. 1917 vége és 1918. november között a nyugati frontra 63 hadosztályt csoportosítottak át keletről, s további három hadosztályt a Balkánra helyeztek. Ausztria–Magyarország 1918. január–augusztus között az olasz frontot 25, a balkáni frontot 5, korábban keleten lekötött hadosztállyal erősítette meg.

A keleten maradt egységek száma azonban továbbra is magas volt. 1918. március 21-én, a németek nyugati offenzívájának kezdetén keleten még mindig 53 német hadosztály és 13 önálló brigád állt, összesen több mint egy millió katona. A német katonai állomásoztatás súlypontját a Legfelső Hadvezetés által *„mesterséges képződménynek"* nevezett Ukrajna alkotta, amely a félelmek szerint *„automatikus visszazuhanna Oroszországhoz"*, ha a német és osztrák–magyar megszálló csapatok számát erőteljesebben csökkentenék. Őszig azonban mégis fokozatosan kivontak 25 további hadosztályt, így összlétszámuk valamivel több mint 500 000 főre csökkent – elosztva a Baltikumban állomásozó 8. hadsereg, a Belorussziában és Kelet-Lengyelországban maradt 10. hadsereg, valamint a kijevi hadseregcsoport között. Az Ukrajnában állomásozó 2. osztrák–magyar hadsereg 1918 nyarán 200–250 000 főt számlált.[70]

[69] Heresch: *II. Miklós*... i. m. 256–257.
[70] Baumgart: *Deutsche Ostpolitik 1918*... i. m. 149.

A keleti frontról érkező valamennyi német egységet nyugati bevetésük előtt speciális oktató tisztek intenzív *„hazafias oktatás"* alá vetették, mert a Legfelső Hadvezetés az 1917–1918 fordulóján jelentkező súlyos fegyelmi vétségek – önkényes távolmaradás, dezertáció, nyílt parancsmegtagadás – miatt abból indult ki, hogy az orosz forradalom közvetlen hatásai nem maradtak hatástalanok a csapatok *„megbízhatóságára."*

1918 szeptemberében Rownoban, Sepetovkában, Kijevben és Polozkban először került sor fegyveres összecsapásra a legénység és a tisztek között. Harkovban a katonák nyíltan fellázadtak a nyugati frontra történő áthelyezésük ellen, és vörös zászlót vontak fel. Szeptember végén emiatt adták fel Szentpétervár és Murmanszk már előkészített megszállását, hasonlóképpen a Grúziából tervezett Baku ellenes vállalkozást is. Ludendorff 1918 októberében azt mondta Max von Baden kancellárnak, hogy a keleti német csapatok tömegei többé már nem alkalmazhatók offenzív akciókra, s már csak *„bizonyos védekező erővel"* rendelkezik.

A szovjet-orosz kormány már 1918. november 13-án, két nappal a compiègne-i fegyverszünet után érvénytelenítette a breszt-litovszki békeszerződést. Európa keleti területének nagy részét 1920–1921-ig, a háború végétől azonnal az orosz polgárháború, a nemzeti államalapítások- és állami terjeszkedési elképzelések és politikai–társadalmi felkelések frontvonalai szőtték át.[71]

EPILÓGUS A DILETTÁNS HÁBORÚ-TERVEZÉSRŐL, A HADSEREGEKRŐL ÉS A VESZTESÉGEKRŐL

Az első világháborús osztrák–magyar haditerv már a háború elején több sebből vérzett; túlságosan sok tényező puszta spekulációra, feltételezésre és téves számításokra épült. *„Ennél dilettánsabb módon még nem robbantottak ki háborút, mint 1914-ben Szerbia ellen"* – vélekedett Fritz Fellner, a közelmúltban elhunyt osztrák történész.

Az első világháború előtt a Monarchia – Németországhoz hasonlóan – szintén kétfrontos háborúra készült: Oroszország és Szerbia ellen. Az elképzelések szerint a mozgósított haderő egyötöde a szerb hadsereggel szemben védekezik, négyötöde Galíciában támad, hogy megzavarja és lassítsa az orosz hadsereg felvonulását, majd a beérkező német hadseregekkel együtt általános támadásba lendül. Az oroszországi siker után a haderő jelentős részét a déli arcvonalra dobják át, és lerohanják Szerbiát. Conrad fontosnak tartotta, hogy legkésőbb az orosz mozgósítást követő 35. napon 20 német hadosztály érkezzen a nyugati frontról, mert nélkülük a Monarchia nem tudja feltartóztatni az orosz haderőt. Erre azonban Moltkétól sohasem kapott megnyugtató ígéretet, aki kb. 6 hétben jelölte meg a nyugati hadművelet idejét. (Szeptember 20-a körül valójában csak 9 német hadosztály érkezett.)

A Monarchia közel kétmilliós hadereje azonban a kétfrontos háborúhoz elégtelennek bizonyult. Egyfrontoshoz is csak akkor lett volna elég, ha az ellenfél nem Oroszország, mert ebben az esetben is már német segítségre volt szüksége. Szerbia (és Montenegró) ellen

[71] GALLUS, Alexander (Hrsg.): *Die vergessene Revolution von 1918/19.* Göttingen, 2010. 187–222.

viszont elegendő erőfölénnyel rendelkezett a támadó háború esetén is. Diplomáciájának csak az oroszokat kellett távol tartani az ügytől, mert ellenkező esetben a Monarchiának már le kellett mondania a lépésről; így Szerbia legyőzésére is csak Oroszország távolmaradása esetén volt lehetősége. Ha Oroszország belgrádi pártfogoltja segítségére siet, akkor már csak a kontinentális háború kockázatával lehet a konfliktust tovább élezni.

Conrad von Hötzendorf osztrák–magyar vezérkari főnök tervei irreálisak voltak, s rendkívüli veszteségekkel jártak. A Monarchia külpolitikai érdekeit szerinte leginkább akadályozó szerbek legyőzéséről még akkor sem kívánt lemondani, ha ennek ára az oroszokkal szembeni időleges visszavonulás és területvesztés lenne. Öngyilkossággal felérő hazardírozást folytatott, hiszen tudta: mit sem ér a Balkánon kivívott győzelem, ha az oroszok tönkreverik csapatait Galíciában. Ezért alternatív megoldást dolgozott ki: orosz hadbalépés esetére délen csak a védelemhez minimálisan szükséges erővel számolt, s minden nélkülözhető csapatot az oroszok ellen vetne be. Ha pedig az oroszok mégsem indítanának háborút a szerbek oldalán, egy gyors és megsemmisítő hadjárattal kikapcsolná Szerbiát.

A rendelkezésre álló 48 hadosztályt három csoportra osztotta. Az első, nyolc hadosztályból álló, ún. minimális Balkán-csoport egységei minden esetben a Balkánon kerülnének bevetésre. A maradék 40 hadosztály kerülne orosz háború esetén az északi hadszíntérre, a vasutak szállítási kapacitása miatt két csoportban: előbb a 28 hadosztályból álló A lépcső, majd a 12 hadosztályból álló B lépcső. Ha viszont az oroszok kimaradnak a háborúból, a B lépcső is délre indul, s ott a minimális Balkán-csoporttal együtt (20 hadosztály) kétszeres erőfölényük elegendő lehet a szerbekkel szembeni győzelemhez.

Mivel 1914. július 31-én bizonyossá vált, hogy Oroszország nem marad ki a konfliktusból, megkezdődött a Monarchia haderejének általános mozgósítása. Conrad megkísérelte a már a Balkán felé vonatozó B lépcső szállítmányait átirányítani az északi hadszíntérre, ám a vasúti szállítási szakembereknek nem volt átirányítási forgatókönyvük. Így Conrad tudomásul vette a helyzetet, s beleegyezett abba, hogy a B lépcső szerelvényei utazzanak le a Balkánra, ott rakodjanak ki, s ha majd északon befejeződik az A lépcső szállítása, akkor indítsák őket is Galícia felé. Így azután a B lépcső (a komplett 2. hadsereg) dél felé vonatozott, miközben északon lett volna minden katonára szükség. Conrad ugyan a 2. hadseregnek megtiltotta, hogy beavatkozzon a balkáni harcokba, nehogy késedelmet szenvedjen majd északra szállításuk, a tilalom azonban nem sokat ért. A 2. hadsereg egyes csapatai soha nem jutottak el Galíciába, de a többiek is csak jelentős késéssel. Így a 2. hadsereg tevőlegesen nem vehetett részt a balkáni harcokban, de az oroszok ellen is jó ideig hiányzott. A balul sikerült felvonulás a Monarchia 1914. évi nagy vereségeinek egyik okozója volt.[72]

A keleti hadszíntéren eleve a Monarchia gyengébb pozícióját kalkulálták. Sem a mozgósítási időben, sem a hadsereg létszámában, sem a fegyvernemi erőviszonyokban nem értek fel az orosz haderőhöz, ennek ellenére kardcsörtető politikát folytattak. A központi hatalmak arra számítottak, hogy az orosz támadásra csak a mozgósítás teljes befejezése után, a hadüzenettől számítva hat hét elteltével kerül sor. A Monarchia vezérkarát

[72] POLLMAN Ferenc: *Dilettáns háborútervezés.* In: Rubicon, 2014/4–5. 82–86.

meglepte, hogy az orosz csapatok a mozgósítás befejezése előtt támadásba lendültek. Nem tudták ugyanis, hogy az antant vezérkarok a háború előtti értekezletükön az orosz támadás lehetőségét a mozgósítás kezdetét követő 20. napban határozták meg; valójában azonban már a 17. napon megindultak.

A Monarchia hadserege a dualista struktúra miatt nem volt egységes felépítésű. A haderő hétnyolcad részét a közös hadsereg keretében szervezték, amely emberállományának felét a magyar korona országai adták. A közös hadsereg mellett és attól elkülönítve szerveződött a magyar korona országaiban a honvédség, az örökös tartományokban a Landwehr.

A Monarchia a háború elején már több mint 3 millió embert vonultatott be, amelynek majdnem fele a magyar korona országaiból került ki. A súlyos emberveszteségek ellenére hadseregének létszáma a háború alatt 4–5 millió fő között mozgott; a frontokon állandóan 2–3 millió katona tartózkodott. Mivel a veszteségek (elesettek, sebesültek, hadifoglyok) rendkívül súlyosak – közel 5 millió – voltak, az állandó magas létszámot a Monarchia úgy érte el, hogy a háború alatt összesen 8–11 millió embert állított fegyverbe, s ebből legalább 3,8 millió főt a magyar korona országaiból.[73]

A Monarchia hadseregének utánpótlása a katonák számát tekintve a háború egész ideje alatt kielégítő volt (az oroszokhoz hasonlóan itt is a magas létszámmal pótolták a hiányosságokat), de kiképzettsége nem felelt meg a kívánalmaknak. A hadsereg ellátása fegyverrel, ruházati és élelmezési anyagokkal egyre romlott. Az óriási hadsereg fenntartása és utánpótlása a Monarchiának kereken 70 milliárd koronájába került. A kvóta értelmében (63,6:36,4) ebből mintegy 25 milliárd jutott Magyarországra, amely teher meghaladta teljesítőképességét.[74]

A Monarchia az első világháborúban rendkívüli vérveszteséget szenvedett: 1,56 millió halottat (1,1 millió katona és 467 000 civil) veszített; a sebesültek és hadifoglyok száma 3,6 millió volt. (A nyugati hadszíntéren a háború egész menete alatt a két oldalon csupán 1,3 millió katona esett hadifogságba, amely a lövészárok-küzdelem sajátosságainak köszönhető.)

Az orosz veszteségeket a hiányzó statisztikák alapján nehéz felbecsülni. A történészek a halottak számát 1,3 millióban, a hadifoglyokét 2,9 millióban adják meg, amely hozzávetőlegesen megfelel Franciaország és a Monarchia veszteségének.

(Megjelent: *Valóság*, 2015/8. 40–69, és *Valóság*, 2015/9. 32–63.)

[73] Galántai: *Magyarország*... i. m. 124, 126.
[74] Uo. 126.

A MACKENSEN-HADSEREG HAZATÉRÉSE (1918–1919)

Az August von Mackensen tábornagy vezette romániai német megszálló hadsereg helyzete 1918. október végén Törökország különbékéje és az osztrák–magyar hadsereg kezdődő felbomlása miatt tovább romlott. *„Az antant már elérte a Dardanellákat* – jegyezte fel Mackensen – *és hadihajói rövidesen megjelennek a Fekete-tengeren, s ezzel hatalmukba kerítik Constantát és a Duna torkolatát. Ausztria–Magyarország mint egységes állam már elmondta sírbeszédét és rövidesen leteszi a fegyvert. Hadserege a bulgáriaihoz hasonló felbomlás jeleit mutatja. A Romániában állomásozó szövetségeseink csapataiból már dezertált egy gyalogos zászlóalj és egy ulánus regiment, mindkettő galíciai, tehát lengyel tartalékot alkotott. Kétségtelenül nincs többé szövetségesünk. Többé már nem kell tekintettel lennünk mások érdekeire, amelyektől az utóbbi években szenvedtem. De egyedül állunk az ellenséges világgal szemben."*[1]

Szorult helyzete ellenére a Legfelső Hadvezetés október 29-én azt táviratozta Mackensennek, hogy Havasalföldet – ameddig csak lehet – tartani s gazdaságilag hasznosítani kell.[2] Október 30-án Hindenburg tábornagy a nagy főhadiszállásról arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy Ausztria–Magyarország különbékéje esetén is biztosítani kell *„gazdasági szállításainkat Romániából és Ukrajnából osztrák–magyar területen keresztül."* Egyuttal külügyi biztosítékokat kért a Magyarországon, Romániában és Ukrajnában állomásozó német csapatok osztrák–magyar területen keresztül történő hazaszállításához, illetve a három országban lévő csapatok Ausztria–Magyarországon keresztüli ellátásához.[3]

Másnap a szerbiai front összeomlásával felszabaduló, von Steuben tábornok vezette, közel 40 ezer fős 11. német hadsereget is Mackensen parancsnoksága alá rendelték. Von Steubent utasították, hogy mielőbb csatlakozzon a romániai német megszálló hadsereghez.[4]

Kétséges volt azonban, hogy Mackensen végre tudja hajtani a feladatot, mivel Magyarország új, Károlyi Mihály vezette forradalmi kormánya 1918. november elején lezárta a Magyarországon áthaladó vasúti közlekedést a német szállítmányok előtt.[5] Egon Franz von Fürstenberg-Stammheim magyarországi német főkonzul (1912. júniustól 1920-ig

[1] *Mackensen. Briefe und Aufzeichnungen des Generalfeldmarschalls aus Krieg und Frieden.* Bearbeitet und mit geschichtlichem Begleiter versehen von Wolfgang Foerster. Bibliographisches Institut AG, Leipzig, 1938. 359.

[2] Uo.

[3] Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn – PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A 45887. Paul von Hintze távirata a Nagy Főhadiszállásról a Külügyi Hivatalnak (1918. október 30.) TOKODY Gyula: *A budapesti német főkonzul jelenti...* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989. 42.

[4] *Mackensen. Briefe und Aufzeichnungen...* i. m. 359.

[5] Uo.

német főkonzul, majd a konzulátus követséggé alakulása után 1922. novemberig követ) ugyan már október 31-én tárgyalt az aznap kinevezett Károlyival, akivel az akadálytalan átutazás fejében a német szénszállítmányok további fenntartásáról (minden katonavonatért négy vonat szén) állapodott meg.[6] Hortsmann, a bukaresti német követség tanácsosa a magyar területen átmenő német katonai és gazdasági szállításokat mindenképpen a Magyarországgal való nyílt ellenségeskedés elkerülésével javasolta biztosítani.[7]

Az akció megszervezése, a szállítási útvonalak kijelölése, tárgyalások a Cseh Nemzeti Tanáccsal német vagonok kiadásáról, stb. azonban időt vett igénybe. A zűrzavaros napokban magyar hatóságok feltartóztattak német csapatszállításokat, lefegyvereztek német katonákat, sőt lefoglaltak áthaladó német uszályokat.[8] Mivel a német csapatok áthaladásáról szóló döntés késlekedett, a németek november 2-án azzal fenyegetőztek, hogy leállítják a szénszállításokat, jóllehet a Legfelső Hadvezetés és a hadügyminisztérium képviselője is úgy vélte, hogy az a magyar lakosság hangulatát még inkább Németország ellen fordítaná, s a Németországgal szemben jóakaratú semlegességet tanúsító Nemzeti Tanács a nép körében elveszítené eddigi befolyását.[9]

1918. november 3-án Padovában Weber tábornok, az osztrák–magyar hadsereg vezérkari főnöke aláírta a fegyverszüneti egyezményt Diaz tábornok, a nyugati antantcsapatok parancsnoka előtt. A fegyverszünet *„alkalmazásáról"* rendelkező katonai konvencióról pedig november 7-én Belgrádban tárgyalások kezdődtek a Károlyi Mihály vezette magyar delegáció és a keleti antantcsapatok parancsnoka, Franchet d'Esperey tábornok között. Károlyi többek között kérte a tábornokot: vesse latba befolyását a cseheknél és a lengyeleknél, hogy ne akadályozzák a Németországból érkező szénszállítmányok áthaladását. A katonai konvenciót november 13-án végül Henrys tábornok, a francia keleti hadsereg parancsnoka, Živojin Mišić vajda, a szerb hadsereg főparancsnoka és Lindner Béla tárca nélküli miniszter írta alá.[10] Ennek 15. cikkelye a német haderő távozására 15 napot adott a korábbi tíz helyett.[11]

Károlyi az ország kereteinek stabilizálására törekedett, s a status quohoz nagyhatalmi garanciákat igyekezett szerezni, hogy elkerülje az ország különböző területeinek kishatalmi megszállását. Ugyanakkor tisztában volt a magyar–német gazdasági kapcsolatok meghatározó jelentőségével, s egyuttal az ország katonai jelentéktelenségével. Már csak emiatt sem kívánt ujjat húzni a németekkel. Ugyanakkor geopolitikailag Magyarország

[6] PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A 46 202. Fürstenberg császári főkonzul távirata a Külügyi Hivatalnak (1918. október 31.) Tokody: i. m. 43–44.

[7] PA AA (B), Österreich 92. Innere Zustände Ungarns (Számozás nélkül) Horstmann, a bukaresti német kirendeltség vezetőjének szigorúan bizalmas rejtjeltávirata (1918. november 1.) Tokody: i. m. 46.

[8] PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A 46 400. Von Hintze szolgálaton kívüli császári államtitkár távirata a Nagy Főhadiszállásról a Külügyi Hivatalnak (1918. november 1.) Tokody: i. m. 53, illetve uo. A 46 704. Wedel bécsi német követ távirata a Külügyi Hivatalnak (1918. november 3.) Tokody: i. m. 55–56.

[9] PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A 46 583. Von Hintze távirata a Nagy Főhadiszállásról a Külügyi Hivatalnak (1918. november 2.) Tokody: i. m. 54.

[10] ORMOS Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920.* Második, változatlan kiadás. Kossuth Könyvkiadó, 1984, 59–60.

[11] Uo. 66.

felértékelődött az antant számára. Bármerre is vonulnak csapatai – akár München, akár Szilézia, akár Galícia felé – az országot semmiképpen sem kerülhették el.[12] Így Károlyinak a különböző érdekek szűk mezsgyéjén kellett egyensúlyoznia.

„A magyarok minden hazai kapcsolattól elvágtak bennünket – jegyezte fel Mackensen november 4-én. *Úgy tűnik, hogy ott jelenleg teljes káosz van. Hogy még meddig maradunk itt, az a nagypolitika kérdése, amit nem látok át. Nem érdekünk többé Románia megszállva tartása, inkább magunktól kellene átengedni [...] Kivonulásunkra mindent előkészítettem. Még ezen a héten megkezdődhet."*[13]

Az Osztrák–Magyar Monarchia 1918. november 3-án Padovában aláírt fegyverszüneti egyezménye utáni feszült helyzetben Wilhelm Groener tábornok a romániai német megszálló hadsereg helyzetét veszélyesnek tartotta a felszabadult antant erők és Románia háborúba lépésének lehetősége miatt. A magyar vasutak lezárása miatt Havasalföld megszállva tartását is célszerűtlennek ítélte. Úgy vélte, hogy ha az osztrák–magyar fegyverszünet nem biztosít elegendő időt a Dél-Magyarországon és Romániában rekedt német csapatok rendezett elszállítására, vagy nincs kilátás a Magyarországon keresztüli hazaszállításukra, akkor a Legfelső Hadvezetésnek parancsot kell adnia Mackensennek, hogy a Magyarországon és Romániában tartózkodó összes német egységgel törjön át Magyarországon, illetve Galícián keresztül Németország vagy Ukrajna irányába. A Magyarországon való átvonulás során a német csapatokat az ország élelmezné. Ez ügyben a Külügyi Hivatal állásfoglalását kérte. Hozzáfűzte, hogy a kivonulási parancsot gyorsan ki kell adni, mivel a helyzet mind veszélyesebbé válik. A Magyarországon tartózkodó német csapatok 14 napos kiürítési határidejét négy hétre, a Romániában állomásozókét pedig még további időre kérte meghosszabbítani.[14]

Katonai megoldásra azonban nem került sor. November 5-én tárgyalások kezdődtek a román kormánnyal Havasalföld rendezett kiürítéséről és a közigazgatás átadásáról. Mackensen elhatározta, hogy *„a hazával való kapcsolattartás és az esetleges visszavonulás biztosítására"* megszállják a már Magyarországhoz tartozó Brassót, Nagyszebent és Erdély vasútvonalait. Közölte a román kormánnyal, hogy minden, szándékainak megzavarását szolgáló kísérletet ellenséges cselekedetként kezel. A tárgyalások azonban a román miniszterelnök lemondása miatt másnap megszakadtak. A Külügyi Hivatal kérte Mackensent, irányítsa úgy az erdélyi átvonulásról folyó tárgyalásokat Romániával, hogy a súrlódásokat minden körülmények között elkerüljék.[15] A november 7-i tárgyalásokon Constantinu Coanda tábornok, az új román miniszterelnök kérte a tábornagyot, hogy a német megszálló csapatok Erdélyen keresztül, a rombolás elkerülésére – valamennyi vasútvonalat használva – három–négy nap alatt hagyják el az országot, s felajánlotta, hogy

[12] Uo. 63, illetve 70.

[13] *Mackensen. Briefe und Aufzeichnungen...* i. m. 360.

[14] PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A 46 978. Wilhelm Groener tábornok távirata a Nagy Főhadiszállásról a Külügyi Hivatalnak von Hintze közvetítésével (1918. november 4.) Tokody: i. m. 56–57.

[15] PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A 47 255. A Külügyi Hivatal (Wilhelm Solf külügyminiszter) rejtjeles távirata Horstmann követségi tanácsosnak Bukarestbe (1918. november 6.) Tokody: i. m. 57–58.

Románia megvásárolja a német katonai raktárkészleteket. A tábornagy visszautasította a javaslatot, mert teljesen romba döntötte volna gondosan kidolgozott terveit. De ő is a kölcsönös egyetértésen alapuló, békés kiürítést tervezett.

November 7-én megérkezett a Legfelső Hadvezetés döntése: a teljes német megszálló hadsereget ki kell vonni Szilíziába Magyarországon keresztül. Mackensen november 8-án adta ki a legapróbb részletekig kidolgozott parancsát a november 12-én kezdődő, Magyarországon keresztüli kiürítésről, amely vasúti szállításra és gyalogmenetre épült. A hadianyag-szállítás már november 5-e óta folyt és az osztrák–magyar egységek kivonása is folyamatosan zajlott.[16]

Zavart keltett, hogy a magyar hadügyminisztérium 1918. november 6-án a német külügyminisztériumhoz küldött táviratában – az antanttal folytatott fegyverszüneti tárgyalások feltételeire hivatkozva – a Duna és a Száva vonalán állomásozó német egységeket fegyverletételre és hadianyaguk átadására szólította fel.[17] A Legfelső Hadvezetésnek az volt a véleménye, hogy halogatni kellene a magyar hadügyminisztérium követeléseinek teljesítését. Mackensen főparancsnoksága már megkapta az elvi parancsot a német csapatok visszavezetésére Németországba; a Dunánál és a Szávánál lévő csapataik helyzetének megítélését is rájuk bízta.[18]

Von Steuben gyalogsági tábornok, az Újvidéken állomásozó 11. német hadsereg főparancsnoka – a magyar utasítás érintettje – november 7-én a magyar kormányhoz küldött táviratában kifejtette, hogy a német hadsereg, amely eddig Magyarország határait védte, észak felé szándékozik elvonulni. A német csapatoknak nincsenek ellenséges szándékaik Magyarországgal szemben, de továbbhaladásukat, ha kell, fegyverrel biztosítják. A következményekért pedig a magyar kormányt teszik felelőssé. Kérte továbbá a magyar vasutak használatának engedélyezését a csapatok elszállítására és az élelmiszerek odaszállítására. Ha a németországi szállítások elmaradnak, csapatai arra kényszerülnek, hogy az élelmiszert Magyarországtól vegyék el. Fürstenberg a jegyzékhez hozzáfűzte, hogy meggyőződése szerint a magyar kormány nem akarja és nem is képes arra, hogy erőszakkal akadályozza meg a német csapatok fegyveres elvonulását. A zavartalan lebonyolítás feltételének a csapatok szigorú fegyelemtartását és lehetőleg saját ellátásukat tartotta. A magyar vasutak állapota miatt inkább a gyalogmenetet tanácsolta.[19]

November 9-éről 10-ére virradóra váratlanul megváltozott a román kormány tárgyalási és megegyezési készsége. Coanda tábornok a Duna-menti román városok antant csapatok általi lövetését a német hadseregnek tulajdonította. Az antant csapatok román területre való benyomulásáért is a német főparancsnokságot hibáztatta, mivel nem tértek haza Ausztria–Magyarországon keresztül a fegyverszüneti egyezményben meghatáro-

[16] *Mackensen. Briefe und Aufzeichnungen...* i. m. 362–363.

[17] PA AA (B), Österreich 92. Innere Zustände Ungarns. A 47 392. A Magyar Hadügyminisztérium a Külügyi Hivatalnak (1918. november 6.) Tokody: i. m. 58–59.

[18] PA AA (B), Österreich 92. Innere Zustände Ungarns. A 47 594. Von Hintze távirata a Nagy Főhadiszállásról a Külügyi Hivatalnak (1918. november 7.) Tokody: i. m. 60.

[19] PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A 47 803. Fürstenberg főkonzul távirata a Külügyi Hivatalnak és von Steuben távirata a magyar kormánynak (1918. november 8.) Tokody: i. m. 61–62.

zott 15 nap alatt. A román kormány ultimatív hangvételű levelében kijelentette: a német csapatoknak 24 órán belül el kell hagyniuk a román földet, nehogy Románia ismét harci területté változzon. A határidő lejárta után a csapatoknak le kell tenni fegyvereiket. Minden esetleges rombolásért és erőszakos cselekedetért a német kormány felel. Másnap este 9 óráig várták a választ, ellenkező esetben erőszak alkalmazásával fenyegetőztek.[20]

Mackensen válaszra sem méltatta a román kormányt. Megparancsolta Iaşi-ban lévő összekötő tisztjének, hogy a főparancsnokságán tartózkodó román tiszteket szólítsa fel a megszállt területek elhagyására. Így november 10-én estére Németország ismét hadiállapotban állt Romániával. A bizonytalanságot növelte, hogy november 10-én délben megérkezett a hír II. Vilmos német császár lemondásáról. Megkezdték a katonai iratok égetését. A lakosság az utcára özönlött és a Marseillest énekelte. Az állomáshoz autók száguldoztak és csomagokkal megrakott kocsik árasztották el az utcákat.

Mackensen azonban higgadtan cselekedett, s még éjjel megkezdődött a csapatok kivonása. Két csoportban indultak meg. Havasalföldről a bajor von Schoch tábornok vezette keleti csoport a Tömösi-szoroson és a tőle keletre húzódó hegységen keresztül északi irányba, a Brassóba és Segesvárra vezető úton haladt. A von Scholz tábornok parancsnoksága alatt álló nyugati csoport a Vöröstoronyi-szoros útjain haladt. Valamennyi harcoló és a gyalogmenetre alkalmas, nem harcoló csapatnak gyalogmenetben kellett elérnie Erdélyt. A Brassóba és Nagyszebenbe vezető kis átbocsátású vasútvonalon a hadianyagot és a gyalogmenetre alkalmatlan csapatrészeket szállították. A harcoló csapatok vasúti szállítását csak Erdélyből tervezték: Schoch tábornok csoportját a Brassó–Segesvár–Kolozsvár–Nagyvárad–Szolnok vonalon, Scholz tábornokét pedig a Nagyszeben–Szászsebes–Arad–Szolnok vonalon. A Brassó–Nagyszeben gyülekezési térség zsúfoltságát elkerülendő a csapatok a vasútvonal mellett mindaddig gyalogmenetben maradtak, amíg az elszállítási listán sorra nem kerültek. Von Steuben 11. hadserege nem tudott csatlakozni a romániai megszálló csapatokhoz, ezért azt a parancsot kapta, hogy a Tisza és a Temesvár közötti térségben fedezze a hegyekből leérkező német hadsereg nyugati szárnyát, majd vonuljon vissza az Arad–Szeged vonalra, ahonnét vasúton szállítják őket haza.

Mackensen november 11-én éjjel törzsével együtt vonattal elhagyta Bukarestet és 12-én este Nagyszebenbe érkezett. Mivel távirati és postai kapcsolatuk megszakadt, csak az utolsó éjszakán, egy francia rádióadás lehallgatásakor bizonyosodott meg arról, hogy a nyugati fronton november 11-én aláírt fegyverszünet értelmében Románia kiürítése csak rendezetten, az ország további károsodása – az utak és vasútvonalak lerombolása – nélkül történhet. Ezután minden erejét a csapatok mielőbbi hazaszállítására összpontosította. Tartott a magyarországi rendezetlen viszonyoktól: a kormány rendkívüli gondjaitól, a kis teljesítményű magyar vasutak állapotától és a szénhiánytól. Hadserege ezért főleg a felső-sziléziai szénszállítmányokra és az ottani bányászok munkájára volt ráutalva. Meg kellett őrizni katonái fegyelmét is. Ezzel Romániában még nem volt problémája, de Magyarországon gyorsan elveszítették fejüket, ha dezertálókkal találkoztak vagy *„izgató"* újságok kerültek kezükbe és a legvadabb híreszteléseket hallották. A Legfelső Hadvezetéstől csak november 14-én kapott hírt a Compiégne-ben november 11-én aláírt

[20] *Mackensen. Briefe und Aufzeichnungen...* i. m. 362, illetve Ormos: i. m. 94.

fegyverszünetről, azzal a rövid kiegészítéssel: *„von Mackensen főparancsnoksága a parancs értelmében folytatja visszavonulását Németországba."*[21]

1918. november 15-én szakadni kezdett a hó. A tábornagy az egységek bizalmi embereinek segítségét kérte a katonai fegyelem fenntartásában, és felhívást intézett csapataihoz. Ebben rámutatott, hogy főparancsnokként felelős a déli front csapatainak lehetőleg gyors, biztonságos és tisztességes hazajuttatásáért. Minden ehhez szükséges intézkedést megtettek, de jelentős nehézségek állnak előttük. A magyar kormánnyal még nem zárultak le a tárgyalások; a magyar vasutak teljesítőképessége, a magyarországi szénhiány és végül a nagy hóesés rendkívül megnehezíti a vállalkozást, amely csak akkor sikerülhet, ha valamennyi csapat rendben és fegyelmezetten támogatja. A katonai fegyelem bárminemű lazulása megkérdőjelezi az akció sima végrehajtását és egyúttal katonai becsületüket. Nagy tévedésben van az – írta –, aki úgy véli, hogy saját erőből gyorsabban hazajutna. Ezer kilométerre a hazától, egy idegen és állami átalakulásában lévő ország messzi útjain élelmiszerhiány miatt biztosan elpusztulna. Négy éves együttes küzdelem után biztosította veretlen katonáit, hogy minden gondolata és cselekedete a sors által neki kiszabott feladat végrehajtására irányul, de ez csak olyan katonákkal sikerülhet, akik bátran szembeszállnak a nehézségekkel és e feladat végrehajtása során rendben és fegyelmezetten támogatják elöljáróikat. Bízott benne, hogy férfiasságuk és katonai tisztességük győzedelmeskedik a háború ezen utolsó kihívásában, ő pedig az utolsó hazatérők között lesz – ígérte.[22]

A következő napokban a folyamatos hóesés miatt egész csapatrészek rekedtek a hegyekben, romlott ellátásuk és egészségügyi helyzetük. A vasúti közlekedés a szokatlanul erős havazásban akadozott, s a vasútállomások altisztjei csak megvesztegetéssel hajlottak a német kívánságok teljesítésére. Mackensen elkeseredettségében már az erőszak alkalmazását sem zárta ki.

Néhány nap múlva azonban javult a helyzet. A havazás alább hagyott, a magyar kormánnyal is megkezdődtek a tárgyalások. A vasúti szállítások szabályosan haladtak. Enyhült az ellátási hiány. Az erdélyi szászok is segítőkészeknek bizonyultak. A felbomló osztrák–magyar hadsereg példája egyeseket ugyan megfertőzött, de a többség összetartott. Ezért a katonai rend és fegyelem fennmaradásában reménykedett. November 20-án a csapatrészek bizalmijainak tanácskozásán elérte, hogy együttműködtek vele a nemkívánatosnak ítélt katonatanácsok alakításának megakadályozásában. A legtöbb csapat belátta, hogy csak a rend és fegyelem fenntartásával sikerülhet a hazavonulás.

Bonyodalmak adódtak ugyanakkor a fegyverszünetek eltérő értelmezéséből. A magyar kormány – francia nyomásra – az 1918. november 13-i belgrádi katonai konvenció előírásaira hivatkozva a német csapatok lefegyverzését és a hadianyag kiszolgáltatását követelte. Ezt a tábornagy határozottan elutasította, arra hivatkozva, hogy őt csak a november 11-én Németország és az antant között aláírt fegyverszüneti szerződés köti, amely nem tartalmaz fegyverzetátadási kötelezettséget a magyar területen való áthaladáskor. Mivel a magyar hadügyminiszter – Károlyival ellentétben – egyetértett a tábornaggyal, a németek hazaszállításai folytatódtak.

[21] *Mackensen. Briefe und Aufzeichnungen...* i. m. 364–365.
[22] Uo. 364–365.

A magyar lépés mögött francia követelés húzódott meg, de a francia hadvezetésen belül is nézeteltérés mutatkozott. Henrys tábornok, a francia keleti hadsereg főparancsnoka szerint november 19-én lejárt a fegyverszünetben előírt határidő, s a német hadsereget le kell fegyverezni és internálni kell. Franchet d'Esperey, a keleti antant haderők parancsnoka viszont úgy vélte, hogy a német csapatok visszavonására a német fegyverszünet a mérvadó, amely a határidőt november 26-ában állapította meg. Véleménye szerint a németek hazavonulásának elősegítése francia érdek. November 21-én azonban Párizsból utasítás érkezett: a német fegyverszünet intézkedései nem terjednek ki Mackensen csapataira. Tehát a padovai és belgrádi előírások érvényesek rájuk. Utasították Károlyit: szerelje le és internálja a német hadsereget. A magyar kormány azonban valójában tehetetlen volt Mackensennel szemben.[23]

A Mackensen-hadsereg hazaszállítását az újonnan alakult Cseh Köztársaság belső nyugtalanságai és határvitái is nehezítették. Ezek során ugyanis lezárták a Magyarországra irányuló forgalmat. A Szolnokról induló német szállítmányok csak nagy kerülővel, Budapest érintésével, Ausztrián keresztül jutottak el Felső-Sziléziába. Emiatt a Németországból érkező szén- és ellátmány-szállítmányok is csökkentek és késtek. Az élelmiszert a helyszínen kellett megvásárolni, amelyben az erdélyi szászok segítették őket. Nem maradt más hátra, mint a gyalogmenetre alkalmas csapatrészeket továbbra is gyalogmenetben tartani, s minden feleslegessé vált hadianyagot (lovakat, közlekedési eszközöket) a magyar hatóságoknak eladni.

A 11. hadsereg és Scholz menetcsoportja ily módon 1918. november–december fordulóján az utánuk nyomuló szerbekkel és románokkal való komolyabb összetűzés nélkül átlépte a Maros vonalát. Von Schoch tábornok csoportjában néhány egység – főleg a gazdaságiak – Brassóban megtagadta a további gyalogmenetet. A közel négyezer fős egységet a városba váratlanul benyomuló román csapatok ellenállás nélkül lefegyverezték és internálták.[24]

November 24-én Franchet d'Esperey tábornok – Foch marsall szövetséges főparancsnok utasítására – értesítette Mackensent, hogy csapataira nem a compiégne-i, hanem a november 3-i osztrák–magyar fegyverszünetben rögzített 15 napos határidő a mérvadó. Eszerint november 19-én lejárt a magyarországi kiürítés határideje, azért az itt rekedt német csapatok lefegyverzik és internálják. Az intézkedés végrehajtásáról az antant dunai hadseregének parancsnoka, Berthelot tábornok közvetlenül Mackensennel állapodik meg. Minden ellenszegülés a legsúlyosabb következményeket vonja maga után. Berthelot főparancsnokságának elfogott rádióadásából Mackensen azt is megtudta, hogy a német csapatok lefegyverzésével és internálásával a magyar kormányt bízták meg. Röviddel később a magyar kormányhoz kirendelt von Massow ezredes is megerősítette ezt a hírt, hozzáfűzve: hogy elkerüljék az erőszakos cselekedeteket, Károlyi Mihály miniszterelnök addig semmilyen lépést nem tesz a német hadseregcsoport ellen, amíg az nem kapott utasítást a német vezetéstől.

Mackensen időnyerésre játszott, hogy folytathassa csapatai kivonását. Foch marsall követelését – úgymond – teljesen összeegyeztethetetlennek tartotta a Compiégne-ben

[23] Ormos: i. m. 95.

[24] *Mackensen. Briefe und Aufzeichnungen* ... i. m. 368.

kötött fegyverszünettel s annak megsértését látta benne. Álláspontját szikratávírón jelentette a német legfelső hadvezetésnek és utasítást kért. Egyidejűleg von Massow ezredest jelentéstételre és utasítás kérésére Berlinbe küldte. Berthelot tábornoknak csak a francia jegyzék megérkezését nyugtázta.

1918. november 26-i levelében keserűen írta: *„A franciáknak mindinkább duzzad a tarajuk. Most azt követelik, hogy állítsuk le hazatérésünket, amely végre a magyarokkal, csehekkel, stb. valamelyest szabályozódott és folyamatosan zajlik. A helyszínen nem rendelkeznek csapatokkal, hogy erre kényszerítsenek bennünket. Még a románok sincsenek ebben a helyzetben. A hazaszállítást csak a katonailag jelentéktelen Magyarország hiúsíthatja meg, ha lezárja vasútvonalait. Magasabb helyről megtiltották, hogy ezzel szemben erőszakot alkalmazzunk. A franciák tehát veretlen hadseregcsoportomat fegyverletételre és az előirányzott békekötésig internálásra akarják kényszeríteni. Mivel hadi sikerekkel nem büszkélkedhetnek, politikai úton külső lehetőségeket keresnek hiúságuk és bosszúvágyuk megkoronázására. Attól tartok, mi leszünk e helyzet áldozatai, ha diplomáciánk csődöt mond. Következményei végzetesek lehetnek. Csak be kell helyezkedni egy csapat lelkiéletébe, amely úgy érzi, hogy állandóan teljesíti kötelességét és sohasem győzték le."*[25]

November 27-én megérkezett a Legfelső Hadvezetés parancsa: *„a Mackensen-hadseregcsoport vasúton vagy gyalogmenetben Magyarországon keresztül Németországba való visszavonulásának parancsa változatlan. Számunkra csak a Németország és az antant közötti fegyverszünet érvényes, nem a francia keleti hadsereg felfogása. A fegyverszüneti bizottságtól a kérdés tisztázása még nem érkezett meg."*[26]

Másnap, november 28-án azonban megérkezett Brassóba a Legfelső Hadvezetés újabb parancsa, amely a birodalmi vezetés utasítására hivatkozva minden harci cselekmény elkerülését és a francia követelések teljesítését tartalmazta. Mackensen egyidejűleg megtudta, hogy a német külügyminisztérium utasította a Spa-i német fegyverszüneti bizottság elnökét, emeljen kifogást Foch marsall követelése ellen, másrészt azonban közölte a magyar kormánnyal, hogy felszólította Mackensent a lefegyverzés és internálás végrehajtására.[27]

A tábornagy két egymást követő rádióadásban értesítette Berthelot tábornokot, hogy a legfelső hadvezetés utasítására 1918. december 1-én elküldi hozzá megbízottját a francia jegyzékben szereplő követelések megbeszélésére. Erről egyidejűleg a magyar kormányt is értesítette. A végül Kamnicu-Balceában német, francia, román és magyar (a szövetséges misszióhoz tartozó Ameil százados és Jankovich ezredes) részvétellel lefolytatott tárgyalásokon megállapodtak abban, hogy a német csapatok lefegyverzése és internálása egyedül a magyar kormány ügye. A német csapatok fegyverei a német kormány tulajdonát képezik, amelyeket a magyar kormány az internálás lejártáig megőriz, de a Németországba való visszatérés után visszaszolgáltat. Mackensen elégedett volt a tárgyalások eredményével. A tisztek és az őrszolgálatot adó katonák megtarthatják fegyvereiket, s az internálás alatt felügyelet nélkül, szabadon mozoghatnak a meghatározott megyéken belül. Internálási területként a Hatvan–Cegléd–Szentes–Békéscsaba–Nagyvárad–Debrecen–Nyíregyháza-vonal határolta övezetet jelölték meg, s az internálást csak rövid időre tervezték.

[25] Uo. 369.
[26] Uo.
[27] Uo.

Mackensen december 4-én Nagyváradra érkezett. Ám a Spa-i német fegyverszüneti bizottság tiltakozására Nudant tábornok, a francia bizottság elnöke nem hivatalosan kifejtette: *„a Mackensen-hadsereg olyan területen tartózkodik, amely nem az övé, ezért a leggyorsabban vissza kell térnie Németországba."* A német hadvezetés tehát utasította a tábornagyot, hogy ellenkező értelmű parancsig minden eszközzel folytassa a hazavonulást. A magyar kormány a helyzet tisztázására Budapestre küldött Schwarzkoppen ezredesnek azonban vonakodott engedélyezni a szállítások folytatását, amíg Foch marsall vissza nem vonja követeléseit. Mackensen azonban fenntartotta és december 5-én megerősítette korábbi parancsát. A szállítások néhány napig zavartalanul folytak. Csak a szénhiány okozott helyenként fennakadást. December 9-ére a német csapatok fele már túljutott a határon. Hazatérésük megakadályozására Henrys december 11-én a pozsonyi híd felrobbantására kért engedélyt a főparancsnokától, Vixet pedig felhatalmazta, hogy szükség esetén rongálja meg a magyar vasútvonalakat.[28] Mackensen a legkellemetlenebbnek azt tartotta, hogy valamennyi érintett kormánynál zűrzavar uralkodott, ezért még egy órára sem tudott tervezni.

December 10-én azonban ismét kiéleződött a helyzet. A magyar kormány értesítette Mackensent, hogy a keleti hadsereg francia főparancsnoksága *„váratlanul egyoldalúan és önkényesen"* megváltoztatta a december 1-jei megállapodást, és úgy rendelkezett, hogy Berthelot tábornok a francia–román hadsereggel fegyverezze le és internálja az Erdélyben lévő német csapatokat. A magyar kormány hozzáfűzte ugyan, hogy ez ellen minden formában tiltakozni fog, ám felszólította a tábornagyot, küldje el képviselőjét Berthelot tábornokhoz tárgyalni. Közölte azt is, hogy a magyar központi szállítóosztály leállítja az erdélyi német csapatszállításokat.

Mackensen élesen tiltakozott a Barthelot-val kötött december 1-jei megállapodás felrúgása miatt és elutasította az új tárgyalásokat. A magyar kormányhoz intézett december 11-i levelében ezt írta: *„Azonnali utasítást kérek arra nézve, hogy semmi se akadályozza az elszállítást, és kérek minden parancsot visszavonni, amelyek tegnap a szállítások visszatartására vonatkoztak."* A csapatok lefegyverzési kísérletei és továbbutazásának megakadályozása miatti összetűzésekért minden felelősséget elutasított. Az alsóbb parancsnokságokat pedig felszólította, hogy minden erővel folytassák az elszállítást, s utasítsák el a franciák és románok esetleges lefegyverzési és internálási felszólításait.

A határozott fellépésre a vasúti szállítások néhány nap múlva folytatódtak. Az év végéig Ausztrián keresztül a hadseregcsoport utolsó szerelvényei is Németországba érkeztek. Csak néhány szállítmány tett kerülőutat a magyarországi internálótáborok felé, hogy azt megállás nélkül a másik oldalon ismét elhagyják.[29]

Mackensen 1918. december közepén főhadiszállását Nagyváradról Pápára tervezte áthelyezni, amelyhez megkapta a magyar kormány hozzájárulását. Főparancsnokságának kétharmada Brassóból és Nagyváradról már korábban hazautazott, ezért már csak 13 tiszt és tisztviselő, 120 altiszt és katona tartózkodott körülötte. Vonata december 16-án délelőtt

[28] Ormos: i. m. 97.

[29] *Mackensen. Briefe und Aufzeichnungen...* i. m. 370–371.

érkezett meg Budapestre, ahol megállították, s a mozdonyt azonnal lekapcsolták. A pályaudvart gépfegyveres magyar katonaság szállta meg és a szerelvényt őrök vették körül.

A vonatra felszállt von Waenker őrnagy, a főparancsnokság néhány napja előreküldött első vezérkari tisztje, aki tájékoztatta a tábornagyot arról, hogy december 11-i tiltakozását továbbították a francia hadvezetés Budapesten tartózkodó bizottságának. Henrys tábornok, a francia keleti hadsereg főparancsnoka megparancsolta: a francia hadvezetés végső döntéséig a magyar kormány minden körülmények között hajtsa végre a lefegyverzést és az internálást. Egyúttal átadta Károlyi Mihály miniszterelnök meghívását a parlamentbe, hogy személyesen tisztázza a helyzetet, amelybe a magyar kormány a francia bizottság követelésére került. Tájékoztatta arról is, hogy a magyar kormány sürgeti a tábornagyot, adja ki a parancsot a fegyverek átadására és az internálásra. Waenker hozzáfűzte: a magyar hadügyminiszter szerint az internálás csak formaság. A kormány nem tanúsítana ellenállást, sőt támogatná a német csapatok kitörését az osztrák határ közelében felállított internálótáborból.

Mackensen belátta, hogy a magyar géppuskások mindenképpen megakadályoznák továbbutazását, és a Károlyi kívánságát továbbító magyar őrnagy is becsületszavát adta, hogy Károlyi és a hadügyminiszter tényleg csak a franciák magyar kormányhoz intézett követeléséről kíván beszélni vele, Budapesten akadálytalanul mozoghat és a tárgyalások után azonnal folytathatja útját, ezért beleegyezett a találkozóba.

A parlamenti tanácskozáson azonban azt követelték tőle, parancsolja meg magyar földön tartózkodó csapatainak fegyvereik átadását és internálásukat, számára pedig a parancs végrehajtásáig budapesti tartózkodást jelöltek ki, ahol egy villa áll rendelkezésére. A szószegés a tábornagyot teljesen letaglózta. Csapatai ugyanakkor tulajdonképpen már átjutottak Magyarországon, s az internálás ténylegesen csak a gyaloglást megtagadó, s önhibájukból időt veszítő gazdasági csapatokat érintette.

Nem maradt más választása, mint hogy a Legfelső Hadvezetés jóváhagyásával kiadja a parancsot. Végrehajtásáért azonban nem kezeskedett, mivel számos katonája egyedül igyekezett elérni az osztrák határt. Mackensen elzárkózott akár csak néhány napos budapesti internálástól is, ezért felajánlották számára Károlyi László grófnak, a miniszterelnök nagybátyjának fóti kastélyát. Mackensen közölte Károlyival, hogy a magyar kormány tőrbe csalta, s hitszegően cselekedett. Hiszen ő Nagyváradot csak azután hagyta el, miután megkapta a magyar hozzájárulást főparancsnoksága Pápára helyezéséhez. Károlyi kitért annak megválaszolása elől, hogy a magyar kormány megváltozott felfogása az antant nyomására vezethető-e vissza. Hangsúlyozta, hogy a főparancsnokság a magyar kormány védelme alatt áll, nézete szerint ezért kizárt a franciák beavatkozása. Ha mégis francia beavatkozástól kellene tartani, a magyar kormány időben értesíti a tábornagyot.[30]

Mackensen december 18-án délután autóval érkezett meg Fótra. Kétszobás szállásával – a világítást leszámítva – elégedett volt. Ezért másnap bevezették hozzá a villanyvilágítást. *„Mivel a franciák valójában nem rendelkeznek csapatokkal, hogy ellenem katonailag valamit is tegyenek, más eszközzel és módon kísérlik meg, hogy csapataimat és engem ártatlanná tegyenek [...] Csapatrészek tényleges internálására egyáltalán nem került sor. Megtaláltuk annak útját és*

[30] Uo. 374.

módját, hogy az eddig vasútra tett csapatokat átjuttassuk a határon. A karácsonyi napokban a hadseregcsoport alig egy nyolcada lesz magyar földön, vasúton vagy berakodás alatt. A siker áldozata én vagyok és a főparancsnokság velem lévő egyharmada" – jegyezte fel.[31]

Berthelot tábornok a Magyarországgal szembeni román igényeket képviselendő december közepén azt követelte: Magyarország adjon át Romániának 100 mozdonyt, 11 ezer rendes és 400 víztároló vagont azoknak a szerelvényeknek fejében, amelyeket Mackensen vitetett el. Követelését Vix, majd Henrys és Franchet d'Esperey is elutasította. Vixet aggasztotta a Magyarországgal szembeni követelések állandó növekedése. Az antant által támogatott nemzetiségek acsarkodása a magyarokat végső elkeseredésbe kergeti; vannak határok, amelyeket nem lenne helyes átlépni – írta egyik összefoglalójában.[32] Vix jól tudta azt is, hogy a Mackensen-ügy valójában csúfos kudarccal zárult. *„Az eredmény nulla. A legyőzött rendelkezik a német erővel, míg a győztes csupán a magyar és csehszlovák gyengeségre támaszkodik"* – írta Henrysnek, aki osztotta Vix véleményét, és Berhelotot hibáztatta, mert nem lépett fel akkor a németek ellen, amikor csapataik többsége még Erdélyben tartózkodott.[33]

Vix vezérkari alezredes, az eredetileg a magyar terület megszállását előkészítő antantmisszió vezetője december 26-án közölte Károlyival, hogy a tábornagyot Foch marsall parancsára továbbra is őrizetben tartják.[34]

Mackensen tartotta magát ahhoz, hogy internálása egyedül a magyar kormány ügye, s elutasított minden francia kapcsolatfelvételt. Mindez oly mértékben sikerült neki, hogy a franciák már attól tartottak, titokban elhagyta a fóti kastélyt. Emlékeztek becsületszavára is, hogy ő lesz az utolsó internált Magyarországon. Márpedig december 29-én az összes német katona elhagyta Magyarországot. Miután Károlyi sem vállalt felelősséget Mackensen további őrzéséért, s a *„marsall szökésének nevetséges komédiáját"* (Vix) a franciák sem akarták megérni, december 31-én két század marokkói szpáhi jelent meg az udvaron, s négy francia tiszt benyomult a szobájába, hogy *„üdvözölje"* a tábornagyot.[35] Mackensen írásban tiltakozott a magyar kormánynál az eljárás és az antant beavatkozása ellen. Vix 1919. január 3-án levélben közölte Károlyival, hogy a francia hadsereg átvette Mackensen őrzését, s felkérte, állítasson össze különvonatot a tábornagy és kísérete elszállítására.[36]

Január 4-én délután a szpáhik alezredes-parancsnoka megjelent a magyar összekötő tisztnél, s közölte: Mackensen és törzsét elszállítják, az őrzésüket a szövetségesek veszik át. Mackensen kijelentette, hogy csak az erőszaknak engedelmeskedik. A németeket este 7 órakor autóval Gödöllőre vitték, majd vonattal – mindvégig erős kísérettel – Újvidékre. Másnap átköltöztették őket a néhány kilométerre fekvő Futakra, Rudolf Chotek gróf kastélyába. A Mackensenen kívül hét tisztből, 39 altisztből és legénységből álló német csoport elviselhető és méltó körülmények között élt. Saját őrséget szervezhettek, francia és szerb tisztek nem léptek a kastély területére. A napi mozgást a séta mellett főleg a lovaglás

[31] Uo. 375.
[32] Ormos: i. m. 100–101.
[33] Uo. 102.
[34] Uo.
[35] *Mackensen. Briefe und Aufzeichnungen...* i. m. 376.
[36] Ormos: i. m. 102.

jelentette a hetven éves tábornagy számára, aki magával hozhatta kedvenc lovait is. Ellátásuk rövidesen semmi kívánnivalót sem hagyott maga után, de Mackensen állandóan hangoztatta: az egész eljárás ellentmond minden szerződésnek és megállapodásnak, őt csak a magyarok internálhatták volna.[37] Hónapok teltek el anélkül, hogy a francia hatóságok válaszoltak volna kérdésére: miért és meddig tartják fogva?

Hazaszállítási kérelmüket a franciák előbb az 1919. június 28-án aláírt versailles-i szerződés német nemzetgyűlési, később pedig a szövetséges hatalmak parlamentjeinek végleges ratifikálásától tették függővé. semleges képviselők közbenjárását sürgetve előbb a szófiai holland követ látogatása került szóba, amelyet a francia kormány nem engedélyezett. A belgrádi svájci főkonzul augusztus 13-án ugyan meglátogatta őket, de látogatása céltalan volt, mivel Foch marsall már elhatározta, hogy áthelyezik őket Szalonikibe.[38]

Kétnapos dunai hajóút után 1919. szeptember 11-én egy szaloniki tengerparti villában helyezték el őket. Az épületben rajtuk kívül pilóták is laktak, s gépkocsigarázs és különböző műhelyek működtek benne. A német internáltak és az ötvenfős szenegáli őrség meglehetősen szűkösen és rossz körülmények között lakott. Létfeltételeik, ellátásuk lényegesen elmaradt a Futakitól, s nem volt tábornagyhoz méltó. Mackensen ugyan teljes mozgási szabadságot kapott a félszigeten, s hódolhatott lovaglási szenvedélyének is, a napi sétáról azonban a kíváncsi szemek miatt inkább lemondott. Szeptember 23-án táviratban kérte Foch marsallt, hogy közölje, előreláthatóan meddig tart internálása.[39] Hazulról október végén kaptak először hivatalos értesítést arról, hogy a berlini véderőminisztérium tiltakozott a tábornagy internálása ellen, és azonnali szabadon bocsátását követelte. Ennek várható időpontjául a német hadifoglyok általános hazatérését nevezték meg, amely azonban még nem kezdődött el.

A régen várt hír Franchet d'Esperey tábornoktól 1919. november 17-én érkezett meg. Értesítette Mackensent, hogy a Niš–Belgrád–Belgrád–Budapest–Bécs útvonalon térhetnek haza, s a német határig egy francia tiszt kíséri el. Gépkocsijait hadizsákmánynak minősítették, lovait pedig el kellett adnia. Ezek az intézkedések a *„hadserege internálására vonatkozó konvenciók megsértésének következményei, hogy így is kifejeződjön tényleges legyőzetése"* – írta d'Esperey. A tábornagy az elmaradt győzelem bosszújának tekintette a francia tábornok intézkedéseit.

Mackensen 1919. december 1-jén reggel Passaunál lépte át a német határt, ahol ünnepélyesen fogadták, méltatva, hogy személyes szabadságát áldozta hadserege hazatéréséért.[40]

*

A Mackensen-hadsereg Magyarországon hátrahagyott hadi- és birodalmi javainak ügyében 1920. november 30-án német-magyar megállapodás született. Ezt követően azonban a rendezés megrekedt. 1921 novemberében, az átmeneti francia orientáció lezárulása után, a magyar–német kapcsolatok intenzívebbé tételére törekedve a honvédminisztérium

[37] *Mackensen. Briefe und Aufzeichnungen...* i. m. 377–378.
[38] Uo. 384.
[39] Uo. 386–387.
[40] Uo. 388–389. o.

képviselője nem hivatalosan a Mackensen-javak egyösszegű kifizetésére tett javaslatot a birodalmi vagyonügynökség Budapesten tárgyaló képviselőjének. A birodalmi kincstárügyi minisztérium örömmel fogadta a magyar hajlandóságot az ügy lezárására, s a német követelések egyösszegű kifizetését kedvezőnek ítélte. A német kincstárügyi minisztérium és a vagyonügynökség háromfős delegációjának magyarországi kapcsolatfelvételéhez a külügyminisztérium a budapesti német követség támogatását kérte.

A két ország megállapodását végül 1922 júniusában írták alá Münchenben, amelyben a magyar kormány 27 677 693 korona kifizetésére vállalt kötelezettséget. De csak 1923. március 23-i szóbeli jegyzékében közölte a német kormánnyal, hogy hozzájárul – az időközben töredékére inflálódott – összeg kifizetéséhez.[41]

A Mackensen-ügyben végül mégiscsak a magyar kormány maradt alul. A németek az 1920-as évek elején szemrehányóan utaltak Magyarország *„árulására"*, jóllehet a tárgyilagosabb elemzők megjegyezték: Mackensen magának kereste a bajt azzal, hogy vonatával nem kerülte el Budapestet. A franciák pedig nem feledték a magyar kormány *„következetlenségét"*.

August von Mackensen tábornagy már életében legendává vált. Életpályája rendkívüli ívet fogott át: 1849-ben született, részt vett az 1870–1871. évi porosz-francia háborúban, s 1882-ben bekerült a vezérkarba. 1898-ban a császár szárnysegéde lett, 1899-ben nemesi rangot kapott. 1901-ben a huszár testőrbrigád parancsnoka, 1903-ban főadjutáns lett. 1908-ban hadseregtest-parancsnok tábornoki rangban, 1914-ben hadseregparancsnok a keleti fronton. 1915-ben tábornaggyá nevezték ki. 1915 őszén a Szerbia elleni hadjárat vezetője, 1916 őszén a romániai hadjárat vezetője, ahol a háború végéig katonai kormányzó volt. Hadseregének Magyarországon keresztüli hazaszállítása öt ország nagypolitikájának őrlőmalmaiba került. A rövid kiürítési határidő lejárta után a német csapatokat Magyarországon lefegyverzés és internálás fenyegette. A tábornagy katonái – a háborús felek által különböző időpontokban és helyeken aláírt fegyverszüneti megállapodások feltételei között lavírozva – végül is kicsúsztak az antant kezei közül. Igaz, a hetvenéves Mackensen *„vezéráldozatot"* hozott, megteremtve későbbi legendáját. Internálása jó érvként szolgált a *„tőrdöfés"* elméletét híveinek, amit maga is vallott: a német hadsereget nem a fronton győzték le, hanem a hátországban, az otthoni forradalmi erők döfték hátba az országot. A tábornagyot 1933-ban porosz államtanácsnokká nevezték ki, a nemzetiszocialisták számára pedig a katonai hagyományok reprezentatív figurája lett, mintegy Bismarcktól Hitlerig megtestesítve a folytonosságot. Még megérte az amerikai csapatok bevonulását Németországba. 1945. november 8-án, 96 évesen halt meg.

(Megjelent *„Emberek és eszmék..."* Tanulmánykötet Vadász Sándor születésnapjára. Eger, 2001. 69–82.)

[41] ADAP, Serie A: 1918–1925. Band V. 1. Mai 1921 bis 28. Februar 1922. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1987. 382–383. (185. dokumentum) Az AA a budapesti német követségnek (1921. november 18.)

AZ I. VILÁGHÁBORÚ – ÚJRAGONDOLVA

A NEMZETKÖZI POLITIKA ÚJ JELENSÉGEI A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Az 1870–1871. évi porosz–francia háború után ugyan többször válságos helyzet alakult ki, de az európai államok tapasztalt diplomatái mindig megtalálták a kompromisszumos megoldásokat. Így történt 1878-ban, amikor megállapodásra jutottak a Balkán felosztásában, 1884-ben Bismarck rendezésében Afrika felosztásában a berlini Kongó-konferencián, 1898-ban, amikor Anglia és Franciaország lezárta afrikai konkurencia-harcát, majd az 1904. évi antant-szerződésben pedig még közelebb kerültek egymáshoz. 1907-ben Anglia és Oroszország jutott egyetértésre Afganisztán és Perzsia ügyében.

E gyakorlat folytatása lehetséges lett volna, de a hatalmaknak elegük lett az állandó kompromisszumok kereséséből, amelyek nem fizetődtek ki, kiváltképpen akkor, amikor a kölcsönös fenyegetések a tengeri és szárazföldi fegyverkezéssel növekedtek. Főleg a legfiatalabb nagyhatalom, a Német Birodalom jelentett növekvő fenyegetést gazdasági hatalmával és fegyverkezésével, de szenvedett el egyúttal mind több kudarcot is a nemzetközi kompromisszumok révén, s érezte magát mindinkább fenyegetve, *„Közép-Európa bekerítésével"* vádolva az antant országokat. Megbomlott a korábbi nagyhatalmi egyensúly, kiéleződött az angol–német ellentét s az európai nagyhatalmi rendszer két táborra szakadt: az egyik oldalon Oroszország, Franciaország és Anglia, a másikon pedig Németország, Ausztria–Magyarország és Olaszország állt. Utóbbi ugyan ambivalens magatartást tanúsított, s 1915-ben az ellenséges táborhoz csatlakozott. A legtöbb egyéb kapcsolat nem jelentett szilárd szövetséget, ilyenné csak közvetlenül a háború kitörése előtt kovácsolódott.

A válság, amelyet már nem lehetett többé békés eszközökkel megoldani, 1908-ban a Balkánon kezdődött, majd a két Balkán-háborúban folytatódott az ottani kisállamok hatalmi harcaival a visszaszoruló Törökország ellen. A nagyhatalmak közül ebben közvetlenül Ausztria–Magyarország és Oroszország vett részt. 1908 óta a nemzetközi rendszer folyamatosan gyengült; ez a folyamat 1911-ben felgyorsult a második marokkói válságot követően, amely Líbiában kiváltotta az Oszmán Birodalomra mért olasz támadást, s a balkáni háborúkat. A Habsburg politikai vezetők az Oszmán Birodalom széthullásában saját, jövendőbeli sorsukat látták, mint a soknemzetiségű, több problémával küszködő birodalomét, amelyet a nemzetközi rendszer cserbenhagy, mivel inkább feldarabolása, semmint az európai rendszer és a nagyhatalmak békéjének megőrzése az érdeke.

A nemzetközi politika másik tényezője is a háború irányába hatott: 1911-től kezdve szélesedett a fegyverkezés Európában, mivel Németország, Franciaország és Oroszország egymás fegyverkezésére válaszul növelte a katonai költségvetést és hadserege létszámát. A többi ország – a balkániakat is beleértve – csatlakozott a fegyverkezéshez, így az európai

nemzetek hamarosan a fegyverkezési verseny spiráljába kerültek, s amint erre lehetősége nyílt, a diplomáciát is a maga oldalára állította.

Mindezzel egyidejűleg megkezdődött a radikális nacionalizmus térhódítása, amelynek képviselői nem csupán nyomást gyakoroltak saját kormányukra, követelve az agresszívebb fellépést, de félelmet is keltettek a többi államban. Bár alaptalannak bizonyult az aggodalom, hogy a kormányok nem képesek féken tartani, illetve ellenállni a nacionalista követeléseknek, de a külpolitikában feltételezésként mégis számítottak rá. A francia és az orosz állam vezetői a pángermánoktól, a német vezetők pedig a pánszláv revansistáktól tartottak. Míg az egyes kormányok békés szándékaikat hangoztatták, diplomatáik egyre nagyobb figyelmet szenteltek a radikális nacionalista agitátoroknak, akik egymás kampányából merítettek erőt, s ezzel hozzájárultak a nemzetközi politikában uralkodó bizonytalansághoz és bizalmatlansághoz. 1914-ben a béke megőrzését egyik állam sem érezte olyan sürgetőnek, hogy azért hatalom- és presztízsveszteséget szenvedjen. A két szemben álló szövetségi rendszer elsődleges célja már nem kisebb-nagyobb területi gyarapodás volt, hanem egyenesen az ellenfél szétzúzása.

Az 1914. júliusi válság döntéseit valamennyi kormány úgy fogta fel: védelemből cselekszik, s céljai elérésében reménykedett. A Monarchia úgy érezte, puszta léte forog kockán a délszlávok radikalizálódásával. Szentpéterváron Oroszország nagyhatalmi státuszát féltették; Németország úgy vélte: a Monarchia nagyhatalmi pozíciójának megőrzése saját létkérdése is, amelyet a hármas antant veszélyeztet. Poincaré országa biztonságát hozta fel indoknak az oroszokkal való szövetség érdekében. Nagy-Britannia célja az európai hatalmi egyensúly megtartása volt. Valamennyi hatalom úgy tartotta: háborús céljai védelmi jellegűek; a nagyhatalmak közötti feszültségeket a nemzetközi rendszer nem volt képes kezelni. Más szóval: *„a nagyhatalmak létfontosságú érdekei kölcsönösen kizárták egymást, és ez vezetett az általános háborúhoz."*[1]

A 20. század elején kibontakozó konfliktus a modern nagyhatalmi politika terméke volt. Ugyanis *„a nemzeti törekvések és a dinasztikus torzsalkodások csak a modern hatalmi politika összefüggésében kaphattak világpolitikai jelentőséget, s a legkisebb szikra kipattanása is magában hordozta az általános robbanás veszélyét"* – írja Diószegi István. Az évtizedek óta halmozódó konfliktusok Ausztria–Magyarország és a délszláv nemzeti mozgalom összeütközésével lobbantak lángra. Ferenc Ferdinánd a szláv népek egyenjogúságának híve volt, s trónra lépésekor megvalósíthatta volna föderalista elképzeléseit, kihúzva a talajt a nagyszerb–pánszláv törekvések alól. A háborúval a Monarchia a délszláv nemzeti átrendeződést kívánta meghiúsítani; azt, hogy a független Szerbia Piemont szerepét vállalhassa a kettős monarchia délszlávjainak tömörítésében, s így megőrizze birodalmi létét. *„A Balkán-kérdés azért emelkedett világpolitikai rangra, mert a nemzeti vitában szemben álló felek és a mögéjük dinasztikus érdekből felsorakozó nagyhatalmak a nagy európai hatalmi blokkok tagállamai voltak, és a vita eldőlte a szövetségi rendszerek egész további sorsára kihatott."*[2]

[1] MULLIGAN, William: The Origins of the First World War. Cambridge University Press, 2010. Ismerteti: ARANY Ágnes: *A háborús felelősség kérdése az újabb angolszász historiográfiában.* In: NÉMETH István (szerk.): *Az első világháború 1914–1918.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014. 343–344.

[2] DIÓSZEGI István: *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939.* História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994. 229.

A MONARCHIA KONFLIKTUSA SZERBIÁVAL

Amikor az 1878. évi berlini kongresszus hozzájárult Bosznia és Hercegovina osztrák–magyar megszállásához – mindkét terület formálisan továbbra is az Oszmán Birodalom része maradt –, Ausztria és Magyarország az új közigazgatási területet államaikba igyekezett betagolni. A salamoni ítélet szerint azonban egyik tartomány sem lett Ciszlajtánia vagy Transzlajtánia része, hanem a Monarchia közös pénzügyminisztériuma igazgatta. Az 1867. évi kiegyezés után I. Ferenc József osztrák császár és magyar király ugyanis kínosan ügyelt a birodalom két felének azonos kezelésére.[3]

A trónörökös Ferenc Ferdinand katonai kancelláriájában (1913-ban a közös hadsereg főfelügyelője lett) I. Ferenc József halála után a hadseregre támaszkodva a kettős monarchiát a délszlávok bevonásával trializmussá tervezte bővíteni, amely azonban csak a Magyarországgal folyó polgárháború révén lett volna megvalósítható; e törekvést ráadásul a hátrányba kerülő csehek sem nézték volna tétlenül. Ferenc Ferdinánd kezdeményezésére tervek születtek a Monarchia etnikai-föderatív állammá alakítására (ilyen volt Aurel Popovici terve Nagy-Ausztria Egyesült Államairól), amelyek azonban megvalósulatlanok maradtak.

A századfordulón a nagyhatalmaknak már öt önálló balkáni országgal – Montenegró, Szerbia, Románia, Bulgária, Görögország – kellett számolniuk, de a balkáni népek egy részét az Osztrák–Magyar Monarchia és az Oszmán Birodalom még közvetlen befolyása alatt tartotta. Az önálló taktikázás lehetőségét főleg Szerbia használta ki, amikor vezető körei 1903-ban szakítottak a Habsburg-orientációval, s az orosz orientációs politikát folytató Karadjordjević-dinasztiát segítették trónra. Az új politika nyíltan Törökország ellen irányult, de a részben szerb lakosságú Bosznia és Hercegovina osztrák–magyar birtoklása miatt is felkarolták a nagyszerb politikai gondolatot.[4]

Szerbia 1903–1906 között lazított a Monarchiához fűződő kereskedelmi kapcsolatain, s 1905-ben szerb–bolgár vámuniót kötöttek. A Monarchia 1906 februárjában a szerb lépésekre válaszul piacát nagyrészt elzárta a szerb áruk elől. A kereskedelmi kapcsolatok normalizálása érdekében 1907 júniusától folytak megbeszélések, de a szerződéstervezetből nem lett jogérvényes megállapodás. A vámháború (valójában *„sertéshábor*ú") egészen 1911-ig tartott; Szerbia azonban teljes gazdasági emancipációja előkészítésére újabb piacokat talált, gazdaságilag függetlenedett a Monarchiától, s öntudatosabb, Monarchia-ellenes politikát folytatott, s a szomszédos országokban élő szerbek összefogására törekedett.[5] 1907 után pedig Oroszország ismét erősítette befolyását a Balkánon; Szerbia vezetői önálló nacionalista érdekeik támogatása miatt támaszkodtak Oroszországra; így a nagyszerb gondolat és a pánszlávizmus szorosabbra fűzte kapcsolatát *„népi egységideáljaik megvalósulását remélve."*[6]

Bosznia és Hercegovina annektálásának gondolata a tartomány belső problémáinak megoldása kapcsán vetődött fel, mivel az átmeneti államjogi állapot kedvezett a szerb

[3] Az Osztrák–Magyar Monarchia intézményeinek működését lásd: Kozári Monika: *A dualista rendszer (1867–1918).* Pannonica Kiadó, Budapest, 2005.

[4] GALÁNTAI József: *Magyarország az első világháborúban.* Korona Kiadó, Budapest, 2001. 34–35.

[5] Uo. 37.

[6] Uo. 35.

egységtörekvéseknek. I. Ferenc József császár már 1907 májusában jóváhagyta Burián István közös pénzügyminiszter Bosznia–Hercegovina annexiójára irányuló tervét, amelyet a közös minisztertanács is közmegegyezéssel jóváhagyott. 1908 áprilisában Burián újabb emlékiratot készített az annexióról, amelyet Aehrenthal közös külügyminiszter végül augusztus 5-én hagyott jóvá. Az 1908. augusztus 19-i közös minisztertanácson Wekerle Sándor magyar miniszterelnök is kiállt az annexió mellett.[7]

1908 nyarán az Oszmán Birodalomban győzött az ifjútörök forradalom, s a Monarchia számára kétségessé vált a két délszláv tartomány ideiglenes birtoklása. A Monarchia a török kormány annexiós hozzájárulását 2,5 millió török fontért szerezte meg, amelynek előteremtése nem kis gondot jelentett a közös pénzügyminiszternek. Törökország előzetes beleegyezésére ugyanis Németország is igényt tartott, mert keleti behatolása érdekében szüksége volt a török vezetők jóindulatára. Az annexió azonban csak az Oroszországgal való megegyezés révén történhetett. A két külügyminiszter, Aehrenthal és Izvolszkij a csehországi Buchlauban találkozott, ahol az orosz külügyminiszter hozzájárult Bosznia és Hercegovina tervezett osztrák–magyar annektálásához.[8]

A Monarchia 1908. október 5-én jelentette be a két tartomány formális bekebelezését. Az erősödő Szerbia számára formálisan is kilátástalanná vált, hogy a délszláv többségű tartományt valamilyen alkufolyamattal megszerezze, és tengeri kijárathoz jusson. A Monarchia és Szerbia viszonya a katonai összeütközésig kiéleződött; a közös hadügyminiszter már októberben szerbiai és montenegrói szabadcsapatok betörésével számolt.[9]

A katonai összecsapás gondolata a bécsi vezető körök számára sem volt idegen. Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök szerint *„Aehrenthal báró osztotta azt a nézetemet, hogy a konfliktust Szerbiával háborús döntésig kell vinni, mert 2–4 év múlva Oroszország és Olaszország képes lesz a szerbek mellé állni, s így akkor egyszerre kerülünk háborúba Oroszország és Olaszország ellen, valamint a Balkánon, amely minden körülmények között elkerülendő".*[10] A katonai lépés eredménye Szerbia bekebelezése lett volna, de II. Miklós orosz cár I. Ferenc Józsefhez intézett 1908. december 30-i éles hangú levele miatt a közös külügyminiszter elállt a tervtől. Helyette 1909. februárban ultimátumot adtak át Szerbiának, amelyben az annexió deklaratív elismerését, a Monarchia elleni propaganda beszüntetését és az ilyen célú, akkoriban alakult társaságok – közöttük a *Narodna Odbrana* – feloszlatását követelték. A bécsi körök az ultimátum elutasítása esetén már márciusra tervezték a hadjáratot. Háborúra azonban nem került sor, mert a szerb kormány elfogadta az ultimátumot. Oroszország még nem volt felkészülve a háborúra, s 1909. március 17-i minisztertanácsi döntése értelmében nem nyújthatott katonai segítséget. Így a szerb kormány 1909. március 31-én elfogadható választ adott a Monarchia ultimátumára.[11]

Az 1908. évi boszniai annexió azonban annyira elmérgesítette a Monarchia és Szerbia viszonyát, hogy vámháborújuk 1911-ig tartott, majd gazdasági kapcsolataik alig egy év után ismét megszakadtak. Szerbiában növekedett a Monarchia iránti gyűlölet; a dunai

[7] Uo. 38–39.
[8] Diószegi: i. m. 220–221.
[9] Galántai: i. m. 39.
[10] Uo.
[11] Uo. 40.

monarchia valamennyi, a szerbek, horvátok és bosnyákok által lakott területeinek Szerbiához csatolását s a délszlávok egy államban történő egyesítésére irányuló nagyszerb törekvést a belgrádi titkos szervezetek irányították. Közöttük a Dragutin Dimitrijević (Apis) ezredes, a belgrádi katonai kémelhárítás főnöke által vezetett *Ujedinjenje ili smrt* (Egyesülés vagy halál) titkos szervezet 1911-ben alakult meg olyan tisztekből, akik a szerb kormány *„megalkuvó"* politikáját is ellenezték.[12] Szervezetük beépült a Bosznia–Hercegovinát lazán behálózó Ifjú Bosznia mozgalomba, amely a délszláv egység, a függetlenség megteremtésére áhítozott, s megvalósulásának fő akadályát az Osztrák–Magyar Monarchiában látta. Az 1908. évi annexió után pedig Oroszország ismét a balkáni államok Monarchia-ellenes tömörítésén fáradozott.[13]

1912 őszén Szerbia, Bulgária, Görögország és Montenegró (a Balkán-Szövetség) nemzeti átrendeződésük miatt háborút indított Törökország ellen, amely kiindulópontja lehetett Ausztria–Magyarország és a balkáni német befolyás elleni fellépésnek is. A török csapatok minden fronton vereséget szenvedtek. Mivel a Monarchia Törökországgal rokonszenvezett, s a Balkán-Szövetség részleges mozgósítást rendelt el a szerb határra. A Monarchia akár katonai erővel is hajlandó volt megakadályozni Szerbia kijutását a tengerhez. Oroszország továbbra is a Monarchia követeléseinek teljesítését tanácsolta Szerbiának. Engedékenysége ellenére a bécsi hadügyminisztériumban a növekvő nagyszerb és szláv propaganda miatt az egyetlen menekvést a Szerbia elleni támadó fellépésben és a szávai királyság okkupálásában látták.[14]

A Monarchia katonai vezetését végül is a Német Birodalom álláspontjának – angol nyomásra történő – megváltoztatása hűtötte le, s a balkáni ellenfelek fegyverszünetet kötöttek. De a balkáni válság az 1912 decemberében összeülő londoni konferencián sem zárult le, s nem került sor békekötésre. A Balkán-Szövetség államai rövidesen összevesztek a megszerzett területek elosztásán: 1913 júniusában a második Balkán-háborúban Szerbia Montenegróval és Görögországgal együtt lépett fel Bulgária ellen, majd Törökország is beavatkozott az ország ellen. A Monarchia nyílt katonai fellépést tervezett Bulgária mellett, Németország azonban most is helytelenítette a Monarchia fegyveres akcióját, s egyébként sem akart Románia és Törökország ellen fellépni, mert éppen ezekben az országokban igyekezett befolyását növelni.

1913. augusztus 10-én Bukarestben aláírták a Bulgária vereségét szankcionáló békeszerződést, de a balkáni bonyodalmak még nem zárultak le.[15]

A Balkán-háború kitörése után Magyarország szerb lakossága nyíltan kifejezte szimpátiáját a szávai királyság iránt, s minden korábbit meghaladó egységben lépett fel Szerbia mellett. Pénzgyűjtéseket szerveztek – az adományozásból kiemelkedett a szerb értelmiség –, és sok fiatal férfi szökött Szerbiába, hogy önkéntesként harcoljon.[16] Az 1913. májusi közös minisztertanácson a közös pénzügyminiszter kifejtette: *„Szerbiát önálló államként meg kell szüntetni [...] a szerb népet egyenjogú részként a Monarchiához kell csatolni, ahol nemzeti*

[12] MAY, Ferdinand: *A „Fekete kéz"*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979.
[13] Galántai: i. m. 41–42.
[14] Uo. 43.
[15] Uo. 46–47.
[16] Uo. 44–45.

és politikai otthonra talál." A magyar miniszterelnök elutasította Szerbia bekebelezését, mert a trialimussal szláv többség alakulna ki, s ez a dualizmus végét jelentené. Az októberi minisztertanácson Conrad vezérkari főnök képviselte leghatározottabban Szerbia bekebelezését: *„Szerbia vagy lojálisan egészen hozzánk csatlakozik, olyan módon, ahogyan pl. Bajorország a Német Birodalomhoz tartozik, vagy nyílt ellenségeskedést kell létrehozni, amelyre a legalkalmasabb pillanat adva van."*[17]

A *„legalkalmasabb pillanat"* végül 1914 nyarán következett be, amikor Ferenc Ferdinánd trónörökös megszemlélte a szerbek gyásznapján Bosznia–Hercegovinában mindössze 20 ezer katonával tartott közepes hadgyakorlatot. Az Ifjú Bosznia tagjai március közepén a sajtóból értesültek Ferenc Ferdinánd tervezett boszniai útjáról, s arról, hogy megtekinti a hadgyakorlatot. A terrorista csoportot a belgrádi titkosrendőrség szervezte, fegyvereiket a hadsereg kragujevaci fegyverraktárából kapták, katonai irányítással lőkiképzést kaptak, terrorista kiképzésben részesültek, a bosnyák határon külön-külön, szerb határőrök és vámosok segítették át őket. A fegyvereket – négy Browning belga revolver, hat szerb kézigránát – segítők vitték Danilo Ilić tanítóhoz, a merénylet helyi szervezőjéhez, aki 1913-ban csetnik kiképzést kapott.

A Ferenc József utcában a sarkon várakozó Gavrilo Princip két-három méterről lőtt. Egy golyó érte Ferenc Ferdinandot, egy hitvesét, Hohenberg Zsófiát, s mindkét lövés halálos volt. Gavrilo Principet még a helyszínen elfogták, s vallomása elvezetett társaihoz. Órákon belül kiderült, hogy a *„nyomok Belgrádba vezetnek,"* s formálisan végül a világháborúhoz vezettek.

Az Osztrák–Magyar Monarchia, a Balkán és Oroszország ugyanis még nem kész részei Európának: – írta Jászi Oszkár társadalomtudós – bennük az állam és nép nem azonos, s dinasztikus hatalom tartja össze őket. A nemzetiségi kérdésnek nevezett gyulladásos betegség olyan államok belső szervezési zavara, amelyek számos történelmi okból nem jutottak el a nyugati típusú nemzeti államok szintjére, viszont képtelenek voltak olyan politikai rendszert létrehozni, amely *„népességük faji, gazdasági és kulturális összetételének valóban megfelel"*. E nemzetállami embriók ezekben a térségekben az állandó bizonytalanság, feszültség, bizalmatlanság és ingerültség politikai és társadalmi légkörét hozták létre.[18]

A NAGYSZERB GONDOLAT ÉS A PÁNSZLÁVIZMUS CÉLJAI

Ilija Garašanin (1821–1875), az Oszmán Birodalom autonóm szerb hercegségének belügyminisztere, majd miniszterelnökének külpolitikai terve orosz segítséggel a Balkán Szövetség létrehozására irányult, s russzofil beállítottságához élete végéig hű maradt. 1844 elején *Načertanije* (teljes címe: Szerbia 1844-es kül- és belpolitikai programja) című titkos munkájában fogalmazta meg először Szerbia első külpolitikai programját, amely a nagyszerb program kezdetének tekinthető: *„Szerbia szerencsésen kezdte fejlődését, s létezése alapjának a*

[17] Uo. 53.

[18] JÁSZI Oszkár: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok.* Új Magyarország részvénytársaság, Budapest, 1918. 14–15.

13–14. századi szerb királyságot kell tekintenie. Kötelességünk most, hogy kiássuk az egykori szerb birodalom alapköveit és falait, s jövőnket a történelmi jog védelme alá helyezzük."

Munkájának zömét a lengyel Adam Georg Czartoryski herceg emisszáriusától, a cseh Franz Zachtól kapott írások tették ki, de áthelyezte a hangsúlyokat: Zach föderális elképzeléseiből végül központosító-hegemonikus nagyszerb programmá vált. Szerbia nemzeti céljainál abból indult ki, hogy Szerbia ugyan *„kicsi, de ez az állapot nem maradhat fenn."* A *„nemzeti egység elvének"* legfontosabb parancsa az összes szerb egyesítése egy állam keretein belül, vagyis: *„ahol egy szerb található, ott van Szerbia."*[19]

Garašanin alapgondolata szerint az Oszmán Birodalom belátható időn belül várható széthullása nem vezethet ahhoz, hogy Oroszország és Ausztria a Magas Porta területeiből saját érdekszférákat alakítson ki, mert ennek nyomán az egész Balkán – hozzávetőlegesen a Vidin-Szaloniki vonal mentén – felosztásra kerülne. E fenyegető fejleményeknek a térség népei csak úgy tudnának ellenállni, ha megalakítanák a *Balkán keresztény népeinek szövetségét* és egyidejűleg gondoskodnának Bécs és Szentpétervár ellentéteinek fennmaradásáról.

Az időlegesen Kossuth terveihez kapcsolódó föderációs terve a délszláv kérdést nagyszerb értelemben tervezte megoldani. Eközben Hatalmas Dusan cár (1331–1355) birodalmának jogfolytonosságára hivatkozott, amelynek határai északon és északkeleten a Drináig és a Száváig, nyugaton pedig az adriai partokig terjedtek. Garašanin olyan nagy délszláv birodalmat képzelt el, amelyhez Montenegro és Bosznia-Hercegovina mellett a Monarchia összes délszlávok lakta területét, Horvátországot és Szlovéniát, az albánok szállásterületének északi felét és egy bolgárok lakta vilajetet (tartományt) is hozzá sorolt. Mindez azonban azt jelentette, hogy céljait csak Ausztria ellenében lehetett megvalósítani. Garašanin nagyszerb beállítottsága miatt összeütközésbe került Horvátországgal és Szlovéniával is. Nagy-Szerbia létrehozását a távlatokban a nyugati szlávokkal, elsősorban a csehekkel, morvákkal és szlovákokkal való szövetségnek kellett volna követnie.[20] A szlovák Jan Kollár (1793–1852) 1824. évi híres-hírhedt szonettjében már olyan nagy szláv birodalomról álmodott, amelynek Oroszország a *„feje"*, Lengyelország a *„melle"*, Csehország a *„karja"* és Szerbia a *„lába"*.

1871-ben a nyíltan agresszív, klasszikus orosz szlavofilizmus konzervatív-nacionalista képviselője, a kultúr-filozófus és természetkutató Nyikolaj J. Danyilevszkij (1822–1885) *Oroszország és Európa* című könyvében nyolc, illetve kilenc egységből álló, orosz vezetésű nagy *„pánszláv unió"* eljövetelét vázolta fel, amelynek *„tagállamai"*:

1. az Orosz Birodalom 1869. évi határai között, nyugaton kiegészítve Galíciával, Észak-Bukovinával és Kárpátaljával, mint eredeti orosz területekkel;
2. a csehek, morvák és szlovákok királysága;
3. a szerbek, horvátok és szlovének királysága;
4. a bolgár királyság Macedóniával;
5. a román királyság, kiegészítve Bukovina déli részével és Erdély „felével";
6. a görög királyság;

[19] HASELSTEINER, Horst: Nagy-Szerbia, Nagy-Horvátország. *História*, 1993/8. szám

[20] ROMSICS Ignác: Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején. In: uő. (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997. 42.

7. a magyar királyság a megmaradt területeken;
8. Konstantinápoly és környéke;
9. Lengyelország, ha elfordul Nyugat-Európától, elfogadja az orosz vezetést, s lemond a régi lengyel–litván államszövetség keleti feléről.

Az orosz irányítású kelet-európai szláv államszövetség funkciója Oroszország európai hegemóniájának, s az Egyesült Államokkal megosztott világuralmának megalapozása lett volna.[21]

NAGYHATALMI HADICÉLOK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELEJÉN

A két szövetségi rendszer már régóta várt háborújának kitörését az érintett országok lakossága a hosszú, elviselhetetlen nyomástól megszabadulva lelkesedéssel fogadta. A német nép a háború kitörésekor egyértelműen kormánya mögé állt. A birodalom háború előtti külpolitikai elszigetelődése, valamint Anglia, Franciaország és Oroszország növekvő együttműködése Németország megfékezésére a bekerítettség *(Einkreisung)* és a fenyegetettség érzetét váltotta ki. A Szerbiának átnyújtott osztrák hadüzenet utáni váratlan, általános orosz mozgósítást a Németország elleni támadás előkészületének tekintették; e lépést később a történészek valóban az első világháború közvetlen okának tekintenek.

A német népnek a bekerítettségből való kitörést *(Auskreisung)* és a preventív háború tézisét sugallták. A cári Oroszországot autokrata, reakciós államnak tekintették. A pártok a háború idejére pártközi megállapodást *(Burgfriede)* kötöttek, s kölcsönösen lemondtak az egymás közötti és a kormánnyal szembeni véleménykülönbségek nyilvánosságra hozataláról. Úgy tűnt, valósággá lett a birodalom régóta emlegetett belső egysége. A csaták istenét későbbi demokrata német költők és gondolkodók – közöttük Thomas Mann és Alfred Kerr – is méltatták és a háborút a nemzet tisztító-tűzének állították be. Protestáns lelkészek és nemzeti-liberális professzorok az ellenséget a sátán megtestesítőjének, a *„világégést"* világbíróságnak, a német népet pedig az isteni akarat végrehajtójának állították be.

A politikai és gazdasági célok kölcsönhatását jelezték Németország 1914. szeptember 9-i hadicél-irányvonalai,[22] amelyek szerint a háború általános célja *„a Német Birodalom belátható időre való biztosítása Nyugaton és Keleten. Ezért Franciaországot annyira meg kell gyengíteni, hogy ismételten ne jelentkezhessen nagyhatalomként, Oroszországot pedig a lehető legtávolabbra kell szorítani a német határoktól, és meg kell törni hatalmát a nem-orosz népek felett"*. Németország stratégiai helyzetét javítandó Belgium a háború után német ellenőrzés alatt vazallus állam szintjére süllyesztendő, katonailag fontos kikötőiben fenntartva a megszállási jogot, tengerpartja pedig katonailag Németország rendelkezésére áll. Az ország gazdaságilag német provinciává alakítandó. Liège-t és Verviers-t Poroszországhoz csatolnák, a belga Luxemburg tartomány egy határcsíkját pedig Luxemburg kapná. Antwerpen annektálását függőben hagyták. Francia Flandria a túlnyomórészt flamandok lakta Dunquerque-kel,

[21] Uo. 14.

[22] Reinhard Opitz: *Europastrategien des deutschen Kapitals 1900–1945.* Pahl-Rugenstein Verlag, Köln, 1977. 215–217, *Chronik Handbuch:* i. m. 83–84, valamint Németh István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990).* Aula Kiadó, Budapest, 2004. 71–72.

Calais-val és Boulogne-nyal hozzácsatolandó az átalakított Belgiumhoz. E helyzet Angliával szembeni értékét a megfelelő katonai hivatalok megítélésére bízták. Luxemburg német szövetségi tartomány lenne és megkapná a Belgiumhoz tartozó Luxemburg tartomány egy sávját és elméletileg a Longwy-i beszögelést. *„Közös vámszerződésekkel elérhetőnek tűnik egy közép-európai vámszövetség létrehozása Franciaország, Belgium, Hollandia, Dánia, Ausztria–Magyarország, Lengyelország, valamint elméletileg Olaszország, Svédország és Norvégia bevonásával. Ezen szövetségnek közös intézményi vezetés nélkül, tagjainak látszólagos egyenjogúságával, ám valójában német vezetéssel a német gazdaság Közép-Európa feletti uralmát kell biztosítania".*

A gyarmati terjeszkedés ügyét, ahol elsősorban összefüggő közép-afrikai gyarmati birodalomra törekedtek, s az Oroszországgal szembeni célok pontosítását későbbre halasztották. A Franciaországgal és Belgiummal kötendő gazdasági szerződések alapjaként egy rövid átmeneti formát ajánlottak, amely elméletileg megfelel az ideiglenes békének. Hollandia esetében mérlegelésre ajánlották, milyen eszközökkel és intézkedésekkel lehet az országot szorosabban a Német Birodalomhoz kapcsolni.

A keleti hadicélokat egyeztetni kellett volna Ausztria–Magyarországgal, de erre kötelező érvénnyel sohasem került sor. Német szemszögből a Monarchia mindinkább függő viszonyba került tőlük, így annak kívánságai felett részben túlteték magukat.

A Schlieffen-terv értelmében Kelet-Poroszország védelmét csupán a 8. német hadsereg látta el, amelynek feladata az orosz támadás feltartóztatása volt, amíg a nyugaton felszabaduló fő haderő általános támadásra indul Oroszország ellen. Az orosz hadsereg azonban a vártnál gyorsabban felvonult. Három német hadtest Gumbinnennél már 1914. augusztus 20-án megütközött a határt kelet felől átlépő 1. orosz hadsereggel, majd súlyos védelmi harcokban, kelet-porosz területek feladásával a Visztula irányába vonult vissza, hogy elkerülje a fenyegető bekerítést a délről előrenyomuló 2. orosz hadsereg részéről. A súlyos helyzetben a nyugállományából visszahívott Paul von Hindenburg tábornok vette át a főparancsnokságot; vezérkari főnöke Erich Ludendorff altábornagy lett, aki már a belgiumi felvonulásnál kitüntette magát. Az új hadvezetésnek 1914. augusztus végén sikerült Tannenberg mellett bekeríteni és megsemmisíteni a 2. orosz hadsereget. Néhány nappal később pedig a német csapatok a Mazúri tavak mentén kisebb veszteségek árán legyőzték a túlerőben lévő 1. orosz hadsereget is.[23]

A marne-i csata és 1914 novemberében a brit utánpótlás számára fontos Csatorna-menti francia kikötővárosok elfoglalásának meghiúsulása után a szövetséges és német hadseregek a belga tengerparttól a svájci határig húzódó 700 km-es frontvonalon néztek farkasszemet egymással. A mozgóháború állóháborúvá, s rövidesen felőrlő anyagháborúvá vált. A szövetségesek 1915-ben többször megkísérelték a szerteágazó német lövészárok-rendszert nehéztüzérséggel, majd gyalogos rohammal bevenni és áttörni. A kísérletek mindkét oldalon rendkívüli véráldozatokkal jártak, s végül is eredménytelenek maradtak.[24]

Az első világháború elején az antant hatalmak közül elsőként és legkonkrétabban Oroszország fogalmazta meg hadicéljait. Szazonov orosz külügyminiszter már 1914.

[23] MÜLLER, Helmut M.: *Schlaglichter der deutschen Geschichte.* Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1994. 212–213.

[24] Uo. 213–214.

augusztus 30-án ismertette Maurice Paléologue francia nagykövettel 13 pontos hadicél-követelésüket. A szövetségesek legkonkrétabb terve több ponton fedte Danyilevszkij 1871. évi elképzeléseit. Legelső céljuk Németország hatalmának és katonai-politikai uralmi igényének megtörése volt. Majd: a területi változásokat a nemzetiségi elvek határozzák meg. Oroszország kisajátítaná a Nyeman alsó folyását és Galícia keleti részét. A lengyel királysághoz tartozna Kelet-Posen, Szilézia és Nyugat-Galícia. Franciaország visszakapná Elzász-Lotaringiát, a Rajna menti Poroszország egy részét és Pfalzot. Belgium jelentős területnövekedéssel számolhatna. Schleswig-Holsteint visszaadnák Dániának. Helyreállítanák Hannover királyságot. Ausztria három részre osztott monarchia lenne: az osztrák császárság az örökös tartományokkal, a cseh királyság (Cseh és Morvaország) és a magyar királyság, amelynek Erdély sorsáról meg kellene állapodnia Romániával. Szerbia annektálná Boszniát, Hercegovinát, Dalmáciát és Észak-Albániát. Bulgáriát Szerbia kompenzálná Macedóniában. Dél-Albániát – az Olaszországhoz kerülő Valona kivételével – Görögországhoz csatolnák. A német gyarmatokon Anglia, Franciaország és Japán osztozna. Németország és Ausztria háborús jóvátételt fizetne.[25]

Az 1914. szeptember 4-i londoni deklarációban[26] Nagy-Britannia, Oroszország és Franciaország kötelezte magát, hogy nem kötnek különbékét, s adott időpontban értesítik egymást a békefeltételekről. A francia minisztertanács már 1914. szeptember végén (a marne-i csatát követő részleges német visszavonulás idején) elhatározta, hogy a háború saját államterülete puszta felszabadításán túlmenően a *„porosz militarizmus felszámolásáig"* folytatandó; a túlzó megfogalmazás a békeszerződés feltételei között végső soron kétségbe vonta a Német Birodalom egységét is.[27]

Az oroszok és franciák 1914 őszén megállapodtak arról, hogy az adott időpontban Franciaország azt teheti a Rajna-vidéken, amit jónak lát, s Oroszország hasonlóképpen cselekedhet Lengyelország Poroszországhoz tartozó részein. A két szövetséges (Nagy-Britannia ekkor még csekély mértékben vett részt a háború cselekményekben) kölcsönösen szabad kezet adott egymásnak a háború utáni szabályozás kérdésében. Bizonyos francia politikai és adminisztratív körökben már ekkor játszottak a gondolattal, hogy Elzász-Lotaringia természetesnek tekintett visszacsatolása mellett még a Saar-vidéket, Luxemburgot, s valamilyen formában a Rajna-vidéket is Franciaországhoz kapcsolják. A francia politikusok a nyilvánosság előtt e célokat meglehetősen korán a *„garanciák"* fogalom mind gyakoribb használatával népszerűsítették, még akkor is, amikor hadicéljaikat pontosan még nem is rögzítették.

A cári birodalom 1915. március 4-én terjesztette be a brit és francia kormánynak Konstantinápoly és a tengerszorosok (Boszporusz, Dardanellák) birtoklására vonatkozó igényeit, amelyek alig váltottak ki izgalmat. A brit kormány – felülvizsgálva korábbi politikáját – Törökország háborúba lépése után nemcsak orosz szövetségese megtartására

[25] Oroszország hadicéljai. A dokumentumot lásd: Németh István (szerk.): *Az első világháború 1914–1918...* i. m. 390.

[26] Uo. 391.

[27] SOUTOU, Georges-Henri: Die Kriegsziele des Deutschen Reiches, Frankreichs, Großbritanniens und der Vereinigten Staaten während des Ersten Weltkrieges: ein Vergleich. In: MICHALKA, Wolfgang (Hrsg.): *Der Erste Weltkrieg. Wirkung – Wahrnehmung – Analyse.* Seehamer Verlag, Weyarn, 1997. 33.

törekedett, hanem saját nemzeti érdeke miatt is kívánatosnak tekintette az Oszmán Birodalom felosztását. A nyugati szövetségesek ellentételezésként elvárhatták, hogy a cári kormány konstruktívabban és alkotóbban együttműködik Olaszország és a még semleges balkáni államok átállásában a szövetségesek oldalára. Nagy-Britannia engedménye saját számára is lehetőséget kínált területi kompenzációs érdekeinek bejelentésére, amelyek az Oszmán Birodalom mellett az 1907-ben érdekszférákra osztott Perzsia semleges övezetére is kiterjedtek, amelynek gazdasági értékét a később feltárt nagy kőolaj-lelőhelyek jelentősen növelték. Ugyanakkor nem lehet túlértékelni az orosz igények iránti londoni áldozatokat, ha figyelembe vesszük, hogy a Szuezi-csatorna megépítésével jelentősen csökkent az Indiába vezető szárazföldi útvonal jelentősége.[28] Ez idő tájt Londonban a háborús célok tervezésében még csak addig jutottak, hogy helyre kell állítani Belgium függetlenségét, s eltökéltek voltak Németország szárazföldi és tengeri katonai erejének csökkentésében; a Német Birodalmat kiűzik Afrikából, s korlátozzák befolyását a Közel-Keleten.

1915 októberében Párizsban Aristide Briand követte René Vivianit a miniszterelnöki székben, akinek kormánya határozottabban folytatta a háborút, s pontosabban megfogalmazta Franciaország háborús céljait. Az 1916–1917 fordulóján kialakított kormány-álláspontot Briand 1917. január 12-én közölte Paul Cambon párizsi angol nagykövettel. Eszerint Franciaország az adott időpontban magától értetődően követelni fogja Elzász-Lotaringia visszacsatolását és a Saar-vidék annexióját. A Rajna-vidék sorsát illetően véleménykülönbség alakult ki a kormányon belül: annexió, katonai megszállás, illetve két–három rajnai állam alakítása és francia protektorátus alá helyezése. Oroszország javára szintén elcsatolnának további német provinciákat, s ilyen körülmények között kérdésessé vált volna maga a német egység is.[29] Luxemburg nagyhercegséget az egyik francia álláspont szerint egyesítenék Belgiummal, hogy aztán egyfajta kiegyezésképpen szoros politikai, katonai és gazdasági uniót hozzanak létre vele. Mások – a többség – egyszerűen Franciaországhoz akarták csatolni.

A francia hadicélok összessége kevésbé imperialista hatalmi, mintsem a saját biztonságra irányuló törekvést jelzett Németországgal szemben, amelynek erejétől és dinamikájától tartottak. Vele szemben kétféle módon igyekeztek védekezni: stratégiai (valamilyen módon a Rajna vonalának ellenőrzése), illetve gazdasági biztonsággal (a német ipar korlátozásával). Ha a francia vas- és acélipar termelőerejét megnövelnék a lotaringiai, Saar-vidéki és luxemburgival, akkor a francia acélipar a brit szintjére növekedhetne, s nem lenne 1:4 arányban továbbra is alárendelve a német acéliparnak. Tehát a francia ipar nagy fellendüléssel számolhatna, s eközben Németország gazdasági hatalmi pozícióját is megnyesegetné.

1916. júniusban Párizsban szövetségesi gazdasági konferenciát hívtak össze, ahol elhatározták, hogy a háború alatt és után együttműködnek, hogy hatékony ellenőrzést gyakoroljanak a világ legfontosabb nyersanyagtartalékai felett. A háború után a Német Birodalmat hosszabb időre diszkriminatív vámrendelkezéseknek vetik alá. A belgák,

[28] LINKE, Horst Günther: *Rußlands Weg in den Ersten Weltkrieg und seine Kriegsziele 1914–1917.* In: Michalka: i. m. 76.

[29] Soutou: i. m. 34.

olaszok és oroszok azonban nem ratifikálták a párizsi gazdasági konferencia határozatait, mert a háború után nem kívánták veszélyeztetni gazdasági kapcsolataik újrafelvételét Németországgal. Nagy-Britannia azonban – amely 1916-ban Németország gazdasági erejétől tartva szakított hagyományos liberalizmusával – 1919-ig támogatta a konferencia javaslatait, amelyek megfogalmazásában is részt vett a versailles-i szerződésig bezárólag.[30]

AZ ANTANT HATALMAK NEMZETISÉGI POLITIKÁJA AUSZTRIA–MAGYARORSZÁGGAL SZEMBEN

A történetírás többségi véleménye szerint a dunai monarchia a nemzetiségi viták miatt bomlott fel. De a Monarchia alapelveiben szupranacionális és kisebbségbarát volt, sőt egyfajta modell is lehetett a mai Európa számára. Nemzetiségeinek társadalmi konfliktusai 1848–1918 között túlnyomórészt saját népcsoportjaikon belül zajlottak és a nemzetidegen felső rétegek ellen irányultak, elsősorban a románok, ruténok, szerbek, szlovákok és szlovének esetében.[31]

Akkor mégis hogyan és miért történhetett a Monarchia szétrombolása?

676 000 km²-nyi területével Ausztria–Magyarország Oroszország után a második legnagyobb (1905), 52,8 millió lakosával (1914) pedig Oroszország és a Német Birodalom után Európa harmadik legnépesebb állama volt. A Habsburg Birodalom az 1867. évi kiegyezés után két államból állt: az Osztrák Császárságból és a Magyar Királyságból. Hozzá tartozott még az Ausztria által 1878-ban megszállt Bosznia-Hercegovina, amelyet 1908-ban kondomíniumként betagoltak a Monarchiába. Közös államfője a Habsburg-Lotaringiai házból származó Ausztria császára és Magyarország apostoli királya volt; 1867–1916 között I. Ferenc József, majd 1918-ig másodfokú unokaöccse, I./IV. Károly.

Ausztria–Magyarország 1910. évi népszámlálásakor a köznyelveket beszélőkre kérdeztek rá, ezért a 11 nemzetiségről egzakt számok nem léteznek. Eszerint a Monarchia 51 390 223 főnyi lakosságából a német nyelvet abszolút számokban 12 006 521-en (23,36%), a magyart 10 056 315-en (19,57%), a csehet 6 442 133-an (12,54%), a lengyelt 4 976 804-en (9,68), a szerb–horvátot 4 380 891-en (8,52%), az ukránt (ruténtt) 3 997 831-en (7,78%), a románt 3 224 147-en (6,27%), a szlovákot 1.967.970-en (3,83%), a szlovént 1 255 620-an (2,44%), az olaszt 768 422-en (1,50%), egyéb nyelveket 2 313 569-en (4,51%) beszéltek.[3232]

Az 1910. évi népszámlálás adatai szerint pedig a Magyar Királyság legnagyobb nemzetiségeinek százalékos megoszlása a következő volt (a zsidókat csak a vallási megoszlásnál tüntették fel, ezért a nemzetiségek között itt a magyarok részét képezték): 1910-ben Ma-

[30] Uo. 36–37.

[31] KANN, Robert A: Zur Problematik der Nationalitätenfrage in der Habsburgermonarchie 1848–1918. In: WANDRUSZKA, Adam – URBANITSCH, Walter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band 3: *Die Völker des Reiches*. 2. Teilband. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1980. 1330.

[32] [32] ROMSICS Ignác: Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és a trianoni békeszerződés. In: NÉMETH István–FIZIKER Róbert (szerk.): *Ausztria a 20. században. Az „életképtelen" államtól a „boldogok szigetéig". Tanulmányok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011. 93–94.

gyarország összlakosság (Horvátország nélkül) 18 264 533 főt számlált. Közöttük: magyar (55%), román (16%), szlovák (11%), német (10%), ruszin (2,5%), szerb (2,5%), horvát (1,5%), cigány (0,6%) volt.

*

Anglia csak 1914. augusztus 12-én, szövetségesi szolidaritásból üzent hadat Ausztria–Magyarországnak. Angol vezető politikusok a nyilvánosság előtt gyakran hivatkoztak arra, hogy a kis nemzetek jogait védik s önrendelkezésüket kívánják: 1914. november 9-én ilyen értelemben beszélt Herbert Asquith (1852–1928) miniszterelnök is. Konkrétan és egyértelműen csak Belgiumot említették. A Monarchiával kapcsolatban homályos állásfoglalások hangzottak el; a lengyel területek esetében már ekkor bizonyos leválasztásokra (Galícia) gondoltak, de ezek még nem lehetetlenítették volna el a Monarchia létét. 1914-ben e vonatkozásban talán Winston Churchill (1875–1965) ment a legmesszebbre, aki a Habsburg-börtönben élő nemzetek felszabadításáról beszélt. A lengyelek, ukránok, délszlávok és olaszok által lakott területek leválására utalt, de ő is elvetette a csehszlovák függetlenség gondolatát, amely a Monarchia felbomlását jelentette volna.[33]

Az 1915. április 6-i londoni szerződésben viszont Anglia hadba lépésük fejében a Monarchia jelentős részét odaígérte Olaszországnak és Romániának. Horvátország, Szerbia és Montenegro pedig kárpótlásként megkapja Rijeka kikötővárost Krk, Sv. Grgur, Prvić, Goli és Rab szigetekkel, valamint *„azokat a területeket, amelyek érdeklik Szerbiát és Montenegrót"*, a dalmáciai tengerpartot Trogirral és Splittel Ulcinjig. Bosznia és Nyugat-Hercegovina Szerbiához, Dél-Dalmácia Dubrovnikkal és Kelet-Hercegovina Montenegróhoz kerül. Északon Szerbia megkapja Bácskát és a Szerémséget, miközben a Bánátról Szerbiának és Romániának kell egyetértésre jutnia. Albánia olasz megszállása esetén Észak-Albániát Szerbia és Montenegró osztja fel egymás között. Mivel a szövetségesek megkísérelték Bulgáriát az oldalukra csábítani, ha Szerbia lemondana Macedóniáról Bulgária javára, akkor kárpótlásként megkapná Szlavóniát.

Franciaország Monarchia iránti politikája ekkor még arra irányult, hogy Ausztria–Magyarország ne gyengüljön meg túlságosan, hogy ellensúlyozhassa a cári Oroszország európai terveit. A háború első évében Aristide Briand (1862–1932) igazságügy-miniszter képviselte a Monarchiával szembeni viszonylag legmesszebbmenő álláspontot: a háború gyorsan befejezhető, ha az angol–francia koalíció a Balkán felől a Monarchiára támad és felkelésre bírja a szláv népeket. Briand 1915. október után – már miniszterelnökként és külügyminiszterként – a délszláv népek szabadságát Franciaország hadicéljaként emlegette, s ő volt az első államférfi, aki Eduard Benešt (1884–1948), a csehszlovák függetlenséget és ezzel a Monarchia teljes felbontását képviselő politikust hivatalosan fogadta, anélkül, hogy elkötelezte volna magát e politika mellett.[34] A cseh Tomáš Masaryk (1850–1937) és néhány horvát politikus ugyanis már 1914–1915-ben Londonba és Párizsba emigrált, ahol németellenes személyekkel kampányt indított a Monarchia felosztásáért és a helyébe lépő

[33] Galántai: *Magyarország...* i. m. 182.
[34] Uo. 182–183.

nemzeti államok létrehozásáért. A szerb, horvát, cseh és román nemzeti mozgalmak céljait mindinkább sikerült összekapcsolniuk a francia, brit és olasz érdekekkel.[35]

Oroszország külpolitikája az első pillanattól kezdve a Monarchia szétrombolását követelte, miként 1914. augusztus 30-i hadicéljából kitűnt. Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg (1856–1929), a francia Ferdinand Foch (1851–1929) marsall tanítványa és csodálója, katonai főparancsnok és felesége, Anasztázia, a pánszláv eszme szenvedélyes híve, mindennél jobban gyűlölte Ausztriát. Azt mondta Maurice Paléologue (1859–1944) francia nagykövetnek: *„Háborúba megyünk [...] Ausztriából semmi sem marad [...] Maguk megkapják Elzász-Lotaringiát, s csapataink újra bevonulnak Berlinbe".*[36] Az orosz kormány a lengyeleknek már 1914. augusztus 15-i kiáltványában *„önállóságot"* ígért a háború sikeres befejezése után. Szerbia jelentős megnagyobbítását kívánta Bosznia, Hercegovina, Dalmácia és Észak-Albánia hozzácsatolásával.

Az antanthatalmak céljai kezdetben nem tartalmazták a délszláv nemzeteket tömörítő állam megalakítását sem. Az orosz külpolitika erős Szerbiát akart, amely azonban kénytelen Oroszországra támaszkodni. A valamennyi délszláv nemzetet átfogó állam azonban már túlságosan erős és önálló alakulat lett volna számára. Az angol és francia politika pedig nem kívánta az elsősorban Oroszországra támaszkodó Szerbia túlságos megerősödését, ezért Olaszországnak is juttatni akart balkáni szláv területeket. Szerbia és Oroszország ellensúlyozásánál Horvátország erősítésére – esetleg függetlenségére – is gondoltak; ez a törekvés jelentkezett majd az 1915. áprilisi londoni szerződésben.

A Monarchia *„elnyomott népeinek szabadsága"* kezdettől szerepelt az antant politikusainak szóhasználatában, és számoltak azzal is, hogy a korszak elvárásainak megfelelően a nemzeti elv érvényesítése során sor kerül bizonyos területek leválasztására, amely az 1915. áprilisi londoni szerződésben részben nemzetközi megállapodássá vált. Azért karolták fel a Monarchiából emigrált nemzetiségi politikusokat, mert segítségükkel gyengíthették a központi hatalmakat, saját közvéleményük felé pedig alátámaszthatták háborús propagandájukat. Az antant országokat és az emigráns politikusokat elsősorban a Monarchia katonai vereségének közös törekvése egyesítette. A háború első éveiben céljaik még eltértek egymástól, mert az antant országok elutasították a Monarchia államrendszerének teljes széttörését, mert a cári Oroszország ellensúlyaként továbbra is a Monarchia fennmaradását tervezték.[37]

Az antant tervei a háború első éveiben nem tartalmazták a csehszlovák függetlenséget, mert vele a Monarchia elvesztette volna meghatározó közép-európai funkcióját s a cári Oroszország ellensúlyát. Ezért Masaryk és Beneš törekvéseit ekkor még nem vette fel hadicéljai közé, sőt még 1916. február után is – amikor Párizsban a csehszlovák emigráns politikusok megalakították a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot – elutasították messzemenő céljaikat.[38]

1914. szeptember 21-én és 28-án Nikola Pašić (1845–1926) miniszterelnök az orosz kormány számára hivatalosan is körvonalazta Szerbia területi igényeit: mindazon területek

[35] Németh: *Hatalmi politika Közép-Európában...* i. m. 130.

[36] FEJTŐ Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1997. 46–47.

[37] Galántai: *Magyarország...* i. m. 184–185.

[38] Uo.

megszerzése a Monarchiától, amelyen a *„szerb–horvát nép"* él, beleértve Magyarországtól egy széles déli övezet, amely Belgrád védelméhez is szükséges, valamint Dalmácia és Isztria. Utóbbi részben átengedhető Olaszországnak, ha azonnal belép a háborúba az antant oldalán. 1914 decemberében Szerbia a Monarchia második támadásának visszaverése után – Belgrád visszafoglalását követően –, a háború fő céljának deklarálta az elnyomott szerbek, horvátok és szlovének felszabadítását és egyesítését, amely a londoni egyezménnyel részben nemzetközi megállapodássá vált.

Az antant nagyhatalmi tervezgetéseitől függetlenül azonban már a háború elején megfogalmazódott az önálló – nem csak a szerbeket tömörítő – délszláv állam megalakításának terve. Ezt képviselte az emigráns horvát Frano Supilo (1870–1917), a zágrábi tartománygyűlés tagja, jóllehet politikája nem fejezte ki a többségi horvát politikusok ausztrofil föderációs irányát. A délszláv népek föderációját képviselte a horvát Ante Trumbić (1864–1938), a dalmáciai tartománygyűlés és a bécsi Reichsrat emigráns tagja, valamint a szintén emigráns Ivan Mestrović (1883–1962) horvát szobrászművész is. A Monarchiából emigrált délszlávok eleinte Olaszországban gyülekeztek, majd annak háborúba lépése és az olasz délszláv területi igények miatt a délszláv emigráció központja London lett, ahol Trumbić vezetésével 1915 májusában megalakították a Jugoszláv Bizottságot.

A szerb politikusok eleinte előnyösebbnek tartották a Pašić által képviselt centralizált nagyszerb állam kialakítását, s csak 1915 végétől hajlottak a jugoszláv állam tervének elfogadására, jóllehet a vezető szerepet illetően jelentős ellentétek alakultak ki a szerb és horvát politikusok között.[39]

A francia kormányzat Kelet-Közép-Európával kapcsolatos politikájában 1917. november–decemberben minőségi változás ment végbe. 1917 novemberében a Szentpéterváron hatalomra került bolsevikok békeprogramja nyomán várható volt, hogy Oroszország kiválik a háborúból, és felbomlik a Párizs számára stratégiai jelentőségű francia–orosz szövetség. A francia külpolitika ezért a cári birodalmat helyettesítendő Németország új keleti ellensúlyát kereste. Ebben az összefüggésben értékelődött fel a jövőbeli Lengyelország és kaptak új jelentőséget az Osztrák–Magyar Monarchia területén élő, önálló állam alapítására vagy a szomszédos nemzetállamhoz való csatlakozásra törekvő népek, illetve az azokat képviselő politikai emigrációk, mindenekelőtt a csehszlovákok.[40]

Az 1917. november 17-i francia kormányváltozás nyomán hatalomra került miniszterelnök, Georges Clemenceau (1841–1929) és barátja, Stephen Pichon (1859–1933) külügyminiszter a Monarchia felbomlasztásának általuk már korábban is képviselt programja szerint egy hatékony Németország elleni szövetséghez Oroszország helyettesítésére Lengyelország önmagában nem elegendő; Csehszlovákiát, Belorussziát, Ukrajnát, Besszarábiát és Romániát is szükséges bevonni a németellenes francia biztonsági zónába. Az új francia irányvonal jegyében decemberben bizottság jött létre a francia Külügyminisztériumban, hogy Oroszországra vonatkozóan az idegen elemeket (csehek, ukránok stb.) felhasználó propaganda- és akciótervet dolgozzon ki. Pontos akciótervet készítettek a

[39] Uo. 185–186.

[40] KECSKÉS D. Gusztáv: Paradigmaváltás Párizsban. Franciaország Kelet-Közép-Európa politikájának átalakulása az első világháború idején. In: Németh István (szerk.): *Az első világháború 1914–1918...* i. m. 191.

Monarchia hátországában szervezendő szabotázsakciókra. December 16-án pedig aláírták a Csehszlovák Nemzeti Tanács irányítása alatt álló csehszlovák hadsereg létrehozásáról szóló francia kormányrendeletet. Mindezek a lépések azonban nem jelentették még a francia kormány visszavonhatatlan elkötelezettségét a Monarchia szétzúzása és önálló cseh állam létrehozása mellett.[41]

A független Lengyelország létrehozása melletti 1917. december végi francia állásfoglalás után, 1918. január 5-én Lloyd George brit miniszterelnök a lengyel etnikai határok helyreállítását javasolta, s Thomas Woodrow Wilson amerikai elnök 1918. január 8-i nyilatkozatának 13. pontjában szintén független lengyel államot kért tengeri kijárattal. Így a versailles-i Legfelső Haditanács 1918. június 3-i ülésén Franciaország, Anglia és Olaszország az igazságos és tartós béke egyik feltételének jelölte meg a független és egyesült lengyel állam megteremtését.

Szeptember 28-án a francia kormány átadta a lengyel hadsereg parancsnokságát a Lengyel Nemzeti Bizottságnak, miáltal szövetséges hadviselő félnek ismerte el a lengyel haderőt. Rövidesen a többi antantállam is meghozta ezt a döntést. 1918. október 7-én a lengyel régenstanács kikiáltotta Lengyelország függetlenségét.

Az új francia Kelet-Közép-Európa koncepció 1918. januártól októberig tovább erősödött, mivel ekkor több, a központi hatalmak sikerét jelentő esemény történt:

1918. március 3-án Szovjet-Oroszország Breszt-Litovszkban különbékét kötött a központi hatalmakkal, és kivált a háborúból, amely a francia–orosz és a brit–orosz szövetség azonnali felbomlásával járt. A békeszerződés területi határozatai értelmében Németország annektálta Lengyelországot, Litvániát, Kúrföldet, Livóniát, Fehér-Oroszország és Észtország jelentős részét. Oroszországnak ki kellett ürítenie Kelet-Anatóliát, Ardagan, Karsz és Batumi vidékét. A pénzügyi egyezményben Oroszországot 6 milliárd márka hadisarc fizetésére kötelezték Németországnak, ebből 1,5 milliárdot aranyban és bankjegyekben, 1 milliárdot árukban, 2,5 milliárdot speciális hitel formájában, 1 milliárd sorsáról pedig később szándékoztak dönteni. Szovjet-Oroszország hozzávetőlegesen 780 ezer km²-nyi területet veszített, kb. 56 millió lakossal. Ezek voltak az ország legiparosodottabb részei.[42] Az eredményt – II. Vilmos dicséretét zengve – a világtörténelem *„legnagyobb sikerének"* tekintették, amelynek jelentőségét majd igazán az unokák értékelik.[43]

Április elején botrányos körülmények között (Czernin-incidens) végleg megszakadtak az Osztrák–Magyar Monarchiával 1917 márciusa óta folyó titkos francia különbéke-tárgyalások. A sajtóhírek szerint 1918. május 14–15-én Spában Németország és Ausztria–Magyarország szoros gazdasági, politikai és katonai együttműködésről szóló szerződést írnak alá, amely azonban a két monarchia lengyel-politikájának vitái miatt meghiúsult. Kifelé azonban megvalósulni látszottak a francia biztonságpolitika számára ijesztőnek tűnő német Közép-Európa tervek.

Ráadásul a nyugat-európai fronton a német hadsereg több offenzívát indított, amelyek sikerei ugyan elmaradtak a várakozástól, de végleges kimenetelüket még senki sem

[41] Uo. 192.

[42] Németh István: A keleti német impérium kiépítése 1918 első felében. In: uő. (szerk.): *Az első világháború 1914–1918...* i. m. 116.

[43] Fischer: i. m. 446.

láthatta előre, hiszen a nyugati front megsegítésére várt amerikai csapatok még nem érkeztek tömegesen Franciaországba.

A válságos helyzetben a francia kormány minden szóba jöhető tartalékot – köztük a központi hatalmak által is már évek óta előszeretettel alkalmazott *„nemzetiségi fegyvert"* is – igyekezett bevetni. Franciaország egyértelműen támogatta a Monarchia úgynevezett „elnyomott nemzeteinek" 1918. április 8–10-én Rómában tartott kongresszusát, amelynek résztvevői a közös elnyomó elleni küzdelemre szólítottak fel.[44]

1918 májusában a francia miniszterelnök nyilatkozatában szükségesnek nevezte az Osztrák–Magyar Monarchia szétzúzását. E stratégiai felértékelődés politikai hozadékaként 1918. június 29-én a francia, augusztus 9-én az angol, szeptember 14-én pedig az amerikai vezetés ismerte el hivatalosan a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot, mint *de facto* kormányt. Október 14-én Párizsban létrejött az Ideiglenes Csehszlovák Kormány, amelyet az antant országok folyamatosan elismertek. Wilson amerikai elnök 1918. október 18-án a Monarchiának írt jegyzékben a birodalom népeinek önrendelkezési jogát hangsúlyozta.

Ausztria–Magyarország rövidesen darabjaira hullott szét: 1918. október 21-én a bécsi Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakította az önálló német Ausztriát, október 28-án Prágában kikiáltották a Csehszlovák Köztársaságot, s a 30-án létrehozott bécsi államtanács tudomásul vette a kettős monarchia felbomlását. Szintén október 30-án a szlovákok kimondták Magyarországtól való elszakadásukat, 31-én a budapesti Nemzeti Tanács nyilvánította ki elválását Ausztriától. December 1-én a délszlávok deklarálták a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság létrejöttét, a gyulafehérvári román nagygyűlés pedig kinyilvánította Kelet-Magyarország csatlakozását Romániához. Az antant nem próbálta akadályozni a Habsburg-birodalom szétesését, mivel úgy ítélték meg, hogy a Monarchia, mint Németország potenciális szövetségese immár nem járul hozzá az európai egyensúlyhoz.[45]

(Megjelent: *Kisebbségkutatás*, 2014/4. 7–40.)

[44] Kecskés: i. m. 193–194.
[45] Uo. 195–196.

EURÓPA ÚJJÁRENDEZÉSE A PÁRIZS-KÖRNYÉKI BÉKEKONFERENCIÁKON (1919–1920)

Az 1919. január 18-án megkezdődött Párizs-környéki békekonferencián 32 állam képviseltette magát; hiányoztak a központi hatalmak és Szovjet-Oroszország. A nagyszámú résztvevő már önmagában véve is nehézkessé tette a konferenciát, amelyet a nagy- és kisebb hatalmak ellentéte is megterhelt. Ehhez társultak a nagyhatalmak eltérő politikai érdekei és békecéljai.

A Párizs-környéki békeszerződések a konferencia résztvevőinek kompromisszumaként születtek. Wilson 1918. januári 14 pontos kongresszusi üzenete és kiegészítő nyilatkozatai Amerika igényét jelezték a világ és Európa sorsának befolyásolására, mintegy az októberi orosz forradalom új világpolitikai elveire válaszolva. Wilson béketerve Párizsban állandóan ütközött az európai hatalmak békeelképzeléseivel, mert főbb pontjaiban keresztezte a háború alatti titkos szerződéseiket. Georges Clemenceau, a francia köztársasági-demokrata nacionalizmus képviseletében csak a Németországgal szembeni biztonságot tartotta szem előtt, s ennek a szolgálatába állította rajnai politikáját, kelet-európai politikájával együtt. Lloyd George, az utolsó nagy angol liberális politikus Franciaországot csak addig támogatta, amíg a francia biztonságpolitika nem fenyegetett kontinentális hegemóniával. Ő erősebbnek tartotta a kontinens ellenálló erejét Szovjet-Oroszországgal és az orosz forradalommal szemben, s óvott a Németország számára elfogadhatatlan békétől, amely a németeket bel- és külpolitikailag az orosz forradalom karjaiba taszíthatná. Mivel a konferencián egyedül neki sikerült vita nélkül elérnie hatalompolitikai célját, a német gyarmati és tengeri hatalom felszámolását, már könnyedén emelhetett szót a kontinentális béke enyhítéséért és Németország európai középhatalmi pozíciójának megőrzéséért.

Az első világháború után megszűnt az 1914-ig öt hatalomra támaszkodó európai rendszer. A háború kimenetelét végül is nem valamely európai hatalom, hanem az Egyesült Államok döntötte el; Ausztria–Magyarország felbomlott; a győztes Franciaországgal szemben nem állt ütőképes kontinentális nagyhatalom; a közép- és kelet-közép-európai nagyhatalmak helyén megalakult közepes és kisebb államok csak szaporították a konfliktusok számát, mert egymás közötti feszültségeik inkább veszélyeztették az egyensúlyt, mintsem hozzájárultak volna a megszilárdításához. Kialakult a megcsonkított nemzetállam típusa is, amelytől nemzetileg homogén területeket szakítottak el. 1919–1920-ban a nemzeti önrendelkezés jogának következetes megvalósulása akadályokba ütközött, mert a határokat a legtöbb esetben nem etnikai-nyelvi, hanem politikai megfontolások alapján határozták meg.

Elvileg a versailles-i rendszer fontos részét alkotta a wilsoni nemzeti önrendelkezési jog és a kollektív biztonság népszövetségi biztosítása. Mindez nem csak az új államok elismerésében, hanem egyes területek hovatartozásának – következetlenül alkalmazott –

népszavazásos eldöntésében is megtestesült, elsősorban ott, ahol a nagyhatalmak ki akartak térni az egyoldalú döntés elől. Megszűntek ugyan a korábbi nagy, többnemzetiségű birodalmak, a nemzetiségi harcok tűzfészkei. Ez történt Magyarország, az új Törökország és Németország egyes területeivel is. Az új államok keletkezésének politikailag és jogilag bonyolult folyamata azonban nagyrészt a párizsi konferencián kívül játszódott le, ezért a határkijelölés az önrendelkezési elv megsértésével járt.

Az új államok a területükön élő népcsoportok egész történelmének terhét magukkal cipelték. Évszázadok alatt szervesen kialakult gazdasági kapcsolatrendszerek bomlottak föl, az újak kialakítása évtizedes feladatnak bizonyult. Számos, az új határokat érintő konfliktusgóc keletkezett Danzig (Gdansk) körül a lengyelek és a németek, Vilniusz (Wilna) kérdésében Lengyelország és Litvánia, illetve a tešini (Teschen, Cieszyn) terület ügyében Lengyelország és Csehszlovákia között.

Az amerikai elnök néhány esetben fellépett a nemzetiségi elv nyilvánvaló megsértésével szemben, többnyire kézzelfogható eredmény nélkül. Az egyensúlypolitika és a hatalmi gondolkodás vitás helyzetekben mindig erősebbnek bizonyult a nemzeti elv érvényesítésénél. Így történt Ausztria esetében, amelynek ideiglenes nemzetgyűlése 1918 novemberében még törvényben nyilvánította ki szándékát, hogy a német köztársaság része legyen. Ez azonban Németország megerősödését jelentette volna, ezért különösen a franciák élesen ellenezték.

Az eltérő szándékok miatt a Németország-politikában csak felemás döntés születhetett. A franciák Németország gyengítését – amely biztonságpolitikájuk középpontjában állt – területcsökkentéssel, gazdasági-pénzügyi megterheléssel és a katonai erő megvonásával igyekeztek elérni. Felmerült ugyan az is, hogy a német Közép-Európa ne maradhasson önálló hatalmi centrum az európai egyensúly rendszerében, de ezt az oroszországi helyzetre való tekintettel elvetették.

*

A Versaillesban 1919. június 28-án aláírt békeszerződésben Németország elveszítette területének egy hetedét (70 ezer km²) és 6,5 millió lakosát (10%), de életképes állam maradt. Gazdasági ereje egyes ipari központok és nyersanyagforrások elvesztésével ugyan jelentősen csökkent, de korántsem roppant össze. A német háborús felelősség elismertetésével mindennemű, a németek okozta háborús kárt jóvátételi kötelezettségnek vetettek alá.

A békeszerződés 231. cikkelye kimondta, hogy Németország és szövetségesei felelősek minden veszteségért és kárért, amelyeket a szövetséges és társult hatalmak állampolgárai a Németország és szövetségesei agressziója révén rájuk kényszerített háborúban elszenvedtek. A jóvátételek pontos összegének meghatározását azonban elnapolták. Franciaország a háború utáni évek német gazdaságpolitikáját a jóvátételen kívül rajnai és Ruhr-vidéki politikájával is igyekezett befolyásolni. A jóvátétel azonban pénzügyileg bonyolult, indulatokkal terhelt problémagócot teremtett.

Előírták a Német Birodalom katonai erejének csökkentését is: csak 100 ezer fős hivatásos hadsereget tarthatott, nehézfegyverek, páncélosok, légierő és tengeralattjárók nélkül. A népszövetségi ellenőrzés azonban nem volt képes tartósan megakadályozni Németország

újrafegyverkezését. Érzékelve az egyoldalú fegyverzetcsökkentés elégtelenségét, a francia politika szélsőséges eszközökhöz nyúlt, s támogatta a Rajna-vidéki szeparatista mozgalmat. Bibó István a versailles-i békeszerződés rendelkezéseit öt *„sárkányfogvetésként"* említette.

Az Európára vonatkozó politikai rendelkezések sorában a Német Birodalmat érintő területi elcsatolások feltételei nem voltak azonos súlyúak. A rajna-vidéki provincia maszszív belga nyomás alá került. Németország elismerte Belgium teljes állami felségjogát az ún. semleges Moresnet egész vitás területe felett. Az élelmiszerjegyek megvonásával fenyegetett Eupen, Malmedy (989 km², 60 924 lakos, közülük 50 387 német) és Saint-Vith városok – ahol a lakosok népszavazással dönthettek e területek fennhatóságáról – 33 726:270 arányban a Belgiumhoz való tartozás mellett döntöttek, amelyről értesítették a Nemzetek Szövetségét.

Németország elismerte, hogy Luxemburg Nagyhercegség 1919. január 1-jével megszűnt a német Zollverein tagja lenni, lemondott a vasutak üzemben tartására vonatkozó minden jogáról, hozzájárult a Nagyhercegség semlegességének megszüntetéséhez, s a szövetségesekkel kötendő nemzetközi megállapodásokhoz.

Fájdalmasabban érintette őket a Rajna-vidékkel kapcsolatos demilitarizálási határozat: *„Németországnak tilos akár a Rajna bal partján, akár annak jobb partján e folyótól keletre 50 km-es távolságban megvont vonaltól nyugatra erődítményeket fenntartani vagy létesíteni."* Fenti területeket, valamint a kölni, koblenzi, mainzi és kehli hídfőket a szövetséges csapatok 15 évre megszállták.

Ellenállást váltott ki, hogy Franciaország észak-franciaországi szénbányáinak elpusztítása fejében 15 évi hasznosításra megkapta a Saar-medence szénbányáinak „teljes és korlátlan tulajdonjogát" Franciaország tehermentes, kizárólagos kitermelési jogával. Németországtól való elszakítása azonban nem volt végleges, mert 15 év után a lakosság dönthetett további sorsáról, hogy melyik állam szuverenitása alá helyezi magát. 1935. január 13-án a lakosság 90,8%-a a Német Birodalomhoz való visszatérést választotta.

A nyugati határon Franciaország népszavazás nélkül visszakapta Elzász-Lotaringia birodalmi tartományt (14 522 km², 1 874 014 lakos, közülük 1 634 260 német) s Németországot kötelezték az e területekre vonatkozó levéltári és egyéb iratok átadására. Az 1870 után bevándorolt németeket elűzték, s a német nyelvet kisebbségi nyelvként a mai napig nem ismerik el. E terület elvesztése mégsem rázta meg különösebben a német közvéleményt, mert visszacsatolása már Wilson 14 pontjában is szerepelt. Belgium területi kártalanítása esetében is csak a végrehajtás sértő formája zavarta őket.

Azt is elfogadták, hogy Észak-Schleswig (3983 km², 166 895 lakos, közülük 40 428 német) dánul beszélő lakossága a népszavazás után ismét Dániához került, jóllehet Dánia nem vett részt a háborúban. (A Dániához való területi csatolás érdekében Észak-Schleswiget két szavazási övezetre osztották. Az északiban a lakosság 74,2%-a a Dániához, míg a déliben a lakosság 80%-a a Németországhoz való csatlakozást választotta. A mindenkori kisebbségek jogairól azonban csak 1955-ben született döntés.)

A békeszerződés 80. cikke szerint *„Németország elismeri és szigorúan tiszteletben fogja tartani Ausztria függetlenségét azon határok között, amelyeket ezen Állam, valamint a Szövetséges és Társult Főhatalmak közötti szerződésben meg fognak állapítani".*

Németország *„elismeri a Cseh-Szlovák Állam teljes függetlenségét, amely Állam magában foglalja a ruténeknek a Kárpátoktól délre fekvő autonóm területét"*, majd 1920-ban népszavazás nélkül és lakossága tiltakozása ellenére Csehszlovákiához csatolták a kőszénbányái miatt fontos, sziléziai tartomány részét képező Hultschiner Ländchent (286 km², 45 396 lakos, közülük 6 480 német) és az ún. leobschützi kerület felét. Előbbi területet két különböző közigazgatási területre osztották, s kettő kivételével valamennyi német iskolát bezártak.

A keleti és délkeleti részen a független lengyel állam helyreállítása és szabad tengeri kijárása érdekében Lengyelország népszavazás nélkül megkapta Posen provinciát, Kelet-Felső-Sziléziát és Nyugat-Poroszország provincia nagyobbik részét (46 136 km², 3 927 000 lakossal, közülük 1 500 000 német), amelyet folyosóval (az ún. korridor) választották el Kelet-Poroszországtól. Felső-Sziléziában a lakosság kb. 61%-a a Németországnál maradás mellett döntött. A Németország számára kedvező szavazati eredményt Wojciech Korfanty lengyel szavazási biztos megkísérelte megtorpedózni. Honfitársait nyílt harcra szólította fel a lengyel Felső-Szilézia érdekében (Korfanty-felkelés). Szabadcsapatai a Höfer német tábornok vezette önvédelmi egységek elkeseredett ellenállásába ütköztek. A brit csapatok 1921. júniusi bevonulása után a győztes német egységek és a vesztes lengyelek kiindulási pozícióikba húzódtak vissza. A Nemzetek Szövetségének 1921. október 12-i genfi döntése értelmében azonban a népszavazás eredményétől függetlenül Felső-Szilézia nagy részét elszakították Németországtól. Német többségű városok (Kattowitz: 57%, Königshütte: 75%), valamint a Német Birodalom kőszéntermelésének 75%-a, ólom- és cinktermelésének 80%-a, s 1,4 millió német került lengyel fennhatóság alá.

A szinte kizárólag németek által lakott, a nyugat-poroszországi provincia részét alkotó Danzig városát (1920 km², 330 322 lakos, ebből 315 021 német) 1920. január 10-én népszavazás nélkül, a lakosság kívánsága ellenére a Népszövetség védelme alatt álló *„szabad várossá"* nyilvánították, s besorolták a lengyel vámterületbe. A szerződés hatálybalépését követő egy éven belül nézeteltérés esetén kilátásba helyezte, hogy *„teljes és kielégítő könnyítéseket biztosítanak a Kelet-Poroszország és Németország másik része között lengyel területen keresztül vasúti, távíró- és távbeszélő-összeköttetés tekintetében, másfelől Lengyelország részére ugyanezeket a könnyítéseket biztosítsák a Danzig szabad várossal a Visztula jobb partján fekvő német területeken keresztül esetleges összeköttetés tekintetében."* Lengyelország a következő években megkísérelte, hogy teljes ellenőrzése alá vonja a várost. 1921-ben a Nemzetek Szövetsége engedélyezte számára egy támaszpont felépítését a stratégiailag fontos danzigi Westernplattén. A kivéreztetett városnak kellett fizetnie a lengyel lőszerraktár építési költségeinek felét, 3 millió guldent. 1925-ben Lengyelország a város belvárosában lengyel postai levélszekrényeket helyezett el, azzal az indoklással, hogy a belváros a kikötői területhez tartozik, ahol Lengyelország az illetékes. (1939. szeptember 1-jén a lengyelek által megszállt Westernplatte lövetésével kezdődött el a Lengyelország elleni háború.)

A túlnyomórészt német lakosú Memel-vidéket (2708 km², 140 746 lakos, közülük 71 156 német) 1920-ban hivatalosan, francia közigazgatással a Nemzetek Szövetsége felügyelete alá rendelték. 1923. február 16-án Litvánia erőszakos annexióval autonóm tartományként bekebelezte.

Németország elveszítette összes gyarmatát, amelyek nagyrészt népszövetségi mandátumok lettek. Kamerun és Togo mandátumát Anglia és Franciaország osztotta fel egymás

között, Német Délnyugat-Afrika a Dél-afrikai Unió mandátuma lett. Német Kelet-Afrika mandátumát Nagy-Britannia, kisebb részben Belgium és Portugália, Új-Guinea és Nauru mandátumát Ausztrália, Nyugat-Samoáét Új-Zéland, a csendes-óceáni szigeteket és a kínai koncessziós területeket Japán szerezte meg.

A katonai rendelkezések szerint Németország legfeljebb 100 ezer főből álló zsoldos haderőt, 4000 fős tisztikart és 15 ezer fős hadiflottát tarthatott fenn. Megtiltották nehézfegyverek, harci repülőgépek, tengeralattjárók és nagyobb hadihajók gyártását, s néhány kivétellel elrendelték utóbbiak kiszolgáltatását.

A 231. cikk értelmében a szövetséges és társult kormányok felelősek a veszteségekért és károkért. A Jóvátételi Bizottságnak 1921. május 1-jéig kellett előterjeszteni a fizetési tervezetet a harminc évig tartó törlesztésről. A jóvátételi igények végleges nagyságának megállapításáig azonban 1919 és 1920 folyamán, valamint 1921 első négy hónapjában a követelésekbe beszámítandó 20 milliárd aranymárka ellenérték fizetésére kötelezték. Kereskedelmi hajók kiszolgáltatására és szénszállításokra is kötelezték. (Az 1921. évi jóvátételi konferencia végül 132 milliárd aranymárkában állapította meg a német jóvátétel nagyságát, amelyből Németország 1931-ig 23 milliárd aranymárkát fizetett ki.)

Az 1918–1919-es évek európai kihatású sorsfordulót, rendszer- és értékváltozást jelentettek Németország történetében. Az első világháború győztes szövetségeseinek nyomására előbb rendszertranszformáció kezdődött, majd békeszerződési tárgyalások és nemzetgyűlési választások zajlottak, illetve Weimarban a nemzetgyűlés alkotmányozott. Németország Szociáldemokrata Pártjának (SPD) két szárnya (a többségi és független) megkísérelte, hogy a világháború kezdetének császári dokumentumait nyilvánosságra hozva elébe menjen a háborús felelősség megállapításának, s elhatárolódjon a császári kormány felelősségétől. De végül is Philipp Scheidemann kancellár nyomására nem történt határozott erkölcsi szakítás a császársággal, jóllehet esély volt rá.

A weimari alkotmány és a versailles-i békeszerződés alapvetően befolyásolta a weimari köztársaság sorsát: előbbi alkotmányos kibúvóival hozzájárult a rendszer felőrléséhez, utóbbival pedig már aláírása pillanatában megszületett a revízió vágya. *„Ez nem békeszerződés, hanem húsz évre szóló fegyverszünet"* – vélekedett róla maga Ferdinand Foch marsall, a fegyverszüneti megállapodás francia aláírója. A frissen megrajzolt Danzig szabad város térképére bökve pedig hozzáfűzte: *„Itt kezdődik a következő háború!"*

A St. Germain-en-Laye-ben 1919. szeptember 10-én a Ausztriával aláírt békeszerződésben a többnemzetiségű állam elveszítette Dél-Tirolt, Triesztet, Isztriát és Dalmáciát. El kellett ismernie Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország, valamint a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság állami önállóságát. A szerződés kimondta Ausztria függetlenségét és megtiltotta csatlakozását a Német Birodalomhoz. A nemzetiségi elvet Ausztria határainak rögzítésekor is nyilvánvalóan megsértették, amikor a Brenner zárt német lakosságát megkérdezése nélkül Olaszországhoz csatolták. A 84 000 km²-en, kb. 6,5 millió lakossal létrehozott állam gazdasága képtelen volt biztosítani lakossága minimális létfeltételeit.

1919. november 27-én Bulgáriának a Neuilly-i békében le kellett mondania *„nagybolgár"* terveiről. Makedónia Szerbiához és Görögországhoz, Dél-Dobrudzsa pedig Romániához került. Így elveszítette kijáratát az Égei-tengerhez.

Az 1920. június 4-én a Trianon kastélyban aláírt békeszerződésben Magyarország elveszítette valamennyi nem magyarlakta részét, valamint jelentős magyar területeit is. Szlovákia Csehszlovákiához, Horvátország és Szlovénia a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz, Erdély pedig Romániához került. Területe és lakossága kétharmadának elcsatolásával elveszítette kárpát-medencei vezető pozícióját, s a megcsonkított nemzetállam szerepébe kényszerült.

Törökország sorsát az 1920. augusztus 10-i sèvres-i szerződés döntötte el. Ebben elveszítette valamennyi Kis-Ázsián kívüli területét. A Dardanellák európai részén csak Isztanbul környékét tarthatta meg. A tengerszorosokat és Konstantinápolyt nemzetközi igazgatás és ellenőrzés alá helyezték. Megerősítették Örményország 1918-ban bejelentett függetlenségét, kiegészítve a török résszel. Az Oszmán Birodalommal 1919 májusától hadban álló Görögország népszövetségi mandátumként megszerezte az anatóliai Izmir kikötővárost és környékét. Mindez nem állt összhangban a békekonferencia meghirdetett elveivel. Miközben Ausztria–Magyarország nemzetiségei nemzetállamban egyesültek anyanemzetükkel vagy új államot alapíthattak, a Közel-Kelet arab nacionalizmusainak ezt nem tették lehetővé. Az Oszmán Birodalom területén népszövetségi – Szíriában francia, Palesztinában és Irakban angol – mandátumok formájában átmenetileg még egyszer fellobbant az európai imperializmus, ami hosszú időre tápot adott a nagyhatalmak vitáinak és az erősödő arab nacionalizmusnak.

A Musztafa Kemal pasa vezette török nemzeti forradalom azonban keresztülhúzta a döntések jelentős részét. Az 1923. július 24-i lausanne-i békében – a görög csapatok kiűzése után – elérte a sèvres-i békeszerződés felülvizsgálatát s a kisázsiai Törökország függetlenségének helyreállítását, a tengerszorosokat is beleértve. A török nemzetállam lerázott magáról minden régi iszlám-oszmán intézményt, s a fokozatos európaizálódás útjára lépett. Az anatóliai görögöket erőszakkal kitelepítették; cserébe többszázezer görögországi törököt fogadtak be.

Törökország – a Szovjet-Oroszországgal folytatott kezdeti intenzív együttműködés után – utóbb beilleszkedett a nemzetállamok Finnországtól Görögországig terjedő gyűrűjébe, amely „cordon sanitaire"-ként új funkciót kapott Szovjet-Oroszország elszigetelésében. Ezzel kívánták gátolni nemcsak Közép-Európa forradalmi megfertőződését, hanem Németország és Szovjet-Oroszország szorosabb kapcsolatát is.

Az új nemzetállami rendszer és az egyes nemzetállamok további gyengeségei gyorsan megmutatkoztak. Már Párizsban több esetben nyilvánvalóvá vált, hogy a nemzeti elv és nyelv alapján lehetetlen pontos határt húzni. A Nyugat-Európáéhoz hasonló nemzeti homogenitás és egységes terület Kelet-Európában nagyon ritka. A nemzetiségi-nyelvi csoportok erős keveredése miatt szinte mindenütt felbukkant az új, vagy a megszűnő államok nemzeti kisebbségeinek problémája. A kisebbségek védelme ugyan korán megjelent a Népszövetség általános elvei között, de általában nem sikerült megvalósítani. Az 1919-ben Lengyelországgal, Jugoszláviával, Csehszlovákiával, Romániával és Görögországgal kötött kisebbségvédelmi szerződéseket elvileg az új államok teljes nemzetközi jogi elismerésének feltételeként szabták. A későbbiekben azonban az érintett országok ellenállása miatt – minthogy ezt szuverenitásuk korlátozásának tekintették – ezek elveit jórészt nem sikerült gyakorlattá tenni. A szerződéseket a Népszövetség garantálta; általuk

a kisebbségek korlátozott petíciós és panasztételi jogot kaptak, ezek érvényesítése azonban bonyolult és hosszadalmas eljárást igényelt, emiatt hatékonyságuk alacsony maradt.

Wilson szoros egységben kezelte a nemzeti elvet és a kollektív békerendszer népszövetségi intézményesítését. Párizsban egész energiáját erre koncentrálta. Eközben több kompromisszumba is belement, abban a reményben, hogy ezek a népszövetségi rendszer keretében nem hatnak károsan. Az angolszász elképzelés kollektív biztonsági garanciákat kívánt nyújtani, amelyben a résztvevő államokat viták esetén nemzetközi döntőbírósági eljárásra köteleznék. A franciák népszövetségi haderő felállítására törekedtek. Wilson számára abszolút előnyt élvezett a béke megőrzése az új világrendben. Elképzelését Párizsban nagyobbrészt érvényesíteni tudta, de saját hazájában a siker elmaradt. 1919 novemberében a szenátus megtagadta a versailles-i szerződés és a részévé tett népszövetségi szerződés jóváhagyását. Az 1920. novemberi elnökválasztáson Wilson már nem indult, s pártja, a demokrata párt is elvesztette a kormányhatalmat.

A legyőzöttek az eléjük terjesztett súlyos feltételeket diktátumként kezelték, s csak ultimatív nyomásra fogadták el. A revízió vágya főleg Németországban és Magyarországon bizonyult erősnek, ugyan eltérő célokkal és sorrendben. Míg Magyarországon az igazságtalan területelcsatolások és a több millió magyar nemzetiségű lakos külföldre kerülése elleni tiltakozás állt előtérben, Németországban a revíziós sorrend a jóvátételek (132 milliárd aranymárka) megszüntetésére, a fegyverkezési egyenjogúság visszaszerzésére, s a területi elcsatolások visszaállítására irányult. De Nagy-Britannia kivételével a győztes európai hatalmak sem érték el teljesen hadicéljaikat. Legnagyobb volt a csalódottság Olaszországban, de a szerződések Franciaország nagyhatalmi beállítottságú polgári-katonai köreinek várakozását sem elégítették ki. Az újjászületett Lengyelországban is vitatták az új keleti és nyugati határokat.

*

1919. január 21-én Vittorio Orlando olasz miniszterelnök a versailles-i konferencia keretében a miniszterelnökök találkozóját kérte, amelyen a *„bolsevik járvány"* továbbterjedésének megállítására úgynevezett egészségügyi övezet *(cordon sanitaire)* felállítását sürgette, amelylyel az így elszigetelt bolsevizmus legyőzhető. A későbbiekben ötletét felkarolta Georges Clemenceau, Franciaország miniszterelnöke, aki a *„pax gallica"* értelmében a francia mértéktelenség megtestesítője volt. Már 1919 márciusában szorgalmazta Szovjet-Oroszország új határainak megállapítását, hogy defenzív szovjetellenes szövetséget alakíthassanak Európában a bolsevizmus és a forradalom továbbterjedése ellen. A *cordon sanitaire* fő feladata *„Szovjet-Oroszország teljes politikai és gazdasági elszigetelése, s egyúttal Németország és Szovjet-Oroszország közötti együttműködés megelőzése."*

A történészek nem jutottak közös nevezőre abban, mely országok alkothatják a cordon sanitaire-t. Több forrás említi Finnországot, Észtországot, Lettországot, Litvániát, Lengyelországot, Csehszlovákiát. Néhány kutató úgy véli, hogy Magyarország, Finnország és a Baltikum országai nem szerepeltek a cordon rendszerében, vagyis a fő ütközőállam Lengyelország és Csehszlovákia volt. Úgy tűnik azonban, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlasztása nagyrészt a cordon sanitaire céljait szolgálta.

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbontásához további nyomós érvként szolgáltak a központi hatalmak 1918. évi katonai és politikai sikerei. E vonatkozásban elsőként az 1918. március 3-án aláírt breszt-litovszki békeszerződés említendő, amelynek területi határozatai szerint Németország annektálta Lengyelországot, Litvániát, Kúrföldet, Livóniát, Belorusszia és Észtország jelentős részét. Oroszországnak ki kellett ürítenie Kelet-Anatóliát, Ardagan, Karsz és Batumi vidékét. A pénzügyi egyezményben Oroszországot 6 milliárd márka hadisarc fizetésére kötelezték Németországnak, ebből 1,5 milliárdot aranyban és bankjegyekben, 1 milliárdot árukban, 2,5 milliárdot speciális hitel formájában, 1 milliárd sorsáról pedig később szándékoztak dönteni. Szovjet-Oroszország hozzávetőlegesen 780 ezer km²-nyi területet veszített, kb. 56 millió lakossal. Ezek voltak az ország legiparosodottabb részei. Az eredményt – II. Vilmos dicséretét zengve – a világtörténelem *„legnagyobb sikerének"* tekintették, amelynek jelentőségét majd igazán az unokák értékelik.

Másodikként a német és az Osztrák–Magyar Monarchia szoros szövetségi szerződésének tervei váltottak ki francia aggodalmat, amelyek 1918 kora tavaszára kezdtek körvonalazódni. 1918. május 12-én IV. Károly meglátogatta a Spa-i főhadiszálláson tartózkodó II. Vilmos császárt, ahol a nyugati hadjárat német sikerei nyomán emelkedett hangulat uralkodott. Jóllehet a szigorúan titkos szövetségi szerződés tervezete már készen állt, a lengyel kérdés eltérő megítélése miatt aláírására mégsem került sor. II. Vilmos és Károly, valamint Hertling kancellár és Burián külügyminiszter mindössze egy megállapodást írt alá arról, hogy felgyorsítják kormányaik ilyen értelmű munkáját, hogy megvalósuljon a hosszú távú, szoros, a két császárság védelmét és biztonságát szolgáló, 20 évre kötött politikai szövetség, fegyverszövetség, valamint a vám- és gazdasági szövetség, amelynek végcélja a szerződő felek közötti teljesen vámmentes forgalom. A fentiek megvalósulásának feltételeül azonban a lengyel kérdésben történő megállapodást szabták.

Végül 1918. július elején, négy éves előkészület után Salzburgban megkezdődött Németország és Ausztria-Magyarország vám- és gazdasági konferenciája. A német bizottságot von Koerner titkos tanácsos, az osztrák–magyart pedig Gratz Gusztáv vezette. Az első megbeszélések jegyzőkönyve szerint a vámuniót nem fokozatosan, hanem a háború végén egycsapásra tervezték létrehozni. Német részről a forgalom teljes szabadságát kívánták, amelyet a Monarchia csak egyes árukra nézve fogadott el. Viták folytak a vámtételek körül is. A bizottságok roppant fáradságos aprómunkával előbb a közös vámtarifa-tervezetet egyeztették; az első olvasattal októberre végeztek. Német javaslatra a közbülső vámokat majdnem mindenütt megszüntették és megállapodtak a külső vámtételekben is. Ahol fennmaradtak a közbülső vámok, általában a korábbinál jelentősen alacsonyabb tételeket állapítottak meg.

IV. Károly 1918. október 2-án II. Vilmoshoz küldött levelében a lengyeleket az egyre súlyosbodó körülmények ellenére is a központi hatalmak *„előőrseinek"* szánta. Az antant-hatalmak győzelmével azonban a lengyel területek mindinkább a *„cordon sanitaire"* láncszemét jelentették a forradalmi Oroszország és Németország kapcsolatának elszigetelésében. Az elhúzódó salzburgi tárgyalások 1918. október 11-én a katonai helyzet összeomlása miatt végérvényes megállapodások nélkül befejeződtek.

A Német Birodalom 1918. évi külpolitikai sikereihez tartozott a Finnországgal kötött békeszerződés (1918. március 7.) is, amellyel megkezdődött az ország bevonása Németország politikai és gazdasági érdekszférájába. A politikai szerződésben – a békeállapot és a

függetlenség, a háborús kiadásokról való lemondás, valamint a magánjogi és pénzügyi viszonyok szabályozása mellett – mindenekelőtt Finnország kötelezettségeit ismerték el: nem enged át területet harmadik hatalomnak s német hozzájárulás nélkül nem szövetkezik más hatalommal. A német–finn kereskedelmi szerződés előirányozta, hogy a két ország személyei és kereskedelmi szervezetei azonos jogokkal rendelkeznek, amely a két ország közötti jelentős gazdasági eltérések miatt egyértelműen Németországnak kedvezett. A német áruk vámmentesen érkezhettek Finnországba, miközben Németország vámokkal sújthatta a finn árukat. Így Finnország Lengyelországgal együtt Németország ipari értékesítő piaca lett.

A titkos katonai pótegyezményben pedig Finnország kötelezettséget vállalt, hogy nem engedélyezi területén idegen hatalmak katonai támaszpontjainak létesítését a háború alatt és azután, Németország azonban jogosult haditengerészeti támaszpontok, valamint egy hírszerző támaszpont létesítésére Torneoban. A szerződésileg kiépített északi sarkpillért Ukrajnához hasonlóan katonai segítségnyújtással kellett biztosítani, nemcsak a régi finn nagyhercegség határai közepette, hanem Orosz-Karéliával együtt Nagy-Finnország keretei között, teljesen visszaszorítva Oroszországot az Északi-tengertől. A fiatal finn állam 1917-ben hatalomra jutott személyiségei egyfajta *„közbülső államnak,"* a monarchista Közép-Európa északi-tengeri sarkkövének képzelték országukat. A Finnország által választott *„birodalmi kormányzó"* forma a Németországhoz való közeledést jelezte. 1918. október 9-én a hesseni Károly Frigyes herceget választották királynak, aki azonban a háború kimenetele miatt rövidesen lemondásra kényszerült. Németország 1918 közepére elérte finnországi politikája célját: az országot leválasztotta Szovjet-Oroszországról, meggyengítetve és területileg visszaszorítva azt.

Mivel Romániát földrajzi helyzete miatt nem lehetett bevonni a közvetlen német érdekszférába – Ukrajnához, majd rövidesen az orosz délkeleti államokhoz hasonlóan –, ennek helyébe a vazallusi kapcsolat modern formája lépett. Mindez eltért a hagyományos annexiós, sőt a *„főkormányzósági"* modelltől, s politikai újdonságként teljesen a gazdasági kötelékekre koncentrált. *„Romániát, a központi hatalmak gyarmatát nem megnyomorítani,"* hanem tartósan *„teljesítő képessé"* igyekeztek alakítani. Német tőketúlsúllyal *„Közép-európai kőolajtársaság"* alapítását, bányafelségjogot, korlátlan kisajátítási jogot, kereskedelmi monopóliumot terveztek. Constanzát fekete-tengeri német támaszponttá akarták alakítani, amelyet a Duna-torkolat lerövidítése érdekében csatorna kötne össze Cernavodával, s átvenni szándékoztak a román vasutakat is. A kőolajtársaságban a román állam csak 20%-al részesedne, miközben a fennmaradó 80%-nyi (70:30 arányban) nyersanyagot Németországba és Ausztria-Magyarországra exportálná. E kereskedelmi monopólium, amely egyidejűleg uralná a román tőkepiacot, ellenőrizte a román gazdaságot és kevésbé feltűnő formában biztosította Németország oroszlánrészét a román kőolajtermelésben. Románia pedig megőrizte a szuverenitás látszatát. A túlságosan nagy német befolyás (az állami kőolajterületek elszakítása, a vasutakra, valamint a gabonafeleslegekre kiterjesztett német igény) miatt Károly császár 1918. február közepén II. Vilmoshoz írt saját kezűleg írt levélben fogalmazta aggályait.

Az 1918. május 7-én aláírt bukaresti békeszerződés intézkedett a román haderők leszereléséről. Románia területi engedményei sorában végül egész Dobrudzsa Bulgáriához került,

amely területi gyarapodásáért katonai konvenció aláírásával fizetett. Utóbbi lemondott újonnan szerzett területei gazdasági előnyeiről és Németországnak is gazdasági befolyást kellett biztosítania a szerb-macedón bányavidéken. Románia Cernavoda-Constanzán keresztül kereskedelmi útvonalat kapott a Fekete-tengerhez. Stratégiai határkorrekció révén Magyarországhoz csatoltak egy keskeny, 2–10 km-es sávot, ahol 23 ezer ember élt, megtarthatta viszont a Szovjet-Oroszországtól 1918 januárjában megszerzett Besszarábiát. A szerződő felek kölcsönösen lemondtak háborús költségeik megtérítéséről, s rendelkeztek a megszállt román területek később megállapítandó időpontban való kiürítéséről. Szabályozták a dunai hajózást, biztosították a vallásegyenlőséget. Románia kőolaj-szállítási, gazdasági, hajózási, pénzügyi és jogi kötelezettségeit öt mellékletben rögzítették.

A Német Birodalom által diktált fenti szerződések és a katonai megszállás 1918 nyarán egyfajta német *„keleti impériumot"* körvonalazott, mintegy beteljesítve a német *„Közép-Európa"* tervek Friedrich Naumann 1915 végén megjelent könyvében is megerősített víziókat. Az elképzelés népszerűsítését Franciaország természetesen erős fenntartásokkal fogadta.

Harmadik körülményként IV. Károly béke- és különbéke-törekvéseinek meghiúsulása említendő. Mint ismeretes, megbízására Burián István osztrák-magyar közös külügyminiszter 1916 októberében a német főhadiszálláson is előterjesztette javaslatát, hogy a semleges államokon keresztül forduljanak békeajánlattal az antanthatalmakhoz. A decemberi közös jegyzék azonban a továbbra is a győzelemben bízó németek álláspontját tükrözte, a s elutasítás esetén minden további vérontásért az antantot okolta. Károly közvetlen tárgyalások, puhatolózások és a semleges külföldön keresztül létrehozott kapcsolatok révén próbálta egyértelművé tenni a Monarchia békés szándékait. Több sikertelen, túlzottan óvatos vagy ügyetlen kapcsolatfelvételi kísérlet után 1917. februárban Károly két sógora, Bourbon-pármai Sixtus és Xavér a francia kormánykörök tudtával Svájcban kétszer találkozott gróf Erdődy Tamás osztrák császári megbízottal. Károly titokban azt is közölni akarta Franciaországgal, hogy a nyugati rendezés kapcsán Bécs saját, a németekével ellentétes állásponttal rendelkezik és különbékére is hajlandó. Ígéretet tett arra, hogy a dunai népek szövetségén belül mindegyik nemzetiségnek azonos autonómiát biztosítana.

1917. március végén Károly Raymond Poincaré francia köztársasági elnöknek szóló négyoldalas, saját kezűleg írt levelet adott át a két hercegnek a laxenburgi kastélyban. Ebben a tárgyalási készségét kifejező Monarchia támogatta az Elzász-Lotaringiára vonatkozó francia követeléseket és Belgium szuverenitásának visszaállítását, s Károly ismételten ígéretet tett arra, hogy a dunai népek szövetségén belül mindegyik nemzetiségnek egyenlő autonómiát biztosítana. Az év során több kapcsolatfelvétel és tárgyalás is folyt az antant országokkal. 1918 áprilisában azonban Ottokar Czernin diplomáciai ügyetlensége és a franciák indiszkréciója folytán nyilvánosságra kerültek a tárgyalások, amely végleg meghiúsította a monarchia különbéke reményeit. Így 1918 nyarán Párizsban már eldöntött tény volt a központi hatalmak leggyengébb láncszeme, a nemzetiségi problémákkal is terhelt Osztrák-Magyar Monarchia felbontása.

(Elhangzott 2010. november 9-én a Magyar Tudomány Napja alkalmából az egri Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának házi konferenciáján.)

III.

WEIMAR – A NÁCIZMUS „MELEGÁGYA"

CSÁSZÁRSÁGBÓL KÖZTÁRSASÁGBA – RENDSZER-TRANSZFORMÁCIÓ A BIRODALOMBAN (1918–1919)

Az első világháború végére alapvetően megváltozott Európa politikai topográfiája: megszűnt az 1914-ig öt hatalomra támaszkodó európai rendszer. A háború kimenetelét végül is nem valamely európai hatalom, hanem az Egyesült Államok döntötte el; Ausztria–Magyarország és az Oszmán Birodalom felbomlott; a győztes Franciaországgal szemben nem állt ütőképes kontinentális nagyhatalom; a közép- és kelet-közép-európai nagyhatalmak helyén megalakult közepes és kisebb államok csak szaporították a konfliktusok számát, mert egymás közötti feszültségeik inkább veszélyeztették az egyensúlyt, mintsem hozzájárultak volna a megszilárdításához.

Az 1918–1919-es évek európai kihatású sorsfordulót, rendszer- és értékváltozást jelentettek Németország történetében. Az első világháború győztes szövetségeseinek nyomására előbb rendszer-transzformáció kezdődött, majd békeszerződési tárgyalások és nemzetgyűlési választások zajlottak, Weimarban pedig a nemzetgyűlés alkotmányozott. A weimari alkotmány és a versailles-i békeszerződés alapvetően befolyásolta a weimari köztársaság sorsát: előbbi alkotmányos kibúvóival hozzájárult a rendszer felőrléséhez, utóbbival pedig már aláírása pillanatában megszületett a revízió vágya.

*

RENDSZER-TRANSZFORMÁCIÓ NÉMETORSZÁGBAN SZÖVETSÉGES NYOMÁSRA: CSÁSZÁRSÁGBÓL KÖZTÁRSASÁG

A német kormány Woodrow Wilson (1856–1924) amerikai elnök 14 pontos békeprogramját[1] csak az 1918 tavaszán nyugaton indított offenzíva összeomlása után fogadta el tárgyalási alapul. Az Erich Ludendorff (1865–1937) császári főszállás-mester körüli körök arra törekedtek, hogy felülről végrehajtott fordulattal áttérjenek a parlamenti demokráciára, s a katonai vereség közepette megőrizzék a nemzet politikai egységét.

1918. október elején a liberálisnak tekintett Max von Baden (1867–1929) herceg vette át a kancellári posztot. Október 4-én a birodalmi kormány a Legfelső Hadvezetés sürgetésére fegyverszünet közvetítésére kérte Wilson elnököt. Az ennek nyomán kibontakozó jegyzékváltásból kitűnt, hogy a szövetségesek csak a nép bizalmán nyugvó kormánnyal

[1] HALMOSY Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1983. 22–24.

hajlandók tárgyalni, amely felváltja a monarchiát. A belügyekbe való beavatkozás ekkor még a német szociáldemokraták számára sem volt elfogadható. Max von Baden ismét megkísérelte tárgyalásra ösztönözni az Egyesült Államokat, de Wilson kemény maradt, s a német katonai vezetést és a monarchikus köröket tartotta felelősnek a háborúért: *„Ha nem számolják fel a monarchiát [...], Németország nem tárgyalhat békéről, hanem meg kell adnia magát"* – jelentette ki 1918. október 23-án. Ezért az új kormányba beléptek a többségi koalíció pártjainak (Centrum, Haladó Néppárt és Németország Szociáldemokrata Pártja) parlamenti képviselői.

Így a fegyverszüneti tárgyalásokra való tekintettel 1918. október 22-én összeülő Birodalmi Gyűlés *(Reichstag)* jelentős alkotmányreformot határozott el: a hadüzenet és a békekötés többé már nem a császár és a Szövetségi Gyűlés *(Bundesrat)* kizárólagos joga volt, hanem a Reichstag jóváhagyására is szükség volt; a kormánytagok Reichstag-képviselők lehettek; a birodalmi kancellár és az államtitkárok kinevezését a Reichstag bizalmához kötötte; a császár valamennyi politikai tettéért a birodalmi kancellár felelt; a tisztekre és a tábornokokra vonatkozó döntésekhez kancellári hozzájárulásra volt szükség. A reform 1918. október 28-i életbelépésével a német hercegek által *„Isten kegyelméből"*, a nép részvétele nélkül 1871-ben alakított császárság alkotmányjogilag is nyugati típusú, parlamenti-demokratikus monarchiává vált.[2] II. Vilmos október 29-én elhagyta Berlint és Spa-ba, a belgiumi német főhadiszállásra utazott. Hivatalosan majd csak 1918. november 28-án mondatták le a trónról.

Az antant hatalmak a német monarchia felszámolását nem a német népnek tett jótéteményként szorgalmazták, hiszen a brit birodalom, Olaszország, Belgium, Japán, Románia, Portugália szintén monarchikus államformával rendelkezett. A győztes hatalmak ismerték a monarchia integráló hatását a nagy államokra, ezért is hozták létre 1918. december 1-jén a Szerb, Horvát és Szlovén Királyságot, a későbbi Jugoszláviát. Követelésüktől sokkal inkább a Német Birodalom meggyengítését, kedvező esetben széthullását remélték.

November 5-én megérkezett Berlinbe az amerikai államtitkár közleménye, hogy a szövetségesek elfogadják tárgyalási alapul Wilson 14 pontját. A német fegyverszüneti delegációt Matthias Erzberger (1875–1921) államtitkári rangban lévő Centrum-párti politikus vezette, mivel a katonák polgári személyekre bízták a háború utolsó felvonásának lebonyolítását. A másik oldalon a francia főparancsnok, Ferdinand Foch (1851–1929) marsall vezette a szövetségesek fegyverszüneti bizottságát. A szövetségesek igyekeztek megakadályozni a Német Birodalmat abban, hogy a fegyverszünetet kihasználva a tárgyalások meghiúsulása esetén folytassák a harcot.

A fegyverszünetet[3] – amelynek feltételei kapitulációval voltak azonosak – 1918. november 11-én Foch marsall szalonkocsijában, a compiégne-i erdőben írták alá. De a szövetségesek továbbra is fenntartották a német kikötők élelmiszerblokádját, amely a harci cselekmények lezárulása után is pusztító hatású maradt. A brit flottaparancsnokok még

[2] WINKLER, Heinrich August: *Németország története a modern korban. I. kötet.* Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 329.

[3] NÉMETH István (összeállította): *Németország nemzetközi szerződései 1918–1945. Dokumentumgyűjtemény.* Universitas Kiadó, Budapest, 1994. 32–37.

a Keleti-tengeri halászatot is megtiltották. Intézkedésük a fegyverszünet aláírása után 800 000 német lakos halálát okozta.

AZ 1918. NOVEMBERI FORRADALOM – KETTŐS HATALOM NÉMETORSZÁGBAN?

Novemberben forradalom söpört végig Németországban. A haditengerészet vezetése ugyanis október a kikötőkben tétlenségre kárhoztatott nyílttengeri flottának kifutási parancsot adtak, hogy a brit flotta elleni utolsó nagy bevetéssel megmentsék a *„fegyvernem becsületét"*. A matrózok megtagadták az értelmetlen parancsot. November 5-én Wilhelmshavenben, a legnagyobb flottatámaszponton orosz mintára matróztanács vette át a hatalmat. A lázadás a többi kikötővárosra, majd rövidesen az ország helyőrségeire, s az ipari központok munkásságára is átterjedt. Mindenütt munkás- és katonatanácsok alakultak. November 7-én Münchenben megbukott a Wittelsbach-dinasztia.

II. Vilmos császár a november 9-i berlini forradalmi események miatt a belgiumi Spa-ban lévő főhadiszállásra távozott. Ugyanezen a napon Max von Baden bejelentette a császár leköszönését és a trónörökös lemondását a trónról.

A császárság és a monarchia eróziójával megkezdődött a birodalmi államigazgatás formálisan legális, harc és ellenállás nélküli átadása az új politikai erőknek, hogy kikapcsolják a szélsőséges csoportokat és mederben tartsák a forradalmat. Az események középpontjába mindinkább a szociáldemokrata párt került, amely 1917 áprilisában két pártra szakadt: a függetlenekre (Németországi Független Szociáldemokrata Párt – *USPD*) és a többségiekre (Németországi Többségi Szociáldemokrata Párt – *MSPD*). A párt baloldala (Spartakus-csoport, majd Spartakus-Szövetség) fokozatosan önállósuló csoportként a függetlenek keretében működött.

Röviddel a császár lemondását bejelentő kancellári nyilatkozat után a többségi szociáldemokrata párt küldöttsége (Friedrich Ebert, Philipp Scheidemann, Otto Braun és az üzemek két képviselője) jelent meg Miksa kancellárnál. Nevükben Ebert kijelentette, hogy a vérontás elkerülése érdekében a kormányhatalmat a nép teljes bizalmát élvezők kezébe kell adni, s ebben pártjának is részesednie kell. Igennel felelt a kancellár azon kérdésére, hajlandó-e a birodalmi kancellári tisztséget átvenni. Ezután Scheidemann a Reichstagnál kikiáltotta a köztársaságot. Röviddel később a független szociáldemokrata párt balszárnyához tartozó Karl Liebknecht pedig a szocialista köztársaságot kiáltotta ki s meghirdette a *„Minden hatalmat a munkás- és katonatanácsoknak!"* jelszót. II. Vilmos Spaban a legfőbb katonai vezetést és parancsnoklást átadta Hindenburgnak és Groenernek, majd Hollandiába távozott. Ludendorff tábornok pedig – akit a birodalmi politikába való beavatkozása miatt október 26-án menesztettek – a felelősségre vonástól tartva Svédországba menekült.

A formálisan legális *„fenti"* hatalomátadás *„lenti"* forradalmi hatalmi szervezettel találkozott. Az országban munkás- és katonatanácsok alakultak, amelyekben a többségiek, a függetlenek és a spartakisták rivalizáltak egymással. A *„lenti"* forradalmi szervként megalakuló Népmegbízottak Tanácsába – amelynek elnöke Friedrich Ebert és Hugo Haase

(1863–1919) lett – a többségi szociáldemokraták részéről F. Ebert, Ph. Scheidemann és Otto Landsberg (1869–1957), a független szociáldemokraták képviseletében pedig H. Haase, Wilhelm Dittmann (1874–1954) és Emil Barth (1879–1941) került be. A berlini munkás- és katonatanács bizottsága megerősítette az új kormányként működő szervet. A két párt azonban eltérő célokat követett. A többségi SPD demokratikus-parlamentáris jogállamot tervezett alkotmányozó nemzetgyűlés összehívása révén, amely általános, egyenlő, titkos és közvetlen választás nyomán alakul meg. Az USPD és a soraiból kivált Spartakus Szövetség az orosz példa alapján a tanácsrendszer bevezetésére törekedett. A Spartakus Szövetség a radikális marxisták számszerűen kis csoportját alkotta, akik elutasították a polgári állam honvédelmét, a proletariátus nemzetközi szolidaritását hangsúlyozták és fegyveres felkelést készítettek elő. Berlinben megközelítően száz, birodalmi méretekben két–háromezer taggal rendelkeztek. Támogatta őket a berlini munkások baloldali szakszervezeti funkcionáriusaiból álló 80–100 *„forradalmi bizalmija"*.

Ebert a *„fenti"* hatalomátadás, valamint a munkás- és katonatanácsokban megtestesülő *„lenti"* forradalmi képződmények tengelyében, kancellárként és egyúttal a Népmegbízottak Tanácsának elnökeként központi funkcióba került. Kancellárként a hivatalnoki és tiszti lojalitás garanciája, a Népmegbízottak elnökeként pedig az új forradalmi hatalom exponense lett. Emiatt a további fejlemények tulajdonképpen Ebert döntésétől függtek. Ha a tanácsrendszer és a társadalmi forradalom mellett dönt, az USPD csatlakozik hozzá. Ha a parlamenti demokráciát választja, megnyeri a polgárság jelentős részeinek támogatását, bevonja az USPD jobbszárnyát a kormányzásba és legalizálja saját pozícióját. Végül is a parlamenti demokrácia kiépítése mellett döntöttek; a választott nemzetgyűlés mielőbbi összehívása, amely rögzíti az új politikai rendszert, s megőrzi az állami egységet.[4]

A többségi szociáldemokraták választása mélyen gyökerezett a párt programjában. Az SPD már régóta a parlamenti demokráciáért küzdött, amellyel fel kívánta váltani a vilmosi tekintélyuralmi államot. A parlamenti demokrácia talaján aztán szocialista irányba alakítja a gazdaságot és a társadalmat. Ebben az értelemben nem forradalmi, hanem evolúciós párt volt; számára a parlamenti-demokratikus állam nem taktikai kalkuláció volt, hanem elvi és elsődleges politikai cél, mert ennek bázisán kívánta meghaladni a kapitalizmust. Terveikben nagy súllyal esett latba a nemzetállami egység megőrzése. November 9-ével ezért a többségi szociáldemokraták számára a forradalom politikai célja elértnek nyilváníttatott. Céljaik elvi ellentétben álltak a bolsevik forradalom stratégiáját szorgalmazó Spartakus Szövetség terveivel, amely 1918–1919 fordulóján kommunista párttá (Németország Kommunista Pártja – *KPD*) alakult.

November 9-én az ún. Groener–Ebert paktumban a Legfelső Hadvezetés elismerte Ebertet a politikai kormányhatalom új birtokosának s ezzel lemondott minden ellenforradalmi akció kísérletéről, miközben az új kormány kötelezettséget vállalt a belső rend és nyugalom fenntartására, esetleg a legfelső hadvezetéssel együtt is. Ebert pozíciója nem terjedt ki a hadsereg parancsnokságára, ezért a legfelső hadvezetést el kellett ismernie

[4] BÖCKENFÖRDE, Ernst-Wolfgang: Der Zusammenbruch der Monarchie und die Entstehung der Weimarer Republik, In: BRACHER, Karl Dietrich / FUNKE, Manfred / JACOBSEN, Hans-Adolf (Hrsg.): *Die Weimarer Republik 1918–1933. Politik-Wirtschaft-Gesellschaft.* Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1988. 28–29.

autonóm hatalmi tényezőnek. A paktum rendelkezett a hivatalnoki kar megtartásáról is, hiszen a közigazgatás, az ellátás, a szolgáltatás és a hadsereg visszavonása nem történhetett a szakembergárda nélkül.[5]

A rendszerint Ebert által vezetett Népmegbízottak Tanácsa rendkívül nehéz feladatok előtt állt. Elsőként a káoszt és az éhezést kellett elkerülni, majd nyolc millió katonát leszerelni és ismét bekapcsolni a gazdaságba. Közülük 3,5 milliót a fegyverszüneti feltételek értelmében rövid idő alatt visszavonni a Rajna mögé. A szövetséges tengeri blokád fenntartása miatt a lakosságot el kellett látni élelmiszerrel és fűtőanyaggal, elsősorban szénnel. Gondoskodni kellett a minimális külső és belső biztonságról is, főleg a birodalom egységének megőrzéséről a déli és nyugat-németországi szeparatista, keleten pedig a lengyel terjeszkedési törekvésekkel szemben.

Ebert lépéseinek logikus következménye a tanácsmozgalommal és az *USPD* balszárnyával kibontakozó vita lett. A tartományokban is a többségi szociáldemokraták szerezték meg a kormányhatalmat, ezért a november 25–26-án rendezett konferenciájuk nyilatkozata is az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását sürgette. 1918. december 16-án az Általános Német Tanácskongresszus megerősítette a parlamenti választások szükségességét, s ezzel megnyílt az út a nemzetgyűlés és a parlamenti demokrácia felé. A tanácsuralmat így a szervezett tanácshatalom számolta fel. A radikális baloldal rövidesen levált a szervezett tanácsmozgalomról s új forradalmi tanácshatalmat keresett (1919: Spartakus-felkelések).

A társadalmi béke és a gazdaság működőképességének fenntartása érdekében fontos lépésnek bizonyult az 1918. november 15-én kötött szociális paktum a munkaadók és a szakszervezetek között. Az egyezmény elismerte a szakszervezeteket a *„munkásság hivatott képviselőinek"* és a kollektív szerződések elvét, garantálta a nyolc órás munkanapot teljes bérkiegyenlítéssel, a munkásbizottságokat és paritásos egyeztető bizottságokat az 50 főnél több foglalkoztatottal működő üzemekben, a leszerelt katonák újbóli foglalkoztatását és a paritásos alapon működő *„Központi Bizottság"* felállítását az egyezmény végrehajtásának ellenőrzésére. A Hugo Stinnes – Karl Legien egyezményt a Népmegbízottak Tanácsa azonnal elismerte.

A tanácsrendszer vagy parlamenti demokrácia vitájából problémák is adódtak a továbbiakra nézve. Az állam- és az alkotmányozás területén elsősorban a katonák beilleszkedése jelentett gondot a mindennapi munkába, hiszen a háború négy éve után a felbomlás jeleit mutató és visszavont hadsereg nem volt feltétlenül rendszerstabilizáló tényező. Ebert nem kívánta a hadsereg demokratikus átalakítását Groener és a Legfelső Hadvezetés ellenére végrehajtani. A demokratikus védőrség – mint a köztársasági birodalmi hatalom támasza – felállítása pedig meghiúsult a hadsereg általános kimerültsége miatt. Ezért a biztonsági- és békefunkciót a forradalmi környezetben az önkéntes csapatok látták el. Jóllehet tagjaikat csak részben lehetett az új kormányhatalom támogatói közé sorolni, mégis hatékony segítséget (Weimarban Maercker tábornok) és védelmet nyújtottak a forradalmi események miatt Berlinből elmenekült köztársasági kormánynak. További problémát jelentett, hogy nem történt valódi *„demokratizálódás"*. Eberték kényszerhelyzetben voltak a háború előtti, konzervatív hivatalnokok alkalmazásával, de nem állt rendelkezésükre

[5] Uo. 31–32.

más iskolázott személyzet. Kisebb személycserékre majd csak 1919–1920-ban került sor. A weimari köztársaság első időszakában ugyan lojális hivatalnoki réteggel állt szemben, de azt nem hatotta át az új rendszer szelleme és nem volt hűséges a demokratikus-köztársasági államhoz. Ezen még a bevezetett alkotmányos eskü sem segített.[6]

KÍSÉRLET A NÉMET HÁBORÚS FELELŐSSÉG ELHÁRÍTÁSÁRA

Az SPD két szárnya (a többségi és független) megkísérelte, hogy a császári dokumentumok nyilvánosságra hozásával elébe menjen a háborús felelősség megállapításának, s elhatárolódjon a császári kormány felelősségétől. De végül is Philipp Scheidemann (1865–1939) kancellár nyomására nem történt határozott erkölcsi szakítás a császársággal, jóllehet esély volt rá.

A független szociáldemokrata Karl Kautsky (1854–1938) a Külügyi Hivatal *(Auswärtiges Amt – AA)*, és a többségi szociáldemokrata Max Quarck (1860–1930), a belügyminisztérium intendánsa már 1918 novemberében megbízást kapott, hogy gyűjtsék össze és adják ki a háború kitörésével kapcsolatos német iratokat. A két párt szakítása után Friedrich Ebert (1871–1925) kancellár 1919. január elején kérte Kautskyt az iratok publikálására, amely végül egyedül az ő feladata lett.[7]

1919 tavaszán nyíltan napvilágra került az első világháború kirobbanásának történelmi igazsága. Még mielőtt Kautsky lezárta volna munkáját, Scheidemann kabinetje 1919. március 22-én Ebert jelenlétében foglalkozott a háborús felelősség kérdésével. A birodalmi elnök szerint a párizsi béketárgyalásokon szükség lesz a világos állásfoglalásra. Miután Anglia elutasította a kérdés semleges országok általi megvizsgálását, erre maga Németország vállalkozott. Ennek során *„a régi rendszer bűneit a legélesebben el akarjuk ítélni"* – mondta Ebert, az új birodalmi elnök – és az új kormány pozícióját emlékiratban rögzíteni. Ebert még állami törvényszék felállítását is szorgalmazta, amelynek feladata a vezető személyiségek háborús felelősségének megállapítása lett volna.

A legtöbb miniszter támogatta a birodalmi elnököt, Eugen Schiffer (1860–1954) liberális (DDP) birodalmi pénzügyminiszter kivételével, aki óvakodott a *„felelősség beismerésétől, amely népünket megfosztaná utolsó önbecsülésétől és általa az ellenfél diadalmaskodna."* A háborút Schiffer *„preventív"* háborúnak, s nem bűnnek minősítette, amelynek során Németország megpróbált kitörni a bekerítésből, amely *„egy-két éven belül nyakunkra tekerné a kötelet"*. A háború kitörésére vonatkozó német dokumentumok nyilvánosságra hozása *„csak ártana nekünk belföldön és külföldön"* egyaránt. Eduard David (1863–1930), tárca nélküli szociáldemokrata miniszter válasza szintén jellemző volt: ami a német dokumentumokban a terhelt személyekről áll, azt az antant már mind ismeri. Ha *„elismerjük a preventív háborút, akkor mindent elismerünk, amivel az antant vádol bennünket."* Philipp Scheidemann kancellár nem avatkozott a vitába.[8]

1919. április 18-án a kabinet ismét a háborús felelősség kérdésével foglalkozott. El-

[6] Uo. 33–35.

[7] WINKLER, Heinrich August: *Weimar 1918–1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie.* Verlag C. H. Beck, München, 1993. 87.

[8] Uo. 87–88.

készült Kautsky iratgyűjteménye, s a kormánynak el kellett dönteni, mi történjen vele. A Külügyi Hivatal dokumentumai nem hagytak kétséget afelől, hogy a német birodalmi vezetés az 1914. júliusi válság idején a Szerbia elleni háborúra bíztatta az Osztrák–Magyar Monarchiát. Johannes Bell (1868–1949), a Centrum-párti igazságügy-miniszter a kérdés előterjesztőjeként az iratok nyilvánosságra hozatala ellen foglalt állást, azzal érvelve, hogy így egyoldalú, Németország számára kedvezőtlen kép alakulna ki. A dokumentumok ugyanis csak a háború előtti utolsó, rövid időt érintik, jóllehet a legtöbb irat csak a háború korábbi előzményeivel együtt érthető: Anglia bekerítési politikájával, Franciaország reváns-politikájával, valamint a pánszláv és nagyszerb politika bemutatásával.

Bellel ellentétben később David mégis az iratok publikálását szorgalmazta, azzal érvelve, hogy a jelenlegi körülmények közepette csak *„a teljes nyíltság és igazság"* segít. Arra kellene hivatkozni, hogy a most kormányon lévő személyek nem ismerték ezeket az iratokat a háború kitörésekor, s a háború alatt, s Németország maradéktalanul felszámolta a régi rendszert. A kabinetben azonban nem született megállapodás. Scheidemann végül Daviddal ellentétben azt ajánlotta, hogy *„jelenleg tekintsünk el a dokumentumok nyilvánosságra hozásától."*[9]

1919. június 11-én azután mégis megjelent egy válogatás a német dokumentumokból. De a Külügyi Hivatal által kiadott Fehérkönyv a háború okozóinak felelősségéről *(Weißbuch betr. Die Verantwortlichkeit der Urheber am Kriege)* című kötetből Kautsky szerint egyáltalán nem lehet felismerni a szakítást a megbuktatott rendszer politikájával. A részletesebb, Kautsky gyűjtésére támaszkodó kötet – Német dokumentumok a háború kitöréséhez *(Deutsche Dokumente zum Kriegsausbruch)* címmel – csak 1919 végén jelent meg, már túlságosan későn ahhoz, hogy befolyásolja a békefeltételeket.[10]

Meghiúsult a háborús felelősség jogi tisztázásának kísérlete is. A nemzetgyűlés alkotmánybizottsága 1919. augusztus 16-án elutasította a birodalmi kormány törvényjavaslatát, amely rendkívüli állami törvényszék felállítását irányozta elő. Ehelyett vizsgálóbizottság felállítását javasolta, amelynek figyelmét főleg a háború és annak elhúzódása, illetve a német vereség okainak vizsgálatára kellett fordítania. Az indítványt a nemzetgyűlés plénuma augusztus 20-án elfogadta. De meghiúsult a remény, hogy a bizottság megfosztja majd a vitás történeti kérdéseket politikai robbanóerejétől. 1919. november 18-án Hindenburg e bizottság előtt egy ismeretlen angol tábornok szájába adta mondanivalóját: a német hadsereget hátulról döfték le. A tőrdöfés-legenda ezzel klasszikus kifejezést kapott.[11]

1919 tavaszán az első világháború kitörésében való német részvétel maradéktalan feltárása rendkívüli bátorságot igényelt volna. Aki a német dokumentumok nyilvánosságra hozatalát sürgette, azt remélte, hogy egy becsületes offenzívával befolyásolja az antantot, és ezzel enyhébb békefeltételeket érhetnek el. Akik pedig ellenezték az iratok publikálását, éppen ellentétes hatástól tartottak, attól, hogy a németek ezzel maguk legitimálják a büntető békét. Valójában a szövetségesek szilárdan kitartottak a központi hatalmak háborús felelőssége mellett, s kevés remény volt arra, hogy az iratok nyilvánosságra hozatalával

[9] Uo. 88.
[10] Uo.
[11] Uo. 89.

befolyásolhatók a békefeltételek. (A korábbi politikai rendszerrel való szakítással azonban hosszútávon Németország pozitív hatásban reménykedhetett a győztes államoknál. Erre már 1919 nyarán voltak bátorító jelek, amikor Olaszország, Anglia és Franciaország szocialista pártja tiltakoztak a versailles-i békeszerződés ellen.)

A német háborús felelősség nyilvánosságra hozatalának belpolitikai következményeit nehezen lehetett felbecsülni. Az 1914. júliusi válság menetének felfedése polarizálóan hatott volna. Ha Kautsky dokumentumgyűjteményét 1919 áprilisában nyilvánosságra hozták volna, a birodalmi kormányt és a weimari koalíciót (SPD, Centrum, DDP) a patriotizmus hiányával, sőt a német érdekek elárulásával vádolhatták volna. De a radikális nacionalizmussal folyó vita elkerülhetetlen volt, s a háborús felelősség kérdése lehetőséget kínált arra is, hogy offenzívan fellépjenek a háború pártfogói és meghosszabbítói ellen. Másrészt a kormányzó pártok is támogatták a háborús erőfeszítéseket. Hogyan érintette volna vajon a pártokat, ha elismerik, hogy a birodalom katonai és polgári vezetése négy éven keresztül félrevezette őket? Hogyan hatott volna, ha utólag azoknak adnak igazat, akik már röviddel a háború kitörése a védelmi háború legendáját terjesztették?

A VERSAILLES-I BÉKESZERZŐDÉS

Minden jel arra utalt, hogy a fiatal demokrácia elviselhető békeszerződést harcolt ki, amely indulási támaszt és nem elviselhetetlen nehézséget jelent. Ez azonban illúziónak bizonyult. A Wilson amerikai elnök 14 pontja között szereplő népek önrendelkezési jogára alapozva, s az igazságos békére számítva a németek letették a fegyvert. De Wilsonnak nem sikerült áttörnie a párizsi békekonferencián. A népek önrendelkezési jogának következetes érvényesítése Kelet-Európában lehetetlen volt, mivel a népek között nem voltak világos határok. A szerződés a legrosszabb félelmeket is felülmúlta.

1919. május 7-én a német békedelegációnak – a tárgyalásokba való előzetes bevonásuk nélkül – Versailles-ban átnyújtották *A szövetséges és társult kormányok békefeltételeit.* Mivel a birodalmi kormány kevésbé készítette elő a közvéleményt a várható súlyos áldozatokra, az rendkívül csalódottan reagált. A németek többsége ugyanis abban reménykedett, hogy a fiatal demokrácia elviselhető békeszerződést harcol ki, amely indulási támaszt és nem elviselhetetlen nehézséget jelent. Ez azonban illúziónak bizonyult. Wilson 14 pontja alapján, a népek önrendelkezési jogára alapozva, s az igazságos békére számítva a németek letették a fegyvert. De Wilsonnak nem sikerült áttörnie a párizsi békekonferencián.

A diktált béke[12] a legrosszabb félelmeket is felülmúlta. A súlyos gazdasági, területi és katonai határozatok mellett Németországot és szövetségeseit háborús felelősséggel bélyegezték meg, akik minden kárért és veszteségért felelősek. Ez a 231. cikkely és a hozzá kapcsolódó jóvátételi igények később jó szolgálatot tettek minden olyan csoportnak, amely a békeszerződés és a köztársaság szétrombolásáért küzdött. Megtiltották Ausztria anschlussát is. Bibó István a versailles-i békeszerződés ezen rendelkezéseit öt

[12] Halmosy: i. m. 53–78.

„sárkányfogvetésként" említette, de nem tulajdonított különösebb jelentőséget a német területi elcsatolásoknak.[13]

A pártonkívüli Ulrich Brockdorff-Rantzau (1869–1928) gróf külügyminiszter vezette német delegációt Versailles-ban befejezett tények elé állították. A győztesek a szöveg szóbeli tárgyalását nem engedélyezték, az írásbeli német ellenjavaslatok pedig csak részleges eredménnyel jártak.

Az Európára vonatkozó politikai rendelkezések sorában a területi elcsatolások feltételei nem voltak azonos súlyúak. A Rajna-vidéki provincia masszív belga nyomás alá került. Németország elismerte Belgium teljes állami felségjogát az ún. semleges Moresnet egész vitás területe felett. Az élelmiszerjegyek megvonásával fenyegetett Eupen, Malmedy (989 km², 60 924 lakos, közülük 50 387 német) és Saint-Vith városok – ahol a lakosok népszavazással dönthettek e területek fennhatóságáról – 33 726:270 arányban a Belgiumhoz való tartozás mellett döntöttek, amelyről értesítették a Nemzetek Szövetségét.[14]

Németország elismerte, hogy Luxemburg Nagyhercegség 1919. január 1-jével megszűnt a német *Zollverein* tagja lenni, lemondott a vasutak üzemben tartására vonatkozó minden jogáról, hozzájárult a Nagyhercegség semlegességének megszüntetéséhez, s a szövetségesekkel kötendő nemzetközi megállapodásokhoz.[15]

Fájdalmasabban érintette őket a Rajna-vidékkel kapcsolatos határozat: *„Németországnak tilos akár a Rajna bal partján, akár annak jobb partján e folyótól keletre 50 km-es távolságban megvont vonaltól nyugatra erődítményeket fenntartani vagy létesíteni."* Fent nevezett területeket, valamint a kölni, koblenzi, mainzi és kehli hídfőket a szövetséges csapatok 15 évre megszállták.[16]

Ellenállást váltott ki, hogy Franciaország észak-franciaországi szénbányáinak elpusztítása fejében 15 évi hasznosításra megkapta a Saar-medence szénbányáinak *„teljes és korlátlan tulajdonjogát"* Franciaország tehermentes, kizárólagos kitermelési jogával.[17] Németországtól való elszakítása azonban nem volt végleges, mert 15 év után a lakosság dönthetett további sorsáról, hogy melyik állam szuverenitása alá helyezi magát.[18] (1935. január 13-án a lakosság 90,8%-a a Német Birodalomhoz való visszatérést választotta.)

A nyugati határon Franciaország népszavazás nélkül visszakapta Elzász-Lotaringia birodalmi tartományt (14 522 km², 1 874 014 lakos, közülük 1 634 260 német) s Németországot kötelezték az e területekre vonatkozó levéltári és egyéb iratok átadására. Az 1870 után bevándorolt németeket elűzték, s a német nyelvet kisebbségi nyelvként a mai napig nem ismerik el. E terület elvesztése mégsem rázta meg különösebben a német közvéleményt, mert visszacsatolása már Wilson 14 pontjában szerepelt. Belgium területi kártalanítása esetében is csak a végrehajtás sértő formája zavarta őket.

[13] BIBÓ István: *Az európai egyensúlyról és békéről.* In: Válogatott művei, I. kötet. Magvető, Budapest, 1986. 440–446.

[14] Halmosy: i. m. 59–60.

[15] Uo. 60.

[16] Uo. 61, illetve DEDERKE, Karlheinz: *Reich und Republik. Deutschland 1917–1933.* Klett–Cotta, Stuttgart, 39.

[17] Halmosy: i. m. 61.

[18] Uo.

Azt is elfogadták, hogy Észak-Schleswig (3 983 km², 166 895 lakos, közülük 40 428 német) dánul beszélő lakossága a népszavazás után ismét Dániához került, jóllehet Dánia nem vett részt a háborúban. (A Dániához való területi csatolás érdekében Észak-Schleswiget két szavazási övezetre osztották. Az északiban a lakosság 74,2%-a a Dániához, míg a déliben a lakosság 80%-a a Németországhoz való csatlakozást választotta. A mindenkori kisebbségek jogairól azonban csak 1955-ben született döntés.)

A békeszerződés 80. cikke szerint *„Németország elismeri és szigorúan tiszteletben fogja tartani Ausztria függetlenségét azon határok között, amelyeket az ezen Állam és a Szövetséges és Társult Főhatalmak közötti szerződésben meg fognak állapítani"*. Németország *„elismeri a Cseh-Szlovák Állam teljes függetlenségét, amely Állam magában foglalja a ruténeknek a Kárpátoktól délre fekvő autonóm területét"*, majd 1920-ban népszavazás nélkül és lakossága tiltakozása ellenére Csehszlovákiához csatolták a kőszénbányái miatt fontos, sziléziai tartomány részét képező Hultschiner Ländchen-t (286 km², 45 396 lakos, közülük 6480 német) és az ún. leobschütz-i kerület feléről. Előbbi területet két különböző közigazgatási területre osztották, s két iskola kivételével valamennyi német iskolát bezártak.[19]

A keleti és délkeleti részen a független lengyel állam helyreállítása és szabad tengeri kijárása érdekében Lengyelország népszavazás nélkül megkapta Posen provinciát, Kelet-Felső-Sziléziát és Nyugat-Poroszország provincia nagyobbik részét (46 136 km², 3 927 000 lakossal, közülük 1 500 000 német), amelyet folyosóval (az ún. korridor) választották el Kelet-Poroszországtól. Felső-Sziléziában a lakosság kb. 61%-a a Németországnál maradás mellett döntött. A Németország számára kedvező szavazati eredményt Wojciech Korfanty lengyel szavazási biztos megkísérelte megtorpedózni. Honfitársait nyílt harcra szólította fel a lengyel Felső-Szilézia érdekében (Korfanty-felkelés). Szabadcsapatai a Höfer német tábornok vezette önvédelmi egységek elkeseredett ellenállásába ütköztek. A brit csapatok 1921. júniusi bevonulása után a győztes német egységek és a vesztes lengyelek kiindulási pozícióikba húzódtak vissza. A Nemzetek Szövetségének 1921. október 12-i genfi döntése értelmében azonban a népszavazás eredményétől függetlenül Felső-Szilézia nagy részét elszakították Németországtól. Német többségű városok (Kattowitz: 57%, Königshütte: 75%), valamint a Német Birodalom kőszéntermelésének 75%-a, ólom- és cinktermelésének 80%-a, s 1,4 millió német került lengyel fennhatóság alá.

A szinte kizárólag németek által lakott, a nyugat-poroszországi provincia részét alkotó Danzig városát (1920 km², 330 322 lakos, ebből 315 021 német) 1920. január 10-én népszavazás nélkül, a lakosság kívánsága ellenére a Népszövetség védelme alatt álló *„szabad várossá"* nyilvánították, s besorolták a lengyel vámterületbe. A szerződés hatálybalépését követő egy éven belül nézeteltérés esetén kilátásba helyezte, hogy *„teljes és kielégítő könnyítéseket biztosítanak a Kelet-Poroszország és Németország másik része között lengyel területen keresztül vasúti, távíró- és távbeszélő-összeköttetés tekintetében, másfelől Lengyelország részére ugyanezeket a könnyítéseket biztosítsák a Danzig szabad várossal a Visztula jobb partján fekvő német területeken keresztül esetleges összeköttetés tekintetében."*[20] Lengyelország a következő években megkísérelte, hogy teljes ellenőrzése alá vonja a várost. 1921-ben a Nemzetek

[19] Uo. 64.
[20] Uo. 65.

Szövetsége engedélyezte számára, hogy egy támaszpont kiépítését a stratégiailag fontos danzigi Westernplattén. A kivéreztetett városnak kellett kifizetnie a lengyel lőszerraktár építési költségeinek felét, 3 millió Guldent. 1925-ben Lengyelország a város belvárosában lengyel postai levélszekrényeket helyezett el, azzal az indoklással, hogy a belváros a kikötői területhez tartozik, ahol Lengyelország az illetékes. (1939. szeptember 1-jén a lengyelek által megszállt Westernplatte lövetésével kezdődött el a Lengyelország elleni háború.)[21]

A túlnyomórészt német lakosú Memel-vidéket (2708 km², 140 746 lakos, közülük 71 156 német) 1920-ban hivatalosan, francia közigazgatással a Nemzetek Szövetsége felügyelete alá rendelték. 1923. február 16-án Litvánia erőszakos annexióval autonóm tartományként bekebelezte.

Németországtól összesen 70,5 ezer négyzetkilométernyi területet (összterületének 13%-át) csatoltak el, ahol 6,4 millió lakos (összlakossága 10%-a) élt, de közel felük nem volt német nemzetiségű.

Németország elveszítette összes gyarmatát, amelyek nagyrészt népszövetségi mandátumok lettek. Kamerun és Togo mandátumát Anglia és Franciaország osztotta fel egymás között, Német Délnyugat-Afrika a Dél-afrikai Unió mandátuma lett. Német Kelet-Afrika mandátumát Nagy-Britannia, kisebb részben Belgium és Portugália, Új-Guinea és Nauru mandátumát Ausztrália, Nyugat-Szamoáét Új-Zéland, a csendes-óceáni szigeteket és a kínai koncessziós területeket Japán szerezte meg.

A katonai rendelkezések szerint Németország legfeljebb 100 ezer főből álló zsoldos haderőt, 4000 fős tisztikart és 15 ezer fős hadiflottát tarthatott fenn. Megtiltották nehézfegyverek, harci repülőgépek, tengeralattjárók és nagyobb hadihajók gyártását, s néhány kivétellel elrendelték utóbbiak kiszolgáltatását.[22]

A 231. cikk értelmében a szövetséges és társult kormányok felelősek a veszteségekért és károkért. A Jóvátételi Bizottságnak 1921. május 1-jéig kellett előterjeszteni a fizetési tervezetet a harminc évig tartó törlesztésről. A jóvátételi igények végleges nagyságának megállapításáig azonban 1919. és 1920 folyamán, valamint 1921. év első négy hónapjában a követelésekbe beszámítandó 20 milliárd aranymárka ellenérték fizetésére kötelezték. Kereskedelmi hajók kiszolgáltatására és szénszállításokra is kötelezték.[23] (Az 1921. évi jóvátételi konferencia végül 132 milliárd aranymárkában állapította meg a német jóvátétel nagyságát, amelyből Németország 1931-ig 23 milliárd aranymárkát fizetett ki.)

A szerződés nyilvánosságra kerülésekor általános kiábrándultság és csalódottság tört ki Németországban. 1919. június 20-án a Scheidemann-kormány lemondott, hogy ne kelljen aláírnia a megalázó szerződést. Ideiglenesen még Ebert birodalmi elnök is lemondott. Az utcákon szenvedélyes gyűlésekre került sor. Berlinben a diákok elégették az 1870–71-ben zsákmányolt francia zászlókat, amelyeket most vissza kellett volna szolgáltatniuk. Az angol Scapa Flow kikötőjében Ludwig von Reuter ellentengernagy megparancsolta

[21] Uo. 66–67. A weimari köztársaság külpolitikai terheltségéről lásd: Andreas HILLGRUBER: Unter dem Schatten von Versailles – die außenpolitische Belastung der Weimarer Republik: Realität und Perzeption bei den Deutschen. In: ERDMANN, Karl Dietrich – SCHULZE, Hagen (Hrsg.): *Weimar. Selbstpreisgabe einer Demokratie. Eine Bilanz heute.* Droste Verlag, Düsseldorf, 1980. 51–67.

[22] Uo. 70–71.

[23] Uo. 72–74.

az önelsüllyesztést az internált német flottának, mivel feltételezte, hogy a hadihajók bevethetők a Németország ellen folytatandó háborúban.

Végül is a szerződést azért írták alá és hagyta jóvá a nemzetgyűlés, mert a Gustav Noske (1868–1946) véderőminiszter kezdeményezésére összehívott tiszti konferencia határozata szerint az aláírás megtagadása és a harci cselekmények felvétele esetén legkisebb esélyük sincs a sikeres katonai ellenállásra. Az ellátásügyi miniszter sem tartotta lehetségesnek az ellenállást. Felmérték az ellenállás politikai következményeit is, amely minden bizonnyal az ország megszállásához és felosztásához vezetett volna. 1919. június 22-én a nemzetgyűlés elfogadta a szerződést, de kifejezetten elutasította a háborús felelősség paragrafusának elfogadását és az ún. háborús bűnösök kiszolgáltatását.

Ezután a nemzetgyűlés felhatalmazta az SPD és a Centrum-párt által újjáalakított, Bauer és Erzberger vezette birodalmi kormányt a szerződés aláírására, amelyre 1919. június 28-án került sor Versailles-ban Hermann Müller (1876–1931) és Johannes Bell (1868–1949) miniszterek részéről, a nemzetgyűlés pedig július 9-én ratifikálta.

A legyőzöttek az eléjük terjesztett súlyos feltételeket diktátumként kezelték, s csak ultimatív nyomásra fogadták el. Már az aláírás órájában megszületett a revízió vágya, amely főleg Németországban és Magyarországon bizonyult erősnek. De Nagy-Britannia kivételével a győztes európai hatalmak sem érték el teljesen hadicéljaikat. Legnagyobb volt a csalódottság Olaszországban, de a szerződések Franciaország nagyhatalmi beállítottságú polgári-katonai köreinek a várakozását sem elégítették ki. Az újjászületett Lengyelországban is vitatták az új keleti és nyugati határokat.

A weimari köztársaság nehézségei és tartós népszerűtlensége alapvetően összefüggött a vesztes világháború utáni külpolitikai helyzettel. A nagyhatalmi politikához szokott és a császárság alatt világhatalmi pozícióba jutott német társadalom felső rétegének és polgárságának részei vonakodtak elismerni a háború utáni vereséget. A Hindenburg által megalkotott úgynevezett tőrdöfés-legendával a *„weimari rendszert"* tették felelőssé a külpolitikai helyzetért. Eszerint a német hadsereget nem győzték le a harcmezőn, hanem a haza csődje és a novemberi forradalom okozta az összeomlást: a haza bizonyos mértékben hátulról döfte le a frontot. 1919 novemberében a nemzetgyűlés vizsgálóbizottsága előtt tett tanúvallomásában maga Hindenburg is a legenda szószólója lett, amely később széles körben elterjedt. A háború azonban katonailag már jóval a forradalom kitörése előtt elveszett.

Így a weimari köztársaságban külpolitikai okokból sohasem jött létre a belpolitikai stabilitáshoz szükséges alapkonszenzus. A versailles-i szerződést még az alkotmányt elfogadó pártok is elutasították, különösen a háborús felelősség 231. cikkelyét.

A külpolitikai mozgásszabadság visszaszerzésének első lépését az 1922. évi rapallói német–szovjet szerződés jelentette. A bolsevik Oroszországgal való együttműködés ezután folyamatosan a külpolitika fontos, ugyan sokat vitatott tényezője lett. A nacionalista jobboldalon ettől remélték a német keleti határok megváltoztatását. A lengyelellenesség német és szovjet oldalon egyaránt virulens volt.

Wilson amerikai elnök elhatározásának köszönhetően Genf székhellyel létrehozták a Népszövetséget, amelynek közvetítői feladata mellett bírói és békeközvetítői funkciót is el kellett volna látnia a nemzetközi konfliktusokban. Németországot, az egyik legerősebb európai országot azonban kizárták a Népszövetségből.

WEIMAR – AZ ALKOTMÁNYOZÁS ÉS TERHELTSÉGEI

1919 első felében a weimari nemzetgyűlésben alkotmányozó munka is folyt. A tervezetet Hugo Preuss (1860–1925) államjogász szállította. A lényeges változtatások utáni végleges szöveget Friedrich Ebert birodalmi elnök 1919. augusztus 11-én írta alá,[24] s három nappal később életbe is lépett. Népszuverenitásra épülő demokratikus köztársaság, elnöki parlamenti kormányzati rendszer, s egységesítő szövetségi állam elveit tartalmazta. Saját és idegen hagyományokra (belga, francia, angol és amerikai alkotmányelemekre) épült, s az akkori Európa legdemokratikusabb alkotmányának számított; rendelkezéseit a győztesek még sem vették figyelembe.

Az erősen polgári-liberális és keresztény-katolikus arculatú alkotmány megalkotói az 1848–1849. évi német nemzetgyűlés politikai szándékai végrehajtóinak érezték magukat. A polgári és szocialista politikusok egyaránt szinte szentimentális hűséggel csüngtek a liberalizmus és a demokrácia elvein, miként a francia forradalom hatására a polgárság uralkodásának korszakában kialakult s bevonult a kontinentális Európa alkotmányaiba. A szabadság és egyenlőség jegyében el kellett volna takarítani a porosz-német felsőbbségi állam nyomait, amely azonban nem sikerült maradéktalanul.[25]

Nos – vélekedtek az emberek –, a német nép is megszabadult monarchista vezetőitől és feudális segítőik fél-abszolutista uralmától, nagykorúvá vált és saját ura lett. Saját akaratát akarta végrehajtani, és célként az általános jót óhajtotta. Eközben feltételezték, hogy a társadalom, amely ugyan gazdaságilag, társadalmilag és kulturálisan nagyon differenciált volt, elegendő nemzeti azonossággal rendelkezik és képes állampolgári közösségi szellemet kifejleszteni, hogy kiegyenlítse az ellentétes érdekeket. A helyszín, ahol mindennek meg kell történnie, a parlament, a Reichstag. Itt a nép képviselői – a szó legjobb értelmében – szabad vitában alakítják ki azt, ami az egésznek, az államnak és a népnek használ. Azonban minél inkább külön érdekek képviselőivé, pártemberekké váltak, annál kevésbé tudták feladatukat teljesíteni. A pártok, s még inkább valamennyi gazdasági érdekcsoport így önző tendenciáikkal a közösségi akarat kialakulása ellen hatottak.

Az alkotmány megalkotóit az 1848. évi forradalom szelleme mellett a rousseau-i veretű radikális polgári demokrácia szelleme is vezérelte. Valamennyien – tudatosan, vagy anélkül – osztották az állam német felfogását, miként a porosz igazgatási gyakorlat és Hegel filozófiája is áthatotta a németek valamennyi társadalmi rétegét. Az állam, mint egy különleges rangú, magasabb rendszer megjelenítője, saját törvényeit követve, az általános jó legtisztább megtestesítőjeként a társadalom valamennyi emberi törekvése felett állt.[26]

Az idegen (amerikai és francia) mintákhoz tartozott, hogy a birodalmi elnököt – az Egyesült Államok elnökéhez hasonlóan – hét évre, korlátlan számú újraválasztási lehetőséggel a nép választotta, de nem volt kormányfő. A Francia Köztársaság elnökéhez hasonlóan a parlament bizalmától függő kormányt pedig az elnök hagyta jóvá. A weimari alkotmány

[24] NÉMETH István: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945. 1. kötet. Az 1918. novemberi forradalom és a weimari köztársaság (1919–1933). Összegzés és dokumentumok.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007. 79–81.

[25] Dederke: i. m. 45.

[26] Uo.

– különösen a 48. cikkely révén – erős elnöki hatalmi pozíciót, egyfajta *„pótcsászárságot"* hozott létre, aki a szükségrendeletekkel kormányzó kancellárral együtt *„szükség esetén"* kizárhatta a parlamentet a politikai akaratképzésből.[27]

A weimari alkotmány népszuverenitásra épülő demokratikus köztársaságot, elnöki parlamenti kormányzati rendszert s egységesítő szövetségi államot teremtett.

a) A Reichstag-képviselőket négy évre az *„általános, egyenlő, közvetlen és titkos választás révén a 20 éven felüli férfiak és nők a képviseleti választási rendszer elvei szerint választják"*. Ezáltal a parlament a német történelemben először a politika meghatározója lett. A birodalmi kancellárnak és a miniszteriek hivataluk ellátásához a Reichstag bizalmára volt szükségük.

Az alapjogok az 1849. évi alkotmány magját alkották, de azóta nagyrészt már a korábbi német államok rendes törvénykezésének részesei lettek, ezért azokat az 1871. évi alkotmány már nem sorolta fel részletesen.

A liberális alapjogok (a szabad költözés joga, a személy szabadsága, a lakás sérthetetlensége, a levél- és postatitok, a szabad véleménynyilvánítás joga, a gyülekezési és egyesülési szabadság, a hit- és vallásszabadság) mellett a weimari alkotmány a szociáldemokraták sürgetésére új, a gazdasági életre vonatkozó jogokat is felsorolt, amelyek a gazdasági demokráciába való átmenetet igyekeztek megkönnyíteni. A 153. és a 156. cikkely korlátozta a magántulajdon jogát, és rögzítették, hogy törvényesen lehetséges a kisajátítás, illetve a vállalkozások átvitele közösségi tulajdonba. Tehát formálisan bármikor lehetséges volt megkezdeni a szocializálást, ha az SPD többséget szerez és azt még óhajtja.[28] (Erre azonban nem került sor).

Azon kívül rögzítették az új gazdasági alkotmányozás kereteit, amelynek során a gazdaság ellenőrzését megosztották a szociális partnerek között. Valójában csak e szervezet két tagját rögzítették: az üzemi tanácsokat és a birodalmi gazdasági tanácsot; kisebb jelentőségre csak az üzemi tanácsok tettek szert.

Az állami szociálpolitika továbbfejlődésére kiemelkedő jelentőségű volt a koalíciós jog alkotmányos elismerése és a munkaadók és munkavállalók ez alapján létrejött szervezetei, valamint az állam kötelezettségvállalása valamennyi polgára létfenntartásáról való gondoskodásra, ha nem tudott számára megfelelő munkaalkalmat teremteni (Munkanélküli támogatás).

b) Nem csupán a Reichstag volt a szuverén nép egyedüli képviselője, hanem az állam legmagasabb képviselője, a birodalmi elnök is. A korábbi birodalmi alkotmánnyal szemben, főleg 1918. október 28-i formájától eltérően a legjelentősebb változás, hogy a birodalom élén nem olyan ember állt, aki méltóságát az örökösödési jogból, a királyok Isten kegyelméből eredeztette. Hatásköreiben azonban a birodalmi elnök hivatala nagyban hasonlított egy uralkodó pozíciójához az alkotmányos monarchiában. Az elnök képviselte a népet és az államot kifelé, az országon belül a törvénykezés, a kormány és a jogszolgáltatás legmagasabb intézménye volt. Neve alatt jelentek meg a törvények, ő nevezte ki

[27] NÉMETH István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990).* Aula Kiadó, Budapest, 2004. 108.

[28] Dederke: i. m. 44.

és bocsátotta el a birodalmi kormányt és a tisztviselőket, tiszteket, ugyan a Reichstag, illetve a reszortminiszter jóváhagyásával. A birodalmi elnök a császárhoz hasonlóan a Wehrmacht főparancsnoka volt. Rendeleteihez – a jogerőre váláshoz – a kancellár vagy a felelős miniszter ellenjegyzésére volt szükség.

A császári abszolutista hatalmat azonban megtagadták tőle. Legkiterjedtebb hatáskörrel akkor rendelkezett, ha az alkotmányos rendet komoly konfliktus fenyegette. A birodalmi elnök ekkor bekapcsolódhatott a törvényhozásba, s annak normális menetét megszakíthatta a Reichstag feloszlatásával (ugyanazon indokkal csak egyszer) s a vitás kérdésekben népszavazás kezdeményezésével. A birodalmi elnököt tehát ellensúlyként tervezték az alkotmányt megsértő vagy semmibe vevő parlamenttel szemben. Ha ezen állapot bekövetkezett, nem csak saját ítélete érvényesült, mert minden esetben szükség volt a kancellár ellenjegyzésére.

A birodalmi elnök egy meghatározott időre szóló diktátor lett, ha rendkívüli szükségállapot állt elő. Ez történt, ha valamely tartomány megsértette az alkotmányt, vagy zavargások törtek ki. Ekkor lépett életbe az alkotmány 48. cikkelye. Eszerint a birodalmi elnök átmenetileg teljesen vagy részlegesen hatályon kívül helyezhette a személyiség szabadságát, a lakás sérthetetlenségét, a postatitkot, a véleménynyilvánítás szabadságát, a gyülekezési szabadságot, az egyesületi szabadságot és a magántulajdon védelmét biztosító cikkelyeket. A Reichstag a szükségrendeleteket ellenlépésként ugyan hatályon kívül helyezhette, de ekkor a birodalmi elnök a Reichstag feloszlatásával fenyegetőzhetett. A birodalmi elnök volt a végrehajtó és a katonai hatalom feje, valamint a köztisztviselők *„főnöke"*.

A birodalmi elnök közvetlen választásával létrehozott parlamentellenes, népszavazásos ellensúlyt még inkább aláhúzta a referendum (az ún. népóhaj és népdöntés) lehetősége. A választópolgár ugyan konkrét ügyekről dönthetett, az eljárások azonban fokozták a politikai érzelmeket és így erősítették a politikai rendszer instabilitását, hiszen a súlyok nem egyértelműen oszlottak meg a parlament, a birodalmi elnök és a nép-referendum elemei között.

c) Meghiúsult minden kísérlet, hogy szakítsanak Németország történelmi felosztásával, így elvileg a régi tagozódásnál maradtak. Az egyes területek azonban dinasztiáikkal együtt állami szuverenitásukat is elveszítették: a régi államokból *(Staaten)* tartományok *(Länder)* lettek. Kormányaiknak és tartományi parlamentjeiknek a birodalmi törvények végrehajtása során kevés saját törvényhozói tevékenység maradt. A tartományok sokat veszítettek súlyukból, főleg azért, mert a birodalom majdnem teljesen magához vonta az adótörvénykezést és –igazgatást, s többé nem volt ráutalva az anyakönyvi- és vámbevételekre. Hasonlóképpen hatott, hogy Württemberg és Bajorország többé nem rendelkezett a katonaság, posta és közlekedés fenntartási jogával.

A weimari köztársaság szövetségi államként jött létre, amelynek központi kialakításával szemben mindenekelőtt a Rajna-vidéken és Bajorországban szeparatista törekvések jelentkeztek. A birodalom és a szövetségi államok viszonyában tartós konfliktus alakult ki, mivel a császárság egykori államai, királyságai, nagyhercegségei és fejedelemségei korábbi nagyságukban köztársasági formát öltöttek. Elsősorban a birodalom lakosainak háromötödét magába foglaló s a német birodalmat megalakító Poroszország dominanciája

lett állandó probléma. A császárság alatt hegemón szerepet betöltő Poroszország elég erősnek bizonyult a birodalmi szándékok keresztezésére. Ha pedig – miként a császárságban történt – ismét szorosan összekapcsolják a porosz és birodalmi érdekeket, félő volt, hogy Németországot ismét Poroszország kormányozza és ekkor a mellette létező föderatív rendszer puszta látszat marad. E problémát nem sikerült feloldani. Az alkotmány mindössze azt helyezte kilátásba, hogy minden tartománynak köztársasági alkotmánnyal, demokratikusan választott népképviselettel és annak bizalmától függő kormánnyal kell rendelkeznie. Ezzel legalább dualizmus alakult ki a Reichstag és a porosz tartományi gyűlés között. Ezért elhatározták, hogy a tartományokat képviselő *Reichsrat*ban (Birodalmi Tanács) alapvetően a lakossági létszám mértékében képviselt tartományok egyike sem rendelkezhet a szavazatok kétötödénél többel.[29]

A demokratikus kormányzás első német kísérletét folyamatos bel- és külpolitikai terhelések érték. Kezdettől *„árulás"*, *„forradalom"*, *„tőrdöféslegenda"*, *„Versailles"* rágalmai gátolták saját, demokratikus identitásának megteremtésében. Weimar 1919-ben nem a nagy német klasszikusokhoz való hagyománykötődést jelentette, hanem a védtelen kormány véletlenül kiválasztott menedékhelye volt a berlini nyugtalanságok elől. A kompromisszumként ott elfogadott alkotmány *„nyitott politikai formája"* pedig lehetővé tette az egymással rivalizáló politikai erőknek, hogy a hatalmi- és felelősségi vákuumban a kompromisszumokkal szakítva gyökeres változtatásokra törekedjenek. Így a weimari köztársaság voltaképpen saját alkotmányos keretei közepette csúszott át diktatúrába.

Az 1919. augusztus 11-én Friedrich Ebert által aláírt alkotmánnyal Németország – az évszázados hagyománnyal szakítva – parlamenti köztársaság lett, amelyben *„az államhatalom a népé."* Az erős polgári-liberális és keresztény-katolikus arculatú alkotmányban megállapították, hogy a Reichstag-képviselőket négy évre az *„általános, egyenlő, közvetlen és titkos választással a 20 éven felüli férfiak és nők a képviseleti választási rendszer elvei szerint választják."* Ezáltal a parlament a német történelemben először a politika meghatározó tényezője lett. A birodalmi kancellárnak és a miniszteriumnak hivataluk ellátásához a Reichstag bizalmára volt szükségük.

A nép által hét évre választott birodalmi elnök – különösen a 48. cikkely révén – erős hatalmi pozíciója egyfajta *„tartalékcsászár"* formát hozott létre, aki a szükségrendeletekkel kormányzó kancellárral együtt *„szükség esetén"* kizárhatta a parlamentet a politikai akaratképzésből. A 48. cikkely szerint a birodalmi elnök átmenetileg teljesen vagy részlegesen hatályon kívül helyezhette a személyiség szabadságát, a lakás sérthetetlenségét, a postatitkot, a véleménynyilvánítás szabadságát, a gyülekezési szabadságot, az egyesületi szabadságot és a magántulajdon védelmét biztosító cikkelyeket. Különösen nyomós lehetőségnek bizonyult, hogy a birodalmi elnök feloszlathatta a Reichstagot; a Reichstag a szükségrendeleteket ellenlépésként ugyan hatályon kívül helyezhette, de ekkor a birodalmi elnök a Reichstag feloszlatásával fenyegetőzhetett, amellyel 1932-ben Papen kancellár élt is. A birodalmi elnök volt a végrehajtó és katonai hatalom feje és a tisztviselők *„főnöke."*

[29] BOLDT, Hans: Die Weimarer Reichsverfassung. In: Bracher/Funke/Jacobsen (Hrsg.): *Die Weimarer Republik*... i. m. 55.

A birodalmi elnök közvetlen választásával létrehozott parlamentellenes népszavazásos ellensúlyt a referendum (az ún. népóhaj és népdöntés) lehetősége még inkább aláhúzta. Jóllehet a választópolgár konkrétan dönthetett egyes ügyekről, ezek az eljárások azonban lehetővé tették a politikai érzelmek felszítását és erősítették a politikai rendszer instabilitását. Utóbbihoz hozzájárult, hogy nem egyértelműen oszlottak meg a sulyok a parlament, a birodalmi elnök és a referendum elemei között.

A weimari köztársaság szövetségi államként jött létre, amelynek központi kialakításával szemben mindenekelőtt a Rajna-vidéken és Bajorországban szeparatista törekvések jelentkeztek. A birodalom és a szövetségi államok viszonyában tartós konfliktus alakult ki, mivel a császárság egykori államai, királyságai, nagyhercegségei, fejedelemségei korábbi nagyságukban köztársasági formában kerültek átvételre. Elsősorban a birodalom lakosainak háromötödét magában foglaló Poroszország dominanciája bizonyult állandó problémának. A császárság alatt hegemón szerepet betöltő Poroszország háromötödöd aránya alkalmasint elég erősnek bizonyult a birodalmi szándékok keresztezésére. Ha pedig – miként a császárságban történt – ismét szorosan összekapcsolják a porosz és birodalmi érdekeket, félő volt, hogy Németországot ismét Poroszország kormányozza és ekkor a mellette létező föderatív rendszer puszta látszat. E problémát nem sikerült feloldani. Az alkotmány mindössze azt helyezte kilátásba, hogy minden tartománynak köztársasági alkotmánnyal, demokratikusan választott népképviselettel és annak bizalmától függő kormánnyal kell rendelkeznie. Ezzel legalább dualizmus alakult ki a Reichstag és a porosz tartományi gyűlés között. Ezért elhatározták, hogy a tartományokat képviselő *Reichsratban* (Birodalmi Tanács) alapvetően a lakossági létszám mértékében képviselt tartományok egyike sem rendelkezhet a szavazatok kétötödénél többel.

A weimari köztársaságban folyamatosan napirenden volt a birodalmi reform ügye, de a birodalom és a tartományok viszonyának újrafogalmazására nem került sor. Ha egy tartomány nyilvánvalóan megsértette kötelezettségeit, a birodalmi elnök bírósági eljárás nélkül, katonai erővel szerezhetett érvényt az alkotmánynak. A birodalmi kormány négy alkalommal nyúlt a tartományi apparátus kézbevételének eszközéhez, közötte az 1932. júliusi poroszországi puccs során. Ebben az esetben a tartományok az alkotmány értelmében ugyan szövetségi államokként tovább léteztek, de a birodalom jelentős végrehajtói hatásköröket szerzett az érintett tartományban. A tartományi kormányok a Birodalmi Tanácsban kis mértékben ugyan befolyásolhatták a birodalom döntéseit a törvényhozás és a közigazgatás területén, de a Reichstag törvényeivel szemben csak szuszpenzív (halasztó, felfüggesztő) vétóval rendelkeztek.

További konfliktusok adódtak az alkotmány megvalósulatlan ígéretei miatt is. Csorbát szenvedett a munkásoknak és alkalmazottaknak a vállalkozókkal közösen érvényesítendő részvételi joga: az előirányzott üzemi, megyei és birodalmi munkástanács közül csak az üzemi tanácsok alakultak meg 1920-ban. A szociális ígéretek közül megvalósítatlan maradt a kisajátítás lehetősége és a közös gazdaság felépítése. Kevésbé realizálódott a *„birodalom különleges védelme alatt álló munkaerőre"* vonatkozó cikkely is.

Hasonlóan súlyos eltérés alakult ki a weimari köztársaság demokratikus igénye és a realitás között. A weimari köztársaságot nem teljesen jogtalanul nevezték *„demokraták nélküli demokráciának."* A jog és a közigazgatás, a Reichswehr és a politikusok, iparosok és

agráriusok, de a választók is világosan elárulták, hogy társadalompolitikai elképzeléseik a császárságban alakultak ki. A császárság uralkodó elitje változatlanul tovább élt: tisztviselői rétegét és a hadsereget szinte érintetlenül átvették a köztársaságba. Fennmaradt a keleti nagy-agráriusok és a Ruhr-vidéki nehéziparosok gazdasági bázisa és politikai befolyása is. Mindez súlyosan megterhelte a köztársaságot s behatolt a pártrendszerbe.

A német parlamentarizmus működését megterhelték a pártokkal és pártállammal szembeni előítéletek is. A lakosság széles köreiben közkedvelt volt a pártok felett álló állam semleges ideológiája, s abból egyedül a közjónak és szakszerűségnek elkötelezett bürokrácia. A pártokat a nemzet különféle világnézeti, vallási, gazdasági és szociális csoportokra történő megosztás kifejezőjének tekintették. Így a weimari köztársaság realitása a látszólag harmonikus monarchia aranyozott képén mérve sokféle előítéleteket hordozott. Konkrét esetek adtak tápot annak a szemrehányásnak, hogy a pártok kompromisszumra való alkalmatlansága is hibás volt abban, hogy mind tovább mélyült a szakadék a lakosság soraiban. Kritikusai átsiklottak afelett, hogy a pártok is *„korszakuk gyermekei"* voltak, vagyis a vilmosi idők tapasztalatai nyomták rá bélyegüket. Akkor – a kancellárnak alapvetően a monarchákkal, s nem a parlamenttel szembeni felelősségének köszönhetően – a Reichstagot összességében *„ellenzékként"* kezelték, s így éppen e szembenállás révén erősödött a közjót képviselő állam eszméje.

A pártok alkalmatlanok voltak a kompromisszumra; a (nagy)német pártok gazdasági és szociális érdekkapcsolataik ellenére magukat *„világnézeti pártként"* értelmezték, s meghajoltak a magas politikai *„gyógy-elvárások"* előtt. A nagy pártok árnyékában egy sor olyan párt alakult, amelyek szorosan körülhatárolt külön-érdekeket képviseltek. E kis pártoknak kedvezett a képviseleti választási rendszer és így – a többségalkotás nehézségei miatt – gyakorta a *„mérleg nyelvét"* játszották.

A császárság és a weimari köztársaság közötti változások főként a választójog és a választási törvények változásain nyugodtak: mindenekelőtt a női választójog bevezetésén, a porosz háromosztályos választási rendszer megszüntetésén s a többségi választási rendszer lecserélésén, amely a konzervatív pártokat részesítette előnyben. Paradox módon éppen a tiszta képviseleti választási rendszer járult hozzá a pártrendszer szétforgácsoltságának erősödéséhez. 1932-ben Hessen-Nassau tartományban például 34 párt képviseltette magát. A szárnyakon elhelyezkedő radikális pártok a köztársaság utolsó éveiben rendkívüli módon erősítették pozícióikat. A női választójog ezzel szemben inkább a polgári közép stabilizációjaként hatott, jóllehet ez nem volt elég a náci párt sikerének megakadályozására.

A parlamenti demokrácia hiányos gyakorlata és történelmi terheltsége a parlamenti-, illetve pártpolitikusok részéről robbanóanyagként hatott a weimari köztársaság fejlődésére, amelyet tetézett a pártok magas szintű folytonossága. Az 1919. januári nemzetgyűlési választásokon induló pártok nagyrészt a császárság pártjainak közvetlen utódai voltak, még ha nevet is változtattak. 1919–1920-ban a Reichstag hat nagyobb pártja képviselőinek 36 százaléka már korábban is Reichstag-képviselő volt. A parlament szociális összetétele mindenesetre jelentősen megváltozott. Az erősödő munkásrészvételnek köszönhetően az elemi iskolát végzettek száma 1920-ban megkétszereződött az 1912. évihez képest, s 44 százalékra emelkedett. Emellett jelentősen emelkedett a hivatásos politikusok száma.

Az alkotmányos kompromisszumon nyugvó politikai bázis, az ún. weimari koalíció (SPD, DDP, Z) már az 1920. júniusi Reichstag-választások nyomán felbomlott, s a németországi politikai légkör ismét jobbra tartott. Az új párt- és koalíciós változásokkal megszűnt a köztársaság és az alkotmány iránti konszenzus, amely meghiúsította a jövőre kötött alkotmánykompromisszumokat. A gazdasági viszonyok és a háború következményeinek hatására a weimari alkotmány súlypontja a Reichstagtól érezhetően áttevődött a birodalmi elnök kezébe.

November 9-én az ún. Groener – Ebert paktumban a Legfelső Hadvezetés elismerte Ebertet a politikai kormányhatalom új birtokosának, s ezzel lemondott minden ellenforradalmi kísérletről, miközben az új kormány kötelezettséget vállalt a belső rend és nyugalom fenntartására, esetleg a legfelső hadvezetéssel együtt is.

Szocialista Tanács-Németország vagy parlamenti demokrácia – ezek voltak az alternatívák. 1918. december 16-án az Általános Német Tanácskongresszus megerősítette a parlamenti választások szükségességét. Ebert így a parlamenti demokrácia kiépítése, a választott nemzetgyűlés mielőbbi összehívása mellett döntött, amely rögzíti az új politikai rendszert, s megőrzi az állami egységet. A nemzetgyűlési választásokon (1919. január 19.) a köztársasági koalíció (szociáldemokraták és katolikusok) győzött, s a konzervatívok és a radikális baloldal *(Spartakus)* vereséget szenvedett.

A győztes hatalmak diktálta békeszerződés szigorú kritériumai még jobban megnehezítették a weimari köztársaság pártjainak feladatát. A következő évben az első szabad választások (1920. június) határozott irányváltást hoztak: a koalíció támogatottsága 76%-ról 43,6%-ra csökkent, és előtérbe kerültek mind a bal-, mind a jobboldali szélsőséges pártok. Ezzel az a hosszú időszak vette kezdetét, amikor az országot kisebbségi kormányok irányították, amelyek időről időre vagy a szociáldemokratákhoz, vagy a konzervatívokhoz fordultak támogatásáért.

A KÖZTÁRSASÁG PÁRTJAI ÉS AZ ALKOTMÁNY FOGADTATÁSA

Az 1919. január 19-én megválasztott nemzetgyűlés február 6-án ült össze a Maercker szabadcsapatai által őrzött Weimarban, mivel Berlin a népi tengerészhadosztály decemberi lázadása és a januári Spartakus-felkelés miatt nem volt biztonságos. Az 1918. decemberben alakult Munkás- és Katonatanácsok Központi Tanácsa formálisan is a nemzetgyűlés kezébe helyezte a döntési hatalmat.

A weimari nemzetgyűlést nem uralta egyetlen politikai irányzat sem: összetételében messzemenő politikai pluralizmus érvényesült. Meglepetésre a két szocialista párt (az SPD és az USPD) nem szerzett többséget; a szavazatok 45,5 százalékával s a képviselői helyek 44,2 százalékával rendelkeztek. A nemzetgyűlési választásokon a messze legerősebb SPD 37,9 százalékot szerzett, miközben már 1912-ben is 34,8 százalékos eredményt könyvelhetett el.

Összességében a háború előtti és alatti pártok – más néven és erőviszonyok mellett, kissé megváltoztatott politikai profillal – mind visszatértek a politikai színtérre, így a

császárság pártrendszere a vártnál erőteljesebb kontinuitást mutatott. Több rendező, alkotmányos, elképzelés állt egymás mellett és egymással szemben.

A konzervatívok a Németnemzeti Néppártban *(DNVP)* és a Német Néppárt *(DVP)* jobbszárnyán gyülekeztek, s a háború előtti monarchista-alkotmányos államberendezkedésben és társadalmi status quóban gondolkodtak. Hagyományos támaszát a nemességben, a protestáns egyházban és a nagypolgárságban ugyan megőrizte, de a háborús események nyomán erőteljesebben közeledett a kispolgárság *„nemzeti"* gondolkodású és érzékeny csoportjaihoz és a háborús veteránok paramilitáris szövetségeihez. Híveik a kelet-elbai nagy-agráriusokon kívül különböző németnemzeti *„segélyszövetségekből"* álltak. *„Rendet"* és *„jogot"* hirdettek, de szavahihetőségüket elveszítették, mert tagjaik közül sokan terrorszervezetekkel és puccsistákkal tartottak kapcsolatot.

A liberálisok nem tudták áthidalni 1866–1867-ben végbement megosztottságukat, s továbbra is két csoportra oszlottak. Baloldali liberális, polgári-demokrata csoportosulásuk – a Szabadelvű- és Haladópárt örököseként – a képviseleti demokrácia elvén álló Német Demokrata Pártban *(DDP)* tömörült. A parlamenti-demokratikus köztársaságot polgári-liberális társadalmi rendszerrel igyekeztek berendezni, s a magántulajdonra épülő társadalmi formációt támogatták. Híveik a tanult polgárság, Dél-Németországban pedig az iparos középréteg köreiből kerültek ki. A jog- és gazdasági-liberális elveket valló Német Néppárt (DVP) balszárnya a nemzeti-liberális hagyományokhoz kötődött. A társadalmi változások és a radikális szárnypártok előretörése meggyorsították a szervezett liberalizmus bukását: 1932-ben a két párt csak 1, illetve 1,9 százalékot szerzett.

A szocializmus erői is megosztottak maradtak. Németország Szociáldemokrata Pártja (SPD) alkotmányos elve szintén a polgári-demokratikus köztársaság volt, de a társadalmi rendszer rögzítése nélkül és olyan formában, amely a kapitalizmus meghaladása érdekében nyitva hagyja a társadalmi rendszer törvényhozói átalakítását. Németország Független Szociáldemokrata Pártja (USPD) alkotmányos célja a társadalom szocialista irányú változásaira irányult, olyan radikális-demokrata politikai rendszerre, ahol az államforma – parlamenti demokrácia vagy tanácsrendszer – a szociális alkotmányozás funkciójává válna. Németország Kommunista Pártja (KPD) elutasította a részvételt az első választásokon és csak 1920-ban jutott be a Reichstagba. Az 1919 tavaszi véres harcok után szakítása az SPD-vel jóvátehetetlenné vált. Szerinte az SPD annyi kompromisszumot tett a konzervatív erőknek, hogy hívei elfordultak tőle és súlyos szavazatveszteséget szenvedett az 1920. júniusi első Reichstag-választásokon. Jóllehet az USPD rövidtávon profitált e vereségekből, néhány éven belül felőrlődött a két pólus között. 1920–1922 között fokozatosan felbomlott, és két szárnya a KPD-hez illetve az SPD-hez fordult. E baloldali beáramlás korlátozta az SPD koalíciós képességét, amely 1921. évi görlitzi programjában a közép felé nyitott. 1925. évi heidelbergi programja azonban ismét egyértelmű marxista vonásokat tartalmazott.

A politikai katolicizmust a Centrumpárt *(Z)* és bajorországi szervezete, a Bajor Néppárt *(BVP)* reprezentálta, amely vallási jellegének köszönhetően valamennyi néprétegből szerzett választókat. Az államforma semlegességével keresztény népállamra törekedett, amely lemondott a parlament szuverenitásáról és többségi abszolutizmust jelentett. Bajor testvérpártja gyakran saját, konzervatív utat járt, miként az 1925. évi elnökválasztáson,

amikor azt ajánlotta híveinek, hogy ne Wilhelm Marxra, a Centrum jelöltjére, hanem Hindenburgra, a nemzeti jobboldal jelöltjére szavazzanak.

A nemzetgyűlési képviselők csupán hatvan százaléka számított az új, demokratikus államforma hívének. Lorenz von Stein szerint két antagonisztikus rendezési modell állt szemben egymással: az ipari tulajdonosok köztársasága és az ipari tulajdonnélküliek köztársasága.

A weimari köztársaság indulására kedvezőtlen körülmények nyomták rá bélyegüket. Nehéz külső feltételnek bizonyult a nemzetet sokkoló háborús vereség, majd a háború következményének terhei, amelyek a monarchia helyett a köztársaságot sújtották. Ide tartozott a megalázó békeszerződésekkel kifejtett külpolitikai nyomás és a győztesek oktalansága, s végül az infláció minden problémájával s a polgárság széles köreinek gazdasági lesüllyedése. A külső feltételektől szintén nem teljesen független belső indulási feltételek közé tartoztak a háborús vereség terhei, a nemzeti becsületet sértő német háborús felelősség megállapítása a versailles-i szerződésben. Ráadásul a pártok közötti szűk konszenzust nem a köztársasági alkotmány, hanem a versailles-i béke revíziója alkotta.

A köztársaság és alkotmánya kezdettől fogva nem rendelkezett elég támogatóval. A köztisztviselői kar túlnyomórészt lojálisan viselkedett, de zömében nem volt a demokratikus köztársaság híve, hanem egy pártoktól és demokráciától független állameszmét vallott. A hadseregre még erőteljesebben vonatkozott a demokráciától való függetlenség tendenciája. Egyfajta távolságot tartottak az egyetemek is. A lakosság mentalitása nem különbözött jelentősen e csoportoktól; elfogadta ugyan a demokráciát és az abba irányuló átmenetet, de többségében a demokratikus állam elvei nem gyökereztek meg. Hajlandónak bizonyult antidemokratikus jelszavak és vezetők követésére, ha azok kiutat mutattak a politikai, gazdasági és társadalmi válságból.

Az alkotmány végül kompromisszum műve lett. Eltérő rendelkezések álltak egymás mellett anélkül, hogy tartalmilag kapcsolatban álltak volna egymással, amely megfelelt az adott helyzetnek. Ilyenek voltak a gazdasági és társadalmi rendszer hitvallásai a magántulajdon biztosításával együtt, valamint a képviseleti- és közvetlen népszavazási-demokratikus elemek egymásmellettisége. Döntő volt a *„nyitott politikai forma"*, amely az alkotmányosság talaján lehetővé tette az egymással rivalizáló, s az alapkérdésekben különböző nézeteket valló politikai erőknek, hogy a kompromisszumokkal szakítva gyökeres változásokra törekedjenek. A formális kompromisszumot jelezte az alkotmánymódosítás szabályozása, amely szerint kétharmados többséggel legálisan elhatározható az alkotmánymódosítás az államformát, a társadalmi rendszert és az alapvető jogokat is beleértve.

(Elhangzott az MTA Történettudományi Intézete által rendezett *A versailles-i békerendszer 1919–1938* című nemzetközi konferencián 2010. május 28-án)

A NORMALITÁS LÁTSZATA (1924–1929)

KÜLPOLITIKAI SIKEREK

A weimari külpolitika első szakaszának fő törekvése elsősorban a teljesíthető jóvátételi megoldásokra irányult, s ez a kérdés uralta az 1920–1924 közötti nemzetközi konferenciákat. Emellett a külügyminisztérium *(AA)* és bizonyos ipari körök (elsősorban a feldolgozó- és elektromos ipar, de a nehézipar erői is) a francia együttműködési kísérletekkel párhuzamosan – a diplomáciai elszigeteltség és gazdasági gúzsba kötöttség leküzdésére – a Szovjetunióval való intenzív együttműködést sürgették. A tárgyalások felvételére jó alkalmat kínált az 1920. évi szovjet–lengyel háború, amelyben Szovjet-Oroszország területeket veszített, illetve a másik oldalon a német érzelmeket felkavaró felső-sziléziai népszavazás, amely a Németországnak kedvező eredmények ellenére területi veszteséggel járt, és tovább rontotta a Lengyelországhoz fűződő kapcsolatokat. A lengyel *„expanzió"* Berlinben és Moszkvában közös alapot teremtett a diplomáciailag elszigetelt két ország együttműködésének. Mindkét fél üdvözölte a gazdasági kapcsolatok újrafelvételét és megélénkülését. A szovjet-orosz gazdaság talpra állítása és kereskedelmi partnerré fejlesztése érdekében Walther Rathenau nemzetközi szindikátus felállításán munkálkodott a Német Birodalom, Nagy-Britannia, Belgium és lehetőleg Franciaország részvételével. Biztonsági garanciaként Németország felkínálta szindikátusi partnereinek speciális gazdasági ágazatainak ellenőrzését. A tervet Londonban és Párizsban egyaránt támogatták. A franciák a német jóvátételi fizetések garanciáját látták benne, London pedig kereskedelmi kapcsolatainak és politikai befolyásának bővítésében reménykedett. A német gazdasági és politikai vezetés a tervezetet nyilvánvaló revíziós elképzelései miatt támogatta. Vele szándékozták békés úton stabilizálni a gazdaságot, visszaszerezni és kibővíteni Németország gazdasági hegemóniáját Közép-Európában. A vállalkozás taktikai és funkcionális jegyeket hordozott. A nyugati hatalmak *„békés"* együttműködését sürgetve szövetségesi rangra emelte őket, és biztosította támogatásukat a korábban éppen általuk elutasított törekvésekben. A szindikátuson belül Németország hosszú távon és az egyenjogúságra építve gazdasági pozíciójának visszaszerzésére törekedett, hogy Moszkván keresztül változtasson a versailles-i szerződésen.[1]

A szovjetek azonban elutasították a Németország által felkínált *„nemzetközi segélyintézkedéseket"*, s a szövetségeseket inkább a régi adósságok és külföldi kintlévőségek rendezésére kérték. Az 1922. április 10.–május 19. között Genuába összehívott nemzetközi gazdasági konferencián meghiúsult a nemzetközi vállalkozás, s az érdekellentétek miatt egyre távolabb került Közép- és Kelet-Európa gazdasági problémáinak általános rende-

[1] MICHALKA, Wolfgang – NIEDHART, Gottfried (Hrsg.): *Deutsche Geschichte 1918–1933. Dokumente zur Innen- und Aussenpolitik.* Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1992. 308–311.

zése. A konferencia szovjet és német résztvevői azonban elhatározták, hogy Rapallóban aláírják előkészített szerződésüket, amelyben a két állam kölcsönösen lemondott a háborús kártérítésről – a polgári károkat is beleértve –, Németország pedig a szovjet államosítással elveszített tulajdonáról. Ezzel semmissé tették a versailles-i szerződés Németország részéről különösen sérelmezett 116. cikkét, amely a háborús ellenfeleknek jóvátételi követeléseket tett lehetővé. Megállapodtak a legnagyobb kedvezményen nyugvó kereskedelmi szerződésről és a diplomáciai kapcsolatok felvételéről is. A rapallói szerződés elsősorban gazdasági megállapodásokat tartalmazott, de a német katonai vezetés katonai-hatalompolitikai céljai teljesülésében is reménykedett. A Reichswehr-vezetés Seeckt tábornokkal az élen Szovjet-Oroszországgal karöltve szándékozott lengyelellenes hatalompolitikai revíziót végrehajtani, mert továbbra is a kontinensen elveszített német pozíciók visszaszerzését hirdette, s katonai erő alkalmazásától sem riadt volna vissza. A vilmosi politika hagyományain nyugvó elképzelés azonban a weimari korszakban nem valósulhatott meg.

A jóvátételek szabályozásában és a Ruhr-konfliktus felszámolásában a németek Nagy-Britanniától és különösen az Egyesült Államoktól kaptak segítséget, mivel azok érdekeltek voltak az európai adósságszolgáltatás tisztázásában és a világgazdaság stabilizálásában. Az Egyesült Államok a világgazdaságon keresztül tért vissza a világpolitikába, s nyomására Franciaország feladta *„produktív végrehajtó"* politikáját. Az Egyesült Államok aktív részvétele az európai pénzügyi problémák megoldásában új perspektívákat nyitott Németország számára. és megnyitotta a nemzetközi politika enyhülési korszakát.[2]

Az 1924. április 9-i ún. Dawes-terv[3] nemzetközi ellenőrzés alá helyezte a pénzügyeket, s a jóvátételi fizetéseket erőteljesebben kötötte a német gazdaság és valuta teljesítményéhez. A terv azon az elven nyugodott, hogy a német gazdaságnak meg kell erősödnie, hogy fizethesse a jóvátételeket a hitelezőknek, mert azok csak így tudták visszafizetni háborús adósságaikat az Egyesült Államoknak. A Ruhr-vidék megszállásához hasonló politikai motivációkra többé nem kerülhetett sor. A jóvátételi fizetések szervezetét berlini székhelyű szövetséges megbízottra, az amerikai Parker Gilbertre ruházták. Jóvátételi forrásként a birodalmi költségvetés pénzügyi eszközeit, néhány közvetlenül befolyó adót, vámot, kamatot (5%) és törlesztést (1%) határoztak meg a hitelező országok adósság-jóváírására 16 milliárd aranymárka értékben. Nem állapítottak meg végleges összeget, s az éves megterhelés néhány évre csökkent. 1927–1928-ig Németország növekvő arányban évi 1–1,75 milliárd aranymárkát, 1928–1929-ben pedig 2,5 milliárd márkát köteles fizetni. Az éves törlesztések nemzeti valutákba történő átváltásakor a tényleges fizetések alacsonyabbak lehettek, ha Németország negatív kereskedelmi mérlege miatt nem rendelkezett elegendő devizával. Ugyanakkor kezdeti segélyként 800 millió aranymárka nemzetközi, főként amerikai kölcsönt bocsájtottak rendelkezésére, így az első évben csak 200 aranymárka saját összeget kellett előteremtenie. Az állam és a gazdaság ezután már elviselhető számokkal kalkulálhatott. A Dawes-terv 1924. szeptember 1-jén lépett életbe; a francia

[2] DEDERKE, Karlheinz: *Reich und Republik. Deutschland 1917–1933.* Klett-Cotta, Stuttgart, 1984. 81.

[3] NÉMETH István (összeállította): *Németország nemzetközi szerződései 1917–1945. Dokumentumgyűjtemény.* Universitas Kiadó, Budapest, 1994. 60–65.

és belga csapatok pedig 1925. augusztus végéig kivonultak a Ruhr-vidékről valamint Düsseldorfból és Duisburgból.[4]

Gustav Stresemann külügyminiszter a Német Birodalmat szuverén és a nemzetközi rendszer egyenjogú hatalmává kívánta emelni, amelynek legfőbb feltétele a német gazdaság ereje. *„Külpolitikánk egyedüli nagy fegyverét gazdasági állapotunkban látom, mégpedig gazdasági állapotunkban mint fogyasztó ország, s gazdasági állapotunkban mint nagy adós ország más nemzetekkel szemben"* – vélekedett a német hatalmi politika eszközeiről. Ezzel elvetette a Reichswehr, a külügyminisztérium és az ipar bizonyos csoportjainak terveit, amelyek a Szovjetunióval együttműködve, katonai eszközökkel szándékoztak revánsot venni.

Stresemann a Ruhr-konfliktus tapasztalatai nyomán az első világháború utáni nemzetközi rendszert négy meghatározóra vezette vissza: Franciaország európai vezető pozíciója, a britek újjáéledt *„erőegyensúly"*-politikája, a nyugati államok félelme a keleti- és közép-kelet-európai országok bolsevizálódási veszélyétől, és végül az Egyesült Államok létfontosságú érdeke az egészséges és vásárlóképes nagy európai piac iránt. Az 1920-as évek nemzetközi kapcsolatait elemezve Stresemann a világháború egyedüli győztesének és vezető világhatalomnak az Egyesült Államokat tekintette. A kereskedelempolitikai korlátozások megszüntetése Németország és az Egyesült Államok közös érdeke volt a liberális és diszkrimináció nélküli világgazdasági rendszer kialakításában. Stresemann a diplomáciai elszigeteltségből való kitörés érdekében külön súlyt fektetett a francia biztonsági igények kielégítésére, amelyek akadályozták a versailles-i szerződés revízióját. Ezért arra törekedett, hogy a német-francia gazdasági megállapodások révén bizalmas légkört alakítson ki, és szerződéses szabályozással számolja fel a politikai konfliktusokat. Pontosan érzékelte, hogy német–francia kiegyezés aligha képzelhető el brit–amerikai közvetítés nélkül.

Ezért 1925 januárjában Chamberlain brit külügyminiszternek nyugat-európai biztonsági szerződés javaslatát juttatta el, amely az 1923. évi kezdeményezésekhez nyúlt vissza. Biztonsági tervét a szerződő feleknek több javaslattal tette vonzóvá, Németország megszállt területeit pedig leszerelés nélkül kiürítenék. Ebből kiindulva garantálta a nyugati német határokat, amely megakadályozná Franciaország esetleges intervencióját is, amely a szerződéssel feladta a Rajnáig terjedő területi igényét. Franciaországnak a terv egyúttal alternatívát kínált a meghiúsult brit–francia garanciaegyezménnyel szemben és biztonságot a német támadás ellen. A briteknek a szerződés a nyugat-európai *„erőegyensúly"* helyreállítását, a Rajna-vidék stabilizálását és ezáltal a francia biztonsági igények teljesülését ígérte a szigetország minimális európai elkötelezettsége mellett.[5]

Intenzív jegyzékváltás után végül az 1925. október 5–16-i locarnói konferencián írták alá a szerződéseket.[6] A garanciaszerződésekben Németország, illetve Franciaország és Belgium lemondott a fennálló határok erőszakos megváltoztatásáról, amelyért Olaszország és Anglia vállalt garanciát. A garanciaszerződést kiegészítették Németország Franciaországgal, Belgiummal, Lengyelországgal és Csehszlovákiával kötött választott bírósági szerződésével, valamint Franciaország Lengyelországgal és Csehszlovákiával kötött köl-

[4] Dederke: i. m.161.
[5] Uo. 164.
[6] Halmosy: i. m. 233–247, Németh: *Németország nemzetközi szerződései 1917–1945*... i. m. 71–82.

csönös garanciális szerződésével. A Német Birodalom ezzel elismerte Elzász-Lotaringia és Eupen-Malmedy elvesztését. Stresemann politikáját s *„Locarno szellemét"* – a győztes és legyőzött partneri viszonyát – kevesen értették meg Németországban. A nacionalista körök a versailles-i szerződéshez hasonló vádaskodásba kezdtek, s még saját pártjában is ellenkezéssel találkozott. A Reichstag jóváhagyását végül is csak a szociáldemokrata szavazatokkal sikerült megszereznie.[7]

Stresemann nemcsak Nyugatra tekintett: 1926. április 26-án német–szovjet barátsági szerződést[8] írtak alá, amely a Szovjetuniónak a kereskedelempolitikai megállapodásokon túlmenően német semlegességet biztosított harmadik hatalommal folytatott háborúja esetén. Így Lengyelország és a Szovjetunió konfliktusa esetén kizárták a francia átvonulás lehetőségét Németországon. Stresemann elkerülte a keleti (Lengyelország és Csehszlovákia) német határok rögzítését, s így nyitva hagyta tárgyalásos megvitatásuk, s a rapallói, locarnói és berlini megállapodások értelmében fokozatos módosításuk lehetőségét. E szerződésekkel Németország első ízben törte át külpolitikai elszigeteltségét, s visszatért a vezető európai hatalmak sorába. A belső támadások leszerelésére *„Locarno szellemének"* következményeit a német revíziós politika eredményeként igyekezett tudatosítani. A megállapodások első eredményeként a franciák 1925. december 1-jén kiürítették a kölni övezetet, s 1927. január végén visszavonták a szövetséges katonai ellenőrző bizottságot.

Locarno hatására Németország 1926 szeptemberében belépett a Népszövetségbe, amelyet Stresemann a német revízió eszközének tekintett, és gyengítését tervezte. Németország különleges státusza lehetővé tette számára, hogy csak akkor vegyen részt a Népszövetség szankcióiban, ha azok katonai és földrajzi helyzetével összeegyeztethetők. E lépéssel hatástalanította a Népszövetség szankciós cikkét, és elkerülte a kapcsolatok romlását a Szovjetunióval, amely az ország bekerítésétől tartott. Új külpolitikai pozíciója rövidesen az állandó tanácstagsági követelésben is érződött, amely Lengyelország tiltakozása ellenére teljesült. Állandó tanácstagként védelmezte nagyhatalmi pozícióját, elutasítva mások tagfelvételi kérelmét. Egyidejűleg azon munkálkodott, hogy átvegye a közép- és kisállamok vezetését, s korlátozza Franciaország és Nagy-Britannia vezető pozícióját. Ugyanakkor a német közvélemény nem fogadta kitörő örömmel az ország felvételét a Népszövetségbe, mert Wilson által becsapottnak érezte magát s kiábrándította az igazságtalannak tartott felső-sziléziai rendezés ügye is.[9]

1924-től megélénkült keleti politikája, mert a külügyminisztérium azon fáradozott, hogy a Dawes-terv nyomán befolyó tőkekölcsönök egy részét Közép- és Kelet-Európába továbbítsa, és ott amerikai példára *„átjárható rendszert"* építsen ki. Lengyelországot gazdasági blokáddal szándékozta magához kötni, de a terv hatástalansága miatt 1926–1927-ben megszakította a blokádot. A német–lengyel kapcsolatok enyhülése javított Berlin és Prága viszonyán is, de a Moszkvához fűződő kapcsolatok a szovjet belpolitikai fejlemények, Németország erősödő nyugati orientációja és a kölcsönös vádaskodások miatt az 1926. évi berlini szerződés ellenére romlottak.[10]

[7] Dederke: i. m. 166.
[8] Halmosy: i. m. 254–259, Németh: *Németország nemzetközi szerződései 1917–1945*... i. m. 83–86.
[9] Dederke: i. m. 166.
[10] Michalka: i. m. 316–317.

Közép- és Délkelet-Európa vonatkozásában a birodalmi kormány már a weimari köztársaság első éveiben egyik legfontosabb feladatának a rendezett politikai viszonyok helyreállítását tekintette, amely a gazdasági viszonyok javulásának nélkülözhetetlen feltétele volt. Ide tartozott egy működőképes külkereskedelmi hálózat kiépítése is, különösen azokkal az államokkal és térségekkel, amelyekkel már a háború előtt is jó kereskedelmi kapcsolatok álltak fenn. A német külpolitika már egészen korán rendezett diplomáciai kapcsolatokra törekedett a balkáni államokkal, de fáradozásait beárnyékolták a párizsi békekonferencia hatásai. Délkelet-Európa fővárosaiban bizonytalanság uralkodott, hogyan reagáljanak az új európai hatalmi viszonyokra. A német diplomatáknak a háború utáni években ezért teljesen új szerepkörhöz kellett hozzászokniuk. Kívánságaikat nem kezelték megkülönböztetett figyelemmel, hanem – legalábbis egy ideig – a hatalmi pozíciójának félreismerhetetlen növelésére törekvő Franciaország mögé sorolták.

Miután a német külügyminisztérium 1920 nyarán a Csehszlovákiával kötött kereskedelmi szerződéssel és a Magyarországgal aláírt legnagyobb kedvezményt biztosító egyezménnyel elérte első részsikerét, Jugoszláviával is kedvezően alakultak a kapcsolatok s 1921-ben a legnagyobb kedvezmény egyezményével zárultak. Amikor pedig Rathenau 1921 szeptemberében megállapodott a brit kormánnyal, hogy összekapcsolják a jóvátételi fizetéseket és a Kelet- és Délkelet-Európába irányuló német export elsőbbségét, az eredményt a Külügyi Hivatalban jelentős eredménynek tekintették, mert a győztes hatalmak egyike hivatalosan először ismerte el a német gazdasági érdeket egy térségben, amely közvetve egyúttal csapást jelentett a francia befolyás bővítésére. Ekkorra tehát a német külkereskedelmi politika – legalábbis Közép-Kelet-, Délkelet- és Kelet-Európában – jelentős cselekvési szabadságot szerzett, amely csökkentette az 1920-as évek gazdasági válságának legsúlyosabb hatásait és a következő években jelentősen hozzájárultak a balkáni államokkal fennálló politikai kapcsolatok stabilizálódásához.[11]

A korai húszas évek német Délkelet-Európa politikája a balkáni térségnek a politikai és gazdasági válság éveiben állandóan egyfajta erőtartalék szerepet szánt. Az eltérő keretfeltételek ellenére mindez hasonlított a 19. század harmincas éveihez, amikor Friedrich List a dunai térségben hátországot feltételezett Németország számára, vagy az első világháború kezdetén Friedrich Naumann tervéhez. Stresemann külpolitikai vezetésével a Balkán-térségben Németország 1924-re visszaszerezte legfontosabb kereskedelmi partneri pozícióját. Csupán Románia jelentett kivételt, amelynek kormánya tudatosan szoros közeledést keresett Franciaországhoz, hogy az első világháború idejéből származó pénzügyi követeléseit Németország iránt nyomatékosítsa.[12]

A kontinentális gazdasági kapcsolatok élénkítését szorgalmazta az a bizottság, amely 1925-ben Bécsben ült össze, hogy előkészítse a nyár végén ülésező Közép-európai Gazdasági Konferenciát *(Mitteleuropäische Wirtschaftstagung – MWT).* A kezdeményezés az osztrák gazdasági körök aggodalmából indult ki, amelyek a monarchia utódállamainak növekvő protekcionista politikája miatt veszélyeztetve látták Bécs egykori vezető pozíci-

[11] ELVERT, Jürgen: Der Balkan und das Reich. Deutsche Südosteuropapläne zwischen den Weltkriegen. In: uő. (Hg.): *Der Balkan. Eine europäische Krisenregion.* Franz Steiner Verlag, Wiesbaden MmbH, Stuttgart, 1997. 144–145.

[12] Uo. 148.

óját a térség gazdasági rendszerében és ezzel szemben területileg korlátozott szabadkereskedelmi övezetet igyekeztek kialakítani. A német bizottsági tagok Németországnak a közép- és kelet-európai gazdasági kooperáció valamennyi formájába való bevonása mellett kardoskodtak.

A külügyminisztérium 1926 augusztusában behatóan elemezte a német–osztrák–délkelet-európai viszonyt. Ajánlásai szerint Németországot alapvető érdekek fűzik Délkelet-Európához, amelyek – az anschluss és a kisebbségi kérdés hátteréből – túlmutattak a tisztán gazdasági, értékesítési- és kiegészítő gazdasági érdekeken. A kapcsolatok kiépítésének súlypontjául Csehszlovákiát, Romániát és Jugoszláviát nevezte meg. Olyan kooperációra gondoltak, amely optimális esetben a térség államainak Németországtól való gazdasági függőségével párhuzamosan gyengíti a francia és brit befolyást. Egy ilyen helyzet lehetővé tenné a továbbra is tisztázatlan anschluß-kérdés nyitva tartását, hogy egy napon a Népszövetségben német értelmű többségi határozatot lehessen elfogadni.[13]

Mivel az anschluss-terveket különösen Franciaországban és Olaszországban hevesen támadták, Stresemann egész hivatali ideje alatt Délkelet-Európa viszonylatában csak korábbi politikáját folytathatta. Ez kizárólag az anschluß-kérdés nyitva tartására összpontosult, amely 1927 után a Franciaországgal és Nagy-Britanniával való kiegyezési törekvések mögé szorult.

Amikor azonban valahol másutt, főleg Nyugaton, új, sőt jobb esélyek rajzolódtak ki, akkor a német külpolitikában csökkent a délkelet-európai térség jelentősége. Az *„Európa közepén"* fekvő Németország cselekvési lehetőségeit ugyanis a politikai kötelezettségvállalások lényegesen sűrűbb hálója kötötte, s délkelet-európai befolyásából nem húzott politikai hasznot. Ehelyett Berlin 1926–1929 között tulajdonképpen csupán a status quo megőrzésén fáradozott, hogy a régió országai ne tömörüljenek a birodalom nélküli, vagy azzal ellentétes föderációba. Megelégedett a gazdasági kapcsolatok ápolásával, mivel ezek a szükséges politikai kapcsolatok hordozóiként a húszas évek elejétől már beváltak és mindkét félnek kedveztek. Így a délkelet-európai térség (Ausztriával és Csehszlovákiával együtt, de Törökország nélkül) 1928-ban a német export ranglistáján még mindig csak Franciaország és a Benelux országok után a második helyen állt a skandináv államok, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok előtt. A másik oldalon 1929-ben például Bulgária 29,9, Románia 27,6, Magyarország 11,7, Jugoszlávia exportjának 8,5 százaléka irányult Németországba.[14]

Óvatos taktikázást folytatott a külföldi német kisebbség ügyében is. Stresemann négy csoportot különböztetett meg: a birodalom vagy Ausztria határainak közvetlen közelében élő népcsoportot, a Balti-tenger partján élő németséget, a Duna-medence németségét és a Szovjetunió német paraszti kolóniáit. Valamennyire érvényesnek tartotta: *„politikailag arra hivatottak, hogy mint idegen államok politikájának részesei, a Német Birodalom számára kedvezően befolyásolják ezen államok politikáját; kulturálisan született közvetítőkként szolgálhatják a német kultúra és német világnézet terjesztését és megértését saját államuk népével; gazdaságilag nemcsak a német ipari termékek felvevői és Németországnak szükséges nyersanyagok szállítói lehetnek, ha-*

[13] Uo. 151.
[14] Uo. 152–153.

nem egyszersmind értékes támaszpontok a német gazdaság propagandája számára".[15] Kezdetben a külügyminisztérium inkább informális kapcsolatot tartott fenn a különböző németségi szervezetekkel. A keleti és délkelet-európai németséget pénzügyileg is támogatták, így a német külpolitika ezen mellékága is az Európa keleti része feletti német gazdasági és politikai befolyás megszerzését támogatta.

Stresemann azt remélte, hogy a Népszövetségben elkerülheti a kisebbségi kérdés vitáját, de az aktív kisebbségi politikát követelők hangja 1928 második felétől egyre hangosabb lett. Stresemann és Zaleski lengyel külügyminiszter drámai szócsatáját követően a német külügyminiszter a kisebbségi kérdést olyan villámhárítóként kezelte, amely a nyugati hatalmakkal folytatott nehéz tárgyalásai idején elterelhette a zavaró belpolitikai kritikát. Stresemann hajlott arra, hogy a német külpolitika e területét alárendelje a Nyugaton elérhető revíziós kívánságoknak.

A német külpolitika a kisebbségi kérdés mellett elsősorban a leszerelés ügyét, a Rajnavidék kiürítését és a jóvátételek újraszabályozását tartotta napirenden. Óvatosan kalkulált szalámi-taktikájával a versailles-i szerződés rendelkezéseinek leépítésére törekedve, elsősorban a francia katonai hegemónia fokozatos megszüntetését tervezte. Ehhez a Népszövetség alapokmányának 8. cikke alkalmasnak bizonyult, mert tagállamai általános leszerelését sürgette a saját biztonságot szavatoló legkisebb szintre. Mivel Németország kényszerűségből már leszerelt, úgy vélték, hogy a szükségből erényt kovácsolnak. Minimális fegyverzeti szintjét emlegetve – amely Európa felfegyverzett államaira tekintettel nem felelt meg biztonsági igényének –, s a Népszövetség alapokmányára hivatkozva általános leszerelést sürgetett, amelyhez jó alkalmat kínált a leszerelési konferencia 1926. májusi előkészítő ülése. Egyéves tárgyalás után úgy tűnt, hogy Franciaország és Németország ellentéte végérvényesen meghiúsítja a konferenciát, de 1927 őszén túljutottak a mélyponton. Briand francia külügyminiszter a Franciaország által támogatott, és a Lengyelország részéről követelt keleti-Locarno meghiúsulása miatt feladta reményét, hogy pótlólagos biztonsági garanciákhoz jusson. Stresemann úgy vélte, hogy a franciák obstrukciós politikára szándékoznak áttérni. Ezért sietett aláírni a hágai nemzetközi bíróság konvencióját, amely kötelezte Németországot a vitás kérdések nemzetközi bíróság előtti rendezésére. Első aláíróként Stresemann vértelen győzelmet aratott. Ezután Franciaországon volt a sor: 1927 szeptemberében biztonsági és leszerelési bizottság felállítását kezdeményezte, s a két kérdést elkülönítve kezelték. A német kormány a Népszövetségben kijelentette, hogy nem ért egyet jelenlegi határai konzerválásával, és azokkal a szerződésekkel, amelyek nem engedélyezik a revíziót. Ezzel kijelölte a német külpolitika keretét és célját, s biztonsági követelését összekötötte revíziós szándékaival. A Népszövetség bizottsága erre átfogó biztonsági rendszert dolgozott ki, amely az agresszió áldozatainak is kilátásba helyezte a Népszövetség támogatását.

A német külügyminisztérium elégedett lehetett a fejleményekkel, mert a szankciók alkalmazását és a – még fontosabb – fennálló status quo megőrzésének garanciáját nem

[15] PIEPER, Helmut: *Die Minderheitenfrage und das Deusche Reich. 1919–1933/34.* Hamburg, 1974. 95–96. Idézi még Tilkovszky Lóránt: Németország és a magyar nemzetiségpolitika (1924–1929). In: *Történelmi Szemle, 1980/1. sz.* 55.

említették. 1931-ben Németországnak sikerült felvetetnie a Népszövetség leszerelési bizottságának általános dokumentumába a demilitarizált övezet, a demarkációs vonalak és a csapatleépítés kérdését. Ezzel a nemzetközi szervezet hivatalosan is elismerte a német revíziós kívánságokat.

A leszerelés ügyében a német politika kevésbé volt sikeres. A biztonság és leszerelés állandóan emlegetett összekapcsolása nem vált általános gyakorlattá. Franciaország túlságosan ragaszkodott a biztonsági garanciákhoz, mintsem leszereljen, vagy Németországot engedje felfegyverkezni. Az általános leszerelés – érveltek a Wilhelmstrassén – általános biztonságot teremt, s mindegy, hogy a német fegyverkezési szintre való általános leszereléssel vagy az európai állapot szintjére való német felfegyverzéssel valósul meg. A biztonság és leszerelés politikai egyenjogúságot, s ezzel a status quo revíziójára való igényt is jelentett.

A Rajna-vidék kiürítését napirenden tartva 1928 szeptemberében a német delegáció a Népszövetségben az idő előtti, német ellenszolgáltatás nélküli kiürítést sürgette. Anglia és Franciaország ezzel szemben ragaszkodott ahhoz, hogy a Rajna-vidék kiürítése csak a jóvátételi kérdés általános rendezését követően kerülhet sorra, de jelezték, hogy hajlandók a jóvátételi feltételek felülvizsgálására. A hágai konferenciákon elfogadott *„új terv"* (Young-terv) értelmében Németország 59 éven át 112 milliárd aranymárka jóvátételt köteles fizetni, átlagosan évi 2,05 milliárd márka értékben. A megállapodás nyomán 1929–1932 között Németország kb. 1,7 milliárd márkával kevesebbet fizetett a Dawes-terv előírásainál, s megszüntették a Jóvátételi Bizottságot és Németország pénzügyi ellenőrzését. A fizetések technikai lebonyolítására megalakult a Nemzetközi Fizetések Bankja. A szövetségesek a Young-terv Németország részéről való elfogadása esetén hajlottak az egész Rajna-vidék idő előtti kiürítésére. A Young-tervet a nacionalista kampány ellenére elfogadták, s a külföldi csapatok 1930. január 30-án elhagyták a Rajna-vidéket.

A jóvátételek szabályozásával, a locarnói szerződésekkel és a Népszövetségbe való belépéssel Németország kiszabadult külpolitikai elszigeteltségéből, s nagyobb mozgásszabadságot szerzett. Nem sikerült azonban elérnie az állandó katonai ellenőrzés megszüntetését és Németország katonai egyenjogúságát, valamint a jóvátételek teljes törlését. Korlátozottan érvényesült keleti politikája is. Lengyelországban Pilsudski 1926. évi államcsínyét követően politikai és gazdasági stabilizáció kezdődött, amely véget vetett Németország kereskedelmi és pénzügyi befolyásának. Stresemann külpolitikája azonban lényegesen javította Németország pozícióit. Kompromisszumkészsége, a revíziós célok kollektív, békés-bírósági úton való elérése a német háború utáni politika újrafogalmazásának olyan kísérletét jelentette, amely a nemzetközi biztonsági és békekoncepciókhoz csatlakozott.[16]

[16] Michalka: i. m. 317–322.

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM AZ *„ARANY HÚSZAS"* ÉVEKBEN

A pénzreform, a Dawes-terv és a külföldi, elsősorban amerikai kölcsönök nyomán fellendülés kezdődött a német gazdaságban. 1924–1929 között a termelés, a fogyasztás és a nemzeti jövedelem folyamatosan növekedett. Különösen gyors növekedést mutatott az elektrotechnika, a vegyi- és optikai ipar, valamint az új iparágak: az autó és repülőgépgyártás, a sárgaréz, alumínium és műselyemgyártás, a film és a rádió terjedése. De a nehézipar (bányászat, vas- és acélgyártás), a gépgyártás és a textilipar is növelte teljesítményét. Megduplázódott a létesítményi beruházások száma. A német ipar teljesítőképességét jelezték a nagy műszaki fejlesztések, közöttük a *„Zeppelin gróf"* léghajó és a hatmotoros, tengerentúli légiközlekedésre használt *„Dornier DO X"* repülőgép, valamint a *„Bremen"* személyszállító-hajó. Mivel a gazdasági növekedés az újraelosztási lehetőségeket is bővítette, a fellendülésnek nemcsak a vállalkozók, iparosok és kereskedők, hanem a munkások, közalkalmazottak és köztisztviselők is hasznát látták. 1928–1929-re az ipari termelés és a bérek ismét elérték a háború előtti színvonalat, miközben a heti munkaidő jelentősen csökkent. Az ország áruexportja már 1926-ban meghaladta az 1913. évit, s a birodalmi költségvetés a jóvátételi megterhelések ellenére folyamatosan egyensúlyban maradt.

A német ipari termelés és a külkereskedelem növekedési rátája nemzetközi összehasonlításban egy sor elgondolkodtató irányt mutatott, s a válságra hajlamos fellendülés jegyeit hordozta. A növekedés egyenlőtlen maradt, s a nehézipar jelentősen elmaradt a vegyi és elektro-ipar mögött. A Stinnes-impérium széthullásának kivételével a gazdasági koncentráció tovább növekedett. A részvénytőke kétharmadát már 1926-ban a részvénytársaságok 16 százaléka birtokolta. A bányászatban és az acéliparban a vállalkozások több mint 90 százaléka konszernekben tömörült. 1925-ben megalakult a világ legnagyobb vegyipari konszernje, az I. G. Farbenindustrie AG, 1926-ban pedig Vereinigte Stahlwerke elnevezéssel a legnagyobb európai fémipari konszern. Következménye a nyersanyagok és félkész-termékek monopolárai lettek, amelyek kihatottak a feldolgozóiparra és a szakszervezetek bérköveteléseire. A munkavállalókés munkaadók közötti 1923-ban bevezetett állami kényszeregyeztetés nyomán általában rendkívül magas béreket fizettek, s kétségtelenül hozzájárult a társadalmi béke biztosításához. Vitatott maradt azonban, hogy a munkatermelékenységgel összevetve a gazdaságot mennyire terhelte meg a túlzott bérszínvonal, illetve a bérnövekedés a termelésnövekedés keretei között maradt-e. Az ipari beruházások gyakorta az egyesült államokbeli Ford-művek futószalag-rendszerének mintájára történtek. Emiatt egyre több munkás látta veszélyeztetve munkahelyét. Az első *„racionalizálási válság"* átmenetileg már 1925–1926-ban több mint kétmilliós munkanélküliséget okozott. 1924–1929 között évente a munkanélküliek száma átlagosan 1,4 millió (kb. 6,5%) körül mozgott, így már a világgazdasági válság előtt magas szinten állt.

A mezőgazdaság gazdaságtalanul termelt, s rövidesen ismét eladósodott. Mindez érvényes volt Közép-, Délnyugat- és Dél-Németország kisparasztjaira és különösen a kelet-elbai földbirtokosokra. 1927-től a mezőgazdaság a világméretű túltermelés miatt tartós válságba került, amely főként a termelői árak (különösen a sertés és a rozs) tartós csökkenését okozták. A gazdasági fellendülést nagyrészt amerikai kölcsönökből finanszírozták, amelyet a Dawes-terv és a magas kamatok Európába csábítottak. Veszélyforrássá vált, hogy az összes

német külföldi adósság 1929-ben elérte a 25 milliárd márkát, amelyből 12 milliárd rövidtávú kölcsön volt. Ezzel szemben a külföldi német kintlévőségek mindössze 10 milliárd márkát tettek ki. A rövidtávú hitelek visszavonása a német bankoktól – amelyek ezeket gyakran hosszú távú kölcsönként adták tovább – végzetes következményekkel járhatott. A nagybankok expanzív kölcsönpolitikáját és az értékpapírok spekulációit nem fedezték megfelelő mennyiségű saját tőkével és likviditási eszközökkel, ami azzal függött össze, hogy az 1923. évi inflációs tapasztalat miatt a magánszemélyek és a vállalkozások kevés figyelmet fordítottak a megtakarításra és a tőkefelhalmozásra. A Reichsbank csak diszkontpolitikai eszközökkel (a magánbankoknak nyújtott kölcsönök drágítása, illetve csökkentése) tudta befolyásolni a gazdasági eseményeket. A közpénzek kezelése is aggodalomra adott okot. A birodalom, a tartományok és községek éves kiadásai 1926-tól 1929-ig 17,9 milliárd márkáról 24,3 milliárd márkára nőttek. Főleg az önkormányzatok nem voltak tekintettel szociálpolitikai beruházásaik finanszírozhatóságára. Improduktív beruházásaik (utak, lakások, iskolák, kórházak, uszodák) kétharmadát külföldi kölcsönökből fedezték. Így Németországban a húszas években nem bontakozott ki mélyreható gazdasági stabilitás, és jelentős mennyiségű *„hazai gyártmányú"* válságjelenség halmozódott fel.[17]

A harmincas évek elejére ismét 65 millió lakosú weimari köztársaság a császárságtól rendkívül elkülönülő, hierarchikusan tagolt ipari társadalmat örökölt, amely a szociális egyenlőtlenség jövedelmi és vagyoni megosztását, szakmai feltételeit és családi viszonyait illetően réteg-, nemi- és generációs struktúrákra tagolódott. A húszas években azonban több vonatkozásban jelentős változás történt.

Megmaradt a régi társadalmi felsőréteg: a nemesi, a polgári–földbirtokos és gazdasági polgárság, a tanult polgári réteg, valamint a felső köztisztviselők és a tisztikar. A régi felsőréteg az 1918–1919. évi forradalommal részben elvesztette a politikai hatalomra gyakorolt közvetlen befolyását. 1925 után azonban a soraikból származó Paul von Hindenburg birodalmi elnökké választásával fokozatosan visszaszerezték befolyásukat. A földbirtokosokat tömörítő mezőgazdasági szövetséggel *(Reichslandbund)* és ipari szövetséggel *(Reichsverband der deutschen Industrie)* – amelyben a nehézipar megszerezte a gazdasági kulcspozíciókat a modern iparágak előtt – a két leghatalmasabb érdekszövetséget birtokolták. Politikailag a régi felsőréteg protestáns részei főleg a konzervatív Német Nemzeti Néppártban *(DNVP)* és a nemzeti-liberális Német Néppártban *(DVP)* találtak otthonra, kisebb mértékben a baloldali liberális Német Demokrata Pártban *(DDP)*, katolikus részük pedig a Centrumban.

A hagyományos elit mellett a parlamenti demokrácia szélesebb megvalósításával *„új politikai felsőréteg"* is kitermelődött; közéjük tartoztak a kormánytagok és parlamenti képviselők, akiknek kétharmada a közép és alsóbb rétegekből származott. Legismertebb képviselőjük Friedrich Ebert volt, aki nyeregkészítő kézművesből küzdte fel magát államfővé.

A *középrétegek* megközelítően a régi *„középosztályt"* tömörítették: az önálló kézművest és kiskereskedőt, a szabadfoglalkozású értelmiséget és parasztságot családtagjaikkal együtt. Túlnyomórészt kisüzemekben dolgoztak, s ötnél kevesebb személyt foglalkoz-

[17] DIEHL, Elke és mások: *Weimarer Republik.* Information zur politischen Bildung, Heft 261. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1998. 33–34.

tattak. A tulajdonorientált és öntudatos középosztály állandóan a tőke és a munkás közé szorítva érezte magát, mert versenyben állt a nagyvállalkozással és egyidejűleg a szakszervezetek bérkövetelései is fenyegették. Az 1923. évi infláció ugyan kevés középosztálybelit tett tönkre, de megtakarításaik elvesztése kollektív traumát okozott, amely aláásta a demokratikus állam iránti bizalmukat. A gazdaság, a társadalom és az állam általános bürokratizálódási tendenciája nyomán már a császárságban *„új középosztály"* alakult ki a közép- és kisalkalmazottakból és tisztviselőkből. Az alkalmazottak szakmai helyzete a német ipar racionalizálási hulláma nyomán a húszas években a munkafeltételeket és a munka biztonságát illetően mindinkább a munkásokéhoz közeledett. Az alkalmazottak ennek ellenére mind jobban ragaszkodtak ahhoz, hogy elhatárolódjanak a munkásoktól. A Németországban híres szakmai öntudatuk inkább a munkaadók, mintsem a munkásság felé fordult. Saját biztosítóintézeteket és szövetségeket alapítottak, amelyek politikailag az SPD-hez közeli Szabad Alkalmazotti Szövetségtől *(AfA-Bund)* a Németnemzeti Segélyszövetségig *(DNHV)* terjedt. A régi és új középrétegek több párthoz kötődtek, jóllehet hagyományosan a politikai liberalizmus, illetve katolicizmus magját alkották. De szavaztak a németnemzeti pártra, vagy kisebb, regionális, a középrétegek érdekeit felkaroló pártokra is. Politikai *„hontalanságuk"* különösen a szembetűnő volt a két liberális párt folyamatos hanyatlásában.

Az alsó rétegekhez az ipari- és mezőgazdasági munkások, segédek és tanoncok, háztartási alkalmazottak, inasok, munkanélküliek, nyugdíjasok és rokkantak tartoztak. E társadalmi réteg háromötödét az ipari munkások alkották. A katolikus munkások a Centrum-párthoz és keresztény szakszervezeteikhez álltak közel. A mezőgazdasági munkások hagyományos patriarchális kötődéseik miatt inkább konzervatív irányba orientálódtak. Az idősebb munkások és szakmunkások inkább az SPD-hez és a hozzá közelálló Általános Német Szakszervezeti Szövetséghez *(ADGB)*, a fiatalabb és tanulatlan munkások, valamint a munkanélküliek a KPD-hez vonzódtak, amely nem rendelkezett külön szakszervezettel, mert az üzemi elv szerint szerveződött. Az SPD és a KPD megkísérelte híveit a különböző párt-, önsegély-, oktatási-, önsegély- és szabadidő-szervezetek, illetve a pártsajtó szoros hálójában összefogni.

A nők a weimari alkotmány állampolgári egyenlőséget és házastársi egyenjogúságot biztosító rendelkezései ellenére több vonatkozásban hátrányos helyzetben voltak. 1925-ben csak 35 százalékuk dolgozott (míg a férfiak 68 százaléka), s ezek közül minden tizedik szociális biztosítás nélküli háztartási alkalmazottként. Az iparban foglalkoztatott segédmunkásnők és szakmunkásnők a férfiak bérének mindössze kétharmadát kapták. A férjezett asszonyok továbbra is csak férjeik hozzájárulásával vállalhattak munkát, s válságos időkben először őket bocsátották el. A női munkavállalást általában átmeneti szakasznak tekintették a férjhez menésig, s utána a nők dolga a házimunka és a gyermeknevelés lett. A dolgozó nő típusa elsősorban a nagyvárosi alkalmazottak körében terjedt el, akiknek 1925-ben 12 százalékát tették ki. A diákság soraiban a diáklányok aránya 1919–1932 között hét százalékról 14 százalékra emelkedett. Vezető pozícióba azonban ritkán jutottak, s arányuk parlamenti képviselőként is tíz százalék alatt maradt.

A diákság soraiban a századfordulótól erősödtek a felnőttektől független összefogások kezdeményezései, amelyek önálló értékrendet és viselkedésmódot képviseltek. Különösen

a romantikus és természethez kötődő polgári *„vándormadár"* mozgalom erősödött meg. A húszas években a nagyvárosok munkanélküli fiataljai ún. *„vad klikkeket"* alapítottak a jövőjük bizonytalansága és anyagi nélkülözéseik elleni tiltakozásként. A mind ellenőrizhetetlenebbé váló tendenciák miatt az állam az 1922. évi birodalmi ifjúsági jóléti törvény értelmében ifjúságvédelmi intézményeket állított fel. 1926-ban az ifjúsági szervezeteknek a több mint 9 millió fiatal közül 4,3 millió tagot számláltak. Legkedveltebbek a sportszervezetek (1,6 millió) és az egyházi szervezetek (1,2 millió) voltak. Az SPD-közeli Szocialista Munkásifjúság *(SAJ)* 368 ezer tagot, a polgári *„szövetségiek"* 51 ezer, a Kommunista Ifjúsági Szövetség *(KJVD)* 20 ezer tagot számlált.

A weimari idők fiataljait és ifjú generációját lelkileg teljesen feldúlták a háborús- és frontélmények és a háború alatti nélkülözések *(„elveszített generáció")*, a magas fiatalkorú bűnözéssel járó háború utáni válságok, a stabilizációs évek és végül a világgazdasági válság hatásaként az iskola után közvetlenül munkanélkülivé váltak *(„felesleges generáció")*. Az oktatásban sem érvényesült az esélyegyenlőség, mert a magas tandíjak miatt a magasabb iskolák elérhetetlenek maradtak az alsóbb rétegek számára. Így a húszas évek túltelített munkaerőpiacára került fiatalok nehezen érvényesülhettek az idősebb generációval szemben és elsőként bocsátották el őket.

Számos fiatal szociális elégedetlensége az értelmes lét utáni vágyban, valamint a társadalmi és politikai ellentmondások felszámolásában mutatkozott meg. A parlament és az elöregedett politikai pártok bürokratikus politikájától leginkább a katolikus és munkáskörnyezeten kívüli fiatalok érezték magukat kitaszítottnak. A szélsőjobboldal mindezt a gazdasági válság kitörésétől (1929) sikeresen kamatoztatta a saját javára: az egyik legfiatalabb politikusnak tekintett s az 1889. évjáratot megtestesítő Hitler felismerte, hogy az NSDAP-t a fiatalok feltörekvő pártjának és vezetése alatt a harmonikus *„népközösséget"* megvalósító erőnek kell beállítania. Az SA pedig nem utolsósorban esélyt kínált a fiatalok sikertelenségének és kiszolgáltatottságának célzatos tevékenységgel való kiegyenlítésére.[18]

Az egyetemek továbbra is zömmel férfi intézmények maradtak. A diákéletet meghatározó militarista feszesség, hierarchikus struktúra és rituális ivászatok távol tartották a diáklányokat a felsőfokú tanulmányoktól; 1926/1927-ben a német egyetemi hallgatók 12,5%-át (8086 fő) tették ki.[19]

A szociális egyenlőtlenség megnyilvánulásait a korábbinál erőteljesebben lefaragták. A bismarcki társadalombiztosítási rendszert a weimari alkotmányban rögzítették és továbbfejlesztették. Mindezek kiterjedtek az újabb szakmai betegségek elismerésétől az orvosok és a kórházi ágyak számának növelésén keresztül a szociális lakásépítésig. 1925 és 1929 között az évente elkészült lakások száma megháromszorozódott: 106 ezerről 318 ezerre nőtt, s minden második építését állami eszközökkel támogatták, vagy az állam építette.

A szervezett munkavállalók tartós nyomásának és Heinrich Braun Centrum-párti munkaügyi miniszter hathatós tevékenységének köszönhetően 1927. október 1-jén nagy többséggel elfogadták a munkanélküli közvetítés és a munkanélküli biztosítás törvé-

[18] Uo. 35–38.

[19] WEISBROD, Bernd és mások: *Bürgerliche Gesellschaft in Deutschland*. Kurseinheit 4: Der kompromittierte Kompromiss. Fernuniversität Hagen, 1989. 46.

nyét. A munkaközvetítést birodalmi, illetve regionális és helyi hivatalok vették kézbe. A jogosult munkanélküliek a biztosítási alapból 39 hétig kapták bérüket, amelyet egyenlő arányban (az alapbérek 3%-át) a munkavállalók és munkaadók hozzájárulásai fedeztek. Az állam szükség esetén kölcsönökkel avatkozhatott be. A befizetések azonban csak 700 ezer munkanélküli finanszírozását tették lehetővé, amely megfelelt az 1927 nyári kedvező gazdasági helyzetnek. Amikor a munkanélküli biztosítás a birodalmi költségvetés kölcsönére szorult, a pártok, a vállalkozói szövetségek és a szakszervezetek állandó vitája lett.

A munkaadók és munkavállalók között 1928 szeptemberében vita kezdődött, amikor a szakszervezetek a *„gazdasági demokrácia"* programjával offenzívába kezdtek. A munkajog, a szociálpolitika és az üzemi részvételi jog kiépítését, a munkások oktatási lehetőségeinek javítását, a közhasznú üzemek számának növelését, a kereskedelmi-, kézműves- és mezőgazdasági kamarákban a paritásos elv érvényesítését s a nagyvállalkozások ellenőrzését követelték a kartellhivatalok és a munkavállalói képviselők révén. Céljaik megvalósításáról gazdasági vonatkozásban az Általános Szakszervezeti Szövetségnek *(ADGB)*, politikailag pedig a kormányzásba visszatért SPD-nek kellett gondoskodnia. A munkaadói szövetségek, főleg a Német Ipar Birodalmi Szövetsége *(RDI)* a szakszervezeti programot harci kihívásnak tekintette és heves bírálattal illette, sőt a Ruhr-vidéki nagy munkásharcban 230 ezer fémmunkást kizártak az üzemekből. Az RDI ellenoffenzívája során nyilvánvaló lett, hogy elutasítja az állami és szakszervezeti közvetítést és a területi bérszerződéseket üzemi megállapodásokkal kívánja felváltani. 1928 végétől a vállalkozói szövetségek és a szakszervezetek kibékíthetetlen ellenfelek és széthullott az 1918. novemberi Stinnes–Legien paktum.[20]

A STABILITÁS ÉS KIHÍVÁSOK ÉVEI

1924–1929 között a weimari köztársaságot elkerülték a drámai belpolitikai válságok és az erőszakos puccskísérletek. A meghiúsult *„német október"* után a kommunisták ismét a legális pártmunkára koncentráltak, jóllehet tovább erősödött ideológiai-politikai függőségük az SZK(b)P-től és a Kommunista Internacionálétól. A szélsőjobboldal a sikertelen *„berlini menetelés"* után akcióképtelenné vált: Hitler 1924 decemberéig őrizetben ült és könyvét diktálta Rudolf Hessnek, miközben tétlenül kellett szemlélnie az NSDAP széthullását. Bajorországban az 1924. februári sikeres népszavazás eltávolította a politikai színpadról a Kahr–Lossow–Seiβer triumvirátust és helyreállította az alkotmányos viszonyokat.

Az 1924. május 4-i Reichstag-választások eredményeire azonban még nem a stabilizálódás, hanem az 1923. évi válság keserű tapasztalatai és a Dawes-terv vitái nyomták rá bélyegüket. A Centrum és bajorországi szervezete *(BVP)* kivételével az 1920 óta kormányzó pártok megérezték választóik növekvő elégedetlenségét. Folyamatosan – ezúttal azonban enyhébben – veszített befolyásából az SPD, súlyosabb veszteségek érték azonban a két liberális pártot, s ugrásszerűen megnőtt a német nemzetiek *(DNVP)* befolyása és nőtt a töredékpártok befolyása.

[20] Diehl: i. m. 38–39.

Az SPD újabb választási veresége hatására ellenzékben maradt. A Centrum-párti Marx kancellár kisebbségi kormánya (Centrum–DDP–DVP) a költségvetést adóemeléssel igyekezett kiegyenlíteni, amelyet a parlamenti ellenzék élesen bírált. Ebert birodalmi elnök ezért októberben ismét feloszlatta a Reichstagot és 1924. december 7-ére új választást írt ki. Ennek eredményei már az általános stabilizáció jegyeit hordozták. A választások egyértelmű győztese az SPD lett, amelyet a DNVP követett. A polgári középpártok ismét enyhe nyereséget könyvelhettek el. Egyértelmű vereséget szenvedett a KPD, Ludendorff Nemzetiszocialista Szabadságmozgalma és a töredékpártok. A választási eredmények összességében a politikai normalizálódás kezdetét jelezték, s a monarchista DNVP jelentős erejét csökkentette, hogy az egykor nemzeti-liberális–monarchista Német Néppárt *(DVP)* Stresemann külügyminiszter elnökségével mindinkább elismerte az 1918-1919. évi forradalom eredményeit, jóllehet azokkal nem azonosult feltétel nélkül. A nyugodtabb éveket jelezte, hogy a kormánynak nem kellett alkalmaznia a korlátozott célt szolgáló és csupán gyors megoldást szolgáló *„felhatalmazási törvényt"* (1919–1923 között erre hétszer került sor) és az alkotmány 48. cikkelyét a politikai nyugtalanságok és államcsínykísérleteket leküzdésére, amelyhez Ebert 1924-ig 136 esetben folyamodott.[21]

A politikai pártok azonban 1923 után is nehezen szánták rá magukat a parlamenti-demokratikus kormányzati formára, vagyis a stabil koalíciós kormányok alakítására, a politikai kompromisszumokra és népszerűtlen döntések felvállalására. Jelentős választási győzelme ellenére az SPD nem volt hajlandó kancellárt állítani, s balszárnyának nyomása alatt állt, amely elutasította a koalíciókötést. A másik oldalon pedig a polgári pártok szintén vonakodtak a szociáldemokratákkal való együttműködéstől, mivel 1923 novemberében kezdeményezésükre buktatták meg Stresemann kancellárt. Ezen túlmenően a baloldali liberális DDP és a monarchista DNVP nem volt hajlandó koalícióra lépni egymással. A DNVP még kormányrészvétele esetén sem adta fel alapvető ellenzéki pozícióját a weimari köztársasággal szemben. A két katolikus párt között feszültséget okozott, hogy a Centrumtól eltérően a BVP nem képviseltette magát valamennyi birodalmi kormányban.

Ezért 1924–1928 között a többszörös kormányátalakítások ellenére nem jöttek létre stabil többséggel rendelkező kormányok, s főként bizonytalan többségű birodalmi kormányok működtek. Az 1925-ben meghiúsult széles *„polgári blokk"*-kormány kísérletétől eltekintve modellként csak a polgári középpártok kisebbségi kormánya, illetve a Centrumtól a DNVP-ig terjedő *„polgári blokk"*-kormány jöhetett szóba. A kormányok a bel- és külpolitikai kérdésekben váltakozó többséggel működtek, ezért egyfajta távolságtartás alakult ki az illető párt parlamenti frakciója és kormánytagjai között. Az SPD ezért felemás politikai helyzetbe került: ellenzéki pártként állandóan polgári pártokat kellett többségre segítenie, hogy fontos külpolitikai tervek – Dawes-terv, a locarnói szerződések vagy a népszövetségi belépés – ne hiúsuljon meg a DNVP ellenállásán. A stabilizáció éveiben Németországban nem alakult ki a kisebbségben lévő ellenzék és a tartós többségi kormányzás *„normális"* parlamenti esete, amikor a koalíciós partnerek közös megoldásokat találnak a bel- és külpolitikai kérdésekre. Így a parlamentarizmus tényleges stabilizációjára sem került sor.[22]

[21] Uo. 40.
[22] Uo. 40–41.

Az 1928. május 20-i Reichstag-választások egyértelmű győztese az SPD volt (mandátumainak számát 131-ről 153-ra növelte), amely most már nem tért ki a kormányrészvétel elől. Egyidejűleg azonban világossá vált, hogy a súlyos veszteséget szenvedett DNVP (mandátumai 103-ról 73-ra csökkentek) nem lesz a következő koalíció tagja. Nyugtalanságot váltott ki a polgári középpártok (DDP, Centrum, DVP) jelentős szavazatvesztése, miközben a KPD és a túlnyomórészt gazdasági érdeket képviselő töredékpártok 51-re növelték mandátumaik számát. A pártapparátusát újra sikeresen felépítő NSDAP ismét 12 képviselői helyet szerzett.

Mivel a BVP elutasította a *„weimari koalícióban"* való részvételt, csak az SPD-től a DVP-ig terjedő nagykoalíció jöhetett szóba. A koalíciós tárgyalások azonban csak 1929. április közepén vezettek eredményre, amikor Hermann Müller kancellárságával megalakult a nagykoalíciós kormány, amelyben a szociáldemokraták a kancellár mellett a belügyminisztert (Carl Severing), a pénzügyminisztert (Rudolf Hilferding) és a munkaügyi minisztert (Rudolf Wissel) is állították, s nagy többséggel rendelkeztek a Reichstagban. A koalícióba azonban egyszerre több szakítási lehetőség is beépült. A szociáldemokrata kormánytagoknak nem volt könnyű sorsuk saját frakciójukban. Miután pártvonalukkal szemben a koalíció kedvéért a kabinetben elhatározták a versailles-i szerződést megkerülő A típusú páncélos cirkáló építését, a Reichstagban 1928 novemberében frakciójukkal együtt ellene kellett szavazni. Másrészt a KPD erősödő nyomására a szociáldemokrata kormánytagoknak az önigazolási- és sikerkényszerben hatékonyan kellett képviselniük a munkavállalók szociálpolitikai érdekeit. Ezzel szemben koalíciós partnerként a DVP elsősorban a nagyipar érdekei mellett kötelezte el magát, elnöke, Stresemann legnagyobb sajnálatára, aki fontosnak tartotta a szociális kiegyezést. 1929. október elején bekövetkezett halála után az iparhoz közel álló Ernst Scholz került a párt élére, s a kabinetben azonnal kiéleződtek a gazdasági és szociálpolitikai viták. A húszas évek második felében a Centrum is jobboldali fordulatot hajtott végre, s az SPD-barát munkavállalói szárnya háttérbe szorult. A párt elnöke 1928 decemberében Ludwig Kaas konzervatív prelátus lett a keresztény szakszervezeti funkcionárius Adam Stegerwald helyett. Feltűnés nélkül a DDP is folyamatosan jobbra csúszott, és szavazatainak aránya 1919 – 1928 között 18,5%-ról 4,9%-ra csökkent.

1929 őszén a német jobboldal – a köztársaság külpolitikai sikereit figyelmen kívül hagyva – a weimari köztársaság történetének legnagyobb politikai propaganda-hadjáratába kezdett, amelyben a Hugenberg által 1928 októbere óta vezetett DNVP először működött együtt Hitler nemzetiszocialista pártjával. A DNVP, a frontkatonák szövetsége *(Stahlhelm)* és az NSDAP Hugenberg finanszírozásával referendumot kezdeményezett a Young-terv ellen. Követelték a háborús felelősséget megállapító 231. cikkely törlését és az egyezmény aláíróit (kancellárt, minisztert, birodalmi megbízottat) magas fogházbüntetéssel fenyegették meg, kivéve Hindenburg birodalmi elnököt, aki a Stahlhelm tiszteletbeli elnöke volt. Az 1929 decemberében megrendezett népszavazáson azonban a Young-terv ellenzői messze elmaradtak a szükséges szavazatszámtól, s a tervet a Reichstagban a nagykoalíció 1930 márciusában elfogadta.

A Young-terv elleni kampány fő haszonélvezője a nemzetiszocialista párt lett. Vezetői – az 1923. évi puccsisták – a nemzeti tábor meghatározói lettek, s Bajorországon kívül is

bejutottak a *„jobb körökbe"*. Ezért nem volt véletlen, hogy az 1930. évi Reichstag választásokon különösen ott voltak sikeresek, ahol a Young-terv elleni referendumnak sok híve akadt.[23]

BIRODALMI ELNÖKVÁLTÁS

Ebert birodalmi elnök 1925 februárjában bekövetkezett halálával súlyos veszteség érte a köztársaságot. Korai halálát elhanyagolt vakbél-, illetve hashártyagyulladása okozta, mert bírósági pere miatt halogatta a műtétet. Hivatali ideje alatt ugyanis a polgári törzsasztalok szabad prédája lett, akik *„hazaárulással"* vádolták. De a munkások is leszedték róla a keresztvizet, s *„munkásárulónak"* tekintették. Hozzávetőlegesen 150–170 esetben kellett becsületsértési pert indítania; legfájdalmasabban a hazaárulás vádja érintette. *„Mivel harcban állt tisztességéért* – írta Gustav Noske – *orvosainak sürgős klinikai kezelésre vonatkozó tanácsát nem fogadta meg időben".*[24] Birodalmi elnökként legfőbb érdeme volt, hogy a weimari köztársaság létrejöttekor közvetített a szociáldemokrata munkásság, a baloldali liberális polgárság és a politikai katolicizmus között, és funkciójában pártoktól független politikát folytatott. Kritikátlan bizalma a *„szakemberekben"* (tábornokok és köztisztviselők) valamint keménysége a szélsőbaloldal ellen azonban folyamatosan elszigetelte saját pártjában is.

Ebertet még a Reichstag választotta birodalmi elnöknek, a weimari alkotmány azonban a birodalmi elnök közvetlen választását a népre bízta, amelynek 1925-ben kellett első ízben döntenie. Az első választási forduló döntetlen lett, mivel egyik jelölt sem szerezte meg az érvényes szavazatok több mint felét. A második forduló előtt, amikor már a relatív többség is elég volt, megalakult a *„birodalmi blokk"* (DVP, BVP, DNVP, németnemzetiek) és a „népi blokk" (SPD, DDP, Zentrum), amely végül megegyezett a Centrum-párti Wilhelm Marx jelölésében. A birodalmi blokk a jobboldali választók széles köreinek megnyerésére a még mindig népszerű, 78 éves Paul von Hindenburg monarchista tábornokot állította. A kommunisták Ernst Thälmannt jelölték.

1925. április 26-án Hindenburgot szoros eredménnyel birodalmi elnökké választották. A választási eredmény egyértelművé tette, hogy a köztársaságiak kisebbségbe kerültek. Az átlagos német számára a rendjelekkel kidekorált marsall a dicsőséges múltra emlékeztetett. A német polgárság többsége világosan jobbra fordult, s a császári Németország egykor uralkodó konzervatív és katonai körei erős befolyáshoz jutottak.

Hindenburg 1925–1926-ban a weimari alkotmány 45. cikkének kiterjesztésével közvetlenül beavatkozott a külpolitikába, s befolyást szerzett a német népszövetségi delegáció összetételének meghatározására, s közvetlen tárgyalási utasításokat adott. 1925-ben elejtette az SPD által benyújtott törvényjavaslatot az egykori német hercegektől 1918–1919-ben elkobzott vagyonaik visszaadásának és kártalanításának korlátozásáról, jóllehet az alkotmány 153. (2) cikke a közjó érdekében a kártalanítás nélküli kisajátítást is lehetővé tette. A tartományi kormányok és az egyes dinasztiák közötti megállapodá-

[23] Uo. 43–44.

[24] ZIMMERMANN, Erich: *Die Weimarer Republik.* Information zur politischen Bildung, Heft 109/110. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1985. 20.

sok keretében a dinasztiák ugyanis visszakapták tulajdonaik és értékeik nagy részét. A jelentős kártalanítások miatt azonban a tartományi kormányok összeütközésbe kerültek parlamentjeikkel. Az állam milliós nagyságrendű tulajdonokat veszített, miközben a pénzügyi és költségvetési szanálás széles társadalmi rétegek rovására történt. Válaszul a KPD – amelyhez az SPD is csatlakozott – 1926 januárjában törvényjavaslatot terjesztett elő, amely a hercegek kártalanítás nélküli kisajátítását követelte. A törvényt népszavazás révén tervezték keresztülvinni. Hindenburg a KPD-nek a hercegek kártalanítás nélküli kisajátítását sürgető javaslatát *„az erkölcs és a jog alapjai ellen irányuló veszélyes vétségnek"* nevezte s az idézetet megtűrte a népszavazás ellenfeleinek plakátjain, ami hivatali hatalommal való visszaélésnek számított. Az 1926. június 20-i népszavazás ugyan nem hozta meg a szükséges szavazatszámot, de a kommunisták mégis sikeresnek tekintették.

1926 végén Hindenburg megakadályozta az alkotmány 48. cikkelyéhez kapcsolódó végrehajtási törvény elfogadását, amely korlátozta volna diktatórikus teljhatalmát. Az őt körülvevő *„kamarillához"* tartozott Otto Meissner, a birodalmi elnök titkára, Oskar von Hindenburg, az elnök fia, Elard von Oldenburg-Januschau kelet-porosz földbirtokos, aki gondoskodott arról, hogy Hindenburg 80. születésnapjára (1927. október 2.) az ipar adományaiból megvásárolja és a *„a német nép ajándékaként"* átnyújtsa az elnöknek a kelet-poroszországi Neudeck birtokot. Kurt von Schleicher ezredessel (rövidesen tábornok) kiegészülve az elnöki tanácsadók közös politikai célt követtek: a versailles-i szerződés (elsősorban a leszerelési és jóvátételi előírások) felbomlasztását, Németország helyreállítását 1914. évi határai között, a demokrácia és a politikai baloldal befolyásának korlátozását, s visszatérést a monarchiához.[25]

1926-ban a belpolitikai stabilitást megzavarta a nemzeti zászló vitája. A fekete–piros–arany köztársasági lobogó ellen ugyanis főleg a külföldön élő nacionalista beállítottságú németek ágáltak. Erre Hindenburg úgy rendelkezett, hogy a német hatóságok Európán kívül és az európai kikötőkben a jövőben a fekete–piros–arany birodalmi szolgálati lobogó mellett a kereskedelmi lobogót (birodalmi színek és a monarchista fekete–fehér–piros a felső belső sarokban) is használják. Alkotmányjogilag a rendelkezés vitatott volt, s tüntetésekre és ellentüntetésekre került sor. A Reichstag megvonta a Luther kancellár vezette polgári kisebbségi kormánytól a bizalmat, amely lemondott, de a lobogórendelet agyonhallgatva továbbra is érvényben maradt.

Az 1926. év belpolitikai szenzációja von Seeckt vezérezredes októberi elbocsájtása volt, aki 1920 óta töltötte be a hadvezetés főnökének pozícióját. A tábornok megengedte a német trónörökös idősebb fiának, hogy részt vegyen a Reichswehr egyik őszi hadgyakorlatán, s nem tartotta szükségesnek értesíteni Geßler hadügyminisztert, aki a dolog kitudódása után lemondásra kényszerítette Seecktet. Elbocsájtása ugyan nyereség volt a köztársaság számára, de amikor 1928 januárjában a hivatalába belefáradt Geßler is lemondott, a demokrácia súlyos csapást szenvedett. Hindenburg polgári-blokk kormánya elfogadta Wilhelm Groener egykori főszállás-mestert Reichswehr-miniszternek, így a birodalmi elnöki poszt után a véderő-minisztérium is a volt császári hadvezetés kezébe került.[26]

[25] Diehl: i. m. 41–42.
[26] Zimmermann: i. m. 24–25.

A KULTÚRA VIRÁGZÁSA A WEIMARI ÉVEKBEN

A háború és a forradalom élménye, a demokrácia megvalósulása, valamint a technikai haladás és az erős amerikai hatás a jazz-zenében és a filmművészetben a húszas éveket kulturális vonatkozásban is a forradalmi átalakulás korszakává tették. A weimari köztársaság fennállásának rövid ideje alatt szinte valamennyi területen példátlan művészi energiát és kreativitást szabadított fel. A *„klasszikus modern"* években a politika és a művészet szinte párhuzamosan fejlődött. Az első válságos évek a letűnő expresszionizmus időszaka volt, a stabilizáció idején pedig az új tárgyiasság *(Neue Sachlichkeit)* terjedt el. 1930 után a kultúrában is jelentkezett a politikai polarizáció.

A weimari kultúra – rugalmas határok közepette – állandóan többszörösen megosztott volt: az igényes kultúra és a tömegkultúra, avantgard és a hagyományos irányzatok, a proletárforradalmi, baloldali liberális, konzervatív és népies irányzatok egyaránt jelen voltak. Így a politikai viták a művészet eszközeivel is folytak.

A tömegmédiák viharos fejlődésén belül a sajtó került az élre: 1928-ban 3356 különböző napilap jelent meg, közülük 147 Berlinben. A húszas években a mai filmgyártás minden fajtája megjelent, és számos német produkció nemzetközi elismerést aratott. 1930-ban több mint ötezer filmszínház két millió ülőhellyel rendelkezett, s naponta ennyien váltottak mozijegyet. 1922-ben 360 filmtársaság 646 filmet gyártott, amelyek még állami cenzúra alatt álltak, mert sok politikus bizalmatlan volt e média szuggesztív hatása miatt. A rádió közvetlenül a lakásba hozta a kultúrát. 1932-ben már négy millió rádióhallgató összesen 55 ezer óra adásidőből válogathatott.

Az új tárgyiasság a húszas évek második felének különösen jellemző művészeti irányzataként az emberek akkori életérzését és a mindennapok gondjainak leküzdését igyekezett kifejezni. Az expresszionista, technikaellenes álom- és fantáziavilág helyett a *„megfogható valóságot"* sugallta, amelyben a tartalom elsőbbséget élvezett a forma, s az egyszerűség az ornamentika előtt.

Az új tárgyiasság vezető művészeti iskolája az 1919-ben Weimarban alapított *„Bauhaus"* lett, amely az építészet, a festészet és az alkalmazott kézművesség ötvözésére törekedett. A Walter Gropius, Hannes Meyer és Ludwig Mies van der Rohe vezette Bauhaus-építészet egyszerű, funkcionális formát alkalmazott; acélt, betont, nagy üvegfelületeket és látható szerkezetet. A színházművészetben Carl Zuckmayer A vidám szőlőhegy (1925) című paraszti tárgyú komédiájával jutott túl az expresszionizmus szertelenségén, A köpenicki kapitány (1930) pedig lendületes szatíra a Vilmos-korabeli militarizmus uniformis-mániájáról. A prózában történelmi témákat is felvetettek: Lion Feuchtwanger a Jud Süß-ben (1925), kritikusan feldolgoztak világháborús élményeket: Erich Maria Remarques: Nyugaton a helyzet változatlan (1929). Közéjük tartozott Egon Erwin Kisch A száguldó riporter (1924) és Erich Kästner: Emil és a detektívek (1929) című munkáival.

A *„fogyasztói lírában"* többek között Kurt Tucholsky, Bertold Brecht, Walter Mehring és Werner Finck költeményei és dalai örvendtek nagy sikernek. A zenében is a romantikaellenes, világosan felépített, az amerikai jazztől áthatott, főleg a varieté, kabaré, film és revű számára írt *„fogyasztói zene"* érvényesült. Különösen ismert lett a Koldusopera (1928) Berthold Brecht szövegével és Kurt Weill zenéjével.

A nemzeti-konzervatívok és a szélsőjobboldaliak az *„amerikanizmus"* vagy a *„kulturbolsevizmus"* vádjával elutasították a modern művészetet, miként a weimari köztársaság parlamenti demokráciáját is a győztesek által rájuk kényszerített „némettelen" képződménynek tekintették. Kevés kivételtől eltekintve a jobboldali táborban hiányoztak az eredeti műalkotások. A nacionalista és nemzetiszocialista eszmekört Arthur Moeller van den Bruck A Harmadik Birodalom (1923) című programadó írása és Hans Grimm Térnélküli nép (1926) című regénye propagálta.

A Szovjetunió példáját fáradhatatlanul népszerűsítő kommunista teoretikusok és propagandisták főleg a szociáldemokraták balszárnyát célozták meg szocializmus-céljukkal. A független baloldali értelmiségiek pedig élesen bírálták a politikai visszásságokat s főleg a pártdemokráciában nélkülözhetetlen kompromisszumokat nézték le. Mégis kevésbé destabilizálták a köztársaságot, mivel a jobboldali értelmiséggel ellentétben nem azon erők politikai gondolkodását befolyásolták, akik 1930-tól a kormányhatalmat a demokrácia szétzúzására használták.[27]

[Megjelent: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990).* Aula Kiadó, Budapest, 2004. 130–155.]

[27] Diehl: i. m. 44–48.

NÉMET KÖZÉP- ÉS DÉLKELET-EURÓPA-TERVEK (1919–1933)

NÉMET DÉLKELET-EURÓPA POLITIKA AZ 1920-AS ÉVEKBEN

Az első világháború befejeződésével a világháború előtti és alatti német Mitteleuropa-tervek nem merültek feledésbe. A gazdaság irányítói továbbra is azok közül kerültek ki, akik 1914-ben messzire tekintő közép-európai célokat javasoltak Bethmann Hollweg birodalmi kancellárnak. Jóllehet a korlátozott cselekvő képességű fiatal köztársaság lehetőségei miatt az egykori közép-európai vezetési igényeiket csak zárt ajtók mögött emlegethették, a birodalom gazdaságpolitikájáért továbbra is feleltek.

A súlyos gazdasági problémák összefüggtek a hadigazdaság békegazdaságra való átállításával nemzeti és nemzetközi keretekben, valamint annak hatásaival a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokra. A háborús évek felgyorsították az Európán kívüli országok ipari- és agrártermelését is, amelyek újabb konkurensként csökkentették a német exportipar hagyományos lehetőségeit a világpiacon, s hatással voltak a hazai agrárgazdaság termékeire a belső piacon. Különösen a német alapanyagipar bizonyult válság-érzékenynek, amelynek termelékenysége a zsugorodó piac miatt csak korlátozott növekedést engedélyezett. De a mezőgazdaság sem tudott igazodni a megváltozott versenyhelyzethez és kényszerhelyzetében olyan tőkét képezni, amelyre gyors szükség volt a nélkülözhetetlen modernizációs és racionalizációs intézkedések érdekében. Hasonló dilemma előtt álltak Délkelet-Európa túlnyomórészt mezőgazdasági jellegű államai is.

A weimari köztársaság első éveiben a birodalmi kormány egyik legfontosabb feladata a rendezett politikai viszonyok helyreállítása volt, amely a gazdasági viszonyok javulásának nélkülözhetetlen feltételét jelentette. Ide tartozott egy működőképes külkereskedelmi hálózat kiépítése is, különösen azokkal az államokkal és térségekkel, amelyekkel már a háború előtt is jó kereskedelmi kapcsolatok álltak fenn. A német külpolitika már egészen korán rendezett diplomáciai kapcsolatokra törekedett a balkáni államokkal, de fáradozásait beárnyékolták a párizsi békekonferencia hatásai. Délkelet-Európa fővárosaiban bizonytalanság uralkodott, hogyan reagáljanak az új európai hatalmi viszonyokra. A német diplomatáknak a háború utáni első években ezért teljesen új szerepkörhöz kellett hozzászokniuk. Kívánságaikat nem kezelték megkülönböztetett figyelemmel, hanem – legalábbis egy ideig – a hatalmi pozíciójának félreismerhetetlen bővítésére törekvő Franciaország mögé sorolták.

Miután a német Külügyi Hivatal *(Auswärtiges Amt – AA)* 1920 nyarán a Csehszlovákiával kötött kereskedelmi szerződéssel és a Magyarországgal aláírt legnagyobb kedvezményt biztosító egyezménnyel elérte első részsikerét, Jugoszláviával is kedvezően alakultak a kapcsolatok s 1921-ben a legnagyobb kedvezmény egyezményével zárultak. Amikor pedig Rathenau 1921 szeptemberében megállapodott a brit kormánnyal, hogy összekap-

csolják a jóvátételi fizetéseket és a Kelet- és Délkelet-Európába irányuló német export elsőbbségét, az eredményt a Külügyi Hivatalban jelentős eredménynek tekintették, mert a győztes hatalmak egyike hivatalosan először ismerte el a német gazdasági érdekeket egy térségben, amely közvetve egyúttal csapást jelentett a francia befolyás bővítésére. Talán éppen ezek a – nemzetközi viszonylatban ugyan szerény – kezdeti sikerek bátorították fel az 1922 genovai világgazdasági konferencia német küldöttségét arra, hogy az orosz delegációval Rapallóban megkössék azt a szerződést, amely nemcsak kölcsönös legnagyobb kedvezményt biztosított a kétoldalú áruforgalomban, hanem azon túlmenően a diplomáciai kapcsolatok felvételének alapjait is megteremtette. Ekkorra tehát a német külkereskedelmi politika – legalábbis Közép-Kelet-, Délkelet- és Kelet-Európában – jelentős cselekvési szabadságot szerzett, amelyek csökkentették az 1920-as évek gazdasági válságának legsúlyosabb hatásait és a következő években jelentősen hozzájárultak a balkáni államokkal fennálló politikai kapcsolatok stabilizálódásához.

Az 1920-as évek elején a német Délkelet-Európa politikában elsődlegesen a külkereskedelmi kapcsolatok domináltak, de a német érdekek e térségben korántsem korlátozódtak csak gazdasági kérdésekre, hanem a térség a német politikai hatalom konszolidálásának lehetőségeit tárgyaló politikai publicisztikában is előkelő helyet foglalt el. A lakosság nemzeti-konzervatív részeinek szemléletét tükröző tervezetek kifejezetten német-centrikus Közép-Európa képből indultak ki, 19. századi gondolkodási modelleket használtak és elutasították a *„német jelleggel összeegyeztethetetlen"* nyugati (tehát parlamenti-demokratikus) politikai rendszereket. Így az 1920-as évek elején Németország pozíciója Európa közepén *„nemzeti"* dimenziókat kapott, amely a régi rendszer összeomlása utáni általános irányvesztés reflexiójaként értelmezhető.

A weimari külpolitika stabilizációja rendszerint Gustav Stresemann nevéhez fűződik. Ugyan a nyugati hatalmakkal kötött megállapodások nála abszolút előnyt élveztek, de ennek *„az európai hatalmi koncert"* megújulásához kellett vezetnie. Ezen belül Németország háboríthatatlanul dolgozhatott a Szovjetunióhoz és Délkelet-Európához fűződő kapcsolatainak szorosabbra fonásán. A Balkán-térségben elsődlegesen külkereskedelmi politikát folytatott. 1924-re e térségben visszaszerezte legfontosabb kereskedelmi partneri pozícióját. Csupán Románia jelentett kivételt, amelynek kormánya tudatosan szoros közeledést keresett Franciaországhoz, hogy az első világháború idejéből származó pénzügyi követeléseit Németország iránt nyomatékosítsa. Alapvetően azonban Párizs nem hagyhatta figyelmen kívül a birodalom erősödő nyomását a balkáni térségre, s ezért 1924 nyarától ismét több figyelmet szentelt a kemény valutával rendelkező Egyesült Államok, Nagy-Britannia, sőt Németország iránt. Stresemann többek között a *„német Balkán-politika támasza"* is lett, mivel e térség országai állandóan a két nagyhatalom összjátékára orientálódtak.

A német külpolitika látószögének bővüléséről tanúskodott az aktív német kisebbségi politika kibontakozása. Stresemann négy csoportot különböztetett meg: a birodalom vagy Ausztria határainak közvetlen közelében élő népcsoportot, a Balti-tenger partján élő németséget, a Duna-medence németségét és a Szovjetunió német paraszti kolóniáit. Valamennyi kisebbségre érvényesnek tartotta: *„politikailag arra hivatottak, hogy mint idegen államok politikájának részesei, a német birodalom számára kedvezően befolyásolják ezen államok politikáját; kulturálisan, mint született közvetítők szolgálhatják a német kultúra és német világné-*

zet terjesztését és megértését saját államuk népével; gazdaságilag nemcsak a német ipari termékek felvevői és Németországnak szükséges nyersanyagok szállítói lehetnek, hanem egyszersmind értékes támaszpontok a német gazdaság propagandája számára". Ebben a számításban az aktív német kisebbségpolitika egyúttal aktív német keleti politikát is jelentett, s a húszas évek közepétől szisztematikus tevékenységével alapvetően hozzájárult a közép- és délkelet-európai térségben a német befolyás helyreállításához.

Az 1920-as évek közepén egész Európában növekedett azoknak a mozgalmaknak a befolyása, amelyek a háborús tapasztalatok nyomán a kooperáció határokon átnyúló formáit tűzték zászlajukra. A túlnyomórészt politikai orientációjú szervezetek közé tartozott Richard Coudenhove-Kalergi Páneurópa-mozgalma, valamint Paul Löbe és Walter Schücking *Interessengemeinschaft der europäischen Völker* (Az európai népek érdekközössége) elnevezésű szervezete. Mellettük egyidejűleg a gazdasághoz közelálló csoportok is felbukkantak, amelyek a kontinentális gazdasági kapcsolatok további élénkítését szorgalmazták. Közéjük tartozott az a bizottság is, amely először 1925-ben Bécsben ült össze, hogy előkészítse a nyár végén ülésező *Mitteleuropäische Wirtschaftstagung*-ot (Közép-európai Gazdasági Ülést–MWT). A kezdeményezés az osztrák gazdasági körök aggodalmából indult ki, amelyek a monarchia utódállamainak növekvő protekcionista politikája miatt veszélyeztetve látták Bécs egykor vezető pozícióját a térség gazdasági rendszerében, és e fejleményekkel szemben területileg korlátozott szabadkereskedelmi övezetet igyekeztek kialakítani. Az alakuló bizottság legtöbb tagja Ausztria és az utódállamok gazdasági szakembereiből tevődött össze, de mellettük még négy német és néhány brit és francia tagja is volt. Gyorsan kiderült, hogy a szabadkereskedelmi övezet határairól vallott elképzeléseik messzemenően különböznek. Az egyik magyar bizottsági tag a szervezet illetékességét Lengyelországra, Csehszlovákiára, Ausztriára, Magyarországra, Jugoszláviára és Romániára javasolta korlátozni, s Németország vagy Franciaország belépése előtt a két nagyhatalom súrlódásainak megszüntetését szorgalmazta, mert az messzemenően befolyásolná a közép-európai gazdasági együttműködést. A német bizottsági tagok határozottan ellenezték a javaslatot, hangoztatva, hogy Németországot a közép- és kelet-európai gazdasági kooperáció valamennyi formájába be kell vonni. Jóllehet e pozíció messzemenően megfelelt Stresemann külpolitikai szándékainak, a birodalom gyenge képviselete miatt a német Külügyi Hivatal ekkor még eltanácsolta a német gazdasági szövetségeket az MWT-ben való részvételtől. Tartózkodását azonban rövidesen feladta.

A közép-európai szabadkereskedelmi övezet vitája pontosan szemléltette a húszas évek európai politikájának nagy problémáját, amelyet ugyan a St. Germain-en-Laye-i szerződés véglegesen megoldottnak tekintett, de a szimpla tiltással mégsem lehetett elintézni Ausztria Németországhoz való esetleges csatlakozásának problémáját. Az 1922. évi genfi jegyzőkönyvek azzal a feltétellel biztosították Ausztria pénzügyi szanálását a Népszövetség révén, hogy politikai önállóságának feladása csak a garanciát vállaló hatalmak jóváhagyásával történhet. A kormányok azt remélték, hogy vele elzárhatják az osztrák–német Anschluss-kezdeményezések útját. 1921 után pótlólagosan még néhány kísérlet történt Ausztria bevonására a közép-kelet vagy délkelet-európai gazdasági közösségbe, Németország egyidejű kizárásával, hogy gyengítsék a német–osztrák kötődéseket és megálljt parancsoljanak a növekvő német gazdasági befolyásnak a térségben. A német

birodalmi kormány azonban megakadályozta e próbálkozásokat. Megfelelő politikai eszköz híján 1925-ig mindez túlnyomórészt az Ausztriának nyújtott gazdasági engedményekkel történt, hogy összeegyeztessék az osztrák Balkán-érdekeket és a délkeleti megnövekedett német forgalmat, illetve megtartsák és erősítsék Bécs közvetítő pozícióját a délkeleti üzletekben, s így szembeszálljanak a délkelet-európai német érdekeket veszélyeztető, francia orientációjú dunai föderációnak.

Az első sajtó- és követségi jelentések még 1920. július elején érkeztek arról, hogy francia–angol–bajor tárgyalások folytak San Remóban és Zürichben a Bajorország vezette, s Vorarlberget, Tirolt, Salzburgot és Felső-Ausztria részeit (Bécs nélkül) tömörítő *Dunai Szövetségről*. Röviddel előtte olyan hírek is keringtek, hogy Franciaország – a német megosztást támogató külpolitikájának megfelelően – nem kifogásolná a Ruprecht bajor herceg vezette mind nyugtalanabb monarchista Bajorország osztrák anschluss-politikáját. 1920. augusztus közepén pedig Ludwig Windischgrätz már – a Habsburgok visszatérésével számolva – a kibővített Ausztria, Magyarország és Bajorország részvételével megvalósítandó Dunai Szövetségről tárgyalt francia politikusokkal.

A magyar külpolitikai vezetés – e törekvésekkel párhuzamosan – erősítette gazdasági kapcsolatait Franciaországgal, azzal a szándékkal, hogy a francia gazdasági kapcsolatok szorosabbra fonásával elérhetik a békeszerződés revízióját s a régi határok helyreállítását. 1920 augusztusában Angliából is olyan hírek érkeztek, hogy politikai és gazdasági megfontolásokból szükségesnek tartják Ausztria–Magyarország helyreállítását.

1920 decemberére azonban Ausztria Németországhoz csatlakozása a bécsi keresztény-szociális és ipari körökben is erőteljesen talajt veszített. Főleg az osztrák fémipar vezetői tartottak a német konkurenciától, ezért a dunai konföderációt inkább Ausztria, Magyarország és Jugoszlávia részvételével tartották megvalósíthatónak, amelyhez később Csehszlovákia is csatlakozna. A konföderáció nem zárná ki a kulturális, népiségi és tudományos közeledést Németországhoz.

1922. január végén a német külügyminisztérium arról értesült, hogy a francia kormány egy nagyobb egységre, a Csehszlovákiát, Romániát, Magyarországot, Jugoszláviát és Német-Ausztriát tömörítő dunai konföderációra törekszik, amelynek államai önállóak maradnának, *„de politikailag és gazdaságilag valamilyen formában az egészben egyesülnek"*. Februári hírek szerint pedig Lloyd George az utódállamok vámuniójának gondolatával foglalkozott.

A kisantant országok azonban határozottan felléptek a gazdasági konszolidáció jelszavával jelentkező új dunai konföderációs kísérlettel szemben. 1922 májusában Bethlen István miniszterelnök is elutasította a dunai konföderáció lehetőségét. *„Erős, egységes nagy Magyarországot akarunk. Nem óhajtunk régi monarchiát föderatív formában [...] hiszen csak oda vezetne, ahol már egyszer voltunk"*. 1923 novemberében, majd 1925 márciusában Mussolini is elutasította a dunai föderáció tervét.

A dunai konföderáció eszméje elsősorban a térség iránti német–francia rivalizálással összefüggésben jelentkezett. Amikor Németországban felerősödött az osztrák kérdés nagynémet megoldás körüli vita, francia részről ellenkombinációként állandóan a dunai föderáció gondolatát játszották ki. Az elképzeléssel azonban a felelős politika a világgazdasági válságig komolyan sehol sem foglalkozott. Megvalósításának kilátásai olyan

mértékben csökkentek, ahogy a dunai államok kiépítették önálló politikai és gazdasági államiságukat. A geopolitikailag, gazdaságilag és kulturálisan egymásra utalt Csehszlovákia, Ausztria és Magyarország 300 éves politikai közösség után belsőleg hűvösen ellenezte a tervet. Csehszlovákiában, Jugoszláviában és Romániában az Anschluss-ellenesség teremtette meg a föderációs tervek üldözésének közös motívumát. A föderációs gondolatnak az utódállamok részéről való határozott elutasítása nem zárta ki, hogy időről időre részmegoldások bukkanjanak fel.

Az 1924. évi Dawes-terv és az 1925. évi Locarno-szerződések stabilizálták a nyugati hatalmakhoz fűződő német gazdasági és politikai kapcsolatokat. Lehetővé vált a német-francia kiegyezés, amely előfeltétele volt a Stresemann által régen óhajtott népszövetségi felvételnek. A Locarno-szerződések aláírásával a német külügyminiszter elérte hivatalba lépése óta követett célját, Németország visszatérését *„az európai hatalmak koncertjébe"*. Mindez nagyobb külpolitikai cselekvési szabadsággal járt Németország számára és új lehetőségeket nyitott Stresemann revíziós politikája számára. Ezalatt többek között olyan állam létrehozását értették, *„amelynek politikai határai valamennyi német néprészre kiterjednek, amelyek Közép-Európában zárt német települési területen belül élnek és a birodalomhoz való csatlakozást óhajtják"*.

Németország 1926. évi népszövetségi felvételével kissé közelebb került Ausztria *„csatlakozása"* a birodalomhoz, de Stresemann pontosan tudta, hogy e fórumnak az anschluss javára hozott döntéséig még nagy utat kell megtenni, és eközben az ügy Németországban és Ausztriában egyaránt a legnagyobb visszafogottsággal kezelendő. Egyikük sem kívánt alkalmat teremteni arra, hogy általános és nyilvános vita bontakozzon ki Németországról és az Anschluss-kérdéséről, hogy aztán Lengyelország, Csehszlovákia, néhány délkeleti ország vagy Franciaország biztonsági igényükre hivatkozva *„keleti Locarnót"* követeljenek, amely végül az összes kelet-közép- és délkelet-európai német ambíciókat veszélyeztetné.

Ehelyett Németország továbbra is az Ausztriához és a dunai térséghez fűződő jó gazdasági kapcsolatok további elmélyítésén munkálkodott. Ezzel Ausztriát továbbra is az oldalán tartotta, s annak jó délkeleti kapcsolatait kihasználva szembeszállhatott a gazdasági és politikai dunai föderáció Franciaország által 1920 óta követett terveivel.

A Külügyi Hivatal 1926 augusztusában behatóan elemezte a német–osztrák–délkelet-európai viszonyt. Ajánlásai szerint Németországot alapvető érdekek fűzik Délkelet-Európához, amelyek – az anschluss és a kisebbségi kérdés hátteréből – túlmutattak a tisztán gazdasági, értékesítési- és kiegészítő-gazdasági érdekeken. A kapcsolatok kiépítésének súlypontjául Csehszlovákiát, Romániát és Jugoszláviát nevezte meg. Nem partneri viszonyra gondoltak, hanem olyan kooperációra, amely optimális esetben a térség államainak Németországtól való gazdasági függőségével párhuzamosan gyengíti a francia és brit befolyást. Egy ilyen helyzet lehetővé tenné a továbbra is tisztázatlan anschluss-kérdést nyitva tartását, hogy egy napon a Népszövetségben német értelmű többségi határozatot lehessen elfogadni.

E szándékok azonban nem maradtak rejtve a háború győztesei előtt. Az anschluss-terveket különösen Franciaországban és Olaszországban támadták hevesen, mert az európai erőviszonyokról vallott saját politikai elképzeléseik veszélyeztetését látták az anschluss nyomán Németországtól teljes függőségbe került Délkelet-Európában. Franciaországnak

az európai viszonyokban bekövetkezhető német hatalomnövekedéstől való félelmében inkább saját hatalomvesztési félelme fejeződött ki; Olaszország pedig nagyratörő Balkán-tervei meghiúsulásától, sőt a Brenneren húzódó határral a Németországgal való közvetlen szomszédságtól látta veszélyeztetve magát. Ausztria és Délkelet-Európa viszonylatában ezért Stresemann egész hivatali ideje alatt csak korábbi politikáját folytathatta. Ez kizárólag az anschluss-kérdésének nyitva tartására összpontosult, amely 1927 után a Franciaországgal és Nagy-Britanniával való kiegyezési törekvések mögé szorult.

A korai húszas évek német Délkelet-Európa politikájának összevetése a Stresemann-korszak utolsó szakaszával néhány jellemző vonást mutat. A balkáni térségnek a politikai és gazdasági válság éveiben német szemszögből állandóan egyfajta erőtartalék szerepet szántak, amelyet a saját pozíció erősítésére lehetett felhasználni a nemzetközi színtéren. Az eltérő keretfeltételek ellenére mindez egyaránt érvényes volt a weimari köztársaság korai szakaszára, hasonlóképpen a 19. század harmincas éveihez, amikor Friedrich List a dunai térségben gyarmati hátországot feltételezett Németország számára, vagy az első világháború kezdeti szakaszára, amikor Friedrich Naumann Németországot és Ausztria–Magyarországot a szomszédos államokkal együtt Közép-Kelet- és Délkelet-Európában egy kontinentális nagybirodalom magjának szánta. A német politika állandóan nagy érdeklődéssel kísérte e terveket. Amikor azonban valahol másutt, főleg Nyugaton, új, sőt jobb esélyek rajzolódtak ki, akkor csökkent a délkelet-európai térség jelentősége. Mindez a weimari évekre is érvényes volt, hiszen miután Locarnóval a birodalom visszatért az európai nagyhatalmak sorába, csökkentette jelenlétét a Balkán-térségben. Az *„Európa közepén"* fekvő Németország cselekvési lehetőségeit ugyanis a politikai kötelezettségvállalások lényegesen sűrűbb hálója kötötte, s délkelet-európai befolyásából nem húzott politikai hasznot. Ehelyett Berlin 1926-1929 között tulajdonképpen csupán a *status quo* megőrzésén fáradozott, hogy a régió országai ne tömörüljenek a birodalom nélküli, vagy azzal ellentétes föderációba. Stresemann és Seipel osztrák kancellár rendkívül visszafogottan kezelte az anschluss-kérdését is. A német külügyminiszter pontosan tisztában volt azzal az esetleges megterheléssel, amelyet e kérdés felvetése jelentene Németországnak a nyugati hatalmakhoz fűződő viszonyára és veszélyeztetné Németország európai *modus vivendi*-jének létrehozását. Ezalatt a birodalomnak a nagyhatalmakhoz fűződő stabil kapcsolatának kiépítését értette, amelyek egy napon elég erőssé válnak a versailles-i szerződés revíziójára, különösen a keleti német határok vonatkozásában. Megelégedett a gazdasági kapcsolatok ápolásával, mivel ezek a szükséges politikai kapcsolatok hordozóiként a húszas évek elejétől már beváltak és mindkét félnek kedveztek. Így a délkelet-európai térség (Ausztriával és Csehszlovákiával együtt, de Törökország nélkül) 1928-ban a német export ranglistáján még mindig csak Franciaország és a Benelux országok után a második helyen állt a skandináv államok, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok előtt. A másik oldalon 1929-ben például Bulgária 29,9, Románia 27,6, Magyarország 11,7, Jugoszlávia exportjának 8,5 százaléka irányult Németországba.

A világgazdasági válság pusztító hatásai a német gazdaságra, valamint a szinte egyidejűleg beterjesztett Briand-terv (1930) világossá tette a birodalom számára 1926 óta követett politikájának törékeny alapjait. Stresemann a francia tervről beérkező első információk birtokában – amely a fennálló határok elismerésével kollektív biztonsági

rendszer kiépítését, s ezáltal Németország keleti határainak revíziójáról való lemondást sürgetett – megkísérelte a terv politikai törekvéseinek megváltoztatását, s a gazdasági kapcsolatok kiépítésére korlátozandó fogalmazást javasolt. Párizs azonban ragaszkodott ahhoz, hogy a gazdasági egyesítés minden lehetőségét szigorúan a biztonsági kérdések határozzák meg, amelyet a német politikusok elfogadhatatlannak tekintettek. Sőt 1930 márciusától Brüning kancellársága idején e francia álláspont újabb érveket szállított a Stresemann megegyezési politikájával szakító német kormánypolitikusoknak.

Amikor a német–osztrák vámuniós tervek 1931 márciusában nyilvánosságra kerültek, a német külpolitikusoknak be kellett látniuk, hogy ilyen messzire tekintő tervek megvalósíthatatlanok a rendkívül törékeny európai államközi viszony alapvető veszélyeztetése nélkül. A tervezetet a szomszéd államok szinte egyhangúan elutasították. Különösen Franciaországban váltott ki nagy felzúdulást, ahol nemcsak a megelőző konzultáció elmulasztását kifogásolták, hanem azt is, hogy a tervezett vámuniót páneurópai köntösbe bujtatták. Párizs a tervezetet Ausztria lehetséges anschlussa kezdetének és a tervezett közép-európai gazdasági föderáció magjának tekintette. Bülow személyesen azon fáradozott, hogy – valódi célját leplezendő – a vámunió tervezetét demonstratív módon Briand Európa-tervezetének értelmében kontinentális gazdasági egységnek állítsa be. Franciaország számára mindez világos ellenfrontot jelentett, hiszen a német ellenállás Briand külügyminiszter *„szuverén államok Európai Közössége"* létrehozására irányuló kezdeményezését veszélyeztette. Mivel egyik fél sem engedett, a két ország feszültségei a következő hónapokban tovább növekedtek. Végül masszív gazdasági nyomás – francia tőkekivonás a bécsi Creditanstaltból – hozott fordulatot; a hágai döntőbíróság foglalkozott azzal, hogy a tervezett vámunió összeegyeztethető-e a St. Germain-i szerződés 88. cikkelyével és az 1922. szeptember 9-i első genfi jegyzőkönyvvel. Az összesített ítélet a vámuniós tervezetet 8:7 arányban összeegyeztethetetlennek tartotta a nemzetközi dokumentumokkal. A két ország a tervezet visszavonására kényszerült. Curtius külügyminiszter 1931. szeptember 3-án beismerte kezdeményezése meghiúsulását, s lemondott.

A politikai vitáktól függetlenül a német gazdaság a harmincas évek elején ismét felfedezte a délkelet-európai térséget és elhatározta, hogy a politikával ellentétben konkrét és gazdasági értelemben mérhető eredményt ér el. Az egyik legrégebbi német ipari érdekszövetség, az esseni Langnam-egyesület már 1926 óta törekedett erre, amelynek képviselői a rajna-vesztfáliai Német–Osztrák Munkaközösségben a német és osztrák ipar kapcsolatain munkálkodtak. 1931-ben a Langnam-egyesület képviselői elérték az 1925-ben alakított MWT német csoportjának átszervezését *Mitteleuropäischer Wirtschaftstag (MWT) – Deutsche Gruppe* (Közép-európai Gazdasági Ülésszak – Német Csoport) néven és elnökének a Krupp Rt. berlini vezetőjét, Tilo von Wilmoskyt választották. Max Hahn, a Langnam-egyesület elnökségének közvetlen munkatársát pedig az MWT ügyvezetőjének nevezték ki. A német nagyiparnak az MWT újjászervezéséhez fűzött nagy elvárásait jelezte, hogy benne a Brüning-tábor, de a harzburgi front is képviseltette magát. Az ügyvezető ügyességét jelezte, hogy nemcsak működő együttműködést hozott létre a szövetségen belüli különböző politikai tábor között, hanem azt rövid idő alatt a német gazdaság délkelet-európai érdekeinek szócsövévé változtatta. Ezt megkönnyítették személyes kapcsolatai más érdekszövetségek, mezőgazdasági csúcsszervezetek és *„honvédelmi szervezetek"*

vezetőihez, akik részt vettek az MWT ügyvezetőjénél rendszeres időközökben tartott titkos ülésein. Hahn kitűnő kapcsolatokkal rendelkezett az illető minisztériumokhoz – közöttük a Külügyi Hivatalhoz, amely 1931-től pénzügyileg is támogatta az MWT-t –, de a Reichswehrhez is, elsősorban annak külföldi elhárítással foglalkozó részlegéhez. E nem-hivatalos együttműködés keretében főleg a dunai térség államaihoz fűződő gazdasági kapcsolatok javításának lehetőségeit tárgyalták meg. Alkalmasint azonban jelentős politikai állásfoglalások is születtek, mint például az 1932. október–novemberi Délkelet-Európa memorandum, amely olasz és német érdekszférára tervezte felosztani a régiót. Továbbá a Pavelić vezette horvát függetlenségi mozgalom támogatását és önálló horvát–szlovén állam alakítását ajánlotta, amelynek határvonalát – a korábbi Szerbiára és Montenegróra szűkült Jugoszláviához – a Drina és a Száva alkotta volna. Romániának háború előtti nagyságára való csökkentését, illetve Bulgária megnövelését is tervezték Macedónia részeivel. Utóbbi három állam Görögországgal együtt olasz befolyás alá kerülne; ellenszolgáltatásként Róma nem kifogásolná többé a német–osztrák vámuniót és elnézné a Csehszlovákia és Lengyelország elleni esetleges német intézkedéseket. Azt is tervezték, hogy dunai föderációt alkotnak Horvátország–Szlovénia és a Romániától elszakított Transzilvánia részvételével, amelynek egyaránt jó kapcsolatokat kellett fenntartania Olaszországgal és Németországgal. Az MWT tervezői abból indultak ki, hogy Olaszország néhány év múlva úgyis *„kiesik a túl nagy cipőből"*, s ezzel a birodalom egyedül ellenőrzi Közép- és Délkelet-Európát.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bracher, Karl Dietrich: *Die Auflösung der Weimarer Republik.* Ring Verlag, Villingen-Schwarzwald, 1971.

Bracher, Karl Dietrich – Funke, Manfred – Jacobsen, Adolf (Hrsg.): *Die Weimarer Republik 1918–1933.* Politik–Wirtschaft–Gesellschaft. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1988.

Diószegi István: *Két világháború árnyékában. Nemzetközi kapcsolatok története 1919–1939.* Gondolat, Budapest, 1974.

Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939.* História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994.

Diószegi László: *Válság és integráció. Gazdasági egyesítési tervek a Duna-medencében az 1929–1933-as gazdasági válság korszakában.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 2014.

Dederke, Karlheinz: *Reich und Republik. Deutschland 1917–1933.* Klett-Cotta, Stuttgart, 1969.

Elvert, Jürgen: Der Balkan und das Reich. Deutsche Südosteuropapläne zwischen den Weltkriegen. In: uő. (Hg.) *Der Balkan. Eine europäische Krisenregion (HMRG, Beiheft 16).* Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, Stuttgart 1997.

Elvert, Jürgen: *Mitteleuropa! Deutsche Pläne zur europäischen Neuordnung (1918–1945).* Stuttgart, Franz Steiner, 1999.

Frommelt, Reinhardt: *Paneuropa oder Mitteleuropa.* Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart, 1977.

Hecker, Hans: Mitteleuropapläne als Versuche einer europäischen Friedensordnung. In: *Die historische*

Einheit Europas. Ideen – Konzepte – Selbstverständnis. Herausgegeben von Hans Hecker und Silke Spieler. Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, Bonn, 1994. 135–164.

Hillgruber, Andreas: Deutsche Aussenpolitik im Donauraum 1930 bis 1939. In: uő: *Die Zerstörung Europas. Beiträge zur Weltkriegsepoche 1914–1945.* Berlin, Propyläen, 1988.

Németh István: *Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001.

Németh István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990).* Aula Kiadó, Budapest, 2002, 2004.

Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945. I. kötet.*

Schröder, Hans-Jürgen: Deutsche Südosteuropapolitik 1929–1936. Zur Kontinuität deutscher Aussenpolitik in der Weltwirtschaftskrise. In: *Geschichte und Gesellschaft,* 1976. 4–32.

Sundhausen, Holm: Die Weltwirtschaftskrise im Donau–Balkan-Raum und ihre Bedeutung für den Wandel der deutschen Aussenpolitik unter Brüning. In: *Aspekte deutscher Aussenpolitik im 20.Jahrhundert.*Hrsg. von Wolfgang Benz und Hermann Graml. Stuttgart, 1976. 121–164.

Tibal, André: *La crise des Etats agricoles européens et l'action Internationale.* Paris, Publication de la Conciliation Internationale 1931.

Wendt, Bernd Jürgen: „Mitteleuropa" – Zur Kontinuität deutscher Raumpolitik im zwanzigsten Jahrhundert. In: Bachofer, Wolfgang – Fischer, Holger (Hrsg.): *Ungarn–Deutschland. Studien zu Sprache, Kultur, Geographie und Geschichte.* Dr. Rudolf Trofenik, München, 1983. 299–333.

Wirth, Kurt: *Der grossdeutsche und mitteleuropäische Traum von 1815 bis 1938.* Konrad Triltsch Verlag, Würzburg-Anmühle, 1938.

(Megjelent: *Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001. 253–260.)

A DUNAI TÉRSÉG RENDEZÉSÉNEK TERVEI A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG ÉVEIBEN

A világgazdasági válság első szakaszában a dunai térségbe irányuló újjáépítési kölcsönök még elrejtették a térségnek a világ gabonapiaca és a regionális sajátosságok miatt szükségessé vált strukturális változásait. A csökkenő agrárárak, a külföldi hitelek leállítása és az ipari államok részéről a mezőgazdasági termékek elleni vámintézkedések azonban új helyzet elé állították a Duna-völgyi országokat. A csökkenő értékesítési lehetőségek és az egyidejűleg robbanásszerűen emelkedő nyersanyagárak akkor is fizetésképtelenséghez és államcsődhöz vezettek volna, ha további eladósodásukat új kölcsönökkel fedezték volna. A nyugat-európai tőkepiachoz, illetve a német és olasz értékesítési piachoz fűződő kapcsolataik külső okok – közöttük a nagyhatalmak eltérő politikai törekvései – miatt ellentmondásossá váltak, mivel a hitelezők és a piaci felvevők készségüket politikai feltételekhez kötötték. Így a Duna-medence agrártermékeket exportáló országai valamennyien súlyos és messzemenő döntésre kényszerültek. A Németországhoz fűződő szorosabb együttműködésben Franciaország szövetségesei is érdekeltek voltak, azonban ha túl messze merészkedtek ezen az úton, akkor Franciaország pénzügyi- és politikai nyomásával számolhattak. Másrészt a revízióra törekvő Magyarország és Ausztria az államcsődtől való félelmében nem kapcsolhatta ki teljesen az esetleges francia hitelajánlatokat, jóllehet ezek politikai garanciákat tartalmaztak a status quo megőrzésére.

FRANCIA–NÉMET VITA A PERIFÉRIÁN

A tőke- és áruforgalom különbözősége nemcsak az egyes agrárállamok és a rivalizáló nagyhatalmak viszonyára hatott, hanem érintette a francia–német viszonyt is. A két állam együttműködésével szanálni lehetett volna a Duna-völgyi országok válságát – amelyre alkalmanként, így 1931 elején volt is reményteljes példa –, azonban a két országban megmerevedő politikai klisék megakadályozták a közeledést. A német jóvátétel rendezésének nehézségei végül is oda vezettek, hogy vitájuk – mivel azt nagyobb kockázat nélkül nem lehetett közvetlenül folytatni – a periférián, a mindenkori szövetséges dunai kisállamok hátán folyt.

A brit kormány megkísérelt közvetíteni a vitázó felek között, bár saját kormányán belüli álláspontok is eltértek egymástól. Angliában és Németországban tisztában voltak azzal, hogy szoros összefüggés van a jóvátételek és a magánadósságok között. A német birodalmi kormány ismételten érzékeltette, hogy nem vonja ki magát a kommerciális adósságkötelezettségek alól, de annak visszafizetése csak a jóvátételek törlése esetén

lehetséges. A francia–brit viszonyt megterhelte a francia kül- és pénzügyi politika szoros összekapcsolása. Mindazonáltal a brit diplomácia közvetítő szerepet vállalt Párizs és Berlin között.

A gazdasági válság így nemcsak gazdasági, hanem mélyülő külpolitikai megrázkódtatást is jelentett. 1930 júniusában senki sem érezte felelősnek magát a világgazdaságért, s lehetetlennek bizonyult a nagyhatalmak közös akciójával leküzdeni a válságot. Az idő kihívására helyette gazdasági nacionalizmussal válaszoltak.

A német külpolitikában mindinkább a gazdaságpolitikai eszközrendszer elsődlegessége érvényesült. A német Külügyi Hivatalban *(Auswärtiges Amt – AA)* 1930 nyarán, Briand francia miniszterelnök Páneurópa-terve kapcsán fogalmazták meg először a gazdaság primátusát a politika felett, mint a német nagyhatalmi pozíció visszaszerzésének új útját. Ekkor vették számba Németország délkelet-európai lehetőségeit és az Ausztriával való együttműködést a délkelet-európai fejlemények német érdekek szerinti alakításában. A növekvő gazdasági hatalom politikai tőkébe való transzformációja ekkor lett az AA délkelet-európai politikájának vezérfonala. Az agrárfeleslegek átvétele értékesítési területet biztosított a német ipari export számára, előkészítette a vámuniót Ausztriával s a gazdaságpolitikai eszközrendszer kerülőútján kiindulási pozíciót szerzett a francia biztonsági rendszer fellazításához.

A világgazdasági válság és a nemzetközi rendszer ennek nyomán bekövetkezett változásai kedvező, ha nem is problémamentes kiindulási pozíciót kínált Németországnak. Egyrészt szétzúzta az adós és hitelező országok bizalmi viszonyát és erősítette a délkelet-európai agrár-országok óhaját a birodalom kereskedelempolitikai közeledése iránt. Megvalósítását ugyanakkor két probléma gátolta: az autarkiát sürgető német mezőgazdaság és az exportorientált nagyipar érdekkonfliktusa, valamint az a német törekvés, amely a Young-terv tarthatatlanságát bizonyítandó a jóvátételi terheket kereskedelempolitikai intézkedésekkel (a behozatal szigorú csökkentésével) hárította tovább a külföld felé.

Brüning kancellár a jóvátételi kérdésben alkalmazott politikát tudatosan olyan fegyverként használta, amellyel Franciaországot és a többi hitelező országot közvetve és – az adós országokon keresztüli kerülő úton – közvetlenül nyomás alá helyezte és egyidejűleg a délkelet-európai kormányoknak nyomatékosan bemutatta a német piac jelentőségét. A jóvátételi és leszerelési kérdés kihasználásával azt remélte, hogy egy-két éven belül elsüllyeszti a versailles-i szerződést. Politikájának deflációs intézkedései azonban belpolitikai veszélyeket is rejtettek; egyúttal nehezítették a délkelet-európai kapcsolatok intenzívebbé tételét s piacainak biztosítását a német ipari termékek számára, valamint lassították Franciaország és a kisantant elhidegülését.

Az első világháború után a Duna menti országok agrárlehetőségeit az olcsó tengerentúli gabona európai piacra való beáramlása is nehezítette. A gabona vetésterületét Kanadában 1910–1929 között 132%-al növelték. A közép- és kelet-európai államok a tengerentúli gabona importálásában főleg az európai szolidaritás megsértését látták. Innét származott egyik követelésük, hogy a nyugat-európai ipari államok preferenciális vámtarifák bevezetésével támogassák a dunai országok gabonaexportját. Az intézkedés viszont sorompót emelt volna az ausztrál és amerikai import elé és rontotta volna a gazdasági és politikai együttműködés lehetőségeit is. További követelésként a nyugat-európai országok agrár-

protekcionista gyakorlatának megszüntetését sürgették. Céljuk elérésére fenyegetésüket ígéret köntösébe rejtették: Nyugat-Európa ipara számára nagyszerűnek mutatták be a jövőt, emlékeztetve ezen országok ipari és politikai elitjét a közép- és kelet-európai országok vásárlóerejének hatalmas dinamikájára. Ha pedig nem jut elég támogatás a Duna menti országoknak, azok rákényszerülnek, hogy saját erőforrásokból iparosítsanak.

Mivel exportlehetőségeik szűkülésével párhuzamosan a gabonaárak indexe (1929:100, 1931:44, 1932:38) is csökkent, a térség kormányai korlátozták vagy szüneteltették külföldi kifizetéseiket, s szigorú intézkedéseket vezettek be mezőgazdaságaik védelmére. Az agrár-országok mindkét politikai táborában megnőtt a készség a gazdasági szükséghelyzet közös megoldására.

A Duna menti agrár-országok nemzetközi egyezményekkel igyekeztek helyzetükön változtatni, amelyek vezérfonala a preferenciális rendszer bevezetése volt. A válsággal a Népszövetség Gazdasági Bizottsága és a Római Nemzetközi Földművelési Intézet foglalkozott. Konkrét megoldásként felmerült egy nemzetközi hitelbank létrehozása, illetve a legfontosabb agrártermékek piacának megszervezése. Az agrár-országok a nemzetközi konferenciákon elsőként a túlzottnak tartott vámtarifák csökkentését tűzték ki célul, s minden erejükkel igyekeztek erről meggyőzni a nyugat-európai államok és a Népszövetség képviselőit. További megoldásként merült fel clearing-egyezmények megkötése, például Magyarország és Ausztria között. Szót emeltek a győztes hatalmaknak *„örök időre"* békeszerződésben biztosított legnagyobb kedvezménye ellen; sürgették az export jobb megszervezését és a közép- és kelet-európai gabona előnyben részesítését az importáló országok részéről.

A jó minőségű, olcsó ausztrál és amerikai gabona konkurenciája arra a felismerésre jutatta a Duna menti országokat, hogy a siker egyik alapja a mezőgazdaság iparosítása, a kereskedelem és a hitelélet jó szervezettsége lehet. A térségben hiányoztak továbbá az optimális tárolási feltételek, s a szállítás is gyakran hosszadalmasnak és költségesnek bizonyult. Mindez jelentős racionalizálást, a hitelélet megszervezését, a technikai körülmények javítását sürgette. Nyugatról azonban olyan érvek is elhangzottak, hogy Közép- és Kelet-Európa országai túl fiatalok ahhoz, hogy a külföldi működő-tőke nagyobb arányban képviseltesse magát. A francia véleményt kissé patetikus hangnemben megfogalmazó Flandin szerint hiú ábránd azt hinni, hogy egyszerű vámtarifa egyezményekkel meg lehet oldani azt a kérdést, amely valójában az emberi civilizáció fejlődésének problémája.

A kisantant országok és a többi Duna menti ország kialakulóban lévő gazdasági együttműködése kölcsönös kompenzációt jelenthetett volna a nehéz időkben. A félretett ellenségeskedések, és a politikai szimpátia hangulatában összekovácsolódni látszó országok tényleges politikai gyakorlata azonban azt mutatta, hogy a végleges megállapodások aláírása nehézségekbe ütközik, annak ellenére, hogy a genfi sikertelen páneurópai gazdasági együttműködés létrehozása után a regionális megoldásé lett volna az egyetlen járható út. Kezdeményezés történt a Duna menti országok közös akciótervének kidolgozására is. Helyi kezdeményezésként az egymás közötti konkurencia kizárására, a tárolási gondok enyhítésére (silók építése), és a kistermelők terményértékesítésének állami intervenciós támogatására törekedtek. A román, jugoszláv és cseh javaslatok megtárgyalásában a magyar fél is aktívan részt vett.

AZ AGRÁRFRONT MEGHIÚSULÁSA (1930)

Gyorsan tért hódított a mezőgazdasági nyersanyagtermelők frontjának gondolata is az értékesítési lehetőségeiket akadályozó ipari államokkal szemben. A világgazdaság regionalizálódásának tendenciája veszélyes formát öltött Németország számára, amikor a lengyel kormány – a román kezdeményezésekkel párhuzamosan – 1930. július–augusztusban agrárblokk létrehozását kezdeményezte. A Varsóban Románia, Jugoszlávia, Bulgária, Magyarország, Csehszlovákia, a balti államok és Finnország megfigyelői részvételével augusztus 25-én megnyílt konferencián Zalewski lengyel miniszterelnök síkraszállt bizonyos gazdaságilag és pénzügyileg erősebb hatalmak hegemóniatörekvései ellen. Lengyel elképzelés szerint nem csak a Duna menti országoknak, hanem az egész közép- és kelet- európai régiónak össze kellene fognia. A Briand-terv *„felmelegítésével"* – amely a Népszövetség állásfoglalását is kiváltotta –, amerikai tőkebevonással, fél éves időtartamú, középtávú hitelek bevezetését szorgalmazták. A lengyel politikai vezetés, látva a sorozatos konferenciákon egymás mellé ültetett felek közös fellépését, féltékenyen tekintett az esetleg Ausztria és Magyarország bevonásával megvalósuló gazdasági együttműködésre.

A Népszövetség Közgyűlésének 1930. szeptember–októberi tizenegyedik ülésszaka nem elégítette ki a közép- és kelet-európai államokat, mivel szerintük a kérdés megoldása már elveszett a sorozatosan ülésező nemzetközi konferenciák útvesztőjében és a bürokratikus szabályok hálójában, ahelyett, hogy azonnali és hatékony válságkezelő intézkedések születtek volna. Ráadásul a nyugat-európai államok tengerentúli érdekeket védtek.

A varsói konferencián (1930. augusztus 28–30.) a legfontosabb kérdésekben – a preferenciarendszer és a legnagyobb kedvezmény elvének kiterjesztése – nem jött létre egységes álláspont, mert Csehszlovákia és a balti országok fenntartásaikat jelezték. A Keleti-tengertől a Fekete-tengerig terjedő kereskedelempolitikai front létrehozása azért sem járhatott sikerrel, mert az agrárblokk tagjai exportkínálatukkal nem voltak képesek elég nyomást gyakorolni az ipari államokra. Kilátásba helyezett importrestrikcióikat csak nagy kockázattal érvényesíthették volna; intézkedéseik kétségtelenül keményen hatottak volna Németországra, egyúttal azonban elveszítették volna legjelentősebb átvevőjüket, amelynek pótlására nem volt reális kilátásuk. Az agrár-országok így nem kockáztathatták meg a konkrét segélyajánlatokat, s egzisztenciaféltésük erősebbnek bizonyult a szolidaritásnál.

Az 1930–1931-ben tartott konferenciákon kiderült, hogy annál nehezebb egyezségre jutni, minél jobban kiterjesztik a válság megoldásába bevont országok körét. A közép- és kelet-európai országok konferenciáin viszonylag hamar sikerült megállapodni az exportszabályozásban és az egymás közötti konkurencia kiküszöbölésében. 1931 elején azonban a Genfben és Párizsban tartott konferenciákon az európai gabonaexportőr és importőr országok leállították a Duna menti országok gabonafeleslegének elhelyezésére tett kísérleteket és nem járultak hozzá nemzetközi hitelbank alapításához sem. E programok beindítása csak a közép- és kelet-európai országok hosszas és kitartó agitációja után került ismét napirendre. A korszakban egyértelmű volt, hogy – jelentős pénzügyi tartalékainak köszönhetően – elsősorban Franciaország segíthette volna a válság megoldását és lassíthatta volna a közép- és kelet-európai német gazdasági térnyerést.

A varsói kezdeményezések mindazonáltal komolyan nyugtalanították Berlint. A Délkeletre irányuló német export elszigetelődését megakadályozandó az AA-ban 1930 novemberében elhatározták, hogy a jövőben kétoldalú kereskedelmi tárgyalásokon vámkedvezményeket nyújtanak a délkelet-európai államoknak búzára, árpára és kukoricára. A megállapodás ellenére a következő hónapokban azonban semmi sem történt, mert Schiele birodalmi mezőgazdasági miniszter érvényesíteni tudta a német mezőgazdaság védelmére hozott intézkedéseket. A német kormány csak az 1931. június 27-én parafált német–román, illetve 1931. július 18-i német–magyar – majd később német–jugoszláv és német–bolgár – kereskedelmi szerződésben nyújtott vámpreferenciákat az agrártermékek németországi bevitelére. A Németországon belüli heves ellenállás ellenére e szerződések a Délkeletre irányuló német kereskedelmi offenzíva kezdetét jelezték. Az sem volt véletlen, hogy nem csak a revízióra törekvő Magyarország, hanem a francia szövetséges Románia is azon országok közé került, amelyekhez elsőként irányult a német ajánlat. Az 1930. szeptemberi Reichstag-választások nemzetiszocialista sikere után új szakaszba lépett az európai hatalmi egyensúlyért folyó francia–német vita. 1931 végéig azonban Délkelet-Európa katasztrófa felé tartó gazdasági helyzetét az európai hatalmak hiányzó kooperációs készsége és a növekvő francia-német vetélkedés miatt sem a pénzügyi, sem a kereskedelempolitikai szektorban nem sikerült enyhíteni.

A NÉMET–OSZTRÁK VÁMUNIÓ TERVE (1931)

Curtius külügyminiszter és von Bülow államtitkár nagy lendülettel fogott hozzá a német birodalom Délkelet-Európa iránti ismét aktívabb politikájához. Szerintük az események kedvezőek voltak, mert a gazdasági nehézségek miatt a Balkán-térségben a nyomasztó gazdasági nehézségek miatt már több terv készült a lehetséges állami összefogásról. Néhány tervben Ausztria és Magyarország is szerepelt. Az alpesi köztársaság ilyen délkeleti kapcsolata a korábbiakhoz hasonlóan nem állt Németország érdekében, ezért Ausztria szorosabb magához láncolásához a politikai és gazdasági együttműködés új formáit kereste.

Mivel a kétoldalú áruforgalomban a kölcsönös legnagyobb kedvezmény elve már megvalósult, új utakat kellett keresni. Curtius és von Bülow már egyedül a délkelet-európai nemzeti érdekek alapján is alkalmas alternatívának tartotta a német–osztrák vámuniót. Hasonló elképzeléseket fontolgattak Ausztriában is. Az elképzelést hivatalosan először 1930 februárjában Schober osztrák kancellár berlini látogatásakor hozta szóba. Akkor abban állapodtak meg, hogy a vámunió kérdése tovább vizsgálandó, mielőtt konkrét tárgyalásokat kezdenének. Hiszen a genfi jegyzőkönyvek továbbra is érvényben voltak, s nem lehetett kétséges a nagyhatalmak – különösen Franciaország és néhány keletközép-európai ország – elutasító magatartása, ha a tervek idő előtt nyilvánosságra jutnának.

Ettől függetlenül a német külügyminiszter és államtitkára szisztematikusan folytatták a vámuniós tervek kidolgozását, s megszerezték hozzá Brüning kancellár szimpátiáját is. Főleg Bülow érvelt többször azzal, hogy a vámunió hidat alkot a dunai államok felé a

német nagyhatalmi pozíció kiépítésére. Kiindulópontként kihasználta néhány értékesítési nehézséggel küzdő délkelet-európai ország agrár-vámkedvezmények iránti törekvését a német piacon. Úgy vélte, hogy éppen értékesítési gondjaik kényszerítik a térség országait a vámunióhoz való csatlakozásra. A belépési hullám olyan dinamikát váltana ki, amelyben a balti államok is gazdasági közeledésre törekednének a gazdasági blokk felé. Ilyen lépés pedig átkarolná Lengyelországot és feltehetően engedményekre késztetné a keleti német határok ügyében. A nagy közép-európai gazdasági blokk végül Franciaországot is rákényszerítené, hogy tárgyalásokat kezdjen Németországgal hasonló tervezetekről.

A Külügyi Hivatalban 1930–1931-ben keringő elképzelések egyértelműen mutatták, hogy nem múltak feledésbe az első világháború idejéből származó régi Mitteleuropa-tervek, sőt éppen ellenkezőleg: a külpolitikai cselekvési szabadság visszaszerzése után – a rajnai övezet 1929. novemberi kiürítése – ezek új életre keltek.

A német–osztrák vámunió gondolatának szellemi atyja Richard Riedl követ volt, aki 1917–1918-ban a bécsi kereskedelmi minisztérium szekcióvezetőjeként rendkívül aktív szerepet töltött be a gazdaságilag egységes Közép-Európáról folyó tárgyalásokon, s különösen a salzburgi tanácskozásokon. 1927-ben a *Langnamverein* elnökségi ülésén a birodalmi német iparosokat emlékeztette – nagy tetszésnyilvánítás közepette – hazája kereskedelempolitikai jelentőségére a birodalom számára. Más gazdasági szövetségek is a vámunió jelentőségét vitatták a Délkelet-Európával folytatandó kereskedelemben.

A két ország vámuniós tárgyalásaira Schober osztrák kancellár tett javaslatot. Mivel a szakértők 1930 nyarán megállapodtak a vámuniós szerződés alapjairól, Schober szeptember 11-én a Briand-terv genfi tárgyalásain kijelentette, hogy elsősorban regionális megállapodásokkal kellene kezdeni Európa egyesítését. A részletes tárgyalások 1930–1931 fordulóján kezdődtek, s Curtius német külügyminiszter 1931. március 3–5-i látogatásával zárultak. A két ország külügyminisztere előtte megszondázta a nemzetközi külpolitikai légkört, de diplomáciai kirendeltségeiktől nem kaptak semmiféle figyelmeztetést.

Az 1931. március 19-én meghirdetett német–osztrák vámuniós tervezet a két ország önálló gazdaságpolitikáját és autonóm vámigazgatását helyezte kilátásba. A nemzetközi szokásjog szerint ezzel megsértették a kereskedelmi szerződésekben szokásos legnagyobb kedvezmény záradékát, illetve az Ausztriára vonatkozó határozatok végrehajtását. A vámunió tervezete Franciaország, Csehszlovákia és Olaszország kollektív fellépését váltotta ki. Nagy-Britannia visszafogottan reagált és a jogi helyzet tisztázását helyezte kilátásba a Népszövetség keretén belül. Végül a két ország visszavonta vámuniós tervezetét, s a hágai döntőbíróság 8:7 arányban a tervezetet összeegyeztethetetlennek ítélte a st. germain-i szerződéssel és az 1922. szeptember 9-i első genfi jegyzőkönyvvel.

A FRANCIA *PLAN CONSTRUCTIF* (1931) ÉS A BENEŠ-TERV

A párizsi kormány ellenintézkedéseihez tartozott a François-Poncet által kidolgozott *plan constructif*, amely taktikailag az osztrákok visszalépését igyekezett megkönnyíteni. A népszövetségi delegációknak 1931. május 16-án Genfben átadott 24 oldalas javaslat a

kisantant országokat célozta meg ki és a dunai föderációs eszme változását igyekezett elérni. Az Ausztriát és a délkelet-európai országokat megcélzó terv kereskedelempolitikai vonatkozásban kartellek alakítását irányozta elő az eladók és vásárlók között a délkelet-európai agrártermékek és bizonyos iparcikkek értékesítését megkönnyítendő. Határozottan kinyilvánították, hogy hat ország (a Német Birodalom, Ausztria, Csehszlovákia, Olaszország, Svájc és Franciaország) vámkedvezményeket nyújt a délkelet-európai államoknak. Mivel Franciaország protekcionista gazdaságpolitikája és saját gabonaszükségletének megtermelése miatt kevésbé volt alkalmas hatékony szerepet vállalni a gazdasági válság leküzdésében, ígéretesebbnek tűnt mezőgazdasági hitelígérete; a megvalósítás azonban elmaradt.

A *plan constructif* Nagy-Britanniában nem váltott ki különösebb tetszést; főleg a legnagyobb kedvezmény elvének ismételt megsértését kifogásolták, s a védővámok leépítését sürgették.

Május 7-én Coulondre gazdasági háború kirobbantásával fenyegetőzött, amely még súlyosabb helyzetbe hozná Európát és a két vámuniós országot. A következő napokban összeomlott a bécsi *Österreichische Creditanstalt*, miután a franciák kivonták tőkéjüket és a német bankok leállították kifizetéseiket. A gazdasági válság pénzügyi válsággal tetézve katasztrófaszakaszba érkezett.

1931 őszén Eduard Beneš csehszlovák külügyminiszter nyilvánosságra hozott gazdasági egységesítési terve Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország vámszövetségének létrehozására irányult, amellyel a monarchia legfejlettebb területei kapcsolódtak volna össze. A röviddel később végrehajtott pontosítás szerint Beneš nem gondolt konföderációra, csak preferenciarendszerre, amely később vámunióba torkollhatna. Majd az újabb módosítások során csehszlovák részről Olaszország támogatását is kérték.

Ausztriában elutasítottak minden Németország nélküli megoldást, s a hármas együttműködésben ráadásul a Habsburg-restauráció lehetőségétől tartottak. Magyarország felvételének feltételeül pedig a Felvidékről való lemondást állították; magyar részről azonban a status quo elismerése nem lehetett vita tárgya.

Mivel az olasz kormány évek óta az olasz–magyar–osztrák együttműködés tervezetén dolgozott, érthető gyanakvással figyelte a magyar–osztrák–csehszlovák kísérletet. Az 1932. január közepén Rómában tárgyaló Bethlen István korábbi miniszterelnök is a magyar–olasz–osztrák vámuniós együttműködés mellett állt ki. A néhány nap múlva kirobbant osztrák kormányválság következtében francia kívánságra lemondott Johannes Schober németbarát alkancellár. Ezután az osztrákok közölték Bethlennel és Mussolinival, hogy a vámunió megvalósítására nem látnak lehetőséget.

Beneš gazdasági tervét Németország is ellenezte, s a német politikusok tisztában voltak a német piac kényszerítő erejével, azzal, hogy Ausztria és Magyarország ipari és mezőgazdasági terményeinek elhelyezésére a szűk csehszlovák piac nem elégséges.

FRANCIA ÉS BRIT SZANÁLÁSI TERVEK (1932)

Az 1931. évi német kezdeményezésekre 1932 elején brit és francia szanálási tervek válaszoltak Január közepén a dunai országok (Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia és Bulgária) vámunióját tartalmazó angol javaslatot nyújtottak át Németországnak, amely azonban ellenezte a preferenciákra alapított vámrendszer létrehozását. Ez utóbbi miatt a nagyhatalmaknak le kellett volna mondaniuk a legnagyobb kedvezmény elvéről, az esetleges közép-európai vámunió azonban közömbös lett volna a sajátos brit belső gazdasági érdekek szemszögéből.

Február eleji válaszukban – elsősorban gazdasági megfontolásokból – a németek elutasították a brit tervet. Kifejtették, hogy annak megvalósulása elzárná Délkelet-Európát a német export elől és ezzel súlyosan károsítaná a német gazdaságot. Az elutasítás politikai indokai között azon megfontolás szerepelt, hogy a dunai országok gazdasági összefogása akadályozhatná az Ausztriával való szorosabb együttműködést és az AA szerint a francia pozíciók megerősödését eredményezné Délkelet-Európában. A brit tervet az olaszok is élesen elutasították. A németek a módosított brit tervet is elvetették, kifejtve, hogy nem hajlandók olyan Duna menti kooperációt elfogadni, amelyben nem jut hely Németországnak. Ezután az angolok többé már nem vállalkoztak kezdeményezésre.

A TARDIEU-TERV (1932)

Az európai nagyhatalmak Délkelet-Európa miatti sérelmei egy ideig minden konstruktív politikát meghiúsítottak e kérdésben. A dunai térség néhány országa saját javaslatot tett a gazdasági válságból kivezető útra. Franciaország továbbra is meglévő politikai és gazdasági hatalma és Anglia alapvető jóindulatának figyelembevételével a dunai államokban nyíltan beszéltek az alkalmasint *„dunai föderációnak"* elnevezett nagy gazdasági térség lehetőségéről. A francia tőkére támaszkodó terv szerint ezek az országok meglévő kereskedelmi szerződéseik bázisán termékeiket továbbra is a német piacon értékesítenék. Ellentételezésként a Balkán-államok megnövekedett vásárlóereje új értékesítési lehetőségeket teremtene a német ipar számára, egyidejűleg azonban korlátozná a birodalom politikai befolyását e térségben. Franciaország gyorsan reagált ezen elképzelésekre, hiszen alkalmat kínált e térségben saját befolyása erősítésére Németország rovására.

Az 1932. március 5-én előterjesztett francia un. Tardieu-terv öt dunai állam – Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia – regionális együttműködését sürgette a kölcsönös preferenciák bázisán. A memorandum szerint a Duna-medence pénzügyi összeomlásának oka, hogy *„az agrárállamok, amelyek képtelenek eladni gabonájukat, csökkentik vásárlásaikat, az ipari államok pedig képtelenek eladni áruikat azon országokban, amelyek természetes piacaik"*. Nem volt világos, hogy a vámpolitikai intézkedésekre kiszemelt térség (Ausztria, Magyarország és a kisantant országok) azonos-e azzal a térséggel, amelyre más, részben valutapolitikai intézkedések vonatkoznak. Nyilvánvalóan téves volt a feltétele-

zés, hogy az öt ország egymás közötti megoldást talál gazdasági problémájára, hiszen a korábbi tapasztalatok alapján kiviteli feleslegük 45–55%-át nem lehetett értékesíteni az öt országon belül. Egyes számítások szerint az öt dunai ország exportjának 35%-át cserélte ki egymással; exportjuk további 20%-át Németország, 7%-át pedig Olaszország vette fel. Így ezen országok Németországgal és Olaszországgal együtt exportjuk 62%-át egymással cserélték ki.

A problémával Tardieu is tisztában volt, ezért terve kilátásba helyezte, hogy felszólítja Németországot, Franciaországot, Angliát és Olaszországot, nyújtsanak kedvezményeket a dunai szövetség országainak, elsősorban vámpolitikai területen. De mivel terve az importáló országoknak semmiféle ellenszolgáltatást nem irányzott elő, a lényeges pontok homályban maradtak. A dunai országokkal folyó kereskedelem Németországra és Olaszországra nézve azzal a következménnyel járt volna, hogy a dunai térségbe irányuló exportjuk jelentős részét a preferált cseh iparcikkek kiszorították volna. Ennek következményeként a két állam lezárná határait a Délkeletről érkező árucikkek előtt. A javaslatok sorsa ezért elsősorban e két ország jóváhagyásától függött.

A terv nagyobb nyugtalanságot váltott ki Németországban, mert konkrétabb, reálisabb volt az angol javaslatnál, ráadásul olyan ország terjesztette elő, amelyet erősebb politikai érdekek fűztek a térséghez. Német részről a *„nyílt"* német–francia ellentét elkerülésére törekedtek, de mindent elkövettek a Tardieu-terv megbuktatására. A német sajtó bírálatának alaphangja szerint a délkelet-európai gazdaság alapproblémája a gabona és az élőállat értékesítése, amely Németország együttműködése nélkül nem oldható meg. Néhány nap múlva az olasz sajtó is kritikus hangvételre váltott, s az ötös csoport kibővítését sürgette. A francia sajtó nagy várakozásokat fűzött Tardieu személyéhez.

Az *„érintett"* országok reakciója nem volt egységes. Ausztriában a külkereskedelem 1931. évi visszaesése miatt szükségesnek tűnt valamennyi szomszédjával és a Romániával való együttműködés, de a Tardieu-terv nem eredményezhetett hatékony segítséget. A kormány erősen visszafogottan nyilatkozott, de mérvadó politikai és gazdasági körök a Tardieu-terv ellen foglaltak állást. A magyar közvélemény is aggodalmakat fogalmazott meg. Walko külügyminiszter ugyan üdvözölte a tervet, de aláhúzta, hogy az ország más piacokra van ráutalva. Tardieu javaslata három létfontosságú ponton érintette Magyarországot: a gazdasági cserében, a tranzitforgalomban és pénzügyi vonatkozásban. Walko az árucserét elégtelennek tartotta, de méltatta a tranzitforgalom kedvező hatásait. Hangsúlyozta, hogy pénzügyileg a dunai államok hóna alá kellene nyúlni, hogy ismét visszatérhessenek a szabad devizaforgalomhoz. Kritikusan nyilatkozott Bethlen is. A bukaresti agrárkonferencia arra utalt, hogy az agrárfelesleggel rendelkező országoknak azokkal az országokkal kellene preferencia-szerződést kötni, amelyek természetes értékesítési területük. Ezt a gondolatot a Tardieu-terv nem tette magáévá. Érthetetlen volt az is, miért kapjon a gazdaságilag egészséges Csehszlovákia előnyöket a beteg országok rovására. Ha a Tardieu-terv nem változik, Magyarországnak Németországgal és Olaszországgal kellene megállapodnia - utalt Walko a későbbi római jegyzőkönyvek résztvevőire. Ugyan Tardieut a prágai kormány ösztönözte javaslatai megfogalmazására, a vélemények azonban Csehszlovákián belül is megoszlottak. Beneš pozitív nyilatkozatai ellenére az agráriusok feltűnő óvatosságot tanúsítottak. A szudétanémet pártok és gazdasági körök

pedig elutasították a tervet. Lengyelországban két különböző vélemény érvényesült. Egyrészt nehezményezték, hogy a terv nem számolt Lengyelország bevonásával a dunai államok sorába, másrészt viszont kevésbé voltak érdekeltek korábbi külkereskedelmi politikájuk változtatásában, amely elsősorban szállítóként jelent meg a dunai térségben. 1930–1931-ben az öt dunai országgal 202, illetve 149 millió zloty kiviteli többletet könyvelhettek el, elsősorban az Ausztriába és Csehszlovákiába irányuló szállítások révén. Azon kívül a galíciai mezőgazdaság feleslegét az utódállamokban értékesítette, miközben ipari szükségletét a kongresszusi Lengyelországban szerezte be. Ez magyarázta, hogy Lengyelország rendkívüli módon érdekelt volt a dunai térség devizaforrásként való felhasználásában, de a legtöbb ország tartózkodva fogadta a lengyel kívánságokat. Bulgária – Olaszországtól támogatva – egészen más megfontolások miatt igyekezett a *„dunai föderációba"* való bevonásra.

A terv rendkívül élénk vitájából Franciaország meglehetősen elszigetelten került ki. Tardieu javaslata többek között azt is kilátásba helyezte, hogy az árak csökkenése után törlik az adósságok egy részét. E lépés elsősorban az angol hitelezőket sújtotta volna. Anglia ezért csak félszívvel támogatta Tardieu-t, jóllehet üdvözölte Magyarország és Ausztria bevonását a szanálási műbe, ahol elsősorban az angol hitelek domináltak. A délkelet-európai államok egyhangúan a dunai terv kibővítését sürgették. De mivel sem a németek, sem az olaszok nem voltak hajlandók a korábban elfogadott elveken együttműködni, Tardieu javaslata mindinkább elsüllyedt az iratokban.

Magyarország és Ausztria már fizetésképtelen volt. A román gondokat lapnyilatkozat szerint már csak hosszú távú hitelekkel lehetett volna megoldani, amelyre Franciaország csak akkor lett volna hajlandó, ha elfogadják a Tardieu-tervet. Reálisabb volt az ellentétes német vélemény, hogy Romániának elsősorban gabona és élőállat értékesítési gondjait kellene megoldani; a gondokon új hitelek nem segítenek. Románia eladósodása meghaladta az összes többi országét, s csak tényleges bevételek javíthattak volna helyzetén. Alapvetően Jugoszlávia is mezőgazdasági termékei értékesítésében volt érdekelt, s az 1930. novemberi belgrádi agrárkonferencián különösen azt szorgalmazta, hogy Jugoszlávia, Magyarország, Románia, valamint Bulgária és Lengyelország is működjön együtt a búza, kukorica és árpa kivitelében. A közös akciót 1931. július 1-én tervezték elindítani. Eközben nem feledkeztek meg arról, hogy a legfontosabb piacokkal Németország és Olaszország rendelkezett, ahol elkeseredett konkurenciaharc tört ki az amerikai gabonával.

A Tardieu-terv vitája kapcsán kiderült, hogy a német piac megszerzésére más utakat kell keresni. A fejleményeket mezőgazdaságára való tekintettel aggódva figyelő Jugoszláviának és Romániának be kellett látnia, hogy a háború után létesített új iparai – a Tardieu-terv elfogadásával életbe lépő vámnélküliség vagy vámcsökkenés esetén – aligha állnák a versenyt Csehszlovákiával vagy Ausztriával.

A Tardieu-terv megtárgyalására összehívott 1932. április 6–8-i londoni négyhatalmi konferencián élesen megmutatkoztak a *„négy nagy"* eltérő szándékai, pontosabban az angolok által támogatott francia elképzelés és a német–olasz törekvések. Mindkét fél kizárólag gazdasági tényekre hivatkozott. A francia kormány a dunai országok egymás közötti árucseréjét (amelyet összes külkereskedelmi volumenük 40 százalékára becsült) alkalmas alapnak tekintette a kölcsönös preferálásra. Bülow német külügyi államtitkár

ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy a becsült negyven százalék nem elégséges arra, hogy az utódállamok gazdasági életét Németország bevonása nélkül alakítsák.

A Tardieu-terv meghiúsulása megmutatta, hogy Közép- és Kelet-Európa nehézségeinek leküzdése nem lehetséges politikai tömb létrehozásával. Mindezt a kisantant gazdasági csődje és az agrár-országoknak Tardieu javaslataira adott reakciója is igazolta. A segélyintézkedések zömének a mezőgazdasági termékek értékesítési válságának leküzdésére kellett irányulnia. Bulgária és Lengyelország bevonása tovább nehezítette a helyzetet. A német és olasz piac megszerzése nehézségekbe ütközött, mert a tengerentúli agrárországok kedvezőbb áron és minőségben kínálták termékeiket.

A kereskedelempolitikai vita a legnagyobb kedvezmény elve (amelyben a tengerentúli országok különösen érdekeltek voltak) és a preferencia-szerződések kötése körül éleződött ki. Meg kellett vizsgálni a preferenciák legcélszerűbb formáját. Az 1930–1931-es gazdasági évben ugyanis az Olaszország, Magyarország és Ausztria közötti áruforgalomban közvetlen preferenciákat vezettek be a Triesztből származó Brocchi olasz tanácsos javaslatára. A magyar gabona Olaszországba és Ausztriába, valamint az osztrák fa Olaszországba irányuló kivitelét kétoldalú megállapodásokkal szabályozták, oly módon, hogy fenntartották a magas behozatali vámokat, egyúttal azonban lemondtak a vámbevételek egy részéről, amellyel kiviteli kedvezményeket teremtettek az exportőrök számára. Az így kialakított *„Brocchi-rendszer"* előnyös volt Olaszország számára, mert nem kényszerült kereskedelmi és vámpolitikai eljárásának feladására. A regionális egyezményhez kapcsolódó kivételezéssel lehetővé vált a gabona és a fa (később más mezőgazdasági termékek) behozatalának az olasz kivitel támogatásával való összekapcsolása. Jóllehet a *„Brocchi-rendszer"* 1930–1938 között nem érvényesült teljes hatékonysággal, mégis jelentősen hozzájárult a kereskedelempolitikához. Kállay mezőgazdasági miniszter szerint a megállapodásokat a Magyarország és Ausztria közötti *„de facto-vámunió"* első lépésének szánták.

A közép- és kelet-európai válságot több tényező váltotta ki. Megnyugtató megoldásra csak akkor kerülhetett sor, ha figyelembe veszik a pénzügyi, értékesítési, termelési, közlekedési és vámpolitika rendkívül bonyolult összefüggéseit. Délkelet-Európa hitelpolitikailag Franciaországtól, kereskedelempolitikailag azonban Németországtól függött, s a politikai ellentétek végül is meghiúsítottak minden közös megoldást.

A londoni konferencia sikertelensége nemcsak a francia vereséget jelezte kézzelfoghatóan, hanem egyúttal minden kísérlet végét, amely a dunai térség problémájának valamennyi utódállamot tömörítő gazdasági egyesítésére irányult. Németország számára az eredmény megnyugtató volt. A birodalom ugyan még nem volt elég erős ahhoz, hogy a délkelet-európai országokat különleges kereskedelmi kedvezményekkel magához kösse, s ezzel gazdaságpolitikailag elszigetelje Csehszlovákiát és széttörje a francia és a brit tőke Duna-medencei vezető pozícióit, de eredményesen megakadályozta a német tervekkel szembeni megoldásokat. Hosszú távon pedig elkerülhetetlennek tűnt a délkelet-európai befolyás megszerzése a német revízió javára.

Az 1932. júliusi lausanne-i konferencián – 3 milliárd márka kivételével – eltörölték a német jóvátételeket. Németország a 132 milliárd aranymárka jóvátételből 1932-ig 20,78 milliárd aranymárkát törlesztett. Ezzel kül- és kereskedelempolitikai vonatkozásban új helyzet állt elő: megszűnt Németország megszorító kereskedelempolitikájának egyik in-

doka s a berlini kormány vonakodása is, hogy részt vegyen a délkelet-európai pénzügyi segélyakciókban.

Ugyanakkor a Herriot vezette új francia kormány belátta, hogy a német–francia együttműködés nélkül nem oldhatók meg az utódállamok gazdasági és pénzügyi problémái. Párizs feladta a blokk-gondolatot és egyetértett az egyes országoknak nyújtandó preferenciákkal. Az együttműködés irányába hatott az agrárállamok 1932. augusztus végén Varsóban ismét megrendezett konferenciája is, ahol a résztvevők megállapodtak, hogy a vámpreferenciákon kívül pótlólagosan vám és beviteli kontingenseket követelnek a hitelező országoktól.

A STRESAI KONFERENCIA (1932)

Az 1932. szeptember 5–20-i stresai konferencia a Tardieu-tervnél lényegesen szélesebb bázison folytatta tárgyalásait: a nemzetközi intézetek néhány képviselőjétől eltérően Franciaország, Anglia, Németország, Olaszország, Lengyelország, Hollandia, Görögország és valamennyi dunai állam képviselői jelen voltak. A konferencián a francia, német, és olasz javaslatok alapján kompromisszumos tervet fogadtak el. Végül a gabonakivitel valorizációjára (új érték megállapítása az értékcsökkenés okozta veszteség kiegyenlítésére) és az adósságszolgálat biztosítására nemzetközi alapot állítottak fel; létrehozták a kétoldalú szerződések rendszerét, amely preferenciákat helyezett kilátásba a délkelet-európai gabonára és vámkedvezményeket a felvevő országok iparcikkeinek exportjára. Németországnak sikerült az agrársegélyt gabonasegélyre korlátoznia, s ezzel Lengyelországot ütötte ki a sorból; az *„agrárállam"* meghatározásánál pedig keresztülvitte a *„túlnyomóan mezőgazdasági termelés"* fogalmát, s ezzel Csehszlovákiát sikerült távol tartania. A határozatok alapfeltétele volt, hogy Anglia hajlandó együttműködni a valorizációs alap létrehozásában, amely érzékeny pontnak mutatkozott. Németország kijelentette, hogy pénzügyi hozzájárulást nem tud nyújtani, de Romániának, Jugoszláviának, Magyarországnak és Bulgáriának kétoldalú preferencia-szerződéseket ajánlott búzára, kukoricára és takarmányárpára. Az angol tartózkodás és a német nyilatkozat miatt nehéz feladatnak bizonyult a 75 millió aranyfranknyi alap előteremtése.

A konferencián csak két jelentést fogalmaztak meg a Népszövetségnek az országoknak szóló ajánlásokkal együtt. Azok végleges döntésétől függött Stresa sikere. A sajtóvisszhang már közvetlenül a tanácskozás befejeződése után általános szkepszist tükrözött. A közép- és kelet-európai agrárállamok a *„kamatfizetés terményben"* jelszóval jelentek meg a konferencián, amely a *„terményben"* kifejezést gabonára korlátozta, amely elsősorban Lengyelországot és Magyarországot ábrándította ki. Mivel Ausztria 1932. március 31-én váratlanul felmondta Magyarországgal fennálló kereskedelmi szerződését s új egyezményről július 31-éig semmiféle megállapodás nem történt, a két ország között vámháború kezdődött, amely az év végéig tartott. Természetesen a válság döntő okai nem Budapest és Bécs viszályában rejlettek, hanem az egész Közép- és Kelet-Európát, elsősorban azonban a dunai térségre kiterjedő általános gazdasági válságban.

A stresai ajánlások kiábrándították az agrárblokk országait. Megbukott a kísérlet, hogy a dunai szanálás ügyében konstruktív, a nagyhatalmak rivalizálásán túlmutató megoldás szülessen, s így enyhüljön Európa feszült gazdasági és politikai helyzete. Németország számára ez az állapot messzemenően kielégítő volt, mivel sikerült megakadályozni a Tardieu-terv újjáélesztését, erősödött a preferencia eszméje s elkerülték a birodalom további áldozatot követelő megterhelését. Meghiúsult a Németország ellen irányuló agrárfront kísérlete, de a francia biztonsági rendszer megszilárdítása is a dunai államok termékeinek egymás közötti preferálása révén, illetve az ipari hatalmak többoldalú preferencianyújtása az agrártermelő országoknak. Franciaország az adósság kérdésében nem volt hajlandó jelentősebb engedményekre, amely erősítette a délkelet-európai országok kényszerét, hogy termékeikre vevőt találjanak. E törekvésük találkozott Németország dezintegrációs termelési-gazdasági törekvéseivel, amely a birodalmat a délkeletre irányuló gazdasági expanzióra kényszerítette és kedvezett az első világháború alatti Mitteleuropa-gondolat feleleventésének.

A stresai ajánlások kompromisszuma Németország és Olaszország sikerét jelezte. A birodalom azonban a német mezőgazdaság érdeke és a rövidesen hatalomra került nemzetiszocializmus külkereskedelmi kurzusának bizonytalansága miatt e taktikai előnyt nem használta ki. Ezzel a német külügyminisztérium által kidolgozott Délkelet-Európa koncepció másodszor is megvalósulatlan maradt.

A stresai ajánlások nem hoztak említésre méltó eredményt. Meghiúsult a kiegyenlítő (kompenzációs) alap létrehozása. Az időközben a Népszövetség által ajánlott preferenciaszerződések elve azon országok ellenállásába ütközött, amelyek különösen érdekeltek voltak a legnagyobb kedvezmény fenntartásában. Az Egyesült Államok nehezményezte a preferencia-szerződéseket, amelyeket Berlin a budapesti, bukaresti és szófiai kormányokkal már a stresai konferencia előtt kötött, így azok nem léptek életbe.

A probléma további rendezését nehezítette, hogy Németországnak és Franciaországnak – ugyan különböző megfontolásokból – le kellett mondania a kezdeményezésről. A német–osztrák vámuniós tervet Franciaország, a Romániának, Bulgáriának és Magyarországnak nyújtandó kereskedelempolitikai segélyt pedig az Egyesült Államok hiúsította meg.

Hitler hatalomra jutásával erősödött a délkeleti határokra irányuló nyomás, s kiéleződött a viszony Ausztriával, amely hatással volt Rómára is. A kisantant országok 1933. február 16-i szervezeti szabályzatukkal jelezték, hogy a Német Birodalomnak a délkelet-európai kérdésben jelentkező intenzív politikai és gazdasági tevékenységével határozottan szembeszegülnének. Ugyanakkor a délkelet-európai országok teljes bizonytalanságban voltak az új berlini gazdaságpolitika irányáról, s a náci párt autarkia-programja nagy nyugtalanságot váltott ki közöttük.

Ezekben az években Franciaország három kezdeményezést tett: a német-osztrák vámunió megfojtása után François-Poncet komolyabb vitát nélkülöző *„plan constructif"*-ja, majd a Tardieu-terv, s végül a Bonnet által megnyitott stresai konferencia. A közép- és kelet-európai agrár-országokból szemlélve e kísérletek eredménytelenek maradtak. Franciaország számára a Hitler hatalomra jutásával kialakult helyzet annyi fenyegető momentumot tartalmazott, hogy tanácsosnak tűnt semmiféle további politikai és pénzügyi erőfeszítéseket tenni olyan térségért, amellyel szerény árucsere-forgalom állt fenn.

OLASZ KEZDEMÉNYEZÉSEK AUSZTRIA ÉS MAGYARORSZÁG IRÁNYÁBAN (1933–1934)

Ilyen körülmények között a kezdeményezés az olasz kormány kezébe került, amely a Brocchi-szerződésekkel kiépítette kereskedelmi kapcsolatait Ausztriával és Magyarországgal. E bonyolult szerződésrendszerrel sikerült olyan megállapodásra jutni, amely nem igényelte más hatalmak hozzájárulását, mert nem sértette az addig érvényes legnagyobb kedvezmény elvét. A politikai kapcsolatokban a fasiszta olasz kormánynak sikerült erős pozíciókat kiépíteni, amely az áruforgalomban azonban nem érződött. Az osztrák behozatalban Olaszország 1931–1933-ban mindössze 4,4%-kal részesült, túlnyomórészt élelmiszerekkel és italokkal. Az erős német és cseh konkurencia miatt meghiúsult az olasz kész- és félkész termékek nagyobb mérvű értékesítése. Valamivel kedvezőbb volt Olaszország helyzete a magyar áruforgalomban, ahol a behozatal 6,4%-a érkezett Olaszországból. A német kereskedelmi mérleg mindkét országgal aktív volt, míg az olasz passzív maradt. Ezért a fasiszta kormány abban volt érdekelt, hogy a kedvezőtlen kereskedelmi mérleg javítása érdekében politikai befolyását összekapcsolja az árucsere-programmal.

A kereskedelempolitikai megállapodások politikai feltételei különösen kedvezőek voltak Ausztriában, ahol a bécsi kormány az erős nemzetiszocialista nyomás miatt a fasiszta Róma támogatását kereste. Ausztria függetlenségéért Magyarország is határozottan fellépett. Magyarország pedig a világgazdasági válság nyomására meggyengült revíziós politikájának folytatásához legalább egy nagyhatalom támogatására szorult. Így az Ausztriával kiépítendő szorosabb kapcsolatnak nem volt akadálya, mivel magyar részről 1932-ben több nyilatkozatban is feladták a Burgenlandra irányuló követelést.

1933-ban így Olaszország számára mindkét országban kedvező politikai helyzet alakult ki. A korábbi tervek csődje miatt Rómában azzal számoltak, hogy Közép- és Kelet-Európa, valamint a Balkán országaiban is hajlandóság mutatkozik az Olaszországhoz fűződő kapcsolatok elmélyítésére. Így Mussolini dunai memorandumának indoklásában arra hivatkozhatott, hogy Olaszország állandóan igyekezett segíteni a dunai országoknak: egy jó évtizeddel korábban Portorozsban, végül a Brocchi-szerződésekkel és a stresai támogatással. Mussolini javaslatát az olasz kereskedelem helyzetéhez igazította, azért azt javasolta, hogy a kölcsönös preferencia joga azokra az államokra vonatkozzon, amelyek passzív kereskedelmi mérleget könyvelhetnek el a dunai országokkal folyó kereskedelemben. Emiatt terve nem számíthatott általános támogatásra. Ezután Olaszország Magyarországra és Ausztriára korlátozta a megállapodásokat.

Az 1934. március 17-én Olaszország, Magyarország és Ausztria által aláírt, s elsősorban politikai célokat követő római jegyzőkönyvek három egyezményből álltak: az első jegyzőkönyv politikai konzultatív paktumot tartalmazott. Ennek feladata Ausztria állami függetlenségének biztosítása, a magyar revizionizmus támogatása és Olaszország pozíciójának kiépítése a dunai térségben, elsősorban Jugoszláviával szemben. A második és harmadik jegyzőkönyv együttesen gazdasági regionális paktumot tartalmazott, s egyúttal többoldalú kereskedelmi szerződésnek tűnt. A gazdasági kérdéseket szabályozó két szerződéskötés Róma és Budapest korábbi kapcsolataiból eredt. Az Olaszország és Ausztria közötti gazdasági megállapodás nyílt preferenciákat irányzott elő, míg a Róma

és Budapest közötti megállapodások formálisan nem tartalmaztak nyílt vagy rejtett preferenciákat. Kánya Kálmán magyar külügyminiszter a római jegyzőkönyveket csak *„első lépésnek"* tekintette az autarkia-törekvések széttörésében és a dunai térség gazdasági együttműködésének támogatásában. Utalt arra, hogy még nem szűntek meg a Monarchia szétzúzásából eredő súlyos gazdasági következmények. Trianonban egykor azt gondolták, hogy az új szuverén államok külpolitikája egyen-irányítható. Gazdaságpolitikai vonatkozásban pedig megelégedtek a trianoni szerződés később elégtelennek bizonyult 205. cikkelyével, amely legnagyobb kedvezmény nyújtására kötelezte Magyarországot, Csehszlovákiát és Ausztriát.

A tőke-, nyersanyag- és fűtőanyagszegény és szűk bázison kiépülő olasz feldolgozóipar gyengeségei magyarázták a politikai igyekezetet Die Zerstörung Europas, hogy szerződésekkel és egyéb politikai intézkedésekkel biztosítsanak értékesítési piacokat, megkímélve az olasz ipart az erős konkurencia-harctól. Elsősorban textíliát, majd gépkocsit, illetve vegyipari és műszálipari termékeket kínáltak eladásra.

A római szerződések politikai megfontolásai között elsősorban az osztrák Anschluss megakadályozása szerepelt. E szándék Párizsban és Prágában természetes támogatásra talált. 1936-ban a Hodźa-tervvel megkísérelték a kisantanttal kombinálni, de a szándék Mussolini határozott ellenállásán meghiúsult. Jóllehet a Hodźa-terv kibővítette volna az olasz ipar értékesítési területeit, egyúttal azonban megnyitotta volna a cseh ipar számára azokat a piacokat, amelyeket Olaszország a római jegyzőkönyvekkel biztosított magának. A magyar agráriusok és az osztrák faexportőrök is bizalmatlanul szemlélték az egész javaslatot. Attól tartottak, hogy az ipari termékek cseréje mezőgazdasági cikkekre és fára ebben a kibővített formában kedvezőtlenül hatna a hazai gazdaságra.

A megállapodások nem zárták ki ugyan Németország együttműködését a dunai térség szanálásában, de messzemenően barátságtalannak tűntek a német külügyminisztérium számára.

A *„létfontosságú német közép-európai érdek megőrzése"* érdekében tett első lépést a németországi gazdasági válság mélypontjának túllendülése után az 1934. február 21-én Magyarországgal és május 1-én Jugoszláviával kötött szerződések jelentették. A szerződésekben új formában fogalmazódtak meg az 1931 nyári preferenciagondolatok, s ezek alkották a két országhoz fűződő bilaterális kapcsolatok alapját. A német kormány elhatározta, hogy országa délkelet-európai pozícióját megvédi az egyes európai nagyhatalmak egyoldalú, politikailag motivált és Németországot kizáró tendenciáitól. Érvelése megegyezett a Tardieu-terv kapcsán alkalmazott retorikával, s leküzdésükre is ugyanazokat az eszközöket használta. Ezek a nemzetiszocialista Németország gazdasági hatalmának növekedésével végül is *„félhivatalos német birodalomhoz"* vezettek Délkelet-Európában.

FELHASZNÁLT IRODALOM

(PA AA (B), R 70058. Donaubund)

Ádám Magda: *Magyarország és a kisantant a harmincas években.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.

Augé-Laribé, Michel: *La politique agricole de la France de 1880 a 1940.* Paris, PUF, 1950.

Diószegi István: *Két világháború árnyékában. Nemzetközi kapcsolatok története 1919–1939.* Gondolat, Budapest, 1974.

Diószegi László: *Válság és integráció. Gazdasági egyesítési tervek a Duna-medencében az 1929–1933-as világgazdasági válság időszakában.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 2014.

Elvert, Jürgen: Der Balkan und das Reich. Deutsche Südosteuropapläne zwischen den Weltkriegen. In: uő: *Der Balkan. Eine europäische Krisenregion* (HMRG, Beiheft 16) Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, Stuttgart, 1997. 133–180. old.

Frommelt, Reinhardt: *Paneuropa oder Mitteleuropa.* Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart, 1977.

Funke, Manfred (Hrsg.): *Hitler, Deutschland und die Mächte.* Droste Verlag, Düsseldorf, 1976.

Hillgruber, Andreas: *Deutsche Aussenpolitik im Donauraum 1930 bis 1939.* In: uő: Die Zerstörung Europas. Propyläen, 1988. 137–146.

Hecker, Hans – Spieler, Silke: Mitteleuropapläne als Versuche einer europäischen Friedensordnung. In.: uők (Hrsg.): *Die historische Einheit Europas. Ideen – Konzepte – Selbstverständnis.* Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, Bonn, 1994. 135–164.

Kühl, Joachim: *Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa.* R. Oldenburg Verlag, München, 1958.

Matis, Herbert: *Wirtschaftliche Mitteleuropa-Konzeptionen in der Zwischenkriegszeit.* In: Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhundert. Hrsg. von Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan, Anna M. Drabek und Britta Zaar. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1995. 229–255.

Németh István: *Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001.

Németh István: *Németország története. Az egységtől az egységig 1871–1990.* Aula Kiadó, Budapest, 2004.

Ránki György: *Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért (1919–1939).* Magvető Kiadó, Budapest, 1981.

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* Osiris Kiadó, Budapest, 1996.

Schröder, Hans-Jürgen: Deutsche Südosteuropapolitik 1929–1936. In: *Geschichte und Gesellschaft,* 1976. 5–32.

Sundhausen, Holm: Die Weltwirtschaftskrise im Donau–Balkan-Raum und ihre Bedeutung für den Wandel der deutschen Aussenpolitik unter Brüning. In: *Aspekte deutscher Aussenpolitik im 20. Jahrhundert.* Hrsg. von Wolfgang Benz und Hermann Graml. Stuttgart, 1976. 121–164.

Tibal, André: *La crise des Etats agricoles européens et l'action Internationale.* Paris, Publication de la Conciliation Internationale 1931.

Wendt, Bernd Jürgen: „Mitteleuropa" – Zur Kontinuität deutscher Raumpolitik im zwanzigsten Jahrhundert. In: Wolfgang Bachofer, Holger Fischer (Hrsg.): *Ungarn–Deutschland. Studien zu Sprache, Kultur, Geographie und Geschichte.* Dr. Rudolf Trofenik-München, 1983. 299–333.

(Megjelent: *Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001. 309–323.)

A KÖZTÁRSASÁG BUKÁSA (1930–1933)

A GAZDASÁGI VÁLSÁG HATÁSA

1929. október 24-étől a New York-i tőzsde részvényei drámai mértékben zuhantak, amelynek oka a túlzott ipari beruházások és ennek nyomán az áruk túlkínálata volt, amellyel a kereslet nem tudott lépést tartani. A nemzetközi pénz és gazdasági összefonódások miatt az amerikai válság rövidesen a 20. századi világgazdaság legnagyobb válságává bővült. Likviditásuk megőrzése érdekében az amerikai bankok visszakövetelték Európába rövidtávra kihelyezett hiteleiket. Az ipari országokban erőteljesen csökkent a termelés és a foglalkoztatottság, illetve a bérek és az árak. Mivel a piac ún. öngyógyító ereje és a gazdaságpolitikai eszközök egyaránt csődöt mondtak, a nemzetközi tőkés versenygazdaság konjunkturális válsága 1931 közepén mély strukturális válságba csapott át, amelyet nemzetközi méretekben csak a harmincas évek közepére sikerült különböző eszközökkel leküzdeni. Németországban mindez a nemzetiszocialista fegyverkezési politika keretében történt, amely gigantikus méretű állami eladósodással járt együtt. A nemzetiszocialista diktatúrát nem a világgazdasági válság okozta, de hozzájárult és felgyorsította annak folyamatát.

A válság az Egyesült Államok után Németországot érintette legerőteljesebben, mivel itt a közép- és hosszú távú hitelek háromnegyedét hosszú távú beruházásokra fordították. Jóllehet már 1928-ban visszaesett a kereslet, az ipari beruházások azonban 1929-ben is folytatódtak, erősítve a túltermelési kapacitásokat. Rövidesen szinte valamennyi ipari ország tovább növelte behozatali vámjait. Az árutúlkínálat a termelés csökkentéséhez, rövidebb munkaidőhöz és elbocsájtásokhoz, illetve cégek összeomlásához vezetett. 1929–1930 telén már több mint három millió munkanélküli volt Németországban. A csődök száma 1928 és 1931 között évente megduplázódott. A csökkenő vásárlóerő és kereslet, termelés és további elbocsájtások ördögi köre kiélezte a mezőgazdaság tartós válságát is. Számos kis és középparaszt képtelen volt visszafizetni adósságát. Kényszerárverésekre került sor, amellyel szemben kétségbeesett paraszti tiltakozások alakultak ki. A schleswig-holsteini *„parasztmozgalom"* tagjai már 1929-ben megtámadtak bírósági végrehajtókat és rendőröket, és állami épületek elleni bombamerényletekkel hallattak magukról.[1]

A NAGYKOALÍCIÓ FELBOMLÁSA – ÁTTÉRÉS AZ ELNÖKI RENDSZERRE

A tömeges munkanélküliség messze meghaladta a munkanélküli biztosítás lehetőségeit. A kormány költségvetési tárgyalásain kemény összecsapásra került sor a koalíciós partnerek

[1] Diehl: i. m. 48.

között. 1929. december végén a Német Néppárt *(DVP)* elérte a szociáldemokrata Rudolf Hilferding pénzügyminiszter leváltását. Utóda frakciótársa, Paul Moldenhauer, az I.G. Farben felügyelőbizottsági tagja lett. A kormány ugyan 1930. március 5-én adócsökkentést, a munkanélküli biztosítás négy százalékra való emelését és hosszú távú takarékossági programot határozott el, de a DVP-frakció és a mögötte álló vállalkozói szövetségek elutasították ezt a kompromisszumot. A vita a Young-terv március 12-i közös elfogadása után ismét fellángolt. Az SPD a munkanélküli hozzájárulás összegét 3,75 százalékban kívánta meghatározni, a DVP pedig annak csökkentését követelte. Az SPD – amely korábban a legvégsőkig elment a koalíció fenntartása érdekében – a szociális állam létének veszélyeztetése miatt most elutasította Brüning kancellár kompromisszumos javaslatát, amely ideiglenes elnapolta volna a döntést a munkanélküli hozzájárulás emelése vagy a jogosultság kurtítása ügyében. Az SPD álláspontja alkalmat teremtett a DVP-nek a nagykoalícióból való kilépésre s így az 1928 óta kormányzó szociáldemokrata Müller-kormány 1930. március 27-i felbomlására.[2]

Stresemann már 1928 tavaszán pontosan látta, hogy *„a pártállam válságban van, amely több mint bizalmi válság. Meg kell követelnünk, hogy a pártszellem korlátok között maradjon és a parlament nemcsak formális, hanem tényleges többségi megoldást találjon, vagy ha ez ebben a helyzetben a pártokon meghiúsul, felelősségteljes személyiségeket kell találni a kormányzásra."* Utóbbi megoldásra csak az alkotmány 48. cikkelye alapján kerülhetett sor, amely felhatalmazta a birodalmi elnököt, hogy az átmeneti szükséghelyzet leküzdésére parlamenti többség nélkül is kinevezhet birodalmi kancellárt. Ilyen, tulajdonképpen a birodalmi elnök személyes bizalmán alapuló kabinet alakult meg – előzetes koalíciós tárgyalások nélkül – 1930. március végén a Centrum-párti Heinrich Brüning vezetésével. A birodalmi elnök környezetében már 1929 tavaszától tervezték a nagykoalíció felbomlasztását, amelyet az SPD kompromisszumot elutasító álláspontja most elősegített. A birodalmi elnök politikai terveivel párhuzamosan növekedett a gazdasági körök nyomása a DVP-re a nagykoalícióból való kilépést elérendő. Az elnöki megbízás alapján a koalícióhoz nem kötődő új *„Hindenburg-kormány"* szükség esetén a parlament nélkül, sőt ellene is működhet a weimari alkotmány 48. cikkelye szerinti szükségrendelet és a Reichstag feloszlatásáról rendelkező 25. cikkely értelmében.

Hindenburg számára Brüning volt a legjobb jelölt, mert jártasságot mutatott pénzügyi kérdésekben. Vele fennállt a Reichstag tolerálásának reménye is, mivel a Centrum állandó összekötő elemnek bizonyult a pártok között. Brüninget Schleicher tábornok is támogatta, akinek bejárása volt a birodalmi elnökhöz, s egyetértett Brüning céljaival: a költségvetés szanálásával, a jóvátételek lezárásával, s a birodalom újbóli megerősítése a fegyverkezési egyenjogúság elérésével. Brüning a területi status quót elismerő briandi európai föderális unió helyett olyan revíziós politikát sürgetett, amely *„elegendő életteret"* teremt Németország számára. A gazdasági helyzet radikális romlása ellenére a szenvedés útját egyfajta *„kalkulált válságkoncepcióban"*, a deflációs politika folytatásában látta. 1923-hoz hasonlóan az ezzel együtt járó nyomorral kellett bizonyítani a külföldnek a jóvátételi fizetésekre való

[2] SCHWABE, Klaus: Der Weg der Republik vom Kapp-Putsch 1920 bis zum Scheitern des Kabinetts Müller 1930. In: Bracher–Funke–Jacobsen: *Die Weimarer Republik 1918–1933*... i. m. 112.

német alkalmatlanságot.[3] 1931 nyarán elérte, hogy a súlyos német gazdasági helyzetre való tekintettel leállították a jóvátételi fizetéseket. Megkönnyebbülést váltott ki az 1931. június 20-i Hoover-moratórium, amely egy évre felfüggesztette az amerikai hitelezőknek fizetendő jóvátételt.

Brüning olyan operációs módszer mellett kötelezte el magát, amelynek fegyelmezett alkalmazása fontosabbnak tűnt számára, mint a páciens élete. Aggodalommal szemlélte az állami kiadásokat, mivel a szükséges nagyságrendű munkateremtési programok összekapcsolódtak a baloldal félelmével is, hogy az állami beavatkozású hitelpolitika ismét inflációt okoz. Ezzel szűkült a kormánypolitika játéktere. Az állami kiadások lefaragása, a magasabb jövedelműek határozottabb megadóztatása, a bérből élők kényszeráldozata átütő erő nélkül maradt a nemzetiszocialista párt 1930. szeptember 14-i földcsuszamlásszerű választási sikerével, a baloldal radikalizálódásával és széles lakossági rétegek megfékezhetetlen elnyomorodásával szemben. Brüning politikája minden népréteget súlyos áldozatra kényszerített, anélkül, hogy bizalmat ébresztett volna az elrendelt gyógymód iránt.

Ráadásul Hindenburg rosszallását is kiváltotta, hogy Brüning az SA-hoz hasonlóan nem tiltotta be az SPD *Reichsbanner* (Birodalmi Lobogó) elnevezésű félkatonai szervezetét, s az 1932. áprilisi poroszországi választásokon nem lépett fel egy jobboldali kabinet érdekében. A birodalmi elnök nehezményezte azt is, hogy Brüning nem nyújtott be átfogó válságkezelő elképzeléseket a politikailag befolyásos vállalkozók helyzetének javítására, s a megszüntetett junker nagybirtokosok is panaszkodtak a keleti segélyben részesült új telepesekre.

Mivel a munkanélküliség tovább nőtt, a kormány pótlólagos költségvetési tervezetet fogadott el, amely a munkanélküli hozzájárulást 4,5 százalékra emelte a jogosultságok egyidejű csökkentésével, külön adót vetett ki a nőtlenekre, kényszeráldozatra szorította a köztisztviselőket és a közalkalmazottakat. Mivel a Reichstag elutasította az antiszociális program egyes részeit, Brüning az egész tervezetet a birodalmi elnök szükségrendeleteinek formájában léptette életbe. A Reichstag által elutasított törvényjavaslat szükségrendeletté alakítása egyértelműen alkotmánysértő volt. Mivel a parlament az SPD-frakció javaslatára még aznap nagy többséggel elfogadta a brüningi szükségrendelet érvénytelenítését, a birodalmi elnök a 25. cikkely alapján feloszlatta a Reichstagot. A szükségrendeleteket még élesebb fogalmazásban ismét életbe léptették. A törvény értelmében ugyan a birodalmi elnök leváltásáról hatvan nap múlva népszavazást kellett volna kiírni, illetve bírósághoz lehetett volna fordulni, de ehhez a Reichstag kétharmados többségének támogatása kellett volna, amelyre azonban már senki sem gondolt.[4]

Az 1930. szeptember 14-i Reichstag-választások katasztrofális eredménnyel végződtek a demokrácia számára. Az NSDAP – a német parlamentarizmus történetében példátlan módon – 18,3 százalékkal (107 képviselő) az SPD után a második legerősebb frakcióként vonult be a Reichstagba.

Ugyan az SPD szavazatai nagymértékben csökkentek, a KPD pedig jelentősen növelte mandátumait, s a munkásság soraiban jelentős baloldali fordulat ment végbe, összességé-

[3] Michalka: i. m. 323–324.
[4] Diehl: i. m. 50.

ben a baloldali pártok alig erősödtek. Sőt a Centrum és a BVP enyhén növelte befolyását, a töredékpártok részesedése pedig változatlan maradt. Ezzel szemben a Német Demokrata Párt (DDP) és a Német Néppárt (DVP) súlyos veszteséget szenvedett, a német nemzetiek (DNVP) pedig korábbi szavazataik felét szerezték meg. Összességében a nemzeti-konzervatív és liberális, valamint a protestáns közép- és felsőréteghez tartozó választók fordultak a nemzetiszocialisták felé. Különösen erős volt a *„régi középosztály"*, illetve az ifjú választók és a korábbi nem-választók támogatása.[5]

A válságtól sújtott amerikai és francia tőkeberuházók – érzékelve a kommunista párt (77 mandátum) és a nemzetiszocialisták (107 mandátum) előretörését – a weimari köztársaság politikai stabilitásának veszélyeztetésétől tartva megkezdték rövidtávú hiteleik kivonását az országból, ami tovább élezte a válságot. Brüning megkísérelte parlamenti bázisát jobb felé bővítve bevonni az NSDAP-t politikájába, miután Hitler 1930 szeptemberében *„legalitásesküt"* tett, hogy mozgalma nem alkalmaz illegális eszközöket.

A Reichstag újabb feloszlatását elkerülendő az SPD a választások után kisebbik rosszként tolerálta Brüning politikáját. Ezzel azonban éles párton belüli vitát váltott ki, politikailag elveszítette mozgásképességét és mind kevésbé vonzotta tagjait és választóit. A párt a válság közepette képtelen volt szociáldemokrata politikát folytatni és politikai alternatívát nyújtani híveinek. A *„Brüning-blokk"* pártjaként pedig a közvélemény szintén felelőssé tette a kancellár antiszociális politikájáért.

Rövidesen kiderült, hogy Brüning deflációs politikája nem alkalmas a válság megfékezésére, sőt inkább kiélezi azt. Az állami kiadások és a magánjövedelmek csökkentése szűkítette a vásárlóképes keresletet, ezzel a termelés még jobban visszaesett, miközben a munkanélküliség gyorsan nőtt. Minél tovább tartott a válság, annál több munkavállaló került ki legkésőbb 26, a negyven év felettiek pedig 39 hét után a bércsoportjuk szerinti munkanélküli biztosításból. Ezután 39, illetve 52 hétig egy jóval szerényebb rászorultsági válságtámogatást kaptak, majd kommunális közsegélyben részesültek. 1931 tavaszán a 4,7 millió munkanélküliből 43 százalék munkanélküli segélyt, 21 százalék válságtámogatást, 23 százalékuk pedig kommunális közsegélyt kapott.

1931 második felében további két esemény rontotta a gazdasági helyzetet: a német–osztrák vámuniós tervezet kapcsán a franciák kivonták tőkéjüket az Osztrák Hitelintézetből; július közepén a pánikba esett betétesek rohama miatt a Darmstadti és a Nemzeti Bank is leállította kifizetéseit. Pénzük egy részét csak a birodalom milliárdos támogatásával kapták vissza. 1931. szeptember közepén pedig Nagy-Britannia a font sterlinggel letért az aranyalapról, hogy húsz százalékkal leértékelje fizetőeszközét. Áruinak hasonló mérvű világpiaci árcsökkenésével igyekezett támogatni az ország exportját és új munkahelyeket teremteni. A font-övezet (India, Egyiptom, Palesztina, Írország, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika), Skandinávia és további országok követték példáját. Ezzel összeomlott az aranybázison alapuló szilárd nemzetközi fizetési rendszer. A birodalmi márka értéke nőtt, a német termékek a világpiacon relatíve drágák lettek, ami a külföldi kereslet visszaesését eredményezte. Brüning válaszul erősítette a deflációs nyomást: szükségrendelete szerint 1931 októberétől a munkanélküli biztosítás 26 hét helyett már csak 20 hétig járt;

[5] Uo.

decemberben pedig a német gazdaság versenyhátrányának leküzdésére általános bér, bérleti, kamat és árcsökkentést rendelt el.[6]

A POLITIKAI RADIKALIZMUS ERŐSÖDÉSE

A bankválság, az angol font leértékelése és a deflációpolitikai szükségrendeletek nyomán tovább nőtt a munkanélküliek száma, s 1932-ben átlagban elérte az 5,6 milliót. A regisztráltakon kívül további másfél millió *„láthatatlan"* munkanélkülivel számoltak. Drámaian romlott széles lakossági rétegek életszínvonala. Elszegényedésükkel és elnyomorodásukkal párhuzamosan éleződtek a politikai viták.1931. február 10-én a *„nemzeti ellenzék"* (DNVP és az *NSDAP*) a parlamenti ügyrendváltozás ellen tiltakozva kivonult a Reichstagból, mintegy jelzést adva a politikai küzdelmek áthelyeződésének az utcára és a párthelyiségekbe.

Főleg azonban félkatonai szervezeteik erősítették akcióikat: a DNVP-hez tartozott a Franz Seldte magdeburgi gyáros által 1918 végén alapított Acélsisak – a legyőzetlenül hazatért frontkatonák szövetsége *(Stahlhelm)* egymillió tagjával. A nemzetiszocialista párt 1921-ben megalakította rohamosztagát *(SA)*, 1925-ben pedig védőosztagát *(SS)*; az SA 1932 elején 420 ezer, az SS hozzávetőlegesen 52 ezer tagot számlált. A jobboldali pártok paramilitáris szervezetei keresték a lehetőséget a politikai baloldal védelmi szervezeteivel. Hitler 1923. évi puccskísérletére válaszul a szociáldemokrata párt (a DDP és a Centrum részvételével) 1924-ben megalakította a Fekete–sárga–arany Birodalmi Zászló – a demokratikus frontkatonák szövetsége nevű szervezetét, amely szintén egymillió tagot számlált. A kommunista párt a Proletár századok utódjaként 1924-től a Vörös Frontharcos Szövetséggel *(RFB)* rendelkezett, amelynek 1927-ben hozzávetőlegesen 130 ezer tagja volt. Valamennyi szervezet többé-kevésbé egyenruhát viselt és titkos fegyverraktárral rendelkezett.

A politikai erőszak így mindennapos jelenség lett. 1931–1932-ben gyakoriak voltak a véres kimenetelű utcai összecsapások és kocsmai verekedések, főleg a Vörös Frontharcos Szövetség és az SA tagjai között. Néhány városban – különösen vasárnap – szinte polgárháborús körülmények uralkodtak. A rendőrség általában későn érkezett a helyszínre s mindinkább a szélsőjobboldali szervezetekkel szimpatizált.

A poroszországi szociáldemokrata kormány régóta szálka volt a politikai jobboldal szemében. 1931 tavaszán a Stahlhelm népszavazást kezdeményezett a porosz tartományi gyűlés azonnali feloszlatásáért, amelyet a németnemzetiek, a nemzetiszocialisták és a kommunisták is támogattak. Az akció azonban sikertelenül végződött, mert az augusztusi referendumon több millió szavazat hiányzott a tartományi gyűlés feloszlatásához.

A jobboldali pártok élesedő kormánybírálata és a DVP ellenzékbe szorulása miatt Hindenburg és Brüning 1931. október 7–9-én átalakította a kormányt, amely több minisztercserével járt. A kancellár átvette a külügyi tárcát is, Groener Reichswehr-miniszter pedig egyúttal a belügyminiszteri posztot is. Hindenburg kívánságára Brüning második

[6] Uo. 52–53.

kabinetjének még függetlenebbé kellett válnia a pártoktól és a parlamenttől, ami további jobbratolódást jelzett.

1931. október 11-én a nacionalista jobboldal *(NSDAP, DNVP, Stahlhelm, Reichslandbund, Alldeutscher Verband)* Bad Harzburgban konferenciát hívott össze, amelyet összekötöttek szervezeteik felvonulásával, erejüket és összetartozásukat kifejezendő. A *„harzburgi front"* közös bizalmatlansági indítványt nyújtott be Brüning második kabinetje ellen, új parlamenti választásokat és a szükségrendeletek feloldását sürgette. A bizalmatlansági indítvány – amelyhez a DVP és a KPD is csatlakozott – 1932. november 16-án döntően az SPD ellenszavazatai miatt meghiúsult. A *„harzburgi frontra"* adott válaszként 1931. december közepén a szociáldemokrata párt és szakszervezetei, a Birodalmi Zászló és a munkás-sportszervezetek megalakították a Vasfrontot *(Eiserne Front)*, amely határozott, militáns fellépésével igyekezett erőt demonstrálni és az ellenfelet elriasztani a támadástól.

1931. november végén a hesseni nemzetiszocialisták megnyerték a tartományi választásokat és puccsterveket dédelgettek. Brüning elbagatelizálta az esetet, hogy ne kelljen kizárnia a Centrummal és az NSDAP-val kötendő koalíciót. Ugyanakkor a bíróság 1931 novemberében 18 havi börtönre ítélte Carl von Ossietzkyt, aki lapjában még 1929 elején bíráló cikket írt a Reichswehr titkos fegyverkezéséről és a Vörös Hadsereggel való együttműködéséről.[7]

AZ 1932. ÉVI BIRODALMI ELNÖKVÁLASZTÁS ÉS BRÜNING ELBOCSÁJTÁSA

1932 elején a gazdasági hanyatlás, a társadalmi elnyomorodás és a politikai polarizáció légkörében került sor a birodalmi elnökválasztásra, amelyen a 85 éves Hindenburg ismét jelöltette magát. 1925-től eltérően azonban most két komoly ellenféllel kellett megmérkőznie: Adolf Hitlerrel, a nemzetiszocialisták Führerével, akit a braunschweigi kormány csak 1932 februárjában juttatott a jelöléshez nélkülözhetetlen német állampolgársághoz, illetve a Stahlhelm ultrakonzervatív szövetségi elnökével, Theodor Duesterberggel. Mellettük indult még Ernst Thälmann, a kommunista párt Führere, valamint néhány töredékpárt képviselője. Hindenburg újraválasztását elsősorban a Centrum és bajor testvérpártja (BVP), a DDP és a DVP támogatta. Az SPD a kisebbik rossz politikájához tartva magát nem állított saját jelöltet, s kiadta a tagjait és választóit egyaránt zavaró, a kisebbik rossz logikáját tartalmazó jelszót: *„Üssétek Hitlert! Ezért válasszátok Hindenburgot!"*[8] Ezzel szemben a kommunista párt *„Aki Hindenburgot választja, Hitlert választja!"* jelszót írta választási plakátjaira.

Az 1932. március 13-án rendezett első választási fordulóban Hindenburg éppen hogy elmaradt az abszolút többségtől (49,6%). Az április 10-i második fordulóban Hindenburgot

[7] Diehl: i. m. 54. A harzburgi front felhívását közli HÜRTEN, Heinz (Hrsg.): *Weimarer Republik und Drittes Reich 1918–1945. Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung.* Band 9. Phlilipp Reclam jun. Stuttgart, 1995. 128–130.

[8] WINKLER, Heinrich August: *Weimar 1918–1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie.* Verlag C. H. Beck, München, 1993. 447.

53 százalékkal újraválasztották. Hitler 36,8%-ot, Thälmann 10,2%-ot kapott.[9] Hindenburg azonban csalódottan vette tudomásul, hogy számos konzervatív választó elfordult tőle, s még Seeckt tábornok is Hitler mellett állt ki. Különösen az zavarta, hogy második elnöki megbízatását kifejezetten 1925. évi ellenfeleinek, a szociáldemokratáknak és a katolikusoknak köszönhette, amiért groteszk módon Brüninget hibáztatta, jóllehet a kancellár mindent elkövetett Hindenburg győzelméért. Ennek ellenére Brüning bukása már csak idő kérdése volt. Mindinkább elveszítette a birodalmi elnök tanácsadóinak bizalmát, mivel nem hagyta magát bábként irányítani és önálló politikai vonalat követett. Ráadásul az SPD tolerálta politikáját, amely párt e körökben különösen gyűlöletesnek számított. A legnagyobb konfliktusra azonban akkor került sor, amikor Brüning a politikai erőszak fő okainak legyűrésére, több tartomány sürgetésére kieszközölte Hindenburgnál az SA és az SS betiltását, amely 1932. április 13-án lépett életbe. Így a mérleg nyelve enyhén balra billent, de a birodalmi elnök éppen ennek ellenkezőjét várta[10] és környezetében egyidejűleg a köztársasági Birodalmi Zászló szervezet betiltását is sürgették. A betiltás megzavarta Schleicher tábornok terveit is, aki a Brüning kormány megbuktatásán és az NSDAP kormányrészvételén dolgozott, majd elérte Groener belügy- és Reichswehr-miniszter lemondását is. Május 7-én Schleicher és Hitler titkos megállapodást kötött: eszerint Schleicher továbbra is Brüning megbuktatásán, az SA és az SS újbóli engedélyezésén és új parlamenti választások kiírásán tevékenykedik, Hitler pedig a Reichstagban tolerálja a következő elnöki kormányt.

A birodalmi elnök körüli kamarilla Groener lemondása után rövidesen ürügyet talált Brüning menesztésére is. Májusban a kancellár a kelet-elbai birtokosoknak további erőteljes pénzügyi segélyt igyekezett folyósítani. A szanálásra alkalmatlan birtokokat az állam felvásárolná vagy elárverezné, a munkanélküliek számára paraszti településeket hozna létre, hogy szociálpolitikailag tehermentesítse a városokat. A kamarilla könnyen rávette Hindenburgot, hogy lépjen fel ezen *„agrárbolsevizmussal"* szemben, aki május 29-én megvonta tőle a 48. cikkely átmeneti kivételes állapotának alkalmazását, ezért a kormánynak le kellett mondania.

Brüning keményen tartotta a kormányt, de erejét veszítette az utcára átkerült hatalmi harcban. Elképzeléseit a brit alkotmányosság, a Bismarck-rendszer és Mussolini modernista kölcsön-elvei hatották át, de összességében nem bizonyult stratégiaképesnek. Úgy vélte, hogy *„száz méterrel a cél előtt"* áll, amikor lemondatták. Hiszen a Young-tervet felülvizsgáló bizottság már 1931 decemberében megállapította, hogy Németországnak a Hoover-moratórium lejárta után nem kell majd további jóvátételeket fizetnie. A jóvátételekben érintett országok lausanne-i konferenciája 1932. július 9-én teljesen törölte a német jóvátételi fizetéseket. Németország a 132 milliárd aranymárka jóvátételi összegből 1932-ig végül összesen 20,78 milliárd aranymárkát fizetett ki. A sikernek azonban nagy ára volt: aláásta a parlamentarizmust, éleződött a gazdasági válság, növekedett milliók szociális

[9] Uo. 453.
[10] Uo. 456.

nyomora és a politikai radikalizáció. Brüning politikája felgyorsította a szélsőjobboldali NSDAP államot veszélyeztető tömegmozgalommá növekedését.[11]

A PAPEN-KORMÁNY ÉS AZ 1932. ÉVI REICHSTAG-VÁLASZTÁSOK

Az 1932. június 1-én hivatalba lépő Franz von Papen kancellárt Schleicher tábornok állította reflektorfénybe. A katolikus vesztfáliai nemes is Hindenburg személyes tanácsadói közé tartozott, s jó kapcsolatokkal rendelkezett az ipar, a földbirtokosok, a bankok és bürokrácia köreihez. Mivel a Centrum-vezetés ellenére vállalta el a kancellári posztot, kilépett a pártból. A *„bárók kabinetje"* főleg a kelet-elbai nagy-agráriusokat és a hozzá közel álló katonai vezető réteget képviselte. A közvélemény az egyoldalúan összeállított kormányt a Brüning-kabinettnél is alkalmatlanabbnak tekintette a gazdasági válság leküzdésére. Papent a Reichstagban csak a DVP és a DNVP támogatta. Az SPD azonnal felhagyott tolerációs politikájával. A kormány azonban megelőzte bizalmatlansági indítványát, s Hindenburg június 4-én feloszlatta a Reichstagot. Az 1934 szeptemberéig megválasztott Reichstag idő előtti feloszlatása Schleicher és Hitler 1932. április 7-i titkos megállapodásának része volt.

Papen intézkedései egyértelműen a munkaadóknak kedveztek. Adójóváírás, állami megbízások, hitelbővítés és 1932. augusztus végén végül 2,5 milliárd márkás beruházási programmal messze meghaladta Brüning gazdasági aktivitását. 1932 júliusában a jóvátételek pozitív értelmű lezárulása, valamint bizonyos kezdeményezések a fegyverkezési egyenjogúság elérésére szintén javították a gazdasági légkört. De Papenből végül is hiányzott az átütőerő, mert bizonyos döntések és fejlemények céljai ellen hatottak. Hatástalan maradt a vállalkozók ösztönzése új munkások foglalkoztatására, s éles szakszervezetellenes irányvonala tovább rontotta a társadalmi békét.

1932 nyarán a német történelem legvéresebb választási küzdelme zajlott. A jobboldal (SA, SS, Stahlhelm) és a baloldal (Vörös Frontharcos Szövetség, Birodalmi Zászló) között mind gyakrabban került sor véres összecsapásokra, amelyek 1932. júniusban és júliusban 300 halottat és 1100 sebesültet követeltek. Egyedül a július 17-i *„altonai véres vasárnapon"* 18 halott és 68 részben súlyos sebesült maradt a helyszínen, amikor az SA felvonult a hamburgi kommunista fellegvárban és egy órás tűzpárbaj alakult ki.

Papen *„új állam"* eszméjének elvei a birodalmi kancellár és a porosz miniszterelnök pozíciójának egyesítésére, a kancellárnak a parlamenttől való függetlenítésére és a parlament felett álló arisztokratikus és hivatásrendi összetételű *„felsőház"* felállítására vonatkoztak, amelynek tagjait a birodalmi elnök nevezi ki. Elképzelései hasonlóságot mutattak a császárság struktúráival, s a tervek végül is a monarchiához való visszatérést jelentették volna.

Az *„új állam"* felé vezető úton első lépésként a porosz tartományi kormány kikapcsolása szerepelt. Ehhez jó alkalmat kínált, hogy a szociáldemokrata Otto Braun miniszterelnök koalíciós kormánya az 1932. április 24-i porosz tartományi választásokon elveszítette többségét. A nácik és a kommunisták *„negatív többsége"* minden kormánykombinációt meghiúsított, maguk azonban nem voltak hajlandók átvenni a felelősséget, s a Braun-

[11] Diehl: i. m. 55–56.

kabinet ügyvezető kormányként továbbra is hivatalban maradt. A döntési vákuum puccslégkört teremtett.

A *„kamarilla"* közbenjárására Hindenburg 1932. július 20-án két szükségrendeletet bocsátott ki. Az első felhatalmazta a birodalmi kormányt, hogy a *„közrend és biztonság helyreállítására"* a porosz tartományi kormányt *„birodalmi megbízottal"* váltsa fel. Papen átvette a porosz miniszterelnök hivatalát, a belügyminiszter pedig a konzervatív pártonkívüli esseni főpolgármester, Franz Bracht lett. Az ostromállapotot elrendelő második rendelet pedig a végrehajtó hatalmat Berlinben és Brandenburgban a Reichswehrre ruházta. A munkásszolidaritás hiánya megakadályozta a szervezett ellenzék fellépését a kísérlet ellen, hogy Poroszországot a birodalmi kormányhoz kösse, amely maga sem rendelkezett többséggel.[12]

A Braun-kormány eltávolítása után nagy tisztogatás kezdődött a közigazgatásban, s a szociáldemokrata köztisztviselőket konzervatív, főleg németnemzetiek váltották fel. Az államcsíny nemcsak a köztársaságra, hanem a föderalizmusra is nagy csapást jelentett.[13]

Az államcsíny miatt Poroszország az állami törvényszékhez fordult, amely 1932 októberében a birodalmi megbízottak átmeneti kinevezését megengedhetőnek nyilvánította, ugyanakkor alkotmánysértőnek minősítette Poroszország képviseletével való megbízásukat a Birodalmi Tanácsban. A bírák ítéleteikkel eleget tettek ugyan az elnöki rendszer elvárásainak, kifogásolták azonban a weimari alkotmány 48. cikkelyének elnöki alkalmazását. Az ítélet nem változtatott a Braun-kormány félreállításának tényén, s Poroszország továbbra is a birodalmi kormány ellenőrzése alatt maradt.

A porosz kormány leváltása – amelybe előzetesen Hitlert is beavatták – és a munkáspártok összefogásának hiánya még inkább mozgósította a náci pártot, amely az április tartományi választásokon nemcsak Poroszországban, hanem Bajorországban, Württembergben, Szászország–Anhaltban és Hamburgban is növelte befolyását.

Az 1932. július 31-i parlamenti választásokon többen vettek részt, mint bármikor korábban (84,1%). Eredménye újabb keserű vereséget jelentett a szociáldemokraták számára, miközben a kommunisták növelték szavazataik arányát. Az enyhe erősödést felmutató Centrum és bajor szervezete kivételével a polgári középpártok szinte teljesen felőrlődtek. A DNVP is enyhe veszteséget könyvelhetett el.

A várakozásoknak megfelelően a választások kimagasló győztese a nemzetiszocialista párt lett. Mivel a kommunisták és a Centrum kivételével különböző mértékben szinte valamennyi párttól csábított el választókat, szavazatarányát és mandátumait csaknem megduplázta: 37,3 százalékot és ezzel 230 képviselői helyet szerzett. Ezzel a legerősebb parlamenti frakciót alkotta, ahol a bevett gyakorlat szerint az elnököt is állította (Hermann Göring). A lakosság nagy részét érintő tartós polarizáció és radikalizáció, valamint az ügyes és költséges választási küzdelemnek (amelyet túlnyomórészt saját eszközökből, részben pedig a gazdaság támogatásából finanszírozott) köszönhetően a nemzetiszocialisták új választókat szereztek meg. Ezek hatvan százaléka a középrétegekből, negyven százaléka pedig munkáskörnyezetből került ki. Választási körútjaihoz a repülőgépet is

[12] Uo. 56–57.
[13] Winkler: *Weimar...* i. m. 503.

felhasználta. Hatékonynak bizonyultak választási plakátjai is, amelyek azt hirdették: *„Utolsó reményünk Hitler"*. Antiszemitizmusukat ekkor még háttérbe szorították, mivel tisztességes párt látszatára törekedtek.

Választási sikere nyomán Hitler azonnal visszavonta a Papen-kormány tolerálásának ígéretét. Schleicher kormányrészvételre tett javaslatát visszautasítva 1932. augusztus 13-án Hindenburgnál *„a kormány vezetését és teljes mérvű államvezetést"* követelt pártja számára. A kamarilla azonban nem volt hajlandó kiengedni a hatalmat kezéből. Hindenburg kijelentette, hogy nem vállalhatja a felelősséget a *„teljes kormányhatalomnak kizárólag a nemzetiszocialista mozgalomra való átruházásáért, amely a hatalmat egyoldalúan kívánja alkalmazni"*. Így Hitler a birodalmi elnökválasztás után második érzékeny vereségét könyvelhette el.

Mivel a Papen-kormányra az újraválasztott parlament bizalmatlansági indítványa várt, Papen azonban továbbra is hivatalban kívánt maradni, Hindenburg 1932. augusztus 30-án felhatalmazta a kancellárt a parlament újólagos feloszlatására, de nem engedélyezett hatvan napon belüli újabb választásokat. Papen azonban visszariadt a súlyos alkotmánysértéstől. Így szeptember 12-én a Reichstag első ülése elsöprő többséggel bizalmatlanságot nyilvánított a kormánnyal szemben, anélkül, hogy a parlament ellenkabinetet tudott volna állítani. Papen még a szavazás alatt feloszlatta a Reichstagot a birodalmi elnök előkészített rendeletével.[14] A partikuláris érdekek elsődlegessége kaotikus helyzetet okozott a politikai akaratképzésben.

Az alkotmányban előírt új választásokig azonban a Papen-kormány néhány figyelemreméltó gazdaságpolitikai szükségrendeletet bocsátott ki. Kezdetben ugyan még tovább élezte a brüningi deflációs politikát, a jóvátételi kötelezettségek megszűntével azonban új gazdaságpolitikai hangsúlyok képződtek. Megalakult a munkanélküliséget csökkentő *„önkéntes munkaszolgálat"*, állami foglalkoztatási intézkedések születtek, adóbonok bevezetése könnyítette a vállalkozókat és a beruházások finanszírozását. A szeptember 5-i rendelet lehetővé tette a vállalkozóknak, hogy a munkanélküliek foglalkoztatása esetén húsz százalékkal elmaradjanak a megállapított bérektől. Júniustól az állami egyeztető bizottsági határozat kötelező érvénye is ajánlássá szelídült. Összességében intézkedései a munkanélküliség aktív leküzdésében a keynesi anticiklikus konjunktúrapolitika irányába tett óvatos átmenetet jelezték.

Papen programjával az ipar nagy részei egyetértettek, a tervezett bércsökkentéseket azonban a szakszervezetek bírálták. Azonban november 3–7. között akaratuk ellenére került sor a berlini közlekedési üzemek *„vad"* sztrájkjára, amely megbénította a főváros forgalmát. Az akciót a kommunisták és a nemzetiszocialisták szervezték, akik ily módon igyekeztek munkásszavazatokat szerezni. A rendőrséggel lefolyt összecsapások három halottat követeltek.

Az 1932. november 6-i Reichstag-választások eredményei először ismét reményeket ébresztettek a demokraták számára. A KPD ugyan tovább növelte szavazatait (100 mandátum) az SPD rovására, s a polgári középpártok a Centrum kivételével továbbra is szomorú helyzetben voltak, a jobboldali táborban azonban alapvető változások történtek. A *„Papen-pártok"* (DVP és DNVP) enyhén növelték szavazataikat, miközben a

[14] Diehl: i. m. 57–58.

nemzetiszocialisták szavazatainak aránya 37,8 százalékról 33,5 százalékra csökkent, s 34 mandátumot veszítettek. A december 4-i türingiai kommunális választásokon folytatódott szavazatcsökkenésük tendenciája. Számos hívük ugyanis elégedetlen volt Hitler látszólag sikertelen „mindent vagy semmit" stratégiájával.

1932. november 17-én a Papen-kormány lemondott, de ügyvezetőként továbbra is hivatalban maradt, jóllehet politikai helyzete kilátástalanná vált. Végül a kabinet *„harci tervet"* fontolgatott: a Reichstag feloszlatása új választások kiírása nélkül, a pártok kikapcsolása a rendőrség és a Reichswehr révén, az alkotmány autoritatív értelmű átalakítása, amelyet később népszavazás vagy a nemzetgyűlés hagyna jóvá. Hindenburgnak tetszett a terv, Schleicher azonban elutasította, attól tartva, hogy a Reichswehr eközben belesodródhatna egy nagy veszteségekkel járó polgárháborúba.

November 21-én Hindenburg újabb kormányrészvételt ajánlott fel Hitlernek a parlamenti bázison nyugvó többségi kormányban, amit az NSDAP Führere ismét elutasított. Ő a kivételes törvényeken alapuló kancellárságot sürgetett, amelyet azonban Hindenburg megtagadott tőle.

A Reichswehr-minisztériumból december elején kiszivárogtatott modelltervből kiderült, hogy egy nagyobb sztrájkmozgalmat fegyveres erővel sem lehetne megfékezni. Mindez megpecsételte a Papen-kormány sorsát.[15]

SCHLEICHER KANCELLÁRSÁGA

A Hindenburg-kamarilla exponenseként 1932. december 3-án hivatalba lépő Kurt von Schleicher kancellár megtartotta Reichswehr-miniszteri posztját is és csupán két minisztert cserélt le.[16] Kormánynyilatkozatában – meglepetésre – egyaránt elhatárolódott a kapitalizmustól és a szocializmustól. Általános kötelezettségvállalást és nem csak egyoldalú költségterhelést tűzött ki célul. Valamennyi lakossági réteg érdekének pártok feletti képviseletét ígérte, egy célt ismerve: munkát teremteni! A *„szociális tábornok"* a *„téli segély"* keretében a hús és a szén árcsökkentését sürgette. Megszüntették a Papen-kormány szeptember 4-i szükségrendeletének munkavállaló-ellenes szociálpolitikai részét, amnesztiát hirdetett a politikai bűncselekményt elkövetőknek (a gyilkosságokat leszámítva), s a parlamentben együtt kívánt működni *„minden jóakaratú erővel"*, amelynek üléseit azonban 1933 januárjára napolták el.

A kamarilla egyik fő exponenseként az elnöki uralom 1932. évi tapasztalatai alapján meg volt győződve arról, hogy a weimari alkotmány 48. cikkelye szerinti kormányzás zsákutcába vezetett, s tömegbázis nélkül nem lehetséges tartós, stabil politika. A saját érdekek politikáját pedig a nemzeti felelősség stratégiájává kell alakítani.

A kiutat Schleicher a Reichswehr és a munkásság egyfajta szövetségében látta. Már a Papen-kabinet miniszteréként megkezdte az SPD, a Német Állampárt (a korábbi DDP), a Centrum, a DNVP és az NSDAP munkásszárnyaival a parlamenti tolerancia-politikát

[15] Uo. 59.
[16] Winkler: *Weimar...* i. m. 557.

biztosító *„keresztfront"* kiépítését. Ennek keretében olyan politikát helyezett kilátásba, amely fokozottabban számol a munkások, alkalmazottak és tisztviselők érdekeivel. A nemzetiszocialista párt esetében irányvonala – akarva-akaratlanul – a Gregor Strasser körüli *„balszárny"* leválasztására irányult. Strasser hajlott rá, hogy alkancellárként belépjen Schleicher kormányába. Hitlernek végül is sikerült meghiúsítania szándékát és a pártfunkcionáriusok többségét maga mellé állítani; Strasser 1932. december elején pedig lemondott minden pozíciójáról. Ezzel valójában már meghiúsult a *„keresztfront"*. A szakszervezetek ugyan érdeklődtek az ötlet iránt, de a Schleicher iránt bizalmatlan SPD 1933 elején végképp eltanácsolta a hozzá közel álló Általános Német Szakszervezeti Szövetséget a tábornokkal való együttműködéstől. Ráadásul elmérgesedett az SPD és az elhúzódó válság miatt alkalmazkodóbbá váló szakszervezetek vitája is a hitelekből finanszírozott állami munkateremtési akciók ügyében, így a baloldal bizonyos mértékben kétszeresen megosztott volt és tovább gyengült.

Schleicher sem térhetett ki a földbirtokosi érdekek elől, de nem teljesítette a Reichslandbundnak a parasztság átfogó importvédelmére és a kényszervégrehajtások megszüntetésére vonatkozó követelését. A tejtermelő gazdaságokat támogatandó 1932. december 23-i szükségrendeletével azonban a margarin-előállítókat vaj használatára kötelezte, amely a pártok, a vállalkozói szövetségek és a szakszervezetek heves tiltakozását váltotta ki. A pártok az olcsó növényi eredetű alapélelmiszer várható drágulása, az ipari képviseletek pedig a mezőgazdaság egyoldalú előnyben részesítése miatt lázongtak, és bérkövetelőstől tartottak.

Ezzel szemben a Papen alatt megkezdett állami munkateremtési program további kiépítése túlnyomórészt egyetértésre talált. Általános elismerést aratott külpolitikai területen, hogy 1932. december 11-én az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország elismerte Németország katonai egyenjogúságát. A jóvátételi kérdés felszámolása után a versailles-i szerződés újabb részrevíziója történt meg.

A parlamenti támogatás nélkül maradt Schleicher a margarin-rendelet elleni tiltakozás miatt a parlament következő ülésén bizalmatlansági indítvánnyal számolhatott. Ezért ugyanolyan alkotmánysértő lépéseket tervezett, amilyennel korábban ő lehetetlenítette el Papent. Szigorú titoktartás mellett az *„állami szükségállapot"* esetére a szükségrendeletek egész sorát készíttette elő: a Reichstag feloszlatása új választások nélkül, kivételes állapot kihirdetése és általános sztrájk esetén a végrehajtó hatalom átruházása a Reichswehrre, a közszolgálatban és a létfontosságú üzemekben dolgozók sztrájktilalma szigorú büntetés terhe mellett, s a szakszervezetek elnyomása. Schleicher ezekkel az intézkedésekkel tervezte diktatórikus kormányzását 1933 végéig, amikor előreláthatólag a gazdasági válság, s vele együtt a politikai szélsőségek is csökkennek. Hindenburgot azonban nem sikerült megnyerni az állami szükségállapot-tervnek. Az új választások nélküli Reichstag-feloszlatás esetén a Centrum és a nemzetiszocialisták hivatali visszaélés miatt alkotmánybírósági beadvánnyal fenyegetőztek, s Hindenburg nem vállalta ennek rizikóját. Az elnöki rendszer mérvadó szerzője bizonyos fokig a saját maga által teremtett politikai viszonyokon bukott meg, s 1933. január 28-án lemondott.[17]

[17] Diehl: i. m. 60–61.

AZ NSDAP KORMÁNYRA JUTTATÁSA

Hitler 1933. január 30-án kancellári kinevezésével teljesen megváltozott a helyzet. A fordulatban a katonaság, az állami bürokrácia és a gazdaság elitjeinek aktivitása is közrejátszott. Néhány nehéziparos (Emil Kirdorf és Fritz Thyssen) már 1927, illetve 1929 óta támogatták az NSDAP-t. Hitler előadása 1932. január 7-én a düsseldorfi iparos-klubban a legtöbb jelenlévőt lenyűgözte, mivel a magángazdaság szabad vállalkozási kezdeményezéseit összehasonlította a politikában érvényesítendő nemzetiszocialista Führer-elvvel, s mindkettőt a teljesítményelvre vezette vissza. Hallgatósága számára így világos lett, hogy a párt 1920. évi programjában szereplő *„szocialista"* követelések csupán választási fogások a munkások és a kisebb középvállalkozók számára, s valójában Hitler nem kívánja érinteni a vállalkozói pozíciókat, illetve a termelőeszközök magántulajdonát. Ezután az NSDAP e forrásból is jelentős adományokat kapott.

Hitler, Göring és Himmler jó kapcsolatokra törekedett a vállalkozói körökkel, mivel pontosan tudták, hogy a gazdaság legalábbis egy részének támogatása nélkül nem kerülhetnek hatalomra. Kapcsolataik 1932 júniusában gazdaságpolitikai tanácsadó stábok felállításában tetőztek, amelyek Hjalmar Schacht, egykori birodalmi bankelnök, illetve a délnémet vegyipari vállalkozó, Wilhelm Keppler körül szerveződtek meg.

Amikor a konjunktúrakutató intézet október végén a gazdasági fellendülés első jeleit észlelte és az NSDAP a novemberi parlamenti választásokon jelentősen visszaesett, a Hitler-kormány kinevezése a távoli jövőbe került. Ezért a nehézipar, a földbirtokosok, a kereskedelem, a hajózás és a bankok 22 NSDAP-közeli személyisége 1932. november 19-én a birodalmi elnökhöz intézett beadványukban Hitler kinevezését sürgették az elnöki kabinet élére, de kezdeményezésük ekkor még eredménytelen maradt.

1932 decemberében Schleicher NSDAP-ellenes, látszólag szakszervezetbarát irányvonala mozgósította a gazdaság, a hadsereg és az állami bürokrácia mindazon nemzeti-konzervatív erőit, akik Hitler kancellári kinevezésétől és a nemzetiszocialista tömegmozgalomtól remélték régi céljaik megvalósulását: az állam autoritatív-monarchista átalakítását, a kommunisták, a szociáldemokraták és a szakszervezetek tartós kikapcsolását, a gazdaság adó- és szociális terheinek megszüntetését, a versailles-i szerződés felszámolását és a fegyverkezés beindítását. Számoltak azzal, hogy Hitler nem monarchista érzületű és *„Führer-diktatúrára"* törekszik, s nem hagyhatja teljesen figyelmen kívül a munkavállalók szociálpolitikai érdekeit sem, de úgy gondolták, hogy az NSDAP-t mintegy *„bekeretezik"* és *„megzabolázzák"*, s konzervatív szövetségesei érdekében kormányozva végül is politikailag *„elhasználódik"*.[18]

Hitler pártolóinak nem volt közvetlen bejárásuk Hindenburghoz, aki a Reichstag kikapcsolása után egyedül döntött a kancellár személyéről. Ezért Papenra támaszkodtak, aki továbbra is élvezte a birodalmi elnök bizalmát és szétoszlathatta annak Hitlerrel szembeni bizalmatlanságát. A nemzetiszocialista vezérhez fűződő rossz tapasztalatai ellenére Papen kancellársága után csatlakozott Hitler szószólóinak táborához és tárgyalásaik vezetője lett, mert így látott lehetőséget a kormányba való visszatérésre. Másrészt

[18] Uo. 61–62.

Hitler is feladta Papennal szembeni fenntartásait, mert belátta, hogy a hatalomra jutáshoz taktikai kompromisszumokra van szüksége.

1933. január 4-én Schröder bankár kölni házában Papen és Hitler elvben megállapodott a Hitler–Papen–Hugenberg kormány személyeiről és politikájáról, amely miharabb felváltja a Schleicher-kabinetet. A nemzetiszocialista párt (Hitler, Göring, Frick), a Papen–Hindenburg-kamarilla és a németnemzetiek–Stahlhelm (Hugenberg, Duesterberg) politikai háromszögben néhány nagyiparos bevonásával puhatolózó megbeszélések kezdődtek. Január 9-én Hindenburg hozzájárult ahhoz, hogy Papen tárgyalásokat folytasson az NSDAP részvételével, de Papen kancellárságával felállítandó koalíciós kormányról. Két nap múlva feszültség támadt Hindenburg és Schleicher között, mert a mezőgazdák szövetsége a kancellár *„agrárbolsevizmusára"* panaszkodott, aki keleten Brüninghez hasonló telepítési terveket dédelgetett.

Január 17-én Hitler Hugenberggel tárgyalt, aki elutasította az új választásokat és nemzetiszocialista birodalmi megbízott kinevezését a porosz belügyminisztériumba. Négy nappal később a DNVP megvonta parlamenti támogatását Schleichertől. Ugyanebben az időben a Hindenburghoz közelálló személyiségek (Vilmos egykori trónörökös, Oldenburg-Januschau földbirtokos, Blomberg tábornok) a Stahlhelmből, a németnemzetiekből és a nemzetiszocialistákból álló, Hitler vezette kormány alakítását sürgették.

Az áttörés 1933. január 22-én, szombaton a Joachim von Ribbentropp házában tartott megbeszélésen történt, amelyen Hitler, Göring, Frick, Papen, Meissner és Oskar von Hindenburg vett részt. Ezen megnyerték Hitler kancellári kinevezésének Meissner államtitkárt és Hindenburg fiát. Amikor Schleicher január 28-án lemondott, addigra már megtörték a birodalmi elnök Hitlerrel szembeni ellenállását. Egyetlen feltételét, Blomberg védelmi-miniszteri kinevezését pedig a nemzetiszocialista vezér kifejezetten örömmel vette.

Miközben 1933. január 29-én a berlini állatkertben rendezett szociáldemokrata nagygyűlésen százezer tettek hitet amellett, hogy *„Berlin vörös marad"*, Hitler, Göring és Papen megállapodott, hogy Papen poroszországi birodalmi megbízott, Göring porosz belügyminiszter, Frick pedig birodalmi belügyminiszter lesz. Délután Papen Hugenberggel, és a Stahlhelm két vezetőjével, Seldtével és Duesterberggel tárgyalt. Hugenberg még mindíg ellenezte az új választásokat, de csábítóan hatott rá Hindenburg ajánlata, hogy egyszerre lehet birodalmi és porosz gazdasági és mezőgazdasági miniszter. Seldte a munkaügyi minisztériumra vágyott, Duesterberget azonban a birodalmi elnökválasztáson való lejáratódása miatt az NSDAP távol tartotta vezető pozíció betöltésétől.

Végül is Hindenburgot a *„keleti-segély botránya"* és a küszöbön álló katonai puccsról szóló híresztelések sugallták gyors cselekvésre. A parlament költségvetési bizottsága a Centrum kezdeményezésére ugyanis január közepétől vizsgálta a kelet-elbai mezőgazdaságnak kifizetett állami pénzek ügyét. Hindenburg barátjának, Oldenburg-Januschaunak is nagyobb összeget ítéltek meg, mint ami megillette volna. Sőt még a birodalmi elnök neve is felbukkant, amikor ismertté vált, hogy 1927-ben neudecki birtokát fia nevére jegyeztette be, az örökösödési adót megtakarítandó. Így attól tartott, hogy belekeveredik a *„keleti-segély botrányba"*. Papen végül azzal oszlatta el a birodalmi elnök Hitlerrel szembeni aggodalmait, hogy a Centrum koalícióba vonásán munkálkodik, vagyis olyan parlamenti

többségen nyugvó kormányra törekszik, amely a 48. cikkely nélkül is működik. Ezért az igazságügy-miniszteri posztot betöltetlenül hagyta.

Január 29-én este Hitler és Goebbels küszöbönálló katonai puccs terveiről értesült, amelyet Schleicher és a hadvezetés főnöke, von Hammerstein tábornok tervezett a potsdami helyőrség bevonásával, hogy a birodalmi elnök letartóztatásával megakadályozzák az új kormány megalakulását. Hitler értesítette Papent és Meissnert, akik gondoskodtak arról, hogy a másnap Berlinbe érkező Blomberg tábornokot azonnal Hindenburghoz vigyék és – alkotmányellenesen, a kinevezett kancellár javaslata nélkül – letegye véderő-miniszteri esküjét.

A jövendő kormány tagjait 1933. január 30-án háromnegyed 11-re rendelték a birodalmi elnökhöz. Hugenberg még mindig ellenezte a Reichstag feloszlatását; Papen a küszöbön álló katonai puccsal helyezte nyomás alá, Hitler pedig megígérte, hogy az új választások után is megtartja miniszterei. Hugenberg azonban továbbra is nemet mondott, de Meissner sürgetésére a többiekkel együtt bement Hindenburghoz, ahol 11 órakor Hitler, Göring, Frick, Papen, Hugenberg és négy pártonkívüli konzervatív miniszter letette a hivatalos esküt a weimari alkotmányra.

Felületesen szemlélve a három nemzetiszocialista minisztert a birodalmi elnök, a Stahlhelm képviselője, a DNVP és a pártonkívüli szakminiszterek révén tényleg *„bekeretezték"* a kormányban. Az NSDAP azonban megszerezte a stratégiailag fontos kulcspozíciókat. A kormány üléseit kancellárként Hitler vezette, aki *„meghatározta a politika irányvonalát"*, Frick belügyminiszterként a belbiztonságért, a törvények előkészítéséért és végrehajtásáért felelt. Göring tárca-nélküli miniszterként megszerezte a porosz belügyminisztériumot és a legnagyobb tartomány rendőrségét. Papen minden realitásérzékét elveszítve azzal számolt, hogy *„két hónapon belül úgy sarokba szorítjuk Hitlert, hogy visítani fog"*.

Az NSDAP-nak fél évre sem volt szüksége a *„keretek"* szétrobbantásához. A kormányalakítás másnapján Kaas prelátus, a Centrum-vezetője a Reichstag egy éves elnapolását követelte Hitlertől, aki elutasította a kérést, s Hindenburgot a parlament feloszlatására kérte, arra hivatkozva, hogy a jelenlegi parlamenttel nem lehet kormányozni. A birodalmi elnöknek nem kell aggódnia, az új választások – ígérte kétértelműen – az *„utolsók"* lesznek. Hindenburg beleegyezett, s február 1-jén kiadta a feloszlatási rendeletet.

Hitler ellenfeleit megrázta kancellári kinevezése, de ellene irányuló közös akcióra nem vállalkoztak. A megosztott baloldal megbénult. A kommunisták általános sztrájkra szólítottak fel, s egységfront-ajánlatot tettek a szociáldemokratáknak, akik azonban nem hajlottak az együttműködésre. Tagjaikat és híveiket a *„hidegvérűség, eltökéltség, fegyelem és egység"* megőrzésére szólították fel, s figyelmeztették a kormányt az alkotmányosság megtartására. Papen 1932. július 20-i poroszországi államcsínye jelentősen meggyengítette a szociáldemokráciát, s a *„keresztfront"*-vita beárnyékolta viszonyát az Általános Német Szakszervezeti Szövetséggel. A szakszervezetek továbbra sem gondoltak általános sztrájkra. Nem volt remélhető ellenállás a Centrum párttól sem, amelynek vezetői 1930 őszétől komolyan fontolgatták az NSDAP-val kötendő koalíciót. A polgári-liberális pártok gyengeségeik miatt nem játszottak többé jelentős szerepet. Most fizetődött ki Hitler legalitás-taktikája. Az NSDAP-nek nem kellett meghódítania a politikai hatalmat, hanem azt alkotmányosan kezeibe helyezték, s megbízták a

jobboldali koalíció vezetésével. A Hitlerre adott igen főként a Weimarra adott nemet jelentette, s a német nagyhatalmi korszak elvesztése ellen irányult, átitatva a hitlerizmus erőszakos propagandamódszerével, amely archaikus értékeket és forradalmi megújulást sugallt.[19]

[Megjelent: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990).* Aula Kiadó, Budapest, 2004. 156–183.]

[19] Uo. 62–64.

IV.

A „*HARMADIK BIRODALOM*"

A NEMZETISZOCIALISTA URALMI RENDSZER

A NEMZETISZOCIALIZMUS ÉS HITLER VILÁGKÉPE

A nemzetiszocializmus felemelkedése és uralma nemzeti és európai összefüggésekben ment végbe. A nemzetiszocializmus a német történelem terméke volt: a császárság megkésett nemzetállami fejlődésében a politikai és szociális feszültségek eredménye, amelyet az első világháború és következményei tovább éleztek. A feszültségeket a weimari köztársaság örökölte, amelyek végül az antidemokratikus, nemzetiszocialista tömegmozgalom, illetve a konzervatív hatalmi elitekkel kötött szövetségük feltétele lett, akik a császársághoz kötődve nem kívántak békét kötni az új parlamenti köztársasággal.

A weimari demokrácia válsága európai dimenziókat is hordozott. *„A 20. század őskatasztrófája"*, az első világháború anyagilag és szociálisan mindenütt súlyosan megterhelte az európai államokat és mozgósította a társadalmakat. A politikai szárnyakon radikális pártok alakultak. Ezek szélsőségesen nacionalisták voltak ott, ahol a békekonferenciák eredményeit nem fogadták el. Mellettük Európa számos államában baloldali szocialista és kommunista mozgalmak szerveződtek, amelyek a társadalmi forradalom jelszavát írták zászlajukra. A háborút követő forradalmi válság nyomán pedig több európai országban szélsőséges nacionalista és fasiszta tiltakozó- és harci mozgalom jött létre, amelyek militáns antiliberális, antimarxista és részben polgárellenes pozíciót foglaltak el. Ezek a parlamenti vitán túlmenően politikai küzdelmet és engedelmességet, terrorista megfélemlítést és politikai erőszakot hirdettek, amelyet fekete-, barna- vagy zöld párt-uniformisban gyakoroltak. Példaképük Benito Mussolini (1883–1945) 1919-ben alapított olasz fasiszta mozgalma volt, amely rohamcsoportjaival 1920–1921 óta az ország északi részén a politikai terror révén mindinkább egyfajta mellékkormányként működött. 1922-ben konzervatív koalíciós kormány vezetőjeként hatalomra került, s 1925-ig kiépítette fasiszta diktatúráját. Az NSDAP korai szakaszában szintén az olasz politikai stílust követte, majd 1933 után a nemzetiszocializmus az önkényuralmi és fasiszta mozgalmak és rendszerek új centruma lett.[1]

A Franciaországban, Spanyolországban, Romániában, Magyarországon, Jugoszláviában vagy Angliában jelentkező náci és fasiszta mozgalmak ott számíthattak tömegbefolyásra és politikai sikerre, ahol a hagyományos polgári-liberális pártrendszer alkalmatlan volt stabil többség alakítására és az erős baloldali mozgalom elbizonytalanította a polgári tábort. Sikeres volt ott is, ahol a politikai-szociális válsághoz még a világháborús vereség

[1] THAMER, Hans-Ulrich: Die nationalsozialistische Bewegung in der Weimarer Republik. In: DIEHL, Elke és mások: *Nationalsozialismus I. Von den Anfängen bis zur Festigung der Macht.* Informationen zur politischen Bildung. Bundeszentrale für politische Bildung, Heft 261. Bonn, 2000. 5–6.

és a békeszerződések miatt a nemzeti identitás válsága társult, amelyet nemzeti szégyenként és a radikális revízió politikai kihívásaként értelmeztek. Itt a fasiszta mozgalmak az elbizonytalanodott polgári tábor militáns segélycsapatának kínálkoztak fel, amelyet saját tömegmozgalmuk dinamikájával kíséreltek meg legyőzni.

A különböző problémák együttese elsősorban Olaszországban és Németországban, az erős belső feszültségekkel terhes, későn alakult nemzeteknél jelentkezett. A fasiszta-nemzetiszocialista mozgalmak csak itt voltak képesek tömegmozgalommá és önálló politikai hatalommá válni, amely aztán a konzervatív pártokkal és csoportokkal való szövetségben megnyitotta számukra a hatalomhoz vezető utat. A fasiszta mozgalmak más nyugat-európai országokban töredékpártok maradtak, mivel a liberális alkotmányrend stabilnak bizonyult. A délkelet-európai régióban az általános politikai mozgósítás még nem haladt annyira előre, hogy a hagyományos elitek bizonytalanul érezhették volna magukat s országuk mindenkori radikális fasiszta mozgalmával kötött szövetség után kellett volna nézniük.[2]

A nemzetiszocializmus a válságok szülötte volt. Létrejötte a weimari köztársaság kezdeti, válságoktól, forradalomtól és ellenforradalomtól gyötört éveihez fűződik, s az 1930. évi választásokon tömegpárttá emelkedése összefonódott a weimari köztársaság újabb állami- és gazdasági válságával és a köztársaság-ellenes jobboldali diktatúrába torkollt.

Adolf Hitler 1919 nyarán kapcsolódott be a politikába, amikor belépett a Reichswehr hírszerző részlegébe, amelynek célja a szocialista beállítottságú legénység felderítése, illetve olyan pártokhoz és csoportokhoz való kapcsolat kiépítése volt, amelyek magukévá teszik a katonai gondolkodást. Feladatuk volt továbbá az Oroszországból hazatérő hadifoglyok *„felvilágosítása"* is.

1919. szeptember 12-én szolgálati megbízásból Münchenben meglátogatta az év elején Anton Drexler lakatos és Karl Harrer újságíró által alapított Német Munkáspárt *(DAP)* mintegy negyvenfős rendezvényét, majd a Reichswehrtől való elbocsájtása után csatlakozott a párthoz.[3] Jelleméből hiányzott az önkontroll, erős képzelőerővel és én központúsággal rendelkezett, a realitás és az irrealitás határán mozogva.[4] 1920. február 24-én, a párt névváltozása (Nemzetiszocialista Német Munkáspárt – *NSDAP*) alkalmából mutatták be 25 pontos programjukat, amely a korabeli faji-nemzeti eszmeiséget antikapitalista felhangokkal ötvözte. A népi határoknak megfelelő Nagy-Németországot, gyarmatokat, erős központi kormányt, földreformot, a kamatok megszüntetését, a trösztök államosítását, s a nagy áruházak köztulajdonba vételét követelték. Sürgették a munkások részesedését a nagyvállalatok nyereségében, halálbüntetés bevezetését az uzsorásokkal szemben, s a népoktatás fejlesztését. Faji elveken alapuló törvénykezést, a zsidóktól az állampolgárság megtagadását s az erkölcsösség talaján álló *„pozitív kereszténység"* és a germán faj erkölcsének érvényesülését fogalmazták meg.[5]

Befolyására a párt népi értelmű tömegagitációba kezdett, s a belső programvitákat

[2] Uo. 7.
[3] Uo. 10.
[4] DEDERKE, Karlheinz: *Reich und Republik. Deutschland 1917–1933.* Klett-Cotta, Stuttgart, 1984. 207.
[5] HÜRTEN, Heinz (Hrsg.): *Weimarer Republik und Drittes Reich 1918–1945. Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung.* Band 9. Philipp Reclam jun. Stuttgart, 1995. 66–71.

elkerülendő a *„Führer-párt"* megoldást választotta. Az 1921. július 29-i rendkívüli taggyűlésen Hitlert választották elnöknek, aki az új alapszabály értelmében a pártot az elnökség többségi határozatától függetlenül vezette. E beépített biztosítéka a nemkívánatos fejlemények ellen később beigazolódott, mert vezetése alatt és agitációs módszereivel a párt taglétszáma folyamatosan nőtt, s 1919–1923 között a népi-össznémet *(alldeutsch)* körből a bajor polgári-nemzeti és katolikus körök, valamint a Reichswehr támogatásával tekintélyes tömeggé nőtt.

Az 1923. november 8–9-i puccskísérlet után Hitler börtönben ült. Annak negatív tapasztalatai (egység hiánya, megbízhatatlanság a polgári politikusok és felső katonai vezetés sorában) arra a felismerésre juttatták, hogy cselekvőképességét sohase adja fel, s ne tegye magát függővé olyantól, akit nem tud ellenőrizni. Olyan szervezetet kell tehát felállítani, amely egyedüli rendelkezésére áll. Idő előtti szabadulása után, 1925. február 27-én újjáalakította a pártot, amely legális politikai erővé vált. Az 1926. februári vezetőségi ülésen ismét megszilárdította pozícióját, s ő határozta meg a párt törekvéseit.

Politikai pályafutását kezdettől fogva két tapasztalat határozta meg: az első világháborús vereség sokkja (nem ismétlődhet meg 1918 novembere) és a tömegek mozgósíthatósága a nagynémet hatalmi állam céljai számára, amely a német nép faji elitjellegének megfelelően átveszi Európában a hegemóniát. E tapasztalatok alapján már 1920–1921-ben kialakította politikai stratégiáját Németország felemelkedésére: a német világhatalmi pozíció elérésére először a belpolitikai alapokat kell megteremteni, a belső egységet és az egész nép lélektani és anyagi hadrafoghatóságát, s minden ezzel ellentétes akadály megszüntetését, majd *„az egész fajt zártan ráállítani a külpolitikai célokra".*[6]

A nemzetiszocializmus a megosztott nemzetnek igazságosabb, népi és faji tudatban egyesített teljesítményközösséget követelt és ígért. Az NSDAP ütőképes szervezetet kívánt felállítani, amely nemcsak propagandával, hanem erőszakkal is képes harcolni belpolitikai ellenfeleivel. Egyúttal alkalmas szövetségest kell találni a belpolitikai erők között, akik legalábbis részleges célokat követnek (katonaság, bürokrácia, jobboldali pártok, katonai szövetségek, gazdaság).

A nemzetiszocializmus célja az új ember (*„fajtiszta árja"*, harcias önzetlen, engedelmes és hűséges; a véletlenszerűséget elkerülendő a *„német vér"* tisztasága érdekében misztikus vérségi szempontok döntenek), az új állam (pártok nélküli népközösség, diktatúra; példakép a hadsereg szerveződése) és az új politika (a Karl Haushofer elméletére támaszkodó élettér) kialakítása. Módszere pedig az ütőképes szervezet létrehozása és aktív propaganda folytatása.[7]

Hitler világképe nem tartalmazott semmi eredeti felismerést, hanem a 19. század eszmetöredékeiből táplálkozott. Az 1920-as évek közepéig a népi-antiszemita, fajbiológiai és szociáldarwinista, nacionalista és imperialista, antidemokratikus és antimarxista elképzelések mozgódíszleteiből összerakta személyes világképét, amelyet két eszmei szál tartott össze: a radikális, univerzális faji antiszemitizmus és az élettérdoktrína. Ideológiai

[6] TYRELL, Albrecht: Der Aufstieg der NSDAP zur Macht. In: BRACHER, Karl Dietrich–FUNKE, Manfred–JACOBSEN, Adolf (Hrsg.): *Die Weimarer Republik 1918–1933. Politik–Wirtschaft–Gesellschaft.* Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1988. 470–471.

[7] Dederke: i. m. 211–213.

elképzelése találkozott azzal a meggyőződéssel, hogy a történelmet *„a népek élettérért folyó permanens harca"* határozza meg, amely csak akkor lehet sikeres, ha megőrzik, illetve helyreállítják a *„faji egységet"*.

A faji és antiszemita elképzelések terjesztésében nagy szerepet kapott a bayreuth-i Wagner-kör, amely színpadi játékaival a művelt közönség számára szalonképessé tette az *„árja"* és germán mítoszt. Németre fordították a legnagyobb *„fajteoretikus"*, a francia Arthur de Gobineau gróf munkáit, aki Az emberi faj egyenlőtlenségéről 1855-ben megjelent könyvében az emberiség történetét faji szempontok szerint tárgyalta, s a *„fehér fajt"* előrébb sorolta minden *„más fajnál"*. Egyedüli kreatív elemet csak az *„árja"* fajban látott, amely a magas kultúra hordozója, miközben az *„alacsonyabb fajokat"* szolgaságra ítélte. A *„fajhalált"* pedig nézete szerint csak a *„magasabb fajok tisztántartásával"* lehet elkerülni. A *„rasszizmus másik klasszikusa"*, a brit Houston Stewart Chamberlain újságíró 1880-tól maga is a bayreuth-i körhöz tartozott.

A biológiai gondolkodás befolyását erősítette Charles Darwin elmélete, aki a földön élő *„fajokat"* a természetes kiválasztódás eredményének tekintette, amely a létért folyó harcban jelentkezik. A szociáldarwinisták mindezt kivetítették a társadalomra. Jóllehet Gobineau és Darwin nem voltak antiszemiták, a biológiailag megalapozott faji tanok veszélyesebbek lettek, amikor antiszemita előítéletekkel fonódtak össze, s a Gobineau által terjesztett *„fajok degenerációja"* a zsidók állítólagos *„bomlasztási tevékenységével"* párosult. Ebből vezették le a *„szelektálási politikát"*, amely megállítja a degeneráció folyamatát. A zsidóságnak *„változatlan negatív tulajdonságokat"* tulajdonító új faji tanok egyidejűleg jelentek meg Franciaországban (George Vacher de Lapouge és Edouard Drumont) és Németországban (Eugen Dühring, Wilhelm Marr és Houston Stewart Chamberlain publicisztikáiban). Az *„árja"* uralom tisztaságát biztosítandó mindannyian többé vagy kevésbé nyíltan követelték a zsidók megsemmisítését. Így a késő középkorból örökölt és keresztény-vallási motivációjú zsidóellenes sztereotípiák új, áltudományos rasszizmusba torkolltak. E szerzők az antiszemitizmust társadalmilag elfogadottá tették a polgárságon belül, s az antiszemita követeléseket a Németkonzervatív Párt 1892-ben programjába iktatta.

A nacionalizmus Európában a 19. század közepén fordult imperializmusba, amely később Hitler világnézetében is központi szerepet kapott. A megörökölt nacionalizmus a totális állami és imperiális tendenciákkal szövetkezve nacionalista küldetéstudatba csapott át. Az új nacionalizmus nemcsak a tengerentúli nemzeti hatalmi igényeket igazolta, hanem a belső védekezés és kiközösítés eszközeként is megjelent a szocialista és internacionalista proletariátussal, illetve a főleg zsidó kézben lévőnek tekintett *„banktőke arany internacionáléjával"* szemben. A *„nemzeti szocializmus"* ellenmodellje nemzeti zártságot ígért az osztályharc helyett s kifelé irányuló mozgósítást jelentett a határokon átnyúló testvériesülés helyett.

A belső feszültségek kifelé irányítása az új nacionalizmus imperialista mozzanatát szolgálta. A gyarmati gondolat megigézte a polgárság és a vállalkozók köreire támaszkodó nemzeti agitációs egyleteket. A nemzeti tábor még a weimari köztársaság éveiben is gyarmati álmokat kergetett.[8]

[8] Thamer: i. m. 14–15.

A faji gondolatot és az antiszemitizmust a két világháború közötti többi nemzeti és fasiszta mozgalmakhoz hasonlóan számos anti-pozíció: antimarxista, antiliberális, parlamentellenes, antikapitalista és tendenciózus konzervativizmusellenesség egészítette ki. Ellenképként a századforduló új radikális nacionalizmusának elemeit állították: az új politikai elit vezette népi nacionalizmust, amely a nemzeti szocializmus és a nemzeti népközösség elvéhez kapcsolódik.

A weimari köztársaság külső megszilárdulása idején az NSDAP nem ért el feltűnő sikereket. 1928 végén körülbelül 100 ezer tagot számlált; a májusi Reichstag-választásokon 810 ezer szavazatával (2,6 százalék) 12 mandátumot szerzett. 1929-ben további 48 képviselője foglalt helyet 13 tartományi gyűlésben. 1928-ig azonban lassan minden vetélytársát kiszorította a politikai életből és sok tagját átvette. Szervezeti struktúrája, a párttagság többségére kiterjedő hit- és követési hajlandóság és a Führer-kultusz kiiktatta a program- és stratégiavitákat. Az NSDAP dinamikája döntően a helyi csoportok önálló bevetésén nyugodott.[9]

Amikor 1930-ban a nagy gazdasági és állami válság pusztító hatása érvényesült, az NSDAP megkísérelte a nacionalista-antidemokratikus erő nagy részét táborába vonni; a pártnak 1933 januárban 850 ezer tagja volt.

Szociális összetételét illetően egyre inkább néppártnak felelt meg; választói és tagjai túlnyomórészt a régi, önálló és az új középrétegekből tevődtek össze. Jelentős támogatói akadtak a felsőrétegekben, valamint a nem szociáldemokrata és nem kommunista, főleg protestáns munkásság soraiban. A felső- és középrétegek bennük látták a marxista veszélytől való menekülést. Egzisztenciafélelem és identitásválság miatt sok kereskedő, iparos, paraszt, tisztviselő és alkalmazott gyülekezett gazdasági és szociális tiltakozásból a horogkereszt alatt. Ifjú, dinamikus mozgalomnak tüntette fel magát, amely már leküzdte a szociális ellentéteket és megbecsült nemzeti értékeket hordoz a jövőre nézve, s minden energiáját a csődöt mondott rendszer felszámolására irányítja. Az általános parlamentellenes hangulatban növekvő vágyakozás alakult ki az *„erős ember"* iránt.

Az NSDAP kilátásai a pusztító gazdasági válsággal (1932 márciusában 6,13 millió munkanélküli) párhuzamosan nőttek. Az 1930. szeptember 14-i Reichstag-választás eredménye teljesen új perspektívákat nyitott a párt számára, mivel nem jött létre parlamenti többség. A szociáldemokratákat sem Brüning, sem Hindenburg nem kívánta ismét bevonni a kormányalakításba. Az SPD eddigi, ésszerűen szükséges tolerálását a későbbiekben szívesen felváltották volna a koalícióra hajlandó jobboldal kormányrészvételével. Így a nácik magatartásának hirtelen központi jelentősége lett a politikai erőjátékban. A Centrumtól az elnöki rendszer nyílt támogatóiig mindenki velük foglalkozott.

Mivel a köztársaság *„halálra verése"* vagy *„halálra választása"* bizonytalan kimenetelű volt, az NSDAP a köztársaság hatalmi struktúráiba való behatolással igyekezett olyan pozícióba jutni, amelyben a párt erőpotenciálja az állami hatalom birtokosaival egyetértésben, vagy azok tűrésével alkalmazható a gyűlölt belső ellenséggel szemben. A párt szemszögéből három lehetőség nyílt a birodalom politikájának befolyásolására: kormány közelbe vagy kormányra jutni egy jobbközép koalícióban Brüning alatt; birodalmi elnöki törekvések

[9] Tyrell: i. m. 473–474.

az 1932. évi választáson; a birodalmi elnök meggyőzése egy jobboldali irányultságú szakmai kabinet kinevezéséről. Hindenburg fenntartásait a nácik saját erőből nem tudták lerombolni, ezért döntő felelősség illeti a Schleicher és Papen körüli konzervatív-nemzeti köröket valamint Hindenburg személyes és hivatali környezetét, akik a tényleges veszély könnyelmű alábecsülésével azt szuggerálták az elnöknek, hogy jobboldali koalícióban, mint egyedüli kiútban megzabolázhatják a nácizmust.[10]

A NEMZETISZOCIALISTA URALMI RENDSZER

Hitler nem titkolta, hogy nem csak új államformát, hanem az egyeduralkodó ideológia elvein nyugvó, a mindennapi élet valamennyi területét átfogó új német életformát kíván bevezetni. Ennek megvalósítása – vallotta – ezerszer nehezebb, mint a politikai hatalom megszerzése. A liberális demokrácia ellenpólusát alkotó totális államra és társadalmi rendre törekedett, amely az egyéni mozgástér szűkítésével, majd teljes felszámolásával járt.

1933 után Németországban az állampolgárokat nem csak politikailag tették alattvalóvá, hanem az állami ellenőrző apparátus egyre mélyebben behatolt a társadalmi és kulturális élet területeibe, s végül az állampolgár teljes létét ellenőrizte és irányította. Minden demokratikus-parlamenti intézményt felszámoltak, a választásokat és a referendumokat irányított népképviseletté alakították, s megszüntettek minden alapvető demokratikus szabadságjogot. A törvények az állam és a diktátor puszta intézkedései lettek, amelyekkel szemben nem volt védelem.

Röhm meggyilkolása után Hitlernek nem maradt komolyabb ellenfele a náci pártban. Ettől kezdve a rendszer Hitleren állt vagy bukott. A pártban és a náci rendszerben a döntési hatáskör és parancsadás menete a Führer-elv szerint történt: *„valamennyi Führer tekintélye lefelé és felelőssége felfelé"*, megszabadulás a *„többségi- és tömegrendelkezés parlamenti elvétől"*. Elvben mindez szigorú, fentről lefelé irányuló parancsnoklási struktúrát jelentett, a gyakorlatban azonban számos *„hatalmi- és kompetenciavitát"*, s több központú (polikratikus) párt és állami struktúrát, illetve párhuzamos hivatalokat eredményezett. Hitler maga alapvetően hozzájárult a polikrácia kialakulásához és a közigazgatás szétforgácsolásához azzal, hogy a meglévő számos hatóság mellé még a neki közvetlenül felelős *„különmegbízottat"* (Göring *„a négyéves terv megbízottja"*, Todt *„a német útügy főfelügyelője"*, Speer *„a birodalmi főváros általános felügyelője"*, stb.) nevezett ki.[11] A kompetenciadzsungelben a Goebbels által fenntartott Führer-mítosz integráló erőként s központi legitimációként hatott.

Ez a *„Führer-abszolutizmus"* nem egyedül Hitler hatalmi vágyán vagy különleges személyi kvalitásain alapult, hanem főleg a közigazgatás és a társadalom egyetértési- és alárendelési hajlandóságán, illetve a nemzetiszocialista Führer-állam különleges ural-

[10] Uo. 476–483. A nemzetiszocialista diktatúra belpolitikai intézkedéseiről lásd NÉMETH István: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945. II. kötet. A „Harmadik Birodalom" (1933–1945). Összegzés és dokumentumok.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007. 19–98.

[11] THAMER, Hans-Ulrich: Ausbau des Führerstaates. In: BENZ, Wolfgang és mások: *Nationalsozialismus II. Führerstaat und Vernichtungskrieg.* Bundeszentrale für politische Bildung, Heft 266. Bonn, 2000. 6–7.

mi mechanizmusán. A mély ideológiai és tömegpszichológiai gyökerű *„Führer-mítosz"* a belső uralmi mechanizmus és a társadalmi legitimáció közös nevezője lett. 1933 után a karizmatikus megmentő iránti általános elvárások és a *„Führer"* körüli állami kultusz átterjedt a társadalomra. A Führer-mítosz hatékonyságát és a nemzeti megmentő iránti szociális elvárásokat pedig politikailag és propagandisztikusan tovább erősítette híveinek tábora. Hitlerben sokan megmentőt és szociális jótevőt láttak, akire a politikai és társadalmi válság évei után vártak, és esetleges csalódásaikért nem őt, hanem az állítólag radikálisabb és alkalmatlan alvezéreit tették felelőssé. *„Ha ezt a Führer tudná"* – hangzott az önámító vágyakozás.[12] A Hitler-nimbusz tovább nőtt, amikor a náci rendszer a munkanélküliség leküzdésének sikerei után – amely csak a felgyorsított fegyverkezéssel volt lehetséges – 1936-tól külpolitikai sikereket is elkönyvelhetett, amelyek találkoztak a német nagyhatalmi pozíció helyreállításának várakozásaival.

Hitler nem bürokratikus ügymenetben, hanem négyszemközti beszélgetésben, szuggesztív módon igyekezett meggyőzni tárgyalópartnereit. Legszorosabb munkatársai a Führer-adjutánsok, a Wehrmacht-adjutánsok és a kancellériák (Führer, elnöki, birodalmi, párt) voltak. 1941-től az egyedüli hatalom a pártkancelláriát vezető szürke eminenciás Martin Bormann kezébe került, aki 1943-ban *„a Führer titkára"* lett.

A hitleri államban megnőtt a katonai elem szerepe; az új népközösség terve az első világháború totális hadiközösségének példájára épült. A militarizálás áthatotta az élet valamennyi területét. A társadalmi rendszer fő ismérve és a politikai akaratképzés fő hordozói a tömegszervezetek lettek. Minden állampolgárt egy vagy több ilyen tömegszervezet egyesített, amelyek lehetővé tették az állam vezetésének, hogy az embereket munkájukban és szabadidejükben, társadalmi és kulturális tevékenységükben központilag irányítsák, propagandisztikusan befolyásolják és állandóan ellenőrzés alatt tartsák.

Legnagyobb tömegszervezet a Német Munkafront *(DAF)* volt. Kezdetben úgy tűnt, hogy érvényesülhet a nemzetiszocialista egységszervezet elképzelése, s a DAF Robert Ley vezetése alatt két *„tartóoszlopra"* tagolódva a munkásokat 14, az alkalmazottakat pedig 9 szakmai- és ágazati szövetségben tömörítette. Később harmadik *„tartóoszlopként"* az ipari munkaadók, negyedikként pedig a kézműves és ipari középréteg csatlakozna. Rövidesen azonban nyilvánvaló lett, hogy a Német Munkafronttól és a nemzetiszocialista üzemi szervezettől *(NSBO)* megtagadtak minden szakszervezeti és kollektív bérmegállapító tevékenységet, s azt, hogy érdemi befolyást gyakoroljon az állami gazdaság- és szociálpolitikára. A *„szakszervezetlenítés"* politikájának jelszavával megszabadultak a Munkafront és az NSBO baloldali erőitől. A gátlástanul becsvágyó Ley Hitler oldalára állt, s perszonálunióban egyesítette a Munkafront és az NSDAP Politikai Szervezetének vezetését.

Az 1942-ben 25 millió tagot számláló *„totalitárius nagyszervezet"* negyvenezer főállású és 1,3 millió tiszteletbeli funkciót ellátó munkatárssal dolgozott. A szervezetbe való belépés többé-kevésbé kényszerrel történt. A 1,5 százalékos tagdíjat közvetlenül levonták a bérből.[13] Fő céljának a német nép harckészségének a legmagasabb szintre hozását és a

[12] THAMER, Hans-Ulrich: *Wirtschaft und Gesellschaft unterm Hakenkreuz.* In: Diehl, Elke és mások... i. m. 26–27.

[13] WENDT, Bernd Jürgen: *Deutschland 1933–1945. Das „Dritte Reich". Handbuch zur Geschichte.* Fackelträger-Verlag, Hannover, 1995. 239–240.

„bölcsőtől a sírig" terjedő gondoskodás általánossá tételét tekintette. Utóbbit elsősorban az Erőt az örömből *(Kraft durch Freude–KdF)* elnevezésű, az olasz fasiszta példára 1933 novemberében alakult szabadidő-szervezet tekintette feladatának. A szakszervezetek lefoglalt vagyonát felhasználva sokrétű aktivitását öt hivatal végezte: a szabadidő-hivatal, amely színház és koncertlátogatásokat szervezett (1938-ig rendezvényein kb. 38 millióan vettek részt); a német népképzőműhely, ahol a népi és felnőttoktatás, a náci kultúra és ideológia terjesztése, szakmai és kulturális képzés, testedzés folyt; a sporthivatal, amely az üzemi sportot vezette a hadrafoghatóság növelése és a *„faji tökéletesítés"* érdekében. A munka szépsége hivatal az amerikai munkahigiénia, munka-pszichológia és munkaegészségügy átvételével a munkahely esztétikus és higiénikus kialakítására törekedett, éves munkaversenyeket szervezett, s náci mintaüzemeket hozott létre. Megkezdődött az üzemi sportpályák, szabadtéri létesítmények, kantinok, orvosi rendelők, könyvtárak, uszodák és üdülők építése. Az utazási, turisztika és a szabadság megszervezésének hivatala elsőként vezette be a modern, államilag szervezett tömegturizmust 6–12 napos utazásokkal, de napi utakat és nyaralásokat is szervezett belföldön.[14]

A népközösség különleges formája volt az üzemi közösség, ahol a nemzetiszocialista szándékok értelmében kifejezésre kellett jutni valamennyi dolgozó munkakedvének és egységes munkaerkölcsének. Elvárták, hogy minden dolgozó néptárs teljes erejével Németország gazdasági és katonai újjáépítéséért tevékenykedjen. Ilyen *„tisztséggel"* nem fér össze a szakszervezetek által korábban folytatott bérharc. Ezért a Német Munkafront sem érezte magát szerződő félnek a munkaadó és munkavállaló viszonyában. Ley kijelentette: *„a német üzemek a közösségi gondolat büszke várai lettek. Üzemi csoportjaink e várak toronyőrei, akiknek tevékenységét állandóan áthatja a magával ragadó jelszó: a Führernek mindig igaza van!"*

A vállalkozók és a munkavállalók (nemzetiszocialista fogalmazásban: üzemi Führer és személyzet) a Német Munkafront valamennyi szervezetében paritásos képviselettel rendelkeztek. A Nemzeti munka rendjéről 1934. január 20-án kiadott törvény pedig a Német Munkafront feladatául szabta, hogy képviseltesse magát a munkaügyi bíráskodásban is.[15] Az *„üzemi közösség harmóniájára"* 1935-től munkaügyi kormánymegbízott *(Treuhänder der Arbeit)* ügyelt.

Az oktatásban is szerkezeti változások történtek. A fiatalokat 6–18 éves korig a különböző náci szervezetek *(Pimf, Jungvolk, Hitler-Jugend)* tömörítették. A 10–18 éveseket a Hitler-Jugend fogadta soraiba. 1932-ben csak százezer fiatalt tömörített, taglétszáma azonban a hatalom megszerzését követően már 1933-ban 2,3 millióra nőtt. A fiatalok közel egyharmada önkéntesen lépett be a szervezetbe, gyakorta titokban, a szülők akarata ellenére. A monumentális tornaünnepélyek, zárt formációik, himnuszuk, táborozásaik kalandjai erősítették a fiatalok közösségi érzését és azt a látszatot keltették, hogy komolyan veszik őket. Itt is a Führer-elv érvényesült, megkezdődött a fiatalok uniformizálása, s más szer-

[14] KRANIG, Andreas: Arbeitnehmer, Arbeitsbeziehungen und Sozialpolitik unter dem Nationalsozialismus. In: BRACHER, Karl Dietrich–FUNKE, Manfred–JACOBSEN, Adolf (Hrsg.): *Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft.* Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1992. 141.

[15] RAUSCHNING, Hermann: *Beszélgetések Hitlerrel.* Budapest, én. 288.

vezet zászlaját nem tűrték meg. Gyakorlattá vált a fiatalok vidékre küldése, illetve a téli segélyakciókban való részvételük.

Ezután a hat hónapos munkaszolgálat, majd két éves katonai szolgálat következett. Az elitképzés az Adolf Hitler Iskolákban, a Nemzeti Politikai Nevelőintézetekben és a Rendi Várakban folyt. Így a fiatalok a náci Németországban több évig közvetlen állami ellenőrzés alatt álltak, amely széles lehetőséget kínált a családból vagy iskolából hozott esetleges *„nevelési hibák"* korrigálására. Ezért Hitler a fiatalságban a legragyogóbb hívekre, majd fanatikus harcosokra lelt. A német ifjúság *„jövőnk garanciája"*, *„népünk legértékesebb tulajdona"*, ezért erre a *„kincsre"* különösen vigyázni kell – vallották a nácik –, hogy egész személyiségét a *„nagy, nemzeti feladatok"* szolgálatába állíthassa. *„A fiatalsággal fogom kezdeni nagy nevelő munkámat* – vélekedett Hitler. – *Velük felépíthetem majd az új világot [...] olyan ifjúságot nevelünk fel, amely előtt remegni fog az egész világ. Szilaj, erőszakos, rettenhetetlen és kegyetlen ifjúságot [...] Azt akarom, hogy szépek és erősek legyenek, mint a fiatal vadállatok [...] Ez az ifjúság mindenekelőtt atléta legyen; ez a legfontosabb. Így fogom megtisztítani a fajt a háziállattá szelídítés és engedelmesség évezredeitől [...] Szellemi kiképzésükről szó se legyen".*[16] Ez a tette volt a végzetes rendszer egyik legszörnyűbb hagyatéka.

A tanárokat a Nemzetiszocialista Tanárok Szövetsége tömörítette, s kinevezésük a Bernhard Rust vezette tudomány- és oktatásügyi, valamint népi kulturális birodalmi minisztérium hatáskörébe került. Megváltoztatták a tankönyveket és a tanmenetet, zsidók nem taníthattak, s a tanároknak ideológiai továbbképzésen kellett részt venniük. Tanári esküjükben pedig hűséget és engedelmességet fogadtak Hitlernek.

Az egyetemek elveszítették autonómiájukat. A tantárgyi változások keretében bevezették a faji tudományokat. A hallgatók száma az 1931. évi 138 ezerről 1939-re 62 ezerre csökkent.[17] Az első öt évben 2800 oktatót bocsájtottak el (közöttük Einstein, Franck, Heber, Willstätter, Warburg) és sok tudós elhagyta Németországot. Einstein relativitáselméletét zsidó spekulációnak minősítették. A hallgatók létszáma a felére csökkent, s az oktatás színvonala is esett.

A szellemi élet területén is mindent megtettek programjuk gyakorlatba ültetésére. Különösen a sajtót és a rádiót rendelték szigorú állami ellenőrzés alá, s a *„szerkesztőtörvény"* szolgált ürügyül a politikailag nem-kívánatosok eltávolítására. Az 1933 szeptemberében felállított birodalmi kulturális kamarához valamennyi művésznek csatlakoznia kellett. Hitler maga több alkalommal lépett fel részletes műkritikusként és kultur-filozófusként, de kulturális világnézete legtöbbször vad kirohanásokra korlátozódott a művészet és a zene minden új irányzata ellen, amelyet *„kultur-bolsevizmussal"* vádolt. A hajtóerő itt is az antiszemitizmus volt. Zsidók nem folytathattak többé kulturális tevékenységet. Goebbels és kultur-politikusai azonban nemcsak a zsidókat akarták kiszorítani a kulturális életből, hanem azt a *„szellemi elzsidósodástól"* is meg akarták tisztítani. Az egész liberális, demokrata, humanista és pacifista gondolatvilág kiirtására törekedtek; helyette az új művészetnek harcosnak, nacionalistának, katonásnak és heroikusnak, minden esetben népiesnek és

[16] TENORTH, H.-Elmar: Bildung und Wissenschaft im „Dritten Reich". In: Bracher–Funke–Jacobsen: *Deutschland 1933–1945*... i. m. 251.

[17] Wendt: i. m. 306–308.

nép közelinek kellett lennie. A múzeumokból eltűnt kb. 6500 modern festmény (közöttük Cézanne, Van Gogh, Gauguin, Picasso), s az *„új germán művészetet"* támogatták. 1937-ben Münchenben felállították a Német Művészetek Házát.[18]

A könyvmáglyákon megsemmisültek többek között Thomas és Heinrich Mann, Jack London, Freud, Einstein, Zola és Proust művei, s a könyvek forgalmazását a propagandaminisztérium engedélyezte. A színházakban klasszikus műveket játszottak (Schiller, Shakespeare, Bernhard Shaw); a náci drámák kevés előadást értek meg, s közönség alig volt jelen.

A zenét tekintették a legkevésbé politikai művészetnek, ezért kevesebbet zaklatták. Legnagyobb személyiségei (Furtwängler, Strauss, Gieseking) ezért nem emigráltak. A legtöbb modern, kortárs darabot azonban nem játszhatták; a rendszer kedvence Richard Wagner volt. Mindazonáltal a zsidó szerzők műveit betiltották, szimfonikus zenekarokban, operaházakban nem játszhattak. A népszórakoztatás az operettekre és slágerekre koncentrált.

Az építészetben Troost és Speer vezetésével a monumentalitás érvényesült. Mellettük már a húszas években Hitlerben is megfogalmazódtak Berlin átalakításának tervei. Többek között 150 ezer fős befogadóképességű, 300 méteres kupola-átmérőjű óriási *„nagy népcsarnokról"* és 120 méter magas diadalívről álmodott.[19]

A *„Harmadik Birodalomban"* összeomlott a jog és az igazságszolgáltatás is, amelynek a politikai üldözés eszközeként való felhasználása Bismarck szocialistaellenes törvénye óta nem volt teljesen új tapasztalat. Most azonban egy megtisztított, népi, germán jog megteremtésére tettek kísérletet, amely legalizálta az önkényt és a jogtalanságot. A jog és igazságszolgáltatás a *„népközösség"* megtisztítását szolgálta a *„népre kártékony"* faji és szociális elemektől. Dr. Frank, a *„birodalmi jogführer"* irányelveket dolgozott ki a bírák számára. Az 1934-ben felállított népbíróságok tanácsát főleg hazaárulási ügyekre hozták létre a nácikhoz hű bírákból és az NSDAP soraiból politikailag megbízható laikusokkal töltötték fel. A villámgyors büntetőperekben a vádlott jogi védelem nélkül állt, s bizonyítékait figyelmen kívül hagyhatták, ha bűnössége nyilvánvaló volt. A *„népközösség tisztántartása"* a veszélyes bűnözők (csavargók, kéregetők, betörők, hivatásos bűnözők) ellen és az örökletes betegségekben szenvedők terméketlenné tételére irányult. Az államügyészség jogkörét bővítették, a vádlottak jogait pedig fokozatosan csökkentették.

Hitler, mint a legfőbb jogúr, 1936-ban nem írta alá az igazságügy-minisztérium új büntetőtörvénykönyv-tervezetét, mivel a javaslatokban kevés esélyt látott a nemzetiszocialista jog megalapozására és számos vitás jogi kérdés tisztázására, s a törvényes szabályozással korlátlan hatalmának korlátozásától tartott.

A náci rendszer felszámolta a weimari jogállamot s hatályon kívül helyezte alapjogait, de a jogrendszer nagy része, különösen a polgári jog érintetlen maradt. A bírói mindennapok *„normalitása"* azonban csalóka volt, mert a jogi alapok alapvetően megváltoztak és a régi törvények, valamint az új náci elvek gyakorta nyílt ellentmondásba kerültek.

[18] Uo. 314–315.

[19] ANGERMUND, Ralph: „Recht ist, was dem Volke nutzt". In: Bracher–Funke–Jacobsen: *Deutschland 1933–1945*... i. m. 58–62.

Az *„állam ellenségeivel"* szembeni eljárások során a *„bolsevista veszély"* gyökeres kiirtása érdekében hazaárulásnak, a fennálló államrend erőszakos megdöntési előkészületének tekintették többek között a moszkvai rádió hallgatását, a náciellenes írások továbbítását, a hazaárulással elítélt foglyok támogatását, náciellenes jegyzetek készítését. Jehova tanúi és a bibliaolvasók a *„bolsevizmus ötödik hadoszlopának"* számítottak.[20]

A *„Harmadik Birodalom"* állami- és pártszervei közti nézeteltérések miatt a zsidók jogállását nem átfogó törvénykezéssel, hanem mindinkább nagyszámú, egyes rendelkezésekkel szabályozták. Az 1935. szeptemberi nürnbergi törvényekkel a törvénykezési gyakorlat a *„faji jog"* több fontos kérdésében a megoldást a bíróságok kezébe helyezte. A bíróságok elvitatták a zsidók munkához, de a lakáshoz való jogát is, s megindult szisztematikus jogfosztásuk. A birodalmi bíróság nagyszenátusa 1936 decemberében a *„vérvédelmi"* törvény érdekében nemcsak a nemi kapcsolatot, hanem *„minden illetlen cselekményt"* megtiltott.[21]

Az *„állam ellenségeivel"* szemben nagy cselekvési szabadságot biztosítottak a Gestapónak, amely rendszeresen felügyelte az igazságszolgáltatást. Az *„elégtelen"* ítéletek miatt gyakoriak voltak köztük a súrlódások. A Gestapo nem csak a *„politikai ellenfél ellen"* küzdött, hanem *„megelőző bűnüldözési tevékenységet"* is folytatott. 1938-ban közel 13 ezer *„aszociális és megrögzött bűnöző"* ült a koncentrációs táborban.[22]

A második világháború kitörése után a joggyakorlat legfőbb célja *„a belső front"* összeomlásának megakadályozása volt. Egy 1939. október 24-én tartott megbeszélés értelmében a lakosság körében a legnagyobb szigorral érvényesíteni kellett a fegyelem fenntartását; nem ismétlődhetett meg 1918 novembere. Ejteni kellett a *„békemércét"*, és a büntetőjogban *„át kellett értékelni az értékeket"*. Súlyosbították a meglévő büntetéseket, s új büntetendő körülményeket vezettek be. A *„népet károsítók"* elleni rendelet végrehajtása során fosztogatásért, lopásért, rádióhallgatásért vagy viccmesélésért is gyakran halálos ítéletet szabtak ki. A német rendőrség áldozatai főleg lengyel állampolgárok voltak, akiket a háború kitörése után *„politikailag veszélyes elemként"* és *„idegen népiségük"* miatt különös figyelemmel üldöztek. Egyes rendőri helyek és az SS nem tartották szükségesnek, hogy az *„idegen népiségűeket"* átadják az igazságszolgáltatásnak, hanem a helyszínen végeztek velük.[23]

Hitler totális államát (ismérvei: karizmatikus-imperiális ideológia, egyedül engedélyezett tömegpárt, parancsgazdaság, terrorista titkosrendőrség, fegyverkezési monopólium, hír- és propagandamonopólium) joggal nevezik az SS államának. Az 1923-ban megalakult SS (előbb *Stosstrupp Hitler,* majd *Schutzstaffel*) 1929-től Himmler vezetése alatt az NSDAP híveinek millióin belül a faji elit szerepét töltötte be, s már a közeli jövőre az Európa nagy részeire kiterjedő német nemzet germán birodalmát tervezte. Németországon belül ez az elit a romantika és a brutalitás ötvözésével a totális állam feltétel nélküli megvalósítására törekedett. Ennek érdekében minden államellenes ellenzéket fel kellett derítenie és csírájában elfojtani. Ennek érdekében az SS 1934–1936 között számos rendőri hatáskört kapott és rafinált besúgórendszert épített ki. 1936. június 17-én Himmlert kinevezték *„az SS birodalmi vezetőjévé és a német rendőrség főnökévé a birodalmi belügyminisztériumban"*. Ezzel lezárult a

[20] Uo. 65–66.
[21] Uo. 67.
[22] Uo. 72–73.
[23] Thamer: *Ausbau des Führerstaates...* i. m. 12.

korábban tartományi illetőségű rendőrség centralizálása és az SS általi bekebelezése.[24] A rendőrséget két főhivatalra osztották: a Kurt Daluege vezette rendfenntartó rendőrségre (rendőrség, csendőrség) és a Reinhard Heydrich vezette biztonsági rendőrségre (politikai rendőrség, bűnügyi rendőrség, határőrség); Heydrich továbbra is az SS biztonsági szolgálatának *(SD)* főnöke maradt. Az SS szervezete ekkor három pilléren nyugodott: az általános SS-n *(Allgemeine-SS)*, a biztonsági szolgálaton (SD), valamint a Darré vezette Faji és Telepítési Hivatalon. Az állami hivatalok és a pártapparátus végleges összeolvadása 1939. szeptember 27-én zárult le, amikor a biztonsági rendőrség és a párthoz tartozó SD a Birodalmi Biztonsági Főhivatalban (RSHA) egyesült.

Az SS feladatát már 1935-ben meghatározták: *„gondosan felügyeli a német néptest politikai állapotát, időben felismeri a betegségi szimptómákat, kiszűri a romboló sejteket és azokat minden eszközzel felszámolja"*. Az ellenség leküzdését technikai-rendőri és szellemi eszközökkel *„az összes fronton"* folytatja. Egyes hivatalaiban a *„kommunizmust, marxizmust és mellékszervezeteit, reakciót, ellenzéket, legitimizmust, liberalizmust, politikai katolicizmust, politikai protestantizmust, szektákat, egyéb egyházakat és szabadkőműveseket"* ellenőrzik és göngyölik fel a német nép védelmében és *„gyógyítják"* azt a szelekciós politikával.[25]

A *„belső ellenség"* ellen az improvizált *„védőőrizettől"* rövidesen eljutottak a koncentrációs táborok rendszeréig. A baloldali személyek lefogására kezdetben a *„védőőrizet"* eredetileg időben korlátozott, a közrend védelmében alkalmazott rendőri intézkedését használták fel, hogy a lefogott személyeket megvédjék a lakosság állítólagos bosszújától. Himmler parancsára azonban Dachauban már 1933 márciusában megnyílt az első *„mintatábor"*, ahova politikai ellenfeleiket, hivatásos bűnözőket, munkakerülőket, csavargókat, prostituáltakat, cigányokat, homoszexuálisokat és Jehova tanúit zárták.

Az SS szintén rafinált katonai ellenőrzési rendszert dolgozott ki az állam másik hatalmi tényezője, a Wehrmacht esetleges kikapcsolására azzal, hogy az általános hadkötelezettség bevezetésekor saját csapatokat *(Waffen-SS)* állított fel, amelyeket a Wehrmacht-egységek állomáshelyei mellé telepítettek, hogy csírájában elfojtsák a tábornokok esetleges puccskísérletét. A Waffen-SS egységeinek nagy része a harcvonal mögött rendőri kiegészítő vagy azt helyettesítő feladatot látott el, s ők látták el a koncentrációs táborok őrzését is. Himmler elképzelése szerint a Waffen-SS ugyan német dominanciájú, de nemzetek feletti, fajilag és világnézetileg homogén, belső és külső célokra használható haderő a Wehrmacht felett. 1944-ben még 400 ezer birodalmi német, 310 ezer nem német állampolgárságú népi német, 50 ezer egyéb *„germán"* és 150 ezer egyéb tagja volt.

Az SS vezetői tevékeny részt vállaltak az SA vezetők 1934. júniusi kikapcsolásában, s 1938-ban szintén Hitler nélkülözhetetlen segítői voltak, amikor a legfontosabb pillanatban titkos – ugyan rövidesen hamisnak bizonyuló – információkat játszottak kezére a vonakodó Wehrmacht-vezetés ellen. Hitler számára 1938 februárjában azonban a Wehrmacht közvetlen alárendelése volt a döntő, mert ezzel a rendszer utolsó lehetséges belső veszélyét

[24] PETTER, Wolfgang: SA und SS als Instrumente nationalsozialistischer Herrschaft. In: Bracher–Funke–Jacobsen: *Deutschland 1933–1945*... i. m. 87–89., ill. Thamer: *Ausbau des Führerstaates*... i. m. 13.

[25] Petter: i. m. 93–94.

is kikapcsolta. Az SS-csapatokat titokban a *„Németországon belüli hadszíntéri"* bevetésre szánták; mindez jelzi, hogy Hitler állama mennyire a kivételes állapoton nyugodott.

Az SS emberei nem csak a katonai módszerekkel irányított rendőrség parancsnoki posztjait foglalták el, hanem a tömegszervezetek vezetésében, s mindenütt, ahol a német nép világnézeti iskolázása folyt, az SS alkalmazottai, vagy legalábbis bizalmi emberei ültek. Soraikban találhatók a faji ideológia legfanatikusabb hívei. Faji- és Telepítési Főhivatala nem kisebb célt tűzött maga elé, mint Hitler tudományosan teljesen tarthatatlan faji elveinek szakmai bizonyítását és megvalósítását. Tiszta északi-germán emberek tenyésztésére történtek intézkedések, s e válogatott és tenyésztett emberekkel szándékozták majd az újonnan meghódított életteret benépesíteni. Mivel azonban tiszta faj tenyésztése és más országokba való telepítése csak akkor lehetséges, ha egyidejűleg döntés születik azok kiiktatásáról, akik a fajt állítólag tisztátlanná teszik, illetve mindazon népek elűzéséről, akik a kinézett életteret elfoglalják.

Így az emberek megsemmisítésének és a népek legyilkolásának döntése logikusan következett a felsőbbrendű faj hamis gondolatából. Valamennyi felelős helyen szörnyű alakok ültek az SS fekete egyenruhájában. Ők vezették a koncentrációs táborokat, ahol a politikai ellenfeleket halálra kínozták, SS-orvosokként ők vezették az ún. életképtelen emberek megsemmisítését, élő embereket orvosi kísérleteknek vetettek alá, amely fájdalmas szenvedéssel, halállal végződött, ők irányították azokat a kommandókat, amelyek a keletre előrenyomuló Wehrmacht nyomdokában kivégezte az alacsonyabb rendűnek nyilvánított fajokat, s ők irányították az SS Gazdaságigazgatási Főhivatalához tartozó kb. 1000 koncentrációs- és munkatábort.[26]

A nemzetiszocialista Németországban kezdettől fogva volt napos és árnyékos oldal: ünnepélyek, fogadások és parádék, olimpiai játékok és a szervezett utazások, nagy építkezések, autópályák és szociális vívmányok, külpolitikai sikerek, nemzeti bűvölet és később jelentős katonai győzelmek, ahol a nemzeti egységben a dolgos és fegyelmezett nép a zseni vezetésével sikert sikerre halmoz s virágzó birodalmat teremt. A fénylő homlokzat mögött azonban kezdettől fogva jelen volt a rendőrség önkénye, a politikai ellenfél elnyomása, a zsidók jogfosztása és üldözése, az egyház elleni gyűlöletes harc, a szellemi szabadság elnyomása, támadó háború tervezése más népek alávetése érdekében, később azok elnyomása a megsemmisítésig bezárólag.

A német nép tömegei Hitler birodalmában a háború kitöréséig kifejezetten jól érezték magukat, s a rendszerrel szemben nem tanúsítottak érdemleges ellenállást. Túlnyomó részük csak a csillogó homlokzatot látta és az ország vívmányaiból valamiképpen profitált. Kétségtelen, hogy Hitlernek uralma külső és belső sikereivel párhuzamosan sikerült hívei számát évről évre növelni. Nemcsak terror és propaganda, hanem a külső és belső sikerek is növelték azok számát, akik belső meggyőződésből és nem külső nyomásra álltak a diktátor mellé. Főleg a fiatalság hitt Hitler eszméinek: az osztályellentétek nélküli népközösségnek, a nemzeti nagyságnak és becsületnek, Németország bástya szerepének a bolsevizmus ellen. Ilyen nagy célokkal szemben a polgári szabadságjogok elvesztése a német nép többsége számára kevés súllyal esett latba, annál is inkább, mivel alig létezett élő

[26] Uo. 91. o.

demokratikus hagyomány, hiszen a weimari köztársaságot szociális és politikai káosszal és nemzeti gyengeséggel azonosították. Így az emberek hajlandók voltak lemondani belső szabadságukról a külső hatalom és nagyság érdekében. A szabadságvesztés egyáltalán nem jutott el a nagy tömegek tudatáig, mert Hitler ügyesen taktikázva, a demokrácia lerombolását látszólag legálisan végezte el.

Amikor az új nagyhatalom biztosította politikai hatalmát, már minden alulról induló ellenállás kilátástalan volt. Csak egy kisebbség lépett fel a nemzetiszocializmus ellen, s ment belső vagy külső emigrációba, vagy került koncentrációs táborba és halálba. Amikor Hitler ily módon a német népet akaratnélküli eszközévé tette, kifelé fordult, hogy a környező népeket is leigázza.

(Megjelent: *Limes*, 2003/2. 19–31.)

A NÉPI BIRODALOM ÁLMA A *„HARMADIK BIRODALOMBAN"*[1]

AZ ÚJ NÉPKÖZÖSSÉG ÉS A *„HARMADIK BIRODALOM"* FOGALMA

A nemzetiszocialisták az új népközösség *(Volksgemeinschaft)* fogalmát a mesterségesnek és *„némettelennek"* tekintett *„társadalom"* kifejezés ellenpólusaként használták. Eszmetörténetileg a 20. század elején a diákmozgalom kulcsszava, később pedig az első világháborús lövészárok-bajtársiasság kifejezője volt a 19. századi polgári liberalizmusával és individualizmusával szemben.

Az új népközösség terve az első világháború totális hadiközösségének példájára épült. A militarizálás áthatotta az élet valamennyi területét. A kifejezés tagadta a származási, rendi, foglalkozási, vagyoni, végzettségi és tudásbeli különbségeket. A népközösségben megszűnt az egyén arculata, aki a természeti és isteni akarat szerint betagolódik a fajba és a népbe. Az élet központjában nem a korlátlan én, hanem csak a népközösség állhatott. Ezért létünk értelme és célja a nép – vallotta a nemzetiszocializmus első alapelve.

A társadalmi rendszer fő ismérve és a politikai akaratképzés fő hordozói a tömegszervezetek lettek. Minden állampolgárt egy vagy több ilyen tömegszervezet egyesített, amelyek lehetővé tették az állam vezetésének, hogy az embereket munkájukban és szabadidejükben, társadalmi és kulturális tevékenységükben központilag irányítsák, propagandisztikusan befolyásolják és állandóan ellenőrzés alatt tartsák. A rendszer ideológiája nagy hatással volt az emberekre: a közösséghez tartozás vágya erős ösztönzést adott a konszolidációhoz. Érzésük, hogy a közösség tagjai részt vehetnek sorsuk

[1] A 2005 márciusában megjelent a német történész, Götz Aly: *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus* (Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main, 2005.) című könyve nagy visszhangot váltott ki az NSZK-ban. Ennek oka főleg a perspektívaváltás volt, amely a nemzetiszocialista korszakot illetően az elit felelősségéről a népi haszonélvezésre helyezte a hangsúlyt. Tézise szerint sok német profitált a náci Németország rabló-hadjárataiból, ezért az országon belül csak marginális ellenállás alakult ki a rendszerrel szemben. 1933–1935 között a náci vezetés belső hatalmi bázisát a munkanélküliség elleni rendkívül hatékony küzdelmének köszönhetően szilárdította meg. Később a lakosság körében nem különösen népszerű háborúra volt szüksége az államcsőd elkerülése érdekében. Harmadik lépésként pedig Hitlernek sikerült a közerkölcsöt stabilizálnia azzal, hogy a háborút különböző, egymást kiegészítő rabló- és megsemmisítő hadjáratok példátlan sorozatává változtatta. Számos megszállt és függő helyzetbe került ország, kényszermunkások, meggyilkolt zsidók és a szovjet lakosság millióinak éhhalála rovására a náci vezetés – összekacsintva a lakossággal – megteremtette annak lehetőségét, hogy a németek tömegei közvetlenül részesedjenek a hadjáratok anyagi gyümölcséből. Előtte azonban meg kellett magának nyernie a németek millióit, akiket akarat nélküli bábokká változtatott. Cikkünk egyes esetekben Götz Aly gondolatmenetét követve tárgyalja a nácik néhány, ebben a szellemben született intézkedését. (Götz Aly könyve időközben magyarul is megjelent: *Hitler népállama. Rablás, faji háború és nemzeti szocializmus.* Atlantisz, Budapest, 2012.)

alakításában – még ha ez némiképpen illuzórikus is volt – a viselkedés bizonyos fokú egységesítésével járt, amely látszólag megerősítette a rendszer tanítását, hogy létezik egy konfliktusok nélküli társadalom.

Hitler a *Mein Kampf*-ban a népi államról még rendkívül vázlatosan és felületesen írt, s ennek kapcsán voltaképpen csak a későbbi Führer-elv néhány jellemzőjét fogalmazta meg. A népi világnézet és a marxista világnézet közötti lényeges különbséget abban látta, hogy előbbi *„nemcsak a faj értékét, hanem egyben a személyiség jelentőségét is felismeri és az egész állami élet alappillérévé teszi [...] A népi államnak polgári jólétet kell biztosítania, s [...] minden téren bevezeti az egyének érvényesülésének legnagyobb mértékét biztosító alkotómunkát [...] a legjobb alkotmány és államforma az, amelyik a legtermészetesebb biztonsággal juttatja vezető pozícióba a népközösség legtehetségesebb fiait. A népi államban nem lesz többségi döntés, csak felelős személyek lesznek és a tanács szó újra visszanyeri eredeti jelentőségét. Minden államférfinak tanácsadók állnak rendelkezésre, a döntés azonban egy személyt illet."*[2] Nem titkolta, hogy az állam felépítését a porosz hadsereg mintájára képzeli el: minden vezetőnek lefelé tekintéllyel, felfelé felelősséggel kell rendelkeznie. A parlamentre azért van szükség – írta képmutatóan –, mert főleg *„ott nyílik lehetőség arra, hogy lassanként kiemelkedjenek azok a személyek, akikre később felelősségteljes feladatokat lehet róni."*[3]

A népi államnak *„nincs olyan képviselőtestülete, amely a többség útján hozna határozatot, csak tanácsadó testületei vannak, amelyek az időnként választott vezetőnek segítségére állnak [...] A népi állam [...] képviselőtestületeit már eleve politikai és érdekképviseleti kamarákra tagolja. Ezek fölött külön szenátus áll, amely a két kamara hasznos együttműködését garantálja. Sem a kamarában, sem a szenátusban nem szavaznak. Ezek a munka testületei, és nem szavazógépek. Az egyes tagoknak nincs határozati joguk, csak tanácsadó szerepük. A határozat joga a felelős elnököt illeti meg."*[4]

Az egyenlősítés álarca mögött a népközösség ígérete rituális ünnepeket, éjszakai gyűléseket, stb. is jelentett. A néptársakat a különböző gyűjtési akciók állandóan önkéntes adományozásra kényszerítették. A munkanélküliek és egyéb rászorultak támogatására téli segélyakciót indítottak, amelyet a nácik minden háztartást érintő kényszeradakozássá alakítottak. Felszólították az embereket, hogy havonta egyszer mondjanak le a húsról a téli segély javára. Ilyenkor főzzenek egy tál ételt, s a hús árát ajánlják fel az akció javára, amelyet a náci tömbmegbízott, vagy az SA és SS tagjai ellenőriztek és gyűjtöttek össze. Így a vasárnapi ebéd politikai funkciót kapott és a rendszer melletti kiállás vagy elutasítás jelképe lett.[5]

A népközösség különleges formája volt az üzemi közösség, ahol a nemzetiszocialista szándékok értelmében kifejezésre kellett jutni valamennyi dolgozó munkakedvének és egységes munkaerkölcsének. Elvárták, hogy minden dolgozó néptárs teljes erejével Németország gazdasági és katonai újjáépítéséért tevékenykedjen. E *„tisztséggel"* ellentétes

[2] Adolf HITLER: *Harcom [Mein Kampf]*. Interseas Edition, Hódmezővásárhely, é. n. 236–237.

[3] Uo. 237.

[4] Uo.

[5] NÉMETH István: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945. II. kötet. A „Harmadik Birodalom" (1933–1945)*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007. 64, SHIRER, William R.: *A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása*. Teleteacher, 1995, 116–142. Legátfogóbban lásd KERSHAW, Ian: *Hitler 1889–1936 Hybris*. Szukits Kiadó, Szeged, 2003. 407–493.

a szakszervezetek korábban folytatott bérharca. Ezért a Német Munkafront *(Deutsche Arbeitsfront)* sem érezte magát szerződő félnek a munkaadó és munkavállaló viszonyában. Vezetője, Robert Ley kijelentette, hogy *„a német üzemek a közösségi gondolat büszke várai lettek. Üzemi csoportjaink e várak toronyőrei, [...] akiknek tevékenységét állandóan áthatja a magával ragadó jelszó: a Führernek mindig igaza van!"*

A náci ideológia egyik legfontosabb eleme a népközösség tagjai és a népközösségből kizárt társadalmi réteg ellentéte volt. A rendszer egész propaganda-apparátust működtetett, ideológiai és elnyomó szinten, amelynek célja a betagolás, egységesítés és összefogás, illetve a diszkrimináció volt.[6] Az 1933. január 30-i hatalomra kerülés első áldozatai a politikai ellenségek voltak, akiket *„átnevelés"* céljából koncentrációs táborokba zártak. Más kisebbségeket – mint például a homoszexuálisok vagy a *„társadalmon kívüliek"* – ugyan méltatlannak tartottak arra, hogy a társadalom részei legyenek, de viselkedésük megváltoztatása esetén újra visszafogadtak a társadalomba. Másokat azonban alacsonyabb rendű fajhoz tartozónak tekintettek: mindenekelőtt a zsidókat, de a cigányokat és a mentálisan sérült betegeket is: nekik tilos volt kapcsolatban állni a németekkel, és lassan kiszorították őket a társadalom minden rétegéből.[7] A *„Harmadik Birodalom"* fogalma eredetileg a keresztény teológiából származik. A 12–13. században a kiliazmus híve, a Krisztus második eljövetelét valló Joachim von Fiore történelemteológus alakította ki a három birodalom egymást követő világképét: az ótestamentumi *„Atya birodalmát"*, a jelenlegi *„Fiú birodalmát"* és végül az örökké érvényes *„Megváltás birodalmát"*, más néven a *„Szent szellem békebirodalmát"*. Erre a végtelen üdvözülésre – miszerint a *„mennyei Jeruzsálem"* örökké érvényesül – támaszkodott I. Ferenc francia király is, amikor 1521-ben megpályázta a Szent Római Birodalom császári koronáját, s ennek jegyében, Fiore mennyei város elképzelése alapján felépíttette Chambord kastélyát. A *„Harmadik Birodalom"* kifejezés 20. századi használata Arthur Moeller van den Bruck (1876–1925) német kulturtörténész és völkisch-nacionalista publicista nevéhez köthető, aki az 1920-as években a *„konzervatív forradalom"* híve volt. 1923-ban jelent meg fő műve, a *Das dritte Reich* (A harmadik birodalom), amely fogalmat a nácik halála után kezdték használni. Könyvében a konzervatív-antidemokratikus német nacionalisták új, hatalmas Németországát vizionálta, amely a két korábbi német birodalom helyébe lép. Dosztojevszkij nyomdokán, tudatosan kapcsolódva von Fiore nézeteihez, *„német szocializmusról"* beszélt, ahol a hatalom a középkori birodalmi gondolat jegyében egy szűk elit kezében koncentrálódik. Elképzelései kifejezetten a liberalizmus, a kommunizmus és a demokrácia ellen irányultak, jóllehet magát demokratának tartotta. A nácik a weimari

[6] A német társadalom egységesítéséről lásd: NÉMETH István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990).* Aula Kiadó, Budapest, 2004, 195–212. A korabeli magyar társadalom a publicisztikai tudósítások mellett könyvekből is értesülhetett a *„Harmadik Birodalom"* felé tartó Németország belpolitikai viszonyairól, közöttük MAKKAI János: *Germánia új utakon.* Danubia Könyvkiadó R. T. Budapest – Pécs, 1932. című könyvéből, illetve a nemzetiszocialista Németország későbbi társadalmi átrendeződéséről: REZESSY Zoltán: *A Harmadik Birodalom politikai és társadalmi rajza.* Fővárosi Könyvkiadó, é. n. (1936–1937 körül). Korabeli forrásnak tekinthető ÖHQUIST, Johannes: *A Führer birodalma* című, 1940-ben Magyarországon is megjelent munkája. A nemzetiszocialista rendszerről született első munkák közé tartozik SCHOENBAUM, David: *Die braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches.* Kiepenhauer & Witsch, Köln–Berlin, 1968. című kötete.

[7] Németh: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945...* II. kötet, i. m. 80–86.

köztársaságot közbülső birodalomként tartották számon, hogy világossá tegyék: nincs helye a hivatalos korszakokban. Hatalomra jutásuk után egyébként hivatalosan keveset használták e fogalmat, s nem is annyira ők emlegették, hanem népies értelemben inkább a rendszer ellenfelei kül- és belföldön. Az ország elnevezése hivatalosan Német Birodalom *(Deutsches Reich)* volt. 1939 júliusában Hitler ismételt kérésére a nácik visszavonták a hivatalosan egyébként is ritkán használt Harmadik Birodalom fogalmat, arra hivatkozva, hogy a rendszer ellenfelei a Negyedik Birodalom kifejezéssel csúfolták annak örökkévalóságát. Indoklásuk szerint *„az azóta lejátszódott mélyreható fejlemények már nem indokolják a kifejezés használatát."* 1938-tól, Ausztria anschlussa után előbb nem hivatalosan, majd 1943 júniusától pedig hivatalos állami elnevezésként a Nagynémet Birodalom *(Grossdeutsches Reich)* kifejezést használták.[8]

AZ IFJÚSÁG ÉS A *„GIGANTIKUS IDŐK"*

1933-ban a diákok és a végzős hallgatók jutottak hatalomra Németországban. Származási sokszínűségüket elfedte a nemzetiszocializmus szociál-romantikus, s egyúttal technicista-modernista utópiája. Az *„ifjúság"* élcsapatának érezték magukat. A nemzetiszocializmust ezért jó okkal lehet az ifjúság diktatúrájának nevezni, amely néhány éves rombolását tekintve a 20. század legsikeresebb generációs műve volt.

A náci mozgalom fiatal híveit a most vagy soha mentalitás hatotta át. A náci hatalomátvétel időpontjában Joseph Goebbels 35, Reinhard Heyrich 28, Abert Speer 27, Adolf Eichmann 26, Josef Mengele 21, Heinrich Himmler és Hans Frank 32 éves volt. Az öregek generációjához tartozó Hermann Göring éppen 40. születésnapját ünnepelte. Goebbels még a háború alatt is azt írta, hogy Németországot ma ifjúsága vezeti.[9]

A fiatal németek többsége számára a nemzetiszocializmus nem diktatúrát, némaságot és elnyomást, hanem szabadságot és kalandot jelentett. Magukat modern, a közösségi tettek emberének tekintették. Megbízatásaikat nagy közösségi feladatnak, kihívásnak tekintették, amelynek végrehajtása során megkaptak mindent, amit az emberek ilyen életkorban szívesen látnak: egyéni felelősséget és szabályozatlan viszonyokat, amelyek az úttörőket rögtönzésre kényszerítik, s folyamatosan kipróbálhatják szellemi és testi képességeiket.[10]

A rendkívüli tempó, a fiatalos, lázas, kollektív, felkavaró, meggondolatlan cselekvés ma nehezen érthetővé teszi a nácizmus rövid tizenkét évét. A német társadalom rendkívüli energiáit az ellentéteknek a vezetés által táplált egységéből merítette: a racionális és emocionális politikai szükségletekből, az új és régi elitből, a népből, pártból és bürokráciából. Hitler kombinálta a nemzeti újjászületést a bukás rizikójával, a közösségi lelkületű osztályharmóniát a munkamegosztó megsemmisítés erőszakával. A nemzetiszocializmus

[8] SCHMITZ-BERNING, Cornelia: *Vokabular des Nationalsozialismus.* Berlin/New York, Walter de Gruyter, 1998. 57.
[9] Aly: i. m. 12.
[10] Uo.

új Németországa az ideológiailag másik oldalon állóknak is esélyt kínált, hogy békét kössenek a *„Harmadik Birodalommal"*.[11]

A náci rendszer nagy hangsúlyt fordított a fiatal németek iskolázására és különböző szervezetekbe történő *„besorozására"*. Így olyan fontos szerepet vállaló tömeget teremtettek – amely lelkesedéssel és szellemi frissességgel telve – a későbbi hadsereg magvát képezte. A fiatalokat kezdettől a Német Birodalom életterének növelésére nevelték. Az egyes szervezetek inkább központosított intézményként, mintsem iskolaként működtek; olyan eszközök voltak, amelyeket a rendszer ellenőrző hatalmának és befolyásának gyakorlására és biztosítására használt fel. A fiúk és lányok szigorúan elkülönített közösségeket alkottak.

A fiatalokat 6–18 éves korig a különböző náci ifjúsági szervezetek *(Pimf, Jungvolk, Hitler-Jugend)* tömörítették. 1933-tól a 10–18 éves fiúk a Hitler-Jugendhez, a lányok pedig a Német Lányok Szövetségéhez *(BDM)* tartoztak, s egyenruhába bujtatták őket. A Hitler-Jugend 1932-ben még csak százezer fiatalt tömörített, taglétszáma azonban a hatalom megszerzését követően dinamikusan nőtt. 1933-ban már 2,3 millió, az évtized végén pedig nyolcmillió fiatalt tömörített.

A fiatalok közel egyharmada önkéntesen lépett be a szervezetbe, gyakorta titokban, szüleik akarata ellenére. A fiúk hetente legalább két alkalommal kötelező rendezvényeken vettek részt: felvonulásokon, sportrendezvényeken és különböző rituálékon, mint például a zászlófelvonás. Zárt formációik, himnuszuk, táborozási kalandjaik erősítették a fiatalok közösségi érzését és azt a látszatot keltették, hogy komolyan veszik őket. Itt is a Führer-elv érvényesült: megkezdődött a fiatalok uniformizálása; más szervezet zászlaját nem tűrték meg. Nyáron gyakorlattá vált a fiatalok vidékre, mezőgazdasági munkára való küldése, illetve a téli segélyakciókban való részvételük.[12]

Az elitképzés az Adolf Hitler Iskolákban, a Nemzeti Politikai Nevelőintézetekben és a Rendi Várakban folyt. Így a fiatalok a náci Németországban több évig közvetlen állami ellenőrzés alatt álltak, amely széles lehetőséget kínált a családból vagy iskolából hozott esetleges *„nevelési hibák"* korrigálására. Ezért Hitler a fiatalságban a legragyogóbb hívekre, majd fanatikus harcosokra lelt. A német ifjúság *„jövőnk garanciája"*, *„népünk legértékesebb tulajdona"*, ezért erre a *„kincsre"* különösen vigyázni kell – vallották a nácik –, hogy egész személyiségét a *„nagy, nemzeti feladatok"* szolgálatába állíthassa.

Engedelmesség, összetartás, kötelességérzet – ezeket a tulajdonságokat várták el a fiataloktól. A fiatalság militarizálását jelezte, hogy a *Hitler-Jugend* szigorú szabályzattal, olyan belső szabályzattal rendelkezett, amely teljesen elkülönült a jogalkotástól. A propaganda mindig a szervezet fiatalos jellegét hangsúlyozta, jóllehet a *„fiatalok által vezetett fiatalság"* szervezetét túlmisztifikálták, hiszen minden vezetőjét felülről nevezték ki, s a szervezet is hierarchikusan épült fel.

Ezután hat hónapos kötelező birodalmi munkaszolgálat *(Reichsarbeitsdienst – RAD)* következett. Az önkéntes munkaszolgálat lehetőségét – széles szociális vonzattal – már 1932-ben és 1934-ben törvény szabályozta, 1935 júniusától azonban a 18–25 év közötti fiatalok számára kötelezővé tették. Pénzügyi és szervezeti okokból a női munkaszolgálat 1939-ig

[11] Uo. 16.

[12] Németh: *Németország története*... i. m. 216–217.

önkéntes maradt. A munkaszolgálat nem tartozott az NSDAP-hoz. Élén Konstantin Hierl birodalmi munka-Führer állt, a birodalmi belügyminisztérium államtitkári rangjában. A nemzetiszocialista párt és a birodalmi munkaszolgálat elkülönülését hangsúlyozandó Hierl nem tartozott a párt vezetőségéhez. A szervezet 1943-ban, Himmler miniszteri kinevezésekor kivált a belügyminisztériumból, s a legfelső birodalmi hatóság *(Oberste Reichsbehörde)* körébe sorolták, Hierl pedig miniszteri rangot kapott.

A munkaszolgálat *„a német népnek végzett tiszteletbeli szolgálat"* volt, szintén a rendi különbségek megszüntetését kifejezendő. Elsősorban gazdasági feladatokat kapott: erdészeti munkákat, útépítést, autópálya-építést végeztek. Munkájuk összértéke azonban nem érte el a ráfordítások költségét. A szervezet 1944–1945-ben többnyire már csak katonai kiképzéssel foglalkozott, s számos részlege átalakult légvédelmi egységgé. A birodalmi munkaszolgálatot két éves katonai szolgálat követte.

Az egyetemek elveszítették autonómiájukat. A tantárgyi változások keretében bevezették a faji tudományokat. A hallgatók száma az 1931. évi 138 ezerről 1939-re 62 ezerre csökkent, s az oktatás színvonala is esett. Az első öt évben 2800 oktatót bocsátottak el és sok tudós elhagyta Németországot. Einstein relativitáselméletét zsidó spekulációnak minősítették.[13]

A 10–14 év közötti lányok a Fiatal Lányok Szövetségében *(Jungmädelbund)* a fiúkhoz hasonló nevelést kaptak. Hétvégén szintén hátizsákokkal meneteltek, s elsajátították a náci ideológiát. 14–17 éves korukat a Német Lányok Szövetsége *(Bund Deutscher Mädel – BDM)* tagjaiként töltötték. 1938-tól a 18–21 éves lányok életét a Hit és Szépség *(Glaube und Schönheit)* mozgalom szervezte. A fiúk munkaszolgálatához hasonlóan 18 éves korukban a lányok is egy évet vidéken *(Land-Jahr)*, mezőgazdasági munkával töltöttek. A termény betakarítását fizetés nélküli szolgálatnak tekintették. A Lányok Háztartási Éve *(Haushalt-Jahr)* keretében pedig kb. félmillió lány egy évet városi háztartási alkalmazottként töltött.

A leányok nevelését a nemzetiszocialista ideológia egyik legfontosabb tartóoszlopának tekintették, s erényei közé a feltétlen engedelmesség, kötelességtudás, fegyelem, áldozatkészség és a közösség szolgálata tartozott. A nevelés kétharmadát a sport, egyharmadát pedig a világnézeti nevelés alkotta. A BDM-et 1918–1930 között betagolták a Hitler-Jugendbe *(Schwesternschaften)*, s fontosnak tekintették, hogy a lányokat kivonják a szülői ház befolyása alól. Tökéletes anyákká és háziasszonyokká igyekeztek nevelni őket, de 1936-tól mindinkább támogatták, hogy szakmát tanuljanak.[14]

Így a fiatalok a náci Németországban több évig közvetlen állami ellenőrzés alatt álltak, amely széles lehetőséget kínált a családból vagy iskolából hozott esetleges *„nevelési hibák"* korrigálására. Ezért Hitler a fiatalságban a legragyogóbb hívekre, majd fanatikus harcosokra lelt. A német ifjúság *„jövőnk garanciája"*, *„népünk legértékesebb tulajdona"*, ezért erre a *„kincsre"* különösen vigyázni kell – vallották a nácik –, hogy egész személyiségét a *„nagy, nemzeti feladatok"* szolgálatába állíthassa. *„A fiatalsággal fogom kezdeni nagy nevelő munkámat – vélekedett Hitler. – Velük felépíthetem majd az új világot [...] olyan ifjúságot nevelünk fel, amely előtt remegni fog az egész világ. Szilaj, erőszakos, rettenhetetlen és kegyetlen ifjúságot*

[13] Németh: *Demokrácia és diktatúra Németországban...* II. kötet, i. m. 69–70.
[14] Németh: *Németország története...* i. m. 217–218.

[...] Azt akarom, hogy szépek és erősek legyenek, mint a fiatal vadállatok [...] Ez az ifjúság mindenekelőtt atléta legyen; ez a legfontosabb. Így fogom megtisztítani a fajt a háziállattá szelídítés és engedelmesség évezredeitől [...] Szellemi kiképzésükről szó se legyen."[15] Ez a tette volt a végzetes rendszer egyik legszörnyűbb hagyatéka.

NEMZETI INTEGRÁCIÓ

A németek többsége Hitlert nagy integrációs személyiségnek tekintette. A versailles-i és st. germain-i békeszerződések megtiltották Ausztria és Németország állami egységét. A lakosság többsége mindezt súlyos igazságtalanságnak tartotta. Ezért úgy tűnt, hogy Ausztria 1938. márciusi anschlussával teljesült a németek 1848. évi nemzeti-romantikus álma. A nagynémet nemzetállam ugyan nem lett köztársaság, de a nép ünneplésével jött létre. 1938. március 15-én Hitler, aki nemcsak a Német Birodalom kancellárjának, hanem a német nép Führerének is tekintette magát, Bécsben, a Hősök terén kijelentette: *„A német nemzet és a birodalom Führereként és kancellárjaként jelentem a történelemnek hazám belépését a Német Birodalomba."* Röviddel később pedig Frankfurt am Mainban, az 1848. évi parlament színhelyén az egykori vágyak beteljesüléséről beszélt: *„A mű, amelyért 90 évvel ezelőtt elődeink harcoltak és vérüket ontották, most lezártnak tekinthető."*[16]

A gazdasági fellendülés látszatával kísért, folyamatos győzelemsorozat gyengítette az ország pragmatikusait. A realista személyiségek – Hjalmar Schacht, Ludwig Beck, Carl Friedrich Goerdeler és mások – perifériára, vagy koncentrációs táborokba szorultak, mert zavarták Hitler nagy lendületű népiségi politikáját, a mindent vagy semmi világos alternatíváját. A náci vezetés érzékenyen figyelte a lakosság hangulatát, s állandóan támogatta a fogyasztási igényeket, gyakorta a hadigazdasági prioritásokkal szemben. 1936-ban a koncentrációs táborokban már csak 4761 fogoly ült az alkoholistákkal és bűnözőkkel együtt. 1937-ben pedig a 60 milliós társadalom ellenőrzését a Gestapo mindössze 7000 fős apparátusa végezte; az SD-nek *(SS Sicherheitsdienst)* pedig még kevesebb munkatársra volt szüksége.[17]

Mivel Hitler könnyen elérte sikereit, s a fellendülést ugyan tisztességtelenül finanszírozta, növekedett népszerűsége, amely rövidesen a náci párton is túllépett, s az országon belüli ellenzéket megfosztotta bázisától. 1938-ra rögzültek a politikai állapotok, s a németeket a pártpolitikai gyűlölködés helyett a népközösség igénye egyesítette. Az NSDAP integrálta a szocialista meggyőződésű munkásokat, kézműveseket és alkalmazottakat, akik jobb életet szántak gyermekeiknek. Hozzájuk csatlakoztak a weimari köztársaság oktatási reformjának nyertesei, akik folytatni kívánták szociális felemelkedésüket. Őket nem egy új osztályuralom óhaja egyesítette, hanem olyan politikai körülmények, amikor születésük pillanatában nem dől el társadalmi pozíciójuk, életútjuk, szakmájuk és társadalmi tekintélyük. Németek milliói számára a nemzetiszocializmus faji tanaival együtt

[15] RAUSCHNING, Hermann: *Hitler bizalmasa voltam.* Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1970. 288.
[16] Aly: i. m. 26.
[17] Uo. 27.

attraktívnak tűntek a számukra címzett völkisch egyenlősítési ígéretek. A náci ideológia a különbözőséget kifelé hangsúlyozta, befelé kiegyenlítően hatott. Hitler kifejezésével: *„A német népen belül a legteljesebb népközösség és tanulási lehetőség mindenki számára, kifelé azonban abszolút felsőbbségi álláspont!"*[18]

1935-ben a választásra jogosultak mindössze öt százaléka volt a náci párt tagja, s 26 néptársra jutott egy párttárs. A tagok kétharmada azonban csak a párt hatalomra jutása után lépett be a pártba, így a *„régi harcosok"* kisebbségben maradtak; viszonylag fiatal csoportjuk eltérő megfontolásból csatlakozott a párthoz. Egy részük polgári családból származott, ahol Németország európai nagyhatalommá válásának álmát dédelgették. Mások egyszerűen a társadalmi sorompókat igyekeztek átugrani, vagy éppenséggel szüleik hazaszeretetén igyekeztek túltenni. Sokakat vonzott a mozgalom *„szocialista"* tendenciája, mert erősítette szembenállásukat a konzervatív szülői házzal. Egyúttal azonban a nemzeti tendencia is vonzotta őket, mert megfelelt annak a szellemnek, amely kora gyermekkoruktól áthatotta őket. Mások pedig azért váltak fogékonnyá a szigorúan Hitlerre[19] építő párt iránt, mert kezdettől fogva önmaguk alárendelésének szükségességét sulykolták beléjük.

AZ 1918. ÉVI TRAUMA

Az első világháború három súlyos traumát okozott a németek politikai érzelmeiben: a brit tengeri blokád miatti éhezést, a pénz elértéktelenedését és a polgárháború fellángolását. Az éhínség következtében 400 ezren haltak éhen, számosan tuberkulózisban vagy más fertőző betegségben megbetegedtek, s korán elhunytak. Az árak a világháború alatt több mint 100%-kal emelkedtek, s az államilag ellenőrizhetetlen árfelhajtás növelte az egyszerű emberek nyomorát. Az 1923. évi hiperinfláció pedig gyakorlatilag felszámolta a nemzeti érzelmű középréteget. Az 1918-ban keleten kötött békeszerződésekkel (1918. március 3: Breszt-Litovszk, 1918. május 7: Bukarest) Németország kiépítette *„keleti impériumát"*.[20]

A háborús nyerészkedéstől és a forradalomtól való félelem gyorsan létrehozta a propaganda-fantomot; ez volt a *„plutokrata zsidó"*, aki nyereségvágyból a *„zsidó bolsevisták"* kezére játszott. Miközben az egyik állítólag a középréteget semmisítette meg és az alsóbb paraszti, illetve proletár rétegeket a nagy pénz rabszolgaságába döntötte, a másiknak a kommünt írták a rovására: minden szétrombolását, az illem, az erkölcs, a vallás, a törvény és a jogosan szerzett tulajdon végét, *„minden rend felbomlását."*

A propagandában a későbbi antiszemita állami politika alakítói a zsidók elleni intézkedéseket állandóan védelmi intézkedésként indokolták. A *Mein Kampf* utolsó fejezete

[18] Uo. 28.

[19] A Führer-kultuszról részletesen lásd KERSHAW, Ian: *A Führer-mítosz. Vezérkultusz és közvélemény.* Kortina Kiadó, Budapest, 2003.

[20] Az 1918. évi német *„keleti impériumról"* lásd NÉMETH István: *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918).* L'Harmattan, Budapest, 2009, 312–341., illetve uő: *A német császárság 1871–1918. Összegzés és dokumentumok.* L'Harmattan, Budapest, 2008, 107–118, és 346–356.

„jogos önvédelemről" beszél, s ez az álláspont jelentkezett az 1933. és 1937. évi, a *„károk kiegyenlítéséről"* rendelkező törvényekben. Minél tovább tartott a háború, a német propagandában annál következetesebb lett az *„árja ellenállás"* a támadó *„világzsidósággal"* szemben, amely *„hármas formációban"* törekszik a világuralomra: *„először zsidóként, másodszor zsidó atyafiságú plutokrataként és harmadszor zsidó bolsevistaként."* A sémába a felsőbbrendű fajról szóló tanítás, illetve az alacsonyabb rendűek részéről fenyegető veszély is beleillett. A náci mozgalom politikusai kiegyenlítő igazságosságot hirdettek a *„szétszakítás"* erői ellen, érkezzenek azok liberális kapitalista vagy bolsevik oldalról.

1914–1918 között a német életszínvonal átlagosan 65%-kal csökkent, s a lakosság többsége a létminimum határára került. E körülményt a *„Harmadik Birodalom"* pénzügyi stratégái *„rendkívül aggályosnak"* tekintettek, s mindenáron el kívánták kerülni.[21]

A *„JÓLÉTI DIKTATÚRA"* ÉS FORRÁSAI

A náci rendszerben a németek 95%-a a rendszer kedvezményezettjeihez tartozott (már az 1933. novemberi népszavazáson 95%-uk, a vele egy időben rendezett Reichstag-választáson pedig 92%-uk szavazott – igaz, az egyedüli – a nemzetiszocialista pártra). Ők a nemzetiszocializmust nem a szabadság megvonásaként és terrorista rendszerként élték meg, hanem a szociális biztonság rendszereként, egyfajta jóléti diktatúraként. A szociális reformok, a kisembernek kedvező adópolitika és a sokrétű felemelkedési lehetőség gondoskodott a politikai barométer állandóan magas értékeiről.

A náci vezetők kezdetben nehezen szerezték meg maguknak a jogászokat, a hivatásos diplomatákat és a vezérkari tiszteket. De időt adtak nekik részleges alkalmazkodásukhoz. Közéjük tartoztak a Reichsbank, a birodalmi pénzügyi- és gazdasági minisztérium tisztviselői, akik szakmai-politikai tapasztalataikat még a császárságban, vagy személyzeti utánpótlásként a weimari köztársaság kezdeti éveiben szerezték, s az első világháborúban többnyire katonaként szolgáltak.

A birodalmi gazdasági minisztérium III. osztályának hivatalnokai 1939–1945 között Gustav Schlotterer főosztályvezető *(Ministerialdirigent)* vezetésével elképesztő szigorúsággal zsákmányolták ki Európát. Az osztályt 1920-ban állították fel a versailles-i szerződés határozatainak teljesítésére. A francia, belga és brit követelések védtelen címzettjei akkortájt fiatal tisztviselőkként ismerték meg az alávetettség, kifosztás és a zsarolás egyszeregyét. Később ezt annak feltalálói ellen fordították, s német közigazgatási intelligenciával párosítva a náci rabló-hadjáratok szolgálatába állították.[22]

1935. szeptember 15-én a Nürnbergbe rendelt Reichstag törvényt hozott *„a német vér és a német becsület védelmére"*, amely megtiltotta a házasságkötést a *„zsidó, valamint német állampolgárságú, vagy némettel rokon vérű személyek között"*, illetve *„a házasságon kívüli érintkezést zsidó és német állampolgárságú vagy némettel rokon vérű személyek között"*. Zsidók nem foglalkoztathattak háztartásukban 45 évnél fiatalabb német állampolgárságú, vagy

[21] Aly: i. m. 32–33.
[22] Uo. 17.

némettel rokon vérű nőket. Nem vonhatták fel a birodalmi és nemzeti zászlót, s nem viselhették a birodalmi színeket. A törvény megszegőit fegyházzal, börtönnel és pénzbüntetéssel fenyegették meg. A *„birodalmi állampolgárságról"* rendelkező másik törvény pedig két kategóriát állított fel: a zsidókat az alacsonyabb állampolgár *(Staatsangehöriger)* kategóriába sorolta, akik a birodalom védelme alatt állnak. Birodalmi polgár *(Reichsbürger)* azonban *„csak német, és némettel rokon állampolgár lehet, aki magatartásával bizonyítja, hogy óhajtja és alkalmas a német nép és birodalom hűséges szolgálatára"*. A törvény értelmében a politikai jogok egyedüli birtokosa a birodalmi polgár lett.

Mivel a rendeletek végrehajtása zavart okozott, 1935. november 14-én kimondták, ki a zsidó: aki legalább három tisztán zsidó nagyszülőtől származik; zsidó *„keverék"*, aki legalább két tisztán zsidó nagyszülőtől származik, s a törvény kibocsátásakor zsidó vallásközösséghez tartozik, vagy a törvény kibocsátásakor zsidóval házasságban él. Így megalkották az „árja", a *„tiszta zsidó"*, az *„1. fokú keverék"* és a *„2. fokú keverék"* kategóriákat. Ugyanekkor elbocsátották az állami szolgálatból az összes zsidó származású tisztviselőt.[23] A több százezer eset elbírálását a jogászok a négy nagyszülő bonyodalom nélkül dokumentálható vallási hovatartozása alapján helyezték kilátásban, amely egyfajta *„automatikus eljárást"* tett lehetővé.

Az 1936. évi berlini olimpia idején a nemzetközi figyelem miatt korlátozták a zsidóellenes törvények és rendeletek kibocsátását. A *„Harmadik Birodalom"* összesen 2000 zsidóellenes intézkedéséből 1936–1937-ben ezért csak kb. 150 jelent meg. Schacht gazdasági miniszter kikényszerített lemondása után – aki gazdaságilag károsnak tekintette a *„faji kritériumok"* alkalmazását a gazdaságban – 1938-tól ismét élesebb zsidóellenes kurzus kezdődött; az ebben az évben hozott kb. 300 rendelet zöme a zsidóknak a gazdasági életből való kiszorítására irányult a négyéves tervet felügyelő Göring vezetésével.

Az 1938. november 9–10-i, Goebbels vezette pogrom a megszépítő *„birodalmi kristályéjszaka"* néven vonult be a krónikákba, amelynek során 91 személyt megöltek, többeket a nyílt utcán. Zsinagógákat és zsidó üzleteket gyújtottak fel, családokat bántalmaztak, s összesen 30 ezer zsidót hurcoltak koncentrációs táborba. Az akciót a *„német nép spontán bosszújának"* állították be.

A *„birodalmi kristályéjszakával"* új szakasz kezdődött a náci faji politikában: felerősödött a zsidók szisztematikus gazdasági kizsákmányolása és kiszorításuk a gazdaságból. Már 1938 áprilisa után bejelentés köteles volt az 5000 márka feletti vagyon, a pogrom után azonban 1,12 milliárd márka *„megbocsájtási teljesítést"* szabtak ki rájuk, amelyet 1940-ig vagyonadóként hajtottak be, miközben az állam a biztosítási összegeket lefoglalta. Az intézkedések zsidó családok ezrei számára gazdasági csődöt és egzisztenciájuk elvesztését jelentették.[24]

Schwerin von Krosigk birodalmi pénzügyminiszter, pártonkívüli karrier-tisztviselő már 1935 nyarán ötletbörzét hirdetett hivatalában a német zsidók adóügyi kifosztására. 1938 áprilisában megismételte az antiszemita ötletbörzét, hogy az összegyűjtött javaslatokat továbbadhassa belügyminiszter kollégájának. Elsősorban a jövedelem- és vagyonadó

[23] Németh: *Németország története*... i. m. 232–233.
[24] Uo. 233–234.

külön-járadékainak bevezetését fontolgatták. A régi elit képviselőjének számító gróf a hivatalos vélemény szerint *„jól hasznosítható államunkban"*, ezért Hitler 1937-ben az NSDAP tiszteletbeli tagságát jelképező arany pártjelvénnyel tüntette ki. 1939-ben a tiszteletbeli nácivá avanzsált gróf miniszteri lakásának fenntartására 450 ezer birodalmi márkát kapott a birodalmi költségvetésből.[25]

Államtitkára, Fritz Reinhardt (1895–1980), egy türingiai könyvkötő fia már korán belépett az NSDAP-ba, s a távoktatási gondolat jegyében létrehozta a náci párt szónoki szolgálatát. A költségvetési és pénzügyi politikára koncentrálva 1930-ban a párt képviselőjeként bejutott a Reichstagba. 1933–1945 között államtitkárként beszédei és brosúrái százaiban népszerűsítette szociálpolitikai nézeteit, s számos adóügyi könnyítést vitt keresztül az alsó- és középrétegek számára, amelyek 1945 után is érvényben maradtak. 1941–1942-ben támogatta a birodalmi munkaügyi miniszter javaslatát az akkor még eltérő munkás- és közalkalmazotti nyugdíjak egységesítésére. Csökkentette a különböző szolgálati pályákra jutás feltételeit, s egyidejűleg minisztériumának tisztviselőit továbbképzésre kötelezte. A pénzügyminisztérium vezetésében így a nemzetiszocializmusra jellemző keveredés nyilvánult meg: a magasan képzett, nemesi származású miniszter és az alsóbb rétegekből felemelkedő államtitkár, aki politizált autodidaktaként keményen megdolgozott ismereteiért. Reinhardt a szociális állam képviselője volt, míg Schwerin von Krosigk azon tisztviselők, tisztek, tudósok és más értelmiségiek ezreihez tartozott, akiknek sikerült az önmagában ellentmondásos náci ideológiát belülről kiindulva racionalizálni.[26]

A szakértők, politikusok és a lakosság többségének összjátéka megtalálta bázisát a Hitler-kormány hajlandóságában, hogy megvalósítsa a weimari köztársaság érdekvitáiban megrekedt reformtörekvéseket. A náci közigazgatás nagy tettvágyában sok mindent kidobott a fedélzetről, amelyet már régóta feleslegesnek tekintett. Így teljesítette Jacob Grimm már 1854-ben felvetett javaslatát a gót betűs írásmód elvetéséről, s 1941-ben bevezette a latin normál írásmódot. 1938 júliusában feloszlatták a modern kapitalizmust több mint száz éve fékező hitbizomány tulajdonrendszerét is, amelyet a weimari alkotmány 155. §-a ugyan rögzített, de végrehajtása mégsem történt meg, jóllehet már az 1849. évi parlament a Pál templomban sürgette azt.[27]

Legnagyobb tömegszervezet a Német Munkafront (DAF) volt. Kezdetben úgy tűnt, hogy érvényesülhet a nemzetiszocialista egységszervezet elképzelése, s a DAF a becsvágyó Robert Ley vezetése alatt két *„tartóoszlopra"* tagolódva a munkásokat 14, az alkalmazottakat pedig 9 szakmai- és ágazati szövetségben tömörítette. Később harmadik *„tartóoszlopként"* az ipari munkaadók, negyedikként pedig a kézműves és ipari középréteg csatlakozna. Rövidesen azonban nyilvánvaló lett, hogy a Német Munkafronttól és a nemzetiszocialista üzemi szervezettől (NSBO) megtagadtak minden szakszervezeti és kollektív bérmegállapító tevékenységet, s azt, hogy érdemi befolyást gyakoroljon az állami gazdaság- és szociálpolitikára. A *„szakszervezetlenítés"* politikájának jelszavával megszabadultak a

[25] Aly: i. m. 23. Schwerin von Krosigk (1887–1977) az utolsó pillanatig hű maradt a szűkebb náci vezetőkhöz, s 1945. május 2-án Hitler utódja, Dönitz az ügyvezető kormány vezetőjének nevezte ki. Később a Wilhelmstrasse-perben tíz év börtönre ítélték, ahonnét 1951-ben szabadult.

[26] Uo. 24–25.

[27] Uo. 19. o.

Munkafront és az NSBO baloldali erőitől. Ley Hitler oldalára állt, s perszonálunióban egyesítette a Munkafront és az NSDAP Politikai Szervezetének vezetését.[28]

Az 1942-ben 25 millió tagot számláló *„totalitárius nagyszervezet"* negyvenezer főállású és 1,3 millió tiszteletbeli funkciót ellátó munkatárssal dolgozott. A szervezetbe való belépés többé-kevésbé kényszerrel történt. A 1,5 százalékos tagdíjat közvetlenül levonták a bérből. Fő céljának a német nép harckészségének a legmagasabb szintre hozását és a *„bölcsőtől a sírig"* terjedő gondoskodás általánossá tételét tekintette. Utóbbit elsősorban az Erőt az örömből *(Kraft durch Freude – KdF)* elnevezésű, az olasz fasiszta példára 1933 novemberében alakult szabadidő-szervezete tekintette feladatának. A szakszervezetek lefoglalt vagyonát felhasználva sokrétű aktivitását öt hivatal végezte: a szabadidő-hivatal, amely színház és koncertlátogatásokat szervezett (1938-ig rendezvényein kb. 38 millióan vettek részt); a német népképző-műhely, ahol a népi és felnőttoktatás, a náci kultúra és ideológia terjesztése, szakmai és kulturális képzés, testedzés folyt; a sporthivatal, amely az üzemi sportot vezette a hadrafoghatóság növelése és a *„faji tökéletesítés"* érdekében. A munka szépsége hivatal az amerikai munka-higiénia, munka-lélektan és munkaegészségügy átvételével a munkahely esztétikus és higiénikus kialakítására törekedett, éves munkaversenyeket szervezett, s náci mintaüzemeket hozott létre. Megkezdődött az üzemi sportpályák, szabadtéri létesítmények, kantinok, orvosi rendelők, könyvtárak, uszodák és üdülők építése. Az utazási, turisztika és a szabadság megszervezésének hivatala elsőként vezette be a modern, államilag szervezett tömegturizmust 6–12 napos utazásokkal, de napi utakat és nyaralásokat is szervezett belföldön.[29]

A náci vezetés ízelítőt adott népi motorizáció folyamatából is: bevezette a korábban szinte ismeretlen szabadság fogalmát, megduplázta a szabadnapok számát és megkezdte a mai ismerős tömegturizmus kifejlesztését. A Német Munkafront berlini gauleitere teljes energiával hirdette: *„1938-ban azokat a néptársakat is meg akarjuk győzni, akik még ma is úgy gondolják, hogy egy üdülés nem a munkásnak való. Ezt a kishitűséget véglegesen le kell küzdeni."*[30]

A náci állam kezdettől fogva támogatta a családokat; a hajadonokat és gyermekteleneket már mostohábban kezelte, s védte a parasztokat a világpiac és az időjárás viszontagságaitól. Egyébként ezekből az évekből származnak az Európai Unió agrár-rendtartásának alapjai, a házastársi megosztás, az utcai közlekedési rendszer, az autók kötelező biztosítása, a gyermekek után járó családi pótlék, az adósávok vagy éppenséggel a természetvédelem alapelemei. Nemzetiszocialista szociálpolitikusok fejlesztették ki az NSZK-ban 1957-től alkalmazott nyugdíjrendszer körvonalait, amelyben az idősek életvitele nem tért el markánsan a még foglalkoztatásban lévőktől. Náci kifejezéssel: *„A munka veteránjainak életviszonya nem térhet el erőteljesen a dolgozó néptársakétól."*[31]

Mivel a náci vezetők olyan környezetből érkeztek, ahol ismerős volt a bírósági végrehajtás gyakorlata, már a kormányzás első heteiben arra törekedtek, hogy csökkentsék a németek többségét érintő végrehajtásokkal járó zaklatást és kilakoltatás veszélyét. Az első náci törvények *„a nép elnyomorodását megakadályozandó"* az adósok mellé álltak, s

[28] Németh István: *Németország története...* i. m. 215.
[29] Uo. 216.
[30] Uo.
[31] Aly: i. m. 20.

korlátozták a hitelezők jogait. Az 1934 végén kibocsátott törvény (Törvény a végrehajtási lehetőségekkel való visszaélés megakadályozására) a múlt *„szinte korlátlan hitelezői szabadsága"* ellen irányult. Egy 1938. évi törvény pedig érvénytelennek nyilvánította az adósságok behajtásának jogcímét. A reformok a bírósági végrehajtóknak jelentős egyéni felelősséget és elbírálást engedélyeztek, de a *„rosszindulatú adóssal"* és a *„német nép kártevőivel"* szemben teljes határozottsággal léphettek fel. Bérleti díjhátralék miatt a bíróság elutasította a lakás kiürítését.

A második világháború éveiben nem lehetett lefoglalni a katonacsaládok létfenntartási költségeit, zsoldját, a hadiipari túlóráért kapott fizetést s a gyermekgondozási járulékot. Ennek megfelelően Hitler *(„népi kancellárunk")* már korán kiadta a jelszót: *„Németország akkor lesz a legnagyobb, ha legszegényebbjei lesznek leghűségesebb polgárai."*[32]

A második világháború kezdetével a katonai szolgálatra bevonultak és családjaik esetében nem lehetett lefoglalási eljárást indítani. A kormány javította a behívott albérlők védelmét is. Jóllehet később ismét szigorúbban jártak el az adósokkal szemben, védelmük mégis a bírósági végrehajtók központi feladata lett. Ebbe az irányba illett az 1940. október 30-i bérletiltási rendelet is, amely tovább javította a németek védelmét a végrehajtásokkal szemben. Az intézkedés megtiltotta a túlóradíjak, a szabadság idejére és karácsonyra járó, valamint gyermektartási- és hadirokkant járulékok egy részének levonását. A magas végrehajtásmentes alapjárulékokat a nettó jövedelem esetében határozta meg, s megszüntette a tisztviselők és szellemi munkát végzők korábbi privilégiumait.[33]

Mindezekkel párhuzamosan a náci kormány a legtöbb német számára kellemes hadiszocialista újraelosztási közösséget teremtett. Ezek két anyagi forrásból táplálkoztak: a tehetősebb németek megsarcolásából, illetve nagyobb mértékben a kirabolt, *„idegen törzshöz tartozóktól"*: Európa kisajátított zsidóitól, a kényszermunkásoktól s az alávetett népektől.

A náci rendszer az államkassza e két beszerzési módszerét már a háború előtt sikerrel alkalmazta. Az erőltetett fegyverkezés kezdetén, 1936 és 1939 között fokozatosan megduplázta a társasági adót (20%-ról 40%-ra, majd 55%-ra),[34] amely a Biztonsági Szolgálat (SD) 1938. évi jelentése szerint főleg a munkásságra tett jó benyomást. Olyan lépésnek tekintették, amely *„az újrafelosztás költségeit igazságos tehermegosztással"* elosztja, s *„a nagy társaságok magas nyereségeit megfelelő módon"* megcsapolja.

A folyamatba ennél erőteljesebben vonták be a német zsidókat. Az 1938. novemberi pogrom után rájuk kivetett 1 milliárd márkás ún. engesztelő bírság több mint 6%-al növelte az állami bevételeket. A *„birodalmi menekülési adó"* illetékei és az állami árjásítási eljárás bevételei 1938–1939-ben az összes adóbevételek 10%-át tették ki. Az önkényes kényszer-adózást azzal indokolták, hogy 1938-ban a birodalom fizetésképtelensége közvetlenül fenyegetett – állapította meg a birodalmi pénzügyminisztérium novemberi jelentése. A zsidó vagyonok adója kizárólagos birodalmi bevételt jelentett, amelyet *„az általános feladatok s az egész német nép jólétére fordítanak."* 1938 végén a birodalmi védelmi tanácsban elvetették Göring tervét, aki a fegyverkezési kiadások fedezésére a jómódú

[32] Uo. 20–21.
[33] Uo.
[34] Uo. 51.

árják *„egyszeri vagyonadóját"* javasolta. Helyette a politikai vezetés 1939. május végén a *„Wehrmacht igényeinek fedezésére"* már nem belső, hanem külső pénzforrások után nézett. Főleg a bekebelezett régiók – elsősorban a cseh gazdaság – és a *„hadjárat során még meghódítandó területek bevonására"* gondoltak. Az 1939 júniusában hozott Reichsbank-törvény értelmében a pénzfelhasználás Hitler egyedüli felelőssége lett.[35]

A birodalmi kormány a háború során azonban felismerte, hogy a megszállt országok gátlástalan kizsákmányolása azok gazdasági összeomlásához vezet. Ezt ellensúlyozandó, a mindent megmentő *„végső győzelemig"* a német tanácsadók segítettek a nemzeti kormányoknak a zsidó javak kisajátításában. 1942 nyarán Göring elrendelte a szerbiai katonai igazgatásnak, hogy *„a szerbiai zsidó vagyont Szerbia javára kobozzák el."* Az akció célja az volt, hogy *„segítsenek a megszállási költségektől kimerült szerb költségvetésnek."*[36] Végül a zsidó tulajdon eladásából származó bevételek teljes egészében a német megszállási költségvetésbe folytak. A megszállt és szövetséges európai országokban mindenütt ezen séma szerint jártak el.

Az egyes országokban állomásozó Wehrmacht-katonák zsoldját az illető ország pénznemében, s annak megszállási költségeiből fizették. Ily módon történt számos nyersanyag-, ipari termék- és élelmiszerszállítás is Németországba. E transzakciók hol kisebb, hol nagyobb százaléka származott a *„zsidótlanítás"* pénzeiből, s így, e rövid kerülőút révén a német lakosság is részesült Európa kizsákmányolásából, az európai zsidók kifosztásából és deportálásából. Ebből származott a folyó háborús bevételek közel kétharmada; a fennmaradó egyharmad fő terhét a viszonylag kisszámú, tehetős németek állták, miközben az adófizetők 95%-a a kisebbik részt fizette. Mivel több embernek volt munkája és sokan többet kerestek, mint a háború előtt, a németek alig érezték meg az adóterheket.

Ráadásul – az első világháborútól eltérően – az állami vezetés gondoskodott a katonák családjáról. A családok a bevonult családfenntartó utolsó nettó keresetének 85%-át kapták, ő pedig a Wehrmachtnál teljes nyugdíjat és magas zsoldot élvezett.

A kormány az 1934. évi birodalmi pénzügyi reformmal vezette be az adóosztályokat, a házastársi megosztást és a gyermekgondozási járulékot. Ezzel az volt a politikai szándéka, hogy csökkentse a házasok és a gyermekes családok adóterheit és növelje az egyedül élőkét. A háború első három évében a gyermekgondozási járulék és a családi pótlék többszörösére nőtt.

E törvények minden faji tirádáknál jobban biztosították a náci vezetés társadalmi bázisát. Ebbe az irányba hatott az élelmiszerekre már 1939 augusztusában bevezetett szigorú jegyrendszer is. A munkásság messzemenően üdvözölte az intézkedést, mert visszaszorította a *„jobb emberek"* ellátási megkülönböztetését. Az élelmiszerjegyek kielégítő és széleskörű választékot biztosítottak, legalábbis a háború első éveiben.

Hitler már 1935-ben kiadta a háború esetére érvényes utasítását, hogy korlátozni kell a magasabb jövedelmeket. Ez nem érintette a német munkásokat, parasztokat, az egyszerű alkalmazottakat és kistisztviselőket: ők 1945. május 8-áig nem fizettek semmiféle közvetlen hadiadót. A birodalmi pénzügyi igazgatás ugyan többször próbálkozott azzal, hogy a bevételi forrásokat rájuk is kiterjeszti, de Hitler, Göring és Goebbels *„politikai*

[35] Németh: *Németország története*... i. m. 240.
[36] Aly: i. m. 215.

megfontolásból" az utolsó napig megakadályozták e szándékot. Szintén szociálpolitikai protekcionizmus akadályozta meg a magasabb családi megélhetési költségekkel rendelkezők megadóztatását is.

Az átlagos adófizető számára csak a sör és a cigaretta lett drágább. Hangulatpolitikai megfontolásból azonban tekintettel voltak a regionális érzékenységre is: egy hektoliter sör hadiadóját Münchenben, Pilsenben vagy Bécsben egyharmaddal alacsonyabban állapították meg, mint a birodalom többi területén.

Azért, hogy a hivatalos bér,- ár- és bérleti díjak befagyasztása ellenére mégis erőteljes bérnövekedést érjenek el, 1940 végén adómentessé tették az éjszakai-, vasárnapi- és ünnepnapi munkabéreket, s társadalombiztosítási járulékot sem vontak utánuk.

1941 novemberében a kormány 15%-al emelte a nyugdíjakat, s a kisnyugdíjasok különösen jól jártak. Ráadásul ettől kezdve a német nyugdíjas betegbiztosítással is rendelkezett; havi egy márka ellenében. Özvegyek és árvák mentesültek a díjfizetés alól. Korábban jóléti intézményhez kellett fordulnia, vagy magánbiztosítást kötnie. A visszamenőlegesen háromhavi nyugdíjemelés reformját az érintettek nagy örömmel és megnyugvással fogadták. A rendszert ez segítette át a háború első karácsonyi válságán, a Moszkva előtti katonai megtorpanáson.[37]

A Hitler-kormány kevésbé volt megértő a gazdagokkal és a vállalkozókkal szemben. A társasági adót 55%-ra emelte, de kárpótolta őket az olcsó, szinte rabszolgasorban dolgozó munkaerővel. 1941-től bevezették a nyereségelvonást és a jövedelemadó-járulékot, amely 1939 után 50%-al növelte meg a jól keresők adóját. A német háztulajdonosokat 1942 végén 8 milliárd márka különadóval sújtották. A három hónapon belül befizetendő adó az 1942–1943-as költségvetési évben az országon belüli hadibevételek 20%-át tette ki. A pénzügyminiszter ezen összeg felét tervezte behajtani, de a náci párt vezetősége ezt politikailag nem kívánatosnak, s *„ajándék a háztulajdonosoknak"* érveléssel elutasította.[38]

Az alsóbbrendűnek tekintett népekkel és fajokkal ellentétben ezek a nem kis mérvű adók egzisztenciájukban nem veszélyeztették a jól kereső németek vékony rétegét. Ugyanakkor a zsidók, cigányok, kelet-európai kényszermunkások, valamint az annektált területekről származó szabad lengyel munkások milliói 1940-től sok milliárd márkát fizettek be a német szociális biztosítási rendszerekbe. Ráadásul valamennyi nem-árja személyt automatikusan a legkedvezőtlenebb adóosztályba sorolták, s nem részesültek gyermekgondozási járulékban sem.

Aki azonban a tömegeket populista módon megkímélte, annak rablóháborút kellett folytatnia. És mivel e háború egyre több pénzt emésztett fel s a népközösségben új igényeket keltett, felelősei egyre radikálisabb rablási technikákhoz és a vele szorosan összefüggő megsemmisítési politikához folyamodtak. 1941 augusztusa és 1942. január vége között a Wehrmacht hadifogolytáboraiban kétmillió hadifogoly halt meg, főleg a katasztrofális ellátás miatt. Éhhalálukra azért került sor, mert az utasítások szerint a német Wehrmachtot kompletten az adott országból kellett ellátni, s élelmiszert kellett küldeni haza, a birodalomba is, hogy a lakosságot *„az otthoni fronton"* jó kedélyállapotban tartsák.

[37] Uo. 71–72.
[38] Uo. 80–81.

1941 májusában, még a Szovjetunió elleni támadás előtt, legfelsőbb szinten megvitatták, hogy az élelmiszer-rablás nyomán milliók halnak éhen, ha az országból kiviszik a számukra szükséges élelmiszereket. A német statisztikai hivatal adatai szerint az 1941–1942-es, s az 1942–1943-as mezőgazdasági évben a Szovjetunió megszállt területeiről a németek 21 millió ember alapszükségletének megfelelő élelmiszermennyiséget raboltak.

1942 nyarán a náci vezetés belpolitikailag a csőd szélén állt. A birodalom 5,5 millió tonnás gabonatartaléka mélypontra, 670 ezer tonnára csökkent. Veszélybe került a német polgári lakosság kielégítő mérvű ellátása. Ezért Göring 1942. augusztus elején összehívta a megszállt európai országokat irányító megbízottakat és katonai parancsnokokat, s pótlólagos élelmiszer-szállításokra utasította őket. A legtermékenyebb részeitől megfosztott kis Szerbiának pótlólagosan 100 ezer tonna búzát és kukoricát kellett szállítania. Franciaországból 50%-al növelték az egyébként is tekintélyes német élelmiszer-importot. Ukrajna birodalmi megbízottjának kijelentette, hogy a kenyér-fejadag növelése politikai kérdés a háború győztes folytatása érdekében. A hiányzó gabonamennyiséget Ukrajnának kell szállítania, s emiatt az ottani polgári lakosság élelmezése teljesen érdektelen. Hitler pedig magánrablásra bíztatta katonáit. A német katonák még a leningrádi frontról is több millió csomagot küldtek haza. A megszállás első évében a lengyel főkormányzóságba még élelmiszer érkezett a birodalomból, de rövidesen magas hús- és gabonaszállítási kontingenssel sújtották. A lengyel városok ellátásáért felelős német tisztviselő szerint 1942 augusztusában az ott élő másfélmilliós zsidóságból már csak a németeknek dolgozó háromszázezer ellátásáról gondoskodnak. Az élelem nélkül maradt 1,2 millió zsidó többségét a következő hónapokban elgázosították. A tőlük elvett gabona, burgonya és répa takarmányként a német hústermelést szolgálta.[39]

Hitler politikája és hadjáratainak támogatottságát nem a politikai fanatizmus eszközeivel, hanem a szociális állam napjainkig ható, ismert technikáival érte el. Anyagi kiegyenlítődés és növekvő szociális mozgósítás az országon belül, kollektív és gyorsan érzékelhető jólét a felsőbbrendű nép számára az ún. alacsonyabb értékűek rovására – hangzott a nemzetiszocialista állam népszerű varázsszava Németországban.

Eközben az *„igénytelen"* és *„önzetlen"* Führer anyagilag is szépen gyarapodott. Kancellárságának első évében több mint egymillió példányt adtak el a *Mein Kampf*-ból, s nemsokára milliomos, sőt multimilliomos lett. 1933-ban 1 232 335 márka jövedelme volt, amely után 297 005 márka adót kellett volna fizetnie, amelyet azonban elmulasztott. Reinhardt államtitkár végül megtalálta a megoldást: az államfőt mentesíteni kell minden adótól. 1935 márciusától hivatalosan törölték a német adófizetők sorából, miközben létfenntartási költségeinek (autók, titkárság, alkalmazottak) nagy részét 1933-tól az állam fedezte.

Reális becslések szerint egyedül könyve honoráriumából évi 1,5–2 millió márka bevételre tett szert. Még 1944-ben is 5,5 millió márka volt számláján, annak ellenére, hogy 1943-ban 569 ezer márkát felvett róla.[40] De mindez jövedelmének csak töredékét alkotta. Búsás hasznot hoztak a Heinrich Hoffmann *„birodalmi fotóriporter"* által róla készített

[39] Uo. 199–201.

[40] SCHWARZWÄLLER, Wulf C.: *Hitler pénze. Egy személyes meggazdagodás története.* Ferenczy könyvkiadó, Budapest, 1994. 154.

felvételek is. Hitler 1931–1940 között több mint 30 képes albumot adott ki százezres példányszámokban, 10–13 márkás áron.[41] Hoffmann fakszimile formában kiadta gazdája akvarelljeinek egy részét, darabját 100 márkáért, a reprodukció jogát pedig külön eladta egy amerikai cégnek. Hitler visszavásárolta egykor készített akvarelljeit, s darabját borsos áron, gyakran 30 ezer márkáért árulta. Az arcképével megjelenő postabélyegek után is nagy pénz ütötte markát. A postaügyi miniszter egyszer szemtanúk jelenlétében nyújtott át neki egy 50 millió márkáról szóló csekket.

Hitler szabadon rendelkezett a Német Gazdaság Adolf Hitler Adományával *(Adolf Hitler Spende der Deutschen Wirtschaft)*, amelybe a munkaadók rendszeres adományai érkeztek. Ezután nem fizetett adót, de a vállalkozók adományukat költségként leírták adójukból. Becslések szerint évente közel 100 millió márka folyt be az alapba, amelynek kezelésével Bormannt bízta meg, akit senki sem ellenőrzött. Az évek során e számlára több mint egymilliárd márka folyt be.[42] A kiapadhatatlan forrást Hitler gigantikus fegyverkezési megrendelésekkel hálálta meg. Amikor a németek bekebelezték Ausztriát, Hitler többek között megvásároltatta braunaui szülőházát, s apja leondingi házát.

A holland műkincspiacon 1940 végéig több mint 15 millió guldent adott ki, s a háború végére tízezer festményt és műkincset hordott össze tervezett linzi képtára számára. Európában csaknem száz közvetítő ügynök dolgozott neki. 1944-ben a légi támadások miatt a műkincsek legnagyobb részét az Alt Aussee-i sóbányába rejtették el. Amikor az amerikai csapatok elérték München, már csak 73 képet találtak.

A háború végén Hitler millióit és műkincseit lefoglalták. Amelyek 1951-ig nem kerültek vissza tulajdonosaikhoz, azok felett a bajor állam rendelkezett. Ausztriai tulajdonai pedig az osztrák kormány hatáskörébe kerültek. Obersalzbergből a szövetséges bombázások után nem sok maradt. A kehlsteini ház megvan, a Platterhofból amerikai szálloda lett. A *Mein Kampf*ból 1945-ben az Eher Verlag számláján lévő 7 millió márkát náci vagyonként elkobozták.[43] Hitler testvérei és féltestvérei már elhunytak.

A nemzetiszocializmus csáberejét nem a nagy pénz érzetének különleges közelségéből, hanem a faji- és osztálypolitika szociális-állami kombinációjával érte el. E keverékben a nemzeti és szociális egységesülés 19. századi eszméi találkoztak. Az országon belül a nemzetiszocialista vezetés az osztálykülönbségek csökkentését összekötötte az anyagi újraelosztással, miközben kifelé növelte a faji- és nemzeti elhatárolódást s egyidejűleg rabló célokra tört.

A nemzetiszocializmus társadalmi egyenlősítő lépései folyamatosan növelték a rendszer iránti szimpátiát. Erősítették Hitler hatalmát és a fékezhetetlenül felszabaduló energiákat, amelyek a modern európai történelem legszörnyűbb rabló- és megsemmisítő háborújához vezettek.

(Megjelent: Frank Tibor (szerk.): *Magyar kutatók tanulmányai a német történelemről.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2012. 242–262.)

[41] Uo. 168.
[42] Uo. 188.
[43] Uo. 214–215.

NEMZETISZOCIALISTA DÉLKELET-EURÓPA-TERVEK (1933–1939)

1933. január 30-a után a Hitler-kormány külpolitikai tevékenysége a weimari kormányok revíziós követeléseihez kapcsolódott, céljaiban és módszereiben ugyanakkor teljesen eltávolodott attól. Arra törekedett, hogy szakaszos revízióval megszerezze Közép-Kelet- és Délkelet-Európát, majd a Szovjetunió meghódítása után az európai kontinentális impérium élére kerüljön, amelyben az addigi hegemón Franciaországot legyőzte, vagy pedig a gyengébb partner szerepébe kényszerítette.

Mivel a konzervatív von Neurath külügyminiszter továbbra is a külügyminisztérium élén maradt, akaratlanul nehezítette a revíziós nagyhatalmi és a nemzetiszocializmus hódító és faji politikája közötti különbség felismerését. A külügyminisztérium mellett működött az Alfred Rosenberg vezette NSDAP Külpolitikai Hivatal *(APA)*, az NSDAP Külföldi Szervezete *(AO)*, *„Ribbentrop szolgálati helye"*, a népi-német tanács; rövidesen pedig az SS szolgálati helyek és a propagandaminisztérium is önálló külpolitikát folytatott. Tevékenységük gyakran keresztezte egymást, s a külügyi káosz gyakorta Hitlert is elsodorta, de e szervezetek egyre inkább az általa irányított *„nagypolitikába"* tagolódtak be.

A vilmosi német külpolitika világhatalomra törekvő irányvonala a külpolitikai, gazdasági és pénzügyi apparátusokban tovább élt, mert sem 1918–1919-ben, sem 1933-ban nem került sor tisztogatásra a bürokratikus elit soraiban. Érintetlenek maradtak a vilmosi korszak közép-európai kontinentális hegemóniára irányuló tervei is, amelyek elvezettek a hitleri közép-európai kontinentális hegemónia, a gazdasági nagytér-gazdaság gondolatához (Délkelet-Európa súlyponttal), a tengerentúli gyarmatszerzés, valamint a Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal való egyenjogú világhatalmi státusz ábrándjához. A németek által uralt Közép-Európa, gazdaságilag és hatalompolitikailag kiegészülve a Duna-Balkán térséggel, minden más külpolitikai koncepciónál alkalmasabb volt arra, hogy folytonosságot alkosson a 19. század végétől az első világháborún és a weimari köztársaságon keresztül a náci élettér-gondolkodásig. A polgári-nemzetikonzervatív tábor a kontinentális hegemóniában öncélt látott, míg Hitler ugródeszkát és kiindulási bázist a *„keleti élettér"*, valamint a *„bolsevizmus és zsidóság"* elleni faji megsemmisítő háború számára.

A hagyományos *„Közép-Európa"*-program külpolitikai ernyője alatt 1933 után is a politika, a gazdaság és a társadalom teljesen eltérő erői gyülekeztek. Az iparilag magasan fejlett *„Nagynémet Gazdasági Térséget"* (Németország, Ausztria) a német ipari termékeket felvevő nyersanyag- és élelmiszertermelő országok gyűrűje, *„Délkelet-Európa gazdasági kiegészítő tere" övezi*, amely a Dunán és a Balkánon keresztül Törökországig terjed. A német *„közép-európaiak"* (közöttük Schacht) további kiegészítő terekkel számoltak: Északkelet-Európával (balti államok, Skandinávia, különösen a vasércben gazdag Svédország),

Nyugat-Európa Franciaországgal és a Benelux államokkal, továbbá Olaszországgal, adott esetben Spanyolországgal, Dél-Amerikával, és egy afrikai gyarmatbirodalommal is.[1]

A náci párt első hivatalos állásfoglalása a jövő német Délkelet-Európa politikáról 1934 nyarán született meg, amikor Georg Ferdinand Duckwitz, az NSDAP Külpolitikai Hivatalának osztályvezetője emlékiratában a Délkelet-Európa iránti német politika kapcsolódási lehetőségeit elemezte. A hagyományos német politika folytatását, a régió (Jugoszlávia, Bulgária, Magyarország, Románia, Csehszlovákia, Görögország, Albánia) lehetőleg szoros összekapcsolását ajánlotta a német gazdasággal, amely a térség feletti politikai befolyás alapját alkotja. Így biztosítaná Délkelet-Európa a birodalomnak a nemzetközi politikai befolyás azon mértékét, amelyet a többi nagyhatalom korábbi impériumainak kiépítésével elért. A Német Vámszövetség százéves fennállása jegyében készült és Friedrich List közép-európai víziójára emlékeztető terve a francia és olasz befolyás fokozatos visszaszorítását és a német hegemónia megteremtését sürgette a Balkánon.

Ajánlásai messzemenően megegyeztek a külügyminisztérium hivatalos Mitteleuropa-politikájával, amely már – von Bülow államtitkár 1933. március 13-i emlékirata szerint – szintén a brüningi politika folytatását sürgette. A kisantant országok Franciaországhoz fűződő kapcsolatainak lehetőség szerinti lazítását javasolta, s elsősorban Csehszlovákiát igyekezett távol tartani a Lengyelországhoz való túlságosan szoros közeledéstől. Ennek leghatásosabb eszközéül kétségtelenül a gazdaságpolitikát, s a német értékesítési piac megnyitását tekintette ezen országok termékei előtt. Katasztrofális gazdasági helyzetük miatt elsősorban Jugoszláviát és Romániát igyekezett ilyen módon közeledésre bírni. Neurath külügyminiszter 1933 áprilisában kifejezetten támogatta a tervet, amikor a dunai térség német pozíciójának erősítését a térség országainak exportjára nyújtott vámpreferenciák – korántsem új – modelljével javasolta erősíteni. Ő is elsősorban Jugoszláviára és Romániára gondolt, amely országokat szorosan a német birodalomhoz igyekezett kapcsolni, hogy lazítsa Csehszlovákiához fűződő kapcsolataikat és éket verjen az antant államok közé. A közép-európai német hegemónia útjában álló legnagyobb akadálynak Neurath is Csehszlovákiát tekintette.[2]

Hasonló érvelések jelentkeztek a politikai publicisztikában is. Wulf Siewert gazdasági publicista ajánlásai (*Volk und Reich*, 1933. február) kísértetiesen egybecsengtek a náci Németország 1938–1939-ig folytatott Délkelet-Európa politikájával. Eszerint mindent el kell követni, hogy megakadályozzák a közép-európai gazdasági fellendülést, sőt élezni kell a gazdasági válságot a kontinens szívében, hogy csökkenjen Franciaország befolyása a kisantant országokra. Az így keletkezett közép-európai politikai vákuumot Németországnak kell kitöltenie, mégpedig gazdasági lehetőségeinek elsődleges kihasználásával. Követelései összességében a kontinens centrumában nagyvonalú értékesítési és gazdasági térség kialakítására, a pro-francia katonai szövetség szétzúzására és az *„államok szerves blokkjának"* létrehozására irányultak, amely megszüntetné az európai kistérségi viszonyo-

[1] WENDT, Bernd Jürgen: *Deutschland 1933–1945. Das „Dritte Reich". Handbuch zur Geschichte.* Fackelträger, Hannover, 1995. 358–359.

[2] ELVERT, Jürgen: Der Balkan und das Reich. Deutsche Südosteuropapläne zwischen den Weltkriegen. In: uő. (Hg.): *Der Balkan. Eine europäische Krisenregion.* (HMRG, Beiheft 16). Franz Steiner Verlag, Wiesbaden GmbH, Stuttgart, 1997. 158–159.

kat. Aktív Délkelet-Európa politikája – közvetlen front nyitása nélkül – lehetőséget kínált a közép-európai német pozíciók erősítésére és egyidejűleg Franciaország elszigetelésére. Szorosabb német–olasz együttműködést és a dunai térségben a két ország megállapodását, sőt ideális esetben Olaszország bevonását sürgette a közép-európai szövetségi rendszerbe. Nem becsülte le a klasszikus brit Európa-politikát és a Franciaországgal kötendő szövetség lehetőségét sem, de úgy vélte, hogy a londoni külpolitika az utóbbi években Washington felé fordult, amely szerinte egyúttal a Párizstól való elfordulást jelentette. A délkelet-európai brit jelenlétet tudatos német gazdasági tevékenységgel javasolta felváltani, másrészt pedig óvatosságot tanácsolt a flottafegyverkezés ügyében.

A Délkelet-Európával kapcsolatos s különböző következtetésekkel záruló német gazdaságpolitikai elképzelések azonban egyetértettek abban, hogy a térség agrártermékeinek és nyersanyagának rendkívüli jelentősége van a birodalom számára. E megítélés szintén beleillett a náci vezetés térorientált autarkiapolitikájába. Hjalmar Schacht gazdasági miniszter és Reichsbank-elnök 1934. szeptemberi *„Új terve"* a szigorú devizagazdálkodással és kétoldalú klíring-egyezményekkel igyekezett talpra állítani a német gazdaságot, majd hosszabb távon bekapcsolni a világgazdaságba. Egyúttal előkészítette a talajt a faji és népi orientációjú náci nagytér- és élettér-politika számára. Délkelet-Európának mindez növekvő mértékben a külkereskedelem térhez kötött irányítását jelentette, amelyet a német gazdasági publicisztika is a blokád-biztos nagy gazdasági térség integrált alkotórészének tekintett. A német államvezetés ekkor még megelégedett a térség feletti gazdasági uralommal, hogy azt egyidejűleg a francia és a brit európai pozíciók kiszorítására *„archimedesi pontként"* használja.[3]

A dunai térség legtöbb országával 1933–1936 között aláírt klíring-egyezmények garantálták a megállapított mennyiség értékesítési lehetőségét a német piacon. Egyúttal a függőség új formáját is megteremtették, amely nemcsak az értékesítési garanciákra vonatkozott. Amikor Schacht 1936-ban beutazta a térséget, megállapította, hogy mindenütt hitelező országokkal van dolga, amelyek összességében többet exportálnak a birodalomba, mint amennyit onnét importálnak.

Mindezt a dunai államok szegényes tőkeállománya eredményezte, amely az érintett gazdaságoknak csak kismérvű termelésnövekedést engedélyezett. Ezekben az országokban csupán olyan mérvű beruházások történhettek, amennyit a Németországgal fennálló klíring-egyezmény megfizethetővé tett, levonva természetesen a fogyasztási cikkek, hadianyag és más hasonló javak vásárlásait. Másrészt a kortársak Németország délkelet-európai klíring-számláinak adósságait a birodalmi márka felülértékelésével is magyarázták, amely az importőröknek lehetetlenné tette, hogy úgynevezett elszámolási márkát vásároljanak a német fogyasztási cikkek vásárlására. Végül is a kevés magántőkeállomány, valamint az érintett kormányok hajlandóságának hiánya egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy a *„klíring-csúcsokat"* adópénzekből, kölcsönökből vagy éppenséggel bankópréssből származó pénzeszközökből a birodalomtól vásárolva faragják le. Berlin pedig nem mutatott érdeklődést azon elképzelés iránt, hogy a klíring-többletet az érintett országok népgazdaságai saját termékeik áremelésével csökkentsék. Megjegyzendő ugyanakkor,

[3] Uo. 161.

hogy Délkelet-Európa fővárosaiban az agrárexport bővítésének érdeke általában erősebb volt, mint az export általi függőségük veszélye és vele összefüggésben a német politikai érdekek kényszerű elfogadása.

Kétségtelen, hogy a közép- és délkelet-európai gazdasággal és politikával foglalkozó birodalmi- és párthivatalokban a politikai döntéseket a tiszta költség és haszonszámítások motiválták.

A német gazdasági publicisztikában a klíring árucseréje jelentős kétoldalú haszonként jelent meg: a birodalom számára az ipari termeléshez szükséges nyersanyag-behozatal, illetve a lakossági ellátás biztosítékaként; a délkelet-európai agrárállamok pedig exportlehetőségük bővülésével gazdasági és szociális infrastruktúrájuk változását remélhették, mivel szállításaikért nem csak ipari késztermékeket, hanem technológiát is vásárolhattak saját iparosításukhoz. Ugyanakkor nem említették meg, hogy az iparosítás menetét bizonyos céltudatosan kiválasztott termékek megrendelésével is irányítani lehetett. Így a klíring-egyezmény speciális rendelkezései inkább akadályozták, mintsem támogatták a délkelet-európai országok iparosítását. A patriarchális színezetű német publicisztikában hozzávetőlegesen 1937-ig elsősorban a délkelet-európai mezőgazdákat és a német ipart támogató agrársegélyt hangsúlyozták; ezután növekvő mértékben a józan költség-haszon kalkuláció érvelése terjedt, amelyben Délkelet-Európának a nyersanyag- és élelmiszerszállító szerepét emelték ki a blokád-biztos német-közép-európai nagy gazdasági térség keretén belül.

A délkelet-európai térségbe irányuló német export 1938-ra elérte az összexport 13,2 százalékát (695,7 millió márka), míg importja 11,5 százalékot (651,9 millió márka) tett ki (1933-ban az export 3,9, az import 5,6 százalék volt). Ezért nem csodálható, ha az ez irányú kereskedelem korabeli megítélése messzemenően pozitív volt, különösen az árucsere összetételét illetően. A két gazdasági terület az új kereskedelempolitikai viszonyok közepette kiegészíti egymást – hangzott az érvelés –, hiszen egyik részének olyan árukra van szüksége, amelyből a másiknak feleslege van. Kereskedelmük növekedésének jövőprognózisai különösen a Balkán agrárállamait tüntették fel kedvező színben, ahol a kereskedelem széles rétegek életszínvonalát javította és ideális feltételeket teremtett a hosszantartó gazdasági fellendülés számára.

Ausztria bekebelezése és Csehszlovákia szétzúzása végleg megbénított minden lehetséges délkelet-európai ellenállást a nagytér-gazdaságba való besorolással szemben. Ehhez bizonyára a délkelet-európai német hegemóniatörekvésekkel szembeni brit rezignáció, egyfajta *„gazdasági megbékítés"* is hozzájárult. Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok semmiféle kísérletet nem tett a Délkelet-Európa politikai szuverenitásának alapját képező gazdasági önállóság stabilizálására. A puszta számok azt jelezték, hogy 1937-ben Bulgária összes kivitelének 47, Magyarország 41, Jugoszlávia 35, Görögország 32, Románia 27 százaléka Németországba irányult, amely arányok a háború kitöréséig tovább emelkedtek.[4]

[4] Uo. 165–166.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bracher, Karl-Dietrich – Funke, Manfred – Jakobsen, Hans-Adolf (Hrsg.): *Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft.* Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1993.

Broszat, Martin: Deutschland–Ungarn–Rumänien. Entwicklung und Grundfaktoren nationalsozialistischer Hegemonial- und Bündnispolitik 1938–1941. In: Funke, Manfred: *Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Außenpolitik des 3. Reiches.* Droste, Düsseldorf 1976. 524–562.

Elvert, Jürgen: Der Balkan und das Reich. Deutsche Südosteuropapläne zwischen den Weltkriegen. In: uő. (Hg.) *Der Balkan. Eine europäische Krisenregion (HMRG, Beiheft 16).* Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, Stuttgart 1997.

Elvert, Jürgen: *Mitteleuropa! Deutsche Pläne zur europäischen Neuordnung (1918–1945).* Stuttgart, Franz Steiner, 1999.

Graml, Hermann: *Europas Weg in den Krieg. Hitler und die Mächte 1939.* Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte 29.

Hildebrand, Klaus: *Das Dritte Reich.* R. Oldenbourg Verlag, München, 1991.

Hildebrand, Klaus: *Deutsche Aussenpolitik 1933–1945. Kalkül oder Dogma?* Stuttgart, 1990.

Hildebrand, Klaus: *Das vergangene Reich: Deutsche Aussenpolitik von Bismarck bis Hitler.* Ullstein, Berlin, 1999.

Hillgruber, Andreas: *Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege.* Göttingen, 1967.

Jakobsen, Hans-Adolf: *Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933–1938.* Frankfurt am Main-Berlin, 1968.

Németh István: *Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001.

Németh István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990).* Aula Kiadó, Budapest, 2002, 2004.

Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945. II. kötet. A „Harmadik Birodalom" (1933–1945) Összegzés és dokumentumok.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007.

Plaschka, Richard G. – Haselsteiner, Horst – Suppan, Arnold u. a: *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunders.* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1995.

Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* Osiris, Budapest, 1996.

Schröder, Hans-Jürgen: Der Aufbau der deutschen Hegemonialstellung in Südosteuropa 1933–1936. In: Funke, Manfred: *Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Aussenpolitik des Dritten Reiches.* Droste, Düsseldorf, 1976. 757–773.

Wendt, Bernd Jürgen: *Deutschland 1933–1945. Das „Dritte Reich". Handbuch zur Geschichte.* Fackelträger, Hannover, 1995.

(Megjelent: *Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001. 355–358.)

A MOLOTOV-RIBBENTROP PAKTUM A NÉMET KÜLÜGYI IRATOKBAN (1939)

NÉMET–SZOVJET KAPCSOLATOK HITLER HATALOMRA JUTÁSA UTÁN (1933–1939)

Hitler 1933. január 30-i hatalomra jutása végzetes cezúrát jelentett a német–szovjet kapcsolatokban, jóllehet még bizonyos időre volt szükség, amíg az utolsó illúziók is elszálltak. A szovjet vezetés kezdetben azzal számolt, hogy a nemzetiszocialisták nem maradnak hosszú ideig hatalmon, vagy pedig Hitler, birodalmi kancellárként első hivatalos nyilatkozatainak megfelelően, a Szovjetunióhoz fűződő állami politikának elsőbbséget ad az ideológiai motivációjú, ellenséges politikával szemben, amelyet már a *Mein Kampf*ban kifejtett.[1]

1933. szeptember végén a német kancellárián a hosszú távú német–orosz kapcsolatokról tartott főnöki megbeszélésen Hitler kifejtette, hogy *„az orosz kormány sohasem fogja megbocsájtani Németországnak, hogy szétzúzta a kommunizmust Németországban, mivel forradalmunkkal eldőlt Szovjet-Oroszország sorsa. Ezt a hatalom birtokosai Moszkvában pontosan tudják. Az Oroszországhoz fűződő kapcsolatok terhelő momentumai mindig nagyobbak voltak, mint a gyümölcsözők.[...] Jóllehet a német–orosz kapcsolatok tartósan nem tarthatók, taktikailag mégis talán tanácsos lenne leválási lehetőséget nyújtani számukra."*[2] Így 1933. szeptemberben lezárult a Reichswehr és a Vörös Hadsereg közötti, a weimari köztársaság idején kialakult sokrétű, kölcsönösen előnyös katonai együttműködés is. A német katonai bázisok felszámolása során a német anyagi javak nagy részét (2,9 millió márka értékben) díjtalanul átengedték a szovjet félnek. A szovjet katonai vezetők barátian elbúcsúztak a német tisztektől és köszönetet mondtak az értékes együttműködésért.[3]

[1] Az 1933–1941 közötti német-szovjet kapcsolatokhoz lásd többek között: FABRY, Philipp W: *Die Sowjetunion und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch–sowjetischen Beziehungen von 1933 bis 1941.* Stuttgart, 1971; ALLARD, Sven: *Stalin und Hitler. Die sowjetrussische Außenpolitik 1930–1941.* Bern und München, 1974; WEBER, Reinhold W.: *Die Entstehungsgeschichte des Hitler-Stalin-Paktes 1939.* Frankfurt am Main, 1980; PIETROW, Bianka: *Stalinismus, Sicherheit, Offensive. Das „Dritte Reich" in der Konzeption der sowjetischen Außenpolitik 1933–1941.* Melsungen, 1983; BISOVSKY, Gerhard u. a. (Hrsg.): *Der Hitler-Stalin Pakt. Voraussetzungen, Hintergründe, Auswirkungen.* Wien, 1990; WEGNER, Bernd (Hrsg.): *Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin Pakt bis zum „Unternehmen Barbarossa".* München–Zürich, 1991; FLEISCHHAUER, Ingeborg: *Diplomatischer Widerstand gegen „Unternehmen Barbarossa". Die Friedensbemühungen der Deutschen Botschaft Moskau 1939–1941.* Berlin, Frankfurt/M. 1991; SCHWENDERMANN, Heinrich: *Die wirtschaftliche Zusammenarbeit zwischen dem Deutschen Reich und der Sowjetunion von 1939 bis 1941. Alternative zu Hitlers Ostprogramm?* Berlin, 1993.

[2] LINKE, Horst Günther (Hrsg.): *Quellen zu den deutsch–sowjetischen Beziehungen 1917–1945.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1998. 172–174.

[3] Uo. 174–175. A Vörös Hadsereg és a Reichswehr együttműködéséről lásd GOSZTONYI Péter: *A Vörös Hadsereg. A szovjet fegyveres erők története 1917–1989.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993.

A szovjet vezetés legkésőbb az 1934. január 26-án aláírt német–lengyel megnemtámadási egyezmény[4] kapcsán jutott a felismerésre, hogy a nemzetiszocialista Németország a hagyományos diplomáciai kombinációkkal ellentétben a Szovjetunió ellen irányuló politikát folytat és támogat. Moszkva erre két formában reagált: a Komintern keretében leállította a szociáldemokrácia elleni küzdelmet az *„antifasiszta népfrontstratégia"* javára, anélkül, hogy hajlandó lett volna politikai-ideológiai vezetési igényének csökkentésére vagy feladására. Állami területen pedig a kollektív biztonság politikájának keretében közeledett a nyugati hatalmakhoz, a szorosabb összefogás szorgalmazása nélkül. A nemzetiszocialista Németország egyre agresszívebb politikája nem változtatta meg a szovjet vezetés kettős világszemléletét és abból eredő külpolitikai elképzelését, de az ellenséges német magatartás kikényszerítette Moszkva stratégiájának hozzáigazítását az új viszonyokhoz. A szovjet vezetés a világpolitikát a nemzetközi szinten folyó osztályharcnak és a rendszerek versenyének tekintette a lenini *„ki kit győz le"* szemlélet jegyében.

De aggasztotta őket, hogy a kapitalista országok esetleg keresztes-hadjáratban egyesülhetnek a Szovjetunió ellen; ennek megfelelően elsődleges céljuk maradt, hogy kijátsszák őket egymás ellen és megakadályozzák egy szovjetellenes egységfront létrejöttét. Ezért operatív szinten a szovjet politika jelentős irányváltoztatást tett, mert Németország az előnyben részesített tárgyalópartnerből agresszív ellenfél lett, miközben a nyugati hatalmakat szovjet részről a nem agresszív államok kategóriájába sorolták. Az ebből levont következtetéseket Sztálin 1934-ben, az SZK(b)P XVII. pártkongresszusán így jellemezte: *„Nem orientálódtunk Németország, hasonlóképpen Lengyelország és Franciaország felé sem. A múltban és a jelenben egyaránt csak a Szovjetunió felé orientálódunk, kizárólag a Szovjetunióra. És ha a Szovjetunió érdekei az egyik vagy másik országhoz való közeledést kívánják, amelyek nem érdekeltek a béke megzavarásában, akkor erre ingadozás nélkül hajlandók vagyunk."*[5] Az így kialakított politika 1935 decemberében szovjet–francia kölcsönös segítségnyújtási egyezményhez[6] vezetett, de taktikai- és alapmegfontolásokból mindvégig megőrizte a nemzetiszocialista Németországnak szóló ajánlatot a kapcsolatok javításának érdekeltsé-

[4] Lengyelország fontos tényező volt a két világháború közötti európai politikában, mivel két nagyhatalom, Németország és a Szovjetunió között helyezkedett el. 1932. július 25-én szovjet–lengyel megnemtámadási szerződést kötöttek. Franciaország közép- és kelet-európai szövetségi rendszerében versengés folyt a vezető szerepért Lengyelország és Csehszlovákia között. A német–lengyel szerződés (formálisan: nyilatkozat) nagymértékben hozzájárult a hitleri Németország külpolitikai sikereihez. Lengyelország e lépésével fellazította Franciaországhoz fűződő szövetségi kapcsolatait, és meggyengítette az 1932. július 25-én megkötött szovjet–lengyel, valamint az ugyanebben a szellemben létrejött 1932. november 29-i francia–szovjet megnemtámadási szerződéseket. Barthou francia külügyminiszter 1934. áprilisi varsói látogatása eredménytelen maradt. Lengyelország Németországgal karöltve 1934. szeptember 27-én elutasította a keleti Locarnónak a szovjet kormány által is támogatott angol–francia tervezetét. Így zátonyra futottak az európai kollektív biztonság megteremtésére irányuló törekvések. A német–lengyel szerződés öt évig volt érvényben. Németország 1939. április 28-án felmondta a szerződést, ugyanazon a napon, amikor az 1935. június 18-i angol–német flottaegyezményt is felmondta. A nyilatkozatot lásd HALMOSY Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983. 335–337, NÉMETH István: Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945. II. kötet. *A „Harmadik Birodalom". Összegzés és dokumentumok.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007. 543–544.

[5] Linke: i. m. 176.

[6] Halmosy: i. m. 367–370.

géről. Fáradozásainak eredménye azonban kiábrándító volt: a Szovjetuniót nem hívták meg az 1938. szeptemberi müncheni négyhatalmi konferenciára, jóllehet 1935 májusától kölcsönös segítségnyújtási egyezmény kötötte Csehszlovákiához,[7] amelynek sorsa akkor kockán forgott.

Mivel a Szovjetunió összességében korántsem folytatott egyértelmű politikát – amely nem csupán a biztonságra, hanem a nemzetközi erőviszonyok saját javára való megváltoztatására irányult –, a nyugati hatalmak nem engedélyeztek a Szovjetuniónak egyenjogú beleszólást az európai viszonyokba. Hitler hangszerelte e fenntartásokat merev expanziós politikája javára, amelyet nyilvános kijelentéseiben hagyományos revíziós politikaként jámbor színben igyekezett feltüntetni és elfogadtatni; mögötte azonban megingathatatlanok maradtak a *„keleti élettér"* és a kontinentális hegemónia stratégiailag és fajilag indokolt céljai, mint a globális hegemónia első lépése.[8] Belső körben hangsúlyozta, hogy céljai a szovjet rendszer felszámolására irányulnak annak világforradalmi törekvéseivel együtt.

A *„GESZTENYE-BESZÉD"* ÉS A NÉMET–SZOVJET KÖZELEDÉS KEZDETE (1939. MÁRCIUS – JÚLIUS)

Sztálin 1939. március 10-én, az SZK(b)P XVIII. kongresszusán tárgyalási hajlandóságot jelzett, amikor beszámolójában kijelentette, hogy a Szovjetunió nem fogja más hatalmaknak kikaparni a gesztenyét a tűzből *(gesztenye-beszéd)*. A nyugati államok egyik engedményt a másik után teszik az agresszoroknak – mondta –, akik a világ nyílt újrafelosztását folytatják a nem agresszív államok (Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok) érdekeinek rovására, amelyek azonban benemavatkozási politikájukkal, a *„béke érdekében"* nem akadályozzák meg, sőt bátorítják Japán és Németország háborús politikáját. Nem akadályozták meg Japánt Kína megtámadásában, sőt a Szovjetunió elleni fellépésben sem.

Németországról kifejtette, hogy elszakították tőle Ausztriát, a Szudéta-vidéket, sorsára hagyták Csehszlovákiát, s a *„gyenge orosz hadsereg"* érveléssel, könnyű zsákmányt ígérve bátorítják a németeket a további keleti előrenyomulásra és a bolsevikok elleni háborúra. *„Az angol, a francia és az észak-amerikai sajtó az harsogja, hogy a németek kézben tartják a 700 ezer lakosú ún. Kárpát-Ukrajnát, s még ez év tavaszán Szovjet-Ukrajnát 30 millió lakosával együtt az ún. Kárpát-Ukrajnához csatolják. Úgy tűnik, mintha ez a gyanús lárma azt a célt szolgálná, hogy mérgezze a légkört és konfliktust provokáljon Németországgal anélkül, hogy ennek látható okai lennének.[...] Közel áll a gondolat, hogy mintegy vételárként cseh területeket adnak a németeknek a Szovjetunió elleni háború megkezdéséhez, a németek azonban vonakodnak végrehajtani a fordulatot, s hitelezőinek ajtót mutatnak [...]"*[9]

A német diplomaták értettek a kódolt üzenetből. Mivel Hitler elhatározta, hogy Lengyelországot legkésőbb szeptember 1-jéig megtámadja, a kétfrontos háború veszélyét elkerülendő 1939. május második felében igent mondott a moszkvai kapcsolatfelvételre.

[7] Uo. 371–374.
[8] Linke: i. m. 18.
[9] Uo. 183–184.

Német részről először gazdasági szerződésre gondoltak, de az oroszok politikai megállapodást kívántak kötni. Mindez Schulenburg moszkvai német nagykövet Molotov szovjet külügyminiszterrel folytatott 1939. május 22-i megbeszélésén derült ki. Molotov szemrehányással kezdte: az volt az érzésük, hogy Németország a gazdasági tárgyalásokon nem vette komolyan a szovjet megegyezési javaslatokat, s német részről politikai megfontolásokból csak játszottak a tárgyalásokkal. Ezért a Szovjetunió csak akkor hajlandó ismét folytatni a tárgyalásokat, ha megteremtik annak *„politikai alapjait."* Schulenburg kérdésére, mit ért ez alatt, Molotov azt válaszolta, hogy mindkét kormánynak gondolkodnia kellene ezen...[10]

A szovjet ajánlat mérlegelése után német részről 1939. május 30-án döntöttek *„bizonyos érintkezés felvételéről Szovjet-Oroszországgal."* Weizsäcker német külügyi államtitkár táviratban értesítette Schulenburgot: *„eddig tervezett taktikánkkal ellentétben elhatároztuk, hogy bizonyos érintkezést veszünk fel Szovjet-Oroszországgal. A követ távollétében ma magamhoz kérettem Asztahov ügyvivőt."*[11] Emlékeztette a német–szovjet kapcsolatok normalizálásáról és további javításáról folytatott április közepi megbeszélésükre, s arra, hogy Lengyelországhoz fűződő kapcsolataik szabadabbá váltak.[12] *„Németország Szovjet-Oroszországgal szemben nem kicsinyes, de nem is tolakodó. Továbbra is elutasítjuk a kommunizmust, miként részünkről sem várunk vonzalmat a nemzetiszocializmus iránt. A szovjet ügyvivő határozottan aláhúzta a belpolitikai és a külpolitikai érdekek szétválasztásának lehetőségét."*[13] Weizsäcker még hozzáfűzte, hogy *„Oroszország egyébként választhat kapcsolataink normalizációja, miként az orosz követ erre rámutatott, és a kérlelhetetlen ellenségesség között, jóllehet sokan, közöttük pl. a lengyel külügyminiszter, a normalizáció megakadályozásában érdekeltek."*[14]

A német–szovjet álláspontok tisztázása végül 1939. július 26-án történt meg egy vacsora keretében az elegáns berlini Ewest étteremben, ahova Schnurre titkos külügyi tanácsos meghívta Asztahov ügyvivőt és Babarint, a kereskedelmi kirendeltség vezetőjét. Mivel *„a bennünket érdeklő politikai és gazdasági kérdéseket az oroszok élénken és érdeklődve fogadták, lehetőség nyílt a birodalmi külügyminiszter úr által megjelölt témák kötetlen és alapos megvitatására"*[15] – jelentette Schnurre a megbeszélésről.

Asztahovnak a két ország korábbi szoros együttműködéséről és külpolitikai érdekközösségéről tett korábbi kijelentésére visszatérve Schnurre ilyent most is megvalósíthatónak tartott, ha a szovjet kormány erre súlyt helyez. Ennek során három szakaszt vázolt fel:

1. szakasz: az együttműködés helyreállítása gazdasági területen, hitel- és gazdasági szerződések révén;

2. szakasz: a politikai kapcsolatok normalizálása és javítása. Ide tartozik többek között a másik fél érdekeinek tiszteletben tartása a sajtóban és a közvéleményben, a másik ország tudományos és kulturális teljesítményének tisztelete, Asztahov hivatalos részvétele

[10] Uo. 185–186. Schulenburg feljegyzése Weizsäcker államtitkárnak (Moszkva, 1939. május 20.)
[11] Uo. 186. Weizsäcker távirata Schulenburgnak (Berlin, 1930. május 30.)
[12] A Lengyelországnak 1939. március 31-én nyújtott angol–francia nyilvános függetlenségi garancia nyomán a Német Birodalom 1939. április végén felmondta az 1934. január 26-i német–lengyel nyilatkozatot.
[13] Linke: i. m. 186. o. Weizsäcker távirata Schulenburgnak (Berlin, 1930. május 30.)
[14] Uo.
[15] Uo. Schnurre titkos feljegyzése (Berlin, 1939. július 27.)

Münchenben a Német Művészet Napján, vagy német résztvevők meghívása a moszkvai mezőgazdasági kiállításra;

3. szakasz: a jó politikai kapcsolatok helyreállítása megtörténhetne az 1926. évi berlini német-szovjet szerződés bázisán vagy egy újjárendezés révén a *„kétoldalú létfontosságú politikai érdekek figyelembe vételével."* Schnurre szerint nem áll fenn külpolitikai ellentét közöttük a Keleti-tengertől a Fekete-tengerig, sőt a Távol-Keleten sem. A világnézeti ellentétek ellenére Németország, Olaszország és a Szovjetunió ideológiájában közös vonás a kapitalista demokráciák ellenzése. Ezért Németország számára paradox dolog lenne, ha a Szovjetunió a nyugati demokráciák oldalára állna.

Asztahov szerint – Babarin élénk helyeslése közepette – a közeledés mindkét ország létfontosságú érdeke. Szerinte azonban tempójának lassúnak és fokozatosnak kell lenni. A Szovjetunió súlyosan fenyegetve érzi magát a náci külpolitikától. Schnurre pedig Németország politikai helyzetét jellemezte a bekerítettség fogalmával. Hasonló a Szovjetunió pozíciója az 1938. szeptemberi fejlemények nyomán: Asztahov az antikomintern paktumot és a Japánhoz fűződő német kapcsolatokat, a müncheni konferenciát és a Kelet-Európa irányába megszerzett szabad utat említette, amelynek politikai hatásai a Szovjetunió ellen irányulnak. Németország a balti államokat, Finnországot és Romániát saját érdekszférájának tekintette, amely a szovjet kormányban a veszélyeztetettség érzetét váltotta ki, s nem nagyon hisznek a német politika fordulatában a Szovjetunióval szemben. Változás ezért csak fokozatosan várható.

Schnurre válaszában kifejtette, hogy a német keleti politika időközben teljesen más utakat járt. Szó sincs a Szovjetunió fenyegetéséről, céljaik egészen más irányba mutatnak. Molotov utolsó beszédében az antikomintern paktumot a nyugati demokráciák elleni szövetség megtévesztésének tekintette, s ismeri a danzigi és az ezzel összefüggő lengyel kérdést. Ebben Schnurre nem látott érdekellentétet Németország és a Szovjetunió között. Elfogadnák a balti államok és Finnország integritását, amelyet megnemtámadási szerződések és ajánlataik bizonyítanak. A Japánhoz fűződő német kapcsolat egy jól működő barátság, amely nem irányul Oroszország ellen. A német politika Anglia ellen irányul, s ez a döntő.[16]

Schnurre el tudná képzelni a kölcsönös érdekek messzemenő kiegyezését a létfontosságú orosz érdekek figyelembe vételével. De e lehetőség abban a pillanatban meghiúsulna, ha a Szovjetunió egy paktummal Anglia oldalára állna, s Németország ellen fordulna. A Szovjetunió e lépéssel a németek ellenfelévé válna. Már csak ezért sem ért egyet a két ország közötti esetleges megegyezés lassú tempójával. Az idő most alkalmas a német–szovjet megállapodásra, de a Londonnal kötött paktummal mindez lehetetlenné válna, s ezt Moszkvában mérlegelniük kell. Mit nyújthatna Anglia a Szovjetuniónak? Legfeljebb egy európai háborúban való részvételt és Németország ellenségességét, amely aligha lehetne Oroszország célja. Mit kínálunk mi ezzel szemben? Semlegességet és távolmaradást az esetleges európai konfliktustól, s ha Moszkva óhajtja, német–szovjet megállapodást a kétoldalú érdekekről, amelyek a korábbiakhoz hasonlóan mindkét ország számára hasznosak voltak.

[16] Uo. 188.

Asztahov a későbbiekben visszatért a balti országokra, s megkérdezte, hogy a német gazdasági érdekeken kívül vannak-e ott további messzemenő politikai céljaik? Erősen foglalkoztatta a román kérdés is. Lengyelországot illetően kifejtette, hogy Danzig így vagy úgy a Birodalomhoz kerülne, s a korridor ügyét is a Birodalom javára kellene megoldani. Megkérdezte, hogy az egykor Ausztriához tartozó galíciai és ukrán területek nem tendálnának-e Németország felé. Schnurre a balti államokhoz fűződő német kereskedelmi kapcsolatok felvázolása után kijelentette, hogy mindezen kérdésekből nem származhat német–szovjet ellentét. A kárpát-ukrajnai kérdés megoldása pedig megmutatta, hogy itt semmi olyanra nem törekedtek, amely zavarná a szovjet érdekeket.

A vitában nagy teret kapott, hogy a nemzetiszocializmus miért kereste a külpolitikai ellentéteket Szovjetunióval. Moszkvában ezt igazából sohasem fogják megérteni. Teljes megértést tanúsítottak a kommunizmus-ellenesség belpolitikai motívumainak. Schnurre kihasználta az alkalmat, hogy részletesen kifejtse a német álláspontot az orosz bolsevizmusban az utóbbi években végbement változásról. A nemzetiszocializmus ellenségessége a Moszkvától függő Németország Kommunista Pártja (KPD) elleni küzdelemből adódott, amely a Komintern eszköze volt. A KPD elleni belpolitikai küzdelem már régóta lezárult. A kommunizmust kiirtották Németországban. A Komintern jelentősége messze visszaszorult az SZKP Politikai Irodája mögé, ahol most egészen más politikát folytatnak, mint amikor a Komintern hegemóniája érvényesült. A bolsevizmus összeolvasztása Oroszország nemzeti történelmével, amely nagy orosz férfiak és tettek dicsőítésében jelentkezett (a poltavai csata ünneplése, Nagy Péter, Alekszander Nyevszkij), némileg megváltoztatta a bolsevizmus nemzetközi arculatát. Főleg akkor, amikor Sztálin elnapolta a világforradalmat. Ebben német részről a korábbitól eltérően lehetőséget látnak, feltéve, ha szovjet részről nem tesznek kísérletet a németországi kommunista propaganda folytatására.

Asztahov végezetül hangsúlyozta a megbeszélés fontosságát; értesíti Moszkvát, s reméli, hogy ott látható nyomok maradnak hátra a további fejleményeket illetően. Végezetül átbeszélték a gazdasági- és hitelszerződés kérdéseit is.

Schnurrénak a beszélgetés után az volt az érzése, hogy Moszkvában még nem döntötték el, mit is tegyenek. Az oroszok hallgattak a Moszkvában Angliával folyó paktumtárgyalások állásáról és kilátásairól. Az volt az érzése, mintha Moszkvában Angliával és Németországgal szemben egyaránt a kivárás és vonakodás taktikáját követnék, hogy kitolják a döntés időpontját, amelynek súlyával pontosan tisztában vannak. Szerinte ezt mutatja az oroszok tartózkodása a különböző megbeszéléseken, főleg Molotov magatartása, s a gazdasági tárgyalások elhúzása, amelynek során az oroszok akarják diktálni a tempót, s Moszkvában visszatartják Merekalov berlini nagykövetet a Berlinbe való visszatérésétől. Fékezőleg hat részükről a Németországgal és Angliával szemben tanúsított túlzott bizalmatlanság. A mi szempontunkból már most is jelentős sikernek értékelhetjük, hogy Moszkva a hónapok óta Angliával folyó tárgyalások után elbizonytalanodott, hogy végül is mit tegyen.[17]

[17] Uo. 189–190.

A MOLOTOV-RIBBENTROP PAKTUM (1939. AUGUSZTUS 23.)

1939 augusztusában felgyorsultak az események. Augusztus 2-án Berlinben Ribbentrop birodalmi külügyminiszter hosszabb beszélgetést folytatott Asztahovval, amelynek során hivatalosan is megerősítette a német fél óhaját a német–szovjet kapcsolatok újjárendezésére. Kijelentette, hogy a Keleti-tengertől a Fekete-tengerig nincs olyan probléma, amelyek ne lennének megoldhatók a kölcsönös elégedettség talaján. Hajlandók *„a két országot érintő aktuális kérdések"* konkretizálásra, ha a szovjet kormány Asztahov révén értesíti, hogy egyetért a német–szovjet kapcsolatok *„új és definitív bázisra helyezésével."*[18]

Molotov már másnap, a Schulenburggal folytatott több mint egy órás megbeszélésen kifejezte a szovjet kormány hajlandóságát a kétoldalú kapcsolatok normalizálására és javítására. De még élt benne a régi bizalmatlanság Németországgal szemben, s hiányolta a német kormány megváltozott politikájának jeleit. Schulenburg szerint a két országnak nincsenek külpolitikai ellentétei, s kifejezte *„adott esetben a német hajlandóságot a Baltikum iránti magatartásunk olyan alakítására, hogy a szovjet keleti-tengeri érdekek biztosítottak maradjanak."*[19] Molotovot érdekelte, mely államokat értik ez alatt, s Litvánia is közéjük tartozik-e.

A lengyel kérdésről Schulenburg kijelentette, hogy fenntartják a Lengyelországgal szembeni ismert követeléseiket, de békés megoldásra törekednek. Ha ezzel szemben más megoldást kényszerítenek rájuk, akkor hajlandók minden szovjet érdeket biztosítani s erről a szovjet kormánnyal megállapodni. Molotov látható érdeklődést tanúsított az ügy iránt, de azt mondta, hogy a békés megoldás elsősorban a németektől függ. Schulenburg energikusan ellentmondott és utalt arra, hogy az angol garancia sajnos azt eredményezte, hogy a döntés a lengyel fél kezében van. Visszautasította Molotov azon kijelentését is, hogy a német–szovjet kapcsolatok romlásáért egyedül Németország felelős. Emlékeztette Molotovot Oroszország végzetes szerepére az 1935. évi szovjet–francia szerződéskötésben, majd hozzáfűzte, hogy a szovjet kormány hasonló helyzetbe kerülne egy németellenes kombinációban való részvétel esetén. Molotov azt válaszolta, hogy a Szovjetunió által javasolt jelenlegi megoldások tisztán defenzív célokat követnek és az agresszió elhárítását szolgálják. Ezzel szemben Németország az antikomintern paktummal támogatja Japán agresszív magatartását és az Olaszországgal kötött katonai egyezménnyel defenzív és offenzív célokat követ. De végül biztosította Schulenburgot, hogy a szovjet kormány is a kapcsolatok normalizálását és javítását óhajtja.

Molotov magatartásából Schulenburg arra következtetett, hogy a szovjet kormány ugyan nagyobb hajlandóságot mutat a német–szovjet kapcsolatok javítására, de továbbra is fennáll a Németországgal szembeni régi bizalmatlanság. Összbenyomása szerint a szovjet kormány jelenleg eldöntötte, hogy Angliával és Franciaországgal szerződik, ha azok teljesítik a szovjet kívánságokat. De a tárgyalások még sokáig elhúzódhatnak, mert szintén mély a bizalmatlanság Anglia iránt. Azt hiszem – írta Schulenburg –, hogy

[18] Uo. 191. Ribbentrop titkos távirata Schulenburgnak (Berlin, 1939. augusztus 3.)
[19] Uo. 191–192. Schulenburg távirata a Külügyi Hivatalnak (Moszkva, 1939. augusztus 4.)

mondandóm elgondolkoztatta Molotovot, de még jelentős erőfeszítéseket kell tennünk, hogy fordulatot érjünk el a szovjet kormánynál.[20]

1939. augusztus 14-én a német–orosz politika történelmi fordulóponthoz érkezett. Német részről dűlőre akarták vinni a német–orosz paktum ügyét. Ribbentrop nagy lélegzetű táviratban[21] utasította Schulenburgot, hogy keresse fel Molotovot és közölje vele:

1. Az utóbbi években a nemzetiszocialista Németország és a Szovjetunió világnézeti ellentéte volt az egyedüli oka annak, hogy Németország és Oroszország két különböző világnézetű táborban állt szemben egymással. A legújabb fejlemények azt mutatják, hogy a különböző világnézetek nem zárják ki a két ország közötti jó együttműködés és a jó viszony helyreállítását. A külpolitikai szembenállás időszaka ezzel egyszer s mindenkorra lezárulhatna, s mindkét ország számára szabaddá válhatna az út egy új jövő felé.

2. Németország és Oroszország között nem léteznek reális érdekellentétek. Élettereik érintkeznek, de természetes igényeik nem keresztezik egymást. Ezért a másik országgal szemben hiányzik mindenféle agresszív tendencia alapja. Németországnak nincs semmiféle agresszív szándéka Oroszországgal szemben. A birodalmi kormány felfogása szerint a Keleti-tenger és a Fekete-tenger között nincs olyan kérdés, amelyet a két ország teljes megelégedésére ne lehetne szabályozni. Ide tartoznak: a Keleti-tenger, a Baltikum, Lengyelország és a délkeleti kérdések. Ebből kifolyólag a két ország politikai együttműködése csak hasznos lehet. Mindez vonatkozik a német és orosz gazdaságra is, amelyek minden vonatkozásban kiegészítik egymást.

3. Kétségtelen, hogy a német–szovjet politika ma történelmi fordulóponthoz érkezett. A Berlinben és Moszkvában megfogalmazandó politikai döntések generációkra döntő jelentőségűek lesznek a német és orosz népek kapcsolatainak alakulására. A két népnek mindig akkor ment jól, ha barátok voltak, s akkor rosszul, ha ellenségek voltak.

4. Igaz, hogy a világnézeti ellentétek miatt eddig sok bizalmatlanság halmozódott fel a két országban, és sok törmeléket kell eltávolítani. De meg kell állapítani, hogy a németek természetes szimpátiája még ezen időszak alatt sem tűnt el az oroszok iránt. A két állam politikája ezen az alapon építhető újra.

5. A birodalmi kormánynak és a szovjet kormánynak a tapasztalatok szerint azzal kell számolnia, hogy a nyugati kapitalista országok engesztelhetetlen ellenfelei a nemzetiszocialista Németországnak és Szovjet-Oroszországnak is. Ma ismét megkísérlik, hogy katonai szövetséggel Oroszországot háborúba rángassák Németország ellen. 1914-ben e politika súlyos következményekkel járt Oroszország számára. Ezért a két ország kényszerítő érdeke, hogy a jövőben elkerülje Németország és Oroszország szétmarcangolását, amely a nyugati demokráciák érdekében áll.

6. A német–lengyel kapcsolatoknak az angol politika általi kiéleződése, az angol háborús törekvések és a vele összefüggő szövetségkötési törekvések szükségessé teszik a német-orosz kapcsolatok mielőbbi tisztázását. Mivel – miként a szovjet kormány közölte – szovjet részről szintén fennáll a német–orosz kapcsolatok tisztázásának kívánsága, Ribbentrop

[20] Uo. 192–193.

[21] Uo. 193–195. Ribbentrop távirata a moszkvai követségnek (Berlin, 1939. augusztus 14.)

birodalmi külügyminiszter hajlandó lenne rövid látogatást tenni Moszkvában, hogy letegyék a német-orosz kapcsolatok végleges tisztázásának fundamentumát.

A Schulenburgnak szóló kiegészítés így hangzott: az instrukciót írásban ne adja át Molotovnak, csak szóban olvassa fel, s lehetőleg közvetlenül adja elő Sztálinnak is. Ribbentrop a Molotovval folytatandó megbeszélések mellett moszkvai látogatása feltételéül állította beható tárgyalások folytatását Sztálinnal is.[22]

Molotov rendkívül fontosnak minősítette az üzenetet, s rövidesen kormányválaszt ígért. De azonnal kijelentette, hogy a szovjet kormány élénken üdvözli a kapcsolatok javítására irányuló német szándékokat s a német nagykövet közleménye alapján most már nem kételkedik azok őszinteségében. Ribbentrop látogatását illetően azonban további előkészületeket ajánlott, hogy a *„véleménycsere eredményre vezessen."*

A szovjet kormányt nyilvánvalóan további kérdések érdekelték: hogyan vélekedik Németország a Szovjetunióval kötendő megnemtámadási egyezmény ötletéről; hajlandó-e a német kormány Japánra hatni a szovjet-japán kapcsolatok javítása és a határkonfliktus megszüntetése érdekében; esetleges *„közös garancia esetén a balti államok német megfontolásokba tartoznak-e."* Molotov megismételte, hogy a megnemtámadási egyezményről és más témákról konkrétan kellene beszélni, hogy Ribbentrop látogatása során ne csak véleménycserére, hanem konkrét döntésekre kerüljön sor.[23]

Ribbentrop még aznap válaszolt Molotov kérdéseire, s mindenre igent mondott. Eszerint a szovjet külügyminiszter kívánságai teljesen egybeesnek a németekével. Ez azt jelenti, hogy Németország hajlandó megnemtámadási egyezményt kötni a Szovjetunióval, éspedig – ha a Szovjetunió óhajtja – felmondhatatlan, 25 évre érvényeset. Hajlandó a balti államoknak a Szovjetunióval közösen garanciát nyújtani, illetve Japánnál közbejárni az orosz–japán viszony javítása érdekében.

Mivel azonban Németország nem hajlandó tartósan eltűrni a lengyel provokációkat, bármikor fennáll a komoly események beköszöntének lehetősége. Ezért kívánatos a német-orosz viszony alapvető és gyors tisztázása, s az aktuális kérdésekhez való kétoldalú viszonyulás rendezése. Ezért Ribbentrop Hitler teljhatalmú megbízottjaként már augusztus 18-án Moszkvába repült volna a német–orosz kérdéskomplexum megtárgyalására és esetleg a megfelelő szerződések aláírására.[24]

1939. augusztus 19-én azonban előbb a német–szovjet kereskedelmi egyezményt írták alá, amelynek értelmében Németország 200 millió márka összegű áruhitelt nyújtott a Szovjetuniónak. A váltókra alapított hitelért a Német Birodalom 100%-os garanciát vállalt. A hitel német ipari termékek szovjet rendelését finanszírozta, amelyet 180 millió márka értékű szovjet nyersanyaggal terveztek kiegyenlíteni. A hitelegyezményt mindkét fél a politikai kapcsolatok újjáalakítása első lépésének tekintette.

Molotov csak augusztus 19-én fogadta a német követet, s közölte vele, hogy Ribbentrop a gazdasági szerződés aláírásának nyilvánosságra hozása után (ezt másnapra, 20-ára

[22] Uo.
[23] Uo. 196. Schulenburg titkos távirata a Külügyi Hivatalnak (Moszkva, 1939. augusztus 16.)
[24] Uo. 197. Ribbentrop távirata a moszkvai követségnek (Berlin, 1939. augusztus 16.)

tervezték) egy héttel jöjjön Moszkvába, vagyis augusztus 26-án vagy 27-én. Egyúttal átnyújtotta Schulenburgnak a megnemtámadási szerződés tervezetét.[25]

Hitlert azonban sürgette az idő, ezért 1939. augusztus 20-án hat pontos táviratban személyesen Sztálinhoz fordult. 1. Őszintén üdvözölte az új német–szovjet kereskedelmi szerződés aláírását, mint a német–szovjet kapcsolatok újjáalakításának első lépését. 2. A német–szovjet megnemtámadási szerződést a német politika hosszú távú rögzítésének minősítette. Németország ismét visszatér arra a politikai vonalra, amely évszázadokon keresztül mindkét állam számára hasznos volt. 3. Elfogadja a Molotov által javasolt megnemtámadási szerződés tervezetét, de szükségesnek tekintette a szerződéssel összefüggő kérdések gyors tisztázását. 4. A legrövidebb időn belül tisztázható a Szovjetunió által óhajtott pótjegyzőkönyvek tartalma, amelyről a Moszkvába küldött felelős német államférfi tárgyalhat. 5. A Németország és Lengyelország közötti feszültség elviselhetetlenné vált, a válság minden nap kitörhet. Németország eltökélt, hogy ezekkel szemben a birodalom érdekeit minden eszközzel megvédi. 6. Véleménye szerint nem lehet több időt vesztegetni, ezért kérte, hogy birodalmi külügyminisztert augusztus 22-én, vagy legkésőbb 23-án fogadják. Ribbentropnak teljes körű felhatalmazással rendelkezik a megnemtámadási szerződés és a pótjegyzőkönyvek megfogalmazására és aláírására. A nemzetközi helyzetre való tekintettel azonban legfeljebb két napig maradhat Moszkvában.[26]

Sztálin azonnal válaszolt: kifejezte reményét, hogy a német–szovjet megnemtámadási szerződés fordulatot jelent országaik politikai kapcsolatainak komoly javulásában. Majd így folytatta: *„Országaink népei békés kapcsolatra vágynak egymással; a német kormány egyetértése a megnemtámadási szerződéssel megteremti a politikai feszültség megszüntetésének, a béke megőrzésének és országaink együttműködésének alapját."* Majd egyetértett Ribbentrop augusztus 23-i moszkvai utazásával.[27]

1939. augusztus 23-án a két kormány megnemtámadási szerződést kötött, amelynek titkos kiegészítő jegyzőkönyvében elhatárolták közép- és kelet-európai érdekszféráikat. A Szovjetunió ugyan a titkos záradék értelmében Lengyelország *„negyedik felosztásának"* részese lett, de Németország oldalán nem lépett be a nyugati hatalmak elleni háborúba.

Lengyelország lerohanása után a két kormány 1939. szeptember 28-án határ- és barátsági, illetve további szerződéseket írt alá. A Ribbentrop-Molotov paktum ugyanis a Narev, Visztula és Szan folyók vonalán tervezte a szovjet megszállási övezet határát, amely lehetővé tette volna egy kis lengyel állam megalakítását. Ennek fennmaradása elkerülhetetlenül szovjet–német viszályhoz és a lengyelek szovjetellenes politikai propagandájához vezetett volna. Ezért Sztálin – azt gyorsan korrigálva – eltávolodott a paktumtól. Ha a Szovjetunió ősi lengyel földeket kebelezne be, akkor közvetlen politikai konfliktust váltana ki Lengyelország szövetségeseivel, amelyet Sztálin nem kívánt. Befolyását a Curzon vonalig (a Bug vonalában) korlátozva a Szovjetunió azzal a

[25] Uo. 198. Schulenburg titkos távirata a Külügyi Hivatalnak (Moszkva, 1939. augusztus 19.) A végleges német–szovjet megnemtámadási szerződést lásd Halmosy i. m. 468–469. Az 1939. augusztus 23. – szeptember 28. közötti összes német–szovjet szerződést, titkos kiegészítő jegyzőkönyvet, határ- és barátsági szerződést, stb. lásd Németh István: *A „Harmadik Birodalom"...* i. m. 584–587.

[26] Linke: i. m. 200–201.

[27] Uo. 201. Schulenburg távirata a Külügyi Hivatalnak (Moszkva, 1939. augusztus 21.)

magyarázattal szolgált, hogy lépését Nyugat-Belorusszia és Ukrajna védelmében tette. A Szovjetunió átengedte a Német Birodalomnak Varsó és Lublin vajdaságokat, s egy kisebb területet Suwalkinál. Mindezért Litvánia – délnyugati területének kivételével – szovjet érdekszférába került.

A szovjet–német megállapodásokkal Németország hozzávetőlegesen 118 ezer négyzetkilométer, a Szovjetunió pedig 200 ezer négyzetkilométer területtel gyarapodott. Lengyelország nyugati részében az SS, az SD és a Gestapo vette át a hatalmat, majd október közepén Hans Frank vezetésével megalakult az ún. Főkormányzóság. E területekből kivált Danzig, a Łódz környéki terület, a keleti irányban megnövekedett Felső-Szilézia és Ciechanów körzete, amelyeket a Birodalomhoz csatoltak. A Szovjetunió által megszállt lengyel területek pedig kérték felvételüket a szovjet államközösségbe. A szovjet és a német nyilatkozatok a nyugati hatalmakat hibáztatták a harc elhúzódásáért, és az új területi status quot megkérdőjelező külföldi álláspontokat *„háborús gyújtogatóknak"* nevezte.[28]

(Megjelent: *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére.* Líceum Kiadó, Eger, 2011. 202–214.)

[28] HILDEBRAND, Klaus: *Das Dritte Reich.* R. Oldenburg Verlag, München 1991. 56.

A NÉMET BIRODALOM 1945-BEN

A SZÖVETSÉGESEK NÉMETORSZÁG-TERVEI

A háború utáni Németország állami létének kialakítása 1943 októberére nyúlik vissza, amikor a szövetséges külügyminiszterek első moszkvai külügyminiszteri konferenciájukon elhatározták, hogy londoni székhelyű Európai Tanácsadó Bizottságot *(European Advisory Commission – EAC)* állítanak fel a háború utáni Európa sorsának közös tervezésére és a szövetségesek együttműködésének biztosítására.[1] Cordell Hull amerikai külügyminiszter a Hitler-ellenes koalíció közös Németország-politikáját két memorandumban foglalta össze. Ezek a demilitarizálás, nácitlanítás, demokratizálás és a gazdasági egység megőrzésén nyugodtak.

Németország megszállási övezeteinek határait a berlini szektorfelosztással együtt végül is az 1944. szeptember 12-én Londonban aláírt egyezményben rögzítették. Egyetértés jött létre az övezetek és Berlin szektorális felosztásának elvéről, a határok meghúzásáról és arról, hogy a mindenkori övezeteket kizárólag egy megszálló hatalom szállja meg. A londoni jegyzőkönyv területi megállapításai a háború utáni fejlemények legfontosabb dokumentuma lett.

A németországi ellenőrzési rendszer struktúrájáról és módozatairól az 1944. november 14-i egyezmény rendelkezett. Így az amerikai, brit és szovjet kormány 1945 elejére egyetértésre jutott abban, hogy Németországot, a béke veszélyeztetőjét ki kell kapcsolni a nagyhatalmak sorából, meg kell szüntetni a kontinentális Európában megszerzett gazdasági hegemóniáját és ártalmatlanná kell tenni a náci ideológia fészkét.[2]

A „három nagy" 1945. februári jaltai konferenciájukon négy pontban állapodott meg: rögzítették Németország négy megszállási övezetre való felosztását, s a francia igények brit és amerikai övezetből való kielégítését: megkapta Baden és Württemberg egy részét, a brit övezetből pedig a Saar-vidéket és Rajna-vidék–Pfalzot; felállították a berlini székhelyű Szövetséges Ellenőrző Tanácsot, mint legfelső igazgatási szervüket; elhatározták a nemzetiszocializmus és a militarizmus felszámolását, Németország teljes leszerelését és nácitlanítását; s a németeket jóvátételre kötelezték az elkövetett rombolások arányában. Mivel a Németországtól Lengyelország javára elcsatolt területek nagyságában nem sikerült megállapodni, a konferencia nyilatkozatában kijelentették, hogy *„Lengyelország területének jelentékenyen növekednie kell északon és nyugaton. Úgy vélik, hogy e területnövekedés terjedelme*

[1] Az Európai Tanácsadó Bizottság tevékenységét lásd FÜLÖP Mihály: Az Európai Tanácsadó Bizottság (1943–1945). A genezis és az olaszországi precedens. In: *Multunk, 2005/2.* 4–35, illetve uő: Az Európai Tanácsadó Bizottság (1943–1945) II. A németországi megszállási övezetek. In: *Multunk, 2005/3.* 4–40.

[2] NÉMETH István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990).* Aula Kiadó, Budapest, 2004. 317.

felől megfelelő időpontban ki kell kérni az ideiglenes lengyel nemzeti egységkormány véleményét, és Lengyelország nyugati határainak végleges megállapítását a békekonferenciáig el kell halasztani". A Szovjetuniónak a brit delegáció ellenében sikerült előzetesen rögzíteni a német jóvátétel nagyságára és megoszlására irányuló kívánságait, miszerint a jóvátételek teljes összege 20 milliárd dollár legyen és ennek ötven százaléka a Szovjetuniónak jusson. A jóvátételt Németországtól három formában kell behajtani: egyszeri behajtás a Németország megadását vagy a szervezett ellenállás megszűnését követő két év folyamán a Németország területén vagy azon kívül lévő német nemzeti vagyonból; a folyó termelésből származó évenkénti áruszállítások meghatározandó ideig; a német munkaerő felhasználása.[3]

Hitler 1945. április 30-án öngyilkos lett, hogy *„elkerülje a leváltás vagy a kapituláció szégyenét."* Előtte még Goebbelst birodalmi kancellárnak, Dönitz nagyadmirálist pedig birodalmi elnöknek és a Wehrmacht főparancsnokának nevezte ki. Az *„ügyvezető kormány"* Flensburgba húzódott vissza, és nem tehetett mást, mint a vereséget beismerve utasítást adott a részleges kapitulációra.

FELTÉTEL NÉLKÜLI KAPITULÁCIÓ, SZÖVETSÉGES KORMÁNYZÁS

A német Wehrmacht feltétel nélküli kapitulációját 1945. május 7-én 2 óra 41 perckor Dönitz megbízásából Alfred Jodl vezérezredes írta alá Reimsben, Eisenhower tábornok főhadiszállásán. Szovjet követelésre május 8-án 23 óra 01 perckor Berlin-Karlshorstban, a németországi szovjet hadseregek főhadiszállásán megismételték az aktust, ezúttal Keitel vezértábornagy, Friedeburg vezértengernagy és Stumpff Luftwaffe vezérezredes részvételével. Az ezer évesre tervezett nemzetiszocialista birodalom totális vereséggel fejezte be tizenkét éves fennállását.

A kapituláció 1945. május 9-én 0.01 órakor lépett életbe. A nemzetiszocialista Német Birodalom európai szövetségesei – Olaszország, Románia, Finnország, Bulgária és Magyarország – már korábban feladták a harcot és legtöbbjük elfordult Németországtól. Európában véget ért a második világháború. Néhány hónappal később, szeptember 2-án a szövetségesek kapitulációra kényszerítették a terjeszkedő nagyhatalmak harmadik tagját, Japánt is. Így vereséget szenvedett a Berlin–Róma–Tokió *„világpolitikai háromszög"*, amely önálló európai, földközi-tengeri és kelet-ázsiai *„nagytérre"* készült.

A német Wehrmacht feltétel nélküli kapitulációjával és a Német Birodalom vereségével kezdődő időszakot a német történelem *„legbonyolultabb"* éveiként tartjuk nyilván, mert e folyamatban valamennyi világhatalom részt vett.[4] A Német Birodalom állami szervezete már az „összeomlás" előtt szétesett. Miután a győztes hatalmak szétzúzták a birodalmi hivatalokat és a Nemzetiszocialista Német Munkáspártot (NSDAP), a lakosságot és az alárendelt közigazgatást az önszerveződés állapotába vetették vissza.

[3] Uo. 317–318.

[4] Lutz Niethammer: „http://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Deutschland_1945_bis_1949&oldid=136492508")

Németország 1937. évi területe keleti részeinek igazgatását (vagyis állami területének egyharmadát) a Szovjetunió közvetlenül átadta a Lengyel Népköztársaságnak, illetve az Oroszországi Föderációnak. A fennmaradó részt négy megszállási övezetre osztották: amerikai (fővárosa: Frankfurt am Main), angol (fővárosa: Bad Oeynhausen), francia (fővárosa: Baden Baden) és szovjet (fővárosa: Kelet-Berlin) megszállási övezetre.

Mivel a katonai kapituláció után *„Németországban nincs olyan központi kormány vagy hatóság, amely vállalhatná a rend fenntartásának, az ország igazgatásának és a győztes hatalmak követelései teljesítésének felelősségét"*, a szövetségesek átveszik a legfőbb hatalmat Németországban, ideértve a *„német kormány, a német Wehrmacht-főparancsnokság és minden tartományi, községi és helyi kormány vagy hatóság jogkörét"*, amely azonban nem jelenti Németország annektálását – jelentette ki a négy nagyhatalom 1945. június 5-i közös nyilatkozatában. Nagy-Berlint a szövetségesek négy megszállási szektorra osztották, s területét a Szövetséges Kommandatúra irányította.[5]

A britek és az amerikaiak – szovjet sürgetésre – kiürítették Szászországot, Türingiát és Mecklenburg részeit, ahova a szövetségesek 1944. szeptemberi közös megállapodása ellenére nyomultak be, s e területeket 1945. július 1-jén átengedték a szovjet ellenőrzésnek. A három nyugati hatalom ellenszolgáltatásként elfoglalhatta berlini szektorait. Július 10-én francia csapatok nyomultak be a Saar-vidékre, amelyet elhagytak az amerikai csapatok.

A szövetségesek a különböző stratégiákat már az Atlanti Chartában, a casablancai konferencián, a londoni székhelyű EAC-ban, a teheráni konferencián és a jaltai nyilatkozatban részben már kidolgozták, eltérő megszállási politikájukat mégis maguk és a németek is hosszú ideig ideiglenesnek tekintették. E vonatkozásban a német megosztás majd csak a hidegháborús tömbök kialakulásával tűnt véglegesnek.

A POTSDAMI KONFERENCIA

A „három nagy" 1945. július 17-én a Potsdam melletti Cäcilienhof kastélyban megrendezett konferenciája[6] elsősorban a jaltai irányvonalakat pontosította az időközben teljesen megszállt Németországban. Utasításai előírták az ország teljes leszerelését és demilitarizálását, s a haditermelésre felhasználható egész német ipar megsemmisítését vagy ellenőrzését. *A* politikai elvek között megállapodtak a korábban elfogadott nácitlanításban, amely a nemzetiszocialista párt szervezetei és intézményei feloszlatásáról, a háborús bűnösök bíróság elé állításáról és internálásáról intézkedett, akik veszélyesek lehetnek a megszállásra vagy annak céljaira. A konferencia határozatai az ország közigazgatását a politikai

[5] NÉMETH István–TOLLAS Gábor (szerk.): *Berlin, a megosztott város.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2008. 51–52.

[6] A potsdami konferencia dokumentációjához lásd: Gisela BIEWER (bearbeitet): *Dokumente zur Deutschlandpolitik. II. Reihe. Band I. Die Konferenz von Potsdam.* Erster Drittelband. Hrsg. vom Bundesminister des Innern. Alfred Metzner Verlag, Kriftel, 1992. A három hatalom közleményét a berlini konferenciáról (1945. augusztus 2.) lásd: NÉMETH István (válogatta): *A német kérdés 1945–1990. Dokumentumgyűjtemény.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. 23–36, illetve Németh–Tollas: i. m. 53–58.

berendezkedés decentralizálására és a helyi szervek felelősségérzetének növelésére alapozták. A demokratikus elvek szerint egész Németországban vissza kívánták állítani a helyi önkormányzatot, részben választott tanácsok útján, a katonai biztonsággal és a katonai megszállás céljaival összeegyeztethetően.

Potsdamban ideiglenesen szabályozták a keleti német határokat. Az ideiglenes lengyel kormány heterogén összetétele ellenére egyhangúan kiállt az Odera-Neisse vonal mellett. A határozat elfogadásával jelentős részt kivontak abból a német területből, amelyből a gazdasági jóvátételeket fedezni lehetett, mivel fontos mezőgazdasági vidékek és az egyik legjelentősebb szén- és vasérctermelő terület, Felső-Szilézia is hozzá tartozott. A három kormányfő egyetértett abban, hogy Lengyelország nyugati határainak békekonferencián történő végleges rögzítéséig az Odera-Neissétől keletre fekvő területek Danzig egykori szabad várossal együtt a lengyel állam igazgatása alá kerülnek, de *„e vonatkozásban nem lehet a németországi szovjet megszállási övezet részének tekinteni."* A lengyel állam így hozzávetőlegesen 200 kilométerrel Nyugatra tolódott. A konferencia megnyitásakor az amerikaiak és az angolok egyébként befejezett tények előtt álltak, mivel a Szovjetunió az említett területeket már lengyel igazgatásnak rendelte alá, maguk pedig megszállták a kelet-poroszországi Königsberg városát és közvetlen környékét.

A potsdami konferencián megállapodtak a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt többmilliós német lakosság vagy egy részének Németországba telepítéséről. A potsdami konferencia Németországon túlmutató, legvitatottabb témája a háborús jóvátétel és Európa gazdasági újjáépítése volt. Jóllehet Sztálinnak nem sikerült a Jaltában megnevezett összeget felvetetni a potsdami dokumentumba, az egyezmény azonban leszögezte, hogy a Szovjetunió jóvátételi igényeit az általa megszállt övezetből történő elszállításokkal, valamint a megfelelő külföldi német befektetésekből elégíti ki. A Szovjetunió pedig saját részéből kárpótolja Lengyelországot. Az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és a jóvátételre jogosult többi ország jóvátételi igényeit a nyugati övezetekből és a megfelelő külföldi német befektetésekből fedezik. Arról is megállapodtak, hogy a Szovjetunió a saját megszállási övezetéből kapott jóvátétel kiegészítéseként a nyugati övezetekből is kap jóvátételt; a német békegazdaság számára nem szükséges és a nyugati övezetekből elszállítandó, felhasználásra alkalmas és komplett ipari berendezések 15%-ának fejében azonos értékű élelmiszert és más terméket szállít. Ezen túlmenően *„10%-át a német békegazdaság számára nem szükséges és a nyugati övezetekből elszállítandó ipari berendezéseknek oly módon, hogy ezt a szovjet kormánynak jóvátétel címén, fizetés vagy bármilyen más ellenszolgáltatás nélkül adják át."* A jelentős német külföldi követelésekről megállapították, hogy a Szovjetunió ilyenekre csak Bulgária, Finnország, Magyarország, Románia és Kelet-Ausztria esetében jogosult; a világ többi országában lévő német érdekeltségek érintetlenek maradtak. Egyúttal az Egyesült Államok és Nagy-Britannia lemondott az itt lévő német aktívákról. Rögzítették azt is, hogy a szovjet kormány nem tart igényt a szövetséges csapatok által Németországban zsákmányolt aranyra.[7]

A szövetségesek Németország-politikájában 1945 tavaszától alapvető változások körvonalazódtak, s frissen felfedezett érdekeik biztosítékát valamennyien az egységes Né-

[7] Németh–Tollas: i. m. 58.

metországban kezdték megtalálni. A Szovjetunió azért vetette el az ország feldarabolását, mert biztonsági érdekéből egész Németországot látómezejébe vonta s magas jóvátételre törekedett. A britek hagyományos európai egyensúlypolitikájukhoz való visszatéréssel kívánták távol tartani a Szovjetuniót a közép-európai térségtől, s ebben fontos szerepet szántak a gazdaságilag erős, politikailag stabil Németországnak. Az Egyesült Államok – erős brit sugallatra – felismerte, hogy politikai és gazdasági okokból érdekelt a hozzá baráti szálakkal kötődő Európában, s globális egyensúlypolitikáját ki kell egészíteni az európai egyensúlyi rendszerrel, amelyben Németországnak kulcsszerepet tulajdonított. Ezért egyre határozottabban vallotta Németország gazdasági és politikai egységének megőrzését, s föderációs berendezkedést sürgetett.[8]

NÉMET HADIFOGLYOK

1945-ben összesen 11 millió német katona volt hadifogságban, s közülük öt millió viszonylag gyorsan szabadlábra került. A háború utolsó heteiben egyedül az amerikaiaknak négy millió német katona adta meg magát. Ellátásuk komoly problémát jelentett a megszállóknak. Az Egyesült Államok több mint 700 000 német hadifoglyot átadott a franciáknak országuk újjáépítésére. Közülük ötvenezret kényszermunkásként aknaszedésre kötelezték. Sokan kemény körülmények között a bányászatban dolgoztak, s csak 1948-ban térhettek haza. A norvégok is aknaszedésre használták őket, ahol 1945. augusztus végéig 275-en veszítették életüket. A szovjet hadifogságba kerültek 30%-a halt meg, s az utolsó tízezer Adenauer kancellár közbenjárására csak 1956-ban tért haza.

A háború utáni időszak társadalmát nem csak az értékvesztés jellemezte. A hitleri állam elitje öngyilkos lett, elmenekült, börtönben vagy internálótáborban ült. A városok és falvak megszokott utcaképéhez tartoztak a hadirokkantak és az asszonyok, akik a romeltakarításban, a közigazgatásban és az üzemekben a férfiak helyére léptek. A háború végén a győztesek hadifogságában több mint nyolc millió német tartózkodott, közülük egy éven belül öt millió hazatért. A Wehrmacht egykori tagjai közül másfél millió eltűnt, s a Vöröskereszt keresőszolgálata végül több mint egymillió főt halottnak nyilvánított. Mivel a szövetségesek megállapodtak arról, hogy a német hadifoglyok egy részét bevonják az újjáépítésbe és az okozott károk helyreállításába, az amerikaiak és a britek hozzávetőlegesen egymillió hadifoglyot átadtak Franciaországnak.

A ROMELTAKARÍTÓ ASSZONYOK

A második világháborúban 131 német várost ért többszöri súlyos légitámadás. Ennek során majdnem 5 millió lakás teljesen vagy részben megsemmisült. Az 1942-ben 4,5 milliós város 1945 augusztusában csak 2,8 millió lakossal rendelkezett. A bombakárosult lakosságot pincékben és barakktáborokban helyezték el.

[8] Németh: *Németország története*... i. m. 322–323.

A háború alatt bevezetett jegyrendszert továbbra is fenntartották. Az általános élelmiszerelosztás azonban elégtelen volt s kevés az ennivaló. Az első hetekben sokan éhen- vagy szomjan haltak, főleg a csecsemők és kisgyermekek, mert nem volt tej. A szövetséges megszálló hatalmak berlini szektoraikban új élelmiszerjegyeket bocsájtottak ki, amelyeket a munka nehézségi fokának megfelelően I–V. kategóriába soroltak. Az adagokat hetenként újra rögzítették.

Az amerikai büntetési filozófia értelmében 1946 júniusáig tilos volt amerikai CARE-csomagokat *(Cooperative for American Remittances for Europe)* az éhező németeknek küldeni. A megszállt Németországban lévő amerikai háztartásoknak megtiltották, hogy a háztartási alkalmazottaknak ételmaradékot juttassanak; minden felesleges élelmiszert meg kellett semmisíteni vagy élvezhetetlenné tenni. Rövidesen virágzott a feketepiac.

A szovjet Bersarin városparancsnoksága alatt Berlinben a 14–65 év közötti férfiakat és a 15–50 év közötti nőket romeltakarításra kötelezték, akik jobb élelmiszerjegyeket kaptak. Németország újjáépítésének fő terhét éppen ezek a legendás romeltakarító asszonyok viselték.[9] A romeltakarítási munkákra való kényszertoborzás nyomán a szovjet csapatok 14 napon belül megtisztították az utcákat. Ugyanakkor a szovjet megszállás során a katonák német nők és asszonyok százezreit erőszakolták meg. 1945 májusában Berlinben kb. 1000 öngyilkosság történt.

HÁBORÚS JÓVÁTÉTELEK

A szovjet megszállási övezet fejlődése korán eltért a nyugati övezetekétől; mindez a jóvátételi politikában jelentkezett először. A szovjet megszállási övezetben a 10 milliárd dolláros jóvátétel keretében intenzív ipari leszerelés indult, mivel a nemzetiszocialista Németország elleni küzdelem fő terhét a Szovjetunió viselte, s ő károsodott legjobban; a háborúban 22 millió katona és polgári személy halt meg. Egyedül Szászországban 1945–1946-ban 1000 üzemet szereltek le, s 1947. márciusig 12 000 km vasúti sínt is felszedtek, többnyire elveszítve a második pályát. A folyó termelésből az egész megszállási időszak alatt hétmilliárd dollár értékű áruszállításra került sor (a három nyugati övezetben 0,13 milliárd), s a leszerelt ütemek értéke 2,6 milliárd dollárt tett ki (nyugaton 0,6 milliárdot). A Szovjetunióba irányuló jóvátételi szállításokat az 1953. júniusi berlini felkelés után szüntették meg. 1946. március 31 – 1947. augusztus között pedig Németország nyugati megszállási övezeteiből is – élelmiszerért cserében – 11 100 tonna ipari berendezést szállítottak a Szovjetunióba.[10]

[9] Uo. 333–334.
[10] Uo. 335.

MENEKÜLTEK ÉS HAZÁJUKBÓL ELÜLDÖZÖTTEK[11]

A kisebbségi probléma megoldására – az etnikai homogenitás elvét vallva – az első komolyabb kitelepítési javaslatot 1941 szeptemberében Eduard Beneš, a londoni csehszlovák emigráns kormány elnöke juttatta el a brit kormányhoz, amely 1942 nyarán értesítette, hogy nincs kifogása a szudétanémetek kitelepítése ellen. A szovjet és amerikai egyetértés 1943 júniusában érkezett meg. A terv eredetileg csak a „hűtlen" németekre és az „ötödik hadoszlop" tagjaira vonatkozott. Rövidesen azonban a lengyel és jugoszláv „élettér"-telepesekre is kiterjesztették, jóllehet legtöbbjük a visszavonuló német csapatokkal eltávozott. Felvetődött az erdélyi német kisebbség kitelepítése is. 1943 júliusában Beneš értesítette kormányát, hogy Roosevelt „egyetértett a kelet-poroszországi, erdélyi és csehszlovákiai kisebbségi lakosság áttelepítésével".[12]

Az érintett országok „veszélyeztetettségük" csökkentése érdekében mind nagyobb tömegeket vontak a kitelepítendők közé. Végül pedig kiterjesztették az egész kisebbségre, azzal az indokkal, hogy a német kisebbség potenciális veszélyt jelent államukra. A szövetségesek a németek kitelepítését a Szudéta-vidékről és más csehszlovák területekről a „hűtlenség" kollektív büntetéseként támogatták, az Odera-Neissétől keletre élő németek kitelepítése pedig egyértelműen az új lengyel határok kialakításának mellékterméke lett. Sztálin már a teheráni konferencián nem hagyott kétséget arról, hogy a Szovjetunió megtartja a Molotov- Ribbentrop paktum után 1939 szeptemberében elfoglalt lengyel területek felét. Mivel az Egyesült Államok és Nagy-Britannia vezetői erkölcsi kötelességüknek tekintették Lengyelország kártérítését, Németország rovására területi bővítést kínáltak fel számára északon (Kelet-Poroszország és Danzig) és nyugaton (Felső-Szilézia). [13]

A menekülés, az evakuáció, majd az 1940-es évek végéig tartó „szervezett" és „humánus" kényszer-áttelepítés és évszázados lakóhelyükről való elűzetés során 14–15 millió német indult útnak. Útközben több mint 2 millió polgári lakos elpusztult, így Németország nyugati megszállási övezeteiben (a későbbi NSZK-ban) 8 millió, Németország szovjet megszállási övezetében (a későbbi NDK-ban) pedig hozzávetőlegesen 4,5 millió kezdte újra életét.

[11] A német lakosság meneküléséről és elűzetéséről lásd: *Dokumentation der Vertreibung der deutschen aus Ost-Mitteleuropa.* Band I–V. Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München, 1984, Eckart THURICH: *Schwierige Nachbarschaften. Deutsche und Polen – Deutsche und Tschechen im 20. Jahrhundert. Eine Darstellung in Dokumenten.* Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart – Berlin – Köln, 1990, Wolfgang BENZ (Hrsg.): *Die Vertreibung des Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen.* Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1996, Alfred M. DE ZAYAS: *Die Anglo-Amerikaner und die Vertreibung der Deutschen.* Vorgeschichte, Verlauf, Folgen. dtv, München, 1980, ZIELBAUER György: *A magyarországi németek elhurcolása és elűzése. Válogatott szemelvények a korabeli magyar sajtóból 1944–1948.* Országos Német Önkormányzat, Budapest, 1996. Guido KNOPP: *A nagy menekülés. Az elűzöttek sorsa.* Mérték Kiadó, Budapest, 2004, Földönfutók Európában. In: Németh: *Németország története...* i. m. 356–365.

[12] M. de Zayas: i. m. 31.

[13] Németh: *Németország története...* i. m. 357.

A SAJTÓ

A szövetséges csapatok megszállási területeiken újságokat adtak ki, hogy a lakosságot ellássák a fontos információkkal. A nyugati övezetekben ezek az 1940-es évek végéig licenc-kiadásban jelentek meg, hogy elejét vegyék a nácik és a demokrácia ellenfeleinek publicisztikai tevékenységét. A szovjet katonai igazgatás pedig a nyomdapapír juttatásával biztosította a publikációk kommunista színezetét.

Az *Aachener Nachrichten* 1945. január 24-én jelent meg, s lett az NSZK legrégebben megjelenő újságja. Az amerikai katonai igazgatás az első licencet 1945. augusztus 1-jén adta ki a *Frankfurter Rundschau*-nak; a *Süddeutsche Zeitung* 1945. október 6-án jelent meg Münchenben. Az Axel-Springer kiadó a *Hörzu* műsorfüzettel kezdte meg felemelkedését. *Neues Deutschland* Berlin szovjet szektorában 1946 áprilisban jelent meg. A *Die Welt* és a *Die Zeit* 1946-tól, a *Der Spiegel* 1947-től jelent meg a nyugati szektorokban.

DEMOKRATIZÁLÁS *„NÁCITLANÍTÁSSAL"* ÉS ÁTNEVELÉSSEL

Mivel a náci pártnak 8,5 millió tagja volt, a szövetségesek megállapodása értelmében Németország politikai tisztogatását a *„nácitlanítás"* formájában kellett végrehajtani. Az Ellenőrző Tanács csak 1946 októberében adta ki irányelveit az aktív nácik, illetve a náci rendszer segítőinek és haszonélvezőinek kezeléséről, akiket öt csoportra osztott: 1. Főbűnösök, 2. Terheltek (aktivisták, militaristák és haszonélvezők), 3. Kevésbé terheltek (próbára bocsájtott csoport), 4. Szimpatizánsok, 5. Felmentettek (a fenti csoportok azon tagjai, akik az esküdtszék előtt bizonyították ártatlanságukat).

A nácitlanítás az egységes rendelkezés ellenére az egyes övezetekben eltérően folyt. A nyugati övezetekben erkölcsi és bürokratikus szigorukkal az amerikaiak álltak az élen; a brit övezetben a tisztogatást kevésbé szigorúan kezelték, a franciában pedig területi eltérések és éles irányváltások jelentkeztek. A politikai tisztogatást legnagyobb lendülettel az amerikaiak kezdték meg, hogy az övezetükben élő egykori nácikat eltávolítsák a közéletből és a gazdaságból. A politikai tisztogatás lendülete 1948 tavaszától eltűnt, s a hatóságok az eljárások gyors lezárására törekedtek.

A nácitlanítást legkövetkezetesebben és leggyorsabban a szovjet megszállási övezetben hajtották végre, rövidesen azonban figyelemmel voltak az újjáépítésben nélkülözhetetlen szakemberekre. Az egykori nácik számára internálótáborokat rendeztek be, ahova rajtuk kívül az új társadalmi átalakulás ellenfeleit (szociáldemokraták, liberálisok és konzervatívok) is zárták. Teljesen megtisztították az igazságügyi apparátust; a kieső bírósági személyzet pótlására 6–9 hónapos népbírósági kurzusokat indítottak. Azonban mindinkább tért hódított a rehabilitáció gondolata. 1948 márciusában a szovjet katonai adminisztráció lezárta a politikai tisztogatást; addig 520 734 személyt távolítottak el állásából és funkciójából.

DEMOKRATIKUS POLITIKAI PÁRTOK ÉS SZABAD SZAKSZERVEZETEK

A potsdami egyezmény a német politikai berendezkedés decentralizálására törekedve engedélyezte a demokratikus politikai pártok és a szabad szakszervezetek megalakítását. Mivel a szövetségesek fenntartották maguknak a közéleti személyek kiválasztásának jogát, részben maguk formálták a párt- és szakszervezeti vezetés arculatát, s az első hónapokban eltérő gyakorlatot folytattak: önkényesen megtűrték vagy tiltották a pártalakításokat. A kezdeményezést 1945 júniusában a szovjetek vették kézbe, amikor – az akkor még teljesen általuk ellenőrzött – Berlinben négy párt alakítását kezdeményezték az alábbi sorrendben: Németország Kommunista Pártja *(KPD)*, Németország Szociáldemokrata Pártja *(SPD)*, Kereszténydemokrata Unió *(CDU)*, Németország Liberális–Demokrata Pártja *(LDPD)*. Lépésükkel így a szovjet megszállók a német pártstruktúrát is előrevetítették, s a négy blokk-párt – saját övezeten túlmutató – szoros kooperációját szorgalmazták. A szovjet pártalakítási döntés azonban gyorsan véget vetett a német polgári politikusok Labour-típusú pártalakítási terveinek és a két munkáspárt jogosultságának. A szovjet nyomásra 1946 tavaszán váratlanul végrehajtott pártegyesítés (Németország Szocialista Egységpártja – NSZEP) pedig diszkreditálta a nyugati övezet minden hasonló kísérletét.

Az 1945–1946-ban újjáalakított szakszervezeti mozgalom a weimari köztársaság négy irányzatát képviselte s megfelelt a pártok blokk-koncepciójának. A szakszervezetek együttműködését a nyugati övezetekben is támogatták. Az egységes szakszervezet alakítása megfelelt az általános nemzetközi fejlődési tendenciának, ugyanakkor az amerikai és brit konzervatív katonai erők a nagyobb, lehetőleg apolitikus szakszervezeti szervezetek alakítását támogatták. Szervezeti engedélyezésük lassan haladt, mert a szövetségesek a weimari köztársaság egykori befolyásos, a szociális partnerséget szorgalmazó szakszervezeti funkcionáriusok hazatérésére vártak. Az új szakszervezeti szövetség 1947 áprilisában alakult meg, egyelőre csak a brit övezetben. A Német Szakszervezeti Szövetség (DGB) 1949. októberi országos megalakulásáig szakmai szövetségeket csak tartományi szinten engedélyeztek.[14]

A potsdami konferencián kilátásba helyezett békeszabályozás a hidegháborús politika kialakulása miatt elmaradt. Németország négyhatalmi felelősségének egyedüli jogi alapját fél évszázadon keresztül az 1944–1945. évi, több vonatkozásban pontatlan és homályos megállapodások alkották.

A NÜRNBERGI PER (1945–1946)

A szövetségesek már 1942 elején kijelentették, hogy egyik legfőbb céljuk a háborús bűnökért felelősök bírói úton való elítélése. 1943 őszén a Németországgal hadban álló 17 ország létrehozta az Egyesült Nemzetek háborús bűnöket vizsgáló bizottságát. A győztes hatalmak közös

[14] Németh István: A német konzervativizmus és a német nemzeti újjáépítés, 1940–1946. In: Feitl István–Földes György (szerk.): *1945 a világtörténelemben. Milyen jövőt képzelt magának a világ? Tanulmányok.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 95.

bírói testületének felállítását az Egyesült Államok kezdeményezte. A négy nagyhatalom képviselőiből álló Nemzetközi Katonai Törvényszék 1945. november 20-án Nürnbergben kezdte meg munkáját. A bíróság illetékessége kiterjedt: a béke elleni bűntettekre; a háborús bűncselekményekre; az emberiség elleni bűntettekre; és az összeesküvés bűntettére. A per 403 nyilvános ülés után 1946. szeptember 30-án fejeződött be, s az ítélethirdetésre október 1-én került sor. Tizenkét vádlottat halálra, hetet börtönbüntetésre ítéltek, hármat pedig felmentettek. Az ítélet bűnszervezetnek minősítette az SS-t, az SD-t, a Gestapót és az NSDAP politikai szervezetét, de nem minősítette annak a birodalmi kormányt, az SA-t, a vezérkart és a hadsereg-főparancsnokságot. Göring az ítélethirdetés után öngyilkosságot követett el, Bormannt pedig távollétében ítélték halálra. Gustav Kruppot súlyos betegsége miatt megkímélték a pertől. Az ítéleteket október 16-án végrehajtották.

A nürnbergi per és ítélet kapcsán már akkor, de később is számos jogi aggály merült fel.[15] A perek lefolytatása és a nemzetközi jog mellőzésével az 1945. augusztus 8-i londoni négyhatalmi egyezményhez csatolt statútumra épülő eljárás egyértelművé tette, hogy győztesek bíráskodnak vesztesek felett. A statútum tételesen megjelölte a bíróság számára azt a törvényanyagot, amellyel megítélheti a bűntetteket. A bíróság sui generis, egyedi célú, többek megállapodásával kívülállók ellen létrehozott szerv, a megszálló szövetségesek közös bírósága volt, hiszen Németország nem járult hozzá egy államhatalmak feletti szerv felállításához.

A német védők a béke elleni bűntettek kapcsán sikertelenül érveltek azzal, hogy az eljárás alapja egy ex post facto, tett után alkotott visszaható erejű törvény, hiszen a második világháború kitörésekor még nem volt érvényben ilyen kötelező nemzetközi normatíva. Ennek híján pedig nincs bűncselekmény és büntethetőség. Vitatták a parancsra elkövetett cselekmény megítélését is, hiszen a korábban érvényes nemzetközi jog szerint a harci erők beosztottjai nem büntethetők, ha cselekményüket parancsra követték el. A szövetségesek azonban 1944-ben eltörölték a parancsra cselekvők jogi védelmét.

További jogi problémát jelentett az ún. tu quoque (te is) elve, amely szerint azonos cselekményeket azonosan kell megítélni. A védelemnek mindössze a tengeri hadviselés ügyében sikerült ezt az elvet érvényesíteni Raeder és Dönitz tengernagy javára. Nimitz tengernagy, az Egyesült Államok csendes-óceáni flottájának parancsnoka ugyanis kijelentette, hogy az Egyesült Államok a Csendes-óceánon hadba lépése kezdetétől korlátlan tengeralattjáró-háborút folytatott. A te is-elv közvetve érvényesült akkor, amikor a V1- és V2-hadműveleteket, valamint Rotterdam, Coventry és London légi bombázását nem vették be a vádiratba a német városok (főleg Hamburg és Drezda) angol–amerikai, hadműveletileg céltalan szőnyegbombázására tekintettel. A perben a németeket vádolták a lengyel hadifoglyok és értelmiség Katyńban történt lemészárlásával. A per folyamán a vád tarthatatlannak bizonyult, s végül az ítélet egyetlen szóval sem említette Katyńt. A vádiratban nem szerepelt, hogy Lengyelország megtámadására nem kerülhetett volna sor az 1939. augusztus 23-i német–szovjet megnemtámadási szerződés és annak titkos

[15] Heinrich August WINKLER: *Németország története a modern korban.* II. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 114–115.

záradéka nélkül. Továbbá, hogy a Szovjetunió 1939-ben provokálatlan támadást indított Lengyelország és Finnország ellen, 1944-ben Bulgária, majd 1945-ben Japán ellen.

A statútum 6. cikke a polgári lakosság ellen a háború előtt vagy annak folyamán elkövetett bűncselekményekre vonatkozott, azzal a céllal, hogy nemzetközi jogi bűncselekménynek minősüljenek a zsidóüldözések és népirtások. A visszaható hatályú büntetendőség itt legfeljebb formailag merülhetett fel, hiszen e megtorló bűnöket minden korban minden nép jogrendje büntette. Nyilvánvaló volt, hogy a nácik tömeges zsidó-, cigány és egyéb kisebbségek irtásait meg kellett torolni. De Nürnbergben sohasem tárgyalták a több mint 14 millió német egy időben zajló elűzését korábbi hazájukból: Kelet-Poroszországból, Pomerániából, Sziléziából, a Szudéta-vidékről és máshonnan. Éppenséggel anakronizmusként is hathatott, hogy két nappal a londoni statútum aláírása előtt – amelyben meghatározták az emberiség elleni bűntett fogalmát – dobták le Hirosimára az első atombombát.

A későbbiekben – a hatalmi politikát figyelmen kívül hagyva – az is felmerült, hogy erkölcsileg egyáltalán ki volt jogosult ítéletet mondani. Hiszen a Szovjetunió megtámadta Lengyelországot és Bulgáriát, s két évig Németország szövetségese volt, Katyńban lengyel tiszteket mészárolt le, hét nemzetiséget deportált hazájából, s katonái civilek ezreit ölték meg. Vichy-Franciaország gyakorlatilag a náci Németország szövetségese volt. Az Egyesült Államok 1939. szeptemberi semlegességi nyilatkozata megszegte az 1928-ban aláírt Kellogg-Briand paktumot, s nem tett különbséget az agresszor Németország és az áldozat Lengyelország között. Voltaképpen csak Nagy-Britannia és Lengyelország volt maradéktalanul jogosult a nácik elítélésére, hiszen egyedül ők harcoltak kezdettől fogva Hitler ellen.

A nürnbergi ítéletet az ENSZ 1946. decemberi közgyűlése nemzetközi jogi érvényűnek nyilvánította, bizottsága pedig 1950-ben megfogalmazta az általánosan érvényesítendő hét „nürnbergi elvet": a személyes felelősség elvét; azt, hogy a nemzetközi jog erősebb a nemzeti jognál; a felségjog elve nem biztosít mentelmet; felsőbb parancs nem mentesít; mindenkit törvényes eljárás illet meg; meghatározta a béke, a háború és az emberiség elleni bűncselekményeket; megállapította, hogy e cselekmények támogatója nemzetközi jogsértésben vétkes.[16]

(Megjelent: *Korunk*, 2015/5. 43–52.)

[16] Németh: *Németország története*... i. m. 329–333.

A NÉMET KONZERVATIVIZMUS ÉS A NÉMET NEMZETI ÚJJÁÉPÍTÉS (1940–1946)

I. A NÉMET ELLENÁLLÁS JÖVŐ-TERVEI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATT

A *„bombák és a Gestapo közötti kettős fronton"* küzdő ellenállásban a német történelem számos motívuma és hagyománya találkozott. Megtestesítette a jövőorientált német politikai gondolkodás újrakezdését és a meggyalázott jog helyreállítását. Új együttműködési utakat alakított ki: a keresztények mellett szocialisták, a demokraták mellett rendi beállítottságú konzervatívok, a gyárosok mellett szakszervezetiek is tagjai voltak, akik végül utat találtak a kommunistákhoz is. Az ellenállás az ellenzéki csoportok szétzúzása ellenére folyamatosan növelte a rendszer ellenfeleinek számát, erőt adott számukra és ébren tartotta túlélési akaratukat, erősítette a jövőbe vetett optimizmusukat és öntudatukat.

A második világháború alatti Német Birodalomban és az emigrációban az ellenállás[1] merénylet- és államcsínyterveivel párhuzamosan rendkívül intenzív munka folyt a Hitlertől és a náci rendszertől megszabadított Németország alkotmányos és társadalmi rendszeréről. A kommunista, szocialista, liberális és konzervatív, egyházi, katonai és polgári ellenállás soraiból eltérő válaszok érkeztek a Mi lesz Hitler után? kérdésre, de ezekben már kísértetiesen ott rejlett a háború utáni Németország társadalmi fejlődésének számos eleme, mint például a keresztény Németország, az új demokrácia, a szocialista új demokrácia, egységes szocialista párt, az Európába kötődő Németország, ordo-liberalizmus és szociális piacgazdaság, európai hadsereg felállítása, Európa egyesítése, stb.

1. A *nemzeti-konzervatív tisztviselők és katonák* hosszú és nehéz folyamat eredményeképpen jutottak el odáig, hogy 1938-tól kezdve eltávolodtak a rendszertől és ellenállási szerepet vállaltak. A polgári ellenállás központja és motorja *Carl Goerdeler*[2] lipcsei főpolgármester,

[1] Összefoglaló munkák a német ellenálláshoz: BENZ, Wolfgang/Walter H. PEHLE (Hg.): *Lexikon des deutschen Widerstands.* Frankfurt am Main, 1994, GRAML, Hermann: *Widerstand im Dritten Reich. Probleme, Ereignisse, Gestalten.* Frankfurt am Main, 1994, HOFFMANN, Peter: *Widerstand, Staatstreich, Attentat. Der Kampf der Opposition gegen Hitler.* München, 1985, HOFFMANN, Peter: *Claus Schenk von Stauffenberg und seine Brüder.* Stuttgart, 1992, FEST, Joachim C.: *Staatstreich. Der lange Weg zum 20. Juli.* Berlin, 1994, PEUKERT, Detlev K.: *Die KPD im Widerstand. Verfolgung und Untergrundarbeit an Rhein und Ruhr 1933–1945.* Wuppertal, 1980, ROTHFELS, Hans: *Deutsche Opposition gegen Hitler. Eine Würdigung.* Frankfurt am Main, 1977, STEINBACH, Peter/Johannes Tuchel (Hg.): *Widerstand in Deutschland 1933–1945. Ein historisches Lesebuch.* München, 1994, STEINBACH, Peter/Johannes TUCHEL (Hg.): *Lexikon des Widerstandes 1933–1945.* München, 1994, Patrik VON ZUR MÜHLEN: *Spanien war ihre Hoffnung. Die deutsche Linke im spanischen Bürgerkrieg 1936 bis 1939.* Verlag J. H. W. Dietz Nachf., Berlin-Bonn, 1985, 285.

[2] A Goerdeler-kör tevékenységéhez lásd: MOMMSEN, Hans: Gesellschaftsbild und Verfassungspläne des deutschen Widerstandes, in: Hermann GRAML (Hg.): *Widerstand im Dritten Reich.* Frankfurt

katonai vezetője pedig Ludwig Beck tábornok, a szárazföldi hadsereg vezérkari főnöke (1933–1938) volt. 1944-ben Goerdeler még a Gestapo fogságában is tervezeteket készített Németország jövőjéről. Az ingadozó katonákat cselekvésre buzdította, hogy a porosznémet nemzetállamot európai nagyhatalomként megmentsék. Komolyan gondolta, hogy miután a Wehrmacht államcsínyével eltávolították Hitlert – a gyilkosságot elutasította –, a nyugati hatalmak megnyerhetők a bolsevizmus elleni együttműködésnek. Ezért mélyen megrázta a szövetségesek *„feltétel nélküli kapituláció"* követelése. Gazdaságpolitikai elképzeléseiben ugyanakkor kifejezetten liberális és piacgazdasági elképzeléseket vallott. Jóllehet sikeres puccskísérlet esetén kancellárnak szánták, de terveivel konfliktusba került a *„kreisaui körrel"* és a Julius Leber körüli szociáldemokratákkal, s végül Stauffenberggel is, aki végül már csak átmenetileg számítottak rá.

Az új kormány külügyminiszterének Friedrich Werner von der Schulenburg grófot, az egykori moszkvai német követet szánták, aki aktívan hozzájárult az 1939. augusztus 23-i német-szovjet megnemtámadási egyezmény sikeréhez, s a Szovjetunió megtámadását szerencsétlenségnek tekintette. 1942-ben pozitív választ javasolt Sztálin különbéke-kötési puhatolózására; miután ezt Hitler és Ribbentrop nyersen visszautasította, moszkvai közvetítőként ajánlkozott fel Goerdelernek.

Az ellenállás széleskörű kapcsolatokkal rendelkezett a belső hatalmi körökben: a rendőrségnél, a hadseregnél, az elhárításnál, a külügyminisztériumban. Döntőnek bizonyult azonban, hogy az összeesküvőknek nem sikerült magukat, terveiket és céljaikat a nyugati hatalmaknál mint Hitlerrel szembeni hihető alternatívát elfogadtatni, különösen nem a katonai vereségek ellenére megfogalmazott nemzeti nagyhatalmi törekvéseket. Mivel az 1940. évi nyugati hadjárat, majd az 1941. évi keleti hadjárat idején a katonai és politikai vezetés a legkisebb jelét sem mutatta az agresszióval való szembeszegülésnek, a német ellenállás a nyugati hatalmak szemszögéből teljességgel hihetetlennek tűnt, sőt közvetítőjét, Adam von Trott zu Solzot a Gestapo ügynökének tekintették.

Goerdeler 1941 végi tervében még mindig a Németország vezette európai együttműködéssel számolt, de a gazdaságon túlmenően már az *„európai hadsereg"* elképzelése is megjelent, s e vonatkozásban fokozatosan közeledett a kreisauiak, a keresztények és a szocialista erők programjához.

Goerdeler memorandumai[3] számos ponton utópisztikusnak tűntek, s az 1944. július 20-i merénylet idején már nem jelentettek komoly vitaalapot. Alkotmányos terveiben erős központi kormánnyal és birodalmi kancellárral, s keresztény Németországgal számolt. A helyi szinteken messzemenő önigazgatást valósított volna meg. Az állam élén monarcha állna; a többi ellenállási kör elutasító álláspontja miatt azonban ezt a kérdést közelebbről nem pontosították.

Külpolitikailag ő és a kör számos tagja úgy vélekedett, hogy Németország megtarthatja 1938. évi határait, Ausztriát, Elzászt, a Szudéta-vidéket és Dél-Tirolt. A német-lengyel

am Main, 1994, MÜLLER, Klaus-Jürgen: Struktur und Entwicklung der national-konservativen Opposition, in: *Aufstand des Gewissens*. Herford-Bonn, 1987, RITTER, Gerhard: *Carl Goerdeler und die deutsche Widerstandsbewegung*. Stuttgart, 1956.

[3] LIPGENS, Walter (Hg.): *Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen 1940–1945. Eine Dokumentation*. R. Oldenbourg Verlag, München, 1968. 109. és sk.

kibékülésért, a német háborús bűnösök szigorú megbüntetéséért, valamint az egyesült Európáért szállt síkra. 1944 augusztus elején *„A német jövő feladatai"* között kifejtette: *„Hogy az áldozatnak értelme legyen, e háborúnak az európai népek szoros összefogásához kell vezetnie... De nem más népek alávetésével és kiszipolyozásával, hanem az önálló nemzetállamok önkéntes egyesítésével, amelyek saját érdekeit megtestesítését látják benne. Céljaik hatékonysága érdekében mindössze szuverenitásukról kell lemondaniuk az európai államszövetség javára..."*[4] A gazdaság és a külpolitika területén egyesített európai minisztériumokat tervezett. Németország felvételét az európai népek sorába az egykori német gyarmatokkal együtt létrehozott közös gyarmati társulásban vélte megvalósulni.[5]

Goerdeler 1943 késő nyarán írt béketerve – a brit kormányhoz hónapokkal korábban eljuttatott tervekhez hasonlóan – is nyilvánvalóan a brit olvasóknak készült. A béketerv Európa egyesítését *„az orosz túlerő elleni biztosítékként"* kezelte. Kifejeződött benne generációjának általános meggyőződése és kötődése az első világháború végén született wilsoni önrendelkezési elvhez, hogy a népcsoport-határok egyúttal politikai határokat is alkossanak. Ezeket beágyazta Európa-elképzelésébe, hogy *„az Európán belüli határok mind kisebb szerepet játszanak"*.

Európa-terveinek fejlődését jelezte 1944 elején készült emlékirata, amely a jövő integrációjában a határok és nemzeti pozíciók helyett már egyértelműen a tartós békét, a kultúra virágzását és az európai népek közösségét helyezte előtérbe. Az 1944. július 20-i sikertelen Hitler-ellenes merénylet után augusztus elején még egyszer összefoglalta és pontosította a föderatív német államfelfogásról, s a jövő gazdaság- és külpolitikájáról, illetve az *„európai államszövetségről"* vallott elképzeléseit.

A konzervatív-nemzeti erők másik csoportja Helmuth von Moltke gróf körül már 1940 augusztusától szocialisták, jezsuiták, munkásvezetők, keresztény szakszervezetiek és porosz földbirtokosok a Moltke sziléziai földbirtokáról elnevezett ún. „kresaui-körben" tömörült. Fő feladatuknak a nemzetiszocializmus utáni Németország belső rendjének és nemzetközi kapcsolódásainak kidolgozását tekintették. A csoport 1942 és 1943 őszén három nagyobb konferenciát rendezett az államcsíny utáni reform- és újjárendezési tervekről. Moltke már 1941. áprilisi emlékiratában megfogalmazta az új rendszer szellemi vezérfonalait: *„Véget vetni a hatalmi politikának; véget vetni a nacionalizmusnak; véget vetni a faji gondolatnak; véget vetni az állami erőszaknak az egyén felett"*.[6]

A *„kreisauiak"* nemcsak célként hirdették a Weimar sorsára végzetes osztály- és rendi sorompók leküzdését, hanem politikai- és társadalmi bázisukat is így építették ki. A csoportban erősen képviseltették magukat a szocialisták is.

Belpolitikai programjukat erősen átszőtte a keresztény-szocialista reformgondolat, s egyaránt elhatárolódtak a nemzeti-konzervatív ellenállás autoritatív és hegemón politikai javaslataitól, valamint a polgári-liberális és kommunista modellektől. A kapitalizmus és a szocializmus közötti harmadik utat keresték. Ezt az önálló felelősségre és az önigaz-

[4] NÉMETH István: *Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe.* ELTE Eötvös Kiadó, 2001, 508.

[5] BENZ, Wolfgang – GRAML, Hermann – WEISS, Hermann (Hg.): *Enzyklopädie des Nationalsozialismus.* Klett-Cotta, Stuttgart, 1997. 491–492.

[6] Lipgens, Walter: *Europa-Föderationspläne...* i. m, 113–114.

gatásra épülő *„kisebb közösségekben"*, az alulról felfelé kiépülő államszervezetben vélték megtalálni, amely szabad teret enged az egyéniség kibontakozásának.

Külpolitikailag a nemzetállam meghaladására, a föderatív alapon berendezkedő európai szövetségre, a Németország nyugati és keleti szomszédaival való megbékélésre tették a hangsúlyt. *„Az európai gazdaságot meg kell szabadítani az idejétmúlt nemzetállami korlátoktól. Alapelve az európai gazdasági vezetés felügyeletével érvényesülő szabályozott teljesítményverseny. Az európai gazdasági vezetés feladata továbbá, hogy a nehézipar irányításával, az európai kartellek felügyeletével és egyéb közvetett intézkedésekkel, elsősorban az adó-, hitel- és közlekedéspolitika egyesítésével Európa nemzetgazdaságai szerves és tagolt egységet alkossanak"* – írta Moltke 1943 júniusában.[7] A *„kreisauiak"* – a szociáldemokrata Leberrel és Reichweinnel együtt – egyetértettek az aktív államcsíny tervével, s már 1943-ban kapcsolatba léptek Stauffenberggel.[8]

A kreisaui kör ajánlásainak kidolgozásában más csoportok is részt vettek, így a közgazdászok Erwin von Beckerath, Constantin von Dietze, Walter Eucken és Adolf Lampe körüli *„freiburgi köre"*. Freiburgban a nemzetiszocialista időszakban három egymástól független ellenállási csoport létezett, amelyek Walter Eucken, Adolf Lampe és Constantin von Dietze révén szoros személyi kapcsolatban álltak egymással. Tagjaik a Hitvalló Egyházhoz való kapcsolatuk és egyetemi kutatói tevékenységük révén is kapcsolódtak egymáshoz. Miközben az 1938-ban alakított freiburgi zsinat és a 1942–1943 fordulóján működő Bonhoeffer-kör a keresztény ellenálláshoz sorolható, Erwin von Beckerath 1943-tól működő munkacsoportja kizárólag közgazdasági kérdésekkel foglalkozott. Kidolgozták az ún. ordo-liberalizmus (ordo: rend) modelljét, amelyet a háború utáni Németország gazdasági újjárendezésének alapjául szántak.[9]

Eucken gondolati építménye szerint az államnak egyetlen gazdasági feladata van: a megfelelő keretfeltételek, a gazdasági élet játékszabályainak kialakítása, illetve fenntartása. A gazdaság folyamataiba nem kell és nem is szabad beavatkoznia. Vagyis: a tiszta versenygazdaság intézményi rendszerének szociális indíttatású kiegészítése állami feladat, de a piaci folyamatokba az államnak már nem szabad beavatkoznia.[10] Az elképzelést Alfred Müller-Armack 1948-ban „szociális piacgazdaságként" fejlesztette tovább, amelynek fontosabb *„kiegészítő elemei"* közé sorolta a központi adóztatást, a versenygazdaság megteremtését és fenntartását, a szociálpolitikai indíttatású jövedelem-újraelosztást, a minimálbérek rögzítését, a mezőgazdaság és a kisipar állami hiteltámogatását, a szociális lakásépítést és a társadalombiztosítást.[11]

A viták eredményeként megfogalmazódott elképzeléseik természetszerűen a régebbi német elit politikai és kritikai hagyományaihoz kötődtek, s a keresztény vallásosság szellemében még csak úton voltak a modern liberális demokrácia felé.

A kreisaui kör néhány tagja, maga Moltke is eljutott a német nacionalizmustól az európai gondolkodásmódig. Nagy vitáik a jövőre nézve kevésbé volt jelentősek, sokkal inkább

[7] Németh: *Európa-tervek 1300–1945*... i. m, 506.

[8] NÉMETH István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990)*. Aula, Budapest, 2004, 306.

[9] Benz– Graml–Weiß (Hg.): *Enzyklopädie*... i. m. 469.

[10] MIHÁLYI Péter: *Az NSZK gazdaságpolitikája (Elmélet és gyakorlat)*. Kossuth Könyvkiadó, 1989, 66.

[11] Uo.

az számított, hogy sor került rájuk és közeledésükhöz vezetett. Mindez szimbolikusan kifejeződött Stauffenberg ezredes és Julius Leber személyes barátságában és politikai együttműködésében, vagyis az arisztokrata lovassági tiszt és a kőműves fiából lett munkásvezető között. E közeledésekkel az ellenállás integrációs példákkal és impulzusokkal szolgált a háború utáni német társadalom számára.[12]

A *„kreisaui kör"* 1943. június közepén rendezett *„harmadik munkaülését"* a gazdasági problémáknak szentelték. A vita alapját képező dokumentum az európai együttműködésből indult ki, de már a gyarmatok követelése nélkül.

Az egyes *„körök"*, csoportosulások és személyek belső vitáik és feszültségeik, eltérő jövőterveik ellenére egységesek voltak abban, hogy egyikük sem kívánt visszatérni a weimari rendszerhez, s az ellenállásban azok politikai képviselőiknek is alig jutott hely. A nemzetiszocializmus hatalomra jutását ugyanis Goerdelertől Moltkéig és Stauffenbergig egyértelműen a modern tömegdemokrácia elkerülhetetlen következményére és a weimari alkotmány népszavazásos elemeire vezették vissza. 1919–1933 között az állami tekintély – az összeesküvők szerint – felelőtlenül érvelő pártok és parlamenti frakciók játékszere lett a munkaképtelen Reichstagban, amely az államcsíny után nem ismétlődhet meg – hangzott a weimari köztársaság antidemokratikus gondolkodásán nyugvó magyarázatuk. Végkövetkeztetéseikben természetesen jelentősen eltértek egymástól: reakciós-restauratív és kora-demokratikus alkotmánytervek keveredtek egymással. Popitznál, Hasselnél és Goerdelernél erős tekintélyelvű állam, az 1930–1932. évek elnöki diktatúrájának helyreállítása esetleg monarchista éllel, Papen *„új állama"* vagy a bismarcki birodalom alkotmányozásának gondolata merült fel. Eközben biztosítani tervezték a jogállami garanciákat és az emberi méltóságot. A *„kreisauiaknál"* és Goerdelernél is felbukkanó, ennél haladóbb és jövőbe mutató elképzelés volt a kommunális és regionális szintű, kisebb és áttekinthetőbb politikai *„közösségek"* újjáélesztése a 19. század első évtizedeinek porosz reformkorszakához (von Stein) hasonlóan. *„A nép szuverén akaratával"* szembeni bizalmatlanságuk miatt alulról felfelé kiépülő, szakaszos és közvetlen választásokon nyugvó állami felépítményt képzeltek el; általános, egyenlő és titkos választásokat csak az alsóbb szinteken irányoztak elő.

2. *A kommunista (KPD) és a szociáldemokrata (SPD) párt* híveinek kisebb csoportokban (Neu Beginnen, Sozialistische Aktion, Roter Stoβtrupp) szerveződő ellenállása – az emigráns pártvezetőség rendelkezésére állva – megkísérelte fenntartani pártjuk politikai szellemiségét és a rendszer küszöbönálló összeomlására készült, de a Gestapo és a biztonsági szolgálat 1935–1936-ra szinte teljesen szétzúzta. A számkivetésben működő pártok ugyan nagy nehézségek árán fenntartották a kapcsolatot az országban élő híveikkel, de munkájukat mindinkább arra koncentrálták, hogy a világot felvilágosítsák a német hétköznapokról. A világ közvéleményének befolyásolásáért folyó küzdelem is elveszni látszott, amikor a náci rendszer szerződéseivel (Vatikán, Lengyelország, Nagy-Britannia, a közép-európai államokkal aláírt megállapodások) keleten és nyugaton egyaránt elfogadott lett a másként gondolkodók üldözése. Aki szembehelyezkedett a nemzetiszocialista

[12] Benz– Graml–Weiß (Hg.): *Enzyklopädie*... i. m. 320–321.

jogtalansággal és terrorral, az elbizonytalanodva hallgatott és csak legszorosabb barátaiban és családtagjaiban bízott. Aki pedig kiszabadult a fogságból és túlélte a kínzásokat, tudatosan került minden náciellenes tevékenységet. 1933 és 1936–1937 között a nácizmus ellenfeleinek százezrei töltötték meg a börtönöket és a táborokat. Politikai akaratukat a fogságban megtörték, s azután sokuknak aligha volt bátorsága nyíltan és aktívan küzdeni a náci uralom ellen.

a./ 1935-től *a kommunista ellenállás* az első évek vérveszteségei miatt konzerválta megmaradt köreit és sejtjeit. Ideológiai és szervezeti vonatkozásban a túlélésre rendezkedett be s a náci időszak utáni évekre tartogatta energiáit. A Komintern VII. kongresszusának 1935. évi *„népfront"* jelszava – az antifasizmus jegyében kooperáció a szociáldemokráciával és a baloldali polgári erőkkel – nem tudott változtatni a németországi helyzeten. A munkásság a gazdasági fellendülés és a munkanélküliség megszűnésének hatása alatt állt, s a náci rendszer külpolitikai sikerei is hatottak hangulatára. Csupán néhány sejt tudott hatékony maradni, főleg hírszerzési területen. A németországi sejtek csak szórványos kapcsolatokkal rendelkeztek a Kominternhez és a szovjet vezetéshez. Ráadásul ezek többnyire károsak vagy hatástalanok voltak, mivel Moszkvában messze túlbecsülték a németországi kommunisták befolyását, s ezért veszélyes, vagy végrehajthatatlan utasításokat küldtek számukra.[13]

A KPD (Németország Kommunista Pártja) illegális berni konferenciáját 1939. január 30. – február 1-je között tartották a Francia Kommunista Párt segítségével Párizstól délre fekvő, Juvisy melletti Draveilben. Konspirációs okokból előbb *„berni konferencia"* néven, majd 14. pártkongresszusként vonult be a párt történetébe. A konferencia 22 résztvevője közül tíz a KB tagja volt.

A konferencia határozata minden német nemzeti feladatának tekintette a háború elleni harcot. Hitler megbuktatását továbbra is a népfront révén, mechanikus és irreális recept alkalmazásával vélte megvalósítani: *„intenzív, a nép valamennyi rétegére kiterjedő propaganda kibontakoztatása..., az egyes rétegek ellenállási mozgalmainak kölcsönös támogatása..., a német ifjúság megnyerése..., a hadseregnek a nép ügyéért való megnyerése..."*.[14]

A KPD új demokratikus köztársaságot tervezett Hitler után. *„Az új demokratikus köztársaság nem lesz gyenge Németország, miként azt a náci propaganda a tömegeknek újból és újból megkísérli bemagyarázni. A felszabadult Németország, amely népének egységére és szabadságára s néphadserege erejére támaszkodik, a Szovjetunióval és Franciaország, Anglia, Amerika népeivel szövetségben és a világ minden béke- és szabadságszerető erejével együtt erős és mindenütt tisztelt Németország lesz, amely a német nemzetnek ismét becsületet szerez a világban. Csupán ilyen Németország jelenthet kiutat a káoszból, amelyet a háborús gazdaság, a háborús politika, a hitleri rezsim barbár diktatúrája hozott Németországra"*.[15]

A párt vitát kezdeményezett az új demokratikus köztársaság jellegéről, s eközben kifejtette saját feltételeit: minden népellenes törvény megszüntetése, a fasiszta trösztök kisajátítása, Németország egységét és függetlenségét biztosító külpolitika, az

[13] Benz–Graml–Weiß (Hg.): *Enzyklopädie...* i. m. 310–311.

[14] BERTHOLD, Lothar – DIEHL, Ernst (Hg.): *Revolutionäre Parteiprogramme.* Dietz Verlag, Berlin, 1967. 176.

[15] Uo. 179.

államapparátus alapos demokratizálása, amelyek lehetetlenné teszik a fasiszta elnyomás visszatérését.[16]

1941-től a kommunista ellenállás is reaktivizálódott az 1933. évi csapások és a német-szovjet megnemtámadási szerződés (1939) sokkja után. Külföldi kapcsolatoktól függetlenül tevékenykedett Anton Saefkow csoportja Berlinben, Franz Jacob Hamburgban, valamint Theodor Neubauer és Magnus Poser Türingiában. Fáradságos aprómunkával építették ki kapcsolataikat a különböző jellegű és másutt működő ellenállási csoportokhoz, szervezték az illegális publicisztikát és széleskörű rendszerellenes demokratikus front létrehozására törekedtek. Komoly fenntartásaik ellenére a szociáldemokrata Leber és Reichwein kapcsolatba lépett Saefkow-val és barátaival, hogy informálódjanak a kommunista ellenállási csoportokkal való együttműködésről és a szovjetunióbeli hadifoglyokból 1943 júliusában megalakult *„Szabad Németország Nemzeti Bizottsága"* szervezet tevékenységéről. Leber és barátai 1944 tavaszától reaktiválták és kibővítették az üzemi és kerületi szakszervezeti bizalmiak régi hálózatát, akik túlélték az 1933. évi csapást.

b./ 1942-től a Londonban élő német *szocialista emigráns csoportok* – amelyek az 1941. március 19-én létrehozott Német Szocialista Szervezetek Uniója Nagy-Britanniában elnevezésű szervezetben tömörültek –, fokozott intenzitással dolgoztak a háború utáni állami újjáépítés szolid pártpolitikai feltételeinek megteremtésén. 1942. decemberi taggyűlésükön valamennyi csoport számára elfogadható platformot alakítottak ki. Egységes szocialista párt alakítását sürgették, amelynek célja *„a forradalmi átmeneti korszakban a mélyreható beavatkozás a régi társadalmi rendszerbe. Az új német demokrácia tartós biztosítása, jellege és békés külpolitikája garantálása érdekében a nagybirtokot, a nehézipart és a finánctők, a náci reakciós bürokráciát, valamint a militarizmust örökre meg kell fosztani a termelés és az államapparátus feletti rendelkezési hatalomtól".*[17]

Az új demokrácia első sürgető feladata a német gazdaság átállítása lesz tisztán szükségleti- és békegazdaságra. Az új demokráciának elég bátornak kell lennie ahhoz, hogy megtagadja a demokratikus jogokat a demokrácia ellenségeitől, vagyis a náci rendszer aktivistáitól. Meg kell védenie magát a weimari parlament felbomlási jelenségeinek megismétlődésétől is. Külpolitikailag pedig *„a fasiszta rendszerből a demokratikus rendszerbe való átmenettel a német nép előtt ismét szabaddá válik az európai demokratikus népek sorába való beépülés útja, de egyúttal ezt az új német demokráciát ismét bevonják a modern demokratikus államvezetésbe".*[18]

c./ A rendőrség, az igazságszolgáltatás és a náci párt nyomása miatt *az egyházak* ellenzéki pozícióját sem lehetett fenntartani. A szocialista és szakszervezeti ellenzékkel szemben az egyházak továbbra is megvédték működésük intézményes alapjait. A náci állammal kötött kompromisszumok a lelkészek és a hívek között részben értetlenséget vagy elutasítást váltottak ki, részben azonban éppen ezek tették elfogadhatóvá az egyházat az állam vagy a nácizmustól csak periférikusan befolyásolt emberek számára. Talán éppen az egyházi vezetők rugalmasságának köszönhetően sikerült elhárítani a kereszténység ellen irányuló

[16] Uo. 182.

[17] DOWE, Dieter – KLOTZBACH, Kurt (Hg.): *Programmatische Dokumente der deutschen Sozialdemokratie.* Verlag J. H. W. Dietz Nachf. GmbH, Berlin, Bonn-Bad Godesber, 1973. 230.

[18] Uo. 236.

náci világnézeti (Alfred Rosenberg-féle) hatásokat. Az egyházak hatalompolitikai realizmusa azonban magas árat követelt: a Hitvalló Egyház számos képviselőjének csupán vendégjoga volt a községekben, ezért pénzügyileg teljesen bizonytalan helyzetbe került és hamis vádakkal fenyegették meg.

A kereszt, a horogkereszt és a *„horogkeresztesített kereszt"*, a katolikusság és faji mítosz, a keresztény zsidógyűlölet és faji zsidóüldözés közötti egyházi küzdelem az egyes nemzetiszocialisták és hívők, az egyházi tartományvezetések és lelkészek, az állam és az egyház között, de az egyházon belül is folyt. Számos lelkészt letartóztattak vagy állandó házkutatásokkal elbizonytalanítottak és elnémítottak. A nácik a világnézeti küzdelem ezen frontján is sikereket értek el: a Hitvalló Egyház elveszítette határozottságát és végül egy néhány száz, teljesen elszánt lelkészt tömörítő magra zsugorodott, akik elutasítottak mindenféle kompromisszumot a hatalom birtokosaival. A katolikus egyház pozíciója szervezeti szilárdsága és hierarchikusabb felépítése miatt kedvezőbbnek tűnt, de mégis éppen az elnyomottaknak egyénileg segítő katolikus lelkészek szenvedtek a koncentrációs táborokban és kétségbe vonták a felül lévők politikai tisztaságát.

II. A POLITIKAI TEVÉKENYSÉG KERETFELTÉTELEI A MEGSZÁLLT NÉMETORSZÁGBAN

Mivel a katonai kapituláció után *„Németországban nincs olyan központi kormány vagy hatóság, amely vállalhatná a rend fenntartásának, az ország igazgatásának és a győztes hatalmak követelései teljesítésének felelősségét"*, a szövetségesek átveszik a legfőbb hatalmat Németországban, ideértve a *„német kormány, a német véderő-főparancsnokság és minden tartományi, községi vagy helyi kormány vagy hatóság jogkörét"*, amely azonban nem jelenti Németország annektálását – jelentette ki a négy nagyhatalom 1945. június 5-i közös nyilatkozatában.[19] Egyúttal hangsúlyozták, hogy Németország határait és jogi helyzetét később állapítják meg. Megismételték a Németország teljes vereségéből és feltétel nélküli kapitulációjából eredő követeléseiket, közöttük Németország teljes leszerelésének és lefegyverzésének módozatait, a főbb náci vezetők és háborús bűnösök kiszolgálását, az Egyesült Nemzetek fegyveres erőihez tartozó hadifoglyok szabadon bocsátását. Jelezték, hogy a négy szövetséges kormány megteszi mindazokat az intézkedéseket, amelyeket a jövő békéjének és biztonságának érdekében szükségesnek tart. Nem titkolták, hogy a szövetségesek képviselői Németország teljes veresége miatt kiegészítő politikai, igazgatási, gazdasági, pénzügyi, katonai és egyéb természetű követeléseket támasztanak az országgal szemben.

A *„három nagy"* július 17-én a Potsdam melletti Cecilienhof kastélyban tartott konferenciája elsősorban a jaltai irányvonalakat pontosította az időközben teljesen megszállt Németországban. Utasításai előírták az ország teljes leszerelését és demilitarizálását, s a haditermelésre felhasználható egész német ipar megsemmisítését vagy ellenőrzését.

[19] NÉMETH István (válogatta): *A német kérdés 1945–1990. Dokumentumgyűjtemény.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993. 16–17. A potsdami konferencia dokumentációjához lásd: BIEWER, Gisela (bearbeitet): *Dokumente zur Deutschlandpolitik. II. Reihe/Band I. Die Konferenz von Potsdam. Erster Drittelband.* Hrsg. vpm Bundesminister des Innern, Alfred Metzner Verlag Kriftel, 1992.

A politikai elvek között megállapodtak a korábban elfogadott nácitlanításban, amely a nemzetiszocialista párt szervezetei és intézményei feloszlatásáról, a háborús bűnösök bíróság elé állításáról és internálásáról intézkedett, akik veszélyesek lehetnek a megszállásra vagy annak céljaira. A konferencia határozatai az ország közigazgatását a politikai berendezkedés decentralizálására és a helyi szervek felelősségérzetének növelésére alapozták. A demokratikus elvek szerint egész Németországban vissza kívánták állítani a helyi önkormányzatot, részben választott tanácsok útján, a katonai biztonsággal és a katonai megszállás céljaival összeegyeztethetően.

A Németország feldarabolási terveitől való csendes eltávolodásuk után – Byrnes amerikai külügyminiszter kompromisszumos javaslatát elfogadva – a három vezető megállapodott, hogy Németországot a megszállás alatt *„gazdasági egységként"* kezelik, de nem hoznak létre központi német kormányt. A Szövetséges Ellenőrző Tanács égisze alatt azonban államtitkárok vezetésével *„néhány fontos központi német igazgatási szervet"* alakítanak a pénzügy, szállításügy, közlekedés, külkereskedelem és ipar területén. A rendelkezések ugyan a német egység fenntartásának szándékára utaltak, de a byrnes-i kompromisszum Szovjetuniónak tett jóvátételi ígéretei ugyanakkor meg is kérdőjelezték azt.

A potsdami egyezmény a német politikai berendezkedés decentralizálására törekedve engedélyezte a demokratikus politikai pártok és a szabad szakszervezetek megalakítását. Mivel a szövetségesek fenntartották maguknak a közéleti személyek kiválasztásának jogát, részben maguk formálták a párt- és szakszervezeti vezetés arculatát, s az első hónapokban eltérő gyakorlatot folytattak: önkényesen megtűrték vagy tiltották a pártalakításokat. A kezdeményezést 1945 júniusában a szovjetek vették kézbe, amikor – az akkor még teljesen általuk ellenőrzött – Berlinben négy párt alakítását kezdeményezték az alábbi sorrendben: Németország Kommunista Pártja *(KPD)*, Németország Szociáldemokrata Pártja *(SPD)*, Kereszténydemokrata Unió *(CDU)*, Németország Liberális-Demokrata Pártja *(LDPD)*. Lépésükkel így a szovjet megszállók a német pártstruktúrát is előrevetítették, s a négy blokk-párt – saját övezeten túlmutató – szoros kooperációját szorgalmazták. A szovjet pártalakítási döntés azonban gyorsan véget vetett a német polgári politikusok Labour-típusú pártalakítási terveinek és a két munkáspárt jogosultságának. A szovjet nyomásra 1946 tavaszán váratlanul végrehajtott pártegyesítés (Németország Szocialista Egységpártja – NSZEP) pedig diszkreditálta a nyugati övezet minden hasonló kísérletét.

Az 1945–1946-ban újjáalakított szakszervezeti mozgalom a weimari köztársaság négy irányzatát képviselte s megfelelt a pártok blokk-koncepciójának. A szakszervezetek együttműködését a nyugati övezetekben is támogatták. Az egységes szakszervezet alakítása megfelelt az általános nemzetközi fejlődési tendenciának, ugyanakkor az amerikai és brit konzervatív katonai erők a nagyobb, lehetőleg apolitikus szakszervezeti szervezetek alakítását támogatták. Szervezeti engedélyezésük lassan haladt, mert a szövetségesek a weimari köztársaság egykori befolyásos, a szociális partnerséget szorgalmazó szakszervezeti funkcionáriusok hazatérésére vártak. Az új szakszervezeti szövetség 1947 áprilisában alakult meg, egyenlőre csak a brit övezetben. A Német Szakszervezeti Szövetség *(DGB)* 1949. októberi országos megalakulásáig szakmai szövetségeket csak tartományi szinten engedélyeztek.[20]

[20] Németh: *Németország története*... i. m. 323–324.

A Németországot elözönlő szövetségesek eltérő elképzeléseiknek megfelelő megszállási politikát folytattak. Franciaország Németország-politikájában 1945–1946-ban abból indult ki, hogy az Egyesült Államok rövidesen visszavonul Európából, amelynek jövője Franciaország, a Szovjetunió és Nagy-Britannia együttműködésétől függ. Franciaország pedig közvetítő szerepet tölthet be a két tengeri- és kontinentális hatalom között. De Gaulle a német területek jelentős megnyirbálásával számolt. 1944. decemberi moszkvai látogatásakor az Odera-vonalat jövendő német keleti határnak tekintette és azt remélte, hogy cserében Sztálin elfogadja a Rajnát német nyugati határként. Megszállási övezetük átvétele után a francia tervek még pontosabban kirajzolódtak: a Rajna-vidék déli részét és Pfalz tartományt fontos Rajna-jobbparti hídfőnek tekintette s teljesen elszigetelte Németország többi részétől. A Saar-vidéket leválasztotta, hogy besorolja saját gazdasági és pénzügyi vérkeringésébe. Övezetének lakossága szigorú felügyelet alatt élt. De Gaulle terveiben a britek által megszállt északi Rajna-vidék és a Ruhr-vidék francia többségű nemzetközi igazgatása is szerepelt. Németország megmaradt részeit politikailag laza formába kívánta rendezni; az *„államszövetséget"* a három európai nagyhatalom közösen tartaná féken. A Szövetséges Ellenőrző Tanácsban éppen a francia vétó miatt hiúsult meg a német *„államtitkárságok"* felállítása, az össznémet szakszervezetek alapítása és a – 1945 őszétől valamennyi övezetben engedélyezett – német pártok birodalmi központjának létrehozása.

Franciaországnak azonban Észak-Rajna-Vesztfália tartomány megalakítása, a párizsi négyhatalmi konferencia kudarca, valamint a Ruhr-vidéknek a brit övezet részévé nyilvánítása után visszavonulót kellett fújnia. A Saar-vidék kivált a francia megszállási övezetből, s a gazdaságilag Franciaországhoz tartozó autonóm területet vámsorompó választotta el Németországtól. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia végül is hajlandó volt e *„szabályozást"* kompenzációként elfogadni, amikor Franciaország a Marshall-terv 1947. évi meghirdetésekor gazdasági gyengesége miatt rákényszerült a német *„nyugati állam"* amerikai koncepciójának elfogadására és lemondott korábbi terveiről.[21]

Nagy-Britannia felemás Németország-politikát folytatott. A Munkáspártban Bevin külügyminiszter vonala szovjetellenes hangsúlyaiban alig különbözött a Churchill vezette konzervatív ellenzék álláspontjától, aki az európai szovjet terjeszkedéssel szemben 1946. március 5-i fultoni beszédében az Egyesült Államok és Nagy-Britannia szoros együttműködését sürgette. A brit munkáspárti kormány saját övezetében kereste az együttműködést az SPD-vel, jóllehet a pártban olyan nagymérvű bizalmatlanság érződött a németekkel szemben, hogy a brit övezetben nem alakultak meg német tartományok, s helyettük inkább a brit közigazgatás szerinti alsószintű kiépítést szorgalmazták. A Munkáspártban jelentkező nézeteltérések miatt 1946 júniusában elhatározták Észak-Rajna-Vesztfália tartomány megalakítását és kilátásba helyezték a kulcsiparágak szocializálását. Ellentmondó magatartásuk végül is sokakat – nem utolsósorban az Egyesült Államokat – az angol Németország-politika ellen fordított. Az amerikai gyakorlathoz hasonlóan már 1946-ban többlépcsős német közigazgatást épített ki. Ennek keretében működött Hamburg, s a ké-

[21] Uo. 326–327.

sőbb tartománnyá vált Alsó-Szászország, Észak-Rajna-Vesztfália és Schleswig-Holstein kinevezett kormányfőinek konferenciája, valamint regionális és helyi intézményei.[22]

A Németországot megszálló hatalmak közül az amerikai katonai igazgatás működött a legkisebb létszámú személyzettel. Megtartották a német közigazgatási apparátust, de politikailag feddhetetlen személyekkel váltották fel. A német polgármesterek és a felsőbb közigazgatás vezetői a katonai kormányzatnak feleltek. 1945 májusától Bajorországban, Württemberg-Badenben és (Nagy)Hessenben miniszterelnököket neveztek ki, akik 1945 októberétől a tartományok felett álló döntéshozó szervként a Tartományok Tanácsát alkották. Az amerikai övezethez tartozó Bréma csak 1947-ben kapott tartományi státuszt. Az amerikai megszállási övezet lakossága a sors kegyeltjének érezhette magát, mivel az intézkedések mindössze a megszálló katonák és a német lakosság kapcsolatát tiltották és lakások lefoglalására irányultak. Az idő multával pedig – főként a Szovjetunióval való növekvő konfrontáció miatt – e megszorítások is enyhültek.[23]

A 60 ezer fős szovjet katonai adminisztráció *(SMAD)* 1945 júniusában megkezdte övezete politikai és gazdasági szervezetének átalakítását. A struktúraváltásban segítette az április 30-án Moszkvából hazatért Ulbricht-csoport. Újjászervezték a párt-, szakszervezeti és közigazgatási apparátust. A hagyományokhoz ragaszkodva 1945 júliusában öt tartományt (Brandenburg, Mecklenburg, Szászország, Szászország-Anhalt, Türingia) és megtisztított központi igazgatást állítottak fel.[24]

III. A KERESZTÉNY-DEMOKRATA UNIÓ (CDU) MEGALAKULÁSA (1945. JÚNIUS 17.)

A szovjet övezetben a politikai pártok engedélyezését (1945. június 11.) követően – a *„birodalmi párt"* igényével – június 17-én megalakult az új kereszténydemokrata párt Németország Keresztény-Demokrata Uniója (CDUD) néven. Első elnöke a korábbi Centrum-párti politikus, Andreas Hermes lett. Az alapítási felhívás aláírói között volt Jacob Kaiser, a korábbi keresztény szakszervezeti vezető, Heinrich Krone Centrum-párti Reichstag-képviselő, Ernst Lemmer, a liberális szakszervezeti vezető és Walter Schreiber, korábbi porosz kereskedelmi miniszter és a liberális párt (DDP) tagja. *„Ez a párt szocialista és radikális Berlinben, klerikális és konzervatív Kölnben s ellenforradalmi és partikuláris Münchenben"* – vélekedett egy francia megfigyelő.[25]

A berliniek *„A német néphez"* intézett első felhívásukban a föld kincseinek, valamint a monopol- és kulcsiparágak államosítását követelték. Frankfurtban két baloldali publicista, a katolikus társadalmi mozgalomból származó Walter Dirks és a buchenwaldi táborból szabaduló pacifista Eugen Kogon a hesseni kereszténydemokratákat a *„szocialista rendszerű Európának"* igyekezett meggyőzni. Düsseldorfban Karl Arnold szakszervezeti vezető

[22] Uo. 327–328.
[23] Uo. 328.
[24] Uo. 329.
[25] KOCH, Peter: *Konrad Adenauer. Eine politische Biographie.* Rowohlt, Reinbek bei Hambrurg, 1985, 145. old.

alakuló gyűlésükön *„a keresztény-szocializmus fáklyájának meggyújtásáról"* beszélt. Kölnben a konzervatív dómvárosiak nem tudtak megbarátkozni a szocializmus kifejezéssel, ezért inkább *„a szociális igazságosság elvére"* helyezkedtek. A hamburgi kereszténydemokraták számára Gerd Bucerius ügyvéd és építési szenátor az uniót *„nagy polgári pártként"* emlegette, amely a *„szabad vállalkozás keresztény-demokrata gondolatait"* hordozza.[26]

A weimari korszak Centrum-pártját így olyan vallások közötti, antimarxista unióvá bővítették, amely megakadályozta a polgári erők újabb szétforgácsolását. Az elsődlegesen polgári gyűjtőpárt különböző politikai orientáltságú (politikai katolicizmus, nemzeti-liberalizmus, német-nacionalizmus) és társadalmi csoportosulásokat (katolikus munkások, középréteg, polgárság, hazájukból elűzöttek, stb.) tömörített. Jellegét tekintve keresztény-konzervatív integrációs pártként ideális feltételeket kínált ahhoz, hogy vezető politikai erővé váljon a polgári blokkon belül s hegemóniáját kiépíthesse.[27]

Március 19-én Köln amerikai parancsnoka felkínálta Konrad Adenauernak a főpolgármesteri posztot. Ismét a lakossági ellátás megszervezésével, a koncentrációs táborok foglyainak hazahozatalával, a műkincsek visszaszerzésével s a színház újjáépítésével kezdte munkáját. Kezdetben nem kapcsolódott be aktívan az egykori Centrum-párt Reichstag-képviselőinek rajna-vidéki kezdeményezésébe, hogy a vallások végzetes széttagolódását megszüntetendő pártok feletti *„uniót"* alakítsanak. A háború utáni kiúttalanság új reménye a kereszténység lett. Az új párt 1945. június 17-én Kölnben még konspiratív formában – a britek csak 1945 szeptemberében engedélyezték övezetükben a pártok megalakulását –, Adenauer nélkül alakult meg Keresztény-Demokrata Néppárt (CDVP) néven.

A párt 1945. december 14-én a bad godesbergi Pedagógiai Főiskolán rendezte *„birodalmi találkozóját"*. A tanácskozásról hiányzott Andreas Hermes, akinek a szovjetek nem adtak utazási engedélyt. A találkozás bizonyos rendet hozott az összevisszaságban. A párt elfogadta *„a keresztény felelősségű szocializmust"*; ezen a tervszerű gazdasági irányítás rendszerét értette, amelyet a szabad és felelős személyiség régi nyugati eszméje elevenít meg. A polgári világ romjain a szocializálás valamennyi pártnál népszerű volt; aligha lehetett visszatérni a weimari köztársaság gazdasági és társadalmi rendszeréhez, amelyet felelőssé tettek a náci diktatúra kifejlődéséért és hatalomra jutásáért.[28]

Megállapodtak a párt egységes elnevezésében is, amelyet ezután Németország Keresztény-Demokrata Uniójának *(CDUD)* neveztek. A párt szervezeteit koordináló irodát Berlin helyett Frankfurt am Mainba helyezték át.

Adenauer a találkozó csendes résztvevője volt, s nem vett részt a vitában. 1945–1946 fordulóján, hetven évesen elhatározta, hogy *„a német népet helyes útra téríti"*. Ezalatt azt értette, hogy visszaszorítja a berlini kereszténydemokratákat, akik szemében mindazt megtestesítették, amit ő elutasított: Berlinben volt a székhelyük, szoros kapcsolatban álltak a szovjetekkel s német földön Kelet és Nyugat közötti társadalmi- és külpolitikai szintézisekre törekedtek.

Kereken két hónapra volt szüksége ahhoz, hogy a brit övezeten belül megszerezze a

[26] Uo. 145–146.

[27] RASCHKE, Joachim (Hg.): *Die politischen Parteien in Westeuropa. Geschichte – Programm –Praxis.* Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 1978. 77.

[28] KOCH i. m. 145–146.

CDU azon párthivatalait, amelyek döntő pozícióba emelték a berlini CDUD vezetésével szemben. Célját taktikázással és szorgalommal érte el. Éjjel-nappal úton volt. 1946. január 5-én, születésnapján jelentette be meghívott barátainak, hogy a jövőben hajlandó a CDU-n belüli munkára. Két nappal később a rajnai CDU elnökségi ülésén a 26 fős új övezeti tanács tagjának választották, amely a Rajna-vidék, Schleswig-Holstein, Braunschweig, Hannover, Oldenburg, Lippe, Hamburg, Bremen és Vesztfália képviselőit tömörítette. E testület 1946. január 22-én Herfordban ülésezett először, ahol Adenauer korelnöknek kiáltotta ki magát s átvette az ülés vezetését. Annak menetét olyan ügyesen irányította, hogy a végén az övezeti CDU ideiglenes elnökeként hagyta el a termet, hidegvérűen kijátszva az e posztra törekvő Hermest és Schlange-Schöningent, az egykori lovagi birtok tulajdonosát. *„Ez a Dr. Adenauer egy tehetséges, de szemérmetlen ember"* – mondta az értekezlet szünetében társainak Paul Otto gyáros. Ezután már június 1-jén bátran aláírta belépési nyilatkozatát a CDU-ba.

Ellenezte a Ruhr-vidéki ipar szocializálásnak brit tervét, majd 1947 nyarán a frankfurti Gazdasági Tanácsban az utolsó pillanatban megakadályozta a szociáldemokraták (SPD) és a kereszténydemokraták *(CDU)* nagykoalícióját. 1948 szeptemberében a Parlamenti Tanács – a nyugati övezetek első közös politikai intézménye – elnöke lett. A nyugatnémetek legfőbb képviselőjeként a megszálló hatalmak elfogadták tárgyalópartnernek.[29] Számukra személye és politikai elképzelései alternatíva nélkül álltak.

Ekkoriban a keresztényemokrata Adenauer és a szociáldemokrata Kurt Schumacher szimbolizálták a németek szellemi-politikai megosztottságát. Schumacher új társadalom építését sürgette, Adenauer a régi – Hitler előtti – Németország újjáépítését szorgalmazta.

Az 1949. augusztus 14-i Bundestag-választásokon a kereszténydemokraták 31%-ot, a szociáldemokraták 29,2%-ot, a liberálisok (FDP) 11,9%-ot, a kommunista párt (KPD) 5,7%-ot szerzett. A szoros választási eredmények alapján két lehetőség kínálkozott: a két nagy párt „nemzeti" koalíciója vagy egy polgári koalíció. Az éles választási küzdelem ellenére számos kereszténydemokrata politikus és szakszervezeti vezető a szociáldemokratákkal közösen kormányozva képzelte el a háború előtti nehézségek leküzdését. Adenauer azonban megszerezte terveihez a CDU-vezérkar támogatását, s a liberálisokkal és a Német Párttal (DP) alakítandó koalíció mellett döntött. Egyúttal félreérthetetlenül bejelentette igényét a kancellári posztra: az 1949. szeptember 15-i választásokon azonban csak saját szavazatával biztosította többségét, és lett így az NSZK első kancellárja.

(Megjelent: Feitl István – Földes György (szerk.): *1945 a világtörténelemben. Milyen jövőt képzelt magának a világ?* Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 86–100.)

[29] NIEDHART, Gottfried: *Konrad Adenauer und die außenpolitische Anfänge der Bundesrepublik Deutschland im Lichte neuer Quellen.* In: MIHALKA, W.: *Die deutsche Frage in der Weltpolitik.* Neue Politische Literatur, Stuttgart, Steiner verlag, Wiesbaden, 1986. 165–172.

IDŐRENDI ÁTTEKINTÉS

1841–1842	A Német Földtekén-túli Gyarmati Társaság megalakulása
1840-es évek eleje	konkrét javaslatok Palesztina német betelepítésére és a térség feletti befolyás megszerzésére
1842	A Rajnai Missziós Társaság munkájának kezdete a hererók és namák között
1848	Gyarmatosítási szövetségek alakultak Frankfurt am Mainban, Lipcsében, Drezdában, Darmstadtban, Wiesbadenben, Hanauban, Hamburgban, Karlsruhében és Stuttgartban
1849	Dona Francisca gyarmat megalakítása Santa Catharina brazil provincia partvidékén
1855	a Johann Cesar Godeffroy & Sohn kereskedőház első kirendeltsége a Szamoa-szigeteken
1860–1861	Sziámba (Thaiföld), Kínába és Japánba irányuló porosz kereskedelmi expedíciók nyomán Formosát (Tajvan) kezdték a német gyarmati birodalom bázisaként emlegetni
1861. szeptember 2.	barátsági-, kereskedelmi- és hajózási szerződés (tiencsini szerződés) a Német Vámszövetség több állama és Kína között, amely a legnagyobb kedvezményt biztosította Kínában
1866	ausztráliai németek Pápua Új-Guinea annektálását javasolták a porosz kereskedelmi minisztériumnak
1867	a figyelem a Nikobár-szigetek felé fordult. A gyarmati vitában Tajvan, Új-Guinea, Madagaszkár, a Sulu-szigetek, valamint mindinkább csendes-óceáni szigetek, afrikai és dél-amerikai gyarmati területek bukkantak fel
1871. január 18	a Német Birodalom létrejötte
március 21.	Otto von Bismarck birodalmi kancellár
1873. május 9.	a bécsi tőzsdeválság lezárta a Német Birodalom megalakítása utáni gazdasági fellendülést és hosszú gazdasági válság kezdődött; magasba szöktek a kivándorlási számok, amely elsősorban az Egyesült Államokba irányult
október 21.	Vilmos császár, I. Ferenc József és II. Sándor cár aláírta az ún. három császár egyezményét
1878	a Német Birodalom 100 000 márkával támogatta a német Afrika-kutatást

1878. június 13–július 13.	a nagyhatalmak berlini kongresszusa
október	megalakult a *Centralverein für Handelsgeographie und Förderung deutscher Interesse*
1879. október 7.	A Német Birodalom és Ausztria–Magyarország kettős szövetsége; az Oroszország elleni védekezésre megalakult a *Westdeutscher Verein für Kolonisation und Export*, az első gyarmati egyesület; megjelent Friedrich Fabri könyve: *Bedarf Deutschland der Kolonien?* (Szüksége van Németországnak gyarmatokra?)
1880. április 27.	Bismarck Szamoa-törvényjavaslatának elutasítása a Reichstagban
június 28.	Anglia és Franciaország sierra-leonei egyezménye garantálta egymás jogait gyarmataikon
1882. május 20.	Olaszország csatlakozásával létrejön a *hármas szövetség*
1883. december 6.	a *Deutscher Kolonialverein* megalakulása
1884. március 28.	Carl Peters vezetésével megalakult a *Gesellschaft für deutsche Kolonisation* (a két társaság 1887 végén *Deutsche Kolonialgesellschaft* néven egyesült)
március	Dr. Gustav Nachtigal Nyugat-Afrika birodalmi megbízottja
április 24.	Lüderitz városa a Német Birodalom fennhatósága alá került – az első német *„védterület"* Délnyugat-Afrikában
május 1.	Lüderitz megbízására Heinrich Vogelsang megszerzi Angra Pequena öblét
június	Bismarck a Reichstagban gyarmatosítási elképzeléseiről: az angol kereskedők kelet-indiai társaságainak példájára átengedte az adott terület kormányzását, s az európaiak számára csupán a törvénykezést és védelmet garantálná, állandó helyőrség nélkül
július 5.	Gustav Nachtigal zászlófelvonásával Togo német *„védterület"* lett
július 14.	Kamerun német gyarmat lett
augusztus 7.	a német lobogót először vonták fel hivatalosan Német Délnyugat-Afrikában
november 3.	az első zászlófelvonás a Bismarck-szigeten (Német Új-Guinea)
november 15.	Apia német tengerészgyalogosok általi elfoglalása után a Malietoa királlyal kötött szerződés nagyobb befolyást biztosított a Szamoa-szigeteken
december 21.	egy német partraszálló hadtest leverte a hazai lakosság felkelését Kamerunban
1885. február 26.	a berlini Afrika-konferencia, amely a *„Kongó-akta"* aláírásával zárul
január 23.	Apiában felvonták a német lobogót
február 27.	Carl Peters kelet-afrikai szerzeményeit a birodalom védelme alá helyezték

április 30.	Bismarck 800 000 márka állami tőkével támogatta a megalakuló Német Délnyugat-Afrikai Gyarmati Társaságot *(DKGSWA)*
május 17.	az Új-Guinea Társaság *(Neuguinea-Kompagnie)* védlevelet kapott a Vilmos császár-földre és a Bismarck-szigetekre
július 4.	Julius von Soden báró az első német kormányzó Kamerunban
augusztus 13.	a zanzibári szultán elismerte a német igényeket az afrikai szárazföldre
szeptember 7.	a Német Kelet-Afrika Társaság *(DOAG)* megalakulása
október 15.	zászlófelvonás az új-guineai Marshall-szigeteken lévő Jaluiton
október 22.	pápai döntés az új-guineai Karolina-szigeteket Spanyolországnak ítélte
1886. június 10.	az Új-Guinea Társaság első országos vezetője Georg von Schleinitz
október 29.	német–brit egyezmény a kelet-afrikai érdekszférák elhatárolásáról
1887. április 17.	egy törvény eltérő jogokat biztosított az európaiaknak és a bennszülött lakosságnak Német Délnyugat-Afrikában
1888. április 16.	Német Új-Guineában német védelem alá helyezték Naurut
április 28.	a Német Kelet-Afrika Társaság átvette Zanzibár szárazföldi területeinek igazgatását Hamburg és Bréma a Német Vámszövetség tagja
1889. március 16.	az Eber és az Adler német hadihajók elsüllyedése Apia kikötőjében
június 11.	Japán és a Német Birodalom kereskedelmi szerződése; Kamerunban megalakult Jaunde (ma Yaoundé)
június 14.	az ún. *„Szamoa-akta"* az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Német Birodalom a szigetcsoport közös igazgatásáról
október 6.	Hans Meyer először meghódította a Kibót (Kilimandzsáró)
1890. március 20.	lemond Bismarck kancellár, utóda Caprivi
április 1.	gyarmati osztály felállítása a Külügyi Hivatalban
július 1.	Nagy-Britannia és Németország aláírja a Helgoland–Zanzibár szerződést a rohnstocki találkozó: Németország és Ausztria–Magyarország tárgyalásai a kereskedelmi kapcsolatok újraszabályozásáról
augusztus 16.	az ún. *„arab felkelés"* kezdete Német Kelet-Afrikában
október 18.	*„Nagy-Windhuk"* (a mai Windhoek namíbiai főváros) alapkőletétele Német Délnyugat-Afrikában
1891. január 1.	a Német Birodalom felségjogának hivatalos átvétele Német Kelet-Afrikában
március 22.	a német védcsapatok benyomulása Német Kelet-Afrikába
április 9.	az Általános Német Szövetség (1894. július 1-től Össznémet Szövetség – *Alldeutscher Verband*) megalakítása
május 6.	a hármasszövetség (Németország, Ausztria–Magyarország, Olaszország) megújítása

május 15.	XIII. Leó pápa *Rereum Novarum* kezdetű enciklikája
augusztus 27.	francia–orosz szövetségi megállapodás
augusztus 17.	a német védcsapatok veresége Lugalo mellett a hehék ellen
október.	Kamerunban meghiúsul a bakwiri nép leigázása
1892. augusztus 14.	orosz–francia katonai egyezmény a hármasszövetség fennállásának időtartamára
szeptember 12.	Swakopmund megalapítása Német Délnyugat-Afrikában
1892. december 12.	pánszláv kongresszus Krakkóban
1893. június.	az Usambara-vasút építésének kezdete Német Kelet-Afrikában
október 1.	Oroszországot bevonják az európai kereskedelmi szerződések rendszerébe
december 15.	a kameruni rendőri csapatok afrikai tagjainak felkelése
1894. március 15.	Theodor Leutwein kormányzó lett Német Délnyugat-Afrikában
szeptember 11.	a namák ún. hottentotta-felkelésének lezárulása. Hendrik Witbooi meghajol a német uralom előtt
október 30.	Iringa elfoglalása Német Kelet-Afrikában
december	büntetőexpedíció a bakwirik ellen, majd leigázásuk
1895. június 5.	törvény a Német Délnyugat-Afrikában és Kamerunban állomásozó császári védcsapatokról
június 21.	az Északi- és Keleti-tengert összekötő csatorna megnyitása
1896 eleje	Hohenlohe-Schillingfürst kancellár a flottaépítés felgyorsítását a császárnak a német kereskedelmi flotta védelmével és világpolitikai szükséglettel indokolta
január 18.	II. Vilmos pohárköszöntője: a Német Birodalomból világhatalom lett
május 1.	a német gyarmati kiállítás megnyitása Berlinben
1897. március 18.	Bieberstein külügyi államtitkár a Reichstagban Németország világpolitikai szerepéről
március	Alfred Tirpitz haditengerészeti államtitkárrá való kinevezése
május 8.	Oroszország és Ausztria–Magyarország megállapodást ír alá a balkáni status quóról
április 26.	Német Kelet-Afrikában felmentik Carl Peterst birodalmi megbízotti pozíciójából
június 18.	Alfred Tirpitz admirális államtitkár a német Birodalmi Tengerészeti Hivatalban; memoranduma sorhajók építését javasolta Anglia ellen (szerinte Németország 1905-ig két teljes, egyenként 8 sorhajóból álló hajóraj építésére képes)

júniusban	marhapestisben elpusztult az állatállomány nagy része Német Délnyugat-Afrikában
augusztus 13.	Curt von Hagen tartományfőnök meggyilkolása Német Új-Guineában
november 1.	Nies és Henle misszionáriusok meggyilkolása Csiaocsouban
november 14.	német csapatok megszállják Csiaocsou öblét
december 4.	Bernhard von Bülow birodalmi külügyminiszter Reichstag-beszédében Németország *„helyet követelt magának a nap alatt"*
1898. március 6.	Kína 99 évre *„bérbe adta"* Csiaocsou öblét s egy 50 km mély német befolyási övezetet; a Német Birodalom vasúti- és bányászati jogokat szerzett santungi *„érdekterületén"* is
április 10.	az első flottatörvény elfogadása
április	megalakult a rövidesen egymillió tagot számláló Német Flottaegylet
május 23.	a Német Gyarmati Iskola megalakulása, amely a németeket a gyarmati életre készítette fel
július 19.	Német Kelet-Afrikában elhunyt Mkwawa törzsfőnök
július 30.	Bismarck halála
augusztus	II. Miklós orosz cár békefelhívása a világ népeihez és nemzetközi konferencia összehívásáról
augusztus 30.	titkos angol–német szerződés a portugál gyarmatok felosztásáról
október 2.	von Trotha tábornok *„megsemmisítési parancsa"*
október 3.	a Hendrik Witbooi vezette namák felkelésének kezdete Német Délnyugat-Afrikában
október 7.	az Új-Guinea Társaság eladta fennhatósági jogait a Német Birodalomnak
október 11.	II. Vilmos hat és fél hetes közel-keleti útja, amelynek során többek között felkereste Konstantinápolyt, Jeruzsálemet és Bejrutot
november 9.	II. Vilmos császár damaszkuszi beszéde az aktív német keleti politikáról
1899. február 12.	Spanyolország eladta a Német Birodalomnak a Karolina- és Mariana-szigetcsoportot, valamint Palaut Új-Guineában
április 1.	a Német Birodalom átvette a fennhatóságot Német Új-Guineában
május 18–július 29.	Hágában 26 ország részvételével megnyílik az első békekonferencia, ahol döntőbíróság felállítását javasolták
július 18.	a Karolina- és Mariana-szigetcsoport, valamint Palau hivatalos tulajdonba vétele
október 15.	a német gyarmati múzeum megnyitása Berlinben
november 14.	német–brit szerződés Szamoáról
december 2.	német–amerikai szerződés Szamoáról
december 23.	Németország koncessziót kapott a Berlin–Bagdad vasút megépítésére
1900. december 20.	Olaszország és Ausztria–Magyarország megállapodik az adriai-tengeri status quóról

1901	eredménytelen német–angol szövetségesi megbeszélések
június 28.	Németország, Ausztria–Magyarország és Olaszország hármas-szövetségének megújítása
szeptember 7.	az ún. boxer-jegyzőkönyv aláírása Pekingben
október 11.	a német gyarmati kongresszus Berlinben a birodalmi kormány nagyobb pénzügyi részvételét követelte
1902. február 21.	rendelet a rabszolga-kereskedelem büntetéséről
június 1.	Ausztria–Magyarország és Németország meghosszabbítja a kettős szövetséget
június 19.	megnyitották a Swakopmund-Windhuk vasúti szakaszt Német Délnyugat-Afrikában
június 28.	Ausztria–Magyarország, Németország és Olaszország meghosszabbítja a hármas szövetséget
november 10.	Német Új-Guineában Albert Hahlt nevezték ki kormányzónak
1903. július 27.	megkezdődött a Bagdad-vasút építése
1904. január 12.	Német Délnyugat-Afrikában megkezdődött a hererók felkelése
február	Oroszország és Japán közötti háború a távol-keleti területekért (1905-ig)
április 8.	Nagy-Britannia és Franciaország megköti az *entente cordiale-t* A *Közép-Európai Gazdasági Egyesületek* megalakulása, amely főként a német és az Osztrák–Magyar Monarchia együttműködését segíti
május 16.	Leutwein helyet von Trotha altábornagy a védcsapatok parancsnoka Német Délnyugat-Afrikában
augusztus 11.	a waterbergi csata
1905. január 1.	a Togolandnak nevezett védterület felvette a Togo nevet
február 17.	Szamoa hivatalosan német védelmi terület lett
március 1.	Szamoán elfoglalta hivatalát Dr. Wilhelm Solf kormányzó
március 31.	II. Vilmos császár látogatása a marokkói Tangerben konfliktust eredményezett Franciaországgal
június 14.	a második flottatörvény elfogadása, amely tovább élezi a fegyverkezési versenyt Nagy-Britanniával; a boxer-lázadás kezdete Kínában a külföldi hatalmak befolyása ellen
június 20.	Pekingben meggyilkolták Klemens von Ketteler német követet; az országba német vezetéssel nemzetközi haderő indult
július 20.	a maji-maji felkelés kezdete Német Kelet-Afrikában
július 27.	II. Vilmos császár *„hun beszéde"*; német csapatok Kínába küldése
augusztus 30.	Mahengénél visszaverték a felkelők támadását Német Kelet-Afrikában
szeptember	Német Délnyugat-Afrikában megtiltották a vegyes házasságokat
szeptember 5.	a porstmouthi békével lezárul az orosz–japán háború
december 9.	Franciaországban az állam és az egyház szétválasztása

december 28.	Bulgária és Szerbia vámuniója
1906. január 16.	nemzetközi konferencia a spanyolországi Algeciras városában
július 7.	vámháború Ausztria–Magyarország és Szerbia között
augusztus 2.	a birodalmi kormány pótköltségvetést kér a Reichstagban a Német Délnyugat-Afrikában folyó háborúra
december 13.	a Reichstag feloszlatása a pótköltségvetés többségi elutasítása miatt
1907. január 25.	Reichstag-választások (az ún. *„hottentotta-választások"*) Németországban
március 31.	a hadiállapot hivatalos lezárulása a namákkal Német Délnyugat-Afrikában
május 17.	a Birodalmi Gyarmatügyi Hivatal megalakulás Bernhard Dernburggal az élen
június 15–október 18.	a második hágai békekonferencia
augusztus 31.	Nagy-Britannia és Oroszország megállapodása az érdekszférák elhatárolásáról; a hármas antant létrejötte
1908. május	az első gyémántok megtalálása Német Délnyugat-Afrikában, Lüderitztől keletre
július 21.	Dernburg gyarmatügyi miniszter újabb vasútvonalat avat Lüderitzbucht kikötőváros és Keetmanshoop között
1909. január 28.	rendelet Német Délnyugat-Afrika önrendelkezéséről
április 1.	Szamoán meghiúsult Lauaki törzsfőnök felkelési kísérlete
július 14.	Bethmann Hollweg német birodalmi kancellár (1917-ig), a Mitteleuropa-tervek támogatója
október 25.	Csiaocsouban (Csingtao) főiskola nyílt, amely hazai hallgatók előtt is nyitva állt
1910. október	a *Közép-Európai Gazdasági Egyesületek* budapesti konferenciája
1911. július 1.	a *Panther* (Párduc) német ágyúnaszád horgonyt vetett a marokkói Agadírban. A második Marokkó-válság a *„párducugrással"* elérte csúcspontját
november 4.	a német–francia Marokkó–Kongó-szerződéssel megnövekedett Kamerun német gyarmat területe
1911–1912 fordulója	a Közép-Afrika német! jelszóval Német Kelet-Afrika, Kamerun, Német Délnyugat-Afrika, Angola és Mozambik portugál gyarmatok részei, Francia Egyenlítői-Afrika és a belga Kongó birtoklása is szóba került
1912. január 17.	Szamoán feloldották a vegyes házasságok tilalmát
február	Richard B. Haldane brit hadügyminiszter Berlinben

október 9.	az első Balkán-háború
1913. május 30.	a londoni békével lezárul az első Balkán-háború
június 29–augusztus 10.	a második Balkán-háború, amely a bukaresti békével zárul
1914. június 28.	Gavrilo Princip Szarajevóban meggyilkolta Ferenc Ferdinánd osztrák–magyar trónörököst és feleségét
július 28.	Ausztria–Magyarország hadüzenete Szerbiának
augusztus 5.	von Doering kormányzó-helyettes kinyilvánította Togo semlegességét
augusztus 9.	Kamerunban hazaárulás vádjával kivégezték Rudolf Manga Bellt, a törzsfőnök fiát
augusztus 10.	Japán ultimátumban követelte Csiaocsou területének átadását
augusztus 23.	Japán hadüzenete a Német Birodalomnak
augusztus 27.	Togo gyarmat átadása a brit csapatoknak
augusztus 29.	új-zélandi csapatok elfoglalták Szamoa gyarmatot
szeptember 5–10.	a Marne-i csatában a francia hadsereg megállítja a német csapatok előrenyomulását; az állóháború kezdete
szeptember 9.	a német birodalmi kormány hadicél-programja
szeptember	Heinrich Claß *Emlékirat a német nép háborúban követendő nemzeti, gazdasági és politikai céljairól*
szeptember 13.	Német Délnyugat-Afrikában megkezdődtek az ellenségeskedések a dél-afrikai csapatokkal
szeptember 14.	ausztrál csapatok elfoglalták Rabault, Német Új-Guinea kormányzósági székhelyét
szeptember–október	Japán megszállta a Karolina-, Palau-, Mariane- és Marschall-szigeteket Német Új-Guineán
október	tárgyalások az európai gazdasági együttműködésről
november 6.	Ludwig Roselius brémai vállalkozó és kereskedő a román királynak Reinhold Mannesmann nevében Németország és Ausztria–Magyarország vezette *Európai Egyesült Államok* létrehozását javasolja Otto Lehmann-Russbueldt *Die Schaffung der Vereinigten Staaten von Europa* című munkája
november 4.	német győzelem a Tanga melletti csatában Német Kelet-Afrikában
november 7.	Csiaocsou erődjének kapitulációja a japánok előtt
1915. április 26.	Olaszország és antant hatalmak londoni titkos szerződése
május 11.	Windhuk erődjének eleste Német Délnyugat-Afrikában
május 23.	Olaszország az antant oldalán belép a háborúba
július 9.	a német védcsapatok kapitulációja Német Délnyugat-Afrikában
augusztus 30.	Falkenhayn tábornok *Európai Államszövetség-terve* Friedrich Naumann *Mitteleuropa* című könyve
szeptember 2.	Jagow német államtitkár memoranduma a lengyel kérdést a német politika hajtóerejének tekinti
szeptember	H. Friedjung, M. Hainisch, E. von Philippovich és H. Übersberger megkül-

	dik Hollweg kancellárnak *Emlékirat Német-Ausztriából* című tervezetüket a közép-európai gazdasági térség alakításáról
november	berlini konferencia; Hollweg kancellár Burian osztrák–magyar külügyminiszternek a kölcsönös vámegyezményeken nyugvó vámszövetséget javasol; Johannes Erni *Die europäische Union als Bedingung und Grundlage des dauernden Friedens* című munkája
1916. február 14.	a kameruni német védcsapatok maradványainak lefegyverzése Spanyol-Guineában és spanyol védelem alá helyezése
február 21.	a verduni csata (1916. december 16-ig)
május 31.	a német és angol flotta összecsapása a Skagerraknál
június 24–november 26.	anyagcsata a nyugati fronton a Somme folyónál
augusztus 17.	Románia és az antant hatalmak bukaresti titkos szerződése; augusztus 27-én az Osztrák–Magyar Monarchia megtámadásával az antant oldalán belép a háborúba
augusztus	Friedrich Naumann *Bulgária és Közép-Európa* című tanulmánya
szeptember 4.	a britek elfoglalják Dar es Salaamot, Német Kelet-Afrika fővárosát
szeptember 19.	Hindenburg tábornok a német-osztrák-magyar katonai egyezmény kiegészítéseként a kiképzési és parancsnoklási rendszer azonossá tételét és a német nyelv általánossá tételét javasolja
november 5.	a Német Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia közösen proklamálja az önálló, alkotmányos Lengyel Királyság megalakulását
november 21.	68 évi uralkodás után Bécsben meghal Ferenc József császár és király; Ausztria–Magyarország új uralkodója IV. Károly
december 12.	a központi hatalmak általános értelmű békeajánlata az antant hatalmaknak
december 21.	Wilson amerikai elnök felhívása a hadviselő felekhez
december 26.	az Osztrák–Magyar Monarchia és a Német Birodalom válasza Wilson elnök felhívására
december 31.	az antant hatalmak elutasítják Németország és Ausztria-Magyarország békeajánlatát; Emil Rüegg *Die Vereinigten Staaten von Europa* című írása
1917. január 12.	az antant hatalmak válasza Wilson elnök felhívására
január 31.	a központi hatalmak bejelentik a korlátlan tengeralattjáró háború megindítását
március 10–11.	Péterváron (1914–1922 Petrográd) általános politikai sztrájk, amely felkelésbe csap át (Julián naptár szerint február 25–26.)
március 15.	II. Miklós orosz cár, majd másnap utódja, Mihály lemondása; Lvov herceg első ideiglenes kormánya
április 6.	Németországnak átadott hadüzenettel az Amerikai Egyesült Államok az antant oldalán belép a háborúba
május.	Friedrich Naumann *Közép-Európa és Lengyelország* című emlékirata
május 23.	Tisza István kormányának lemondása; utódja gróf Eszterházy Móric (június 13-ig)

május 30–31.	Frankfurt am Mainban megalakul a *Közép-Európai Államszövetség (Mitteleuropäischer Staatenbund)* egyesülete
július 13.	Vilmos császár lemondatja Bethmann-Hollweg kancellárt, utódja dr. Georg Michaelis
július 22.	Lvov herceg lemondása; Kerenszkij kormányalakítása Oroszországban
szeptember 7–12.	Kornyilov tábornok puccskísérletének kudarca
szeptember 14.	Oroszországban kikiáltják a köztársaságot
október 7.	konferencia Bad Kreuznachban
november 6–12.	bolsevik hatalomátvétel Oroszországban (Julián naptár szerint október 24–30.)
december 21.	Finnország függetlenségének elismerése
december 22.	Breszt-Litovszkban béketárgyalások kezdődnek Oroszország és a központi hatalmak között Carl Zimmermann *Die Vereinigten Staaten von Europa* című műve
1918. január 8.	Wilson amerikai elnök 14 pontja
március 3.	Oroszország és a központi hatalmak aláírják breszt-litovszki békeszerződéseket
március 7.	német–finn szerződés
április 14.	lemond Czernin osztrák–magyar külügyminiszter
május 7.	Románia és a központi hatalmak bukaresti békeszerződése
július 2.	hat pontos német hadicéltervezet az Osztrák–Magyar Monarchiának
július 10.	Salzburgban megkezdődik Németország és Ausztria-Magyarország vám- és gazdasági konferenciája; az első szovjet alkotmány elfogadása
július 20.	a *Közép-Európa Egyesület* megalakulása
augusztus 8.	a német hadsereg fekete napja a nyugati hadszíntéren
szeptember 30.	Hertling német birodalmi kancellár lemondása, utódja Miksa badeni herceg
október 28.	Prágában kikiáltják a Csehszlovák Köztársaságot
október 30.	Törökország kapitulációja
november 1.	Magyarország függetlensége
november 3.	a páduai fegyverszüneti egyezmény
november 11.	a compiegne-i német fegyverszüneti egyezmény
november 11.	fegyverszüneti egyezmény a szövetséges hatalmak és Németország között
november 12.	az Osztrák Köztársaság kikiáltása
november 16.	a Magyar Népköztásaság kikiáltása
november 25.	Lettow-Vorbeck kapitulációja Német Kelet-Afrikában
december 1.	a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (SHS állam) megalakulása
1919. január 12.	a párizsi békekonferencia
február 6.	a weimari nemzetgyűlés megnyitása
február 11.	Friedrich Ebert a weimari köztársaság első elnöke

március 2.	Lettow-Vorbeck védcsapatainak bevonulása Berlinbe
április 28.	a Nemzetek Szövetsége alapokmányának elfogadása
június 28.	Németország aláírja a versailles-i békeszerződést és a lengyel kisebbségvédelmi szerződést
június 28.	a versailles-i békeszerződés aláírása; Németország véglegesen elveszítette valamennyi gyarmati területét
szeptember 10.	Ausztria Saint-Germain-i békeszerződése
november 27.	Bulgária békeszerződése Neuillyben
	Pásztor József *Európai Egyesült Államok* című munkája
1920. február 24.	Németországban megalakul a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt *(NSDAP)*
június 4.	Magyarország aláírja a trianoni békeszerződést
augusztus 10.	Törökország aláírja a sevres-i békét
augusztus 14.	a jugoszláv–csehszlovák szövetségi szerződés (a kisantant megalakulása)
nyár	német kereskedelmi szerződés Csehszlovákiával és Magyarországgal; utóbbival a legnagyobb kedvezmény elve alapján
1921. március 18.	a rigai békeszerződés Lengyelország és Szovjet-Oroszország között
április 23.	a román–csehszlovák szövetségi szerződés aláírása
április 27.	a német jóvátételeket 132 milliárd márkában állapítják meg
június 7.	a román-jugoszláv szövetségi szerződés
augusztus 25.	az Amerikai Egyesült Államok és Németország békeszerződése
október 13.	az ún. Burgenland-kérdés rendezése a velencei jegyzőkönyvben
	Németország legnagyobb kedvezményt biztosító egyezménye Jugoszláviával
1922. április 3.	Joszif Visszarionovics Sztálin az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt főtitkára
április 10–május 19.	a genovai világgazdasági konferencia
április 16.	a rapallói egyezmény
	a genfi jegyzőkönyv, amely többek között biztosította Ausztria pénzügyi szanálását
június 24.	Walther Rathenau német külügyminiszter meggyilkolása
október 4.	Anglia, Franciaország, Olaszország és Csehszlovákia garanciája Ausztria területi és politikai függetlenségéért
október 27–28.	a fasiszták Rómába menetelése (*Marcia su Roma*)
december 30.	a Szovjetunió megalakulása
	Wilhelm Heile *Die Vereinigten Staaten von Europa* című munkája
1923. január 11.	a Ruhr-vidék francia és belga megszállása
január 13–szeptember 26.	passzív ellenállás Németországban
július 24.	Törökország Lausanne-ban aláírja a békeszerződést

augusztus 13.	Gustav Stresemann kancellár, majd külügyminiszter
november 8–9.	Hitler müncheni sörpuccsa, a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt betiltása
november 15.	a Rentenmark bevezetése, s az infláció felszámolása Németországban
1924. január 21.	Vlagyimir Iljics Lenin halála
január 25.	a francia–csehszlovák szövetségi szerződés
január 31.	a Szovjetunió első alkotmánya
március 24.	a Görög Köztársaság kikiáltása
július 16–augusztus 16.	a szövetséges hatalmak konferenciája, a Dawes-terv elfogadása
október 2.	a genfi jegyzőkönyv a nemzetközi vitás kérdések békés rendezéséről a Népszövetségben
	Hermann Kranold *Vereinigte Staaten von Europa* című tervezete
1925. február 26.	a náci párt *(NSDAP)* újjáalakulása
április 26.	Paul von Hindenburg a weimari köztársaság elnöke
október 5–16.	a locarnói konferencia
december 1.	a locarnói szerződések aláírása
	Bécsben ülésezik a *Mitteleuropäische Wirtschaftstagung* (Közép-európai Gazdasági Ülés)
	Richard N. Coudenhove-Calergi *Kampf um Paneuropa* című munkája
1926. március 23.	Gustav Stresemann titkos emlékirata az európai külföldön élő németség számára nyújtandó 30 millió birodalmi márkás hitelről
március 26.	Lengyelország és Románia garanciális szerződése
április 24.	Németország és a Szovjetunió barátsági és megnemtámadási szerződése
június 10.	a francia–román szerződés
szeptember 8.	Németország a Népszövetség tagja
szeptember 17.	Stresemann és Briand thoiry-i tárgyalásai
december 10.	Stresemann Nobel-békedíjas
	Hans Heimann *Europäische Zollunion* című műve
1927. január 31.	Németországból kivonják a szövetséges katonai bizottságot
április 5.	Olaszország és Magyarország *„örök barátsági szerződése"*
november 11.	Franciaország és Jugoszlávia barátsági szerződése
1928. március 17.	a *Deutscher Schutzbund* berlini záróülésén elfogadják az ún. *Európai célkitűzést*
augusztus 27.	a Briand-Kellog-paktum
szeptember 26.	Genfben elfogadják az Általános Aktát
1929. január 6.	I. Sándor király Jugoszláviában diktatúrát vezet be; a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság új neve Jugoszláv Királyság

február 9.	a Szovjetunió, Lengyelország, Románia, Lettország és Észtország moszkvai jegyzőkönyve
február 11.	Olaszország és a Vatikán lateráni szerződése
február 11–június 7.	párizsi konferencia a Dawes-terv revíziójáról
augusztus 6–31.	az első hágai konferencia a Young-terv elfogadásáról
szeptember 5.	Briand francia külügyminiszter Páneurópa-tervezete
október 3.	Gustav Stresemann külügyminiszter halála; utóda Julius Curtius
október 29.	a *„fekete csütörtök"* a New York-i tőzsdén, a világgazdasági válság kezdete
november 30.	a rajnai övezet katonai kiürítése
1930. január 3–20.	a második hágai konferencia a Young-tervről
január 10–11.	a Népszövetség Gazdasági Bizottságának XXXI. Ülésszaka
február 6.	Olaszország és Ausztria barátsági szerződése
február 17–március 24.	előzetes konferencia az összehangolt gazdasági akció érdekében
május 17.	Briand francia külügyminiszter Európa-memoranduma
június 25–27.	a kisantant agrárkonferenciája
július 22–24.	agrárkonferencia Bukarestben
nyár	a Briand-terv kapcsán a német Külügyi Hivatal a gazdaságnak ad elsőbbséget a politikával szemben
július 31–augusztus 1.	agrárkonferencia Sinaiában
augusztus 28–30.	a varsói gazdasági konferencia agrárblokk létrehozását kezdeményezi
szeptember–október	a Népszövetség XI. Közgyűlése
október 18–21.	agrárkonferencia Bukarestben
november	a német Külügyi Hivatal vámkedvezménye a délkelet-európai államok egyes mezőgazdasági terményeire
november 17–28.	a második genfi nemzetközi konferencia az összehangolt gazdasági akcióért
1931. január 16–21.	a Bizottság az Európai Unióért II. Ülésszaka Genfben
február 23–25.	az első Európai Gabonakonferencia Párizsban
február 26–28.	a második Európai Gabonakonferencia Párizsban
március 20.	az osztrák–német vámunió tervezete
március 26–április 2.	Nemzetközi Búzakonferencia Rómában
május 18–23.	a Gabonaexportőr Országok Konferenciája Londonban
június 27.	német–román vámpreferencia szerződés
július 18.	német–magyar, majd német–jugoszláv és német–bolgár vámkedvezményes szerződések az agrártermékekre
szeptember 5.	az Állandó Nemzetközi Bíróság megvétózza az osztrák–német vámunió-tervezetet
október 11.	megalakul a harzburgi front Németországban
november	Eduard Beneš csehszlovák külügyminiszter gazdasági egységesítési terve Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország vámszövetségével

1932. január 7.	Brüning kancellár beszünteti a német jóvátételek fizetését
január 21.	szovjet–finn megnemtámadási szerződés
január 25.	szovjet–lengyel megnemtámadási szerződés
február 2.	genfi nemzetközi leszerelési konferencia (1934-ig)
február 5.	szovjet–lett megnemtámadási szerződés
március 5.	a Tardieu-terv
április 6–8.	négyhatalmi konferencia Londonban
május 4.	szovjet–észt megnemtámadási szerződés
június 16–július 9.	jóvátételi konferencia Lausanne-ban
július 22.	Németország kivonul a genfi leszerelési konferenciáról
augusztus	agrárkonferencia Varsóban
szeptember 5–20.	a stresai konferencia
november 29.	francia–szovjet megnemtámadási szerződés
december 11.	a genfi öthatalmi konferencia nyilatkozata Németország fegyverkezési egyenjogúságáról
	angol szanálási terv a dunai országok vámuniójára
1933. január 30.	Adolf Hitler *(NSDAP)* birodalmi kancellár
február 1.	a Reichstag feloszlatása
február 2.	a második leszerelési konferencia
február 3.	Hitler beterjeszti élettér-programját a Reichswehr-vezetésnek
február 16.	a kisantant szervezeti paktuma
február 27.	a Reichstag felgyújtása
február 28.	a birodalmi elnök rendelete *„A nép és az állam védelmében"*
március 5.	Reichstag-választások (az NSDAP 44%-ot szerez); megkezdődik a tartományok egységesítése
március 21.	*„Potsdam napja"*
március 24.	a felhatalmazási törvény
március 31.	*„Ideiglenes törvény a tartományok egységesítésére a birodalommal"*
április 1.	a zsidó üzletek bojkottja
április 6.	a dachaui koncentrációs tábor felállítása
április 25.	a zsidók hallgatók diszkriminációja a főiskolákon
április 27.	angol–német kereskedelmi szerződés
május 2.	a szakszervezetek felszámolása
május 5.	az 1926. évi német–szovjet szerződés meghosszabbítása
május 10.	a Német Munkafront *(DAF)* megalakulása; könyvégetések
május 17.	Hitler *„nagy békebeszéde"* a Reichstagban
június 1.	munkateremtési program meghirdetése
június 2.	az SPD elnöksége prágai emigrációba vonul
június 12–július 27.	nemzetközi gazdasági konferencia Londonban
július 15.	négyhatalmi szerződés
június 22.	a pártok betiltásának illetve önfeloszlatásának kezdete

július 14.	törvény a pártok újjáalakulása ellen; törvény az örökletes betegségben szenvedők ellen
július 15.	négyhatalmi szerződés parafálása Németország, Franciaország, Nagy-Britannia és Olaszország között
július 20.	a Német Birodalom és a Vatikán konkordátuma
szeptember 2.	szovjet–olasz barátsági, megnemtámadási és semlegességi szerződés
október 14.	Németország kilép a Népszövetségből és távozik a leszerelési konferenciáról
szeptember 29.	a birodalmi örökbirtok-törvény elfogadása
október 4.	a szerkesztői törvény elfogadása
október 14.	Németország távozik a leszerelési konferenciáról és kilép a Népszövetségből (október 19.)
november 12.	(manipulált) Reichstag-választások
december 1.	törvény a párt és az állam egységéről
december	a birodalom és az IG-Farben *„benzinszerződése"*
1934. január 20.	törvény a nemzeti munkáról
január 26.	német–lengyel megnemtámadási egyezmény
február 7.	a birodalmi védelmi tanács háborús gazdasági lépésekről határoz
február 9.	a Balkán-paktum aláírása
február 14.	a Reichsrat feloszlatása
február 21.	Németország és Magyarország preferenciális szerződése
március 17.	Olaszország, Magyarország és Ausztria ún. római jegyzőkönyve
március–április	Rupert von Schumacher *A délkeleti térség a Közép-Európa koncepcióban* című írása
április 20.	Himmler a Gestapo vezetője
április 24.	a népbíróságok felállítása
május 1.	Németország és Jugoszlávia preferenciális szerződése
június 9.	a szovjet–román és szovjet–csehszlovák diplomáciai kapcsolatok felvétele
június 14–15.	Hitler és Mussolini első találkozója Velencében
június 27.	a keleti paktum (keleti Locarno) terve
június 30.	Röhm meggyilkolása
július 20.	az SS önállósodik (kilép az SA felügyelete alól) és Hitlernek rendelik alá
július 25.	nemzetiszocialista puccs Ausztriában. Engelbert Dollfuss osztrák szövetségi kancellár meggyilkolása
augusztus 2.	Hindenburg halála; Hitler *„Führer és birodalmi kancellár"*
szeptember 5.	Németország elutasítja a keleti paktumban való részvételt; Lengyelország ugyanezt teszi szeptember 27-én
szeptember 18.	a Szovjetunió belép a Népszövetségbe
szeptember	Hjalmar Schacht *Új terve*
1933–1936	német klíring-egyezmények a dunai államokkal

1935. január 7.	a római francia–olasz egyezmények
január 13.	népszavazás a Saar-vidék Németországhoz történő visszacsatolásáról (a szavazók 91%-a a Birodalomhoz való visszatérést sürgeti)
március 16.	az általános hadkötelezettség bevezetése Németországban; Hitler felmondja a versailles-i szerződés katonai rendelkezéseit
május 21.	Hitler 13 pontos *„békeprogramja"* a Reichstagban
április 11–14.	Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország stresai konferenciája
május 2.	öt évre szóló szovjet–francia kölcsönös segítségnyújtási szerződés
május 16.	szovjet–csehszlovák kölcsönös segítségnyújtási szerződés
június 18.	angol–német flottaegyezmény
június 26.	a birodalmi munkaszolgálat bevezetése
szeptember 15.	a nürnbergi faji törvények
1936. március 7.	német csapatok bevonulása a demilitarizált Rajna-vidékre; a locarnói szerződés felmondása
március 29.	(manipulált) Reichstag-választások
április 24.	nemzetiszocialista rendi várak felavatása
július 11.	német–osztrák egyezmény a politikai kapcsolatokról
június 17.	Himmler a rendőrség vezetője
július 18.	katonai lázadás Spanyol Marokkóban a köztársasági kormány ellen, a spanyol polgárháború
július 20.	Hitler az 1936. július 17-én kezdődött spanyol polgárháborúba való beavatkozásról dönt
augusztus 1.	a berlini olimpia megnyitása
szeptember 9.	a négyéves terv meghirdetése
október 25.	a berchtesgadeni jegyzőkönyvvel létrejön a Berlin–Róma-tengely
november 25.	Japán és Németország antikomintern paktuma Werner Daitz: *Emlékirat az európai nagytér-gazdaságért felelős központi hivatal felállításáról*
1937. január 26.	törvény a tisztviselőkről
március 20.	német–spanyol titkos együttműködési jegyzőkönyv
június 24.	utasítás a Wehrmacht számára a háborús előkészületekről
november 5.	Hitler beszéde a Wehrmacht parancsnokai és a külügyminiszter előtt külpolitikai céljairól *(„Hossbach-leirat")*
november 6.	Olaszország csatlakozik az antikomintern paktumhoz
november 19.	Lord Halifax látogatása Hitlernél Obersalzbergen; a békés revíziós politika angol támogatása
november 26.	Schacht birodalmi gazdasági miniszter elbocsátása
december 11.	Olaszország kilépése a Népszövetségből
1938. február 4.	Blomberg hadügyminiszter és Fritsch hadsereg-főparancsnok elbocsátása; Hitler a Wehrmacht főparancsnoka lesz; a Wehrmacht főparancsnoksá-

	gának felállítása Keitel vezetésével; Neurath birodalmi külügyminisztert Ribbentrop váltja fel
február 12.	Schuschnigg osztrák kancellár és Hitler tárgyalása Obersalzbergen
március 12.	a Wehrmacht bevonul Ausztriába
március 13.	törvény *„Ausztria újraegyesüléséről a Német Birodalommal" („Anschluss")*
április 10.	a nagynémet Reichstag-választások
április 18.	angol–olasz egyezmények, az ún. gentlemen's agreement
április 24.	Konrad Henlein Szudétanémet Pártja autonómiát követel Csehszlovákia szudétanémet területei számára
április 26.	a zsidó vagyonok bejelentési kötelezettsége
május 3.	Hitler látogatása Rómában
május 30.	Hitler utasítása a Wehrmachtnak Csehszlovákia szétzúzására
augusztus 22.	Bledben aláírják a magyar–kisantant szerződés
szeptember 22–24.	Chamberlain Bad Godesberg-i tárgyalása Hitlerrel a *„Szudéta-válság"* szabályozásáról
szeptember 26.	Hitler kijelenti, hogy a Szudéta-vidék elszakítása az utolsó területi követelése
szeptember 29.	a müncheni konferencia a Szudéta-vidékről
szeptember 30.	Hitler és Chamberlain közös nyilatkozata
október 1.	a német csapatok bevonulnak a szudétanémet területekre
október 21.	Hitler első utasítása a *„csonka-Csehszlovákia elintézésére"*
november 2.	az első bécsi döntés
november 12.	az utolsó zsidó üzleteket is *„kényszerárják"*
december 6.	német–francia megnemtámadási szerződés aláírása Párizsban
1939. január 20.	zsidó kivándorlási központ felállítása
március 15.	a német csapatok bevonulnak Prágába, s március 16-án megalakítják a Cseh–Morva Protektorátust
március 18–23.	protektorátusi szerződés Németország és Szlovákia között
március 21.	Hitler Lengyelországtól Danzig visszaadását, s a lengyel területen kívüli autópálya és vasútvonal építését követeli a korridoron keresztül. A német–lengyel határra hosszú távú garanciát nyújt
március 23.	Szlovákia a Német Birodalom *„védelme"* alá helyezi magát; Politikai nyomásra Litvánia visszaadja a Memel-vidéket a Német Birodalomnak; a német csapatok bevonulása; német–román gazdasági együttműködési szerződés
március 27.	Spanyolország belép az antikomintern paktumba
március 31.	brit és francia garancianyilatkozat Lengyelország függetlenségéről. Barátsági szerződés Németország és Spanyolország között
április 3.	Führer-utasítás Lengyelország megtámadására
április 15.	angol–francia–szovjet tárgyalások Moszkvában a kölcsönös segítségnyújtásról
április 17.	a német–szovjet kereskedelmi tárgyalások

május 22. a német–olasz katonai egyezmény, az ún. „acélpaktum" aláírása
május 23. Hitler ismerteti tábornokainak támadási terveit
június 20. a sugárhajtású repülőgép (HE 176) első repülése
augusztus 23. a szovjet–német megnemtámadási szerződés
augusztus 25. angol–lengyel kölcsönös segítségnyújtási szerződés; Hitler együttműködési ajánlata Nagy-Britanniának a Lengyelország leverése utáni időszakra
szeptember 1. Németország megtámadja Lengyelországot; brit és francia jegyzék a német kormányhoz
szeptember 3. Nagy-Britannia és Franciaország hadüzenete Németországnak
szeptember 28. szovjet–német határ- és barátsági szerződés
október 6. Hitler *„békefelhívása"* a nyugati hatalmakhoz
november 8. merénylet Hitler ellen Münchenben
november 30. a Szovjetunió megtámadja Finnországot (1940. március 12-ig)
december 14. a Szovjetuniót kizárják a Népszövetségből

1940. február 11. szovjet–német gazdasági szerződés
március 17. Todt fegyverzetügyi miniszterré történő kinevezése
április 9. Németország megtámadja Dániát és Norvégiát
május 10. Németország támadást indít a nyugati fronton Hollandia, Belgium, Luxemburg és Franciaország ellen
május 18. Eupen és Malmedy visszacsatolása
május 31. Werner Daitz emlékirata a nagytér-gazdaság birodalmi megbízotti hivatal felállításáról
június 10. Olaszország hadba lépése
június 18. Hitler–Mussolini találkozó Münchenben
június 22. Compiegne-ben francia–német fegyverszüneti egyezmény; Vichyben megalakul a Pétain-kormány
július 9. a Külügyi hivatal (AA) feljegyzése a német gazdaság felépítéséről
július 19. Hitler utolsó *„békefelhívása"* a nyugati hatalmakhoz
augusztus 3–6. a Szovjetunió bekebelezi Litvániát, Lettországot és Észtországot
augusztus 30. a második bécsi döntés
szeptember 27. háromhatalmi egyezmény Németország, Olaszország és Japán között
október 4. Hitler–Mussolini találkozó a Brenneren
november 12–13. Molotov berlini tárgyalásai
november 20. Magyarország csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez
december 18. Hitler utasítása a Barbarossa-terv kidolgozására

1941. január 19. Hitler–Mussolini találkozó a Berghofon
február 11. német csapatok Afrikában
március 2. német csapatok bevonulása Bulgáriába
március 25. Jugoszlávia csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez, ám a március 27-i puccsal angolbarát kormány kerül hatalomra
március 31. a német Afrika-hadtest támadása Cyrenaikában

április	Franciaország új rendjének terve
április 5.	szovjet–jugoszláv barátsági és megnemtámadási szerződés
április 6.	Németország megindítja a balkáni hadjáratot Jugoszlávia és Görögország ellen
április 11.	Magyarország megtámadja Jugoszláviát és ezzel belép a második világháborúba
május 10.	Rudolf Hess Skóciába repül
június 2.	Hitler–Mussolini találkozó a Brenneren
június 6.	a *„komisszár-parancs"* kiadása
június 22.	Németország megtámadja a Szovjetuniót
július 12.	szovjet–angol kölcsönös segítségnyújtási szerződés
augusztus 14.	Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok aláírja az Atlanti Chartát
december 7.	Japán hadüzenet nélkül megtámadja Pearl Harbort, az Egyesült Államok belép a második világháborúba (december 8: hadüzenet Japánnak)
december 11.	német–olasz–japán egyezmény az együttes hadviselésről; német (és olasz) hadüzenet az Egyesült Államoknak
1942. január 1.	az Egyesült Nemzetek nyilatkozata
január 18.	német–olasz–japán katonai egyezmény, amely a hadműveleti területek határát a 70. délkör vonalán állapította meg
január 20.	a wannsee-i konferencia a zsidók deportálásáról és meggyilkolásáról
február 8.	Speer fegyverzetügyi miniszterré történő kinevezése
február 28.	Solaro: *az új Európa fasiszta közösségi birodalma* című munkája
április 22.	a központi tervezés bevezetése
április 26.	Hitler a jog legfőbb birtokosa
április 29.	Hitler–Mussolini találkozó Salzburgban
május 26.	angol–szovjet szövetségi és kölcsönös segítségnyújtási szerződés 20 évre; merénylet Heydrich ellen; német offenzíva Észak-Afrikában
június 11.	szovjet–amerikai kölcsönös segítségnyújtási szerződés
június 28.	német offenzíva a délkeleti fronton
július 17–1943. február 2.	a volgai csata (Sztálingrád)
november 3.	brit áttörés El Alameinnél
november 11.	a német csapatok bevonulnak a meg nem szállt francia területekre
1943. január 14–24.	a casablancai konferencia
január 31– február 2.	a 6. német hadsereg kapitulációja Sztálingrádnál
március 21.	Ribbentrop feljegyzése az Európai Államszövetségről
április 13.	a katyńi tömegsír felfedezése
április 19.	a varsói gettólázadás kezdete
május 13.	a német Afrika-hadtest kapitulációja
május 19.	Berlint *„zsidómentesnek"* nyilvánítják
június 5.	Laval: *A holnap Európája* című munkája

	Delaisi: *Az európai gazdaság forradalma* című munkája
július 1.	Bottai: *Megfontolások az Új Rendhez* című munkája
július 10.	angol–amerikai partraszállás Szicíliában
július 12.	Moszkvában megalakul a Szabad Németország Nemzeti Bizottsága
július 13.	a kurszki német offenzíva meghiúsulása
július 19.	Hitler–Mussolini találkozó Feltre-ben
július 25.	Mussolini megbukik, Badoglio a kormányfő
augusztus 9.	a kreisaui kör alapelveinek kidolgozása
augusztus 20.	Clodius: *Feljegyzés Európa gazdasági újjárendezéséről*
szeptember 8.	az olasz fegyverszünet után Észak- és Közép-Olaszország német megszállása
szeptember 3.	angol–amerikai csapatok partraszállása Dél-Olaszországban, az olasz fegyverszüneti egyezmény aláírása
szeptember 12.	a németek kiszabadítják Mussolinit
	Ferri: *Javaslatok az európai gazdasági együttműködésre* című munkája
	Tigerstedt: *Nemzetállam és Európa-gondolat* című munkája
szeptember 9.	az AA Európa-bizottságának alaptételei
	Renthe-Fink: *Feljegyzés az Európai Államszövetségről* című munkája
szeptember 26.	az olaszországi Saloban megalakul a Fasiszta Köztársaság
október 19–30.	a szövetséges külügyminiszterek moszkvai konferenciája
november 9.	Himmler különbéke-puhatolózásai Svédországon keresztül az Egyesült Államok felé
november 14.	a veronai manifesztum
november 18.	a brit légierő bombázni kezdi Berlint
november 28–december 1.	a teheráni konferencia
december 12.	szovjet–csehszlovák kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírása
1944. március 19.	Magyarország német megszállása
június 6.	angolszász partraszállás Normandiában
június 12.	a németek V-1-es rakétákkal támadják Londont
július 3.	a keleti front összeomlása
július 15.	Drieu la Rochelle: *Fasiszta mérleg* című munkája
július 20.	Stauffenberg merénylete Hitler ellen
augusztus 23.	román kapituláció
szeptember 11.	Bulgária hadüzenete Németországnak
szeptember 12.	a szövetségesek egyezménye Németország megszállási övezeteiről és Nagy-Berlin igazgatásáról
október 9–18.	a moszkvai Churchill-Sztálin találkozó
	A. Spinelli e. E. Rossi *Problemi della Federazione Europea* című műve
	SS-Főhivatal: *A német háborús cél: Az európai békeeszme*
	SS-Főhivatal: *Európa-Charta*
	Quisling: *Az Európa-szerződés tervezete*

november 17.	Mussert: *Emlékirat*
december 16–24.	német offenzíva az Ardennekben
1945. január 20.	a szovjet–magyar fegyverszüneti egyezmény aláírása
február 4–11.	a szövetségesek jaltai konferenciája
április 12.	Roosevelt amerikai elnök halála, utóda H. S. Truman
április 21.	Szovjet–lengyel barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződés
április 25–június 26.	az ENSZ alakuló közgyűlése San Franciscóban
április 27.	Ausztria függetlenségi nyilatkozata
április 28.	Mussolini kivégzése
április 30.	Hitler öngyilkossága
május 2.	Dönitz „birodalmi elnökként" Flensburgba települ
május 7–9.	feltétel nélküli német kapituláció Reimsben és Berlin-Karlshorstban
május 23.	a Dönitz-kormány letartóztatása
május 26.	az ENSZ alapokmányának elfogadása
július 17–augusztus 2.	a potsdami konferencia
szeptember 2.	Japán feltétel nélkül kapitulációja

ÉLETRAJZI ISMERTETÉS

ABETZ, Otto (1903–1958): német tanár, politikus, a német–francia közeledés híve. 1940-ben párizsi nagykövet. Németország és Franciaországgal ideiglenes békekötési kísérleteit Hitler meghiúsította. 1945-ben letartóztatták, 1949-ben Párizsban 20 év kényszermunkára ítélték, 1954-ben szabadult.

ALPERS, Ludwig (1866–1959): a hannoveri munkás- és kézműves szövetség főtanácsának elnöke. 1912–1930-ban Reichstag-képviselő. 1916-ban megalapította a föderációs célú *Közép-európai Államszövetséget*, 1926-ban pedig a *Német Föderalisták Munkaközösségét*. 1945-ben az Alsó-Szászországi Tartományi Párt (1947-től Német Párt) alapító tagja.

ANTONESCU, Ion (1882–1946): román katonatiszt, marsall és államfő. 1933-tól a román hadsereg vezérkari főnöke, 1937-től hadügyminiszter. II. Károly király akarata ellenére szövetséget kötött a fasiszta Vasgárdával. 1940–1944 között Románia teljhatalmú állam- és kormányfője. 1941-ben Németország oldalán belépett a második világháborúba, 1944-ben Mihály király megbuktatta. 1946-ban halálra ítélték és kivégezték.

AUERSPERG, Karl von (1814–1890): cseh–osztrák politikus és miniszterelnök. Jogot tanult, a cseh nemesi rend vezető személyisége, emiatt Metternich kancellár ellenzékéhez tartozott. 1861-től a cseh tartományi gyűlés tagja, 1872–1883 között császári megbízott Csehországban, 1861–1890-ig a az osztrák birodalmi tanács felsőházának *(Herrenhaus)* tagja, 1867-ig elnöke. 1867–1868-ban osztrák miniszterelnök. 1868–1883 között ismét császári megbízott Csehországban, a föderalizmus ellensége.

ATTLEE, Clement Richard (1883–1967): angol ügyvéd, munkáspárti politikus, 1935–1955-ig a párt vezetője. 1940-től háborús koalíciós kormányok minisztere, 1943-tól miniszterelnök-helyettes, majd 1945–1951 között munkáspárti miniszterelnök.

BADEN, Max von (1967–1929): 1918. október 3. és november 9. között a császár által kinevezett utolsó birodalmi kancellár.

BAUER, Gustav (1970–1944): német szociáldemokrata politikus. 1919–1920-ban birodalmi kancellár, 1921–1922-ben birodalmi pénzügyminiszter.

BECK, Ludwig (1880–1944): német katonatiszt, tábornok. 1935–1938-ban a hadsereg vezérkari főnöke. A Beck-Goerdeler polgári és katonai ellenállási csoport *„feje"*. Az 1944. július 20-i Hitler-ellenes puccskísérlet meghiúsulásakor öngyilkosságot követett el.

BENEŠ, Edvard (1884–1948): cseh politikus, jogász. Az első világháború idején – svájci emigrációban – csatlakozott Masarykhoz, akivel erőteljes propagandát fejtett ki a Habsburg-birodalom ellen, majd a Csehszlovák Köztársaság megalakításáért. Az emigráns Csehszlovák Nemzeti Tanács főtitkára. Az első világháború után 1935-ig az új csehszlovák állam külügyminisztere. Jelentős szerepet játszott a Népszövetség megalakításában. Kezdeményezésére jött létre a kisantant. 1935-től Csehszlovákia elnöke. Bár Csehszlovákia védelmi szerződést kötött a Szovjetunióval, továbbra is a nyugati hatalmakra kívánt támaszkodni, s a hitleri expanzióval szemben visszautasította a szovjet segítséget. A német megszállás elől Angliába emigrált, ahol emigráns kormányt alakított, amelyet a szövetségesek elismertek. 1945–1948. júniusig köztársasági elnök.

BETHLEN István gróf (1874–1947): erdélyi magyar politikus, 1921–1931-ben Magyarország miniszterelnöke. Konszolidálta a trianoni békeszerződéssel megcsonkított országot. A két világháború közötti időszak meghatározó személyisége; 1944-ben a szovjet csapatok elhurcolták, s fogságukban halt meg.

BETHMANN HOLLWEG, Theobald von (1856–1921): német katonatiszt, politikus. 1899-ben Brandenburg tartomány elnöke. 1905–1909-ben porosz miniszterelnök, egyúttal 1907–1909-ben a Német Birodalom belügyi államtitkára. 1909–1917 között birodalmi kancellár. 1917 nyarán a Legfelsőbb Hadvezetéssel (Hindenburg–Ludendorff) szembekerülve lemondásra kényszerült.

BISMARCK, Otto von (1815–1898): német politikus, a német egység megteremtője, az első birodalmi kancellár. 1847-ben a porosz tartományi gyűlés tagja. 1851–1859-ben porosz követ a Német Szövetségben. 1859-ben szentpétervári, 1862-ben párizsi nagykövet. 1862-től Poroszország miniszterelnöke és külügyminisztere. Irányításával a sorozatosan elért katonai sikerek (1864: dán, 1866: porosz–osztrák, 1870–1871: porosz–francia háború) révén 1871-ben megalakult a Német Császárság. 1871–1890 között az egységes Német Birodalom kancellára (*vaskancellár*).

BISMARCK, Herbert von (1849–1904): német politikus, Bismarck kancellár idősebb fia. Lovasként harcolt az 1870–1981. évi német–francia háborúban, ahol megsebesült. 1873-tól a Külügyi Hivatal tisztviselője, ahol főleg apja magántitkára és közvetítője. 1886-ban államtitkár, 1888-ban a porosz királyság államminisztere. Apja 1890. évi kényszerű lemondása után ő is lemondott. 1893-ban a Német Birodalmi Párt képviselőjeként a Reichstag tagja lett.

BLOMBERG, Werner von (1878–1946): német katonai vezető. 1929–1933 között Kelet-Poroszország katonai parancsnoka. 1933–1938 között birodalmi hadügyminiszter, majd 1935–1938 között a Wehrmacht főparancsnoka. Amerikai hadifogságban halt meg.

BONHOEFFER, Klaus (1906–1945): német evangélikus teológus, a Hitvalló Egyház (Bekennende Kirche) tagja. Ellenállóként kivégezték.

BORMANN, Martin (1900–1945): német nemzetiszocialista politikus. 1941-ben birodalmi miniszter, 1942 után Hitler egyik legközelebbi tanácsadója. 1945 májusában Berlinben öngyilkos lett. A nürnbergi bíróság távollétében halálra ítélte.

BOSCH, Robert (1861–1942): apja vendéglős és szabadkőműves volt. Gépészeti tanulóéveit családi vállalkozásaikban és külföldön töltötte. 1886-ban Stuttgartban nyitotta meg egy segéddel és egy tanulóval elektrotechnikai és finommechanikai műhelyét; 1887-ben megújította a gázmotorok mágneses gyújtóját, amely megoldotta a fiatal autógyártás legnagyobb műszaki gondját. Első mérnöke pedig 1901–1902-ben a benzinmotorok számára kifejlesztette a magasfeszültségű mágneses gyújtót. 1913-ra szinte minden kontinensen kirendeltségeket nyitott, s forgalmának 88%-át Németországon kívül bonyolította. Az első világháború kezdetén a háborús szállítójárművek nagy része Bosch gyújtógyertyákkal működött. Utána gyors sikereket ért el a teherautó-gyártás, majd 1927-ben a dízel-befecskendezés terén. Világméretű elektrotechnikai konszernt épített ki. A második világháborúban a német Luftwaffe tőlük vásárolta a Daimler-Benz repülőgépmotorok befecskendező szivattyúit, amely ismét nagy nyereséget hozott a vállalkozásnak. Az 1930-as évek végétől visszavonult a napi munkától, s csak vállalkozása megújításával foglalkozott. A *„vörös Bosch"* szociáldemokrataként ismert volt nagyvonalú szociális tevékenységéről is. Politikailag pedig a német–francia megbékélésért s a vámmentes Európáért küzdött. A nácik hatalomra kerülése után üzemeiben kényszermunkásokat is foglalkoztatott, de később támogatta a Hitler-ellenes ellenállást.

BRAUN, Otto (1872–1955): német szociáldemokrata politikus. 1911–1921 között az SPD vezetőségének tagja, 1919–1923 között az alkotmányozó nemzetgyűlés, majd a Reichstag képviselője. 1918–1921 között porosz mezőgazdasági miniszter, 1920–1932 között néhány hónapos megszakításokkal Poroszország miniszterelnöke. 1925-ben birodalmi elnökjelölt volt. Politikája erős demokratikus támogatást jelentett a weimari köztársaság kormányzata számára. 1933-ban Svájcba emigrált.

BRIAND, Aristide (1862–1932): francia politikus. Alapító tagja a Francia Szocialista Pártnak (1902), s 1909–1929 között tíz alkalommal Franciaország miniszterelnöke, illetve 1915–1932 között tizenhétszer külügyminiszter. 1926-ban Gustav Stresemannal közösen megkapta a Nobel-békedíjat.

BROCKDORFF-RANTZAU, Ulrich (1869–1928): német politikus, jogász, majd katona. 1893-ban sebesülés miatt leszerelték. 1894–től diplomáciai szolgálatban. 1919-ben államtitkár, majd Scheidemann kormányában külügyminiszter. 1922–1928 között moszkvai nagykövet, Stresemann túlzott nyugati orientációja miatt a locarnói szerződés bírálója, majd 1926-ban a szovjet–német barátsági szerződés előkészítője.

BRUCK, Karl Ludwig von (1798–1860): osztrák államférfi, kereskedő, az Osztrák Lloyd társaság alapítója és vezetője Triesztben. Friedrich List mellett a Mitteleuropa-tervek első megfogalmazója. 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja, János főherceg kormányzó mellett osztrák teljhatalmú megbízott. 1848–1851 között kereskedelmi miniszter Schwarzenberg kabinetjében. Megszűntette a vámsorompót Ausztria és Magyarország között és porosz–osztrák postaegyezményt kötött. 1853-ban konstantinápolyi követ, 1855–1860-ban pénzügyminiszter. Ekkor alapozta meg Ausztria gazdasági fejlődésének új szakaszát, ám az egységes közép-európai gazdasági térségre vonatkozó tervei kudarcot vallottak. Birodalmi alkotmány kiadását és politikai rendszerváltozást követelt. Elbocsájtásának körülményei miatt öngyilkos lett, ezért *Ausztria feladatai* című emlékirata már csak halála után jelenhetett meg.

BURIÁN István gróf (1851–1922): magyar politikus, diplomata. Az alexandriai, belgrádi, szófiai, moszkvai és athéni diplomáciai szolgálatot követően 1903–1912 között az Osztrák–Magyar Monarchia közös pénzügyminisztere, s egyúttal Bosznia–Hercegovina kormányzója. Döntő szerepe volt az 1908. évi annexióban. Berchtold gróf utódaként 1915–1916-ban külügyminiszter, majd 1916–1918-ban ismét pénzügyminiszter. 1918 tavaszától Czernint követve ismét az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztere.

BUSHIRI bin Salim (?–1889): ománi arab apa, s afrikai anya gyermekeként ültetvénytulajdonos Pangani régi kikötőváros közelében. 1888 augusztusában a zanzibári szárazföld (a mai Tanzánia) tengerparti lakossága Panganiban fellázadt a Német Kelet-Afrikai Társaság ellen. A Bushirival kötött fegyverszüneti megállapodás azonban nem volt tartós, mert többször elfogott európaiakat, akiket csak váltságdíj fejében bocsájtott szabadon. Legismertebb foglya 1888-ban Hans Meyer ismert német Afrika-kutató és társa, Oscar Baumann volt, akik csak 10 000 rúpia és teljes expedíciós felszerelésük fejében szabadultak. A katonailag levert Bushirit a Mombasába vezető úton afrikai ellenfelei elfogták és átadták a németeknek, akik 1889. december 15-én nyilvánosan felakasztották. A forrongásnak végül 1891 elején német és angol tengeri blokád vetett véget.

BÜLOW, Bernhard von (1849–1929): német diplomata, 1897–1900-ban külügyminisztériumi államtitkár, 1900 és 1909 között német birodalmi kancellár és porosz miniszterelnök.

BRÜNING, Heinrich (1885–1970): német közgazdász, politikus. 1920–1930-ban a Német Szakszervezeti Szövetség ügyvezető elnöke. 1924–1933 között centrumpárti képviselőként tagja a birodalmi gyűlésnek, majd 1930–1932 között német birodalmi kancellár. 1933 elején a Centrum vezetője. 1934-ben az Egyesült Államokba emigrált, ahol a Harvard Egyetemen tanított. 1951–1954 között Kölnben professzor, majd ismét az Egyesült Államokban élt.

CANARIS, Wilhelm (1887–1945): német admirális és titkosszolgálati vezető. 1924–1928 között a Reichswehr-minisztérium tengerészeti főnökének stábjában szolgált. 1935–1944 között a hadügyminisztérium elhárítási osztályának *(Abwehr)* parancsnoka. 1938-ban kapcsolatba lépett a katonai ellenállással. 1940-ben tengernaggyá léptették elő. Mivel tiltakozott az SS lengyelországi és szovjetunióbeli kilengései ellen, 1944 februárjában leváltották, majd az 1944. július 20-i Hitler elleni merénylet után letartóztatták. A koncentrációs táborban röviddel az amerikaiak bevonulása előtt elítélték és kivégezték.

CAPRIVI, Leo Graf von (1831–1899): német politikus, 1890–1894-ben birodalmi kancellár. Nevéhez fűződik az Angliával kötött 1890. évi Helgoland–Zanzibár egyezmény. Belpolitikájában ipari modernizációs tervei meghiúsultak a nagybirtokosok ellenállásán.

CHAMBERLAIN, Arthur Neville (1869–1940): angol konzervatív politikus. 1923–1929 között a Konzervatív Párt vezére, 1931-ben egészségügyi miniszter, 1931–1937 között pénzügyminiszter. 1937–1940 között Nagy-Britannia miniszterelnöke. 1940 májusában lemondott és W. Churchill alakított háborús kabinetet.

CHAMBERLAIN, Houston Stewart (1855–1927): angol származású német kultúr- és történetfilozófus, író. R. Wagner nagy tisztelője, művei hősi, germán jellegét méltatta. Az emberi fajok fölé és alárendeltségéről szóló darwini elmélet alapján elmélete az antiszemitizmus kialakulását szolgálta. Fő műve a *Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts* az európai kultúra átfogó, de elfogult elemzése. Az első világháború után megjelent munkái: *Rasse und Nation, Lebenswege meines Denkens, Mensch und Gott.*

CHURCHILL, Winston Spencer (1874–1965): angol konzervatív politikus, államférfi. 1897–1898-ban előbb Indiában, majd 1899–1901-ben Dél-Afrikában, a búr háborúban katonatiszt és haditudósító. 1910-ben belügyminiszter, 1911-től az admiralitás első lordja, 1919–1921-ben hadügyminiszter, 1924–1929-ben pénzügyminiszter. 1939-ben ismét az admiralitás első lordja lett, majd 1940–1945-ben, a második világháború alatt Nagy-Britannia miniszterelnöke és védelmi minisztere. Ő használta először a hidegháborút jelképező *vasfüggöny* fogalmát.. 1951–1955-ben ismét miniszterelnök. 1953-ban átfogó irodalmi-történelmi munkásságáért irodalmi Nobel-díjas.

CIANO, Galeazzo (1903–1944): olasz politikus. Mussolini vejeként, tanácsadójaként 1935-ben propaganda miniszter, majd 1936–1943-ban Olaszország külügyminisztere. 1939-től bírálta Mussolini Hitlerhez fűződő mind szorosabb kapcsolatát. 1943-ban a fasiszta nagytanácsban Mussolini ellen szavazott és Németországba menekült; 1944-ben Németország kiadta, halálra ítélték és kivégezték.

CLAß, Heinrich (1868–1953): német politikus. 1895-től Mainzban ügyvéd. 1908-ban az 1891-ben alakult Össznémet Szövetség *(Alldeutscher Verband)* elnöke. Az expanzív német hatalmi politika szóvivőjeként, elsősorban a marokkói válság idején tűnt fel. 1914 után kiállt az annexiós hadicélpolitika mellett. 1917-ben egyik alapítója a Hazafias Pártnak (*Vaterlandspartei*). 1918 után a berlini *Deutsche Zeitung* tulajdonosaként antidemokratikus és köztársaság-ellenes politikát folytatott. 1933 után minden befolyását elveszítette.

CLEMENCEAU, Georges Benjamin (1841–1929): francia politikus, miniszterelnök, a Radikális Párt egyik megalapítója, s 1881-től vezetője. Mivel Franciaország fő ellenségének Németországot tartotta, szükségesnek tekintette a kontinentális háborúra való felkészülést. 1906–1909 között, s majd 1917. novemberben miniszterelnök. Egyetlen célja Németország leverése. A párizsi békekonferencián Franciaország európai hegemóniájáért, s Németország politikai és gazdasági meggyengítéséért harcolt. A klerikális jobboldal és baloldal egyaránt gyűlölte. Kabinetje 1920. január 20-án megbukott.

CLODIUS, Karl August (1897–1952): német diplomata, első osztályú követ. A külügyminisztérium (AA) kereskedelempolitikai osztályának helyettes vezetője, a kereskedelempolitikai tárgyalások különmegbízottja. 1944-től miniszteri tanácsosi rangban. Német diplomataként Romániában esett szovjet hadifogságba feleségével együtt. A Szovjetunióban halt meg, felesége 1955-ben tért haza egy ausztriai transzporttal.

COUDENHOVE-KALERGI, Richard Nikolaus von (1894–1972): osztrák író, politikus, az Európa-gondolat atyja. 1923-ban megalapította a Páneurópa-mozgalmat. A nácik elől 1938-ban az Egyesült

Államokba emigrált. Európába visszatérve 1947-ben megalapította az Európai Parlamenti Képviselők Unióját, amelynek főtitkára lett. 1950-ben Aachen városától nemzetközi Károly-díjat kapott.

CONRAD VON HÖTZENDORF, Franz (1852–1925): osztrák tábornagy. 1906–1911 és 1912–1917 között az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének vezérkari főnöke, a preventív háború híve. Az első világháborúban az osztrák–magyar hadsereg parancsnoka. Több terve meghiúsult a német hadvezetés ellenállásán. 1917. márciusban IV. Károly felmentette, és Tirol főparancsnoka lett. 1918 júliusában lemondott. Visszaemlékezései *(Aus meiner Dienstzeit)* a korszak fontos forrásai.

CUNO, Wilhelm (1876–1933): német politikus. 1918-tól a Hamburg–Amerika *(Hapag)* hajótársaság vezérigazgatója, 1922–1923 között birodalmi kancellár. 1926-tól ismét a Hapag vezetője.

CURTIUS, Julius (1877–1948): német politikus, diplomata, ügyvéd. 1920–1932 között a Német Néppárt (DVP) tagjaként Reichstag-képviselő. 1926–1929 között birodalmi gazdaságügyi miniszter és 1929–1931 között birodalmi külügyminiszter. Kiállt a Young-terv elfogadásáért. 1931-ben az osztrák-német vámunió meghiúsulása miatt lemondott.

CURZON OF KEDLESTON, George Nathaniel lord (1859–1925): angol konzervatív államférfi. Az 1919–1920. évi párizsi békekonferencián az antant Legfelső Tanácsa 1919. december 8-án az ún. Curzon-vonalat javasolta Lengyelország keleti határának, amely nagyjából megfelelt az etnográfiai határnak is. A szovjet kormány elfogadta a javaslatot, Lengyelország azonban támadást indított. Az 1920. április 25 – október 12. közötti szovjet–lengyel háború az 1921. március 18-i rigai békével zárult, amely a Curzon-vonaltól kb. 200 km-el keletebbre állapította meg a szovjet–lengyel határt. Lengyelország nyugat-ukrajnai és nyugat-belorussz területeket szerzett. A Szovjetunió az 1939. augusztus 23-i Molotov-Ribbentrop egyezmény értelmében szeptember 17-én megszállta e területeket; lépését az 1945. évi jaltai konferencia hagyta jóvá.

CZERNIN VON CHUDENITZ, Ottokár gróf (1872–1932): osztrák–magyar politikus, diplomata. Rövid hágai és párizsi diplomáciai szolgálatot követően visszavonult birtokára. 1903-ban a cseh tartományi gyűlés tagja, 1912-ben felsőházi képviselő. 1913–1916-ban a monarchia bukaresti nagykövete. 1916 decemberétől 1918 áprilisáig az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztere, bukását 1918. áprilisban a Sixtus-levél okozta.

DAITZ, Werner (1884–1945): német közgazdász, vállalkozó, 1931-től a náci párt birodalmi vezetésének gazdaságpolitikai munkatársa. 1933 után Reichstag-képviselő, illetve az NSDAP birodalmi vezetőség külpolitikai osztályának vezetője. Külügyminisztériumi követ, az európai gazdasági tervezés és a német nagytér-gazdaság társaságának elnöke. A háború alatt a náci nagytér-gazdaság és Európa faji újjárendezésének elkötelezett híve. Öngyilkossága sem kizárt.

DALUEGE, Kurt (1897–1946): német tiszt, 1922-től az NSDAP, 1928-tól az SS tagja, 1942-től SS-Oberstgruppenführer. Az 1934. évi Röhm-ellenes akció aktív résztvevője. 1936-ban a rendfenntartó rendőrség *(Orpo)* vezetője és Himmler helyettese. Heydrich halála után egy évig a Cseh–Morva Protektorátus helyettes protektora. Lidice elpusztítása miatt Csehszlovákiában halálra ítélték.

CSÁSZÁRSÁGBÓL DIKTATÚRÁBA

A kötet a német történelem sorsfordító eseményeit tekinti át 1904-tól 1946-ig. A kötet tartalma a gazdasági, társadalmi, katonai és pénzügyi változásokat és tendenciákat egyaránt érinti. A könyv négy részre bomlik: I. Mitteleuropa és páneurópa; II. Az első világháború; III. Weimar – a nácizmus „melegágya"; IV. A „Harmadik Birodalom". A négy részben a szerző a kora-újkori eredetű imperiális porosz-német államszervezet felbomlását, a háborús krízist, az azt követő gazdasági válság hatását, majd a náci birodalom felemelkedését és bukását dokumentálja.

A kötet rendszerezett, problémacentrikus és gazdag jegyzetanyagot vonultat fel, emellett életrajzi összefoglalók és egy részletes időrendi áttekintés teszik igazán használható kézikönyvvé.

ISBN 978-963-414-277-5

4990 Ft

9 789634 142775

L'Harmattan